

PRESENTED BY
Ministry of Education
Government of India

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

TIBETAN SANSKRIT WORKS SERIES
PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE
OF
THE GOVERNMENT OF THE STATE OF BIHAR:

General Editor

DR. A. S. ALTEKAR, M. A., LL B., D. LITT
Director,
K. P. JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE, PATNA.

VOL. IV

ABHIDHARMADĪPA
WITH,
VIBHĀSHĀPRABHĀRITTI

CRITICALLY EDITED WITH NOTES AND
INTRODUCTION

By

PADMANABH S. JAINI, M. A., PH. D., TRIPITIKĀCHĀRYA
LECTURER IN PALI AND BUDDHIST SANSKRIT,
SCHOOL OF ORIENTAL AND AFRICAN
STUDIES, UNIVERSITY OF LONDON

KASHI PRASAD JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE,
PATNA

PRESENTED BY
Ministry of Education
Govt of India.

PUBLISHED ON BEHALF OF THE
K P JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE

PATNA

BY ITS HON. DIRECTOR, DR. A. S. ALTEKAR

All rights reserved

PRINTED IN INDIA

BY

LAKSHMI DAS

AT THE BANARAS HINDU UNIVERSITY PRESS

VARANASI 5

CONTENTS

	Page
<i>Abbreviations</i>	iii-iv
<i>Foreword by Government Bihar</i>	v
<i>Introduction by the General Editor</i>	vii
<i>Additions and Corrections</i>	xi
INTRODUCTION	
I. Summary of the Contents of the Abhidharma-Dīpa.	1
II. Sūtra and Abhidharma	22
III. Sautrāntika and Ābhidharmika	50
IV. Some Major Controversies Between the Kośakāra and the Dīpakāra.	69
1. Theory of cognition	74
2. Vitarka and vicāra	83
3. Chitta-viprayukta-samskāra	88
4. Manas-karma	98
5. Anuśaya	101
6. Kuśala-dharma-bija	111
7. Sarvāstivāda	117
V. Date and Authorship	129
<i>Restoration and Emendations</i>	135
<i>Acknowledgements</i>	137
<i>Select Bibliography</i>	139
<i>Appendix</i>	143
A table showing correspondence between the <i>kārikās</i> of <i>Dīpa</i> and <i>Kośa</i>	
TEXT	1
अभिधर्मदीप विभाषाप्रभावृत्तिसहित	१
INDICES	433
१ अभिधर्मदीपवारिवामूची	४३५
२. विभाषाप्रभावृत्तिगतानामवतरणाना मूची	४५२
३ विभाषाप्रभावृत्तिगतविशेषनाममूची	४५५
४. टिप्पणगतविशेषनाममूची	४५८
५. ग्रन्थगतसंस्कृतशब्दमूची	४६३
६. टिप्पणगतपारिजम्बुमूची	४६२

ABBREVIATIONS

<i>A</i>	in combination with a title letter (e.g., <i>MA</i>) = <i>Aṭṭhakatha</i> (on <i>M</i>) (All references are to the Pali Text Society editions, unless otherwise stated)
<i>Aaa</i>	<i>Abhisamayālaṅkāraloka</i> of Haribhadra Ed. G Tucci GOS, Vol LXII, Baroda, 1932
<i>Aam</i>	<i>Abhidharmamvāsa</i> of Ghoshaka Restored from the Chinese into Sanskrit by Śānti Bhikṣu, Śāntiniketana, 1953
<i>Ab</i>	<i>Abhidharma bhāṣya</i> , a division of <i>Vibhanga</i>
<i>Ad</i> or <i>Dīpa</i>	<i>Abhidharma-dīpa</i> (the <i>kārikā</i> text)
<i>Adv</i> or <i>Vṛtti</i>	<i>Vibhāṣāprabhā vṛtti</i> (the commentary on <i>Ad</i>)
<i>Ak</i> or <i>Kośa</i>	<i>Abhidharma-kośa</i> ,
<i>Akb</i> or <i>Bhāṣya</i>	<i>Abhidharma kośa Bhāṣya</i>
<i>Ambrh</i>	<i>Aspects of Mahāyāna Buddhism and its Relation to Hīnayāna</i> by N Dutt London, 1930
<i>AmT</i>	<i>Abhidharma mula Ṭīkā</i> Vidyodaya Ṭīkā Publication, Vol II, Colombo, 1938
<i>Ang</i> or <i>A</i>	<i>Anguttara nīkaya</i> , Vols I II PTS, 1889 1900
<i>Asm</i>	<i>Abhidharmasamuccaya</i> of Asanga Ed P Pradhan. Śānti nīketana, 1950
<i>A sangaho</i>	<i>Abhidhammatthasangaho</i> of Anuruddha. Ed D Kosambi. Saranath, 1941
<i>A vibhavini</i>	<i>Abhidhammatthavibhavini</i> Colombo, 1933
BHSD	<i>Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary</i> by F Edgerton Yale University, 1953
<i>B Pañjika</i>	<i>Bodhicaryavatara-Pañjika</i> Bibliotheca Indica, Calcutta, 1904-1914
ESOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i> , University of London
<i>Dhs</i>	<i>Dhammasaṅgani</i> Ed P V Bapat and R. D Vadekar Poona, 1942.
<i>Dhs.A</i>	<i>Dhammasaṅgani Aṭṭhakatha = Aṭṭhasaṇi</i> Ed P V Bapat and R D Vadekar Poona, 1942
<i>Dīgha</i>	<i>Dīgha-nīkaya</i> , Vols I III PTS, 1889 1911
DPPN	<i>Dictionary of the Pali Proper Names</i> , Vols I II, by G P Mahasekera London, 1937 8
GOS	Gaekwad's Oriental Series, Baroda

- IHQ** *Indian Historical Quarterly*, Calcutta
JBORS *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, Patna
Jpf *Jānaprasthāna Jātra* Restored from the Chinese by Sānti Bhikṣu Sāntiniketan, 1955
JPTS *Journal of the Pali Text Society*, London
Kv *Kāṭhvatthū* PTS, 1894-97
KvA *Kāṭhvatthū Aṭṭhakathā* SHBS, XXXVIII
LVPk *L'Abhidharma kōśa de Vasubandhu* by L. de la Vallée Poussin. (References are to chapters and kārīkas, unless otherwise stated)

M or *Maṅgala* *Maṅgala nikāya*, Vols I III PTS, 1888-1896
Mta *Mahāyāna sūtralamkāra* of Asaṅga, Vol I Ed S Levi Paris, 1907
Malinda *Māṇḍapāñño* Ed R D Vadekar Bombay, 1940
MCB *Mélanges Chinois et Bouddhiques*, Institut Belge des Hautes Etudes Chinoises, Bruxelles

Netti *Nettipakaraṇa* PTS, 1902
PTS *Pali Text Society*, London.
PTSD *Pali English Dictionary* of the PTS

Samyutta *Samyutta nikāya*, Vols I VI PTS, 1884-1904
Sakv *Sphutartha Abhidharma-kōśa-Vyakhyā* of Yaśomitra, Vols I II Ed U Wogihara Tokyo, 1932-6

Sb *Suttantabhaṅgāya*, a division of Vibhanga
SHBS *Simon Hevavitarane Bequest Series*, Colombo
Sikshā *Sikṣhāsamuchchaya* of Śāntideva Ed C Bendall Bibliotheca Buddhica I, St Petersburg 1897-1902

Tv *Trismukhāśāptimatratā Bhāṣya* (included in the *Vimśika et Trismukha* Part I—Text Ed S Levi Paris, 1925)

Vinaya *Vinayaṭṭakam*, Vols I V Ed H Oldenberg London, 1879-1883

Vbh *Vibhanga* PTS, 1904
Vm *Vimuddhamagga* of Buddhaghosa Ed D Kosambi Bharatiya Vidyabhavana, Bombay, 1940

VmT *Vimuddhamagga Tīkā* of Dharmapala Ed. Dhammānanda, Colombo, 1928

 (For other works consulted see the Bibliography)

1. The Government of Bihar established the K. P. Jayaswal Research Institute at Patna in 1951 with the object, *inter-alia*, to Promote historical research, archaeological excavations and investigations and publication of works of permanent value to scholars. This Institute is one of the five others planned by this Government as a token of their homage to the tradition of learning and scholarship for which ancient Bihar was noted. Apart from the Jayaswal Research Institute, three others have been established to give incentive to research and advancement of knowledge,—the Nālandā Institute of Research and Post-Graduate studies in Buddhist learning and Pāli at Nālandā, the Mithilā Institute of Research and Post-Graduate studies in Sanskrit learning at Darbhanga and the Bihar Rāshtra Bhāshā Parishad for research and advanced studies in Hindi at Patna.

2. As part of this programme of rehabilitating and reorientating ancient learning and scholarship, the editing and publication of the Tibetan Sanskrit Text Series has been undertaken with the co-operation of scholars in Bihar and outside. The Government of Bihar hope to continue to sponsor such projects and trust that this humble service to the world of scholarship and learning would bear fruit in the fulness of time.

INTRODUCTION BY THE GENERAL EDITOR

The K. P. Jayaswal Research Institute has great pleasure in presenting this scholarly edition of *Abhidharmadīpa* and its *Vṛitti* which were so far unknown to us either in their original form or through their Chinese or Tibetan translations. The work therefore marks a distinct contribution to our knowledge of Buddhism. Unfortunately the MS of the work was incomplete and so were the photographs taken in Tibet by Mahāpandita Rahula Sākṛit-yāyana. The learned editor Dr. P. S. Jaini, however, has very thoroughly studied the relevant literature on the subject and given us a work, which will rank high among the scholarly editions of Sanskrit texts.

In his Introduction the editor first gives us a summary of the contents of the *Abhidharmadīpa* in section I and then enters into a general discussion about the nature of the Sūtra and Abhidharma (section II), which is followed by a critical discussion of the relationship between the Sautrāntika and the Ābhidharmika (section III).

The Institute had hoped to publish, earlier than this work, the Sanskrit text of the famous work of Vasubandhu, the *Abhidharmakośabhāṣya*; it had gone to the press earlier and half of it is also printed. Owing to conditions beyond our control, the printing of this work could not be finished before that of the present work. The *Abhidharmakośabhāṣya* and its commentary *sphuṭārthā* by Yaśomitra are closely connected with the *Abhidharmadīpa* and its commentary the *Vṛitti*. It was desirable that the inter-relations between the two should be properly indicated in the footnotes to the text of this work. Prof. Prahlad Pradhan, the editor of the *Abhidharmakośabhāṣya*, readily agreed to his press copy of the work being utilised for this purpose by Dr. P. S. Jaini and this magnanimity of his has enabled the latter to have a fairly long section in his Introduction (Section IV) reviewing critically the major controversies between the Kośakāra and the Dīpakāra, as a result of the comparison of the texts of the works.

In the fifth section of the Introduction the editor deals with the date and the authorship of the work. The extant portion of the MS does not preserve the name of the *Dīpakara*. But the editor has adduced sufficient evidence to show that he is most probably to be identified with Vimalamitra a Kashmirian scholar, who according to Yuan Chwang, proceeded to write a work in refutation of the views of Vasubandhu, which probably is none other than the *Abhidharmadīpa*. The time of the author would thus be between c 450 A D to 550 A D. The Kashmirian origin of Vasubandhu and Vimalamitra would incidently enable us to realise the deep debt which Indian Culture and philosophy owe to that Himalayan state of the Indian Union.

The three works so far published in the Sanskrit Tibetan Series of the K P J Research Institute,—*Pramana vastika bhasya* of Prajñakaragupta, the *Dharmottarapradīpa* of Durveka and the *Ratnakṛti nibandhavalī* of Ratnakṛti deal with logical and philosophical activity of Buddhism in the second half of the first millennium, the present work takes us back to the end of its first half. The philosophical and logical activity of Buddhism was intense, and some of the Buddhist philosophers, owing to their fidelity to the truth, as they saw it were often changing their camps as a result of further and deeper studies. Vasubandhu, the author of the *Abhidharmakosabhasya* offers one striking example in this connection. He gave up his Sarvastivada and Vaibhashika views as advocated in his earlier work the *Abhidharmakosabhasya*, and accepted the teachings of the Mahayana, as shown by his later works like the *Vimsika* and the *Trimsika*.

The *Abhidharmadīpakara* scents the Mahayana leanings of Vasubandhu and calls him a concealed Vaitulika or Nihilist, drifting away from his Sarvastivada moorings. There are several controversies between him and Vasubandhu, seven of which Section have been ably reviewed by the editor in his Introduction, IV.

Some later works in Sanskrit dealing with the further development of the Abhidharma are now fortunately coming to

light. *Abhidharmasamuccaya* of Asaṅga, edited by P. Pradhana *Abhidharmakośabhāṣya*, that will soon be published by this Institute, and the commentary *spṛṣṭārthā* published by Prof. Woghishara belong to this category. Prof. Santibhikshu has tried to restore the original sanskrit text of the *Abhidharmamūṛti* of Ghoshaka from its Chinese translation. The present work is thus the 3rd original sanskrit work of this school to be published and so its importance is considerable to the students of philosophy and Buddhism.

The Abhidharma school merely professed to interpret and expound the *sūtras*. While doing so by the method of textual analysis, it began to attempt a concordance of diverse Sūtras, (delivered in different contexts) in order to present their consistent and coherent interpretation. This in course of time naturally resulted in a virtual supercession of the authority of the Sūtras by that of the Abhidharma. The former were regarded as conventional and partial, the latter as absolute and comprehensive. The eight-fold path became five-fold, the twelve members of the Paṭichcha-samuppāda became 11. Additions were made to the number of Dharmas, which were probably not warranted by the Sūtras. Novel interpretations were proposed and new additions were made to justify the new views and theories.

This phenomenon will naturally remind us of similar developments in the realm of Hindu philosophy, where the earlier texts of the Upanishads were treated in a similar fashion by the Brahmasūtrakāra and his Bhāṣyakāras like Sankara and Ramānuja. The philosophical thought was developing and could not be bottled in the old texts; both Hinduisim and Buddhism adopted similar tactics to reconcile a reverence to the ancient texts with the dictates of their new theories.

Another important point that strikes the reader of the works like the *Abhidharmadīpa* and *Abhidharmakośabhāṣya* is that while these books show points of contact with Sāṃkhya, Vaiśeṣhika and Yoga,—they do not refute any characteristic views of the

Vedantic school Can we conclude that this school was still in its infancy and had not yet achieved a sufficient prominence to attract the hostile, attention of the Buddhist philosophers?

I am indebted to Prof D D Malvania, the Director of L D Bharatiya Sanskriti Vidyamandira, Ahmedabad, for kindly seeing the proofs of the Introduction, though he was, then busy at Banaras in connection with his impending departure to the Ahmedabad Institution

The K P Jayaswal Research Institute records its deep indebtedness to the Bihar Research Society, the custodian of the negatives of the Tibetan MSS, for permitting it to publish the present work in its Tibetan Sanskrit Series

PATNA
1-1-1959

A S ALTEKAR
Director, K P Jayaswal
Research Institute

ADDITIONS AND CORRECTIONS

(Numbers refer to pages and lines of the Adv.)

1 4	विदोह	वि(द)ह
3 17	(ध्वा)	(द्वा)
12 1	उपादानमोल	उपादा(न) मोल
16 3	तीया	तृतीया
19 11	विकल्पा	[अ]विकल्पा
22 18	दशंण(ण)	दशंण(न)
28 13	भावत्व	भावतु
31 13	(ऽ)	[ऽ]
31.24	धर्मत्व	धर्मत्वे
35 6	प्राचीनी	प्राचीनो
35 8	इन्द्रिया(णा)म्	इन्द्रियाना(णा)म्
39 6	कारणौ	कारणै
44 14	कार्यात्	कार्या(या)त्
46 2	(स्मिन्)	(स्मिन्)
56 11	अभ्यमार्गै	अभ्यमार्गैणि
56 17	व्यञ्जनं	व्यञ्जनं
64 10	मुख	मुख
65 13	पादाव	पादाव
66 3	रूप	रूप
73.2	(का)	(क्षम्)
83 n 15	I 200	III 200
86 6	तेजाल्याना	तेजोल्याना
66 n 11	Manual	Manual
104 12	Ang A	Ang A II p 252
105 3	स्थित्य	स्थित्य(ति)
106 4	आक्षिपेत्	आक्षिपेत्
107 7	मात्र	मात्र
108.5	नार्यवान्	नार्य[न]र्यवान्
109 4	"वाचा	वाचा
109 5	निधीयन्ते" इति ।	निधीयन्त इति
109 9	सम्बन्धस्थं	सम्बन्धस्थं
109.n 8	तिष्ठन्तर्	तिष्ठन्तर्

110.3	प्रत्यायतीति	प्रत्या [य]यतीति
110.7	शब्दो	न शब्दो .
110.14	मे(दि)ति	मेति
110.20	वस्मिदिचत् । न	कस्मिदिचत्
111.24	प्रतिज्ञये(यं)तेन	प्रतिज्ञाये(य)ते । न
111.24	—स्यान्—	स्यान्(णु)—
111.27	अनु(णु)—	अन्त—
112.2	अन्यवणपिप्तो	अन्तवणपिप्तो
112.3	उत्पादयत्	उत्पादयत्(न्)
112.4	मीमासा(सक)	मीमास—
112.4	वैयाकरणी	* वैयाकरणी
112.4	प्रत्याचक्ष(क्षे)ते	प्रत्याचक्ष(क्षा)ते
112.10	तत्रैव	तत्रैव
123.9	संवृत्या	संवृत्या
135.11	प्रमाद	प्रमाद
136.4	एको हृषिपु	एकोऽहृषिपु
138.2	अन्येदेव नैकादिके	अन्यदेवर्त—
146.6	नोच्ये	नोच्यते
175 n.5	p—n—	p 166, n 2
213 8-9	चेतना—या(या)	चेतना या
223 n.22	Kv IX 4	Kp XI 1
224 n 2	=	"
226.2	—दत्तवृ—	—दन्तवृ—
258.6	आगमपोपन्न	आगमोपपन्न
277.22	तुटय	त्रुटय
277.22	तुटे	त्रुटे
377.17	घञानमस्य	घमञ्ञानस्य
429 n.15	p—n	p 425, n 4

INTRODUCTION

I

SUMMARY OF THE CONTENTS OF THE *ABHIDHARMA-DĪPA*

The palm-leaf manuscript of the *Abhidharma-dīpa* was discovered in Tibet by Pandit Rāhula Sāṅkṛityāyana in the year 1937. He brought the photographs of this manuscript, which are preserved in the Bihar Research Society, Patna. As the original MS. is not available to us, our only guide about it are the notes made by the discoverer. In his article 'Second search of Sanskrit Palm-leaf MSS. in Tibet',¹ he notes the following details : "Discovered in Śhalu monastery, *Abhidharma-pradīpa*, Śāradā script, size 22" x 2", leaves 63, 9 lines in each side of leaf, incomplete. Begins 'svasti, namaḥ sarvajñāya. Yo duḥkha-hetu-vyupāśānti-mārgam.....' From leaves 1 to 150, following 84 are missing : 2-30, 40, 46, 48, 50-52, 54-81, 83-90, 119-125, 127-129, 131-133, 138, 140, 145, 147, 149. Every chapter has four pādas. The Third pāda of the eighth (perhaps the last) ends at 150b. The whole book contained not more than 160 leaves....."

The numbers of the missing leaves as well as the title of the book given by the discoverer need correction. After arranging the leaves in proper order, we find the following 88 folios missing : 2-30, 40, 46, 48, 52-79, 81-90, 118-125, 127, 129, 131-3, 138, 140, 145 and 147. The last folio is numbered 150. Thus out of 150, only 62 folios have come down to us.

The name of the MS. given on the label of the photographs is *Abhidharma-pradīpa*. However, the MS. contains two works, viz., the metrical *Abhidharma-dīpa* and a prose commentary on it known as the *Vibhāṣāprabhā-vṛtti*. The original work is called *Abhidharma-dīpa*.² The author of this is referred to as Dipakāra.³ At the end of each chapter (Adhyāya) and sub-chapter

¹ JBORS, XXIII, 1, 1937, p. 35.

² See *Ad. kāṅkā* 1.

³ See *Adv.* p. 169.

(pada) the work is called *Abhidharma dīpa*¹. But in two places (p 347 and p 429) it is called *Abhidharma pradīpa* which may be an unauthorized improvement by the scribe. We shall therefore, call the work *Abhidharma dīpa* and not *pradīpa*.

The *karika* text namely the *Abhidharma dīpa* closely follows both in the contents and in presentation, its counterpart the *Abhidharma kośa*² of Vasubandhu. The latter divides his work into eight *Kośa sthanas* and adds a ninth *Kośa sthana* viz., the *Pudgala nirdeśa*, more or less as an appendix. The *Abhidharma dīpa*³ too is divided in eight chapters called *Adhyayas* but unlike the *Kośa*, it subdivides each *Adhyaya* into four *padas*. As the MS discovered is incomplete we are not certain whether the *Dīpa* too had a ninth *Adhyaya* corresponding to the ninth *Kośa sthana*. Most probably the *Dīpa* had not for it is not referred to anywhere, even in the relevant parts of the work⁴.

The eight *Adhyayas* deal with the following topics in order as in the *Kośa* —

- I Skandha-ayatana-dhatu
- II Indriya
- III Loka-dhatu
- IV Karma
- V Anuśaya
- VI Marga.
- VII Jñāna
- VIII Samādhi

The *Adhyayas* in the *Dīpa* are not named in the manuscript, but merely numbered. The seventh *Adhyaya* however, is named at the end of its fourth *pada* as *Jñāna vibhāga*.

The number of the *karikas* found in the extant *Dīpa* is 597. Of these 11 *karikas*⁵ have lost either the first two (a and b) or last

¹ See *Ad* p 14 etc.

² Henceforth called *Kośa* or *Ad*.

³ Henceforth called *Dīpa* or *Ad*.

⁴ See *Ad* p 158 n. 1.

⁵ 87, 129, 130, 158, 383, 396, 425, 437, 481, 488, 547.

two (c and d) quarters, as they come either at the end or the beginning of the lost folios. Two *kārikās*¹ have a line missing, probably due to the inadvertence of the scribe.

The distribution of the *kārikās* in each *Adhyāya* cannot be ascertained with certainty as most of them have lost certain portions. The fourth *pāda* of the *Adhyāya* II (dealing with *hetu*, *pratyaya* and *phala*), and the first three *pādas* of the *Adhyāya* III (dealing with *pralītya-samutpāda*) are entirely lost. Major portions of the first *pāda* of the *Adhyāya* I (29 folios), first *pāda* of the *Adhyāya* IV, fourth *pāda* of the *Adhyāya* V (7 folios) and the third *pāda* of the *Adhyāya* VI (3 folios) and several small portions of the last two *Adhyāyas* are also lost. As it is, we find the following number of *kārikās* in each *Adhyāya* :—

I.	71
II.	78
III.	4
IV.	105
V.	125
VI.	92
VII.	58
VIII.	64
Total	597

Since our extant work is just a little more than one-third of the original, it will be reasonable to presume that the entire *kārikā* text consisted of at least 1200 verses, covering almost the same topics that are dealt with in the *Kośa*, which consists of only 600 *kārikās*² (excluding the thirteen *kārikās* of the *Kośa*-sthāna IX).

A large number of *kārikās* of the *Dīpa* correspond, almost one for one and sometimes word for word, to the *kārikās* of the *Kośa*, as will be evident from the comparison given in the foot-notes to the text.

¹ 93 and 192.

² 'Abhidharma-kośa-kārikās of Vasubandhu', text edited by G. V. Gokhale, JRAS, Bombay, Vol. 22, 1946.

This correspondence between the *karikās* of the *Dīpa* and *Kośa* is very striking. Out of the 597 *kārikās* of the *Dīpa*, not less than 300 have their parallels in the *Kośa*. Except in a few cases, (which are noted in the footnotes to the Text), they are presented in a consecutive order. It is possible to determine the subject matter of the lost folios of the *Dīpa* by referring to the corresponding *Kośa*. Even in phraseology, they appear almost as imitations of the *Kośa*. This may be partly due to the common subject matter. But on the whole, one is led to the impression that the *Dīpakāra* had the *Kośa* *karikās* as models for his composition.

The *kārikās* of the *Kośa* are brief and compressing many points in single verses. Hence we see the *Kośa Bhaṣya* breaking the *kārikās* in small pieces for commentary. The *kārikās* of the *Dīpa* are usually divided only in two parts.

The number of *kārikās* in the *Dīpa* is larger than in the *Kośa*. This is firstly due to the new topics introduced by the *Dīpakāra* and secondly due to a detailed exposition of those topics which are briefly discussed in the *Kośa*. About fifty *karikās* are devoted to topics which do not occur in the *Kośa*¹. About eighty *karikās*² are devoted to the topics which are treated only in the six *kārikās* in the *Kośa*. It should, however, be noted that the majority of the *karikās* of the second kind contains, in most cases, only such details as are given in the *Kośa Bhaṣya*.

The commentary on the *Dīpa*, the *Vibhakti prabhāṭi Vṛtti*,³ is also written more or less on the pattern of the *Abhidhāna Kośa Bhaṣya*⁴ of *Varaṇasī*.⁵

¹ See the following *kārikās* — 58-70, 81-85, 93-98, 145-148, 214-222, 232-234, 451-456, 555-563.

² E.g., *kārikās* 101-108 = *At.* II 21
309-324 = *At.* V 26, 27
332-355 = *At.* V 31
377-420 = *At.* VI 18-19

³ Henceforth called *Vṛtti* or *At.*

⁴ Henceforth called *Pāṭi* or *Ab.*

⁵ This work has hitherto been known to us through the *Abhidhāna*

There is evidence to show the identity of the authorship of the *Dīpa* and its *Vṛitti*. Nevertheless, it is only in the *Vṛitti* that we meet severe criticism directed against the Kośakāra. It will be proved in a subsequent chapter that this commentary is written solely for presenting the orthodox Vaibhāshika viewpoint, encountering the criticisms levelled against it by the Kośakāra in his *Bhāṣya*. We may here note that although criticising it, the *Vṛitti*, in most parts, is an imitation of the *Bhāṣya* and differs only in those places where it either deals with new topics or deals in detail with those which are given in brief in the *Bhāṣya*. We have indicated in the footnotes to the Text, the passages common to the *Bhāṣya*. There are about fifty such large passages,—(the smaller ones are not noted)—which are more or less identical with the *Bhāṣya*. Of these about twelve passages are quotations from other works (mostly *Sūtras*, the *Prajñapti* and the *Jñānaprasthāna*) common to both.¹ Four passages deal with the *śatnshkōtikas*,² which also appear to be borrowed by both from some common Abhidharma source. Two passages are mentioned as quotations from the *Bhāṣya* itself as providing the *pūrvapakṣa*.³ The remaining 32 passages are directly borrowed from the *Bhāṣya* without any acknowledgement. Of these a large number are identical and a few substantially agree with the *Bhāṣya*. The entire *Vṛitti* on the *kārikās* 17a, 185, 204cd, 209, 261 and 350 of *Dīpa* may specially be noted as it is identical with its corresponding *Bhāṣya*.

Kola de Vanbandhu of Louis de la Vallée Poussin, who translated it from the Chinese and Tibetan translations. Fortunately, the original Sanskrit MS. of this work was also discovered by Pandit Rahula in Tibet in 1937. This has now been edited by Professor Prahlād Pradhan and is being printed in the Tibetan Sanskrit Works Series, Patna. I am deeply grateful to Professor Pradhan for giving me access to his press-copy of this MS. I am also indebted to Professor A. S. Altekar, the General Editor of the Tibetan Sanskrit Works Series, for his kind permission to quote and print passages from the above work in my edition of the *Dīpa*.

¹ See *Adr.* pp. 452-454.

² See *Adr.* pp. 16, 27, 90, 102.

³ See *Adr.* pp. 98, 168.

Keeping in view this primary relation of the Dīpa and its *Vṛtti* with the *Kośa* and its *Bhāṣya* respectively, we may proceed to give in brief the contents of the work. In doing this we will be taking notice only of the more important topics and particularly of those which are either controversial or are not treated in the *Bhāṣya*.

Adhyaya I

[Kārikā 1] The MS opens with a salutation to the omniscient. The first kārikā declares that the author will compose a śāstra known as the *Abhidharma dīpa*. The *Vṛtti* on this contains a brief survey of the Four Noble Truths, which constitute the central teachings of the Buddha. An etymological discussion of the term Buddha is given to show that he knows all (*sarīṃ*, i.e. the twelve *āyatana*s).

Here the Text is very seriously interrupted as not less than 29 folios, containing a major portion of the first and the second pada are lost. These lost folios might have contained a very useful discussion on the meaning of the Abhidharma and a detailed scheme of the dharmas set out in their traditional divisions of *asamskrīta* and *samskrīta* and the latter in the five *skandhas*, further divided into the seventy-two categories of the Vaibhāṣika. This is evident from a subsequent statement: *vyakhyataḥ aṣṭau padarūpāḥ samskrītaḥ pañcā trayāś chāsamskrītaḥ*.

[Kārikās 2-3] The only point to note here is that the *Vṛtti* contains a criticism, in this connection of the Vaiśeṣika *padārth* and the Sāṃkhya *prākṛti*, topics which are not referred to in the *Bhāṣya*.

[Kārikās 4-16] The *Vṛtti* now deals with the *āyatana* and *dharma* terms. The meanings of these two terms are given in almost the same words as in the *Bhāṣya*. More detailed information is given about the *pratyakṣa* and its relation to other *pratyakṣa*s. Two Abhidharmika terms, viz., *samāhāra* (collection) and *samāhāra* (association) are explained in order to extend the scope of such terms as *skandha*, *āyatana* and *dharma*.

to cover many categories which occur in the Sūtras but are not tabulated in the Abhidharma. The traditional list of the 80,000 *dharma-skandhas* (aggregates of the preachings of the Doctrine) is referred to with various interpretations of this word. The Kośakāra and the Dīpakāra agree that this number corresponds to the 80,000 kinds of people, differing on account of their *charita* (nature) for whom the Buddha has preached the law suitable to each one of them.

[Kārikā 17] In the third pāda, the *Vṛtti* deals with the eighteen *dhātus* in the well known Abhidharmika manner, i.e., grouping them in pairs and triads, as *sanīdarśana* (visible) and *anīdarśana* (invisible), *sapratigha* (impinging), etc. The meaning of the term *pratigha* is given in a passage which is borrowed from the *Bhāṣya*, including a quotation from Kumāralāta.

[Kārikā 18] While dealing with the distribution of the eighteen *dhātus* in the three spheres of existence, (*kāma-rūpa-arūpa*), the *Vṛtti*, unlike the *Bhāṣya*, merely mentions that the beings of the *rūpa-loka* do not possess four *dhātus*, viz., *gandha*, *rasa*, *ghrāṇa-vijñāna* and *jihvā-vijñāna*. This Vaibhāṣika theory shared also by the Theravādins is very pointedly criticised by the Kośakāra in the *Bhāṣya*.

[Kārikā 19] While defining the term *sāsrava*, the *Vṛtti* refers to the Kośakāra and criticises his definition of this term. According to the Kośakāra the dhammas included in the first and second Truths are *sāsrava*, because *āsravas* (influxes) coincide with and reside (*amīkrate*) in them. The *Vṛtti* shows that this is a wrong derivation.

[Kārikā 20] The next notable topic in this pāda is of *vitarka* and *vicāra*. The Vaibhāṣikas maintain that there is some kind of sensation (*vitarka*) and discursive thought (*vicāra*) in every moment of consciousness. The *vikalpa* is of three kinds: *śrabhāra-vikalpa* (pure sensation), *abhinisūpaṇa-vikalpa* (investigatory sensation), and *anasmṛaṇa-vikalpa* (recollecting sensation). The Kośakāra mentions these three, but as Yaśomitra points out,

does not approve¹ of these distinctions. He further identifies the *svabhava vikalpa* with *vilarka*. According to the Vaibhashikas, this *svabhava vikalpa* alone is found in the five kinds of sense consciousness. These, therefore, are treated as *avikalpaka* or not having any active sensation.

[Kārikas 21-34] The Kośakara, in dealing with this topic, leaves out many details which are only to be found in the *Vṛtti*. The *Vṛtti* here has 14 kārikas (21-34) dealing with the various kinds of *vikalpas* obtained in various states of mind, and the possibility of memory (*smṛti*) in the absence of a permanent entity or soul.

[Kārika 44] The fourth pada opens with a long criticism of the Kośakara's views on the theory of cognition. The controversy relates to the process of cognition, i.e. whether it is the consciousness or the organ of sense that comprehends the object. The *Vṛtti* takes up the Kāśmīra Vaibhashika viewpoint, following an *āgama* passage, that it is primarily the sense organ that comprehends and not the consciousness. The *Vṛtti* closes this controversy with a severe condemnation of the Kośakara for his ignorance of the Abhidharma and for his leanings towards the Mahayana (*Vijñāna vāda*).

[Kārikas 57-70] At the end of this pada we find a very bold line indicting the Kośakara for his omission of an important topic. It reads: 'Now this topic, constituting the very essence of the Abhidharma, forgotten by the Kośakara, should be explained. The *Vṛtti* in 14 kārikas (58-71) gives various details about the cessation of *dhātus* through various stages of the *anāstaramarga*.

Adhyaya II

[Kārikas 72-77] The second Adhyaya deals with the division of the dharmas into 22 *īndriyas*. By *īndriya* is meant *aisṛarya* (supremacy). The twenty-two *īndriyas* have supremacy over their respective functions. The *Vṛtti* quotes a passage containing

¹ *Saṅg* p. 64

the view of the *paurāṇa āchāryas* (which also occurs in the *Bhāṣya* but not so acknowledged), attributing several functions to the five organs, the first five *indriyas*. The Kośakāra, however, holds that the sense organs have supremacy only over the knowledge of their respective objects, e.g., the organ of eye has supremacy over the action of seeing the matter. This says the *Vṛtti*, is not a novel theory. Indeed, it is a Vaibhāṣika view, and by saying so, the Kośakāra has indirectly accepted the Vaibhāṣika contention that the eye comprehends and not the eye-consciousness.

The *Vṛtti* next refers to a very important theory of the Dārṣhanika (i.e. the Sautrāntika), according to whom, no direct perception is possible. It is his contention that perception is not possible, since the object, the sense organ and the cognition are all momentary. This leads to the famous theory of *bāhyānumeyavada* closely resembling Locke's doctrine of Representative Perception, attributed to the Sautrāntika in later works like *Sarva-darsanasamgraha*. The *Vṛtti*, however, does not enter into any criticism of this Sautrāntika position.

[Kārikās 80-87] If the meaning of *indriya*, is supremacy, why only twenty two *indriyas*? There are various dharmas, e.g., *samjñā*, *chetanā*, etc., which also have supremacy over different mental states. This question is discussed in five kārikās (81-85). It may be noted that the *Bhāṣya* too deals with this topic, but instead chooses other examples, e.g., *vāk*, *paṇi*, *pada*, etc.

[Kārikās 89-90] The only other notable point in this pada is a controversy about five *indriyas*, viz., *śraddhā*, *smṛti*, etc. The controversy is whether these five are *sāsrava* (defiled) or *anāsrava* (undefiled) or both. Here the Kośakāra and the Dīpalāra hold identical views that they are *sāsravānāsrava*. In this connection, the *Vṛtti* borrows a whole passage from the *Bhāṣya* without any acknowledgement.

[Kārikās 92-111] The second pāda of this Adhyāya is very short. It is devoted to various minor details about the *indriyas*.

It also contains a short but important reference to the atomic theory of the Vaibhashika and a criticism of the Kośakara's definition of *paramanu*

[Karikas 112-115] The third pada contains a long discussion on the 46 *chaitta* dharmas and the 14 *chaitta viprayukta saṃskāras*. The *Vṛtti* gives definitions of these dharmas

[Karikās 116-120] The *Vṛtti* here contains a criticism of Bhadanta Buddhadeva's view that the *chaitta* and *chaittasikas* are not different dharmas. Buddhadeva also holds that the *bhūta rūpa* and the *bhautika rūpa* (primary and derived matter) are not different. The *Vṛtti* makes a reference to its arguments contained in a previous chapter *Bhūta bhautikamāyā chintā*. This, however, belongs to some lost portions of the Adhyāya I. The Kośakara deals with this in the Kośa sthāna I while discussing the *bhūta* and *bhautika dhātus*. The Kośakara, the Dipakara and the Theravādins hold identical views on this point

[Kārika 123] Of the *anyata* (miscellaneous) *chaittasikas*, the *Vṛtti* deals in detail only with the *vitarka* and *vichāra*. This is one of the major controversial points found in the Abhidharma literature. The *vitarka* and *vichāra* are characterised as coarser (*audārika*) and refined (*sūkṣma*) sensations simultaneously operating in all kinds of the *kamavachara* consciousness. Since these two partake of two opposite natures (*audārika* and *sūkṣma*), the Kośakāra maintains that these two cannot co-operate in one and the same moment of consciousness. The *Vṛtti* strongly criticises this unorthodox contention of the Kośakāra. It may be noted that the views expressed in the *Vṛtti* are identical with the views of Saṃghabhadra, a celebrated Vaibhashika contemporary of Vasubandhu

[Karikas 126-149] The rest of the Adhyāya II is devoted to the discussion or rather the defence of the *viprayukta saṃskāras*, accepted by the Vaibhāshikas but strongly criticised by the Kośakāra and rejected by the Sautrāntikas. There are fourteen such *saṃskāras* which cannot be included among material or mental

groups. The Kosakāra argues that these *samskāras* have no independent nature or function, nor are they preached by the Buddha. The *Vṛtti* provides an answer to this criticism. It is its claim that only such great Buddhists as (ārya) Maitreya or (sthavira) Vasumitra or (āchārya) Āśvaghoṣha can comprehend the teachings of the Buddha and not those infants who are ignorant of the Abhidharma.

Much of this valuable discussion on the first two *samskāras*, viz., *prāpti* and *aprāpti* is lost.

The third *samskāra* known as *sabhāgata*, a force producing generality, is defended against the criticism of the Kosakāra, who holds it to be identical with the realistic generality (*samānya*) of the Vaiśeṣika.

The next two *samskāras*, viz., *asamjñika* and the *urodha-samāpatti* (forces stopping the functions of consciousness in the realms of unconscious trance) are dealt with in the traditional way. Here too, the *Vṛtti* launches a strong criticism of the Kosakāra for his 'unbuddhistic' (*abuddhīya*) theory that these states of trances are not unconscious (*acchittika*) but are conscious (*sachittika*). This valuable criticism is unfortunately interrupted as one folio containing it is lost.

The next *samskāra* is *jivita*, the force of life duration. The Vaibhashika holds that it is this *samskāra* which (as determined by the previous karmas), at the time of conception, is instrumental in determining the life duration (*śilūsi hetuḥ*). The Kosakāra holds that if the karma determines the duration, the function of the *jivita* is superfluous and hence has no reality. The *Vṛtti* puts forward arguments to prove that the *jivita* is a *dravya*, a real element.

The *Vṛtti* here introduces a very interesting controversy regarding the nature of any possible prolongation of life by yogic powers. According to the Vaibhashika theory, such a thing is contrary to the laws of karma. The life span (*jivita*) is a result

of karma (*vipakaja*), which does not admit any prolongation by *samadhi*

This controversy arises from the well known legend of the Buddha's declaration that he could, on account of his mastery over the four paths to *riddhi* live in the same birth for a *kalpa* or a *kalpavāśeṣa*

The Kosakara fully deals with this controversy while dealing with a topic *kāśi indriyam vipakāḥ*. There the Kosakara maintains, contrary to the accepted Vaibhashika theory, that in the case of such prolongation of life by the Buddha (or any other arhat), the yogic powers supersede the karma and produce a new life. It is, therefore, a life which is *samādhiya* (born of *samadhi*) and not *vipakaja* (a result of karma)

This view of the Kosakara is censured by the *Vṛtti* as uninformed, contrary to the words of the Buddha and unworthy of any criticism. The accusation is even made that the Kośakāra had accepted the Vātsīlika sūtra and had so entered the portals of Mahāyāna

The *Vṛtti* next deals with the four *samskāras* known as the *samskṛta lakṣaṇas* or the phenomenalising characteristics of all phenomena. They are *jāti* (origin) *sthiti* (subsistence), *jara* (decay) and *niśā* (extinction). The Vaibhashikas, on the basis of a sūtra, conceive that every phenomenal element in its each momentary existence is simultaneously affected by all these four *samskāras*

The Sautrantikas hold that as these four *samskāras* have natures opposed to each other, they cannot simultaneously function on a momentary thing. They point out that these four *lakṣaṇas* have no reality as they were spoken of by the Buddha only with reference to the series of moments (*prasaṅga*) and not to the *ksāṇa* (moment)

The Kośakāra openly favours this Sautrantika view in the *Bhūṭya*. The *Vṛtti* criticises this *rasika pakṣa* adopted by

the Kosakāra The last three *samskāras*, viz., *nama kaja*, *pada kaja* and *vyanyana kaja* (*samskāras* which impart significance to words, sentences and articulate sounds respectively) are discussed in detail in the *Vṛtti* The Sautrantikas maintain that since these *samskāras* are not different from *śakṣa śabda*, i.e. the sound of speech produced from the atoms of sound, it is not necessary to invent such new *samskāras* outside the group of Matter

The Kosakara favours this view and ridicules the Vaibhashika doctrine of the *chitta viprayukta samskara* The *Vṛtti* contains an answer to his arguments It also criticises the Mimamsaka, Vaiyakarana and Vaisheshika theories of *śabda* The *Bhasya* does not refer to the views of these three schools

• The third pada comes to an end with the discussion on the *viprayukta samskaras* The fourth pada containing a discussion on *hetu*, *pratyaya* and *phala* is entirely lost

Adhyaya III

[Karikas 150-153] The first three pada of this Adhyaya, dealing with cosmology, are entirely lost Only one topic of the dissolution (*samavartana*) of the universe is available to us A number of controversies regarding the *antara bhava* (intermediate existence between two lives) and the *pratitya samutpada* are thus lost to us, as not less than thirty folios of this Adhyaya are lost

Adhyaya IV

[Karikas 154-157] The Adhyaya IV deals with the doctrine of karma The *Vṛtti* opens the first pada with a criticism of the *isvara karana tada* in more detail than the *Bhasya* The karma is divided into its traditional three types physical, vocal and mental The first two are further divided as *vyapṛti* ('manifest act') and *avyapṛti* ('unmanifest act') These two Vaibhashika conceptions, rejected by the Sautrantika school, are very pointedly criticised by the Kosakara in the *Bhasya* Unfortunately, the *Vṛtti* here is incomplete as several of its folios are lost

[Karikas 159-169] The beginning portion of the second pada is also lost. The *Vṛtti* here deals with further details of karma. The karma is of three kinds: *samata karma* (act of abstention from evils), *asamata karma* (act of indulgence in evils) and *naiva samata nasamata karma* (absence from the first two kinds of karma). Of these the first is again divided into three: *pratimoksha samata*, *dhyana samata* and *avastara samata*.

Of these the *pratimoksha samata* is dealt with in detail. The *Vṛtti* contains an answer to a criticism from the Kosakara regarding the Kasmira Vaibhashika definitions of the upasaka and bhikṣu.

[Karikas 170-187] The remaining portion of this pada is devoted to the treatment of various kinds of karma divided into several groups of traits. Here too the *Vṛtti* closely follows the *Bhāṣya* and borrows several portions from the latter.

[Karika 188] The only other notable point in this pada is a reference to a Darśhanika view. The Darśhanika maintains on the basis of a sūtra passage that the *klesas* known as *abhidhyā* (covetousness), *vṛpada* (ill will) and *mithyā drishti* are of the nature of karma. The *Vṛtti* considers this a wrong view since it results in the identity of karma and *klesa*. The Darśhanika is here called *istatibhagya*, a term not used either by the Kosakara or by Yasomitra. The *Vṛtti* criticises the Kosakara for adopting this heretic view which is contrary to the Abhidharma.

[Karikas 190-198] The third pada is devoted to a discussion on the ten *karma pathas* (the ways of acting). The *Vṛtti* gives their definitions, stages of completion and various other details. In this connection it refers to the Parasiakas who consider it religious to kill their parents and also indulge in illegitimate relationship with their mothers. The Brahmanas are accused of justifying their plunders and the *Īśas* are condemned as irrelevant talks. The Jainas (nagaṇa) are criticised for their wrong conception of *śūnata*. It may be noted that this whole criticism is much

in the *Saddharma paṇḍarikā* or the *Śikṣa samīchchaya*. Conditions attending the first moment of the *bodhi chitta* and the acquisition of other excellences are given in detail. The *Vṛtti* enumerates the thirty two *maha pīrūsha lakṣaṇas* (marks of a great man) and the eighty *anūryaṇas* (the secondary marks) in conformity with their traditional lists. The *Bhaṣya* omits this enumeration but instead enumerates the names of the sixty *sthanantaras* constituting a *kalpa* which are not given in the *Vṛtti*.

[Karika 231] Only four *paramitas* (viz. *dāna śīla vīrya* and *prajñā*) as against the traditional six or ten are mentioned in the *Vṛtti*. The *Vṛtti* informs us that the Vaibhaṣikas do not consider the *kṣanti* and *dhyāna* as separate *paramitas* but include them in the *śīla* and *prajña* respectively. The vinayadhara Vaibhaṣikas it says read only four *paramitas* in the Vinaya. Neither of these views are mentioned in the *Bhaṣya*.

[Karikas 232-235] Here the *Vṛtti* introduces a very important controversy unnoticed by the Kosakara. It is claimed by some (Mahayanists) that the *bodhisattva marga* is not preached in the three *Pitakas*. The Dipakara takes up this challenge and argues that all the essential points (even including the thirty seven *bodhipakṣika* dharmas) of the bodhisattva path are preached in the Sūtras and the *paramitas* are mentioned in the Vinaya. It is therefore a great heresy to suggest that this doctrine is alien to the *Pitakas*. Since there are several Sūtras and *Pitakas* the *Vṛtti* makes it clear that only those words of the Buddha are authentic which are included in the Four *Āgamas* by the elder councillors like Mahakāśyapa and Ānanda.

[Karikas 239-241] This leads us to a still more controversial topic of the *plāla bhēda*. If the *bodhi marga* is not different from the *Pitaka* preachings how do we account for the difference in the accomplishments of a *śrāvaka*, a *pratyeka buddha* and a Buddha? The *Vṛtti* maintains that the entire preaching of the Lord which is to be traced to the three *Pitakas* points to the two kinds of Deliverance viz. *cetovimukti* and *prajña vimukti*. Both these are equally attained by the *śrāvaka pratyeka buddha*

and the Buddha. The difference, therefore, is not in their Deliverance but only in their phenomenal excellences of equipments, faculties and aspirations

Adhyāya V

[Kārikās 259-261] The fifth Adhyāya is devoted to the exposition of the *anuśayas* and other minor *klesas*. The Sūtras speak of the six basic *anuśayas*, viz., *rāga* (bias of passion), *pratigha* (ill will), *moha* (infatuation), *māna* (pride), *vichikitsā* (doubt) and *drishti* (wrong views). In Abhidharma these are further divided into ninety-eight. As Yasomitra points out, the different schools attach different meanings to this term. The Vaibhāṣikas maintain that the *anuśaya* means *parjyavasthāna*, the Vātsīputrīyas hold it to be *prāpti*, and the Sautrāntikas consider it a *bya*. The Kośakāra examines the first two views and openly favours the Sautrāntika theory of *bya*. The *Vṛtti* borrows that part of the *Bhāṣya* which criticises the Vātsīputrīya, but strongly criticises the Kośakāra for his Sautrāntika bias. The *Vṛtti* is brief here, as it says, it has discussed this topic in the Karma-chinta (the Adhyāya IV) and also in a work known as *Tattva-saptati*. This work is unknown to us. It may quite well be an independent work of the Dīpakāra, written on the model of the *Paramārtha-saptati* of Vasubandhu.

[Kārikā 271] A controversy about a *drishti* known as the *līlavrata-parāmarsha* (grasping after works and rites) should be noted here. There are various views about the way this *drishti* is destroyed. The Kośakāra strongly criticises the Vaibhāṣika theory that this *drishti* is removed by insight into the Second Truth (*samūdaya-darśana*). The *Vṛtti* upholds the orthodox Vaibhāṣika viewpoint shared by Āchārya Saṃghabhadra.

[Kārikās 272-288] The rest of the first pāda deals with several details about the ninety-eight divisions of the *anuśaya*.

[Kārikās 289-324] The second pāda of this Adhyāya constitutes by far the most important part of the whole work. The fundamental principle of the Sarvāstivāda school, namely, the

reality of the past and future elements, is discussed here in opposition to the Sautrantika arguments forwarded by the Kośakara in the fifth Kośa sthana of his *Bhashya*. We are familiar with this controversy through the pioneer works of Stcherbatsky and Poussin. The Dipakara takes up each argument of the Kośakara, reinterprets the relevant sutras put forward by the Sautrantikas and establishes with considerable success, the Vaibhashika doctrine of the Sarvastivada.

Both the *Bhashya* and the *Vṛtti* quote in this connection the four theories advocated by Dharmatrata, Ghoshaka, Vasumitra and Buddhadeva. But there are a few important points found only in the *Vṛtti*. The latter refers to the schools of Darśhantika, Vaitulika and Paudgalika and equates them respectively with the Lokayatika, Vainasika and Nagnata (Jaina) schools. The *Vṛtti* quotes Kumaralata's view supporting the Vaibhashika viewpoint. It also examines the doctrine of Sunyavada, the Parinamavada of Samkhya, the Avayavivada of Vaisesika and contains a valuable reference to the Tri-svabhavavada of the Kosakara who is described as a Mahayanist fallen from the Sarvastivada.

[Karikas 325-359] The rest of this pada deals with different *anusayas* obtaining in different states of mind. The Kośakara in very brief and explains this point by way of an illustration of the *sukhenadriya*. The *Dīpa* devotes twenty-five karikas to this topic.

[Karikas 360-370] The third pada is devoted to the exposition of other *kleśas* grouped as *āsrava*, *ogha*, *yoga upadana*, *samyojana*, *bandhana* and *grantha*. The *Vṛtti* here differs very little from the corresponding *Bhashya*.

[Karikas 371-383] The *upakleśas* or minor *kleśas* collected in the *Kṣudraka vastu* (corresponding to the Pali *Khuddaka vatthu vibhanga*) are dealt with in detail in the *Vṛtti*. The *Bhashya* is very brief and mentions only three *upakleśas*.

The last portions of this pada and the entire fourth pada, containing details on the *kleśa prahana* and *kleśa parijñā* are lost.

Adhyaya VI

This Adhyaya deals with the *arya marga* or the stages leading to arhatship. A large portion of this Adhyaya consisting of about seven folios, is lost.

[Karikas 384-390] The first pada contains discussion on the *darsana* and *bhavana marga*. In this connection the practices of the four *smṛtyupasthānas* (or application of mindfulness on the nature of the body, feelings, mind and dharmas) are explained in detail as they alone bring the annihilation of the impurities (*kleśa kṣaya*). Of these the last, viz., the *dharma smṛtyupasthāna* is equivalent to *vipassana*, the analytical insight into the law of *pratitya samutpada*, the central teaching of the Buddha. It is called, here '*dharma mūdra*' and is identical with the term '*śūnya*'. The *Vṛtti* however, deems it necessary to delimit the meaning of this term against the absolutist interpretations, and explains that the *samskāras* are not devoid of *svabhāva* (own nature) but are only *anatma*, i.e. devoid of a substance. The *Bhāṣya* does not contain this comment.

[Karikas 393-438] The practice of the *smṛtyupasthānas* is conducive to the attainment of the first four stages in the *darsana marga*. They are known as *uṣma*, *mudhā*, *kṣanti* and *laukika gradharma*. The first is the 'fire' of intuition producing the pacification (*śānta*) of mind. The second is called *mudhā* (superior), as it enfeebles the power of *mithyā drishti* and thereby consolidates the *kṣānta mūlas*. The third is called *kṣanti* where the aspirant achieves unassailable faith in the 'triple gems'. The fourth stage is 'supreme phenomenal existence', so called because it is a turning point in the career of the aspirant. This stage is comparable to the *gotrabhū chitta* of the Pāli Abhidharma. This stage is followed by fifteen moments of insight into the Four Truths and culminates in the *darsana marga* known as *śrōta-āpatti* or the entering upon the Noble Path. Various details concerning these stages and controversies relating to them are given in the *Vṛtti*. The remaining three stages viz., that of the *sakṛdagamin*, *anagamin*, and the *arhat*, belonging to the *bhavana marga* are also dealt with in the third pada, a major portion of which is lost.

[Kāṇkas 439-475] The fourth paḍa contains an exposition of several kinds of *mārgas* and *pratipats* (modes of progress) spoken in the Sūtras. A large portion is devoted to the thirty seven factors leading to the bodhi. Bodhi, according to the Vaibhāṣikas constitutes the two illuminations, viz., the *kṣaya jñāna* and *anupada jñāna*, terms which we repeatedly meet in the following Pāli passage: '*khina me jāti nāparam itthattaya*'. This bodhi, says the *V'rittī*, is of three kinds, viz., *buddha bodhi*, *pratyeke buddha bodhi* and *śāstaka bodhi*, giving rise to the concepts of Three Yanas, differing not in kind but only in the degrees of practice of the thirty seven *bodhipakṣya dharmas*. These dharmas are then explained in detail in the traditional manner. The only notable point is that the *V'rittī*, as in the case of the *indriyas*, devotes seven *karikas* to explaining the reason for not including several dharmas under the *bodhipakṣya*. This topic is not found in the *Bhāṣya*.

Adhyāya VII

[Kāṇkas 476-492] The Lord has said that this spiritual discipline (*mārga*) consists of three *skandhas* (aggregates). 'The *śīla skandha*', says the *V'rittī*, 'is explained in the Karmadhyāya (i.e. the Chapter IV), the *saṃādhi skandha* will be explained in the Chapter VIII, the *prajñā skandha* should now be explained.

The treatment of the *prajñā* is more or less on the lines of the Pāli *Nāṇavibhāṅga*. The Pāli works are more elaborate and enumerate a large number of *jñānas*, but the Sanskrit Abhidharma works (including the *Bhāṣya* and the *V'rittī*) deal only with ten kinds, viz., *dharma° araya° samvṛti° pata citta° dīkṣa°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*, *śāstaka°*. A large portion of the *V'rittī* dealing with these and controversies relating them is lost.

[Kāṇkas 493-495] The third paḍa of this Adhyāya is devoted to the exposition of the eighteen extra-ordinary qualities (*asādhya* *śaktis*) of the Buddha. They are ten powers (*daśa* *śaktis*) four conquests (*varas*), three applications of mindfulness (*smṛti*

upasthānas) and great compassion (*mahā karuṇā*). These qualities appear only in the Buddha on his attainment of the *bodhi*, i.e. the *kṣhaya-jñāna*.

[Kārikas 496-497] The treatment of this topic is not much different from the *Bhāṣya*. We may, however, note that a Mahāyānist term *sarvakarajñalā* is mentioned in the *Vṛtti* in its description of the *sarvatra gamni-pratīpat jñāna bala*. Its definition of the term *dhatu* (in the *nānādhatubala*) is identical with Saṃgha bhadrā's definition quoted by Yasomitra.

[Kārikās 517-533] The fourth pada deals with *jñānas* which are not exclusive to the Buddha. They are six *abhyāsas*, three *vidyas*, three *pratīhāryas* and such other intellectual powers obtained by yogic practices. The only notable point here is the view of the Dipakara about the three *vidyas* which is identical with Saṃghabhadra's view, quoted and accepted by Yasomitra.

Adhyāya VIII

[Kārikas 534-546] This last Adhyāya deals with *śamatha* or *śamādhi*. Details about the three kinds of *dhyānas* (*sāsrava*, *śuddha*, *anāsrava*) and the five *āngas* (*vitarka*, *vichara*, *prīti*, *sukha*, *upekṣha*) are given in the first pada. Various controversies on the nature and number of the five *āngas*, contained in the *Bhāṣya*, are not to be traced in the present incomplete *Vṛtti*.

[Kārikas 547-554] The second pada contains controversies on *aneya* (unshakable) and four *arīpa dhyānas*. The *Vṛtti* here is rather brief, compared to the *Bhāṣya*. The last portions of the second pada, containing controversies on the *dhyānāntaras* is lost.

[Kārikas 554-563] The third pada contains brief criticisms of the Brahmanical conceptions of *dhyāta*, *dhyāna* and *dhyeja*, and also of the controversy over *karma mārga* and *jñāna mārga*. It also contains a criticism of the Vedic mantras. The *Vṛtti* in this connection mentions the mantras of Parasika, Śābara and Kapālika and criticises the casteism of the Brahmanas. These points are not found in the *Bhāṣya*.

[Kārikās 588-597] Now we come to the last folio of our incomplete manuscript. This folio contains a brief discussion on the four *apramāṇas* (boundless states, also known as *brahma-śāstras*), eight *vimokṣas* (deliverances) and eight *abhiṅghāyatanas* (stages of mastery) in the same order as in the *Bhāṣya*. The *Bhāṣya* after this deals (in three kārikās = *Akṣ* VIII 36-38) with the ten *kṛtsna ajatanas*. This is followed by five concluding verses in which the Kosakāra says that he has composed this Abhidharma śāstra conforming to the Kashmiri Vaibhāṣika school¹ in order to save the Lord's dispensation from growing dissensions and ignorant heretics.

Most probably the *Dīpa* too came to a close after a few additional verses. It is most unfortunate that we should have lost the last folio which might have given us the name of the author and also a statement of the circumstances that led to the composition of this important work.

II

SŪTRA AND ABHIDHARMA

This brief sketch of the *Dīpa* and its *Vṛtti* reflects predominantly the Vaibhāṣika attempt to correct the Kosakāra of his Sautrantika bias. It is, in a way, a record of the dispute between the Sautrantika and Abhidharmika on the interpretation of the 'Sūtras' of the Buddha. Before dealing with the specific differences between the two schools, we may here trace the meaning and interrelation of the terms Sūtra and Abhidharma as seen by these schools.

The earliest canonical reference to the term sūtra² is found in the *Majjhima-nikāya*. It is said there that the Buddha

¹ *Kāśmīra-Vaibhāṣika-sūtra-siddhānta-prāya-majjāyam-kathito bhāṣyam*. *Ak* VIII 40ab.

² The term sūtra occurs several times in the Nikāyas. In the *Majjhima* (I 133 III 115) and in the *Aṅg* (II 7, II 103, II 178 III 86, III 177, III 301) it is mentioned as one of the *anayas* of the traditional 'sautrantika-siddhānta'. The term sūtra occurs in the *Samyutta* (II 267) and *Agg* (I 10, I 72, II 24 III 107, III 178) but not in the sense of a particular collection of the words of Buddha.

on the eve of his parinirvāṇa laid down the four 'Great Authorities': "In the first place Brethren, a bhikkhu may say thus: From the mouth of the Exalted One himself I have heard, from his own mouth have I received it. This is the Dhamma (Doctrine), this is the Vinaya (Law), this is the teaching of the Master. The word spoken,.....should be fully understood and then put beside the Suttas and compared with the Vinaya. If, when so compared, they do not harmonize with the Suttas and do not fit in with the rules of the order, then you may come to the conclusion: 'Verily, this is not the word of the Exalted One, and has been wrongly grasped by that brother'. Therefore, brethren, you should reject it. But if they harmonize with the Suttas and fit in with the Vinaya, then you may come to the conclusion: Verily this is the word of the Exalted One and has been well grasped by that brother".¹.....etc.

This passage, occurring in one of the most important and widely respected sūtras, is very interesting for the history of the authenticity of several Buddhist scriptures handed down to us. It anticipates, even during the lifetime of the Buddha the existence of several different versions² and at least one authorized version of the Sutta and Vinaya collections. It is possible that this particular authorized version was accepted as the only authentic one in the First Council of Rājagriha, held immediately after the passing away of the Buddha. The omission of the term Abhidharma in this passage, in spite of its occurrence in several other suttas, points to a later period for the composition of the Abhidharma texts, traditionally claimed as the work of the Buddha. The passage itself is silent on the meaning of the terms sutta and vinaya, but from the context we can assume that they are here

¹ See *Adv.* p. 100, n. 1.

² Not of the written words but of the words heard by his direct disciples as, for instance, shown in the *Chullavagga*: *āyasmānaṃ Parānaṃ therā bhikkhū etadavocāsu, "therehi, āyaso Parāna, dharmā suvāṇṭa apela taṃ sanghāten ti". "suvaṇṭaṃ therā dharmā cha sūyo cha, apā cha yathesa sūyā Bhāgavato samvuttā sutāni samvuttā paṭiggahitā satthavāso dhāreṇā ti". 'Vinaya, Vol. II, p. 290.*

to indicate the collections of the Dhamma and Vinaya¹ preachings of the Buddha

The exact meaning of these two terms, viz., *sutta* and *vinaya*, was still a controversial point even during the time of Buddha ghosa. In his commentary on this passage, Buddhaghosa records several views on what constituted the *sutta* and *vinaya*.

"Here the '*sutta*' means Vinaya, as is said 'Where was this prohibited?' At Savatthi in the *Sutta vibhanga*' '*Vinaya*' means *Khandhakas*, as is said 'In Kosambi, on the transgression of the Vinaya' But this explanation does not cover the entire Vinaya pitaka. Or '*sutta*' means *Ubhato vibhanga*, whereas '*vinaya*' means *Khandhakas* and *Parivata*. In this view the entire Vinaya pitaka is included (but not others). Or '*sutta*' means Sutta pitaka and '*vinaya*' means the Vinaya pitaka. But here only two Pitakas are covered (not the third, i.e. the Abhidhamma). Or '*sutta*' means the Sutta pitaka and the Abhidhamma pitaka, and '*vinaya*' means the Vinaya pitaka. Even this explanation is not satisfactory as there are many works which are not included in '*sutta*', e.g., *Jataka*, *Niddesa*, etc. (all books of the Khuddaka nikāya)"

"Sudinnathera, however, says 'There is not a word of the Buddha which is not *sutta*. '*Sutta*' means three pitakas '*Vinaya*' is (only mentioned separately as) a means (of subduing passions)' And to illustrate this he puts forth the following *sutta* — "Those things of which you know thus : these things lead to passion, not to release therefrom, these to bondage : these to luxury not to frugality, of these things hold definitely : this is not Dhamma, this is not Vinaya, this is not the word of the Teacher. But as to those things, O Gotami, which you know lead to dispassion, to release from bondage, to the dispersion of rebirth, to wanting little, to contentment, to solitude, to exertion and to frugality (and in no case to their opposites), be assured that they are Dhamma, the Vinaya and the word of the Teacher" (*Ang IV* p. 280)

¹ For a difference between these two terms, see Oldenberg's Introduction to *Vinaya Pitakani*, I pp. X-XIV

"Therefore", concludes Buddhaghosa, "'sutta' means the three pitakas; 'vinaya' means all that is conducive to the subduing of passion.....But those words which do not occur in the tradition of the suttas but appear only in the apocryphal *Vessantara*, *Ummagga*, and *Vinaya* and the Vedalla-pitakas, or in one of these... they are to be considered as not the words of the Teacher....."¹

One can see in these explanations an attempt to extend the meaning of these terms and particularly that of *sutta*. First it is held to mean only a single Vinaya text, viz., the *Sutta-vibhaṅga*, then a larger Vinaya text, the *Ubbato-vibhaṅga*. Next it is made to include not the Vinaya texts, but the entire Sutta-piṭaka. Then it is made to include both the Sutta and Abhidhamma Pitakas, and finally not only all the three Pitakas, but also anything that may be conducive to a holy life.

The purpose of this extension evidently appears to include the Abhidharma (and also the Khuddaka-nikāya) which is not specifically mentioned in the passage dealing with the *mahāpadesas*. The commentators are determined to include it and end in giving a very wide and general meaning to the term *sutta*, thereby making it comprehensive enough to include all good words.

The Sarvāstivādin version of the *Mahāparinirvāṇa-sūtra* also contains the *mahāpadesas*. They are identical with the Pali passage except for one more significant phrase—"dharmaṭāṃ cha tilomayanti".²

The term *dharmaṭā* is quite well known to the Pali scriptures.³ It is, therefore, difficult to account for the omission of this term in the Pali version. In the absence of any commentary on the Sanskrit *Mahāparinirvāṇa-sūtra*, we have no precise information on how the Sarvāstivādins understood these terms. Fortunately, our *Vṛitti* gives some explanation of the term *sūtra*. It says⁴: only that *sūtra* is to be accepted which was spoken

¹ *Dīgha A.* II. pp. 565-6

² *Mahāparinirvāṇa-sūtra*, pp. 238-240. Vide *Ad.* pp. 99 and p. 197.

³ See *As.* V. p. 2; 66; *Samyutta*, I. p. 140; IV. p. 216.

⁴ *Ad.* p. 197.

by the Buddha, collected in the four *agamas* by the elder councillors Mahakaśyapa and Ānanda, and which ■ contained in the *Uddana gathas*¹ (summary verses) This explanation helps us to identify the term *sūtra* with the four *agamas*, viz., the *Dirghagama*, the *Madhyamagama*, the *Samyuktagama* and the *Ekottaragama*, corresponding to the first four *nikayas* of the Pali canon The *Abhidharma pitaka* and the *Kṣudraka nikaya* (Pali *Khuddaka nikaya*) are not included here in the term *sutta*, pointing again to their late acceptance ■ canonical works Incidentally, it may be noted that in the *nikaya* classification, *Abhidhamma pitaka* is included by Theravadins in the *Khuddaka nikaya*² The Sarvastivādin meaning of the term *sutta* appears more accurate and nearer to the original meaning of that term, compared to the several meanings given by Buddhaghosa

The term *dharma* found in the Sanskrit version of the *mahapadesas* is also at a later period accepted by the Theravāda school The *Nettipakarana*, a non canonical³ Pali work ascribed by tradition to Mahakachchāna (a direct disciple of the Buddha), contains the term *dhammata* along with *sutta* and *vinaya* The meaning of these terms given in this work differs from the traditional *Atthakathas* Its version of the *mahapadesas* reads⁴ "those words and syllables should be put beside the *suttas*, compared with the *vinaya* and put alongside the *dhammata* With which *sutta* are they to be put beside? With the Four Noble Truths With which *vinaya* are they to be compared? With the pacification of passion, ill will and infatuation In which *dhammata* are they to be tested? In the doctrine of *paṭiccasamuppāda*"⁵

¹ On the *uddana gathas*, see *Adv* II 197, n 6 cf Pali *uddanavarga* compiled by Saṅgītiakaras See *Dhs* A I ■

² *Dhs* A I 65

³ In the Burmese tradition this book is included in the *Khuddaka nikaya* See Winternitz *A History of Indian Literature* Vol II p 77, n 3

⁴ *Netti* p 22

⁵ Sarvastivādins also interpret *dharma* as *pratiṣṭha samūpāda* [*na cha sūtram badhate*] na cha sūtrantarum virodhayati [*na dharmatam badhate*] ita pratiṣṭha samūpāda-dharmatām *Sekv* p 705

This explanation is remarkable in that these three terms are not identified with any Pitakas, but only with the general preaching of the Buddha

Dharmapāla (5th century A D) in his commentary on the *Nettipakaraṇa*, however, reasserts the Atthakathā meaning of the term *sutta*. He says "Since there is not a single word of the Buddha devoid of (the preaching of) Truth, it is said here that '*sutta*' means the Four Noble Truths. The Atthakathas, however, say that '*sutta*' means three Pitakas. There is no contradiction in these two meanings" ¹

Despite the differences on the meaning of the term *sutta*, the Theravadins and the Sarvāstivādins considered this *mahā padesa* as a characteristic mark (*lakṣaṇa*) of the words of Buddha. Our *Vṛtti* twice quotes this *mahāpadesa* to refute views conforming to the Vāstulika-Śāstra ²

But the Mahayanists, against whom this *mahāpadesa* was quoted by the Hinayāna schools, never accepted it as an authority or a standard for judging the authenticity of a particular version of the Buddha-*vachana*. They had a distinct disadvantage. Though they claimed that their scriptures originated from the Buddha, they could not by the very nature of their teachings, name any *śravaṇas* like Mahakāśyapa or Ānanda as their compilers. Bu ston in his account of the rehearsal of the Mahāyānistic scripture says ³ "Mañjuśrī rehearsed the Abhidharma, Maitreya—the Vinaya and Vajrapāṇi—the Sūtras. It is said moreover in the *Tarkajvālā*—the Mahāyānistic scripture is the work of the Buddha. The chief compilers of it were Samantabhadra, Mañjuśrī, the Lord of the secret charms (=Vajrapāṇi),

¹ *Netti A* p 219

² Vide *Ad* pp 98 and 197. On *mahāpadesa* see E. Lamotte, 'La critique d'authenticité dans le bouddhisme' *India Antiqua* (Leiden, 1947), pp 213-222, 'La critique d'interprétation dans le bouddhisme' *Annuaire de l'Institut de philologie et d'Histoire Orientales et Slaves*, IX (Bruxelles, 1949), pp 341-361.

³ Bu-ston's *History of Buddhism*, Vol II, p 101. Tr. Obermiller.

Maitreya and others. The *śrātaṅgas* were not the chief compilers of our (Mahayanist) canon, since the latter is not accessible to them."

Haribhadra also in his *Aśa* repudiates the Hinayānist claim of authenticity by pointing out the invalidity of their *mahāpādesas*. He says "There is no concordance between different versions of the Sūtra and Vinaya Pīṭakas. The *dharma* established in one school is not identical with that of the other schools. With the eighteen different schools and their separate versions of the three Pīṭakas, it is improper to hold the mahāpādesa as a standard for judging the authenticity of the words of the Buddha."¹

The same view is held by Śāntideva, the author of the *Bodhicaryāvatāra*. Prajñakaramati, in his *Pañjika* on this work goes a step further. He rejects the Buddha *vachana lakṣaṇa* propounded by the Hinayana schools and puts forward his valid definition.² "This then is the universal characteristic of the Buddha *vachana* as preached in the *Adhyāśaya samśodhana sūtra*. "Moreover, O Maitreya, by four causes the word of the Buddhas may be recognised. What four? (1) O Maitreya, it refers to truth, not to untruth, (2) to the doctrine, not to the non-doctrine (3) it lessens sin, not increases it, (4) it shows the advantages of nirvāṇa, does not indicate those of continued rebirth. When someone, O Maitreya, utters or shall utter a word endowed with these four qualities, the believing young men and women will produce the idea of Buddha, of Master, they will hear this Law as he preaches. Why? Anything, Maitreya, that is well said is a word of Buddha."³

This passage reminds us of the Buddha's preaching to Gotamī quoted above. The Hinayanistic attitude towards the Buddha *vachana* is well summed up in Emperor Asoka's

¹ *Aśa* pp. 260-1. Vide *Ado* p. 197 n. 7.

² *B. Pañjika* IX. 43-44. Vide *Ado* p. 197 n. 7.

³ *ibid.* Also see Lamotte's *Le Traité de la Grande Vertu de Sagesse de Nāgārjuna*, I, pp. 81-2, notes.

famous line: "Whatever is spoken by the Buddha is well spoken"¹

In spite of these different versions and standards, interpretations and doctrines, all the Buddhist schools, both Hīnayāna and Mahāyāna, held some common, indisputable teaching of the Buddha. It was this common heritage that held these schools together through centuries of discord and dissensions. The origin of Abhidharma is to be found in the beginnings of the attempts of the earliest Buddhists to find such a common teaching.

The tendency of the saṅgha to split into various groups is manifest even during the lifetime of the Buddha. In the earlier stages the differences over the laws of Vinaya divided the fraternity. The Vinaya texts are full of stories, invented as well as real, of monks and groups who gave occasion for the institution of several major and minor rules of the *Pātimokkha*. But the differences over the Vinaya were not considered as harmful as disagreement on the doctrines of the Buddha. During the latter part of the Buddha's life, together with the rise of Devadatta as a rival, we see a kind of fear among the elders that the unity of the saṅgha may not survive the death of the Master.

Several suttas of the Pāli canon bear witness to such a fear and to a consequent attempt to preserve the doctrinal unity by putting his more important doctrines in one collection.

In this connection, the Paśādika-sūtra,² the Sāmagāma-sutta³ and the Saṅgīti-suttanta⁴ may be noted as of particular interest. The death of the Jain leader Nātaputta Nigantha and

¹ *a kechi bhāṣite bhagavatā Badhena bhāṣite so'e sa subhāṣite sā* *Edicts of Aśoka*, p. 82 (Adyar edition 1951). See F. Weller, 'Satz C der Aśoka-Inschrift von Calcutta-Bairat', *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, V (Berlin, 1957), pp. 84-90, and D. L. Snelgrove, 'Note on the Adhyāśayasamcodanasūtra BSOAS', Vol. XXI Part 3, 1958 (pp. 620-3).

² *Dīgha*, sutta 29, Vol. III, p. 117.

³ *M*, sutta 104, Vol. II, p. 243.

⁴ *Dīgha*, sutta 33, Vol. III, p. 272.

a subsequent division in his samgha form the occasion for these three suttas

It is said in the introduction (*nidāna*) to the Pāsādika sutta "While the Lord was staying among the Śākyans, Nātaputta the Nigantha had died recently at Pava. At his death, the Niganthas became disunited and divided into two parties, in mutual strife and conflict, quarrelling with each other —thou dost not understand this doctrine (dhamma) and discipline (vinaya) but I do understand it. Thou art in the wrong, I am in the right,

Thou sayest last what should be said first, and first what ought to come last, Truly the Niganthas were out, methinks, to kill. Even the lay disciples showed themselves shocked so badly was their doctrine and discipline set forth and imparted and now wrecked as it was without a protector"¹

Now Chunda the novice who had seen this, visited Ānanda at Samagama and reported it to him. And Ānanda said, "Friend, this is a worthy subject to bring before the exalted one". They went to the Lord and reported the episode. The Buddha was not surprised to learn the happening. He gives a long discourse on the nature of a perfect Teacher, on the conditions of a perfect religion and claims that his is the perfect samgha and the exalted Law. He then sums up his teachings and exhorts the samgha in the following words: "Wherefore, Chunda, do ye, to whom I have made known the truths that I have perceived, come together in company and rehearse all of you together those doctrines and quarrel not over them, but compare meaning with meaning, and phrase with phrase in order that this pure religion may last long."²

¹ Which then, Chunda, are the truths which when I had perceived I made known to you? They are these—the Four Onsets of Mindfulness, the Four Supreme Efforts, the Four Paths to Efficacy, the Five Powers, the Five Forces, the Seven

¹ *Digha* III, pp. 117-8

² *Digha* III p. 127

Factors of Enlightenment, the Ariyan Eightfold Path. These O Chunda, are the truths....."¹

The Sāmagāma sutta also begins with the same episode of the Nigantha Nātaputta's death. Here Ānanda relates this to the Buddha adding his hope that when the Lord dies, no 'similar' quarrels will arise in the saṅgha, to the grief and sorrow of gods and men

The reply of the Buddha on this occasion is worth noting here. He repeats the dhammas preached in the last sutta and asks: "What think you Ānanda? Do you observe even a couple of Bhikkhus at variance about the truths which, when I had perceived, I made known to you....., the Four Onsets of Mindfulness.....the Ariyan Eightfold Path?"

"No Sir. But those who are about the Lord might, at his death, stir up quarrels in the saṅgha respecting the rigours of the regimen or of the code.' Such quarrels would make for the grief and sorrow of the gods and men".

"Of little concern, Ānanda, are quarrels respecting rigours of regimen or of the code, it is possible quarrels in the confraternity about the Path or the course of training which really matter".² Here we can discern the rise of Abhidharma, the supreme Doctrine of the Buddha. The statement that there are no two opinions on the thirty-seven items, raises the latter to a higher degree and can be called the central and universally accepted preaching of the Buddha. The differences rising out of the Vinaya are not ruled out, but they are not exaggerated. No particular sutta is mentioned as the supreme, but only the sum total of all the teachings put into an aggregate later known as the *bodhipakkhiyā*

¹ *katame kho te Chunda maya dhammā abhināṇā desitāseyyathidaro chattāro satipaṭṭhānā, chattāro sammappadhānā, chattāro iddhipādā, pañc' anāryaṇi, pañha bolāni, satta bojjhaṅgā, ariya atthasārika maggo Ime kho te dhammā Ibid.*

For a full exposition of these thirty-seven items, see *The Dialogues of the Buddha*, II pp 122-130, notes. Vide *Adr.* pp. 356-362.

² *M* II p 245.

dhammā It is the burden of a large number of suttas in the *Dīgha* and *Majjhima Nikayas*. It constitutes one of his last preachings to the congregation, following the declaration of his intention of entering into *parinirvāṇa*¹. The *Milindapañha* almost makes a generalisation by saying that all Tathagatas, when they preach, preach these thirty seven (*bodhipakkhiyā*) dhammas². It is said in the *Saddharma puṇḍarīka* that the career of a bodhi sattu is completed by practising these dhammas³. Almost all major works on Buddhism, both Hinayana and Mahāyana, contain this list. This, therefore, was the supreme dharma, acceptable to all. It marks the beginning of the Abhidharma.

The term '*bodhipakkhiyā dhamma*' appears only in a few places in the older Nikayas. In the *Ang N* it is mentioned without indication of the scope of the term⁴. In the *Samyutta N* it is applied to the five *indriyas* (*saddhā pañña*)⁵.

The term occurs in the *Aggañña sutta*, where it consists of seven dhammas only⁶. It occurs twice in the *Vibhanga* and there too it consists of the seven *bajjhangas*⁷. In the same book, the thirty seven items are called *saddhamma*⁸. In the *Jātakatthakathā* these thirty seven are called both *saddhammā* and *bodhipakkhiyā dhamma*⁹. The *Visuddhimagga* enumerates the thirty seven dhammas as *bodhipakkhiyā* and discusses them in detail¹⁰. The *Nettipakaraṇa* once speaks of thirty-seven¹¹ and in another place adds seven *saññās*¹² to the thirty seven, bringing the number of the *bodhipakkhiyās* to forty three¹³.

¹ *Dīgha*, II p 127

² Vide *Adv* p 196, n. 8

³ *Ang* III 70, 300

⁴ *Dīgha* III p 97

⁵ *Ibid* p 372

⁶ *Jātakas*, V p 483

⁷ *Vim* XXII 34-38

⁸ *Netti*, p 31

⁹ *Ibid* p 112 For *saññās* vide *Adv* p 371

¹⁰ For a note on the extension of this term, see Mrs Rhys Davids' Preface to the *Vibhanga*, p XIV. Vide *Adv* pp 356-7

¹¹ *Ibid*

¹² *Samyutta*, V 227, 237 9

¹³ *Vibh* pp 244 and 249

The same thirty seven items, called *bodhipakṣīyāḥ* or *bodhipakṣīkāḥ dharmāḥ*, are also found in most of the Buddhist Sanskrit scriptures.¹ It is possible that the seven *bojj'angas* formed the nucleus of this collection, to which were added other dharmas. The overlapping character of several items—e.g., the five *balas* again grouped under the five *indriyas*—was recognized by the commentators. Consequently we find both in the *Kośa* and in the *Dīpa*, as well as in the *Abhidhammattha saṅgaho* of Anuruddha, an attempt to delimit the term to contain only ten, eleven or fourteen dharmas.²

This tendency to collect the most repeated and advanced teachings of the Buddha and group them in several clusters is common to many suttas of the five *nikāyas*.

The Mahasatipatthana sutta³ is a long discourse on the four *satipatthanas* and four *ārya sacchās*. The Mahanidāna sutta⁴ is devoted to a long discussion on the twelve *angas* of the *paṭiśāla samuppāda*. The Chhachchakka sutta⁵ is purely catechetical in that it deals with six groups of sixes (*chhakkas*). The Bahu dhātuka sutta⁶ is composed solely to collect all 'dhātus' scattered in various suttas. Instead of the usual eighteen, we here find an enumeration of forty-one *dhātus*. The Mahāsukuludaya sutta⁷ contains a larger number of items. In addition to the traditional thirty seven items, there are mentioned eight *simokkhas*, eight *abhiññāyataras*, ten *kaṣīyataras*, four *śānas* and six *abhirūpas*. These topics are found fully discussed in all Abhidharma works.⁸

A whole series of suttas with the appellation 'vibhaṅga'⁹ are found in the Vibhaṅgavagga of the *Majjhima nikāya*. They

¹ For a complete list, see *BHSD*, p. 402b.

² Vide *Ad* p. 328, notes.

³ *Di* 2, XXII (Vol II, p. 290).

⁴ *Di* 2, XV (Vol II, p. 55).

⁵ *M* sutta 148 (Vol III, p. 280).

⁶ *AL* su 2 115 (Vol III, p. 61).

⁷ *M* su 2 77 (Vol II, p. 1).

⁸ Vide *Ad* pp. 392f and 429f.

⁹ *M* sut 23 135-142 (Vol III, pp. 202-257).

are (1) Chūlakamma vibhanga, (2) Mahākamma vibhanga, (3) Salāyatana vibhanga, (4) Uddesa-vibhanga, (5) Arana vibhanga (6) Dhatu vibhanga, (7) Sachcha vibhanga, and (8) Dakkhinā vibhanga

The term vibhanga is significant. It means distribution, division or classification. It also means expansion (of a meaning), i.e. ■ commentary. *Vibhanga* is also a name of the second Abhidhamma Book, which is more or less a continuation and expansion of the dhammas collected in the *Dhamma sangani*. These two abhidhammika functions, namely the collection and expansion, characterise these vibhanga suttas and mark the second stage in the development of the Abhidhamma.

Several suttas of the *Samyutta nikaya* can also be called pure Abhidhamma. The *Nidāna samyutta*¹ has several suttas dealing only with the *pañcikasamuppada*. The *Dhatu samyutta*² deals with all kinds of *dhatus* and gives their traditional definitions. The *Khandha-samyutta*³ contains details of all *khandhas*. The *Salāyatana samyutta*⁴ and particularly the *Satthi peyyala* deal with *āyatanas*, with the triple doctrine (*amuchcha, dukkha, anattā*) applied to them. The *Sāriputta*⁵ and the *Moggallāna samyuttas*⁶ are long discourses on the *rūpa* and *arūpa dhyanas*, given in the stereotyped formulas repeated all over the *Nikayas*. The *Asamkhata samyutta*⁷ deals with *nirvāna*. The last Book of the *Samyutta nikaya*, viz., the *Mahavagga*, deals with *magga*, i.e. the thirty-seven (*bodhipakkhiya*) dhammas. There are seven separate *samyuttas* dealing with the seven main items of these *bodhipakkhiyas*⁸.

The *Ang nikaya* due to its method of numerical order comes much closer to the books of Abhidhamma. The dhammas

¹ S II pp 1132.

² S II pp 140-177

³ S III pp 1180

⁴ S IV pp 1172.

⁵ S III pp 235-240

⁶ S IV pp 262-280

⁷ S IV pp 359-373

⁸ See S V pp 1290

scattered all over the other Nikayas find repetition here in an artificial group of numbers. Two books of the Khuddaka nikaya, viz., the *Uddesa* and the *Paṭisambhūda magga* are pure Abhidhamma works, though grouped in the Sutta pitaka. Of these, the *Paṭisambhūda magga* is attributed by tradition not to the Buddha but to Sariputta. It is said in its commentary that this work was preached by Sariputta to Ānanda, who recited it before the first Council.¹

This review shows us the tendency of certain Suttas of all the Nikayas towards collecting and classifying, and at times elaborating the advanced teachings of the Buddha. Several of these Suttas are not the direct words of the Buddha but elaborations by his chief disciples like Sariputta and Moggallāna on an *uddesa* or synopsis laid down by the Buddha.² These categories or dhammas can be summed up in such oft repeated technical terms as *khandha*, *dhatu*, *āyatana*, *indriya*, *sacchea*, *paṭisacchea samuppāda*, *kamma*, *kilesa*, *magga*, the items of the thirty seven *bodhipakkhiya* dhammas, *jhāna*, the eight *ārokkhas*, eight *abhihiṃsātanā*, ten *kaṣṇas*, *saṃnas*, etc. The collective name for all these dhammas is 'abhidhamma', as they are '*abhi* viśuttha dhamma'. The contents of all the major works on Abhidhamma including the *Kośa* and *Dīpa*, do not, in essence, differ from these few topics, scattered here and there throughout the Sutta pitaka.

Now we turn to the Sanghīti suttanta, which marks a definite start of the Abhidhamma literature proper, in the Sutta pitaka. This sutta also opens with an account of the Nigāntha Nataputta's death. This time Chunda or Ānanda do not report it to the Buddha, but Sariputta himself relates it to the saṃgha, in the presence of the Master. "The Nigāntha Nataputta, friends, has just died at Pava. Since his death the Nigānthas have become divided and have fallen into opposite parties and into strife. But to us, friends, the Norm has been well set forth and imparted by the Exalted One. Herein there should be a chanting by all

¹ *Paṭisambhūda magga* A p. 9

² For instance, the *Sacchea vibhāṅga* sutta and the *Uddesa vibhāṅga*-sutta

works of the Sarvāstivāda school. This work is there known as *Saṅgīti pariyāya*, now preserved only in its Chinese and Tibetan translations. The researches of J. Takakusu¹ have revealed that the Chinese translation of this work attributes this sūtra to Śāriputra² and contains the same episode of Nigāntha Nātaputta's death, which hastened Śāriputra (or the compilers of this sūtra) to draw up a summary of the Doctrines, which subsequently came to be called the Abhidharma.

So far we have seen the abhidhamma in its one aspect, viz., the *visittā dhammā*. The abhidhamma in the Sutta piṭaka consists mainly of the collection of dhammas in different groups as *khandhā*, *āyatana*, *dhātū*, *śāstīya*, *saccā*, *patichcha samuppāda*, *jhāna*, *magga*, etc. Another aspect consists in the minute analysis of these dhammas into various units. The method of the Buddha's preaching is characteristically analytical. His first sermon, the Dhamma-cakka pparavattana sūta, is followed by a preaching devoted solely to an analysis of Personality into the five aggregates (*khandhā*) and the latter again in their various triple aspects as past, future, and present, and dual aspects as personal and external, gross and subtle, low and exalted, far and near³. The bodhi of the Buddha also consists of his knowledge of the doctrine of *patichcha samuppāda*, which again is an analysis of the series of causes of the cycle of birth and death. From this analytical and critical consciousness arise his unique doctrines of *amityāda* (momentariness), *anattāda* (impersonality) and *suññatāda* (unsubstantiality) which distinguish Buddhism from other Indian schools of thought. The preaching of these unique doctrines is called his *samikkhamsika dhamma desana* (exalted sermon) as opposed to his *anupubbika*

¹ 'On the Abhidharma Literature of the Sarvāstivādins', *JPTS*, 1905 pp 100-103. Also see Watanabe Baiyū *Uba-Abidharma ron no Enkyū* (English title as given by the author: Studies on Abhidharma Literature of Sarvāstivāda Buddhism), Tokyo, 1954 pp 495-591.

² In the Tibetan tradition it is attributed to Mahākāśyapa. *Ibid*.

³ *yaṃ kucchī rūpaṃ attānagata paśchāppanyam ojjhatam va bahiddā a va olari tam va sūkhamam va hinam va paṇitam va yaṃ dāra a sarīke va sabbam rūpaṃ*
Vinaya, I p 14.

*dhamma desanā*¹ (graduated sermon) of charity and morals. It is the knowledge of these higher dhammas (doctrines) described as profound, subtle, difficult to comprehend, transcending mere speculation, capable of being known only by the wise, which he claims as the result of his attaining the supreme enlightenment (*samyak sambodhi*).

This analysis of the dhammas is another aspect of Abhidhamma.

It is said in the *Vinaya pitaka* that a monk who is incapable of instructing *abhidhamma* and *abhivinaya* must not take part in ordaining a disciple.² Commenting on these two terms, Buddhaghosa says: "Abhidhamma means dividing (the dhammas) as mind and matter. Abhivinaya means the entire *Vinaya pitaka*."³

This piece of commentary is valuable for defining in brief the function and method of Abhidhamma. The contents of this term are shown by taking it to mean the '*visuttha dhamma*'. Its analytical method and its specialised field of operation are shown by its description as '*nama-rūpa-pariccheda*'. It is *pariccheda*, i.e. division, classification or analysis which characterises the method of Abhidhamma. It is not *sīla* or *samādhi* as in the general dhamma preachings, nor *apatti* and *anapatti* as in the Vinaya preachings, but *nama* and *rūpa* that constitute the basic sphere of Abhidhamma.

The Sarvastivādins also attribute the same function to Abhidharma. Vasubandhu defines it as *amala prajña*—the pure wisdom—and interprets it as *dharma pravichaya*, analysis of dharmas as *sasraṣa* and *anastava*, etc. This is the real abhidharma; the term is only secondarily applied to the Abhidharma śāstras, as the latter are helpful in attaining the *prajña*.⁴

¹ *Vib* I p 15

² *bhikkhūnaṃ na upasampāda-kāraṇaṃ na patibalo hoti abhidhamme vīnetum abhivinaye vīnetum* *Vinaya*, I, p 64

³ '*abhidhamma*' ti nāma-rūpa-paricchede vīnetum na paṭibalo hoti. '*abhivinaya*' ti sakāle *Vinaya* pīṭake vīnetum na Saṅgho *Vinaya* A V p 920

⁴ *Abh* I. 2ab.

The bodhi of the Buddha consists of this *dharma-pravichaya* or the *nāma-rūpa-parichchheda*, which is fully elaborated in the Abhidharma.¹ It is to impart this that he preaches Abhidharma to his disciples.² It is not only a means to attain nirvāṇa, but also an end, indeed arhatship itself.

The analysis of the *nāma* and *rūpa* and particularly of *nāma*, i.e. the mind and mental dhammas, dominate the entire preachings of the Buddha. The doctrines of karma, rebirth and salvation are all explained on the basis of the analysis of the mind in its good, bad and indeterminate states. His oft-quoted saying, "Beings suffer on account of the impure mind; they are freed by the purification of the mind,"³ can be pointed to as a good example, of this analysis. A study of the mind and its functions with reference to its different objects in various states of existence, a minute observation of the various kinds of feelings, volitions and other concomitants that associate with those states and an analysis of the complex network of causes that lead to such combinations are to be found in various suttas, in several repeatedly occurring passages that deal with *jhānas*, *patipadās*, *abhiññās* and the *bodhi-pakkhiya-dhammas*. The analysis of the matter is also given in the Suttas to the extent that is necessary to understand the role it plays as an object of the mind and also to comprehend its mysterious co-operation with the mind in giving effect to a corporeal life. A large number of suttas emphasise the need of this analytical consciousness. We may particularly note here the Sati-paṭṭhāna-sutta of the *Dīgha-nikāya*. The practice of the contemplation of the nature of body (*kāya*), feelings (*vedanā*), mind (*citta*) and dhammas is spoken by the Buddha as the one and only way of leading to the purification of beings and the realization of nibbāna.⁴

We have noted above the attempts by the Elders towards collecting the *śiṣṭā d'armā* in several groups. At a later time,

¹ Dh. A. I. 78-79.

² Ab. I. 3.

³ Vide Dh. pp. 46, 78 and 363.

⁴ Vide Dh. p. 317, n. 2.

we find works like the *Khuddaka-pāṭha*, containing lists enumerating the three *saranas*, *sikkhāpadas*, *kammatthanas* and such other items useful for novices. It is possible that several units into which these dhammas were further analysed by the Buddha, were also tabulated (quite possibly with the approval of the Master) by elders like Sāriputta, Moggallāna, or Mahākaccchayana, famous for their ability to expound the words of the Buddha, for the benefit of monks engaged in higher studies of the dhammas. Such tabulations called *Mātikās*, were certainly known to the early Buddhists. It is said in the *Gulissāni sutta* of the *Majjhima-nikāya* that a bhikkhu living in forests should apply himself to *abhidhamma* and *abhivinaya*.¹ The commentary on this passage says "He should apply himself to the study of the Abhidhamma pitaka and the Vinaya pitaka, together with their Commentaries. As regards the Abhidhamma, he should at least know the Duka and Tika Matikas together with the Dhamma hadaya-vibhanga (last chapter of the *Vibhanga*). As regards the Vinaya pitaka, he must at least learn the two *Patimokkhas*."²

Leaving aside this commentorial identification of the term *abhidhamma* with the Abhidhamma pitaka as merely traditional, we may note its emphasis on the two *Matikās*.

The *Matikas* are tabulations of the topics of Abhidhamma given in the *Dhammasaṅgani*,³ the first book of the Abhidhamma-pitaka. There are two *Matikas* given at the beginning of this book, viz., the *Tika matika*, and the *Duka matika*.

The first, viz., the *Tika mātikā* consists of twentytwo triads headed by the tripler of dhammas that are good (*kusalā*), bad (*akusalā*) and indeterminate (*abyakatā*). The arrangement of these triplets is on the principle of grouping the dhammas in three mutually exclusive sets which, when put together, in some cases comprehend all *nama* dhammas and in others comprehend both

¹ M. I p. 472.

² *Majjhima A* III, p. 185.

³ Edited by P. V. Bapat, Poona, 1940.

the *nama* and *rūpa* dhammas. Six of these twenty two triplets (Nos 2, 7, 13, 16, 19 and 21) cover only the *nama*. The remaining sixteen triplets cover the entire range of phenomena, i.e. the *nama* and *rūpa*. An inspection of these sixteen triplets reveals that they cover not only the phenomena, but also the nibbana, called *asamkhata dhatu* (the Uncompounded element), which is included in the *nama*.¹

The second Matikā, namely the Duka matikā, is divided into two Abhidhamma matikā and Suttanta matikā. The former consists of one hundred pairs collected in thirteen groups. Ten of these groups are called 'clusters' (*gocchehhas*). They deal with ten kinds of Corruptions and dhammas that enter into various relationships with them. The remaining three groups, called Chulantara duka (Short Intermediate set of seven pairs), Mahantara duka (Great Intermediate set of fourteen pairs) and Pitthu duka (Supplementary set of eighteen pairs) treat of miscellaneous pairs of dhammas. A large number of pairs of the Mahantara duka deals with the mutual relation of *chitta* and *chetanā*. The first nine of the eighteen pairs of the Pitthu duka are borrowed from the Tika matikā. This last duka closes with the pair of dhammas which are *sarāṇa* and *arāṇa*. Although the *gocchehhas* occupy a large portion of these dukas, the remaining three appear to be older. The latter contain several items common to the Matrikas of the Sanskrit Abhidharma. The *gocchehhas* are found only in the Pālī Abhidhamma.

The second division of the Duka matikā is called Suttanta matikā. It contains a list of forty two pairs, mostly of miscellaneous nature and dealing more with dhammas related to *sīla*, *samādhi* and *ditthi* than with *nama* and *rūpa* as in the Abhidhamma matikā. We have already noted that thirty two of its forty two pairs are identical with the duka-dhammas given in the Sangiti suttanta of the *Dīgha nikāya*. It may well be that it is called Suttanta matikā because it was directly borrowed from the Sangiti suttanta.

No corresponding Matrikas of the Yogācāra and the Sarvāstivāda schools have come down to us. But it is possible

¹ Dh. 1309

to reconstruct such a list on the basis of the items dealt with in their Abhidharma works.¹ The *Abhidharma-samuchchaya* of Asanga (representing the Yogachara school), the *Kosa-Bhashya* of Vasubandhu and the present work *Dīpa* (with its *Vṛtti*), contain an almost identical set of pairs and triads corresponding to the *Mātikas* of the Theravāda school.

The *Abhidharma samuchchaya* of Asanga deals with a large number of dharmas in its first chapter devoted to a study of *skandha ayaṭana dhātu (tri dharma parichchheda)*. Its method, like other Abhidharma works, is catechetical. The dharmas in the *Abhidharma-samuchchaya* are presented in the following order —

1 (a) <i>dravyamaṣ</i>	(b) <i>prajñaptimaṣ</i>	
2 (a) <i>samvṛtisaṣ</i>	(b) <i>paramārthisaṣ</i>	
3 (a) <i>jñeyam</i>	(b) <i>viññeyam</i>	
4 (a) <i>rūpa</i>	(b) <i>arupa</i>	(33) ^a
5 (a) <i>saṁidarśanam</i>	(b) <i>amidarśanam</i>	(31)
6 (a) <i>sapratigham</i>	(b) <i>apratigham</i>	(32)
7 (a) <i>saśravam</i>	(b) <i>anāśravam</i>	(37)
8 (a) <i>saramam</i>	(b) <i>araramam</i>	(122)
9 (a) <i>sāmiśham</i>	(b) <i>niramiśham</i>	
10 (a) <i>grādhāśṛitam</i>	(b) <i>naiśhkramyāśṛitam</i>	
11 (a) <i>saṁskṛitam</i>	(b) <i>asaṁskṛitam</i>	(30)
12 (a) <i>laukikam</i>	(b) <i>lokottaram</i>	(34)
13 (a) <i>utpannam</i>	(b) <i>anutpannam</i>	(17)
14 (a) <i>grāhakaṁ</i>	(b) <i>grāhyaṁ</i>	(77)
15 (a) <i>bahirmukham</i>	(b) <i>antarmukham</i>	
16 (a) <i>kṛtsṛyam</i>	(b) <i>akṛtsṛyam</i>	(99)

These sixteen pairs are followed by the following five triads —

17 (a) <i>aśṛitam</i>	(b) <i>anagatam</i>	(c) <i>pratyutpannam</i>	(18)
18 (a) <i>kṛtsṛyam</i>	(b) <i>akṛtsṛyam</i>	(c) <i>avyakṛtam</i>	(1)
19 (a) <i>kāma pratisamy uktam</i>	(b) <i>rūpa^a—</i>	(c) <i>ārūpya^a—</i>	(115 7)
20 (a) <i>laukikam</i>	(b) <i>alaukikam</i>	(c) <i>nava lakṣha- nālakṣham</i>	(11)

¹ On the development of the Abhidharma and the *mātikas*, see A. Bareau, *Dhammasaṅgani* Paris 1951, pp. 6-40.

² These numbers in the brackets refer to the number of corresponding items of the Pali *mātikā* given in the *Dhammasaṅgani* (Poona edition).

- III (a) *darśana* (b) *bhāṣā*— (c) *aprahataṣṭyam* (9)
prahataṣṭyam

These triads are interrupted by a long discussion on *pratitya samutpāda* and *pratītyas*. Lastly the following pairs are enumerated —

- 22 (a) *śabbhaṃ* (b) *tatsabbhaṃ*
 23 (a) *satīpakāṃ* (b) *avīpakāṃ* (3)
 24 (a) *saṭṭaram* (b) *anularam*— (121)

We can see from this list that the *Abhidharma samuccaya* deals with nineteen pairs and five triads. Of these, twelve pairs and all triads have their parallels in the Pali Matikas.

The same method is followed in the *Kosa* (and *Bhāṣya*). In its first *Kosa* sthana (dealing with *skandha āyatana dṛaṭṭa*) dharmas are presented in the following order —

- 1 (a) *sāttava* (b) *anāttava* (37)
 2 (a) *samskṛta* (b) *asamskṛta* (30)
 3 (a) *saṃdarśana* (b) *anudarśana* (31)
 4 (a) *sapratīgha* (b) *apratīgha* (32)
 5 (a) *kūṭala* (b) *akūṭala* (c) *avyākṛta* (1)
 6 (a) *kāmadhatupratī*
 saṃyuktā (b) *rūpa* (c) *arūpya* (115 7)
 7 (a) *saṃvītarīka vīchara* (b) *vīchara matra* (c) *arītarīka-aśchara* (6)
 8 (a) *sālamāna* (b) *anālamāna* (77)
 9 (a) *spāṭṭa* (b) *asapāṭṭa*
 10 (a) *bhūta* (b) *bhūtika* (c) *abhāva*
 11 (a) *saṃcīta* (b) *asaṃcīta*
 12 (a) *vīpakā* (b) *avīpakā*
 13 (a) *ādhyātma* (b) *bāhya* (88)
 14 (a) *śabbha* (b) *tatsabbha*
 15 (a) *darśana heya* (b) *bhāṣana heya* (c) *akeya* (8)
 16 (a) *dṛṣṭi* (b) *na dṛṣṭi*
 17 (a) *dāhaka* (b) *dāhya*
 III (a) *śīla* (b) *śīlaṣṭi*

In the III *Kosa* sthana the *indriyas* are divided only in four triads (the same as Nos 5 6 15 and one more i.e. No 19)

- 19 (a) *sattava* (b) *anattava* (c) *abhāva* (37)
 20 (a) *vīpakā* (b) *na-vīpakā*
 21 (a) *sa-pakā* (b) *avīpakā*

Thus in the *Kosa* we find six triads and fifteen pairs of these four triads and eight pairs have their parallels in the Pālī Matikas

Almost the same pairs and triads are given, in the same order, in the *Dīpa* and its *Vṛtti*. For both the *Bhāṣya* and the *Vṛtti*, the main purpose is to deal with the dharmas in accordance with these *mātrikas*. All discussions on the doctrine valuable as they are from our point of view are treated as incidental

This account of the four major works on Abhidharma shows that the Yogachara and the Sarvāstivāda schools too had Mātrikas, similar to the Pālī Matikas. The numbers of items of both pairs and triads varied in each school. It is probable that originally the matika list consisted of a few items, only of those which are included in all these four Abhidharma works. The following table shows the number of items treated in the following three schools

	Theravāda (<i>Dhs</i>)	Yogachara (<i>Asm</i>)	Vaibhāṣika (<i>Kosa</i>)
Triads	22	5	6
Pairs	100 excluding the Sattanta matika	22	15

Considering the overlapping character of the several pairs and triads in the Pālī Matikas, it appears to us that the Vaibhāṣika list is more original and has suffered less additions. The Yogachara list is also nearer to the Vaibhāṣika list than to the Pālī Matikas. Though as many as twenty three triads and a hundred pairs are given in the Pālī Matikas, it should be noted that only the first triad namely the *kusala tika*, has been fully expanded in the *Dhamma saṅgani*. The entire Chittuppada kanda and even the Rūpa kanda (which is covered by the term *abyākata dhammā*) deal with the mind and matter, only with reference to the first tika. The Rūpa kanda has its own Matikā, which consists not only of pairs and triads, but also of fours, fives, etc., up to tens,

like the collection of dhammas in the Sangati suttanta. The remaining twenty two tikas and the entire duka-mātika are briefly explained in the Nikkhepa-kanda, which is a sort of commentary on the Mātikās.

Whatever the original contents of the Mātikas may have been, there is no doubt that it formed the nucleus of the Abhidhamma literature,¹ both Pali and Sanskrit. The *Dhammasaṅgani* and *Vibhaṅga*, particularly, deal with the dhammas on the lines indicated by the Matikās. The Sanskrit Abhidharma works have not come down to us in their original form. But from the above analysis of the later Abhidharma works like *Asm*, *Aam*, *Kośa* and *Drpa*, it is certain that the original works too had Mātrikas as their basis. In the old canonical Pali literature the term Matikā takes place of Abhidharma. It occurs once in the Vinaya piṭaka and once in the *Ang nikaya*. An expert in the Mātikas is called Mātika dhara. The latter term always occurs with the other two, viz., *dhamma dhara* and *vinaya dhara*,² pointing to the existence of Mātikās as a separate collection of the words of Buddha. The term is known to the Vinaya of the Mūla Sarvastivādins³ and to the *Dvayāvadana*,⁴ where also it is placed side by side with sūtra and vinaya.

The Matikas are to the Abhidhamma piṭaka what Patimokkha rules are to the Vinaya. They are foundations for the superstructures of the Abhidhamma texts (excluding the later *Puggala-paṭṭhāṇi* and *Kathavatthu*) and the *Suttavibhaṅga*. The laying down of both is considered by the tradition as an exclusive privilege of the Buddha and not of his disciples. Hence follows the claim that even the works built on them are words of the Buddha. The commentators are well aware of the fact that several suttas preached by Ānanda, Moggallāna, Mahākaccāna and Sāriputta are included in the canon as the word of the Buddha.⁵ *Atthasalini* quotes the Madhupindika sutta of the *Majjhima nikaya* to show that although that was preached by Mahākaccāna, he had done

¹ *Dhs A* I 18.

² *Ang* I 117.

³ See *BHSD* p. 428.

⁴ *sūtrasya vinayasya matṛikāyohi* p. III.

⁵ *Dhs A* I 8.

Commenting further on the differences between the Sautrāntikas and Vaibhāṣhikas on the authenticity of the Abhidharma canon, Yaśomitra says: "What is meant by the term Sautrāntika?" "Those who hold the sūtras as authentic and not the śāstras, are called Sautrāntika." "If they do not accept the śāstras as authentic, how do they explain the division of the canon in the three Piṭakas? Is it not a fact that the sūtras know the term 'Abhidharma-piṭaka', as for instance in an expression 'a tripiṭaka monk'?" "That does not matter. - For a certain kind of Sūtras themselves, dealing with the determination of meanings and characteristics of dharmas are called Abhidharma."¹

"In order to dispel a possible confusion arising from this view, the Vaibhāṣhikas maintain that the Abhidharma-piṭaka, which deals with the nature of the characteristics of elements and belongs to the Upadeśa class, was preached by the Buddha to his disciples, and remains scattered here and there. Just as Dharmatrāta compiled several *nidānas* of the Master (like "Impermanent are indeed the compounded elements") in a work like the *Udānavarga*, similarly, the Elders Kātyāyaniputra and others collected the Abhidharma together in these śāstras".²

These comments of Yaśomitra are helpful in understanding the main differences between the Ābhidharmikas and the Sautrāntikas on the authenticity of the Abhidharma. The Sautrāntikas, too, recognise a class of literature grouped under the term Abhidharma-piṭaka, but maintain that it is scattered in the Sūtra-piṭaka itself. The Abhidharma of the Ābhidharmikas, however, consists of a separate collection, claimed as a word of the Buddha. This Abhidharma is, for the Sautrāntikas, a work of śāstrins or āchāryas, and hence not canonical.³

The Pali commentators were certainly aware of the late composition of the Abhidharma-piṭaka. This is apparent from their attempt to call it 'abhidhamma-sutta', and their determination to invent alternative introductions (*nidānas*) for these 'suttas'.⁴ In the Sarvāstivāda tradition, however, the Abhidharma-piṭaka

¹ *Ibid.*

² *Sekr.* p. 12.

³ *Sekr.* p. 12.

⁴ See *DAs A. I.* 73-77.

is known as *sāstra* (treatise) clearly showing its distinction from the 'sūtra'. The Sautrāntikas recognised only the Sūtras as canonical and whenever there was conflict between the sūtra and the śāstra, adhered to the Master's advice in the *mahāpadāsa* preaching¹ 'Monks, you ought to take refuge in the Sūtrāntas and not in individuals'. Curiously enough, this line is not found in the Pali version of the Mahāparinirvāna sūtra.

The Sautrāntikas, on account of their adherence to the Sūtrānta in preference to the Abhidharma, claimed not Saṅgīta or Mahākāśyapa, but Ānanda as their main preceptor². In the Vinaya pitaka we find a group of monks called *suttāntikas* (versed in Suttas), always appearing side by side with *vinaya-dharmas* and *dhamma kathikas*³. It is possible that they remained devoted to Ānanda, zealously learnt the suttas in their original version, and claimed to preserve the original meanings of them against the 'unauthentic' interpretations by other Elders and heretics.

But the Sautrāntikas (Pali *suttāntika*) as a separate school appear very late in the history of the Buddhist church. Both the Pali and Sanskrit accounts place the Sautrāntika school at the end of the traditional eighteen Nikāyas. Buddhaghosa calls it *Suttavāda*, a branch of the *Samkāntavāda*. The latter branched off from the Kassapikas, a sub-section of the Sarvastivāda school.

The Sanskrit account given by Vasumitra⁴ agrees with the Pali account. Here also the Sautrāntika is a branch of the Sarvastivāda school and is the last of the eighteen Nikāyas. Vasumitra, however, identifies the Sautrāntika with the *saṃkrāntivāda*. Bhavīya's account⁵ makes no mention of the Sautrāntika school,

¹ *of kṛtsu cārikā nīyamāṇā vācchāt? āstve sūtra pṛamāṇikā, rajam na śāstra-
pṛamāṇikāḥ, nīlam kṛ Bhāṣyaḥ "Sūtrānta prasthāpnam bhavīyānam" iti.*
Akh III 31cd

² See 'Origin and Doctrines of Early Indian Buddhist Schools' by Masuda
J. *Asia Major* 1925

³ See *Vinaya* I 167, II 75, 161, III 159, IV 67

⁴ Masuda, J. op. cit. p. 66

⁵ *The Life of the Buddha* by Rockhill, p. 193

but takes the Saṃkrāntivāda as a branch of the Sarvāstivāda school.

As in the case of several other schools, no work belonging to the Sautrāntikas has come down to us. Therefore, our knowledge of their doctrines is derived solely from other sources. The *Kathāvatthu* makes no reference to their doctrines. Vasumitra attributes five original doctrines to this school, all dealing with *saṃkrānti* or *santāna*,¹ which correspond to the doctrine of *bīja* (seed) attributed to them in the *Blāshya*, *Vṛitti* and the *Sphuṭārthā* of Yaśomitra.

The *Sarvadarsana-saṃgraha* of Mādhyama attributes to them the doctrine of *bāhyānumeya-vāda*, which revolutionised the theory of perception and foreshadowed the beginnings of Buddhist Logic.

Though the Sautrāntikas existed since the time of the Buddha and survived as an influential school till the later phases of Buddhism, their major activities are to be seen only after the full ascendancy of the Vaibhāṣika school. Backing their arguments with the Sūtra teachings, they arose chiefly in revolt against the Realism (*dravyavāda*) of the Ābhidharmikas and paved the way for the emergency of the Idealistic Mahāyāna schools and particularly that of the Vijñānavādi Buddhism.

What are the particular Ābhidharmika points that the Sautrāntikas thought contrary to the sūtra-teachings of the Buddha? An answer to this question can be found in a close comparison of the Sūtras with the Abhidharma, works of both the Theravāda and Sarvāstivāda schools. Of these, only the Pālī Abhidhamma works, together with their commentaries, have come down to us. The entire Abhidharma-piṭaka of the Sarvāstivādins, together with the *Mahāvibhāṣā*, is lost in its original form and is preserved only in the Chinese and Tibetan translations. The few works of this school available to us, therefore, are the later works of Ghoshaka, Vasubandhu and Yaśomitra, and our *Dīpa* with its *Vṛitti*.

¹ See Masuda, J. op. cit. pp. 66-9.

III

SAUTRĀNTIKA AND ABHIDHARMIKA

Both in the Pali and Sanskrit traditions the Abhidharma is grouped under a sub section called Vyākaraṇa, meaning exposition. But with the growth of the doctrine of bodhisattva, this term came to be used for prophecies or revelations. The *Asm* defines the term as a class of literature which contains the prophecies concerning the deaths or births of *śrāvakas*, or that which explains the import of the Sūtras¹. In the course of time, the second function of the term *vyākaraṇa* was transferred to a new *aṅga* called *Upadesa*. *Asm* defines it as that which demonstrates the essence of all elements of existence in its true form. It further adds that the *Upadesa* class as a whole forms the Abhidharma code of both the Hinayana and Mahāyāna². The Abhidharma is defined as that by which the meanings of the Sūtras is best understood³. These explanations emphasize the relation of the Abhidharma to the Sūtras. The latter is to be understood through the former, which alone gives the absolute meanings of the dharmas. The *Atthasālinī* opens with a statement that the Abhidharma exceeds and is distinguished from the dhamma⁴ (i.e. the Suttas). It says that in the Suttanta, the five aggregates (and similarly the twelve *āyatanas*, eighteen *dhātus*, Four Truths, twenty two *indriyas*, etc.) are classified partially and not fully. In the Abhidhamma they are classified fully by the methods of the Sutta-classification, Abhidhamma classification and catechism⁵. It further states that the Suttas speak of conventional truth with reference to circumstances and with a view of refuting the heretical views, whereas the Abhidhamma deals with reference to states, and aims at the analysis of mind and matter⁶.

¹ *Asm* p. 78

² *Ibid* p. 79

³ *abhiṅgamyate sūtrāṅgaṃ anenety abhidharmah Msa* XI 3

⁴ *Dhs A. I* 2.

⁵ *Dhs A. I* 3.

⁶ *Ibid* I 52.

A somewhat similar distinction is drawn by the *Dīpa*. Whenever a discrepancy is found between the Sūtra and the Abhidharma, the *Dīpa* holds that the statement of the Sūtra is, in some cases *abhiṣṭajika* (explanatory) and in some cases *anupācharika* (conventional), whereas the Abhidharma statement is *lakṣhanika*¹ or definitive and hence valid.²

This distinction between the Sūtra and Abhidharma is clearly presented in the *Vibhaṅgappakaraṇa*³ and vividly explained in its commentary by Buddhaghosa. The *Vibhaṅga* is the second book of the Abhidhamma piṭaka. It is devoted to an exhaustive investigation of the dhammas grouped in the style of Abhidharma. It consists of a series of eighteen independent treatises or Vibhaṅgas dealing with topics like *kāṇḍha*, *āyatana*, *dātu*, *saccā*, *indriya*, *paścādayakata*, etc. Of these, thirteen Vibhaṅgas consist of three parts: the Suttanta bhājanīya, the Abhidhamma-bhājanīya, and Pañha pucchchaka, i.e. a summary of the topic by way of questions and answers with reference to the one hundred and twenty-two headings of the Matika list.

The division of the *Vibhaṅga* into Suttanta bhājanīya⁴ and Abhidhamma bhājanīya⁵ is significant. In the former, the dhammas are presented as they occur in the Suttas. Sometimes a brief commentary is also given here on the Sutta formulas. Thus, for instance, in the Sb of the Kāṇḍha vibhaṅga,⁶ the five *skandhas* are presented in a manner of the Anattapariyaya sutta where these are called past, present or future, personal or external, gross or subtle, low or lofty, far or near. These terms

¹ The term *lakṣhanika* should be derived from *lakṣana* (definition) and not from *lakṣaṇa* (figurative sense of a word).

² See *Adā* pp 104, 146, 221, 410.

³ For a brief summary of this work see Nyānatiloka's *Guide through the Abhidhamma piṭaka* pp 17-28.

⁴ Henceforth referred to as Sb.

⁵ Henceforth referred to as Ab.

⁶ For a comparative study of the *skandha*, *āyatana* and *dātu* classifications in the Theravāda, Sarvāstivāda and Yōgācāra schools, see *Manual of Buddhist Philosophy* by McGovern, pp 81-162.

are not explained in the Suttas. A question, for instance, may arise regarding the nature of a gross or subtle *nama khandha*, or about the precise meaning of the term *akūṭa*. These explanations are given in the Sb and expanded in the commentary. It is said here that an *akūṭa vedana* is gross compared to a *kūṭa vedana*.¹ The latter is subtle compared to the former. Buddhaghosa gives several conflicting views on these explanations.² Several controversies on this topic are also preserved in the *Bhāṣya*. The gross and subtle *rūpa* are explained in both schools as *sapratigha* and *apratigha*. But in the case of *nama skandhas*, where the concepts of gross or subtle are out of place, the explanations are different. The Vaibhashikas explain that in the case of *nama skandhas* those which have the five organs as their base are gross, the mind-consciousness and its concomitants are subtle, or alternatively, the *kamavachara nama skandhas* are gross compared to the *rūpavachara skandhas*, etc.³ The latter explanation agrees with the Pāli Abhidhamma.

As regards the term *akūṭa* and its precise meaning, the Attha-katha says that this term may refer to past in general (*addhana*) or to a particular unit consisting of a series of moments (*santati*) or to a certain period (*samaya*) or only to a single moment (*kehana*). The first three meanings are obtained in a conventional preaching, i.e. in the Suttas. In the Abhidhamma, however, only the last explanation is valid as it is a '*paramattha desanā*'.⁴

The Abhidhamma treatment of the same topic therefore differs from the simpler and shorter Sutta exposition. Here the five *khandhas* are in the manner of the *Dhammasangani*, subjected to a minute analysis of their relations and functions in a momentary existence. They are presented here in several long categories grouped in their ascending numerical order combined with each heading of the 122 Matika list.

¹ Vbh p 10

² Vbh A p 15

³ Sak p 44

⁴ Vbh A pp 7-8.

In the *Āyatana vibhanga*, the Sb is very short. The twelve *āyatanas* are enumerated and described in a single line as impermanent, miserable, non-ego and subject to change.¹ No further details or even definitions of the *āyatanas* are given, as it is not customary for the Sūtras to furnish them. The Ab is more exhaustive. Here the twelve *āyatanas* are defined and presented in full detail. The term *dharmāyatana*, for instance, is nowhere fully explained in the Suttas. It is a name given to dhammas which are exclusively the objects of mind. They are five *vedana*, *chetanā*, *saññā*, *samkhārā*, *anidassana appatigha rūpa* and *asamkhata dhatu* (nirvāṇa). Of these the last two items are variously explained in different schools. The Theravādins and the Sautrāntikas do not recognise a kind of matter called *avijnapti*, but the Vaibhashikas maintain its existence by referring to the term '*anidarsana apratigha rūpa*'. The *skandha* division does not include the nirvāṇa but in the *āyatana* classification even that non-phenomenal element is included. The Theravādins and the Vaibhashikas hold it a positive element, whereas the Sautrāntikas, on the authority of several sūtras, maintain that it is only a name for the 'cessation' of passions. Both the *Vibhanga Attakathā*² and *Bhāṣya*³ contain long controversies on this topic. It is quite possible that this was a later development introduced by the Ābhidharmika schools.

The Sb of the *Dhatu vibhanga* points to an important phase in the development of the *dhatu* classification. Three different sets of six *dhatu*s are enumerated here. The first six consist of the elements of solid, liquid, heat, motion, space and consciousness. These are explained here as in the *Rahulovāda sutta*. The second six consist of five kinds of feelings with ignorance as the sixth element. The third six consists of three kinds of wrong thoughts and their three opposites.

It may be noted here that the oft repeated formula of the eighteen *dhatu*s is not given under the *suttanta* explanation, despite

¹ *Vbh* p. 70

² *Vb A* pp. 551-4

³ See *LVPK* II 55d

the fact that it occurs in the Bahudhātuka sutta. Instead, it is found enumerated in the Ab. Such a discrimination in the treatment of these two sets points to a possibility of a later origin of the Bahudhātuka sutta. The first set of six *dhatu*s is most certainly the older one. It is repeated several times (even in the Bahudhātuka sutta) in the Suttas. In the *Kośa* and the *Dīpa*¹ they are called *maula* or basic elements as they constitute a personality. Buddhaghosa is not unaware of the precedence given to these six *dhatu*s over the traditional eighteen. He says that they are virtually included in these six.² This, however, appears to be an attempt by the Ābhidharmikas to make their *dhatu* enumeration conform to the older Sutra formulas.

In the Ab. the eighteen psycho physical elements are explained in full detail. The six organs, their corresponding six objects, and the resultant six kinds of consciousness constitute the Ābhidharmika *dhatu* classification. This is, no doubt, highly useful and scientific. It explains the Buddhist doctrine of perception and serves as a basis for the formation of the doctrine of *citta vithi*, a unique theory of the Theravada Atthakathas. A beginning of this doctrine is suggested in this *Dhatu vibhanga*.³

The Atthakatha gives several details of the meaning, scope, number and sequence of the *dhatu*s. Different sets of *dhatu*s are spoken of in the suttas. Buddhaghosa collects them all together and tries to show that all these (they number 35) are included in the traditional eighteen. There seems to be no unanimity on the meaning and nature of a few of these *dhatu*s. For instance, the *sañña vedayita nirodha dhatu* is once described as a non entity and again as a kind of *kama* or *dhamma dhatu*.⁴ It may be noted that the former explanation agrees with the Sautrantikas who also call it a mere notion, a *prajñapti dharmā*. The Yogacharas and the Vaibhashikas, however, enumerate this *dhatu* as a positive element in their list of the *citta viprayukta saṃskaras*.⁵

¹ *Ad* ka 13

² *Vbh* p 72.

³ See *Vbh* pp 89-90

⁴ *Vbh A* p 78

⁵ *Adv* pp 91-6

In the Sb. of the Sachcha-vibhaṅga, the Four Noble Truths are given in the same words as in the Mahāsatipatṭhāna-sutta. In the Ab. the same topic is presented with a few significant changes. Here the term *ariya* (noble) is dropped in order to extend the scope of the second Truth, viz., the *samudaya*.¹ In the Suttas the *samudaya* is described as *taṇhā*. In the Abhidhamma all *kilesas* form the *samudaya*. In the Suttas the *maggā-sacche* is described as the Noble Eightfold Path. In the Ab. this Path is described exclusively in association with the lokuttara (supermundane) states of mind and hence only five *arigas* are spoken of. In the Suttas the *dukkha-sacche* is always presented first. In the Abhidhamma, however, the *samudaya-sacche* is named in the first place.

The theory of Two Truths, viz., the *saṃvṛiti* and *paramārtha* which dominates the Idealistic schools of Buddhism, is not referred to in the Pali Abhidhamma-piṭaka. But the *Asm.* explains it with reference to the Sūtra-description of the *dukkha-satya*. In the Sūtras it is described as birth, decay, death, etc., and also as the five *spādāna-skandhas*. The *Asm.* says of this that the latter description is according to the *paramārtha-satya*, the former description is a matter of *saṃvṛiti-satya*.²

It is interesting to note that there is no Sb. in the Indriya-vibhaṅga. This treatise opens with an Ab. Buddhaghosa explains that the twenty-two *indriyas* do not occur in their traditional order in any Sutta.³ Certain items of these occur here and there, but their arrangement in the given order is found only in the Abhidhamma. Yaśomitra, however, quotes a Sūtra passage enumerating the twenty-two *indriyas* in the same order as in the Abhidhamma.⁴ In view of the above evidence of Buddhaghosa it will not be unfair to treat this particular Vaibhāshika sūtra as of late origin, composed by the Abhidharmikas to give credence to their enumerations.

¹ *Vbh. A.* p. 122.

² p. 38.

³ *Vbh. A.* p. 125. Vide *Adv.* p. 44, n. 1.

⁴ *Skt.* p. 90. Vide *Adv.* p. 44 n. 1.

The next Vibhanga called Pachchayakara (a treatise on the modes of 'conditionality') deals with the doctrine of *patichcha samuppada* (dependent origin). The Sb is simple. Here the twelve *angas* of the *patichcha samuppada* (*avijja* to *upayasa*) are enumerated and explained in the manner of the Nidana samyutta. The Ab is, however repetitive, tedious and complex. Here the twelve *angas* in their natural (*anuloma*) and reverse (*patiloma*) order are combined with the formula of the modes of 'conditionality' (*pachchayas*) and presented, each time with slight but important changes, in relation to their operation through various (*kusala*, *akusala* *avyakata*, etc.) momentary states of consciousness. It is said in the Attakatha that the *patichcha samuppada* is preached in the Suttas with reference to a lifetime, whereas in the Abhidhamma it is preached with reference to a single moment¹. Consequently we find certain significant changes in the abhidhamma formula of the *patichcha samuppada*. In the Suttas it is 'avijja pachchaya sankhara' plural. In the Ab it is *sankhara* singular². Similarly in the Suttas the fifth link is called *salayatana* (six *ayatana*), whereas in the Abhidhamma it is called *chhatthayatana* (sixth *ayatana* i.e. the mind)³. This is because in one single moment there is no possibility of more than one *sankhara* or one *ayatana*. In the Suttas the third link is called *nama rupa* (mind and matter) whereas in the Abhidhamma it is only *nama*⁴. It is explained that the Abhidhamma formula is universal applicable to all existences. In the *arupa loka* there is no matter and hence the term *nama rupa* would not apply to it. Similarly, the last five words (*soka*, *parideva* *dukkha*, *domanassa* *upayasa*) of the Sutta formula are dropped out in the Abhidhamma as they are not in operation simultaneously in a single moment⁵.

The *Bhassiya* also contains similar observations on the *patichcha samuppada*. It is said there that this formula can be

¹ *Vbh A*, p. 199

² *Ibid* p. 201

³ *Ibid*

⁴ *Ib id*

⁵ *Ibid*.

viewed in four ways. It is applicable to a moment (*kṣaṇika*) or many moments, i.e. three existences (*prākaraṇika*). Its links can be viewed only as a relation of the moments of cause and effect (*sāmbandhika*) or as different states of the five *skandhas* (*āvatthika*).¹

In the Aṭṭhakathā the meaning of the term *avijjā* and its place in the whole link is discussed in detail. According to the Sūtras, *avijjā* is ignorance of the Four Noble Truths, whereas according to the Abhidhamma, it is ignorance of not only the Four Truths but of the past, of the future, of both, and of the law of causality.² In short it is ignorance and as such only the absence of knowledge, and hence is described as *moḥa*.³ This view agrees with the Sautrāntikas who also hold it to be only an absence (*abhāva*)⁴ of *vidyā* or *prajñā*. The Vaibhāṣikas, however, maintain that *avidyā* is not just an *abhāva* but a positive element, and cannot be included in any other dharma.⁵ The *Bhāṣya* discusses this point in detail and examines the views of Bhadanta Śrīlāta⁶ and Dharmatrāta.⁷

The second link, viz., the *saṅkhāra* (karma formation) is variously described in the Suttas. In some places like the Parivimāṇasana-sutta,⁸ it is described as meritorious, unmeritorious and imperturbable volitions. In the Vibhaṅga-sutta⁹ or the Sammāditṭhi-sutta¹⁰ it is explained as volitions manifested in bodily, verbal and mental actions. But these two meanings are put together only in the Abhidhamma explanation of the term. Commenting on this Buddhaghosa says: "Well, this

¹ *Sakv.* p. 286.

² *Vm.* XVII. 58.

³ *Vbh.* p. 144.

⁴ *LVP.AK.* III. 28cd.

⁵ *Ab.* III. 28ab.

⁶ *Sakv.* p. 302.

⁷ *Ibid.*

⁸ *S.* II. pp. 80ff.

⁹ *S.* II. pp. 2ff.

¹⁰ *M.* I. pp. 46-55.

Abhidhamma ■ not of recent composition nor is it spoken by heretic sages or disciples or gods. It is a word of the Omniscient. The two interpretations are put together to show the identity of the treatment of this topic in the Sutta and Abhidhamma.¹ This explanation reflects the anxiety of the Ābhidharmikas to make their treatment conform to the Sutra teachings. It also reveals that the Abhidhamma not only collects the dhammas scattered in the Suttas but also compiles several Suttas on a given topic. This can be illustrated by one more example. In the Ab in one place the formula of the *patichcha samuppada* ■ presented with only eleven *angas* by the exclusion of the term *salayatana*. The Atthakatha explains that this is done to accommodate the enumerations given in the Mahanidana sutta.²

The third link *vinnaṇa* ■ explained in the Sb as six *vinnaṇas* (*chakkehu* to *mano*) as in the Vibhanga sutta.³ In the Mahanidana sutta however the *vinnaṇa* is spoken of as descending into the womb of the mother⁴ suggesting that the term referred only to the rebirth consciousness (*patisaṅkhe citta*) which can only be the last viz the *manovinnana*. In the Abhidhamma the more comprehensive meaning is accepted so as to embrace all states of consciousness. The Atthakatha division of the *citta vithi* (process of consciousness) into *pavatti* and *patisaṅkhe* is based on the recognition of these two Sutta explanations of the term *vinnaṇa*. The *patisaṅkhe* process explains the moment of rebirth. The *pavatti* process is solely employed to explain the functions of the consciousness in all other moments.

It is possible that the Sutra meaning of the term *vinnaṇa* (in this formula) was confined only to the moment of rebirth as the formula was primarily intended to explain the phenomena of rebirth in the absence of an abiding *ātman*. The other meaning viz the six *vinnaṇas* although occurring in the Vibhanga sutta

¹ Vbh A p 142.

² It d p 203.

³ S II p 1.

⁴ Adv p 46 n 3.

of the *Samyutta-nikāya*, is most probably a later addition introduced by the Abhidharmikas. This becomes evident from the attempt of the Vaibhāshikas to apply this term not only to the moment of rebirth consciousness, but also to a long preceding period called *antarā-bhava* (intermediate existence), where alone the six *vijñānas* could be understood to function.¹

The sixth link called *phassa* is described in the Sb. as six kinds of contacts (*chakkehi to mano-samphassa*) as given in the Vibhaṅga-sutta.² In the Ab. it is described in the manner of the *Dhammasaṅgani*: "Contact which is touching, the being brought into contact....."³ The term, however, is defined in the Madhupiṇḍika-sutta as the coming together of three (i.e. the organ, the object and the consciousness).⁴ Here the *phassa* is a name given to the mere contact of the trio and not to a separate *chetasika dhamma*. The Sautrāntikas also quote a similar sūtra⁵ and hold *sparśa* to be mere contact. According to them the *sparśa* is contact, i.e. coming together of the trio in a causal relationship. In the Abhidharma, however, the *sparśa* is considered a separate dharma resulting from this contact.⁶ The Vaibhāshikas hold this view on the authority of the *Ṣaṣṭhaṣṭka-sūtra*, where the *sparśa* is enumerated in addition to the *indriya*, *artha* and *vijñāna*.⁷ This sūtra corresponds to the Pali *Chhachhakka-sutta*. Buddhaghosa too describes *phassa* as (sensorial or mental) impression resulting from the contact of the trio.⁸ The Yogācāra tradition also holds the *sparśa* as a distinct dharma. The *Asm.* defines it as that which determines the changes in the organs on account of the contact of the trio.⁹ Thus we see that in all Abhidharma schools the *sparśa* is treated as a distinct dharma,

¹ *Sskr.* p. 299.

² *S.* II. p. 2.

³ *Dhs.* I. 2.

⁴ *M.* I. p. 111.

⁵ *Sskr.* pp. 304-5.

⁶ *sparkāḥ śat samvīṛṣajāḥ. Ak.* II. 306.

⁷ *Sskr.* p. 304.

⁸ *Vm.* XIV. 134.

⁹ *Asm.* p. 6.

although the sūtras speak of it as mere 'contact'. Vasubandhu says that certain schools read the sūtra differently as '*sangati*' instead of '*sangati*', which too appears to be an Ābhidharmika modification of the sūtra passage¹

The next link is called *vedana* (feeling). In the Sb, the *vedana* is explained with reference to the six organs through which it is generated (e.g. *chaḍḍen samphassaḍḍa vedanā*, etc.) In the Ab it is explained with reference to its qualities as pleasant, unpleasant, etc., as they are obtained in the eighty nine kinds of the consciousness

In both the Pali and Sanskrit Abhidharma, the *sparsa* and *vedanā* are treated as *mahābhāumika dharmas*. They occur simultaneously in all states of consciousness. In the *pratitya samutpada* formula, however, the *vedana* is placed after *sparsa*, as the latter is the cause of the former. As the cause must precede the effect, the Sautrāntikas hold that on account of their causal relation they cannot operate simultaneously². The Vaibhashikas, however, hold that the *sparsa* and *vedana* are co nascent³. They quote a sūtra⁴ in which these two dharmas are spoken of as being *saha jāta*. The Sautrāntikas take the term *saha jāta* to mean *samanantara*⁵. Although the Pali Abhidhamma holds them '*saha jāta*', the Suttas⁶ seem to support the Sautrāntika view.

This Vibhanga is followed by a series of five Vibhāḍḍas dealing with the items of the thirty seven *bodhipakkheḍḍa dhammas*. They are Saupāḍḍhana vibhāḍḍa, Sammāppāḍḍhana°, Iddhipāḍḍa°, Boḍḍhāḍḍa° and Magga vibhāḍḍa. Only two groups (*indriya* and *bala*) consisting of ten dhammas (viz., *sāḍḍha*, *viriya*, *sati*, *samāḍḍhi* and *pañña* counted as *indriya* as well as *bala*) are not separately treated here as they are already dealt with in the *Indriya vibhāḍḍa*.

¹ *Sakr* p. 303

² *LVPA* III 31cd

³ *Ibid*

⁴ *Ibid.*

⁵ *Ibid.*

⁶ *M* I. p. 111.

The Sb of these five Vibhangas closely follow the Mahā-satipatthāna sutta and read like commentaries on the latter. The *satipatthāna* formula, for instance, is directly borrowed without any change. The formula begins as *idha bhikkhu ajjhataṃ kāye* . . . etc. The mention of the term *bhikkhu* in a preaching given to the gods has not escaped the notice of the commentator. Buddhaghosa says: "Although the Lord spoke this in the world of gods and no monk was present there, the term *bhikkhu* is used to show that only monks practise the four *satipatthanas*. A question is naturally asked whether *bhikkhus* alone could practise them. Buddhaghosa concedes that even gods can practise them. He broadens the meaning of the term *bhikkhu* and says that whosoever practises them is a *bhikkhu*, no matter whether a woman or a god"¹. This explanation once more demonstrates the determination of the commentators to prove the authenticity of the Abhidharma and the legends connected with its origin.

The Ab of these five Vibhangas do not much differ from the suttanta explanations. The same topics are presented here with reference to the supra-mundane (*lokuttara*) consciousness and in connection with various kinds of *samādhis* and *patipadas*. Consequently, there are a few changes, for instance, the enumeration of only five *angas* of the *magga* instead of the traditional eight. In the Magga vibhanga, the *magga* is treated in the same manner as in the Saccha vibhanga. Here also the term *arjya* is dropped. Such changes appearing in the Abhidharma must have been repugnant to the followers of Sūtras. Such changes might well have given rise to new doctrines unacceptable even to the Abhidharmikas. Even the commentator Buddhaghosa appears very uneasy about such changes. In his commentary on the Saccha vibhanga he explains the Abhidharma formula of the *pāṭiṅgika* *magga* by quoting a Sūtra passage². But in his commentary on the same formula in the Magga-vibhanga he attributes the *pāṭiṅgika* *magga* to a *śīlāśālin* and controverts his view by quoting a different Sūtra³.

¹ *I.T.* I p. 216.

² *I.T.* I p. 123.

³ *I.T.* p. 319.

The *Paṭisambhūda vibhanga* deals with four kinds of faculties of analysis viz *attha dhamma*, *nirutti* and *patibhāna*. The derivation of the term *paṭisambhūda* is doubtful since in the Skt tradition it is called *pratīsamut*. There also the same four kinds are enumerated, but the order of the first two is reversed.

Although the Sb of this Vibhanga gives several meanings of the four *paṭisambhūdas* it should be noted that neither the term nor the four kinds occur in the early Nikāyas. They are found only in the *Ang nikāya* and there too they are not explained. The so-called Sb therefore is derived from the *Paṭisambhūda moggā* an Abhidhamma work (attributed to Sāriputta) included in the Sutta pitaka. The Ab is also drawn from the same source and hence differs very little from the Sb.

The traditional meanings of these four terms and particularly those of the first two viz the *attha*¹ and *dhamma*² are given in detail by Mrs Rhys Davids in her translation of the *Katha satthi*³ where she also gives views of Dr Ledi Sadaw on this subject. But the difference between the sutra and abhidharma meanings of these terms is not clear from this exposition. With the help of the Vaibhashika interpretations it is now possible to arrive at a plausible sutra meaning.

The four *paṭisambhūdas* in all probability stand for four branches of textual analysis. *Dhamma* meant the *natanga* preachings i.e. the terms and *attha* their verbal meanings. *Nirutti* meant derivations of the terms or definitions and *patibhāna* meant a specialised skill in all these in addition to a mastery in the art of composition, preaching and disputation.

In the Sb, however, several meanings are given to the first two viz, the *attha* and *dhamma*. *Attha* means *dukkha*, *dakkha nirodha phala* and finally the meanings of any speech particularly that of the *natanga* preaching⁴. *Dhamma* means *dakkha samudaya*, *dakkha nirodha gami*, *paṭipada*, *hetu* and the con

¹ *Points of Controversy* Appendix pp. 377-382.

² *Vibh* pp. 293-4.

tents of the *navāṅga* preaching.¹ In short the *attha* and *dhamma* stand for the Four Truths and also for the meanings and contents of the Scriptures. This latter meaning is completely dropped in the Ab. of this topic. Here the first three meanings alone are repeated and demonstrated by applying these terms to the mental concomitants of a given state of consciousness.

While employing the formula of *paṭisambhidās* to represent the doctrine of Truths, the Ab. completely leaves out the more conventional, and perhaps the original, meaning of the *dhamma* and *attha*, viz., the Scriptures and their meanings.

In the *Ang. nikāya*, in one place, Sāriputta claims that he has mastered the four *paṭisambhidās* even when he was ordained only a fortnight, and that he explains it in various ways.² Although the terms *attha* and *dhamma* are not explained here, they appear more likely to refer to the expounding of Scriptures than to the doctrine of Four Truths.

This conjecture is strengthened by his demonstration of the *paṭisambhidās* in the *Paṭisambhidā-magga*. In a chapter dealing exclusively with this topic,³ the Dhammachakkapavattana-sutta is fully quoted, followed by an application of the four kinds of *paṭisambhidās*. A sentence like the following is selected: "*idam dukkhaṃ ariya-sacchantaṃ pubbe ananussutesu dhammesu chakkehuṃ udapādi, ānāpānaṃ....., paññā....., vijjā....., āloko udapādi*". This is followed by explanations of the terms *chakkehu*, *ānāpāna*, etc., e.g., *chakkehuṃ udapādiṃ dassanaṃ*. It is then explained that the *chakkehu*, *ānāpāna*, *paññā*, *vijjā* and *āloka* are *dhammas*; they are the objects of the *dhamma-paṭisambhidā*. The *dassanaṃ*, *ānāpānaṃ*, *paññānaṃ*, *paṭivedhaṃ*, *obhāsaṃ*—these are *aṭṭhas* and are objects of the *atthapaṭisambhidā*. The five *dhammas* and the five *aṭṭhas* become the object of *nirutti*; knowledge of these ten derivations is *nirutti-paṭisambhidā*. Knowledge of the five *dhammas*, five *aṭṭhas*, and ten *niruttis* make twenty *paṭibhāna-paṭisambhidās*.

¹ Ibid.

² *Ang.* II. p. 160.

³ Vol. II. pp. 147-158 (*Paṭisambhidā-lathā*).

The same formula is applied to *parameyya* and *parinnata* formulas of the *dukkha sacca*. This gives fifteen *dhammas* (terms) fifteen *atthas* thirty *navuttis* and sixty *patibhanas*. A similar number is obtained in the case of the remaining three Truths. Thus according to these calculations the discourse on the Four Truths in their *ti parivatta dvadasakara* formula has 60 *dhammas*, 60 *atthas* 120 *navuttis* and 240 *patibhanas*¹. Similar calculations are given for the formulas of *satiṭṭhāna*, *sammāpādhana*, etc bringing the total of *dhammas* (terms) treated in the *Paṭisambhida katha* to a number of 850². It is clear from this illustration that according to the *Paṭisambhida magga*, the *dhamma* in the *paṭisambhida* formula stands for 'terms' and *attha* for 'meanings'.

Such a collection of dharmas (or terms) might well have received the designation *dharma skandha* or aggregates of dharmas. The Pali tradition speaks of 84,000 *dhammakhandhas* learnt by Ānanda. It is said that of these he learnt 2 000 from Saṅputta, and the rest from the Buddha himself. The *Attasalini* explains that a *sutta* containing one theme constitutes a *dhamma khandha*. In verses each query asked forms a *skandha* and each answer forms another. In the *Abhidhamma* each *diṭṭa* or *tika* classification as well as each classification of states of consciousness forms a *dhamma khandha*. In the *Vinaya* the subjects tables of contents classification of terms etc are considered as separate *dhamma khandhas*.

The *Vaiśaṣṭhikas* speak of 80 000 *dharma skandhas*. But there is no unanimity on what constitutes a *dharma skandha*. Some hold that the term refers to an *Abhidharma* text called by that name. But this is said to contain only 6 000. Some hold that the term refers to discourses on such topics as *skandha*, *āyatana*, *dātu*, *pratyā samutpāda* etc. The *Dīpakara* holds that there are 80 000 kinds of people for whom the Buddha preaches *dharma* suitable to each one of them³.

¹ *Ib id* p. 152.

² *Ibid* p. 158.

³ *Adv* p. 11 notes.

All these explanations tend to give an impression that the original meaning of this term might have been something like a unit of a text commented upon, which comes very near to the 'dhamma' in the formula of the *paṭisambhida*.

This is supported by the evidence of the Vaibhāṣhika and Yogācāra interpretations of these terms. In both schools the *dharma* precedes the *artha-pratisamvit*. Yaśomitra is aware of the several meanings of the term *dharma* but specifically states that in the present context it means the Scriptures.¹ The *Vṛitti* explains it as the contents of the *dvādaśāṅga-pravachana*² corresponding to the *navarīga-satthu-sāsana*. The *Asm.* too explains the term as *sarva-dharma-paryāya*.³ The *artha* in all these schools means the meaning or purport of the Scriptures.

The Vaibhāṣhika and the Yogācāra schools thus take the *dharma* and *artha* exclusively in the sense of the knowledge of Scriptures and their meanings. This, therefore, appears to be the original or the sūtra meaning of these terms. The other meanings such as *hetu* and *phala* are found only in the Pali Abhidhamma.

The *paṭisambhida* have little connection with the supermundane path. They are not attained by any traditional *dhāyanas*⁴ but by the study of Scriptures and sciences useful in textual exegesis. It is a method adopted by the Abhidharma-piṭaka and the Aṭṭhakathās to explain the Suttas. Texts like *Dhammasaṅgani*, *Vibhaṅga*, their *Aṭṭhakathās*, *Milinda-paṇṇa*, *Visuddhimagga*, the *Asm. Bhāṣya* and *Vṛitti* reveal an intensive and sustained application of their authors towards collecting the *dharma*s (terms) and explaining them by giving their derivations.

This method of textual analysis helped the commentators to attempt a concordance of diverse Sūtras spoken in different contexts and thus to present a consistent and coherent inter-

¹ *Sukv.* p. 652.

² *Adv.* p. 393.

³ *Asm.* p. 96.

⁴ *Vm.* XIV. 31.

pretation of the Scriptures. This is called *abhisamdhā*. The *Asm* repeatedly quotes conflicting Sūtras and tries to reconcile their meanings.¹ This proficiency in discovering the hidden meanings and giving a correct interpretation of the Sūtras is held to result from a proper knowledge of the Abhidharma.²

In doing this the commentators are guided by the consideration of the Doctrine. We have seen how the Abhidharma is claimed to be an absolute preaching in opposition to the conventional preaching of the Sūtras. The same test is applied in judging the value of two or more conflicting Sūtras. Already in the *Ang nikāya* we find a distinction drawn between *neyattha* (*neyārtha*) and *nitattha* (*nitārtha*) sūtras.³ The entire *Kathavatthu* may be taken as a demonstration of the application of this test to the Sūtras put forward by the opponents. The first Puggala katha for instance is devoted to showing the 'nitārtha' of the Sūtra term *puggala* to the Sammitiya.

The foregoing study of the *Vibhaṅgappakaraṇa* amply justifies the claim that the Sūtras are to be understood through the Abhidharma. It also reveals the Abhidharmika approach to Sūtras and the Abhidharma: the Sūtras are conventional partial explanatory and at times of secondary import. The Abhidharma is absolute comprehensive definitive and of primary import. The subject matter of both is the same viz. the dharmas called variously as *skandha* *āyatana* *dhatu* etc. but the Sūtras deal with these as components of a personality i.e. with reference to a lifetime whereas the Abhidharma deals with them as unique dharmas of momentary existence. The pivotal doctrine of Buddhism, viz. *anātmanāda* although it pervades the whole range of Sūtras is deepened emphasized and fully demonstrated only in the Abhidharma. But it is could hardly have led even the early Sautrantikas to oppose the Abhidharma for they too were unlike the Sammitiyas equally committed to this doctrine.

¹ *Asm* pp. 56, 57, 81, 106, 107.

² *It* p. 83.

³ *Ang* I p. 60.

Their main contention must have been against the manner in which their opponents sought to establish it. The Ābhidharmikas not only claimed authenticity for their own Abhidharma works but also superiority over the Sūtras—the words of the Buddha, and consequently over the Sautrāntikas.¹ They claimed for their works the exclusive title of '*paramārtha-deśanā*', relegating the Sūtras to the realm of *vyavahāra*. They accepted the Sūtra formulas of the dharmas but presented them with significant changes, as for instance the *pañcāṅgika-magga*, the *ekādasanīke-pañcicha-samuppāda* or the *pañcaka-jhāna*. In the interpretation of formulas they made additions of dharmas which were most probably not warranted by the Sūtras. For instance, the inclusion of the *asamkhatā-dhātu* in the *nāma-khandha* and in the *dharmāyatana*. They extended the scope of terms, as for instance of the *viññāpa* or *sparsa* in the *pañcicha-samuppāda* formula, or of the *dhmma* and *attha* in the formula of *pañsambhidhās*. They invented new dharmas as, for instance the *hadaya-vatthu* or such kinds of the *rūpa-skandha* as *lahutā*, *mudatā* etc., not treated in the Suttas. The Suttas speak of only six kinds of *viññāpas*. The 89 classes of *viññāpas* (as illustrated in the *Dhammasaṅgaṇī*) are found only in the Abhidhamma. The Suttas describe the *sankhāra-khandha* as six kinds of *cetanā*, but the Abhidhamma enumerates fifty dhammas under the term *sankhāra*. The classification of these *sankhāras* into *sabba-citta-sādhāraṇa* and such other groups is also found only in the Abhidharma, and especially in the commentaries. The theory of *citta-vīthi* suggested in the *Vibhaṅga* was also fully developed only in the Aṭṭhakathās. These new formulas, novel interpretations and later additions introduced by the Ābhidharmikas might have been unwelcome to the early Sautrāntikas, the contemporaries of the Pāli Abhidhamma.

This is proved by their sustained opposition to the inflated list of categories formulated by the Vaibhāshika school. The Theravādins had included only the *chaitsika* dharmas in the *saṁskāra skandha*, but the Vaibhāshikas added thirteen new dharmas:

¹ See *Dhs. A. I. 72*.

IV

SOME MAJOR CONTROVERSIES BETWEEN THE KOŚAKĀRA AND THE DĪPAKĀRA

This struggle, stretching through several centuries of the history of Buddhism, between the Sautrāntika and the Ābhidharmika reaches its culmination in the *Kośa-Bhāṣya* and the *Dīpa-Vṛtti*. The *Dhammasaṅgani*, *Vibhaṅga* and their Aṭṭha-kathās reveal only the beginnings of these differences. It is not possible to say to what extent the seven Abhidharma Śāstras of the Sarvāstivāda school opposed the Sautrāntika doctrines. Their compilation perhaps led to the emergence of the Sautrāntika as a distinct school. But it is certain that the *Mahā-Vibhāṣā* the encyclopaedic Commentary on the *Jñāna-prasthāna* which gave rise to the Vaibhāṣika school, contained opinions of several contemporary Sautrāntika āchāryas, notably of Kumāralāta, Śrīlāta, Dharmatrāta and "Bhadanta".¹

The name Sautrāntika, however, occurs only once in the *Mahā-Vibhāṣā*.² Instead, we find scores of references to Dārśhāntikas, whom Yaśomitra describes as a section of the Sautrāntika school.³ Kumāralāta is generally held to be the founder of this school. It is suggested that his followers were called dārśhāntika after his *Dṛṣhānta-pankti*.⁴ J. Przyluski connects the word *dṛṣhānta* to *dṛṣhṣi* (Pali *diṭṭhi*) in opposition to *sūtra* (*Śruti*) and maintains that the word Dārśhāntika was applied to the Sautrāntika by the Vaibhāṣikas, as did the Mahāyānists use the deprecatory term Hīnayāna to their opponents.⁵ In the *Vṛtti* too they are called '*śiṣṭi-bhāgiya*' and further abused as a kind

¹ See J. Takakusu's article 'On the Abhidharma literature of the Sarvāstivādas', *JPTS.* 1905.

² See *LVPak.* Introduction, p. LII.

³ Dārśhāntikāḥ Sautrāntika-viśeṣa ity arthaḥ. *Saṅg.* p. 400.

⁴ See *LVPak.* Introduction, p. LII

⁵ Vide *Adv.* p. 47, note 4.

of Śakyas having a dog's tail¹ The term *sthit-bhagīya* perhaps alludes to the Sautrantika theory of *samkrānti*, *santāna* or *bija*, severely criticised in the *Vṛtti* and also in the works of the Vaibhāṣika achārya Saṃghabhadra

Although these two words, viz., the Darśhāntika and Sautrantika are used separately in the *Bhāṣya*, in the *Vṛtti* they are almost used as synonyms Several Sautrantika views appearing in the *Bhāṣya* are attributed to the Darśhāntika in the *Vṛtti*² It is, therefore, to be presumed that at the time of the *Vṛtti* these two names were treated as almost identical, referring to one and the same school

Although the Sautrāntikas or the Darśhāntikas like Kumāralāta and Śrīlāta played a major role in the period of the *Mahāvibhāṣā*, their activities appear to be directed only towards evolving their doctrines side by side with the Vaibhāṣikas, or towards submitting alternative interpretations of the sūtras quoted by the Ābhidharmikas, as is evident from the *Sphutārthā* of Yaśomitra They are not yet hostile to the Vaibhāṣika, the *Vṛtti* quotes Kumāralāta as an authority³ and seeks to support even the doctrine of three times (*adha traya*) by his *drishta* of the motes in the sunlight⁴

The Sautrāntikas found their chief exponents in the persons of Vasubandhu the author of the celebrated *Abhidharma Kosa-Bhāṣya*, and his competent commentator Yaśomitra, the author of the *Sphutartha Abhidharma Kosa-Vyākhyā* Vasubandhu stands in a supreme position among the later Buddhist teachers A Sautrantika by conviction he wrote a compendium on the Abhidharma and finally emerged as a great exponent of the Vajñānavāda Buddhism.

Although he claimed that the *Kosa* was composed in conformity with the Kāśmīra Vaibhāṣika school,⁵ his *Bhāṣya* reveals

¹ *sthit-bhagīya* nama Śakyāḥ kva-kanyālikā-dāsitya-namamah *Adh* p. 148

² See *LVP Ak*, Introduction, pp. LII–LV

³ *Adh* p. 16

⁴ *Adh* p. 271

⁵ *Ak* VIII. 40ab

that his real affiliation was with the Sautrāntika. He often uses the adverb '*kida*' to show his disagreement with the Vaibhāshika view.¹ On almost all controversial points between the two, he openly favours the Sautrāntika viewpoint.² In his characteristically powerful style, Vasubandhu critically examined the *dravya vāda* of the Vaibhāshikas, accused them of being literalists,³ ridiculed their dogmatism,⁴ and compared them with such heretical schools as the Sāṃkhya and Vaiśeṣika.⁵ Yasomitra rightly observes that Vasubandhu belongs to the Sautrāntika school.⁶

The Sautrāntika leanings of Vasubandhu, professedly in a work dealing with Abhidharma, brought hostile reactions from his contemporary orthodox Vaibhāshikas. Paramārtha, in his 'Life of Vasubandhu'⁷ relates that Saṃghabhadra, an eminent orthodox Vaibhāshika composed two works in refutation of the *Bhāṣya*. In the first work entitled "*Conformity of the Truth*" ("*Nyāyanusara*"),⁸ he refuted the *Bhāṣya* in favour of the *Vibhāṣa*. Yasomitra in his *Sphutartha* quotes several long passages from this work⁹ and at times refutes them in favour of the *Bhāṣya*. This work is not referred to in the *Vṛtti*. But as will be seen from the comparisons given in the footnotes to our Text,¹⁰ the *Vṛtti* is in agreement with the views of Saṃghabhadra, particularly on such topics as *śūnātva vicāra*, *prāpti*, *bya*, *kaṣṭra*, etc. The other work called "*Samaya prādīpika*" is an abridged version of the "*Nyāyamūlaka*"¹¹. Although written in refutation of the *Bhāṣya*, these two works of Saṃghabhadra are, in a sense, com-

¹ See *Sāky* pp 11, 27, 399, etc.

² Vide *Adv* p 222, n. 4

³ Vide *Adv* p 33, n 2, p 105, n 2, etc.

⁴ Vide *Adv* p 88 n 1, p 107, n 3

⁵ Vide *Adv* p 90 n 6, p 275, n 1

⁶ Sautrāntika *pāleshikantv ajari acaryah* *Sāky* p 26

⁷ J. Takakusu, *T'oung Pao*, Serie II, Vol V, pp 269-96

⁸ See *JPTS*, 1905, pp 134-39, and *LVPAL* Introduction p XXII

⁹ See *Sāky* Index (Proper Nouns), where 35 entries are made under Saṃghabhadra

¹⁰ See *Adv* pp 38, 65, 83, 87, 89, 162, 163, 170, 229, 233, 385, 398, 399

¹¹ See *LVPAL* Introduction, p XXII

of Śakyas having a dog's tail¹ The term *sīhī bhagiya* perhaps alludes to the Sautrantika theory of *samkranti*, *santana* or *bya*, severely criticised in the *Vṛtti* and also in the works of the Vaibhashika acharya Saṃghabhadra

Although these two words, viz., the Darśtantika and Sautrantika are used separately in the *Bhāṣya*, in the *Vṛtti* they are almost used as synonyms Several Sautrantika views appearing in the *Bhāṣya* are attributed to the Darśtantika in the *Vṛtti*² It is, therefore, to be presumed that at the time of the *Vṛtti* these two names were treated as almost identical, referring to one and the same school

Although the Sautrantikas or the Darśtantikas like Kumāralata and Śrīlata played a major role in the period of the *Mahāvibhāṣa*, their activities appear to be directed only towards evolving their doctrines side by side with the Vaibhashikas, or towards submitting alternative interpretations of the sūtras quoted by the Ābhidharmikas as is evident from the *Sphutartha* of Yaśomitra They are not yet hostile to the Vaibhashika, the *Vṛtti* quotes Kumāralata as an authority³ and seeks to support even the doctrine of three times (*adhya traya*) by his *drishanta* of the motes in the sunlight⁴

The Sautrantikas found their chief exponents in the persons of Vasubandhu the author of the celebrated *Abhidharma Kōśa Bhāṣya*, and his competent commentator Yaśomitra, the author of the *Sphuṭārtha Abhidharma Kōśa Vṛkhyā* Vasubandhu stands in a supreme position among the later Buddhist teachers A Sautrantika by conviction he wrote a compendium on the Abhidharma and finally emerged as a great exponent of the Vijnānavāda Buddhism.

Although he claimed that the *Kōśa* was composed in conformity with the Kāśmīra Vaibhashika school,⁵ his *Bhāṣya* reveals

¹ *sīhī bhagiya* nama Śakyāḥ ka langal ka-dritya-namanah Aśr p 148

² See LVP Ak, Introduction, pp LII—LV

³ Aśr p 16

⁴ Aśr p. 277

⁵ Ak. VIII. 40ab

that his real affiliation was with the Sautrāntika. He often uses the adverb '*kṣa*' to show his disagreement with the Vaibhāṣika view.¹ On almost all controversial points between the two, he openly favours the Sautrāntika viewpoint.² In his characteristically powerful style, Vasubandhu critically examined the *dravya-vāda* of the Vaibhāṣikas, accused them of being literalists,³ ridiculed their dogmatism,⁴ and compared them with such heretical schools as the Sāṃkhya and Vaiśeṣika.⁵ Yaśomitra rightly observes that Vasubandhu belongs to the Sautrāntika school.⁶

The Sautrāntika leanings of Vasubandhu, professedly in a work dealing with Abhidharma, brought hostile reactions from his contemporary orthodox Vaibhāṣikas. Paramārtha, in his 'Life of Vasubandhu'⁷ relates that Saṃghabhadra, an eminent orthodox Vaibhāṣika composed two works in refutation of the *Bhāṣya*. In the first work entitled "*Conformity of the Truth*" ("*Nyāyānusāra*"),⁸ he refuted the *Bhāṣya* in favour of the *Vibhāṣā*. Yaśomitra in his *Sphṭārthā* quotes several long passages from this work⁹ and at times refutes them in favour of the *Bhāṣya*. This work is not referred to in the *Vṛtti*. But as will be seen from the comparisons given in the footnotes to our Text,¹⁰ the *Vṛtti* is in agreement with the views of Saṃghabhadra, particularly on such topics as *vitarka-vichāra*, *prāpti*, *bija*, *kāritra*, etc. The other work called "*Samaya-pradīpikā*" is an abridged version of the "*Nyāyānusāra*".¹¹ Although written in refutation of the *Bhāṣya*, these two works of Saṃghabhadra are, in a sense, com-

¹ See *Saṅg* pp 11, 27, 399, etc.

² Vide *Adv.* p 222, n. 4.

³ Vide *Adv.* p 33, n 2; p 105, n 2 etc.

⁴ Vide *Adv.* p 88, n 1, p 107, n 3

⁵ Vide *Adv.* p 90, n 6; p 275, n 1

⁶ Sautrāntika *pāśāṅkasya* *nyāyānusāra* *Saṅg* p 26

⁷ J Takakusu, *T'oung Pao*, Serie II, Vol V, pp 269-96

⁸ See JPTS, 1905, pp 134-39, and *LVP* Ak Introduction, p XXII.

⁹ See *Saṅg* Index (Proper Nouns), where 35 entries are made under Saṃghabhadra.

¹⁰ See *Adv.* pp 38, 65, 83, 87, 89, 162, 163, 170, 229, 233, 385, 393, 399.

¹¹ See *LVP* Ak. Introduction, p XXII.

mentaries on the *Kośa*. The *Kārikas* of the *Kośa* were taken as a basis, except for a few minor changes in a few places, for explaining the orthodox Vaibhashika viewpoint¹

These two works of Samghabhadra afford a striking parallel to our *Dīpa* (and its *Vṛtti*). All the three works belong to the Kāśmīra-Vaibhashika school. They are hostile to the Kośakāra, and are primarily written to refute the Sautrāntika views upheld in the *Bhāṣya*. In their contents and their presentation they take the *Kośa* as their model and retain those parts of the *Bhāṣya* which are not objectionable to them. They hold identical views on almost all controversial points. Their main difference, however, lies in the fact that the works of Samghabhadra are based on the *kārikas* of the *Kośa*, whereas the *Dīpa* has its own *kārikas*, notwithstanding their correspondence to the *Kośa*.

Neither the "Nyāyānustara" (except for the extracts quoted in the *Saṅkṣepa*), nor the "Samaya prādīpika" have come down to us in their original form. They are available only in Chinese translations. Nor are we aware of any other work written against the Kośakāra. The *Dīpa*, therefore, notwithstanding its fragmentary character, has a unique value in furnishing us with the orthodox Vaibhashika reactions to the *Bhāṣya*.

The extant *Vṛtti* contains the following sixteen hostile references to the Kośakāra —

- (1) Kośakāras *tvaha—anulayanulayanat saravāh tad etad abrahma* (p 18)
- (2) *tatra yad uktam Kośakareṇa 'kaṃ idam akāśam kṛāyati, sāmagryāṃ hi satyam drishatm ity upacharah pravartate tatra kaḥ palyati' ti tad atra tena bhadantena sāmāgryāṅga-kryā[poharanam?] kṛyate. Abhidharma sam-mohāṅka sthanenatmāpy anksio bhavaty ayoga tulya prā-pātabhumukhyatvam pradarśitam iti* (p 33)
- (3) Kośakṛid *achashṭe—na hy atra kinchit phalam utpreksh yata iti tam prafidam phalam ādarhate* (p 37)

¹ See Takakusu, op cit., JPTS, 1905, p 135

- (4) *idam idānīm abhidharma-saṃsaṃvāsaṃ Kośakāraka-smṛti-gocaratītanī vaktavyam* (p. 40).
- (5) *Kośakārādayaḥ punar āhuḥ—‘svārthopalabdihā eva chakshurādīnām pañcānām ādhipatyam’. tad etad Vaibhāshikīyam eva kiñchid grāhitam. nātra kiñchid Kośakārakasya sraka-darśanam* (p. 47).
- (6) *Kośakāras trāḥa—‘sarvasāṃśeshmo rūpa-saṃghātaḥ paramānūr’ iti. tena saṃghāta-vyatiriktaṃ rūpam anyad vaktavyam* (p. 65).
- (7) *tad idam atī-sāhasaṃ vartate yad viruddhāyor api dvayor dharmayor ekatra chitte samavadhānam pratijñāyate..... iti Kośakārah.....tad idam andha-vilāsinī-kaṭāksha-guṇotkīrtana-kalpam chodyam ārabhyate* (pp. 81-3).
- (8) *siddhā sabhāgatā. Kośakārah punas tān Vaiseshika-parikalpita-jāti-padārthina samikurvan vyaktān pāyasa-vāyasayor varṇa-sādharṃyaṃ pātyatīti* (p. 90).
- (9) *atra punaḥ Kośakārah pratyānīte—‘sachittikeyaṃ samāpattiḥ’ iti.....tad etad abauddhīyam* (pp. 93-5).
- (10) *‘samādhi-balena karmajāṃ jñatāvedhaṃ nirvartyāyuh saṃskārādhiśhānam, āyur na vipākaḥ’ iti Kośakārah. tatra kim uttaram iti? na tatrāvaśyam uttaram vaktavyam.....tasmād Vaitulika-śāstra-praveśa-dvāram ārabham tena bhādanātenety adhyapekshyām etet* (pp. 98-101).
- (11) *tasmāt pūrvoṅka-lakṣhaṇa eva bhikṣur na yathāha Kośakārah* (p. 133).
- (12) *abhidhyādaya eva karma-svabhāvanīti Sthitir-bhāgiyāḥ... Kośakārah ‘ko ‘tra doṣaḥ? ‘.....Sāṃkhyīya-darśanam abhyupagatam syāt* (p. 149).
- (13) *‘sūkṣmaṃ kuśala-dharma-bījaṃ tasmīn akusale chetasy avasthitam yataḥ punaḥ.....kuśalam chittam utpadyate’ iti Kośakārah. yuktayāgama-virodhāt tan na iti Dipakārah* (pp. 168-9).
- (14) *‘evaṃ tu sādhu yathā Darśāntikānām’ iti Kośakārah.....tad etad Sautrāntikair antargatam Buddha-vachana-nīti-śrāvaka-kaṇḍīyam āvishkāryate* (p. 222).

- (15) *tad atra Kośakarah prasrayati—ko vighraḥ tatra
vayam prativadmaḥ durbodha khalu dharmata* (p
279)
- (16) *atra Sarvastivada vibhāṣitir Vaituliko nirāha vayan
api tvaṁ svabhāva-parikalpayiṣyamaḥ ity etad āparam
adhiḥva sammohāṅkāna sīhanam Kośakarakasyeti* (p 282)

Of these Nos 3 and 4 refer to omissions of certain topics by the Kośakara in his *Bhāṣya*. Nos 2 and 5 deal with certain aspects of the Sautrantika theory of perception. No 6 deals with the Kośakara's definition of *paramanu*. No 7 refers to a controversy about the co operation of *vīterka* and *īcchā* in a single moment of consciousness. Nos 8 9 and 10 deal with certain items of the much debated Vaibhāṣika categories called *chitta viprayukata saṁskāra*. Nos 11 and 12 deal with certain aspects of karma. Nos 13 and 14 have a bearing on the Sautrantika theory of *bhūya*. The last two references Nos 15 and 16 deal with the fundamental Vaibhāṣika doctrine of the reality of three Times i.e. the *sarvastivāda*. In the following pages we propose to deal in brief with a few of the major controversies in the light of the *Bhāṣya* and the *Vṛtti*.

1 Theory of Cognition

While dealing with a topic *keṭi drīṣṭiḥ keṭi na drīṣṭiḥ* the *Dīpa* says that there are eight kinds of *drīṣṭi*s viz. the five wrong views and three right views¹. In addition to these the organ of eye is also called *drīṣṭi* on account of its function of seeing its object². A question then is raised whether *vijñāna* should also not be included under this term. The *Vṛtti* points out that the function of apprehension (*darsana*) cannot be primarily attributed to *vijñāna*. Four things can be said to perform the function of seeing. The eye or the eye-consciousness or the *prajña* (one of the eight *drīṣṭi*s accompanying all states of

¹ *Adc* p. 27 n. 4

² *Ib d*

consciousness), or finally the totality of all these and such other causes as the light, etc.¹

Of these, the eye alone, independent of the *vyākāṇa*, cannot be said to apprehend, for at the same time other organs also will similarly be doing their actions (hearing, smelling, etc.) and this will result in a simultaneous activity of all sense organs in a single moment. The eye-consciousness alone cannot be said to 'apprehend', for being independent of the eye, it may 'see' even things screened from view. Furthermore, if the *vyākāṇa* 'sees' (*pariśati*) the object, who else does the function of knowing (*vyāpāti*) it? The *prajñā* too cannot see, as it is a mental concomitant common to all states of consciousness. The last, viz., the totality of causes is only a notion, since it is not different from the factors of perception examined above.²

After showing the invalidity of these four views, the Dīpa-kara sets forth the Kāsmīra Vaibhaṣhika theory. "The eye apprehends and the consciousness knows (its object). There is a great difference between these two on account of their different functions, viz., the apprehension and comprehension.³

"The substance called eye is of the nature of that which sees (a 'seer'). In it is produced an action of seeing when its power is awakened on account of the emergence of the totality of its causes and conditions. The eye does not apprehend independent of the *vyākāṇa*, nor does the eye-consciousness know the object unsupported by the active eye. The eye, as well as the eye-consciousness, with the help of such accessories as the light, etc. co-operate simultaneously towards bringing the perception of a given object. All these things happen in a single moment. The object, the eye, the eye-consciousness and the light, all manifest their power, i.e. become active and flash forth

¹ These are the views held by different schools. See *LVPAt*, Vol. I p. 82. Vide *Adv* p. 32 n. 1.

² *Adv* p. 31.

³ *Ad* Kā 44.

simultaneously. The object appears, the eye sees and the eye-consciousness knows it. This is called the direct knowledge of an object."¹

Therefore, although there are several conditions, still, since the condition of eye is prominent, it is said that the eye sees. The prominence of the eye is evident, since the clearer the eye sight, the clearer the perception. It is, therefore, well said "(In fact) the eye sees, but we use such (metaphorical) expressions: 'the consciousness sees'."²

The Kosakara in his *Bhashya* examines this Vaibhashika theory. He points out that, in this particular context, there is no real difference between 'seeing' and 'knowing', although we have such usages as the eye 'sees' or the mind 'knows'. The Vaibhashika seeks to support his point by referring to a sūtra '*chakshuṣhā rūpam dṛiṣṭvā*'³. The Kosakara maintains that this should not be taken literally. We do use such expressions ■ 'the cots cry', when in fact we mean the children (in the cots) cry. Similarly, the organ of eye is a seat or a door (*dvara*) through which the consciousness 'sees' an object, although we say the eye 'sees'.

But even the expression 'consciousness knows' is not to be taken literally, since there ■ no consciousness apart from knowing. The knowledge does not grasp, the eye does not see, the object does not offer itself to both. All dharmas being momentary are incapable of any activity, what we call action is nothing more than their coming into existence in a sequence determined by the law of *pratitya samutpada*. There is neither an actor, nor an action apart from the mere flash of dharmas.⁴

¹ *Adv* p. 32.

² *Ibid*, p. 33.

³ This controversy is recorded in the *Kathavatthū* where the Mahāśāṅghika too quotes this sūtra. The Theravādin's interpretation ■ identical with that of the Kosakāra. Buddhaghosa in his *Vṛ* clearly states that it is *chakṣuṣvāṇam* which 'see' the *rūpa* and not the *chakṣuḥ*. See *Adv* p. 33, n. 1.

⁴ See *Buddhist Doctrine of Flux*, pp. 71ff.

After showing the real meaning of the sutra, the Kosakāra turns his polemic against the '*dravyatada*' of the Vaibhāshika. The use of such words as *dravya*, *kartri*, *sakṛi* and *kriya* by the latter echoed the views of the heretical Puggalavādin, who also maintained the reality of an 'actor' doing an action. The Vaibhāshika, however, uses these terms to show the reality of his '*dravya*' in the three Times. The Kosakara points out that this '*kartri-kriyā bheda*' is repugnant to the spirit of Buddhism and puts the following words in the mouth of the Sautrantika: "What is this chewing of the empty space? A visual consciousness arises conditioned by the organ of vision and the object. Here who sees and who is seen? There is nothing else but the elementary factors appearing as cause and effect. In usage, however, such expressions are employed—'the eye sees' or 'consciousness knows'. One should not attach any importance to such expressions. Indeed the Buddha has declared, "Do not stick to the expressions used by common people, do not run after the worldly terms". The Kāsmira Vaibhashikas, however, hold that "the eye sees, the ear hears, the nose smells, the tongue tastes, the body feels and the intellect knows"¹.

The Dipakara notes these provoking words of the Kosakara (identified with the Sautrantika) which repudiated the Sarvastivādin's theory of *karitra* (*vyapara*=activity of a *dravya*) and condemned the Vaibhashika as a literalist. He brings an accusation against the Kosakara of not only showing his ignorance of the Abhidharma but also of heading for the precipice of *ayoga samjāta*.² The term *ayoga samjāta*, as will be discussed below, refers to a Mahayana doctrine attributed by the *Vṛtti* to a Vainasika school³ which repudiated the reality of not only the past and future but also of the present.

This Vaibhashika theory, i.e. 'the eye sees' etc. is again alluded to in the *Vṛtti* in a discussion on the *adhipatyā* of the

¹ *Adh.* p. 33 n. 2.

² *Ibid.*

³ *Adh.* p. 257.

indriyas The Dipakara holds that the five sense organs have supremacy over the action of illuminating their own objects, as for instance, the eye 'perceives' a path as even or uneven¹ The *Vṛtti* also quotes a view of the Elder āchāryas² who consider that the five organs have domination over the following four actions: (1) in making the body beautiful, (2) in withdrawing the body from undesirable objects, (3) in the production of their corresponding *vyñanas*, (4) and in being a special cause of such actions as *darsana*, *śravaṇa*, etc

The Kośakara also quotes this view of the Elder āchāryas and criticises it from the Sautrāntika viewpoint³ The latter maintains that the withdrawing of the body is a function of the *vyñana* and not of the organs As regards the actions like *darsana* or *śravaṇa*, they are identical with *vyñana* It is therefore, wrong to attribute these functions to the sense organs The *adhyapātya* of the sense organs (says the Sautrāntika) consists only in perceiving (*upalabdhi*) their respective objects⁴

It may be noted that this view of the Sautrāntika (i.e. the Kośakara) is not different from the view of the Vaibhashika Dipakara The former describes it as *śāsthopalabdhi*, the latter calls it *śāstha vyakti* This identity gives a further occasion for a criticism of the Kośakara The *Dipa* accuses him of claiming to be a 'pandita' The *Vṛtti* comments that this view of the Kośakara is borrowed from the Vaibhashika Nothing new is said, the Vaibhashikas themselves have held this view⁵

The causal relation between the object and the consciousness forms one of the most intricate problems that confront the Buddhist theory of perception The Buddhist is committed to a doctrine of radical momentariness of all things, both mind and matter According to him all dharmas are particular, unique

¹ *Adi* p. 45

² *Ibid* p. 46

³ See *LVPak* II p. 103 Vide *Adi* p. 47

⁴ *Ib. d*

⁵ *Ibid*

and momentary. A perception involves the participation of at least three things, viz., an object, an organ of sense and a consciousness. It is said in the sūtras that a visual perception arises, conditioned by an organ of vision and its object—= *rūpa*. Since all these are momentary, it is difficult to establish a relation between them. Causality demands a temporal sequence. A cause must precede the effect.

The object according to the Buddhist is a cause (*ālambana-pratyaya*) of its knowledge. Being a cause it must be antecedent to its cognition. The two cannot arise simultaneously and yet stand as cause and effect. But being momentary the object ceases before its cognition can be produced. A perception of a momentary object is therefore an impossibility.¹

This is well summed up in the following objection raised by the Dārśhāntika: "The organs and the objects of the five sense-consciousness, being causes of the latter, belong to a past moment. When the object (*rūpa*) and the eye exist, the visual consciousness is non-existing. When the visual consciousness exists, the eye and the object (*rūpa*) are not existing. In the absence of their duration in the moment of the (visual) consciousness there is no possibility of the cognition of the object". "Therefore," concludes the Dārśhāntika, "all (sense) perceptions are indirect".²

The object must precede and endure if it is to be available to its cognition. But this goes against the doctrine of momentariness. The Theravādin gets rid of this difficulty by partially abandoning the theory of momentariness. According to him a 'mind moment' (*cittakṛhāna*) consists of three ultimate moments, viz., the moments of origin, duration, and death.³ The whole process of cognition (*citta-vīthi*) takes seventeen such *cittakṛhānas*. The number seventeen would appear arbitrary, but

¹ See *The Buddhist Doctrine of Universal Flux*, pp. 76 ff.

² *Adv* pp. 47-8.

³ *upāda-pīṭhi-bhaṅga-sasena khama-tījāṃ eka-citta-kṛhāṇaṃ nāma*—*A. Sangha*, IV, 8.

according to the Theravadin it corresponds to the life of a material object. One object moment (*rupakakkhana*) is equivalent to seventeen mind moments.¹ The matter is born in the first moment endures for fifteen moments and perishes in the seven teenth moment. It cannot become an object in its first (i.e. origin) moment but can become one from its second moment onwards.² This theory apparently makes the object precede as well as endure a whole process of its cognition. This is indeed a very ingenious explanation. Both the object and the cognition are called *khāṇika* (momentary) but the speed of the perishing of the object is slowed down 17 times. Here we have a theory of two kinds of moments put forth for the sake of convenience regardless of the fundamental Buddhist hypothesis of universal impermanence.

This theory of the Theravadins is shared by the Sammitiya. The latter also maintains that the mind and mental concomitants are momentary but that matter endures for a longer time.³

The *Kathavatthū* records a controversy on this assumption of two kinds of impermanence. The Pubba seliyas and the Aparā seliyas hold that since all conditioned things are impermanent they must endure but one citta moment. Having accepted the law of universal impermanence it is illogical to hold that one thing ceases quickly and other after an interval.⁴ The Theravadin points out that if it were not so the organ of eye and the (resultant) visual consciousness would be *saja jāta* (born together). This would be contrary to the Scriptures where it is said. If the organ of sight within be intact the object without comes into focus and there be a co-ordinated application of mind resulting therefrom then a corresponding state of cognition is manifested.⁵

¹ *tan paṇa saṭṭarasā citta kkhana rūpa dhammanam aya* Ib d

² *eka-chittakakkhanā itan va bahū-ch itakakkhanā tan sa hi ppattanta pañ ha rammanā pañ ha-d a e apāthamagacchanta* Ib d

³ *ārya Sammat jāh kālāntaravasthāy h tarya rūpam ch ittha itanm kham katvām* Sakr p 179

⁴ *V de Adī* p 107 n.2.

⁵ *chikkhāyatanam chakkhānānāmetā saka atāp i ?* Lc XXII 8

⁶ Ib d

thus remains unsolved on account of the uncompromising nature of the doctrine of momentariness and the theory of causation.

The Sautrantika theory of perception is not explained in the *Dīpa* or in the *Kosa*. But we can gather it from later works like the *Nyāyabandhu* of Dharmakīrti its *Tika* by Dharmottara the *Tattva saṅgraha* of Śāntarakṣita the *Pañjika* on it by Kamalaśīla and finally from the *Sarva darsana saṅgraha* of Vādhava.

The Sautrantika is called a *sakara jñāna vadin*. According to him the subject is like a mirror capable of receiving an impress of the likeness of its object. What is directly known in the cognition (which is self-revealing *sva samvedaka*) is this representation of the object and not the object itself. The object is only inferred to be existing as it corresponds to the impression perceived. This theory is known as *balyarthanimejavada* the theory of the inferability of the external object.

This is well explained in the *Sarva darsana saṅgraha*. In his reply to an objection of the *pūrvapakṣa* (Vijñānavādin) that a past object cannot be grasped by knowledge the Sautrantika says that the object which has come into contact with an organ has a power of leaving its image on the following resultant knowledge whereby the object is inferred. This peculiar efficacy of the sense-object determines the causal relation between the object and its cognition. The external object is only inferred as for instance good feeding is inferred from a well-nourished appearance or affection is inferred from flurried movements.¹

The Sautrantika by his theory of *sakara jñāna vada* (representative perception) paved the way for the emergence of the idealist Vijñānavāda. The external object was pushed into the background by maintaining that what was directly perceived was the content of knowledge and not the object. The object being always inferred the content alone became real to the knowledge.² The Vijñānavādin goes a step further and maintains that the objects are mere ideal projections; ideas alone are real.

¹ *Sarva-darsana-saṅgraha* p. 36

² See *The Central Philosophy of Buddhism* p. 82.

The *Dīpakāra* does not enter into a full criticism of this Sautrantika theory of perception. He only points out that in the absence of a direct perception (*pratyakṣa*) of the external objects, even the other two means of proper knowledge—the *anumāna* (inference) and the Scriptures (*āgama*) are not possible, 'as the latter are dependent on the direct perception'¹

2 *Vitarka and Vichāra*

We have seen above a predominant tendency of the Abhidharma pitaka towards a minute analysis of the mind and mental concomitants (*cattā*). The latter consists of three *skandhas*, viz, *vedana*, *saññā*, and *samskāra*. Of these the last is more complex as it covers a vast field of several constituents of consciousness recognised as ultimate real elements by all Abhidharmika schools. A major part of the *Dhammasaṅgani* is devoted to an enumeration of *samskāras* that associate with each of the 89 kinds of consciousness. The first *kamavachara kusala citta*, for instance, is said to be accompanied by not less than 54 regular and nine supplementary (*jetāpanaka*) *samskaras*. A large number of factors in such lists are synonyms. The commentators are not unaware of the overlapping character of these factors. The *Atthasālinī* puts into the mouth of a critic the comment "It is a disconnected exposition, disorderly like booty carried away by thieves. It is done without an understanding of the matter"² Although the *Atthasālinī* tries to justify this inflated list,³ the neo Theravadins like Buddhaghosa and Anuruddha brought the number of real *samskaras* to fifty by removing the repetitions and attributing several functions to a large number of factors. The groupings of these *samskaras* as universal and particular etc., are also found only in the later works like the *Abhidhammattha saṅgaho*. This division of *samskāras* in such groups⁴ not only

¹ *Adi* p. 32.

² *Dhs A* III 263

³ For a critical study of the classification of these factors, see *Abhidhamma Studies* by Bhikkhu Nyanaponika.

⁴ For a comparative study of these divisions in the Theravāda, Sarvāstivāda and Yogachāra schools, see McGovern's *Manual of Buddhist Philosophy*, Vol I pp 137-162.

necessitated detailed definitions of them but also an explanation of their relation to each other. The *Atthasalini* and the *Vissuddhimagga* offer good definitions of these dhammas but are rather laconic in dealing with their mutual relation. The latter task is more seriously taken up during the time of the *Mahāvibhāṣā* and is carried further by the Kōśakara in his *Bhāṣya* as can be seen from the following discussion on the *vitarka* and *viśara*.

In the Pālī suttas the term *vitakka* is often used to denote a certain preoccupation of mind, a particular kind of thought as for instance *kāma vitakka* *vyāpāda vitakka* *virūpa vitakka* (sensual, malign and cruel thought) and their opposites *nīkkaṃsa vyāpāda* and *asūyasa vitakka*. In this particular sense the *vitakka* is a synonym of *mūrchhā saṅkappa* (wrong thoughts or intentions) and *sammā saṅkappa* (right thoughts or intentions). In the formulas of *jhāna* the *vitakka* is often combined with *viśara* where they mean respectively the initial and the sustained application of mind on the object. They are also said to provoke speech¹ suggesting thereby that every speech is preceded by a certain examination and judgment. In *Atthasalini* these two terms are explained at great length.² The *vitakka* is described as *ūhana* (prescinding of mind). It lifts the consciousness onto the object. By it the mind strikes at (*alambana*) and around the object. *Viśara* is the discursive work of the mind upon or traversing (*antaramāhana*) of the object. Threshing out (or contemplation—*anumajjana*) of the object is its characteristic. In the *Mūlmapañcāṅga* *vitakka* is called *oppana* (application). It is again called *akolāra* (knocking) and compared with the initial stroke on a drum. The *viśara* is compared to the after reverberation and continuous omission of sound.³ The commentators explain these two factors by the help of various similes. The *vitakka* is compared to the striking of a bell the *viśara* is compared to the consequent reverberation. The *vitakka* is again compared to the flapping of the wings of a bird about to fly up in the air and the *viśara* is compared

¹ Vide *Ad.* p. 83 n.1

² See *Dh. A.* III 198-201

³ *Ad.* p. 65

to the planing movement of the wings of that bird in the sky. Or again the *vitarka* is like the thorn fixed in the middle in making a circle and *vichāra* is like the revolving thorn outside.¹

From these explanations it is evident that the *vitarka* is an initial application of mind on the object and the *vichāra* is a subsequent sustained application. The former is said to possess 'vibration' (*vipphāravā*) or a mental thrill and therefore called *olārika* (gross). The latter is of a calmer nature and hence called *sūkshma*.

Thus these two dharmas partake of two opposite characteristics, viz., *andārika* and *sūkshma*. Yet they are held, both in the Theravāda and the Vaibhāshika schools, to operate simultaneously in all kinds of *kāmārachara* consciousness and also in the first *rūpa-dhyāna*.

The *Vṛtti* describes the *vitarka*² as having the characteristic of grossness (*andārya*) of mind. It is a synonym for *samkalpa*. It contains a 'rudimentary synthesis' (*vikalpa*) of the differentiators of objects (*vishaya nimitta*) that produce it. Its activity is stimulated by the wind of ideas. It is a cause of the manifestation of the five gross sense-cognitions. The *vichāra* is of the characteristic subtlety (*sūkshmya*) of mind. It is conducive to the manifestation of the mind-consciousness. Both these dharmas invariably operate in all kinds of the *kāmārachara*-consciousness.

Thus here too the *vitarka* and *vichāra* are described as *stūla* and *sūkshma* respectively. The Kośakāra raises an objection to the Vaibhāshika theory of their simultaneous operation.

After quoting and criticising several views on this controversy from the *Mahāvibhāṣā*, the *Kośakāra* explains the Sautrāntika view. According to the latter, the *vitarka* and *vichāra* are two different names given to gross and subtle states of *samskāras* that produce corresponding gross or subtle speech (*vāk-samvṛttihārasa*), and therefore, cannot operate together.³ The *Kośakāra*,

¹ *Dhs. A* III 200-1; *Vs* IV. 88-92.

² *Adv.* p. 81.

³ *Adv.* p. 82.

in consistency with this view, says that they do not operate simultaneously, but only alternatively, each to the exclusion of the other. As regards the Scriptures which clearly speak of the first *rūpa dhyāna* having both these factors, he maintains that here the two factors are to be taken to belong to the same plane (*bhūmitāḥ*) and not to the same moment (*na kṣhanatāḥ*). The first *dhyāna* appears now with *vitarka* and now with *vichara*, but cannot have both *angas* together.¹

The Dipakara reproduces this controversy from the *Bhāṣya*, severely criticises the Kosakara for his heterodox theory, and puts forth the Vaibhāṣika viewpoint. The Vaibhāṣikas, he says, assert only the co-existence of the *vitarka* and *vichara* in one moment of consciousness, and not their simultaneous activity.² These dharmas are comparable to *vidya* and *avidya* or doubt and decision, which also co-exist but do not manifest together.

It may be noted that this view of the Dipakara is identical with the view of Saṃghabhadra, quoted and criticised by Yaśomitra. Saṃghabhadra too maintains that the *vitarka* and *vichara* are associated with each thought, but do not reveal themselves by their action (*udbhūta vṛtti*) at the same time. His examples are however, different from those of the Dipakara. He compares these two dharmas with *raga* and *moha*, which are always co-existent but only one of them is active at one time.³

Yaśomitra, who favours the view of the Kosakara, finds Saṃghabhadra's explanation unconvincing.⁴ He says that he too accepts the principle that a certain factor of an aggregate alone manifests itself in a given condition and not the other. But this does not apply in the case of the *vitarka* and *vichara* as their characteristics are not fully differentiated. The Vaibhāṣika contention that they possess independent characteristics, viz.,

¹ *Ibid* p. 81, notes

² *Adi* p. 83

³ *Viśe Adv* p. 83 n. 3

⁴ *Ibid*

grossness and subtleness, is invalid, since these two do not establish any specific difference (*jāti-bheda*) but only a difference of degrees of a single factor. In short, the *vitarka* and *vichāra* are not two different dharmas but only different states of a single dharma.

From this controversy it appears that originally the Vaiśhāshikas, like the Theravādins, held these two factors to be simultaneously active, but modified their view under the influence of the criticism of the Kośakāra. The explanation given by Saṃghabhadra that they co-exist, but do not become active together, is consistent with the doctrine of Sarvāstivāda, according to which, all dharmas, irrespective of their mutual opposition, always remain in existence (*sarvadā asti*) but become active only under certain circumstances. Saṃghabhadra chooses two complementary factors like *rāga* and *moha* as his example. But from the Sarvāstivādin's point of view, even *vidyā* and *avidyā*, or *samsāra* and *nirvāṇa* can 'co-exist'. These examples given by the Dīpakāra, therefore, show his conviction in the specific difference (*jāti-bheda*) between the *vitarka* and *vichāra* and his attempt to accommodate them in a single moment of consciousness, in the framework of the Sarvāstivāda.

Further speculations on the nature of these two dharmas are recorded in the *Asm.* of Asanga, in the *Pañcha-skandhaka*¹ of Vasubandhu, and in Sthiramati's Bhāṣhya on the *Trinitikā*² of Vasubandhu. These are almost identical with the views of the old Masters (pūrvācārya) quoted by Yaśomitra: "What is *vitarka*? A mental murmur of enquiry (*pariśeṣako manojaḥpaṇi*), which rests on the support of volition (*cetanā*) or speculative knowledge (*prajñā*), according as it does not or does include deduction (*abhyūṣa*). It is the gross state of mind. What is *vichāra*? A mental murmur of judgment (*pratyakṣaśaka*) which rests on the volition, etc. (as above). That is the subtleness of mind".³ Here the *vitarka* refers to the state of enquiry of mind and *vichāra* to the state of judgment. Sthiramati explains the

¹ See *Skt.* p. 64

² Vide *Adr.* pp 81-82.

³ *Ibid*

terms *sthūlata* and *śukṣhmata*. *Vitarka* is *sthūla* as it seeks only the object (*vastu matra paryeṣanakaratyat*) *Vichara* is *śukṣhma* as it knows that object as 'this ■ that' (*evam tad its purādhigata nirūpanai*)¹

From this explanation we can conclude that the Yogachara and the Vijñānavādins accepted a specific difference between these two dharmas by attributing to them respectively the functions of enquiry and judgment which can appear only successively and not simultaneously

3 *Chitta Viprayukta Saṃskāra*

After dealing with the *vitarka* and *vichara*, the Kośakara turns his polemic against a whole body of dharmas, grouped by the Vaibhashikas under the name of *chitta viprayukta saṃskāra*

In early Buddhism, *saṃskāra* is described by a solitary term, *cetana* or volition. The *saṃskāra skandha* consists of six volitions corresponding to the six sense objects. But as the Ābhidharmikas analysed the mental factors and differentiated their characteristics, they formulated long lists of dharmas which had to be accommodated in the traditional formula of the five *skandhas*. Instead of postulating new *skandhas* they included these new dharmas in the *saṃskāra skandha*.

This addition of new dharmas in the group of *chaitta* is justified by showing a functional co-ordination (*samprayoga*) between them and the *chitta*. The *A Saṅgaho* speaks of three kinds of uniformities that exist between a *chitta* and 52 kinds of *cetasikas* (one *vedāna*, one *samjñā* and fifty *saṃskāras*)². They arise and disappear in one time, have the same object and depend on the same base. The Vaibhashikas also speak of five kinds of *saṃata* (uniformity)³. There is between the *chitta* and *chaitta* uniformity as regards time, basis, objects, essential qualities and function.

¹ Vide *Adh* p. III notes

² *A Saṅgaho* II 1

³ Vide *Adv* p. 85, n. 1

Both the Theravādins and the Vaibhāshikas arrived at almost identical lists of these *saṃskāras*. The former enumerated 50, and the latter had 44 *saṃskāras*. In the formulation of these *saṃskāras*, the early Buddhists appear to have been influenced by the Yoga school, which also analysed various states of mind with reference to several *chitta-bhūmis*, *saṃādhis*, *ṛiddhis* and *dhyānas* with their attendant *yogāṅgas* or the means of *yoga*.¹ In course of time, the Ābhidharmikas, and particularly the Vaibhāshikas seem to have been much influenced by their contemporary realists like the Sāṃkhya, Vaiśeṣika, and Mīmāṃsaka schools.

Over a long period and particularly during the time of the *Mahā-vibhāṣā*, the Ābhidharmikas were engaged in studying and criticising the doctrines of these rival schools. Aśvaghoṣa's poems reveal a profound study of the Sāṃkhya system. Vasu-mitra, a leading Vibhāṣā-śāstrin is extolled in the *Vṛitti* as the one who refuted the theory of 25 *tattvas* (of the Sāṃkhya) and demolished the (Vaiśeṣika) doctrine of the atomic structure of the cosmos.² We learn from Paramārtha's 'Life of Vasubandhu'³ that a Sāṃkhya teacher Vindhyavāsini defeated Buddhāmītra, the teacher of Vasubandhu, in a debate, whereupon the latter composed the *Paramārtha-saptatikā* in refutation of the Sāṃkhya. The *Bhāṣya* as well as the *Vṛitti* contains several criticisms of the Sāṃkhya⁴ and Vaiśeṣika⁵ theories.

A result of these criticisms and counter-criticisms was the acceptance of not only new theories but also of new dharmas and novel terms in the Vaibhāshika school. The doctrine of the sarvāstivāda bears a close resemblance to the *sāṃkhyavāda*. The four traditional explanations of the sarvāstivāda⁶ can be treated as interpretations of the *pariṇāmanavāda* of the Sāṃkhya. The

¹ See Poussin's article 'Le Bouddhisme et le Yoga de Patañjali', MCB, V, 223ff.

² *Adv.* p. 260.

³ Ts'ung Pao; Sécic II, Vol. V, 269-96.

⁴ Vide *Adv.* pp. 4, 31, 106, 149, 267, 268, 273, 416.

⁵ Vide *Adv.* pp. 4, 9, 10, 113, 274, 416.

⁶ Vide *Adv.* pp. 259-60.

atomic theory of the Vaiseshika too played a great part in formulating the Vaibhashika theory of the *dravya* and *samghata paramanus*. The seven categories of the Vaiseshika greatly influenced the Vaibhashika analysis of the *nama rupa* and even their theory of dharma. On account of their fundamental thesis of *anatmanada* (non-substantialism) the Buddhists did not recognise the Vaiseshika distinction of *padarthas* as *dravya* (substance) *guna* (quality) *karma* (action) etc., but reduced all things to the status of dharmas i.e. unique momentary ultimate elements. It is therefore, not surprising to find that the term *dravya* is conspicuous by its absence from the Pali suttas and even from the Abhidhamma. In the Vaibhashika school, however it almost replaces the Buddhist term dharma. Here all real dharmas are called *dravya*. Of the nine *dravyas* of the Vaiseshika only five viz., substances of earth, water, fire, air and mind have their corresponding dharmas in the Theravada Buddhism. The *akasa* was recognised by them only as a kind of matter (*akasa dhatu* = *parichcheda rupa*) and not as a *mahabhuta*. In the Vaibhashika school the four *mahabhutas* came to be regarded as *dravya paramanus* as indivisible as the atoms of the Vaiseshika. The *akasa dhatu* of the Theravada was raised here to the status of an *asamskrita* dharma and made a *mitya dravya* as in the Vaiseshika school. Of the remaining three *dravyas* of the Vaiseshika viz. *kala*, *dik* and *atman* the first two were recognised by the Yogacharas as *prajnapiti* dharmas. Thus with the sole exception of the *atman* all the Vaiseshika *dravyas* came to be recognised in the later Abhidhammika schools.

As in the case of the term *dravya* (substance) the term *guna* (quality) also is not found (in its technical sense)¹ in the Theravada canon. But one can detect an influence of the Vaiseshika theory of *guna* and *dravya* in their enumeration of the derived matter (*upadaya rupa*).

¹ The word *guna* occurs in the Pali Scriptures only in the sense of a string, a cord or a strand (as in the case of *pañha kamaguna*). It is sometimes used to mean a virtue but never in its technical sense of a quality as in the Vaiseshika or the Jaina schools.

The *Visuddhimagga* enumerates the following 24 kinds of derived matter: *chakka*, *sota*, *ghāṇa*, *jihvā*, *kāya*; *rūpa*, *sadda*, *gandha*, *rasa*; *ittindriya*, *purisindriya*, *jñitindriya*; *hadaya-vatthu*; *kāyaviññatti*, *vachivinnatti*, *ākāśadhātu*; *rūpassa lahutā*, *rūpassa mudutā*, *rūpassa kammaññatā*; *rūpassa upachayo*, *rūpassa santati*, *rūpassa jaratā*, *rūpassa amicchatā*, and *kabalikāro āhāro*.¹

According to the Theravādins, all these 24 *upādāya rūpas* are 'dhammas' and hence ought to be recognised as ultimate elements. But a large number of these can be treated rather as aspects, modes or qualities than as separate entities. This is borne out by the commentarial description of some of these dhammas and a distinction drawn between the *nippahanna* and *anipphanna*²-*rūpa*. Thus, for instance, the *ākāśa-dhātu* (element of space= vacuum) is called *pariccheda-rūpa* ('material quality of limitation'). The two *viññattis* (intimation by body and speech) together with the *lahutā*, *mudutā* and *kammaññatā* (lightness, pliancy and adaptability of matter) are called *vikāra-rūpas*, i.e. material qualities signifying special conditions. The *upachayo*, *santati*, *jarā* and *amicchatā* (i.e. the integration, continuance, decay and impermanence of matter) are called *lakkehana rūpa*, i.e. the characteristics of matter. These ten kinds of *rūpa* are called *anipphanna* in order to distinguish them from the remaining 14 *rūpas* (and the four *mahābhūtas*) which are called *nippahanna-rūpa*. Buddhaghosa explains the *nippahanna-rūpas* as those which 'transcend limits, change and characteristics and which are to be seized in their intrinsic nature (*sabhāva*)'.³ The *anipphannas* are contrary thereto. The *Visuddhimagga-Tīkā* explains further that the *nippahanna-rūpas* have their own nature (*sabhāva*), whereas the *anipphannas* are devoid of them and are known only by relating them to the *sabhāva-rūpas*.⁴ The *anipphanna rūpas* are nowhere in the suttas enumerated as *rūpa-dhammas*. Their inclusion in the *Abhidhamma* suggests an influence of the Vaiśeṣika

¹ Of these only 23 are enumerated in the *Dhammasaṅgī*. The *hadaya-vatthu* is a later addition by the commentators. See *Dhs. A.* IV, 112.

² Also termed as *paranipphanna* and *apanipphanna* in the *Dhs. A.* IV, 119.

³ *Vm.* XIV 73.

⁴ *Vm.T.* pp. 457-8.

school. It is certain that the commentators knew the theory of *guṇa*. Buddhaghosa criticises a (Vaiśeṣika) theory according to which the *rūpa* and *gandha* are qualities of *teja* and *prithivī*, respectively.¹ The words *nippaṇṇa rūpa* and *anippaṇṇa rūpa* do not occur in the canon. They are found only in the Atthakathas. It is, therefore, possible that the commentators introduced this division in order to separate the 'real' *upadaya rūpas* from 'qualities', which in the later Sautrantika terms could be designated as mere *prajñāptis* (nominal) dharmas.

A few of the so called *nippaṇṇa rūpas* can also be placed in the category of the *anippaṇṇa*. The *jīvitindriya*, for instance, does not consist of a separate *rūpa*, but only a name given to the life of matter. The *īthindriya* and *purisindriya*, two 'material qualities of sex' can be treated as different aspects of the *kaya*. The last *nippaṇṇa rūpa*, called *kabalikaro ahara* (edible food) is also not a separate entity but only a name given to the material quality of nutrition.

Thus out of the 24 kinds of *upadaya rūpas*, only nine, viz., the five sense organs and four sense objects (the *phoṭṭhabba*—touch object—being included in the *mahabhūtas*) can be considered as dharmas having intrinsic nature (*svabhāva*) and therefore real.² As a matter of fact, these ten are identical with the ten of the eleven dharmas enumerated in both the Vaibhashika and the Yogachara lists of the *rūpa dharma*.³

Although the Vaibhashikas did not enumerate the 'qualities' of *rūpa* in the *rūpa dharma* they certainly knew some of them. They recognised, for instance, the four *lakṣhanas*, which were proclaimed in the sūtras as being universal characteristics of not

¹ *Vm* XIV 43

² The Sautrantikas go still further and enumerate only the four *mahabhūtas* and the four objects as real *rūpa dharmas*. See *Ālambana parīkṣā* Appen dix D p 116

³ The Vaibhashikas enumerate one more *rūpa*, viz., *anijāṣṭi* (unmanifested matter) which the Yogācārins include in their 11th category of *rūpa*, called *dharma dhātu parjapanna* (matter included under *dharma dhātu*). For details, see *Manual of Buddhist Philosophy*, pp 118ff.

only the *rūpa* but of all phenomenal elements. These were not enumerated as separate dharmas in the traditional formula of the five *skandhas*. If a large number of new *chaitasikas* could be added under the *samskāra skandha*, there was no reason why these four *lakṣhanas* could not also be accommodated under that heading, particularly when these were specifically called '*samskrīta lakṣhanas*' by the sūtra. But these *lakṣhanas* were not exclusively *chaitasika*, and could not, therefore, be treated as purely mental factors, in as much as they covered even the *rūpa skandha*. The origin of a novel category called the (*rūpa chitta viprayukta samskāra*)¹ is perhaps to be traced to an attempt to include the *lakṣhanas* and such other aspects or qualities in the traditional formula of the *pañcha skandha*.

The term *chitta vippayutta* is known to the *Dhammasaṅgani*. But there it refers only to the *rūpa khandha* and *nubbana* ². It is not recognised as a separate category as in the Vaibhashika school. The *Kāthavatthū* contains a controversy³ where the opponent holds that the *pariyuttānas* ('outbursts' of *anusayas*) are *chitta vippayutta dhammas*. Buddhaghosa attributes this view to the Andhakas⁴. In his commentary on another controversy on the *anusayas* he says that the Andhakas, Uttarapathakas, Mahasāṅghikas and Sammitīyas hold that the *anusayas* are *chitta vippayutta* ⁵. According to Yasomitra the Vatsīputrīyas also maintained the same view⁶. The *jīvitindriya* was also, according to Buddhaghosa, considered as a *chitta vippayutta dhamma* by Pubbaśeliyas and

¹ Yasomitra explains this term fully. These dharmas are disassociated from the *chitta* but are more akin to it than to the *rūpa skandha*. Hence they are included in the *rūpa skandha*. The term *viprayukta* is used for excluding the *chaitas* which are *samprayukta*. The term *samskāra* is used to exclude the *asamskrīta dharmas*. Thus the *viprayukta samskāras* are distinct from the *rūpa chitta chaita* and *samskrīta dharmas*. Vide *Adv* p. 85 notes.

² *Dh* 1192.

³ *K* XIV 6. Vide *Adv* p. 223 n. 7.

⁴ *Ibid*.

⁵ See *K* I 4, X I 1, XIV 3. Vide *Adv* p. 223, n. 7.

⁶ *S* 442. Vide *Adv* p. 220.

Sammitīyas¹ The Yogachara school of Asanga not only accepted this new category but added several dharmas of its own under that heading. Thus the category of the *chitta viprayukta saṃskāra* was not necessarily a Vaibhashika invention. It was known as early as the time of the *Kathavatthu* and was accepted by several major and minor schools.

There is no unanimity among different schools regarding the number of *saṃskāras* that were enumerated under this category. The lists of only two schools viz. the Vaibhashika and the Yogachara have come down to us. Of the former two lists are known. The older one is given in the *Asm* of Ghoshaka and the later ones are given in the *Bhāṣya* and the *Uṣṭi*. The Yogachara list is found in the *Asm* of Asanga.

Ghoshaka enumerates the following 17 *saṃskāras* — (1) *prāptiḥ* (2) *asamjñ saṃapattīḥ* (3) *nirodha saṃapattīḥ* (4) *asamjñ āyatanam* (5) *jīvitendriyam* (6) *nīkāya sabhagata* (7) *sthāna prāptiḥ* (8) *vast prāptiḥ* (9) *āyatana prāptiḥ* (10) *jaṭiḥ* (11) *jara* (12) *sthitiḥ* (13) *anityata* (14) *nama kāyaḥ* (15) *padakāyaḥ* (16) *vyāyāna kāyaḥ* (17) *prithagjñ ātman*.

Asanga in his *Asm*² drops Nos 7, 8 and 9 of the above list and adds the following nine bringing his total to 23 — (1) *pravṛttīḥ* (2) *pratinyānaḥ* (3) *yogaḥ* (4) *javaḥ* (5) *anīkramāḥ* (6) *kālāḥ* (7) *deśāḥ* (8) *saṃkleśa* (9) *saṃagati*.

The *Kośa* and the *Dṛpa* closely follow the list of Ghoshaka. They enumerate only 13 dropping Nos 2, 7, 8, 9 and 17 from his list and adding one more item called *apṛāpti*. The last 9 *saṃskāras* of the Yogachara list are omitted by them. Of these three Ghoshaka's list is undoubtedly the oldest as he represents the period of the *Mahāvibhāṣā*. The Yogacharins seem to have modified his list by including Nos 7, 8 and 9 in No 1 = (*prāpti*). The neo-Vaibhashikas like the Kosakaras modified it still further by including No 2 in No 4. They replaced the *prithagjñāna* (No 17) by their new dharma viz. *apṛāpti* since the former is only an *alabha* (non-obtainment) of *ārya mārga*.

¹ Vd. *Asm* p. 97 n. 4

² *Asm* p. 10

At least five items in these list, viz., the four *lakṣhanas* and the *jvāntendriya*, have corresponding dharmas in the *upādeya rūpa* of the Theravāda. But the Theravadins enumerated the *lakṣhanas* as 'qualities' devoid of *samskrīta lakṣhanas*¹ like the Vaiśeṣhika *guṇas* which are *agṇavaś*. The Vaibhashikas enumerated them as '*dravya*', i.e. having intrinsic nature, abiding in the three times and causing the origination, subsistence, decay and extinction of all phenomenal existence. A logical conclusion of such a step was to postulate *upa lakṣhanas* (secondary characteristics) like *jati jati sthiti sthiti* etc. to these *lakṣhanas*² which was ridiculed by the Sautrantikas as absurd and involving the fallacy of an infinite regress.

The same rule is applied in the case of the first two *samskāras* viz., the *prāpti* and *aprāpti*. The former is a *samskāra* ('force') which controls the collection or obtainment of certain dharmas in a given *santana* (stream of life), as for instance, in the case of an *arhat* there is a *prāpti* of *asaṃkṣha* dharmas. The *aprāpti* is a 'force' which prevents this *prāpti* as for instance in the case of a *prithagjāna* there is a non-collection of the *arjya*-dharmas. As in the case of the *lakṣhanas* the Vaibhashika here postulates such additional dharmas as *prāpti prāpti* and *aprāpti aprāpti* for explaining the obtainment of the *prāpti* and the prevention of *aprāpti* respectively, again exposing his theory to the fallacy of regress.

One can detect an influence of the Vaiśeṣhika in this '*dravya tadā*' of the Vaibhashika. This influence is unmistakably seen in a few other *samskāras* of this list. The Vaiśeṣhika category of *sāmānya* (generality) for instance, is unknown to the Pāli canon. The Buddhists being pluralists, non-substantialists and *vibhajya vadins* always tended to oppose the reality of *sāmānya*, as the latter was a stepping stone towards a unity, a substance or even to the theory of *brahman* of the Advaita school. Their formulas of the *skandha aṣṭānā dhātū* etc. were primarily aimed at removing false notions of unity (*ekatva graha*)³. In the later works on

¹ Vide *Adh.* p. 104 n. 2.

² *Adh.* II 46ab.

³ *Adh.* p. 6.

Buddhist logic the *sāmānya* is unanimously described as a mere conceptual construction (*vikalpa*) imposed on the discrete, unique and momentary dharmas, and hence unreal.¹ But this *sāmānya* creeps up, in the Vaibhashika category of the *viprayukta*, under the guise of *sabhagata*. Like the *para satta* and the *apara satta* of the Vaiśeṣika, the Vaibhashika *sabhagata* is also divided into *sattva sabhagata* (which is common to all beings—*abhūta*) and *dharma sabhagata* (which is found in smaller groups like men, women, layman, monk, etc.)²

The Sautrantika Kosakara rightly observes that in recognising the *sabhagata* as a '*dravya*', distinct from the *skandha*, *āyatana* or *dhatu* (which constitute a *sattva* or a *dharma*), the Vaibhashika has only supported the Vaiśeṣika category of *sāmānya*. The Vaibhashika seeks to support his *sabhagata* by a sutra passage where the word *nikaya sabhaga* is mentioned, and asks for an explanation of the notion of generality. The Sautrantika points out that the sutra does not warrant any recognition of the *sabhagata* as a distinct *dravya*. The generality is only a notion (*prajñapti*) and not a real *dharma*.³ "And if all notions were to be treated as real", continues the Kosakara, "why not assume distinct dharmas for the notions of number, magnitude, distinctness, conjunction, disjunction, remoteness, nearness, etc., which are treated as realities by the heretic schools?"⁴ Indeed the last nine *viprayukta saṃskāras* of the Yogachara list seem to represent these notions treated as reals in the Vaiśeṣika school. Of these nine, the following six, viz., the *pravṛtti*, *java*, *kala*, *desa*, *samkhyā* and *samyoga* correspond respectively to the *pravṛtti* (a kind of *pratyakṣa*), *vega* (a kind of *saṃskāra*) *kala* (a *dravya*), *dik* (a *dravya*), *samkhyā* (a *guṇa*) and *samyoga* (a *guṇa*). The *anukrama* can be taken to correspond to the *paratva* and *aparatva*, two *guṇas* of the Vaiśeṣika. The only two, viz., the *pratinyama* and *yoga* (manifoldness and conformity of *hetu* and *phala*) have no corresponding reals in the Vaiśeṣika list.

¹ See *Buddhist Philosophy of Universal Flux* Chapter VI

² Vide *Adv.* p. 89

³ Vide *Adv.* p. 90, n. 6

⁴ See *LVPAL*. II 46ab, *Saka* p. 180

The acceptance of these Vaiśeṣhika reals exclusively by the Yogācāras did not, however, make them realists like the Vaiśeṣhika. Unlike the latter, they treated all *viprayukta-Samśkāras* as mere notions (*prajñapti*). And in the case of the last nine *samśkāras*, which directly correspond to the Vaiśeṣhika *padārthas*, they interpreted them merely as different names of the *hetu-phala*.¹

The Sautrāntikas also recognise these notions, but severely oppose the Vaiśeṣhikas for accepting them as *dravya-dharmas* or reals. They point out that the so-called *viprayukta-samśkāras* have neither own nature (*sva-bhāva*), nor are they preached in the sūtras. The II Kośasthāna of the *Bhāṣya*² contains long and lively controversies between the Sautrāntika and the Vaiśeṣhika on the validity of each and every item of the *viprayukta-samśkāra*. The Kośakāra examines the Scriptures quoted by the Vaiśeṣhika, analyses their arguments, ridicules their dogmatic realism and finally accuses them of supporting the heretic schools.

A counter attack to this polemic of the Kośakāra is found in our *Vṛitti*. The Dipakāra indirectly refers to the Kośakāra as an infant, ignorant of the Abhidharma³ and boldly declares that he will prove the *sva-bhāvas* of these *samśkāras*, and will also quote sūtras in his favour.⁴ Unfortunately, a large number of folios containing these lively controversies are lost. Discussions on *prāpti* and *aprāpti* are entirely lost. The controversies on the *nivodha-samāpatti* are severely interrupted, since only a *prima facie* argument has survived which contains a view of the Kośakāra condemned as 'unbuddhistic' by the *Vṛitti*.⁵ The treatment of *sabhāgatā* and *āśaṃyātika* is almost identical with the Vaiśeṣhika explanations of these *samśkāras* in the *Bhāṣya*. The *Vṛitti* here borrows several passages from the latter. The Dipakāra does not advance any new arguments but contents himself with a remark that the Kośakāra in comparing the *sabhāgatā* with the Vaiśeṣhika

¹ *Asm* p. 11.

² *LVPAK* II. 35-48.

³ *Adv.* p. 86.

⁴ *Ibid.*

⁵ *Vide Adv.* p. 95.

sāmānya has only made a futile attempt to see a similarity of the kind which we find obtaining between *pāyasa* (milk-porridge) and *vāyasa* (a crow)¹ The only important discussions available to us, therefore, are on the *jīvetendriya*,² the four *lakṣhaṇas* and the last three *samskāras* called *nāma-kāya*, *pada-kāya* and *vyāñjana-kāya*³ Even in the case of these topics, the *Vaiśāṣika* arguments of the *Dīpakāra* are not different from those given in the *Bhāṣya*, which are well known through Poussin's *L'Abhidharma-kośa* and Stcherbatsky's *The Central Conception of Buddhism*

4. *Manas-karma*

Three kinds of purely mental (evil) actions are spoken of in the *sūtras* The *Saṁchetaniya-sūtra*, for instance, says "How are the three kinds of volitional acts committed through mind? Here O monks, one becomes covetous (*abhidhyālu*), full of ill will (*vyāpāna-chitta*) and holder of a wrong view (*mithyā-dṛṣṭi*)"⁴ According to this *sūtra*, the *abhidhyā*, *vyāpāda* and *mithyā-dṛṣṭi* are purely mental acts Since the Lord has said that karma is volition, the *Dārśāntika*s maintain that these three being mental actions are identical with volitions (*chetanā*)

The *Vaiśāṣika*s do not agree with this *Dārśāntika* view According to them the *abhidhyā*, *vyāpāda* and *mithyā-dṛṣṭi* are passions (*kleśas*) that produce an evil volition (*karma*), and not actions by themselves They are not *manas-karma* (mental actions) but only *mano-dīścharita*⁵ In the *sūtra* these three are identified with *chetanā* because the latter arises through them

The *Kośakāra* as usual, favours the *Dārśāntika* viewpoint⁶ The *Dīpakāra* asserts the *Vaiśāṣika* position without advancing

¹ *Adv* p 90

² See my article 'Buddha's Prolongation of Life', in the *BIOAS* XXI, 2, 1958

³ Lack of space has prevented the editor from dealing with these topics in this Introduction. See my article 'The *Vaiśāṣika* theory of words and meanings', *BIOAS* Vol XXII Part 1, 1959

⁴ *Adv* p 148 n. 5

⁵ *Adv* p 148.

⁶ *Adv* p 149

any new arguments in his favour, and criticises the Kośakāra for favouring the Dārśhāntika interpretation of the Sañchetaniya-sūtra.¹

The reason for the Vaibhāshika treatment of *abhidhyā*, *vyāpāda* and *mithyā-drishṭi* as passions distinct from volitions is perhaps to be found in the Ābhidharmika theory that two volitions (*chētanā*s) cannot operate in one moment. According to the Abhidharma all evil volitions (like killing, theft, etc.) are prompted and sustained by one of the three, *abhidhyā*, *vyāpāda* or *mithyā-drishṭi*. In the case of an evil act like *prānātipāta*, for instance, one of these three produces a *vadliaka-chētanā* (a volition to kill) which is essentially accompanied, till the accomplishment of the act of killing, by *vyāpāda* (ill will). If *vyāpāda* is also treated as a *chētanā* then there will be two volitions (*vyāpāda* and *vadliaka-chētanā*) operating in one moment. The Vaibhāshika, therefore, maintains that these three are to be treated as *kleśas* (passions) and not as volitions (*karma*).

The Pali commentators also seem to recognise a similar theory. The *Aṭṭhasālinī* states that of the ten evil karmas (viz., *Prānātipāta* etc.) the first seven are *chētanā-dhamma* (i.e. identical with volition), whereas the last three, viz., *abhiṣṭhā*, *vyāpāda* and *michchhādāditṭhi* are *chētanā-sampayuttā-dhammā* (i.e. factors associated with the first seven volitions).²

In the *Bhāṣya* the Kośakāra attributes the view of the volitional nature of these three dharmas to the Dārśhāntika. The Dīpakāra, however, attributes it to a kind of Śākyans (i.e. Buddhists) called '*sthitibhāgiya*' whom he abuses as '*śra-lāṅgūlika*' (having = dog's tail).³ The significance of this abuse is not clear. It is common to compare an incurable person to a dog's tail. For instance, in the *Pañcha-tantra* it is said that it is as difficult to reform a rascal as it is to take the kink from a dog's tail.⁴ By

¹ *Ibid*

² *Dhs. A. III*, 158. Vide *Adv.* p. 149, notes.

³ *Adv.* p. 148.

⁴ *Pañchatantra*, 1, 78 (Edgerton's edition).

calling them *śva langūlika* the Dipakāra also seems to be abusing the Darśhantikas (i.e. the Sautrāntikas) for their persistence in maintaining views repugnant to the Abhidharma. In a subsequent place the Dipakāra again rebukes them for their habit of repeatedly bringing forth (apparently inconsistent) sūtras against the Vaibhashika.¹

The term *sthitibhagya* is not used, either by the Kosakara or by Yaśomitra to indicate the Darśhantika. This term usually occurs with other three terms, viz., *hanabhagya*, *veseshabhagya* and *nirvedhabhagya*² where it means 'that which is conducive to enduring or lasting', of a particular state of mind. This meaning does not seem to be intended here. The word *sthiti* in this term most probably means *pravāha* or *santati*. The Sautrāntikas do not recognise *sthiti* (subsistence) as a separate *samskrita lakṣaṇa* because they consider that it is a name given to the series of momentary dharmas (*santati*)³. By *sthitibhagya*, therefore, the Dipakāra means one who belongs to or is heading for the (theory of) *santati*, a term which a Vaibhashika could use as an abuse to the Sautrāntika. But the use of the term *sthitibhagya* need not be taken as purely abusive. We learn from other sources that the Sautrāntika school was also known by two other names, viz., Santanavāda and Sankrantivāda. Vasumitra in his *saṃjā bhēdoparāchana chakra*⁴ attributes the following three doctrines to this school — (i) *skandhas* transmigrate from one world to the other hence the name Sankrantivāda. (ii) There are the *mulantika skandhas* and also *eka rasa skandhas*. (iii) An average man (*prithagjana*) also possesses the potentiality of becoming a Buddha (lit. in the state of average man there are also divine things, *arjya dharmas*).⁵

Elucidating these doctrines and particularly the term *skandha*, J. Masuda says that a commentary on Vasumitra's work, called '*Shū-chi*' interprets the term *skandha* as *bijas*. The *eka rasa skandha* as

¹ *Adv* pp. 266-268.

² *Vide Adv* pp. 334-418-9.

³ *Ibid* p. 105, n. 2.

⁴ J. Masuda, *Asa Uy*, 2, 1925. See Lamotte's introduction to his translation of the *Karmasiddhi prakaraṇa* MCB IV pp. 170ff.

are interpreted as *bījas* of one taste, which continue to exist from the time immemorial without changing their nature. The *ārya-dharmas* stated in the last doctrine are interpreted as *anāsrava-bījas*.¹

Very little is known about these Sautrāntika doctrines or about their theory of *saṃkrānti*. The term *sthitiḥbhāgiya* used for the Dārśhāntika (i.e. the Sautrāntika) in the *Vṛtti* may refer not only to an ordinary *santati* but to the *santati* of the *bījas* or seeds of good and evil which form the next point of issue between the Kośakāra and the Dīpakāra.

5. *Anulaya*

We have seen above an *Ābhidharmika* distinction between a volition (*karman*) and a passion (*kleśa*). The *kleśas* are like roots which produce as well as sustain an evil volition. *Abhidhijā*, *vyāpāda* and *mithyā-dṛiṣṭi* are not called roots but are recognised as intensive states of three roots of evil (*akuṣala-mūla*), viz., *lobha*, *dveṣa* and *moha* respectively. All evil volitions are essentially rooted and spring from one or the other of these three basic passions (*mūla-kleśa*).

Corresponding to these three roots of evil, the Buddhists recognise three roots of good (volitions), viz., *alobha*, *adveṣa* and *amoha*. All good volitions spring from these three *kuṣala-mūlas*, the intensive states of which are called *anabhidhijā*, *avyāpāda* and *samyak-dṛiṣṭi* respectively. Thus the *kuṣala-mūlas* and the *akuṣala-mūlas* are incompatible in nature and exclude each other in their operation in a single moment.

Whereas their intensified states can be overcome by the attainment of the first three *lokottara* paths, the basic passions (*akuṣala-mūlas*) are not completely annihilated until one attains arhatship. A *śrota-āpanna*, for instance overcomes *mithyā-dṛiṣṭi*, but still possesses its root, viz., *moha*. A *sakṛidāgāmin* overcomes grosser forms of *vyāpāda* but still possesses its root, viz., *dveṣa*. An *anāgāmin* completely overcomes *vyāpāda* but he is not free

¹ J. Masuda, *Asie Major*, 2, 1925, pp. 67-9, notes. Also see Lamotte, *MCB* IV. (1936), pp. 163ff.

from the *akusala mūlas*. Only an *arhat* brings an end to these roots of all evil volitions.

If the *akusala mūlas* are not annihilated till the attainment of arhatship and if they are incompatible with the *kusala mūlas*, how are we to explain the operation of *kusala mūlas* or of *kusala* volitions in a mundane (*laukika*) existence? Being incompatible they cannot operate simultaneously. Nor can they operate successively, for succession demands a certain element of homogeneity between the preceding and succeeding moments. If a *kusala citta* were to follow an *akusala citta*, then it will depend for its nature on a heterogeneous cause. It will amount to an admission of an unacceptable position that good springs out of evil or vice versa.

The Theravadins avoid this dilemma by postulating a theory that the *akusala* and *kusala cittas* never follow each other without an intervening *avyākṛta* (indeterminate i.e. *vipaka*) *citta*. An *akusala citta vithi* can be succeeded by a *kusala citta vithi* only after an intervention of a *bhavanga citta*, which is necessarily a *vipaka citta*.

The Vaibhashikas seek to avoid this difficulty by postulating a *citta viprayukta saṃskāra* called *prāpti*, a force which controls the collection of particular kinds of elements, and another *saṃskāra* called *aprāpti* which prevents such a collection. Thus for instance when an *akusala citta* is followed by a *kusala citta* the latter is brought into operation by *prāpti* of the *kusala* dharmas which is at the same time assisted by the *aprāpti* which prevents the rise of *akusala* dharmas.

The Sautrantikas reject both these theories. They do not accept the theory of the Theravadins, presumably on the grounds that an *avyākṛta citta* is not more helpful than the *akusala citta* in as much as both are equally inefficient to produce a *kusala citta*. They reject the Vaibhashika dharmas called *prāpti* and *aprāpti* on the grounds that these in turn need to be produced by another *prāpti* and *aprāpti*, a position which leads only to an infinite regress.

The Sautrantikas explain the operation of *kusala* and *akusala* dharmas by postulating a theory of seeds. There are three kinds of seeds — seeds of evil and seeds of good, and those which are indeterminate. The seeds of evil (*akusala bija*) are called *anusaya*, the seeds of good are called *kusala dharma bija*. Before we proceed to an examination of the latter we shall note here views of several Buddhist schools on the nature of the *anusayas*, a topic which holds a clue to the theory of seeds.

The Pali Scriptures as well as commentaries contain several references to and controversies on the *anusayas*. The term *anusaya* is derived from *si* (*jaya*) to lie, and means 'to live along with' or 'to cling to'. It is always used in the sense of a bias, a proclivity, a persistence of a dormant or latent disposition of mind leading to all kinds of evil volitions. Buddhaghosa says that a passion is called *anusaya* because of its pertinacity. It ever and again tends to become the condition to the arising of ever new passions.¹ The Kōśakara calls it the root of existence.² The *Vṛtti* describes it as that which follows through the series of mind.³ Seven such evil pre-dispositions are enumerated in the Scriptures. They are *kāma raga*, *pratigha*, *dṛishti*, *nichikitsa*, *mana*, *bhava raga* and *avidyā*. The three *akusala mūlas* as well as their accessory *kleśas* are included in these seven *anusayas*.

The outbursts of these dormant passions are called *pariyutthana* (Skt *pariyavasthana*). There are seven *pariyutthanas* corresponding to the seven *anusayas*, bearing the same names.⁴ In the Vaibhashika tradition different *kleśas* are enumerated under the *pariyavasthana*. The *Vṛtti* enumerates ten, viz., *māṛaśa*, *irīṣya*, *ahī*, *anapatrapya*, *styāna*, *middha*, *auddāṭya*, *krōḍha*, *mātsarya* and *kaukrīya*.⁵ But this seems to be an Ābhidharmika tradition. The Sautrantikas do not treat these ten as *pariyavasthana*. They

¹ *Vṛ* XXII 60

² *mūlam bhāṣyānusārah Ak. V 1*

³ *santānānugatā ity anusārah Ad. II 220*

⁴ Vide *Ado* p. 308, n. 1

⁵ *Ibid* kāṇḍa 373

agree with the Theravādin tradition (based on sūtra) in treating the *pariyavasthāna* as outbursts of the latent *anusayas*

The relation between an *anusaya* and a *pariyutthāna* is made clear in the *Mahā Malunkya sutta*¹ This sutta deals with *samyojanas* (bonds or fetters) like *kāma cchhanda*, *vyāpāda*, *icchikitsa*, etc., which chain all beings to the lower life. It is said there that heretic ascetics used to ridicule this theory of *samyojanas* by saying, "An infant is not conscious of lusts of the flesh (*kāma*), much less can passion (*kāma cchhanda*) arise within it, its sensual propensities (*kāma rāga*) being latent only (*anuseti*)"²

The implication of this criticism is not clear. According to the Atthakathā these ascetics believed that a person is associated with the passions (*kleśa*) only when they operate or beset him but at other times he is disassociated from passions.³ Apparently the heretics believed that an infant is free from *kleśas* (passions)

The Buddhists do not accept this position. According to them even an infant is in possession of *kleśas*, because the latter are present in him in their dormant state (*anusaya*) and become active when there arise suitable conditions for their operation (*pariyutthāna*). This implies that when the passions are not operating they always remain in a dormant state. If they are always present in mind then the latter is always *akusala*, for a *kusala* can neither co-exist nor operate simultaneously with an *akusala*.⁴ Consequently, there will be no *kusala citta* as long as the latent passions are not removed, and they will not be removed without a *kusala citta*.

Different solutions are put forward by different schools to this problem.⁴ The Theravadins (despite their objection to

¹ M I p 433

² *dāharassa hi kāmārassa maddassa kāma ti pi na hoti, kato pan' assa uppajjissati kāma-cchhanda, anuseti tvev assa kāmārazarūpāyo* Ibid

³ *ayam hi sattā laddhi samudacharakkhane ya a kilesaḥ samyutto nāma hoti itarasmim khanti asamyutto ti* M.A., III p 144

⁴ *Vaidhāshika nyāya paryavasthānam evānūjāḥ* Vātsīputrīya nyāya prajñāpīṭha anūjāḥ. Sautrāntika nyāya vijñāna Sākhya p 442.

the heretical view noted above) and the Vaibhāṣhikas denied the existence of *anuśayas* apart from the *pariyavasthānas*. According to them a mind is *akusala* only when passions are in operation. There is no such thing as purely latent passions. The Vātsīputrīyas maintained a difference between the *anuśayas* and *pariyavasthānas*. But they said that the *anuśayas* are *chitta-viprayukta-samskāras*, and hence could co-exist with *kusala* dharmas. But *pariyavasthānas* are *chitta-samprayukta-samskāras* and therefore cannot operate with *kusala* dharmas. They include the *anuśayas* in *prāpti*, a *viprayukta-samskāra* of the Vaibhāṣhika list.

The Sautrāntikas maintained that the *anuśayas* as well as the *kusala* elements (*bījas*) co-exist side by side in the form of subtle seeds, but only one of them operates at one time. When the *anuśayas* operate (i.e. become *pariyavasthānas*), the mind is *akusala*. When the seeds of *kusala* operate the mind is *kusala*.

All these views are well represented in a controversy on the meaning of a sūtra passage preserved in the *Bhāṣya*, the *Vṛtti* and also in the *Aṭṭhakathās*. A question is raised whether a term like *rāgānuśaya* should be taken as a *karmadhāraya* or as a genitive *tatpuruṣa* compound. The former (i.e. *rāga eva anuśayaḥ*) goes against a sūtra passage which says: "Here a person has a mind beset and obsessed (*pariyavasthita*) by no sensuality (*kāma-rāga*); he knows the real escape therefrom; this obsession of sensuality (*kāma-rāga-pariyavasthāna*) if vigorously combated is destroyed together with its propensities thereto (*sānuśayam prahīyate*)."¹

By using the term '*sānuśayam*' the Sūtra makes it clear that *pariyavasthāna* and *anuśaya* are not identical. The Vātsīputrīya here suggests that the term *sānuśayam* means 'together with *anuśaya*, i.e. a *viprayukta-samskāra* called *prāpti*. But this contention goes against Abhidharma where it is said that the *rāgānuśaya* is associated with three kinds of feelings. *Prāpti* being a *viprayukta* cannot associate with a *chaitasika*. Therefore, *anuśaya* cannot be a *viprayukta*.²

¹ Vide *Adv.* p. 221.

² *Ibid.* n. 4.

Faced with this dilemma the Vaibhashika regardless of the sutra, states that the term *raganusaya* should be taken as a *karmadharaya* compound. He resolves the sutra opposition by interpreting the term *sanusaya* as *sambandha*¹ i.e. together with its power of producing a new *klesa*. He also gives an alternative suggestion that the sutra identifies *anusaya* with *prapti* only figuratively, the Abhidharma is definitive when it says that *raga* (*parjā vasthana*) || (identical with) *anusaya*².

The Theravadins also identify *pariyutthana* with *anusaya*. Commenting on the sutra words *sanusayo pakijati*. Buddhaghosa observes that some people on the basis of this expression maintain that the *samyojanas* (here identical with *pariyutthanas*) are different from *anīsayas*. They should be refuted he says by the simile of a person sleeping with his head covered. The person is not different from (his) head³. Buddhaghosa takes note of an objection that if *samyojanas* and *anusayas* are identical then the Buddha's criticism of the heretic ascetics (for holding the view that an infant has no passions) is meaningless⁴. Buddhaghosa does not give any convincing answer to this criticism but asserts his position by repeating that the same passion is called *samyojana* because it binds and is also called *anīsayas* because it is not renounced (*appahuna*)⁵.

The *Kathavatthū* records several controversies on the *anusayas*. The Andhakas held that the *anīsayas* are different from *pariyutthana*⁶. The Mahasamghikas and the Sammitiyas maintained that the *anīsayas* are indeterminate (*abyakata*) without good or bad roots (*ahetukā*) and therefore *citta vippayīta*⁷. The arguments of these schools are the same as noted above that if the *anusayas* are *akusala* and *citta samprayukta* there will never be an occasion for the rise of *kusala* consciousness.

¹ *Ad.* || 221 n. 6.

² *Ad.* p. 222.

³ *Ad.* p. 221 n. 3.

⁴ *MA* III p. 145.

⁵ *Ibid.*

⁶ *As.* XIV 5 (*Ad.* p. 308 n. 1).

⁷ *As.* XI 1 (*Ad.* p. 223 n. 7).

Buddhāghosa's reply to these schools is the same, that the *anusayas* are identical with *pariyutthānas*. He once more returns to this topic in his commentary on the *Yamaka*. There also he repeats the same arguments and adds that these passions are called *anusaya* not because they are different from *pariyutthāna* but because they are strong passions (*thāmagata kilesa*) and because they arise on obtaining suitable conditions for their operation (*anusentiṭṭi anurūpaṃ kāraṇaṃ labhitrā uppañjaniṭṭi.....*)¹.

It is clear from these discussions that the Theravādin as well as the Vaibhāṣika interpretation of the term *sānuṣaya*, and the subsequent identification of the *anusayas* with *pariyavasthāna* are contrary to the sūtra quoted above. They show a determined effort to uphold the Abhidharma in preference to the Sūtra. The Sautrāntika takes strong exception to the Abhidharmika theories and puts forth his theory of *bīja*. He says that the word *rāgānuṣaya* should be taken as a genitive *tatparusha*, i.e. *anusaya* of *rāga*. Asked further if this *anusaya* is a *samprayukta* or a *viprayukta*, the Sautrāntika says that it is neither, because it is not a separate *dravya* (reality).² When a *kilesa* (like *rāga*) is dormant, it is called *anusaya*. When it is awakened, it is called *pariyavasthāna*.³ When it is dormant it does not appear but persists in the form of a seed. This form of seed is nothing else but an inherent power of mind to produce a (new) passion which is itself born of a past passion. It is comparable to an inherent power of yielding rice found in a sprout which is also born of rice.⁴

The Kośakāra openly favours this Sautrāntika theory of *bīja* (attributed in the *Vṛtti* to the Dārśanīka) in his *Rhāṣya*. The Dipakāra borrows this whole controversy from the latter and remarks that he will expose this indolence of the Sautrāntika Kośakāra in properly grasping the words of the Buddha. He

¹ Vide *Adv.* p. 223, n. 7.

² *na chānukyaḥ samprayukto na viprayukto, tasya adṛavyāntaratoṣi* *Adv.* p. 222.

³ *supto hi kilesa 'nuṣaya ity uchyate prabuddhaḥ pariyavasthānam* *Adv.* p. 222.

This statement supports the Theravādin tradition where the same *kilesas* are enumerated under *anusaya* and *pariyutthāna*.

⁴ *Adv.* p. 222.

refers to his other work called *Tattva saṁgraha*¹ where he says he has fully dealt with this topic and adds that the *bija* imagined by the Sautrantika which is described as a mere power (*śakti*) or application (*bhavanā*) or impression (*rasanā*) of mind cannot stand any scrutiny. For this *bija* could either be identical with or different from the mind. If the former there is no point in speaking about it. If the latter then it must be a *samprayukta* (associated) or *viprayukta* element a position unacceptable to the Sautrantika. If it is maintained that the *bija* is neither identical with nor different from the mind and thus conforms to a middle course then also it is denied for such a middle course is impossible in the case of a *bija* which is an unreality like a stick made of sky flowers².

These brief arguments of the Dīpaṅkara are identical with Saṁghabhadra's criticism against the theory of *bija*. We have noted above a Vaibhashika theory that a *viprayukta saṁskāra* called *prāpti* brings into operation a particular set of dharmas (to the exclusion of others) in a given moment and thus determines the nature of a *saṁskāra* either as impure (*akusala*) or pure (*kusala*). While dealing with this topic the Kōśakara refutes the Vaibhashika on the grounds that the seeds (*bijā*) of *kusala* or *akusala* accumulated in a *saṁskāra* determine the character of the latter. He defines the *bija* as *nāma rūpa* i.e. the complex of the five *skandhas* capable of producing a fruit either immediately or mediately by means of a *parināmanīśeṣa* of the *saṁskāra*³.

This theory of *bija* advocated by the Kōśakara is subjected to a severe criticism in the *Vijayamūlaka* of Saṁghabhadra. Yasomitra quotes a fairly long passage from the latter and defends the Sautrantika position⁴. Saṁghabhadra's main criticism of the theory of *bija* (i.e. *śakti śiṣeṣa*) is that it could be either different from or identical with the mind. If it is a separate entity then

¹ V. de Adr. p. 225 n. 2.

² Adr. p. 225.

³ (*śākhā pūjarā dāra bijāṁ nāma*) (*jan nāma-rūpam phlotpattam samaritam*)
Sak. pp. 147-8.

⁴ Sak. pp. 149-51. Vide Adr. II 170 n. 2.

it is *prāpti*, for the dispute then is only on naming it. If, however, it is identical with mind, then it will result in the fault of mixture or confusion (*sāṅkarya-dosha*) of good and bad seeds. For surely the Sautrāntika will admit that a mind possesses seeds of both the good (*kusāla*) as well as bad (*akusāla*), of *sāsrava* as well as *anāsrava* elements. If they are all accumulated in one *chitta* what is there to determine the nature of a particular *chitta* as *kusāla* or *akusāla* or *avyākṛita*? Yaśomitra's reply to this criticism is that the *sāṅkarya-dosha* would arise only if the *bījas* were to be identical with the mind. But we maintain, he says, that a *bīja* is neither identical with, nor different from the mind, because a *bīja* is not a separate entity (*dravya*) but only a *prajñapti* (nominal) dharma.

Yaśomitra further states that even if a *bīja* is considered identical with *chitta*, there is no fault: for, a *kusāla chitta* which has arisen would in that case implant its seed in a (subsequent) *chitta* of its own *santāna*, the latter *chitta* being either of the same kind (*kusāla*) or of the opposite kind (*akusāla*). Thereafter (*tataḥ*) the (second) *chitta* would arise as qualified (determined) by the first only in accordance with the principal that a specific effect arises from a specific cause (*kāraṇa-viśeṣa*) [i.e. if the second *chitta* is *anya-jātya*, the *bīja* lies dormant].....Nor does the fact that a specific *śakti* is implanted by a *kusāla-chitta* in an *akusāla-chitta* entail (*iti*) that the *akusāla* becomes *kusāla* or vice versa, since it is only a specific *śakti* [i.e. it cannot produce effects which, by its very nature, it is not competent to produce] also called *bīja* or *vāsanā*. These are all synonyms¹

Even the Vaibhāṣikas, he says, will have to resort to some such theory to explain the phenomena of succession of two heterogeneous *chittas*. They also believe that an *akusāla* can be succeeded by a *kusāla*. Do the Vaibhāṣikas here agree that the *kusāla* is

¹ *Athāpy anarthāntarabhāvaḥ, tathāpy adeshah Kusālena hi chittena utpannaṃ na-jātye nya-jātye vā sa-santāna-chutte bījam ādhīyeta. Tataḥ Kāraṇa-viśeṣāt Kārya-viśeṣa ity vāsishtam tena tath chittam utpadyeta.Na cha Kusālenākusāle chutte śakti-viśeṣa āhita ity tad akusālam kusālatām āpadyate Kusālam vā tad akusālatām śakti-viśeṣa-mātrādhāt Śaktir bījam vāsanety eko'yam arthah. Sakr - pp. 147-48.*

produced by an *akusala*? If they do not agree then they deny *samanantara pratyaya*. If they agree then they must explain what kind of power (*sakti*) it is that produced a *kusala chitta*. If this power is *akusala* it cannot produce *kusala*. If it is *kusala* then it cannot remain in an *akusala chitta*. It is therefore, wrong of the Vaibhashikas to accuse us of maintaining that an *akusala* seed would become the cause of *kusala chitta*. We never maintained that a *kusala* seed deposited in an *akusala chitta* transforms the latter. What we maintain is that this *kusala* seed remains there and produces either immediately or in succession a corresponding *kusala chitta*. This power of producing a new *chitta* is what we call a *bya*. It is not an independent entity but only a nominal thing (*prajñapti matra*).

It appears from Yaśomitra's explanation that the theory of *bya* was employed by the Sautrantika primarily to replace the Vaibhashika dharma called *prāpti* in explaining the phenomena of immediate succession (*samanantaropada*) between two *chittas* of heterogeneous nature and secondarily to reconcile the abiding nature of *santatis* with the momentary flashes of dharma. Their theory that the *byas* are neither identical with nor different from the mind bears a close resemblance to the Vatsīputriya theory of *pudgala* which is also described as neither different from nor identical with the five *skandhas*¹. But whereas the Vatsīputriya claims reality for his *pudgala*, the Sautrantika insists on the nominality (*prajñapti matra*) of the *byas* and thus escapes the condemnation which he inflicts on the former for maintaining a heresy. On the other hand his theory that the mind is a depository of good and bad seeds capable of yielding new seeds in the series of mind foreshadows the theory of *ālaya vijñāna* (also called *mūla* or *bya vijñāna*) of the Vijñānavāda Buddhism².

¹ See Stecherbatsky's *The Conception of Buddhist Nirvāṇa* p. 30 n. 1.

² See J. Masudā *Ana Major* 2 (1925) p. 68 n. 1. *Studies in the Lankāvatāraśāstra* pp. 176ff. *Vijñaptimātratāsiddhi* I pp. 100-123. Poussin's article "Notes sur l'Ālayavijñāna" *MCB* III (1935) p. 151. Le Bouddhisme et le yoga de Paraśara, *MCB* V (1937) pp. 231ff. Lamotte's *L'Ālayavijñāna sūtragraha* (chap. II) *MCB* III (1935) pp. 208 ff.

6. *Kuśala-Dharma-Bija*

Although the Theravādins do not recognise this Sautrāntika theory of *bija*, there is substantial evidence pointing to its origin in the suttas. The *Ang. nikāya* contains a long sutta dealing with the operation of *kuśala* and *akuśala-mūlas* in six kinds of persons.¹ In the case of the first three of these persons a comparison is made with good or bad seed (*bija*) sown in a fertile or stony field. In the case of the first person, for instance, it is said: "There is a person endowed with *kuśala* as well as *akuśala* dharmas. In course of time his *kuśala* dharmas disappear, and *akuśala* dharmas appear. But since his *kuśala-mūlas* are not completely annihilated, new *kuśala* dharmas appear from that (unannihilated) *kuśala-mūla*. Thus this person becomes in future one who does not fall (from the holy life). His *kuśala* is comparable to whole seeds (*akhaṇḍa bija*) sown in a cultivated fertile field, capable of yielding abundant fruits."²

This Scripture is favourable to the Sautrāntika theory of *bija*. It supports his contention that the *kuśala* and *akuśala* co-exist in the form of seeds which give rise in a subsequent time to their corresponding *kuśala* or *akuśala* thoughts, and thus determine the nature of a particular *santati* as subject to decay or subject to growth.

The Vaibhāṣikas also read this sūtra in their Scriptures. But they maintain that it refers not to the theory of *bija* but to their theory of *prāpti*. When, therefore, the sūtra says that a person is *samanvāgata* (endowed) with *kuśala* and *akuśala* dharmas,³ it means that he has the *prāpti* of these dharmas. According to them *samanvāgama* and *prāpti* are synonyms⁴ A person cannot be endowed with *kuśala* and *akuśala* in one moment, because these two are *samprayukta* dharmas. But their *prāpti* being *viprayukta* can co-exist and thus cause the rise of *kuśala* and *akuśala* dharmas in favourable circumstances.

¹ *Ang.* III. pp. 404-9. Vide *Adv.* p. 168, n. 1.

² *Ibid.*

³ *Adv.* p. 166.

⁴ *Adv.* p. 87.

In support of this contention the Vaibhaṣhika quotes the following passage from the same sūtra 'A person is endowed with *kusala* as well as *akusala* dharmaś. His *kusala* dharmaś disappear. But there is in him the root (*mūla*) of *kusala* not destroyed. Even this *kusala mūla* is in course of time completely annihilated whereupon he comes to be designated as a *samucchehinna kusala mūla* ¹

Here arises a problem regarding the rise of a new *kusala citta* in the *santati* of such a person. The Vaibhaṣhika solves it by postulating the theory of *prāpti* which ushers in a new *kusala citta* independently of the seeds of *kusala*. But according to the Sautrāntika a *kusala citta* can arise only out of its seeds. In the absence of the latter therefore, a *samucchehinna kusala mūla* will have no possibility of having a *kusala citta*. Consequently he will be doomed to have only *akusala cittaś* till eternity.

Indeed the Theravādins, on account of their rule that a *kusala* cannot succeed an *akusala* and because of their non recognition of the theory of *prāpti* arrived precisely at such a fateful conclusion. They maintained that a *samucchehinna kusala mūla* was incapable of producing a *kusala citta* and sought to support this theory by the following Scripture. Take the case, bhikkhus, of a person who is possessed with entirely black *akusala* states (*ekanta kalakehi akusala-dhammehi*) he it is who once immersed, is immersed for ever ². Commenting on this Buddhaghosa says. The term *ekanta kalaka* means those grave wrong views (*micchā-diṭṭhi*) which deny the result of karma. *nattikavada*, *ahetukavada* and *akusavada*. A person like Makkhali Gosala who is possessed with these grave wrong views becomes the food of the fire of lower and lower hells. For such a person there is no emergence from worldly existence ³.

But neither of these alternatives (viz. of *prāpti* and of eternal doom) is acceptable to the Sautrāntika. The Hośakara

¹ *Abh.* p. 166

² Vide *Abh.* p. 169 notes

³ *Abh.* p. 169 notes

here puts forth a bold and original solution to this problem. He says that we should distinguish between two kinds of *kusala* dharmas. There are some *kusala* dharmas which are innate, which do not presuppose any effort (*āyatna bhavi*) but are always present in any given condition (*upapatti labhika*). Then there are other kinds of *kusala* dharmas which are obtained only by effort or practice of meditations (*prayogika*). The former, i.e. the innate *kusala* dharmas are never completely annihilated. When a person on account of holding a grave *mithya drishti* becomes *samucchedhinna kusala mula*, he destroys only his *prayogika kusala mulas*. His innate *kusala* dharmas remain in the form of *bijas* intact in his *santati* from which arise new *kusala* dharmas in a favourable condition.¹

The statement of the *Kosakara* that even a *samucchedhinna kusala mula* possesses a subtle element of *kusala* is not free from contradiction. The *Bhashya* does not contain any criticism of this incompatible position. Even Yaśomitra who defends the theory of *bija* against a criticism from Saṃghabhadra is silent on this contradictory statement of the *Kosakara*. Fortunately, a brief criticism of this major controversy has survived in our *Vṛtti*. The *Dīpakara* gives the meaning of the term *samucchedhinna kusala mula* as understood in the *Vaiśaṣika* tradition, and criticises the theory of *bija* as propounded by the *Kosakara*.

According to the *Vaiśaṣikas* the *mithya drishti* and the *kusala mulas* each consists of three basic grades viz *mridu* (subtle or slight) *madhya* (of medium nature) and *adhimatra* (extreme). Each of these three grades is further divided into these three, e.g. *mridu mridu* *adhimatra adhimatra*.

The *kusala mulas* pertaining to the *arūparachara* and the *rūparachara* are destroyed by the *mridu* and *madhya mithya drishti*.² The *adhimatra mithya drishti* destroys the *prayogika kusala mulas* pertaining to the *kāma* world leaving in such a person only the

¹ *Sākṣ* p. 147. Vide *Adv* p. 168 n. 1.

² The *Kosakara* gives several views in the manner in which the *kusala mulas* are destroyed. Vide *Adv* p. 167, n. 1. See *LVP&K* IV 79ab.

*moksha bijam aham ty aśya susukṣhamam upalakṣyaḥ |
dhatuḥ paśhanaḥ rivare nilinaḥ iva kañchanam ||*¹

(I see his extremely subtle seed of salvation like a scam of gold hidden in metal bearing rock)

The use of the term *moksha bija* and of the simile of hidden gold are of great significance. The simile of gold aptly describes an incorruptible element. The *moksha bija* thus described as extremely subtle (*susukṣma*) and incorruptible seems to be identical with the *sukṣhma kusala dharma bija* propounded by the Kośakara. Even the word *dhatu* used in the above verse is significant. This word also occurs in the term *nana dhatu jñāna bala* (Pali *aneka dhatu nana dhatu lokam pajanati*) where it is understood as *vasana āśaya* or a *gotra*.² The *sarvakara jñata* of the Buddha consists in knowing the *gotra* of all beings. The doctrine of *gotra* forms the starting point of Mahayana. It determines the family of a person as belonging to the community of a *śravaka pratyeka buddha* or a Buddha. Yasomitra describes this *gotra* as *bija*.³ which could only be the *moksha bija* concealed in the midst of other *dhatu*s or *bija*s such as of *akutala* and of *Sasrava kutala*.

The theory of an innate indestructible and pure (*anāstava*) element existing in the midst of destructible, phenomenal and impure elements shows an affinity with the Mahayana doctrine of *prakṛti prabhāvara citta* according to which mind is essentially and originally pure but becomes impure by only adventitious afflictions. This *prakṛti prabhāvara-citta* is further described

¹ *Saka* p. 644. Vide *Adv* p. 388 n. 2. See *LVP&K* II 30cd, *Sūtra laakāra* & *Aśvaghoṣa* (Huber's translation) p. 283. This story occurs in the *Mahā āgga* (*Vinaya* I p. 55) and the *Dhammapada* A VI 1 (Rādha theravāṇṭhu). In the Pali versions however Saṅgutta ordains this person after recalling his charity of offering a spoonful of alms.

² Vide *Adv* p. 385. See *Msa* I III.

³ *Sūtrāntikāḥ pañc saṁvṛtāḥ—bijaḥ samarthyaḥ cetaso goṭram it:* *Saka* pp. 583-4. See *The Bodhisattva Doctrine* pp. 51ff. *AMBRH* pp. 84-7. See *BHSD* p. 216.

as identical with the *dhamatā*, *tathatā* and, therefore, with the *dharma-kāya* of the Buddha.¹

The theory of a *prabhāsvara-chitta* is not unknown to the Pali Scriptures. It is said in the *Ang. nikāya*: “*pabhassaramidari bhikkhave chittam, tam cha kha āgantukehi upakkāsehi upakkiliṭṭham*” and “.....*āgantukehi upakkāsehi vippanntam*.”² But the Theravādins interpret it as a *bhavaṅga-chitta*,³ i.e. a *paṭisandhi chitta* causing a rebirth. Now a *paṭisandhi-chitta* can either be a *kusala-vipāka* or an *akusala-vipāka-chitta*, accompanied by the *kusala*-(*vipāka*)-*mūlas* like *alobha*, *adosa* or *amoha* or *akusala-vipāka-mūlas* like *lobha-dosa-moha*. But according to the Theravādin Abhidhamma only the *kusala-vipāka chittas* are *sahetuka*, i.e. have the *mūlas*. The *akusala-vipāka-chitta* is considered to be *ahetuka*, i.e. devoid of any *mūlas*.⁴ No reason for such a discrimination is given either in the *Aṭṭhakathās* or in the later *Tikās*. Dharmānand Kosambi, who noted this, explains that the *akusala-vipāka-chitta* is considered *ahetuka* because the *akusala-mūlas* do not strengthen each other.⁵ The real reason for such a discrimination is perhaps, to be found in the Theravādin interpretation of the *pabhassara-chitta*, as a *bhavaṅga-chitta*. They must have thought that a *pabhassara-chitta* can have the *kusala-mūlas* (which are pure) but cannot possess the *akusala-mūlas*, and hence formulated a rule that the *akusala-vipāka-chitta* is *ahetuka*.

7. sarvāstivāda

The last controversy between the Kośakāra and the Dīpakāra is on Sarvāstivāda, a fundamental principle of the Vaibhāshika school. The Kośakāra's arguments against this Vaibhāshika doctrine as contained in his *Bhāṣya* are well known through

¹ *matam ehs chittam prakṛti-prabhāsarām sadā tad āgantuka-dṛṣṭi-dāṛṣṭam | na dhamatā-chittam ite 'nya-chetasaḥ prabhāsarām prakṛtam vidhīyate ||* Mso. XIII. 19

² *Ang. I. p. 10.*

³ *Ang. A. I. p. 60.*

⁴ *akusala-vipākaḥ kṛtā-sahagata-saṁjñam A. sangho V. 10.*

⁵ See *A. sangho*, *Navaṁṭa-jikā* (Benares 1941) I. 8; V. 10.

the pioneer works of Stcherbatsky¹ and Poussin.² An elaborate Vaibhāṣika reply to these arguments of the Kośakāra as contained in the "*Shu cheng h-wei*" (*Nyāyānusāra*) of Saṃghabhadra is also available to us in Poussin's other monumental work called 'Sarvāstivāda'.³ The Dīpakāra's treatment of this topic is essentially not different from that of Saṃghabhadra. But, unlike the latter, it is brief and appears like a restatement of the Vaibhāṣika position given in the *Bhāṣya*. The same Scriptures are quoted and the same arguments are advanced by the Dīpakāra. We shall, therefore, here summarise these arguments in brief and note such points that occur only in our *Vṛtti*.

The Dīpakāra opens his exposition by stating the four traditional theories on the Sarvāstivāda,⁴ viz., *bhāvānyathātva* (change of existence), *lakṣhānyathātva* (change in the aspect), *avasthānyathātva* (change of condition) and *anyathānyathātva* (= *apākṣhā*=contingency) advocated respectively by Dharmatrāta, Ghoshaka, Vasumitra and Buddhadeva. Of these, he says, Vasumitra's view is authentic because it explains the doctrine of three times with the theory of *kāritra* (activity).

He then advances the traditional four arguments in support of the doctrine of three times or 'universal existence'. (1) The reality of past and future dharmas is spoken of in the Scriptures. (2) There can be no production of a result without an abiding past deed. (3) A perception depends on two things, viz., an object and a base. (4) There can be no cognition without an object.

After quoting several sūtras (also quoted by the Vaibhāṣika in the *Bhāṣya*) in his support, the Dīpakāra takes note of a counter-scripture advanced by the Sautrāntika. The latter maintains that a dharma cannot exist in past and future, because it is said

¹ *The Central Conception of Buddhism*, pp. 76-91.

² *LVPAE* V 25-23.

³ *VCB* V (1937), pp. 1-157. Poussin here gives a complete bibliography on this controversy (pp. 7-8).

⁴ *Id.* pp. 259-60.

in the *Paramārtha-sūnyatā-sūtra*: "When the organ of vision (eye) is produced, it does not come from some other place; when it disappears, it is not going to be stored up in another place. (consequently) a thing becomes having not been before; having become it ceases to be."¹

This sūtra, says the *Dīpakāra*, was spoken of by the Buddha to refute the Vedic and the Sāṃkhya doctrines of eternal substance. It is said, for instance, in the *Veda* (i.e. *Upanishat*): "When a person dies his eye returns to the sun from which it had originated, the ear to earth, the tongue to water, the body to air and the mind to the moon."² The Sāṃkhyas also maintain that an eye rises from the *prakṛiti* and merges back into the *prakṛiti*. It was in refutation of these theories that the Lord said: "When the eye is produced it does not come from somewhere, etc." The Lord wanted to show that the material elements of past and future have no location in space and, therefore, there is no coming and going of these elements (in a pre-destined direction). He further wanted to refute the Sāṃkhya theory of one eternal cause. The Sāṃkhyas mainting that the *prakṛiti*, which is one and eternal, manifests itself as different effects by undergoing changes of its own aspects. The real purport of this sūtra is that the eye not having performed its action (in the past), becomes active (in the present). Having once been active, it abandons its activity, and thus disappears in an inactive state (called future). The Sautrāntikas, however, not knowing the true meaning of this sūtra, repeatedly rise against us like an ill-subdued ghost, only to ruin their own position.³

The observation of the *Dīpakāra* that this sūtra was directed against the Vedic and the Sāṃkhya schools is significant. There is nothing improbable in such an assertion, for the theory of an eternal substance was chiefly advocated by these two pre-Buddhist schools. Although this explanation does not help the *Vaibhāṣika* theory of *sarvāstivāda*, it certainly shows, even on the part of the

¹ Vide *Adv.* p. 267, note 1.

¹ *Ibid.*

² *Adv.* p. 268.

early Buddhists, an understanding of the historical background in which the Buddha propounded his teachings

The second argument of the Vaibhashika is that the reality of a past dharma is proved by the doctrines of *karma* and *karma-phala*. If the past deeds were not to exist there will be no results which can appear only in a future time. The Sautrantika solves this problem by postulating his theory of *bya*¹. The Dipakāra does not enter into a detailed criticism of this theory but reminds the Kośakāra that this theory has been properly refuted (in his discussion on the *kesala dharma bya*)

The third Vaibhashika argument is based on the theory that a cognition depends on two things, viz., an object and a base. The past and future objects must be real, for otherwise there could not arise cognitions corresponding to these objects. The Sautrantika objection is that if every object of cognition were to be real, one may as well argue that even unreal things like a *puṅgala* and a here's horn are real and existing because they too become objects of our cognition.

The Dipakāra here points out that one should make a certain distinction between real and unreal objects. There are dharmas, termed as *skandha*, *āyatana* or *dhatu* which on account of having their own eternal natures are called real in an absolute sense (*paramartha sat*)². There are objects such as a house, a pot or a personality (*puṅgala*) which are results of mental constructions imposed on the *paramartha* dharmas. These objects exist only in a relative sense, and therefore are relatively real (*samvṛti sat*). When we maintain that all objects are real and existing, we bear in mind this distinction between real and nominal (or relatively real) objects. We follow a middle course (*madhyamā pratīpat*) and maintain that dharmas are *śūnya* as well as *aśūnya*³.

¹ *Adi* p. 265, n. 3, 266, n. 1

² *paramārthena yam nityam sthāva eva saṃgrhitam na kadāचित् samatmanam jahaati* *Adi* p. 263

³ *madhyamā pratīpat* pradarśitā yad uta kenachit prakāreṇa śūnyā samakārah mithyā parikalpitena paramārthasya śūnyabhūta-parikalpādinaḥ krahād aśūnyā yad uta ito-lukshana sāmānya lukshamabhyam iti *Adi* p. 270.

They are *śūnya* because they are devoid of such misconceived things as *puṭgala* (personality), *ālaya-vijñāna* and *abhūta-parikalpa*.¹ They are *aśūnya* because they possess individual as well as general characteristics. Thus we steer clear of the two extremes of eternalism (*astī=aśūnya*) and annihilationism (*nāstī=śūnya*), and follow a middle path preached by the Buddha, and declare that the dharmas described as *skandha*, *āyatana* or *dhātu*, whether past or future, are as real as they are when they are present.

The middle path described by the Dipakāra is not new. It is a reassertion of the *puṭgala-śūnyatā* advocated by the Hīnayāna schools. Although the main attack on the Sarvāstivāda comes from the Sautrāntika Kōśakāra, the Dipakāra's reference to the *ālaya-vijñāna* and to the *abhūta-parikalpa* unmistakably shows that his real opponents were Yogācāra-Vijñānavādins who not only rejected the reality of past and future objects but even the distinction between a subject and object.

Indeed the Sautrāntika employs his argument of an unreal object (*asad-ālambana*) only as a prelude to his real theory of an objectless cognition. The objects like the five *skandhas* or the twelve *āyatanas* are real. The constructions like a *puṭgala*, a house or a pot may be relatively real. But these do not exhaust the world of objects. One may even have a cognition of an absence (*abhāva*) or a negation (*pratishedha*) of a sixth *skandha*, a thirteenth *āyatana*, or even of a hare's horn. This would mean that *bhāva* as well as *abhāva* can become objects.² Since *abhāva* is not a thing, it follows that cognition can take place even without an object. The Sautrāntika, therefore, concludes that the cognitions of past

¹ This refers to the Yogācāra theory of an imputed or illusory aspect of appearance. The entire world of objects is according to this school based on consciousness, and hence is unreal. The term *abhūta-parikalpa* occurs several times in the *Laṅkāvatāra-sūtra*: ...*skandhā api Mahāmate sva-sāmānya-lakṣhaṇa-virahitā abhūta-parikalpa-lakṣaṇa-vichitra-prabhāvitā bālair vikalpyante na te āryair* p. 69. *abhūta-parikalpita-sabhāva-vikalpitatvān Mahāmate anutpannāḥ sarva-bhāvāḥ* p. 62. This thought is fully developed in the *Madhyāntarabhūṭa-sūtra* of Asaṅga: *abhūta-parikalpo'sti dīpam tatra na vidyate*. kā. 1. 1.

² Vide *Adv.* p. 271, n. 2.

early Buddhists, an understanding of the historical background in which the Buddha propounded his teachings

The second argument of the Vaibhāṣika is that the reality of a past dharma is proved by the doctrines of *karma* and *karma phala*. If the past deeds were not to exist there will be no results which can appear only in a future time. The Sautrantika solves this problem by postulating his theory of *bya*¹. The Dipakara does not enter into a detailed criticism of this theory but reminds the Kosakara that this theory has been properly refuted (in his discussion on the *kusala dharma bya*)

The third Vaibhāṣika argument is based on the theory that a cognition depends on two things, viz., an object and a base. The past and future objects must be real, for otherwise there could not arise cognitions corresponding to these objects. The Sautrantika objection is that if every object of cognition were to be real, one may as well argue that even unreal things like a *pudgala* and a *here's horn* are real and existing because they too become objects of our cognition.

The Dipakara here points out that one should make a certain distinction between real and unreal objects. There are dharmas termed as *skandha*, *ayatana* or *dhatu* which on account of having their own eternal natures are called real in an absolute sense (*paramārtha sat*)². There are objects such as a house, a pot or a personality (*pudgala*) which are results of mental constructions imposed on the *paramārtha* dharmas. These objects exist only in a relative sense, and therefore are relatively real (*samvṛti sat*). When we maintain that all objects are real and existing, we bear in mind this distinction between real and nominal (or relatively real) objects. We follow a middle course (*madhyama pratipat*) and maintain that dharmas are *śūnya* as well as *aśūnya*³.

¹ *Adi* p. 265 n. 3, 266 n. 1

² *paramārthena yam utjyam svabhāva eva samgrahitam na kadāhit svam ātmānam jahaati* *Adi* p. 263

³ *madhyamā pratipat pradurīti idam uta kenachit prakarenā śūnyāḥ samakārah nityā parikalpita parushālaya vyāvanabhūti-parikalpādinaḥ kva-chid aśūnyāḥ yad uta eva lokānāṃ-nāmarāya lakṣanabhāvaḥ iti* *Adi* p. 270.

They are *śūnya* because they are devoid of such misconceived things as *pudgala* (personality), *ālaya-vijñāna* and *abhūta-parikalpa*.¹ They are *aśūnya* because they possess individual as well as general characteristics. Thus we steer clear of the two extremes of eternalism (*asti=aśūnya*) and annihilationism (*nāsti=śūnya*), and follow a middle path preached by the Buddha, and declare that the dharmas described as *skandha*, *āyatana* or *dhātu*, whether past or future, are as real as they are when they are present.

The middle path described by the Dīpakāra is not new. It is a reassertion of the *pudgala-śūnyatā* advocated by the Hīnayāna schools. Although the main attack on the Sarvāstivāda comes from the Sautrāntika Kośakāra, the Dīpakāra's reference to the *ālaya-vijñāna* and to the *abhūta-parikalpa* unmistakably shows that his real opponents were Yogācāra-Vijñānavādins who not only rejected the reality of past and future objects but even the distinction between a subject and object.

Indeed the Sautrāntika employs his argument of an unreal object (*asad-ālambana*) only as a prelude to his real theory of an objectless cognition. The objects like the five *skandhas* or the twelve *āyatanas* are real. The constructions like a *pudgala*, a house or a pot may be relatively real. But these do not exhaust the world of objects. One may even have a cognition of an absence (*abhāva*) or a negation (*pratishedha*) of a sixth *skandha*, a thirteenth *āyatana*, or even of a hare's horn. This would mean that *bhāva* as well as *abhāva* can become objects.² Since *abhāva* is not a thing, it follows that cognition can take place even without an object. The Sautrāntika, therefore, concludes that the cognitions of past

¹ This refers to the Yogācāra theory of an imputed or illusory aspect of appearance. The entire world of objects is according to this school based on consciousness, and hence is unreal. The term *abhūta-parikalpa* occurs several times in the *Laṅkāvatāra-sūtra*: ...*skandhā api Mahāmāte na-sāmānya-lakṣaṇa-vivahatā abhūta-parikalpa-lakṣaṇa-icchatva-prabhūtiā bāhār-īkalpyante na te āryaḥ* p. 69. *abhūta-parikalpita-nabhāva-vikalpita-ān Mahāmāte anutpannāḥ sarva-bhārāḥ* p. 62. This thought is fully developed in the *Mādhyānta-śāstra* of Asaṅga: *abhūta-parikalpa-ān ārya-śāstra na vidyate*. 13. 1. 1.

² Vide *Adv.* p. 271, n. 2.

and future objects are to be explained as cognitions without corresponding objects

The *Dīpakara* notes this argument and explains the nature of a negation. A negation, he says, does not negate an existing (*sat*) nor a non existing (*asat*) thing¹. It does not negate a *sat*. For, if it could, then the kings would have destroyed their enemies by merely denying their existence. Nor does it negate an *asat*, for that would result only in (an affirmation of) an existence. The negation therefore negates only a known relation. When, for instance, a person says, "There is no hare's horn," he is aware of a certain relation existing between a cow and its horn. He is, therefore, not negating a non existing hare's horn but only an existence (in the hare) of this relation found between a cow and its horn². It is, therefore, wrong to say that a negation has an *abhāva* as its object. All objects are *bhāva* (existing) and all cognitions have *bhāva* as their objects.

Moreover, the existence of a dharma in its past condition is proved by the expression '*jāyate*' (is born). The five modifications of a dharma, viz., being (*astī*), changing (*uparīnamate*), growth (*vardhate*), decay (*kṣīyate*) and decrease (*śīḥyati*) anticipate the prior existence of a real subject (*kartā*) who undergoes these modifications. Similarly the modification called birth (*jāyate*) anticipates the existence of a subject which is born³. A thing cannot be born out of nothing. Even the root *jan* (to be born) implies this meaning⁴. When we say a child is born we mean that it has come out of its mother's womb, it does not mean it comes into existence at the moment of its birth. It was existing but was not born. Similarly a dharma exists in past condition but assumes a present condition and passes into a future condition, the conditions change but the dharma survives these changes.

The *Sautrāntika* does not accept this difference between an actor and an act, and says that in reality there are only causes

¹ *Adv* p 272

² *Adv* p 271

³ *Adv* p 273

⁴ *Adv* p 274

capable of producing an effect, which we metaphorically call an actor (*kartṛi*)¹. The Dīpakāra's reply to this objection is that the Sautrāntika cannot defend even the existence of causes or their capacity to produce an effect. According to the Sautrāntika, a destruction is inherent in every dharma. Consequently, a dharma can be neither born, nor subsist, nor produce an effect. How does he then account either for a cause or for an effect? A causal relation is possible only between two existing dharmas (like past and present and present and future) and not between two unrecals or between a real and an unreal.²

This discussion on the reality of *pratyayas* (causes) brings the Dīpakāra to a criticism of the Vaitulika, also called *vaināśika* (annihilationist) on account of his rejection of the reality of not only the past and future but also of the present dharmas.³ It is his contention that a *samśkṛta* dharma, being a result of *pratyayas* is devoid of an inherent nature, and, therefore, of a reality. Such a dharma cannot subsist either wholly or in parts in its causes, nor can it subsist anywhere else. That which is not found to subsist anywhere is devoid of its own nature. All dharmas, therefore, are illusory and empty like a circle of fire (*alāta-chakṛa*).⁴

The Vaitulika view given above is identical with the *jñy-atāda* of the Mādhyamika. The arguments of the Vaitulika correspond to Nāgārjuna's polemic against the reality of *pratyayas* and *samśkṛta* dharmas as contained in his *Mādhyamika-kārikās*.⁵ This is further confirmed by the Dīpakāra's description of the Vaitulika as a *vaināśika* (annihilationist) and *ayoga-jñyatā-vādin*.

The term *ayoga-jñyatā* is not found in the traditional lists of 18, 19 or 20 kinds of *jñyatās*,⁶ or in the Mādhyamika or the

¹ *Ibid.*

² *Adv.* p. 276.

³ *Vaitulikasyāyoga-jñyatā-vādinah sarvanā nāstīti. Adv.* p. 257.

⁴ *Adv.* p. 276.

⁵ See *Pratyaya-parīkṣā*, *Samskṛta-parīkṣā* and *Kāla-parīkṣā*.

See *The Central Philosophy of Buddhism*, pp. 166ff.

⁶ See *The Central Philosophy of Buddhism*, Appendix.

a conventional sense, because it is produced by a multitude of causes. But the dharmas like the *skandha* and *āyatana* have their innate eternal natures, which are not produced by any *pratyayas*.¹ The *pratyayas* produce only different conditions, powers, forms and actions in these self-existing dharmas. Consequently the dharmas are real in an absolute sense, whereas the conditions like past, present and future are temporary, produced by causes, and, therefore, are relatively real. A dharma is like a crown prince. The *pratyayas* are like his ministers. The ministers do not produce a new person when they anoint him as a king, but only confer the royalty on him at a particular time. Similarly a dharma exists at all times but becomes present, i.e. active when it is assisted by the totality of causes and conditions.² The *Dīpakāra* further supports this theory by quoting Kumāralāta's example of moles in the sunlight. The moles exist everywhere but only those are visible which are in the sunlight. Others are known only by inference.³ Similarly a dharma exists in present as well as past and future times. But only its present condition is visible, the other conditions are inferable.

Confronted with a quotation from a *Dāśhetāntika* teacher like Kumāralāta, the *Sautrāntika* amends his position and says that he does not dismiss the past and future dharmas as totally non-existing. They exist in a conventional sense as relatively real dharmas but they do not exist as *dravya*, as absolute reals.⁴

The *Dīpakāra* does not accept even this amended position. He says that such a theory will hold good only if one can prove that reality of present on which one can base the relative reality of the past and future. A *prajñapti* dharma cannot exist without a reference to some *paramārśa* dharma.⁵ The reality of present

¹ na khalu dravya-nabhāntinam prati kūrīd apakāram kuruanti, ra cha stobhānyāpekṣya prajñaptiḥ. Ibid.

² Ibid.

³ raśmigaṇaḥ sa darśanāḥ ayaḥ tṛte raśmī-pārśvāḥ te aruṇajāḥ. Ibid.
The text here should be corrected: read *tratarjāḥ* and *trute* instead of *raśmī-jāḥ* and *tṛte* (p. 277).

⁴ dravyānāṃ na vidyate, prajñaptiḥ darśanā tu s.d. uti. p. 278.

⁵ Ad. p. 279.

Yogachara treatises. It is found only in our *Vṛtti*, where it is once attributed to the Vaitulika and once to the Kosakara. We have noted above an accusation brought against the Kośakara of heading for the precipice of *ajoga sunyata*. The Kosakara had favoured a Sautrantika view that "there is no such thing as a seer or a seen. There are only dharmas called cause and effect which in reality are free from any activity"¹. The term *ajoga sunyata* refers there to this theory of *nirvyapara dharma maitrata* which effectually denied the theory of *pratītyas* and of their interdependent activities. The same idea is developed in the *sunyatada* of the Madhyamika which maintains that dharmas (both *pratītya* and *phala*) are devoid of any activity because they are devoid of an inherent nature. This theory is also found in the Yogachara Vijnanavada school. The *Laṅkāvatāra sūtra*, for instance, says that bodhisattvas by their descent (penetration) of the doctrine of pure mind and by being free from (the thought of) the relation of production and action (*utpada kriya yoga virahitāḥ*) attain the body of the Buddha². The term *utpada kriya yoga* is followed by a similar phrase viz., '*leṣu pratītya kriya yoga*'³. It seems certain that the term *yoga* is used here for the causal relation between a *pratītya* and *pratītya samutpanna*. The denial of which is *ajoga*. The term *ajoga sunyata* can therefore, be understood as *ajoga etā sunyata*, and thus can refer to the *sunyatada* of both the Madhyamika and Vijnanavada Buddhism.

The Dipakāra dismisses this as a piece of dialectic hardly to be taken seriously (*brahmodhyam etat*). Since, he says, this polemic is applicable only to those dharmas which are produced by *pratyayas*⁴. A thing like a forest, for instance, exists only in

¹ Vile *Adh* p. 33, n. 2.

² *anāchitta n rūbhāsa mātṛā āśraya ut, āśa kriyā yorā e caḥ āśa tatthetā-
kāyāṃ pratītyasānta* *Laṅkāvatāra sūtra* p. 42.

³ *leṣu āśa tatthetā ekandādhāryasānta ita-keṭu pratītya-kriyā
y - āśa etā n bhāveṇa ka pa prāy ā ka rak t n bhāveṇa* *ibid* p. 43.
The term *yoga* in this passage could hardly mean discipline as it is trans-
lated by Dr. H. T. Suzuki in his *Studies in the Laṅkāvatāra sūtra* (1930)
p. 93.

⁴ *Adh* p. 277.

The Dipakāra's definition of *kāritra* is identical with Saṃghabhadra's definition quoted in the *Tattva-saṃgraha-Pañjikā*.¹ The latter contains an elaborate examination of the doctrine of sarvāstivāda.² The main arguments given there are not different from those found in the *Bhāṣya*. But it contains a detailed exposition of *kāritra*, particularly on its relation to a dharma. The Dipakāra says that *kāritra* is not different from a dharma,³ but does not meet the questions of the Kośakāra on the problems arising out of this position. Saṃghabhadra, however, gives the following explanation:⁴ *kāritra* is not different from the dharma, as it is not found to have any nature apart from that. Nor is it the dharma only; because even though it forms its very nature, it is non-existent at some time (i.e. in past and future). It is, therefore, like *santati* which is neither identical with nor different from the individual units of the five *skandhas*. Nor can it be said that it does not exist because its effects are found to exist. But it is not a dharma, for in that case even a single moment will be called a *santati*. The same arguments apply to the existence of a *kāritra*. For it has been said: it is admitted that there are effects of the *santati*, and yet the *santati*, as such, is nowhere existent (by itself, apart from the entity); similar should be understood to be the case with *kāritra* bringing about differences of times (states).⁵

It appears from this explanation that the neo-Vaiṣṇūhikas, under the influence of the criticism of the Kośakāra considerably modified their theory of *kāritra*, and thus compromised their position on the reality of the past and future dharmas. By comparing *kāritra* with *śantati* Saṃghabhadra virtually reduces the reality of the past and future dharmas, and thus relegates them to the status of a *prajñapti* dharma like *puṅgava*. The Dipakāra,

¹ *dharanāṅgāra* *śāstras* *achyate* *phalākṣepa-lakṣh...*kā 1793.

³ See *Traṇkajha-parikkhaṃ* (hi 1786-1856)

² *Id.*, p. 260

⁴ እና አክሱም ድንጋል ማለት, እና የፓብሊከዩስ መስተዳደርነበባችን, ሲያገኝ ድንጋል-
መዘገቡ, መስተዳደር ጥያቄ ካደረጉ በኋላ ..ፕላን-ሚኒስቴር-የሆነ እኔ እ.ኤ.አ. 1806.

* *સર્વેના કાર્યમાં રહેલે-મ, ના તિડ્યા'તે મ્હોં સંતોષિતે કાઠલ, Tedaad aagachale yakejē kērtinā'fēra-awandhura-ibid.*

however, does not show any acquaintance with this development. He follows in his usual dogmatic manner a more orthodox position of the Sarvastivada.

Having thus examined the arguments of the Sautrāntika Kosakara, and having criticised the views of the Vaināsika (Sunya vadin) Vaitulika, the Dipakara once more turns to the Kośakara. 'The Vaitulika, apostate from the Sarvastivada,¹ says 'We too advocate (imagine) three *śābharas*'. To him we should reply the world is full of such illusions which please only fools. These three *śābharas* imagined by you have been rejected already. Such other illusions should also be thrown away. This is one more occasion where the Kosakara shows his ignorance of (the doctrine of) Time."²

The term Vaitulika in this passage most certainly refers to the Vijnanavadin Kośakara who formulated the theory of three *śābharas*, viz., *parikalpita*, *paratantra* and *pariśiṣṭa*. This doctrine found in the *Lankavatara sūtra* and in the works of Maitreya and Asanga is fully developed by Vasubandhu in his *Tri śābhata rīdaka*. The Dipakara's accusation that the Kośakara is heading for the precipice of *ayoga samyaka*, his criticism that the Kośakara is entering the portals of the Vaitulika scriptures and finally his statement that the Kośakara having deviated from Sarvastivada advocates the doctrine of *tri śābhata* confirms the traditional account preserved in Paramārtha's *Life of Vasubandhu* that the Kośakara Vasubandhu was converted to Mahayana and became a leading exponent of Vijnanavada Buddhism.³

¹ *atra Sarvastivādīnāṃ bhāṣyāt Vaitulika śābharas—ayam apte te tri śābhataḥ parikalpita, paratantra, pariśiṣṭa*. *Abd.* p. 282.

² *ity etad aparam adīkṣaṃśābharas tīṇaḥ Kośakārakasya*. *Ib.*

³ On a controversy in the validity of this tradition, see my article 'On the theory of the Vasubandhus' *PSOAS*, XVI, 1 1958, pp. 43-53 which contains a criticism of Professor Frauwallner's theory that the Kośakara Vasubandhu and the Vasubandhu of the *Tri śābhata* are two different persons. See Frauwallner, *On the Date of the Buddhist Master of the Last Vasubandhu*, *Studia Orientalia*, III 1951.

DATE AND AUTHORSHIP

The controversies between the Dipakara and the Kosakara discussed in the foregoing chapter lead one to believe that the *Dipa* and the *Vritti* were written primarily with the ambition of presenting a rival treatise to the celebrated *Kosa* and the *Bhashya*, and at the same time with the aim of refuting the views of the Sautrantika Kosakara leaning more and more towards Mahayana. The Dipakara's declaration that he will propound the essence of Abhidharma forgotten by the Kosakara his description of the latter as an apostate from the Sarvastivada, and his condemnation of him as a conceited person (*pandita manin*)¹ ignorant of the Abhidharma (*abhidharma paroksa mati vrittinam*)² betray a certain rivalry entertained by him towards Vasubandhu the Kosakara. By calling the latter's views unbuddhistic (*abauddhiya*) based on the Vaitulika scriptures leading to the doctrine of *ayoga sunyata*, he apparently tries to persuade us over and over again that the *Kosa* is not an authentic Vaibhashika treatise but only a mouth piece of the Mahayanist Vasubandhu disguised as a Vaibhashika acharya.

Unfortunately the name of this rival has not survived either in the *Dipa* or in the *Vritti*. In the *Vritti* he is merely called Dipakara as Vasubandhu is called Kosakara. He is a Kasmira Vaibhashika as is evident from his criticism of the Bahirdesiyaka view of the four *ayakrita mulas* in preference to the theory of three held by the Kasmira school³. He is an orthodox Vaibhashika. Many of his views are identical with those of Samghabhadra, and in some cases they are expressed in almost identical terms. We can see this identity in their definitions

¹ *Adv* p 47

² *Adv* p 86

³ *Vide Adv* pp 247 8

the works of the Chinese historians like Hsuan Tsang or the Tibetan historians like Tārānātha and Buston, nor the extant collections of the Chinese and Tibetan Tripitaka show any acquaintance with these three works or with the name Dipakāra

It is not possible, in these circumstances, to arrive at any decisive conclusions on the authorship of the *Dīpa*, and consequently of the *Vṛtti*. For, as in the case of the *Kośa* and the *Bhāṣya*, the *Dīpa* and the *Vṛtti* too appear to be the works of one and the same author. The *kārikā* text (*Dīpa*) as well as the *Vṛtti* are both critical of the Kośakāra. The former refers to him only indirectly by calling him 'pāṇḍita manu',¹ and by referring to the theory of *trī śābhara* as an imagination capable of pleasing only fools.² The *Vṛtti* makes direct references to the Kosakāra. The *Vṛtti* on the *kārikā* consisting of questions and answers on the Sarvastivāda³ (between the Kosakāra and the Dipakāra) amply proves the identity of the author of the *Dīpa* and the *Vṛtti*. The author of the *Vṛtti*, commenting on the answer part of this *kārikā* refers to himself in the first person, e.g., *vajam brūmah*, *vajam achakṣmah* and *vajam prastuadmah*.⁴

In the absence of positive evidence we are left with only conjecture regarding the identification of the Dipakāra. It is very tempting to identify him with Samghabhadra. Both belong to the orthodox Kasmīra Vaibhashika school. Both hold identical views on almost all controversial points between the Vaibhashika and the Sautrantika. Both were rivals of the Kosakāra, and composed their works in refutation of the latter. Nevertheless, it is most unlikely that Samghabhadra could have been the author of the *Dīpa*. Having composed two major works (viz. the "*Nya-yānisara*" and the "*Samaya pradīpikā*") against the *Bhāṣya*, he could hardly have ventured on a third work. The tradition would have known it. The *Vṛtti*, instead of referring to the *Tattva saṁgraha* (or in addition to it would have referred to either or one

¹ *Ad ka* 71ed.

² *Ad ka* 324ab

³ *Ad ka* 320

⁴ *Adv* pp 279-80. Also see *Adv* pp 274, 295 and 303

the Great Vehicle contain the final principles. I foolishly dared to attack its distinguished teachers. The reward of my works is plain to all. It is for this I die.¹ Then the great earth shook again as he gave up life. In the place where he died the earth opened, and there was produced a great ditch. His disciples burnt his body, collected his bones, and raised over them (a *stupa*).

"At this time there was an Arhat who, having witnessed his death, sighed and exclaimed: Today this master of sastras yielding to his feelings and maintaining his own views, abusing the Great Vehicle, has fallen into the deepest hell (Avichi)."

The account given above has several points of interest in our task of identifying the Dipakara. Vimalamitra is said to be a Kashmirian, a Sarvastivadin, a master of sastras (i.e. Abhidharma), who entertains an ambition to "destroy the fame of Vasubandhu" in favour of his (distant) teacher Samghabhadra. All these points are favourable in identifying him with the Dipakara. It is true that the account says nothing about his works.² But this must have been forgotten by the Mahayanists in their zeal for condemning him for entertaining an ambition against Vasubandhu.

Indeed, the latter part of Hsuan Tsang's account looks more like fiction than history. It may well be that Vimalamitra repented his ill will towards Vasubandhu. But the account of the manner in which he meets his death, particularly the vomiting of hot blood,³ and his descent into the "deepest hell" may be taken as a Mahayanist way of denouncing their opponents. The fact that a *stupa* was built over him and that his relics were enshrined near those of Samghabhadra is sufficient to point out some eminent part played by this *āchārya* in upholding the orthodox Vaibhashika tenets as outlined by Samghabhadra. He may well have been our Dipakara whose works were forgotten.

¹ In the *Catalogue of the Tibetan Buddhist Canons* (by Prof. H. Ue and others, Tohoku Imperial University, Japan, 1934) several works on *dharmas* (see Nos. 2022, 2681, 3112, 3814, etc.) are attributed to one Vimalamitra. But it is hardly possible that this person could have been the *āchārya* Vimalamitra referred to by Hsuan Tsang.

² Cf. *atha kēto Niganthassa Nathaputtassa bhagavato sakkarāṃ asaharananta satthva amāṃ lobhataṃ makkhato aggaṃ hiṃsi*: *Majjhima* (sutta 56) Vol. II, p. 387.

of his better known works. It is therefore, more likely that the *Dīpa* was a work of one of Samghabhadra's followers who carried on the tradition of his opposition to the Kosakara.

In this connection, Hsüan Tsang's account of acharya Vimalamitra, a disciple of Samghabhadra, is of great significance. After relating the disputes between Vasubandhu (the Kosakara) and Samghabhadra, Hsuan Tsang gives the following account of acharya Vimalamitra.¹

Samghabhadra having died they burnt his body and collected his bones and in a *stupa* attached to the *samgharama* 200 paces or so to the north west in a wood of *Amra* trees they are yet visible.

Beside the *Amra* wood is a *stupa* in which are relics of the bequeathed body of the master of śāstras Vimalamitra (pi mo-lo-mu to-lo) (you hau yau). This master of the śāstras was a man of Kāśmīr. He became a disciple and attached himself to the Sarvāstivāda school. He had read a multitude of sūtras and investigated various śāstras, he travelled through the five Indies and made himself acquainted with the mysterious literature of the three Piśakas. Having established a name and accomplished his work being about to retire to his own country on his way he passed near the *stupa* of Samghabhadra the master of śāstras. Putting his hand (on it) he sighed and said, 'This master was truly distinguished his views pure and eminent. After having spread abroad the great principles (of his faith) he purposed to overthrow those of other schools and lay firmly the fabric of his own. Why then should his fame be not eternal? I, Vimalamitra foolish though I am have received at various times the knowledge of the deep principles of his departed wisdom, his distinguished qualities have been cherished through successive generations. Vasubandhu though dead yet lives in the tradition of the school. That which I know so perfectly ought to be preserved. I will write then such śāstras as will cause the learned men of Jambudvīpa to respect the name of the Great Vehicle and destroy the fame of Vasubandhu. This will be an immortal work and I will be the accomplished of my long meditated design.

Having finished these words his mind became confused and his beautiful tongue heavily polluted whilst the hot blood flowed forth. He was then that his end was approaching he wrote the following letter to satisfy his repentance — 'The doctrines of

¹ *S. Hsiao Tsang's Records of the Western World* Vol. I pp. 19-7. Cf. *On Yüan Chün's Travels in India* by T. Watters, Vol. I pp. 327-8.

the Great Vehicle contain the final principles. I foolishly dared to attack its distinguished teachers. The reward of my works is plain to all. It is for this I die. Then the great earth shook again as he gave up life. In the place where he died the earth opened, and there was produced a great ditch. His disciples burnt his body, collected his bones, and raised over them (a *stupa*).

"At this time there was an Ashvat who, having witnessed his death, sighed and exclaimed, 'Today this master of Śāstras yielding to his feelings and maintaining his own views, abusing the Great Vehicle, has fallen into the deepest hell (Avīci)'"

The account given above has several points of interest in our task of identifying the Dipakāra. Vimalamitra is said to be a Kāśmīrian, a Sarvāstivādin, a master of sāstras (i.e. Abhidharma), who entertains an ambition to "destroy the fame of Vasubandhu" in favour of his (distant) teacher Saṃghabhadra. All these points are favourable in identifying him with the Dipakāra. It is true that the account says nothing about his works.¹ But this must have been forgotten by the Mahāyānists in their zeal for condemning him for entertaining an ambition against Vasubandhu.

Indeed, the latter part of Hsuan Tsang's account looks more like fiction than history. It may well be that Vimalamitra repented his ill will towards Vasubandhu. But the account of the manner in which he meets his death, particularly the vomiting of hot blood,² and his descent into the "deepest hell" may be taken as a Mahayānist way of denouncing their opponents. The fact that a *stupa* was built over him and that his relics were enshrined near those of Saṃghabhadra is sufficient to point out some eminent part played by this āchārya in upholding the orthodox Vaiśaṣṭhika tenets as outlined by Saṃghabhadra. He may well have been our Dipakara whose works were forgotten

² In the *Cat. Log. of the Tibetan Buddhist Canon* (by Prof H. Us and others, Tôhoku Imperial University, Japan, 1934) several works on *d'harani* (see Nos. 2092, 2881, 3112, 3514 etc) are attributed to one Vimalamitra. But it is hardly possible that this person could have been the 3-Hindu Vimalamitra referred to by Hsüan Tsang.

* Cf. also *kē* ~ *parthava* Nidilapa tassa kīṇe... *māhevaṃ asakamānata*
tathetaṃ evaṃ mē kīṇe maṇḍi taṃ ā jjeṭṭha Vj = s (utta S) Vol II,
p. 38ⁿ

in course of time partly, perhaps, in favour of Saṃghabhadra's monumental and more authoritative works against the Kośakāra.

The identification of the Dipakāra with Vimalamitra could also be helpful in determining an approximate date of the *Dīpa*. Vimalamitra is not a contemporary either of the Kośakāra or of Saṃghabhadra, as he says that the latter's "qualities have been cherished through successive generations." It is not possible to determine the generations that separated Saṃghabhadra from Vimalamitra. But these could not have been many, for the memories of the dispute between the Kośakāra and Saṃghabhadra are still fresh in the minds of (the generation of) Vimalamitra. Moreover, he must have flourished much earlier than Hsüan Tsang's visit to India, i.e. 629 A.D. The lower and upper limits of the date of Vimalamitra can thus be fixed between the dates of the Kośakāra and of Hsüan Tsang.

The date of (the Kośakāra) Vasubandhu is yet uncertain. Some place him in the middle of the fourth century and some in the fifth century A.D.¹ But whether he is placed in the fourth or in the fifth century, it is unlikely that Vimalamitra can be placed beyond a hundred years after the Kośakāra's death. The approximate date of Vimalamitra could thus be somewhere between 450 and 550 A.D. or even much earlier.

The same date can hold good for the composition of the *Dīpa*. As we have noted above, all the āchāryas referred to by the Dipakāra belong to the pre-Kośakāra period. No new doctrinal developments such as are found in the works of the post-Vasubandhu period are recorded in the *Pratīti*. Indeed, the Dipakāra's criticism of the Kośakāra, and particularly his argumentations in defence of the Sarvāstivāda gave an impression of their being contemporaries. We have no means of establishing any precise date, but one thing looks certain, that the date of

¹ Professor E. Frauwallner has given a complete bibliography on this problem in his monograph *On the Date of the Buddhist Master of Law Vasubandhu* (Serie Orientale Roma, III), Roma, 1951. Also see my article 'On the Theory of two Vasubandhus' in the *BIOAS*, XXI, 1, 1958, pp. 48-53.

the *Dīpa* could hardly be extended beyond a hundred years (or a few generations) after the Kosakara, a date which we have assigned to āchārya Vimalamitra

Restorations and Emendations

The MS is fairly correct and needed very little correction. In doubtful places and where the MS was erased or broken, and where the photographs were not clear, we have restored the text with the help of the *Saku* and the press copy of Professor Pradhan's edition of the *Bhāṣya*. All these restorations are given in square brackets. A few letters (two or three) of the first line of a large number of folios are lost under the drawing pins used by the photographer in pinning the palm leaves. The restorations of these letters are also given in square brackets.

The emendations are given in round brackets. The majority of these emendations consist of a change of the letter *na* into *na* or vice versa. The rules of cerebralisation of *na* are not generally observed. We may note here a few cases of such irregularity.

- (A) Words where the dental *na* is used instead of cerebral *na* — *apramana* (p 287), *apratina* (p 238), *abhi nishkrāmana* (p 274), *aienika* (p 80), *Aitātana* (p 389), *kriyamana*¹ (p 69), *gauna* (p 367), *Narajana* (pp 14, 101), *niriana* (p 364), *potamiann* (p 65), *prahana*² (p 238), *prahana*³ (p 28), *lakshana* (p 417), *lasana* (p 77), *rakshyamana* (p 193), *sonita* (p 274), *svamanera* (p 130), *svamanaphala* (p 57), etc.
- (B) Words where cerebral *na* is used instead of dental *na* — *anarya* (p 89), *anastara* (p 365), *abhlāpana* (p 20), *kartana* (p 83), *gagana* (p 13), *nistaya* (p 12), *nishyandaphala* (p 177), *nirōdha* (p 289), *niriana* (p 136), *darshana*, *danvmanasya*,⁴ *nirartana* (p 136), *pariniriana* (p 339), *parinirita* (p 426), *pana* (pp 12, 128),

¹ Also *kriyamana* (p 259)

² Also *prahana* (pp 146-7)

³ Also *prahana* (p 147)

⁴ These two words are always spelt in this way

pramartana (p 50) *mahajana* (p 358) *jomiso manasikara* (p 296) *rachana* (p 192) *ivajana* (p 46) *svavakajana* (p 308) *f na* (p 384) etc

Similar irregularities are found in the case of inflexions —

- (1) Nominative case—*trini* (p 23) *dravjani* (p 405) *namani* (p 120) *balani*¹ (p 357) *maunejani* (p 150) *visishtani* (p 45) *sarjani* (p 54) etc
- (2) Instrumental case—*atyajena* (p 132) *avakshena* (p 23) *upachayena* (p 374) *kramena* (p 23) *pativartina* (p 412) *pratayena* (p 412) *margena*² (p 57) *samgrahena* (p 8) etc
- (3) Genitive case—*indriyanam* (pp 6 34 etc) *karyanam* (p 38) *Kavasanam* (p 91) *pramukhanam* (p 86) *murtanam* (p 15) *joginam* (p 20) *shannam* (p 213) etc

It can be seen from these examples that there is a tendency to cerebralise the *na* when it is in the proximity of *ra*. This tendency can be fully observed in combinations like *anajor nash* (p 344) *ad bhiv namabhih* (p 38) *chattaro nikayah* (p 288) *chittajor anyatarat* (p 46) *trajor anyamah* (p 40) *pinar etc* (p 40) *issiddhiv anasraish* (p 49) etc and compounds like *channra narajana* (p 389) *d shla n graha* (p 154) *dharma nirvachana* (p 44) *tarra n rajana* (p 154) *stara nirghosha* (p 189) etc

It is not possible to decide whether these irregularities are to be attributed to the Dpakara or to the scribe of our MS. Judging by the chaste and cultured language of our text and the knowledge of the Sanskrit grammar it exhibits in its discussions on the formation of several terms³ it seems unlikely that the Dpakara would commit such inconsistent violations of the rules of grammar. These irregularities appear to be the result of a faulty MS tradition possibly due to the scribe or scribes following the dialectal peculiarities of their native land.

¹ *Fls. bal n* (p 358)

² Also *mā jana* (pp 58 59)

³ V. de Alder pp 3 111 273-4

ACKNOWLEDGEMENTS

In editing the *Abhidharma-dīpa* I have received invaluable help from my colleagues both in India and in Britain. The work was undertaken at the instance of my revered teacher Pandit Sukhalalji Sanghavi. The late Acharaya Narendra Deva, who evinced a keen interest in Abhidharma studies, directed me towards a comparative study of the *Dīpa* with the *Abhidharma-kośa-bhāṣya* of Vasubandhu. This was made possible by the generosity of Professor Prahlad Pradhan who kindly gave me access to his press-copy of the *Abhidharma-kośa-bhāṣya*. I am deeply grateful to Professor A. S. Altekar, the General Editor of the Tibetan Sanskrit Works Series for his permission to quote and print passages from the above work in the present edition of *Dīpa*.

The editing and printing of the text was almost complete in 1956, when I left the Hindu University, Banaras, to join the School of Oriental and African Studies, University of London, where I wrote the Introduction under the supervision of Professor J. Brough. In the course of these studies, I have received valuable help from many of my colleagues in the School, notably Professor W. Simon, Dr. D. Snellgrove, Dr. D. Friedman, Mr. J. E. B. Gray, and Dr. R. E. Asher. I have also received helpful suggestion from Professor T. R. V. Murti of the Hindu University, Banaras, Professor J. W. De Jong of Leiden, and Dr. Edward Conze. To all these I offer my sincere thanks.

Finally I should like to express my deep sense of gratitude to my esteemed friend Pandit Dalsukh Malvania of the Hindu University, Banaras, who was associated from the beginning with the editing and without whose help the task would not have been brought to a successful conclusion.

The whole work was submitted as a thesis for the Ph.D. Degree of the University of London. Lack of space has

prevented me from publishing the whole Introduction. What appears here may be supplemented by the following articles in the *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (i) 'On the theory of two Vasubandhus' (Vol XXI, Part, 1, 1958), (ii) 'The Buddha's prolongation of life' (Vol XXI, Part 3, 1958), (iii) 'The Vaibhāshika theory of Words and Meanings' (Vol XXII, Part 1, 1959) (IV) The Sautrantika theory of *bija* (Vol XXII, Part 2, 1959), (V) 'The development of the theory of Viprayukta saṃskaras' (Vol XXII, Part 3, 1959)

School of Oriental and African Studies
University of London

P S Jain

SELECT BIBLIOGRAPHY

(Also see the Abbreviations)

A Text

- Abhidharma kośa-kārikās* of Vasubandhu Ed G V Gokhale JRAS (Bombay), Vol 22, 1946
- Ālambana parīkṣā* of Dignāga with the commentary of Dharmapala Restored into Sanskrit from the Tibetan and Chinese by M. Anandāśāstri The Adyar Library, 1942
- Chatushtatka* of Āryadeva, Part II Translated from the Tibetan by V Bhattacharya Visvabharati Series 2, Santiniketan, 1931
- Jñānabīnduprakāraṇa* of Yaśovijaya Ed S Sanghavi Singh Jain Series 16, Calcutta, 1942
- Tattvasaṅgraha* of Santarakṣita with *Pañjikā* of Kamalaśīla, Vols I II Gaekwad's Oriental Series, Vols XXX-XXXI, Baroda, 1926
- Trisvabhāva nīrdeśa* of Vasubandhu Translated from the Tibetan into Sanskrit by S Mukhopādhyāya Visvabharati Series 4, Calcutta, 1939
- Dvayāvadana* Ed B Cowell and R E Neil Cambridge, 1886
- Pañcambhīdānaga* PTS, 1905 7
- Pañcāśāstīrṇi* with the scholium of Vyāsa and the *Tattva varṇanī* of Vāchaspati Ed R S Bhasa Bombay Sanskrit Series, 1892
- Bodhisattvabhūmi* Ed U Wogihara Tokyo, 1930 36
- Bhagavatsūtra* with the *Vṛtti* of Abhayadeva Surat, Jamnagar, 1940
- Madhyantavibhagatīka* of Sthiramati, Part I Ed S Levi and S Yamaguchi Nagoya, 1934
- Mahākarmavibhanga et Karmavibhāṅgopadeśa* Ed S Levi Paris, 1932
- Mahāparinirvāṇasūtra*, Vol I Ed E Waldschmidt Akademie-Verlag, Berlin, 1950
- Mūlādapaṇṭha* Ed R D Vadekar Bombay University Publications, 1940
- Mūlamadhyamaka kārikās* de Nagarjuna, avec la *Prasamnapāda* commentaire de Chandrakīrti Ed L. de la Vallée Poussin Bibliotheca Buddhica IV, St Petersburg, 1913
- Yamaka* PTS, 1911 and 1913
- Yamaka Atthakatha* SHBS, Vol XL, Part I, 1936
- Laṅkāvatārasūtra* Ed B Nanjo Bibliotheca Otaniensis, Vol I, Kyoto, 1923
- Lalitavistara* Ed S Lefmann Halle, 1902
- Vākyapadīya* of Bhartrihari (Brahmakanda with *Bhāṣapradīpa* commentary) Ed S Sukla The Kashi Sanskrit Series 24, Banaras, 1937

- Vijñāyavartana* of Nagarjuna Ed R Sankrityayana Appendix to JBORS, Vol XXIII, 1937 Also by E. H. Johnson and A. Kunst in MCB, Vol IX, 1948-51 (pp 99-152)
- Śikharatīkha* (Mūlamsa) of Kumarila Bhatta with the commentary of Jayamitra Ed C. K. Raja Madras University Sanskrit Series 17, 1946
- Saddharma pundarika sūtram* Ed N. Dutt. Bibliotheca Indica, Asiatic Society, Calcutta, 1953
- Sarvadārlama-saṃgraha* of Madhava Ed V. S. Abhyankara Government Oriental Hindu Series, Vol I, Poona, 1924
- Syadvadamanjari* of Mallisena Ed A. B. Dhruva Bombay Sanskrit and Prakrit Series No LXXXII, 1933

B Translations

- L'Abhidharmakośa* de Vasubandhu, Vols I-VI Tr L. de la Vallée Poussin Paris, 1931
- Book of the Discipline (Vinaya Pitakam)*, Parts I-V Tr I. B. Horner Sacred Books of the Buddhists, London, 1933-52.
- Buddhist Manual of Psychological Ethics (Dhammasangani)* Tr C. A. F. Rhys Davids Oriental Translation Fund New Series, Vol XII, Royal Asiatic Society, London, 1900
- Comp. nd. um of Philosophy (Abhidhammattha saṅgaho)* Tr S. Z. Aung PTS 1910
- Dialogues of the Buddha (Dīgha-nikāya)* Parts I-III Tr T. W. Rhys Davids Sacred Books of the Buddhists London, 1899-1912.
- The Expositor (Atthasaṃh)* Vols I-II Tr Maung Tin PTS, 1920-21
- History of Buddhism by B. Stein* Tr E. O. Miller Heidelberg, 1931-32
- Mahāvijaya Sūtrālokaśāstra* of Asaṅga, Vol II Tr S. Levi Paris, 1911
- Points of Controversy (Kathāvattho)* Tr S. Z. Aung and C. A. F. Rhys Davids. PTS 1915
- Le Siddhi de Hīnāyana* Vols I-II Tr L. de la Vallée Poussin. Paris, 1928-9
- Sikṣā-samuccaya* of Śāradadeva. Tr C. Bendall and W. H. D. Rouse, Indian Texts Series London, 1922.
- Śāradāśāstra* of Asvaghosha Tr F. Huber Paris 1908
- Tārānātha's Geschichte des Buddhismus in Indien* Tr A. Schiefner St. Peterburg 1909
- Tattvasamuccaya* Vols I-II Tr G. Zha. Gachwads Oriental Series Vols LXXX and LXXXIII, Baroda, 1937-9
- Traité de la Démonstration de l'Acte* Tr E. Lamotte MCB, Vol IV, 1936, (pp 207 ff)
- Le Traité de la Grande Vertu de Sageur de Nagarjuna (Mahā-rajā-pāramitā śāstra)* Vols I-II Tr E. Lamotte Bibliothèque de Muséon, Vol. XVIII, Leuven, 1944 and 1947

C. Modern Works

- Banerjee, A C *Sarvāstivāda Literature* Calcutta, 1957
- Béal, S *Buddhist Records of the Western World*, Vol I Trubner's Oriental Series, London, 1906
- Frauwallner, E *On the Date of the Buddhist Master of the Law Vasubandhu* Serie Orientale Roma, III, 1951 *Die Philosophie des Buddhismus* Berlin, 1956
- Har Dayal *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature* London, 1932
- Jaini, P S 'On the Theory of Two Vasubandhus' *BSOAS*, Vol XXI, 1, 1958, (pp 48-53)
- Lamotte, E 'L' Alayavijñāna dans le *Mahāyanasamgraha*' *MCB*, Vol III 1935, (pp 169-255) 'Le Traité de l'Acte de Vasubandhu *Karmasādhuprakaraṇa*' *MCB*, Vol IV, 1936, (pp 151 ff)
- Masuda, J 'Origin and Doctrines of Early Indian Buddhist Schools' *Ana Major*, 2, 1925, (pp 1-78)
- McGovern, W M *A Manual of Buddhist Philosophy*, Vol I London, 1923
- Mookerji, S *The Buddhist Philosophy of Universal Flux* University of Calcutta, 1935
- Murta, T R V *The Central Philosophy of Buddhism* London, 1955
- Narendradeva *Buddha dharma darśana* Bihar Rāshtrabhāṣa Parishad, Patna, 1956
- Nyanaponika *Abhidhamma Studies* Island Hermitage Publication No 2, Colombo, 1949
- Nyanatiloka *Guide through the Abhidhamma Pitaka* Colombo, 1938
- Przyluski, J 'Darśhanika, Sautrantika and Sarvāstivādin' *IIIQ*, Vol XVI 2, 1940
- Rockhill, W W *The Life of the Buddha and the Early History of His Order* London, 1884
- Sāṅkṛtyāyan, R 'Second Search of Sanskrit Palm leaf MSS in Tibet' *JBORS* Vol XXIII, 1, 1937, (pp 1-57)
- Sojen, Y *Systems of Buddhist Thought* Calcutta, 1912
- Stcherbatsky, Th *The Soul Theory of the Buddhists* Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie, Petrograd, 1920 *The Central Conception of Buddhism* Prize Publication Fund, Vol VII, London, 1923 *The Conception of Buddhist Nirvana* Leningrad, 1927 *Buddhist Logic*, Vol. I II Bibliotheca Buddhica, XXV-VI, Leningrad, 1930
- Suzuki, D T *Studies in the Lankāvatara sūtra* London, 1930
- Takakusu, J 'On the Abhidharma Literature of the Sarvāstivādins' *JPTS*, 1904-5, (pp 67-145) 'Life of Vasubandhu by Paramārtha' *T'oung Pao*, Serie II, Vol V, 1904, (pp 269-96)
- de la Vallée Poussin, L 'Notes sur l'Alaya vijñāna' *MCB*, Vol III, 1945, (pp 145-168) 'Sarvāstivāda (Documents d'Abhidharma)' *MCB*,

Vol. V, 1937, (pp 1-157) 'Le Bouddhisme et le Yoga de Patanjali'

MCB, Vol V, 1937, (pp 223-242)

Watters, T *On Yuan ch'ang's Travels in India* Oriental Translation Fund

New Series, Vol XIV, London, 1904

Winternitz, M *A History of Indian Literature*, Vol II. University of Calcutta,

1933

APPENDIX

A table showing correspondence between the *kārikās* of the *Dīpa* and the *Kośa*. Numbers on the left refer to the *kārikās* of the *Dīpa*, and on the right refer to the *kārikās* of the *Kośa*.

Kośasthāna I			110	II 22	186-7	IV 61-2	
1	I 1		111	II 23	188	IV 64-5	
5-6	I 20		112	II 24	189	IV 66	
7-8	I 17-18		113	II 25	190	IV 67	
9	I 27		114	II 26	191	IV 68	
10	I 22		115	II 27	192-4	IV 70-1	
11	I 25		122-3	II 28	195	IV 73	
12	I 26		124	II 30	196	IV 74	
14	I 28		125	II 31	197	IV 75	
16	I 23		126	II 34	198-9	IV 76-8	
17	I 29		128	II 35	200-2	IV 81-2	
18	I 30		129	II 36	203	IV 83-4	
19	I 31-32		134	II 41	204-5	IV 85	
20	I 33		135	II 42	206	IV 87	
36	I 34-5		136	II 43	207	IV 88	
37	I 36		138-9	II 45	208	IV 89	
38	I 37		142	II 47ab	209	IV 90	
39	I 38		149	II 47cd 48	210	IV 91	
40	I 40				211	IV 92	
41	I 39		Kośasthāna III			212	IV 93
42	I 41	150		III 101	213	IV 94-5	
44	I 42	151		III 102	222	IV 94	
45	I 43		Kośasthāna IV			225	IV 108-9
48-9	I 46				231	IV 112	
50	I 47	154-5	IV 1		242-3	IV 109-110	
51-2	I 7-8	158	IV 2		244	IV 113	
53	I 19	164	IV 33-4		245	IV 114	
54	I 45	165	IV 35		246	IV 115	
57	I 44	166	IV 36		247	IV 116	
71	I 48	167	IV 37		248-50	IV 117-8	
		168	IV 38		251	IV 120	
Kośasthāna II			169	IV 39	252	IV 121	
76	II 1	170-1	IV 40-1		253	IV 125	
77	II 2	172	IV 42		254	IV 122	
78	II 3-4	173	IV 43		255-6	IV 123-4	
79	II 5	174	IV 45		257	IV 125	
80	II 6	175	IV 46		258	IV 126	
86	II 7	176	IV 47				
89	II 13	177	IV 48		Kośasthāna V		
90	II 14	178	IV 50	261	V 1		
91	II 15	179	IV 51	262-3	V 2		
92	II 16	180	IV 52-3	264	V 3		
99	II 17-8	181	IV 54	265	V 4		
100	II 19	182-3	IV 55-6	266-7	V 5		
101-7	II 21	184	IV 57-8	268	V 6		
108-9	II 20	185	IV 59-60	269-72	V 7-8		

273-4	V	9	Kofasthana VI		508	VII	33
275-6	V	10 11			509	VII	35
278	V	12	384	VI 16	511	VII	36
281	V	13	393-5	VI 17	512-4	VII	37 8
282	V	14	421	VI 20	515	VII	39
283	V	15	424	VI 26-8	516	VII	40
284	V	16	426	VI 37 8	517	VII	42
285	V	17	427	VI 39	518	VII	43
286	V	18	428	VI 40	519 20	VII	44
287 8	V	39	429	VI 41	521 2	VII	45
289	V	19	430	VI 42	523	VII	46
290-2	V	20 1	431 3	VI 43-4	524-5	VII	48
294	V	22	434	VI 45	526-7	VII	49
296	V	23	435	VI 1cd	528 9	VII	50-51
297	V	24	437	VI 45cd	530-1	VII	52 53
299	V	25cd	438	VI 62 64	Kofasthana VIII		
301 2	V	26	439	VI 65	534	VIII	1
305	V	25ab	440	VI 66	536	VIII	2
320	V	27	441	VI 67	539	VIII	5
325	V	28	442 3	VI 68-9	541	VIII	6
328	V	29	457 8	VI 71	542 3	VIII	7
329	V	30	459	VI 72	544-5	VIII	8
330	V	31	462 3	VI 73-4	546	VIII	9
356 *	V	32	466 7	VI 75 6	548	VIII	11
357 8	V	32-3	468-9	VI 77	549	VIII	12
359	V	34	471	VI 78	550	VIII	13
360	V	35	472	VI 79	551	VIII	2 3
361	V	36	Kofasthana VII		552 3	VIII	4
362	V	38			554	VIII	22
363-4	V	41	479	VII 7	568	VIII	19 20cd
365	V	43	480	VII 9	578	VIII	20ab, 21ab
369	V	45	482	VII 13			
371	V	46	483	VII 16	580	VIII	23cd
372	V	49 50	484	VII 17	581 2	VIII	24
373	V	47	485	VII 18	583-5	VIII	25 7
374	V	48	486	VII 19	586 7	VIII	28
375	V	49	489	VII 20	588	VIII	29
376	V	51	490	VII 21	591	VIII	30
377	V	55	491	VII 22	592	VIII	31
378	V	60	492	VII 23	593	VIII	32
379	V	56	493	VII 28-9	594-5	VIII	33
380-1	V	57	504	VII 30	596	VIII	34
382	V	58	505	VII 31	597	VIII	35
383	V	52	506-7	VII 32			

अभिधर्मदीपः

विभाषाप्रमादृत्तिसहितः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

[L B, 1 Fol. 1a]⁽¹⁾ ॐ स्वस्ति । नमः सर्वज्ञाय ।

[1] यो दुःखहेतुव्युपशान्तिमार्गं प्रदर्शयामास नरामरेभ्यः ।

अत्र पट्टीसमासपरिग्रहे सति मार्गसत्यं प्रधानम् । तथा चोक्तम्—
“मार्गविदोहं मार्गस्य.....”^२ [इति] विस्तरः । तदुक्तं भवति—यो
देयमनुष्येभ्यो मार्गं प्रदर्शितवानिति ।

समाहारलक्षणद्वन्द्वपरिकल्पे [तु चतु] र्गामप्यार्यसत्यानां प्राधान्यम् ।
तथा चोक्तम्—“इदं दुःखसत्यमिति⁽²⁾ मिश्रव पूर्वमननुभूतेषु धर्मेषु धर्मवस्तु-
रुदपादि” इति विस्तरः ।^३ तदुक्तं भवति—यो देयमनुष्येभ्यश्चत्वार्यार्यसत्यानि
प्रदर्शितवानिति ।

तत्र दुःखसत्यमेकविधमभिनिर्वृत्तिस्वभाव्यात् । तथा चोक्तम्—
“दुःखा हि भिन्नयो भवामिनिर्वृत्तिः” इति । आत्याद्यष्टप्रकारं^३ वा फलमृता

^१ A blank space of about five letters in the MS

^२ Cf. इदं दुःखं अरियसत्त्वं हि मे भिन्नवे, पुण्यं अननुस्मृतेषु धम्मेषु चक्खु उद-
पादि, आण उदपादि, विज्जा उदपादि, आलोको उदपादि । *Vinaya*, I. p. 11.

Cf. also, इति दुःखमिति मे मिश्रव पूर्वमधुनेषु धर्मेषु बोनिमा मनविज्जारोहहृत्ती-
काराज्ज्ञानमुत्तमं चक्षुरत्तमं श्रेयोत्तमां प्रज्ञोत्तमां आलोकं प्रादुर्भूतं । *Lalitavistara*,
p. 417.

^३ Cf. इदं सो पन भिन्नवे, दुस्स अरियसत्त्वं—जाति पि दुक्का, जरा पि दुक्का,
म्याधि पि दुक्का, मरण पि दुक्क, अण्णिवेहि मग्गपोमा दुक्को, रिपेहि विज्जपोमा दुक्को,
यं पि इच्छं न समति त पि दुक्क, मत्तिस्सेन पञ्चुप्पादानस्यन्ता पि दुक्का । *Vinaya*,
I. p. 10 Cf also, *Lalitavistara*, p. 417.

या पञ्चोपादानस्कन्धाः । अथवा पौर्वाण्तिर्कं पञ्चाङ्गमपरान्तिकं [द्वयङ्गं]
तदुभयमभिसम^(३)स्य सप्ताङ्गम् ।^१

समुदयसत्यमेकविधं तृष्णानिर्देशात् । द्विविधं कर्मक्षेत्रात्मकत्वात् ।
पञ्चाङ्गानि वा पौर्वाण्तिर्कापरान्तिकाङ्गसंग्रहात्, इतुभूता वा पञ्चोपादान-
स्कन्धाः ।^२

निरोधसत्यमेकप्रकारमप्रतिसम्बिजन्मनिरोधात् । सत्यद्वयप्रधान(ण)-
मेदाद् द्विविधम्, सोपधिनिरुपधिशेषघातुमेदाद्वा । तृ(त्रि)प्रकारं वा प्रधान-
(ण)धिरामनिरोध^(४)घातुमेदात् । चतुष्प्रकारं वा चतुष्फलमेदात्^३ ।

मार्गसत्यमेकप्रकारं सम्यग्दृष्टिनिर्देशात् । द्विप्रकारं वा साक्षाद्यानास-
धमेदात्, दर्शण(न)भाषनामेदाद्वा । त्रिप्रकारं शीलसमाधिप्रज्ञास्कन्धमेदात्
चतुष्प्रकाङ्गं वा प्रयोगमार्गादिमेदात् ।^४ प्रतिपद्भेदाद्वा ।^५ अष्टप्रकारं सम्य-
ग्दृष्टयोद्योगमभावात् ।^६

इत्येतानि अत्याचार्यसत्यानि परिह्वेयप्रज्ञात^(७)व्यसाक्षात्कर्तव्यभाषयि-
तृष्यानीति^८ भगवान् प्रदर्शयामास नरामरेभ्यस्तेषां सत्यदर्शण(म)मभ्यत्वा-
चदर्थमुद्भूतत्वा[त्] । अतस्तानेव मार्गप्रदर्शण(न)कर्मणामिमेता[न्] ।
अतस्तेषु संग्रहा(दा)नाभिधायिनी चतुर्थी ।

^१ The seven *angas* refer to the seven links of the formula of *Pratitya samutpāda*, viz., *raṣṭa*, *śhaḍ āyatana*, *sparka*, *vedana*, *jata* and *jarā maraṇa*. Of these the first five are the effects of *avidyā* and the last two of *trishnā*, *upādāna* and *bhava*.

^२ The five *angas* refer to the five links of the formula of *Pratitya samutpāda*, viz., *avidyā*, *samskāra*, *trishnā*, *upādāna* and *bhava*.

^३ This refers to the four kinds of *lokottara phala*, i.e., the fruitions of supermundane path, viz., the *śrotāpatis phala*, *sakṛddharm phala*, *anāgāmi phala* and the *arhat phala*.

^४ This refers to the four kinds of *mārga*, viz., *prayoga-mārga*, *ānanta-ārga*, *pramāṇa-mārga* and *viśishamārga*.

^५ The four *pratipatis* are *sukhā dandhābhijyā*, *sukhā kṣhuprābhijyā*, *duḥkhā dandhābhijyā* and *duḥkhā kṣhuprābhijyā*.

^६ This refers to the *Ārya-aśṭaṅga-mārga*.

^७ Cf. स गो पतिर् दुस अरियमच्च परिच्छीरं...इदं दुक्कममुदयं अरियमच्च पट्ठाणं...इदं दुक्कनिराणं अरियमच्च सञ्चित्तानख...इदं दुक्कनिराणानिनी पट्ठिणं अरियमच्च भावेणं ति मे मिक्खवे...भावेणे उदगादि । *Vissaya*, 1 p. 11.

See *Lakṣa-śāstra* p. 418

तं सत्पथज्ञं शशिपत्य बुद्धं शास्त्रं करिष्याम्यभिधर्मदीपम्^१ ॥

‘तम्’ इति यः प्रतिविशिष्टविशेषणपरिच्छिन्नश्च^(७) च्छब्दचोदनयो(या) परिगृहीतः स तच्छब्देन पूर्वप्रकृतापेक्षोपजनितयच्छब्दसंबन्धेन संस्पृश्यते । संश्रासौ पन्थाश्च सत्पथः । अथवा सतां पन्थाः सत्पथः । तं सत्पथं जानीत इति सत्पथज्ञः । ‘तं सत्पथज्ञं प्रति(णि)पत्य’ इति कायवाङ्मनस्कर्म्मभिरभ्यर्च्येत्यर्थः ।

‘बुद्धम्’ इति विशिष्टविशेषणपरिच्छिन्नोऽपि बुद्धानुसारिपुद्गलप्रति-
(७)पत्यर्थे साक्षात्प्रतीतपदार्थकेन नास्तीति दिश्यते बुद्ध इति । अत्र बुद्धशब्दस्य प्रसिद्धिः बुधेरकर्मकत्वविचक्षायां कर्त्तरि को भवति । सर्वे वा ज्ञानार्था गत्यर्था इति कर्मकर्त्तरि क्वविधानम् । अभिधानलक्षणत्वाच्च कृत्तद्धितसमा-
सानामचोपम् । दृष्टं चेद् बुद्ध इत्यभिधानं कर्त्तरि लोके प्रयुज्यमानम् । तद्यथा निद्राविगमे पदार्थानुबोधे^(८) विद्यानिरासे च विबुद्धः प्रबुद्धो वेद्यदत्त इति । एवं भगवानभ्यविद्यानिद्राविगमात्, सर्वार्थावबोधाय^१ बुद्धो विबुद्धः प्रबुद्ध इत्युच्यते । यथा वा परिपाकविशेषात् स्वयमेव बुद्धं पद्ममेव भगवानपि^२ प्रसादिगुणप्रकर्षपरिपाकाद् बुद्धो विबुद्धः प्रबुद्ध इति । सर्वशिशुप्रयोगाच्च । दृष्टो ह्यत्र शिशुप्रयोगः । यथोक्तं व्यासेन

“(१)एतद्बुद्धा(ध्या) मा(म)येद् बुद्धः किमन्यद् बुद्धलक्षणम्” इति ।

तस्मादशिशुघोषेऽप्यनादरः ।

अत्र पुनः(नः) श्लोकस्य पूर्वार्धे परार्थसंपादकं वैशारद्यद्वयं प्रदर्शितम् ।
द्वितीये पादे स्वार्थसम्प[द]द्योतकं वैशारद्यद्वयमाधिष्कृतम् । न ह्यक्षीणास्त्रवः

^१ Cf. ३ सर्वथा सर्वहृतान्यकारः संतारपङ्कजगदुज्जहार ।

तस्मिन् नमस्तुत्य वषाधंतास्त्रे शस्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥ *Ab.* 1. 17

^२ सर्वस्मिन् ज्ञेये द्वादशान्तगलक्षणे । सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण्य भावदेव द्वादशावत-
नानीति सूत्रे वचनात् । *Saks.* p. 4 *CE. S.* iv. p. 15.

^३ विनयविभाषाकारास्तु चतुष्कोटिकं कुर्वन्ति । अस्मिन् बुद्धो न भगवान् । प्रत्येक-
बुद्धः स्वयम्भूतत्वाद् बुद्ध इति वाच्ये ननु । न तु भगवानपरिपूर्णदानादिगम्मास्त्वात् ।
यो हि माहात्म्यवान् स भगवानुच्यते । अस्मिन् भगवान् बुद्धश्चरममविवक्षो बोधिसत्त्वः परिपूर्णं
दानादिपारमित्यदानमिमम्बुद्धत्वाच्च । अत्युभयथा बुद्धो भगवान् । अस्मिन् नौभयथा
एतानाशारान्स्वापयित्वेति । *Saks.* p. 3.

शक्तो मार्गमाख्यातुमिति । न चासम्यक्संबुद्ध सर्वधर्मानभिसंबोद्धुमल-
मिति । कथं पुनः(न)रेत [Fols 2—30 lost]^१

[I B, 2. Fol 31 a] ⁽¹⁾दिगात्मानो वैशेषिकपरिकल्पिता असत्त्वादेव
नैव नित्या नामित्या ।^२ असत्त्वं पूर्वमा[वि]ष्टम् ।

साध्योपमपि प्रधानं न नित्यम् ।^३ कुतः ? त्रैगुण्यस्य

[2] सत्त्वाद्यनन्यधामात्रे व्यक्ताभ्याः प्रसज्यते ।

तद्विकाराद्विकारित्वं प्रकृतेस्तदमेदतः ॥

यदि सत्त्वादयो [गुणाः] नान्यथा भवन्ति त्रासबुद्धिमाधेन, न तर्हि
किञ्चित्सेभ्यो व्यक्तं सुत्पद्यते । अन्यान्यथा भवन्ति, अनित्यास्तर्हि प्राप्नुयन्ति ।
कर्मण्यदादोष इति चेत्, अत्र भ्रमः ।

[3] न कर्म स्वकृतोत्सर्गात्

यदि प्रतिपुरुष कर्माणि बुद्धिपूर्वाण्यबुद्धिगतानि वा प्रधाने विद्यन्ते
साधारणप्रधानवरूपनान्येभ्यः तर्हि प्राप्तमिति । किञ्च,

ज्ञव्यक्तात्मकता मत्ताः ।

प्राक्पक्षे मुक्त्यभारश्च द्वितीये^३ऽन्येऽप्युपपन्नाः ॥

यदि तानि कर्माणि पुरुषात्मकानि न त्रे(न्ये)ऽसति मोक्षमायः प्राप्नोति ।
पुरुषनित्यत्वे कर्माणि(नि)त्य(त्वा)प्रसङ्गात् । 'च'शब्दात् पुरुषकर्तृत्वाद-
दोष(पा)द्यः । 'द्वितीयेऽन्येऽप्युपपन्ना ।' प्रधानात्मकपक्ष एते च दोषाः
प्रसज्यन्त्यन्येऽपि दोषस्य साधारणत्वाददृताभ्यागमानिमोक्षप्रसङ्गात् ।
तन्मात्⁽⁴⁾ त्रीण्येव च सर्वज्ञमिदितान्यसंस्कृतानि नित्यानीति सिद्धम् ।

व्याख्याताः अष्टौ पदार्थाः — संस्कृताः पञ्च, अथद्यासंस्कृताः । एताव
यैतरमर्थं यदुक्तं संस्कृतं चासंस्कृतं चेति ।^५

तथैतदायतनधातुव्यवस्थानेन व्यवस्थाप्यते ।^६

^१ A major portion of the First chapter (Fol 2—30) is lost. In these lost
folios the *Abh.* has discussed the *śamās* and *śamāsikṛta-dharma*, as is
evident from a subsequent statement व्याख्याता अष्टौ पदार्थाः — संस्कृताः पञ्च,
अथद्यासंस्कृताः । The *Abh.* 2—15 also deals with the same topics.

^२ These refutations are not found in *Abh.*

^३ See note 1

^४ Cf. व्याख्याता एतौ पदार्थाः । व्याख्यातवचनम् । *Abh.* 20 ab.

द्वादश खल्यायतनानि । चक्षुरादीनि धर्मायतनान्तानि ।^१

अष्टादश धातवः । चक्षुर्धा^(२)तु रूपधातुश्चक्षुर्विज्ञानधातुर्यावन्मनोधातु-
धर्मधातुर्मनोविज्ञानधातुरिति ।^३

तत्र सायत् ।

[4] रूपस्कन्धो हि नेत्राद्या दशायतनधातवः ।

धर्मसंज्ञे त्रयस्कन्धाः साऽविज्ञप्तिर्धुवत्रयाः ॥

[5] मनःसंज्ञकमन्योऽपि सप्तविज्ञानधातवः ।

इति ।

कः पुनरायतनधात्यर्थः ? तदुच्यते ।

आयद्वारं ह्यायतनं धातु^(४)र्गोत्रं निरुच्यते ॥

तदुक्तं भवति—चित्तचैतसिक्काख्यमायमेतानि तन्मन्तीत्यायतनानि ।^१
यस्मात्सप्तचित्तधातवश्चास्यास्माकपिणः स्कन्धा एभ्यश्चतुर्प्रत्ययात्मकेभ्यः
प्रतापन्ते तदुत्पत्तिं वा प्रत्यायन्ते तस्मादायतनानि ।

^२धात्यर्थस्तु गोत्रार्थः । तदुक्तं भवति—एकस्मिन्च्छरीरपथेऽष्टादश

^१ द्वादशायतनानि—चक्षुसायतन, श्रोत्रायतन, घ्राणायतन, जिह्वायतन, वायुमायतन, मन-
यायतन, रूपमायतन, गन्धमायतन, रसायतन, फोदृश्यायतन, धम्ममायतन । *Vbh.* p. 70.

^२ अद्वारस्य धातुयोः—चक्षुधातु, रूपधातु, चक्षुर्विज्ञानधातु, श्रोत्रधातु, सहधातु,
श्रोत्रविज्ञानधातु, घ्राणधातु, गन्धधातु, घ्राणविज्ञानधातु, जिह्वाधातु, रसधातु, जिह्वा-
विज्ञानधातु, वायुधातु, फोदृश्यायतनधातु, मनोधातु, धम्मधातु, मनोविज्ञान-
धातु । *Vbh.* p. 87

^३ Cf. अपिनेसती एन आयतनतो, आयतन तननतो, आयतस्य च नयनतो आयतन
नि वदुम्य । *Vm.* xv. 4

^४ Cf. गोत्रार्थो धात्यर्थः । सर्व्वस्मिन् पर्व्वे बहुव्ययस्याभिरूप्यमुवर्णादिगोत्राणि
धातव उच्यन्ते, एवमेवस्मिन्प्राथये सन्नाने वा अष्टादश गोत्राणि अष्टादशधातव उच्यन्ते ।
आयतस्तत्र गोत्राण्युच्यन्ते । त इमे चक्षुरादय नस्यावराः । स्वस्य जातेः । समाग-
हेतुत्वात् । अमलुत् तर्हि न धातु स्यात् । चित्तचैतानां तर्हि जानिवाचकोऽयं धातुः सत्यं
इत्यपरे । *Atth.* i. 20 ab.

Cf. also, यथा लोके विविक्ता हस्तिालमनोमिन्द्रियो मेलावयवा धातुयो नि वुच्यन्ति,
एवमेता पि धातुषो विप धातुषो । यथा वा गरीरसद्वानस्य नमुदायस्य अयमयमूतेमु

धर्मगोत्रानि(शि)—इति ।⁽⁷⁾ भ्रुव(व)द्वयस्याप्यत्र प्रतिनिधिस्थानीया प्राप्तयो गोत्रभूता विद्यन्ते । आकाश च सर्वभूतभौतिकरूपाधारमिति तदप्यत्रा स्तीति । स्थलक्षणधारणाद्वा तद्वालुत्यम् ।⁸

अथ कस्माद्द्वादशायतनान्यष्टादश च घातव पृष्ठद्वनिरुच्यन्ते ? नतय (न्य)न्यतरणि(नि)र्देशाद्गतार्थमेतदिति । अत्रोच्यते ।

[6] योगरूप्यालुक्कल्पादेर्द्वादशा⁽⁹⁾यतनीं मृनिः ।

शुद्धयाद्येस्त्वधीहान्यै घातृश्चाष्टादशोक्तवान् ॥¹⁰

स्कन्धेषु हि दृश्यमानेषु योगिनोरसर्वश्रेयप्रतिविम्बकाम्युपतिष्ठन्ति । घातुष्यपि सप्तचिचघातुप्रतिविम्बकानि सादृश्याद् दुरवधाराणि भवन्ति । घातुस्कन्धव्यवस्था चायतनेषूक्तेष्वभिहितकारणा भवन्ति सुलक्षा चेति घातुदेश⁽¹¹⁾ना । तदुर्ध्वं स्कन्धप्रगति । यथोक्तम्—“चक्षु प्रसीत्य रूप चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । यथाणा सन्निपातात् स्पर्श । सहजा वेदना चेति (त)ना” इति ।¹² तस्मादायतनानि घातृना योनि, घातव स्कन्धानामिति ।

‘शुद्धयादे(द्ये)क उधीहान्यै घातृश्चाष्टादशोक्तवान् ।’ सप्तविज्ञानघातवो हि दृश्यमाना [I A 1 Fol 31 b]⁽¹³⁾ शुद्धयैकत्वप्राह निवर्तयन्ति । पिण्डैकानमप्राह च निवर्तयन्ति ।

धैमाया पुनराहु —“रूपसमूहानामायतनदेशना । चित्तचे(चै)रुस मूढाना स्कन्धदेशना । रूपचित्तसमूढाना घातुदेशना । तीक्ष्णेन्द्रियाना(णा) या स्कन्धदेशना । मध्येन्द्रियाना(णा)मायतनदेशना । मूर्द्धन्द्रियाना(णा) घातुदेशना । एष सक्षिप्तम⁽¹⁴⁾व्यविस्तरद्वीनाम् ।”¹⁵

अथवा ‘शुद्धयैकत्वादिधीहान्यै घातृश्चाष्टादशोक्तवान् ।’ ये सल्लु शुद्ध्यै

रससोपिनामिन्नु घातुसमूहान् एवमेतेषु पि पञ्चस्कन्धसङ्ख्यादस्तु अतमावस्तु अथयवेषु घातुसमूहान् वेत्तिष्या । *Vs xv 21*

⁷ Cf अपि च यथा नियमिण अतः नाम समावर्तो नचि न एवमेता । एता पन अतनी मनावं चारेन्तीनि घातुयो । *Id d*

⁸ Cf मोहैत्रियरुचिप्रपातिस स्कन्धादिदेशना ॥ *AK* ॥ 20 cd.

⁹ Cf चक्षुष्यं पञ्च रूप च उपाञ्जलि पञ्चविंशत्याण । निष्ण सयनि कसो । पस्याञ्जया वेत्ता । *S II, p 72*

¹⁰ See *LV/PAk* 1 p 40

कत्वमध्यवसिता मनसश्चेतनायां वा रूपचित्तैकत्वं वा तेषा(पां) ममद्(त्व)
बुद्धिनिरासार्थमष्टादशधातुनूकयानिति ।^१

क पुनरयं पदभ्यो विद्वानकायेभ्योऽन्यो मनोधातुः ? न खलु कश्चि-
दन्यः । किं तर्हि ?

[7] पण्णामन्यो^(३)न्यत्तन्त्रत्वात्कारणं यदि तन्मनः ।^२

^१ Cf. अपि च, धातु ति निज्जीवमत्तरसेवेत अधिवचन । तथा हि भगवा “छ
धातुको अय मित्तु, पुरिसो” ति आदिषु जीवसञ्ज्ञासमूहमनस्य धातुदेसन अकासी ति ।
Vm xv 22.

^२ Cf. ननु च पदविज्ञानवाया विज्ञानसन्ध इत्यवतम् । अथ^१कोऽय पुनस्तेभ्योऽन्यो
मनोधातु ? न खलु कश्चिदन्य । किं तर्हि ? तेषामेव

पण्णामनन्तरासीत विज्ञान यदि तन्मनः ।

यद्यत्समनन्तरनिष्ठ विज्ञान तन्मनोधातुरित्युच्यते । तद्यथा स एव पुत्रोऽन्यस्य
पिता भवति तदेव फलमन्यस्य बीजमिति । *Abb. I 17 ab.*

Cf. also,—मनोधातु पन यथासम्भवतो चवत्तुविज्जाणधातु आदीन पुरेषरानुचरा
विय दट्ठव्वा । *Vm xv. 42*

The *Vibhanga* gives a long definition of these two terms तस्य षट्त्मा
मनोधातु ? चवत्तुविज्जाणधातुया उप्पज्जित्वा निरुद्धसमनन्तर उप्पज्जति चित्त मनो
मानस हृदय पण्डर मनो मनायतन मनिन्द्रिय विज्जाण विज्जाणवत्तन्धो तज्जा मनोधातु;
सोत...धाण...जिह्वा ...वायविज्जाणधातुया उप्पज्जित्वा...तज्जा मनोधातु; सम्बधम्मेषु
वा पन पठमसमन्नाहारो । अय वृत्तति मनोधातु । *Vbh p 88* —‘तज्जा मनोधातु’नि तस्मि
आरम्भणे जाता कुसलाकुसलविपाकतो दुविषा मनोधातुसम्पटिच्छनविच्च । ‘सम्बधम्मेषु
वा पन पठमसमन्नाहारो’ति एतेषु चवत्तुविज्जाणादीषु सम्बधम्मेषु उप्पज्जमानेषु पठमस-
मन्नाहारो, “एतेन पञ्चद्वारावज्जनविच्चा विरियमनोधातु गहिता ति वेदितव्या । *Vbh A.*
pp. 81-2

स्वधिपयालम्बनक्रियापेक्षया विज्ञानान्तरोत्पादनादिशक्त्यपेक्षया चैकस्य विज्ञानस्य त्रिधा निर्देशः क्रियते—‘मनश्चित्तं विज्ञानं च’ इत्यानागतस्याती-
तस्यापि भूतभाविन्या संग्रया व्यपदेशः । एवं सति “अष्टादशघातबलै-
यधिक्यः” इत्यभिषमग्रन्थोऽप्यनुलोमितो^(१) भवति । सूत्रेऽपि चोक्तम्—
“यत्पुनस्तद्भवति चित्तमिति वा मन इति वा” इति विस्तरः ।^२ तदेवं व्याख-
क्षणेन भवता नित्यं करणं मनो ‘नित्यध्यात्मा कर्ता’ इति प्रतिपिद्धं भवति ।

अथ कस्मात्तदेव चक्षुर्विज्ञानादीनां पञ्चानामप्याश्रयत्वेन नोक्तमिति ?

अथ ब्रूमः—

रूपरूपाश्रयास्तित्वात्पञ्चानां रूप्युदाहृतः ॥^३

चक्षुरादीनामसाधारणत्वादिति ।

अथ यदुक्तम्—‘संसंयोगा सहसंग्रहेन(४)’ इति । कौ पुण(न)रिमौ
संग्रहसंयोगादित्येतदपदिश्यते ।

[B] स्कन्धापतनघातूनां स्वात्मना संग्रहः स्मृतः ।^५

तत्वेरो किर नाम शीघ्रभाषकाप्रत्यक्षे हृत्ये गृहेत्वा आह—पटिञ्चा दि नाम भागतद्वाने
आवर्जन न कानव्व, तवङ्गुनिस्सिनपमेव कानव्व’ इति । तस्मा इय मनो ति सहावर्जनक
भवङ्ग, मनोविञ्जाण नि जवनविञ्जाण । *Vbh A pp 81-2.*

^१ Cf विञ्जाण, चित्त, मनो ति अत्यन्तो एक । *Vm xiv 82*

^२ Cf. पञ्चमेव तथापि

पट्टाश्रयप्रतिद्वयार्थं पातवोऽष्टादश स्मृताः ।

पञ्चानां विज्ञानघातूनां चक्षुर्धातुनादयः पञ्चाश्रयाः । पट्टस्य मनोविज्ञानपा-
तोराश्रयोऽप्यौ नास्ति । अतस्तदाश्रयप्रतिद्वयार्थं मनोघातुत्वादिति । *Akh. I. 17 cd*
आश्रयादिपट्टव्यवस्थानैनाष्टादश घातवो भवन्ति । आश्रयपट्टकं चक्षुरादिमनोभूतम् ।
आश्रितपट्टकं चक्षुर्विज्ञानादि मनोविज्ञानान्तम् । योगाचारदर्शनेन तु पट्टविज्ञानव्यतिरिक्तो-
प्यन्ति मनोघातुः । साधुपण्णिया अपि हृदयवस्तु मनोविज्ञानघातोराश्रय इत्यप्यन्ति ।
Sakv p. 39 For the Yogācāra view, See *Trimbhā*, 5 For the view of
the Tāmraparanyā, cf मनोघातु-मनोविञ्जाणघातूनां निरुपलववण हृदयवस्तु ।
Vm xiv. 60

^३ Cf. तत्संग्रह एकेन स्वयमेवाकृतनेन च ।

घातुना च स्वभावेन परभाषविशेषतः ॥ *Ak I. III*

For a controversy on *saigraha*, see *Ko VII. 1.*—इदानीं सङ्ग्रहकथा

क्षणपरमातु(सु)जातिसत्त्वानां प्रत्येकं यथायोगं संग्रहो वेदितव्यः ।
कस्मात् ?

स्वात्मना नित्यमवियोगात्

तस्मा^(६)द् द्रव्यात्मसंग्रहः । सच्छब्दनिमित्तं हि सतो भावः सत्ता
द्रव्यं प्रकृत्यर्थः । द्रव्यात्मसंग्रहः प्रत्ययार्थ[], सत्क(त्कि)या घोषचारसत्ता-
रूपा । वैशि(शेषि)कसत्ता तु नोभयमर्थान्तरत्वात् । न ह्यर्थान्तरं स्यात्तो-
पपद्यते । किञ्च, स्यात्तन्व्यात् । निरुक्त्यपभ्रंशाच्च । नहि घटेन सत्तोत्पाद्यते ।
आवरणाभावात्तन्नि(श्चि)त्यत्वाभ्यु^(७)पगमाच्च । निरुक्त्यपि भ्रश्यते—सत्ता-
योगारसन्ती[ति] । स्यान्मालयादिवत्सत्तावान्वा क्रियावदिति । यस्तवयं
संग्रहस्तथादिषु संग्रहः प्रोक्तः स कादाचित्कत्वाद् गौणो मन्तव्यो न मुख्यः ॥

संग्रहोऽस्तु

समत्वं चित्तचैतसाम् ॥

पञ्चभिः समात्मन्येन प्रयुज्यन्त इति । सम्प्रयुक्ताश्चित्तचैतसा एव धर्मा
नान्ये^(८) इति ॥^६

अथ य एते सूत्रान्तरेषु स्वरूपायतनधातुसंशब्दिता धर्माः भूयन्ते ते
किमेतेष्वेव संग्रहं गच्छन्ति, बाह्योऽस्मिन्नेति ? अत्रोच्यते ।

[१] तदाल्या येऽन्यसूत्रोक्तास्तेषामेवैव संग्रहम् ।

द्रूपच्छास्त्रनयामिश्रो बुद्धयापेक्ष्य स्वलक्ष[णम्] ॥^९

तत्र तावच्छीलस्वरूपादीनां^१ पञ्चानां स्वरूपानां शीलस्वरूपो^(१०) रूपस्वरूपेन
संगृहीतः । शेषाः संस्कारस्वरूपेन । दश कृत्स्नायतनान्यप्यलोभस्याभाव्या-
दृष्टानां^२ धर्मावयवमेव । सपरिधाराणि तु मनोधर्मावयवनाभ्यां पञ्चस्वरूपस्य-

नाम शानि । तत्र यस्मा दामादीहि बलिवहादया विप नचि यस्मा वेहिचि धम्मेहि
गत्तहोपा नाम गचि, तस्मा "नत्थि वेचि यस्मा वेहिचि यस्महि सत्तहोपा, एव सत्ते
'एवविधेन ऋमङ्गहो नि आदि निरत्था" नि येम रद्धि, येमप्याणि राजनिरत्थानञ्च,
सिद्धरिपकानञ्च । Ks. A. vii 1 For *sangraha*, see *Arm* p. 32

^१ See *Arm* p. 33 For a controversy on *sangraha*, see *Kr.* vii 11

^२ Cf. तयान्वेषेण यथायोग्यं स्वन्वयवतनधातवः ।

प्रतिपात्ता यथोक्तेषु संग्रहाय स्वलक्षणम् ॥ *Alk.* x 27. See *Vrs.* xv 25.

^३ शील-नामाणि प्रज्ञा किमस्ति ज्ञानदन्तारि ।

^४ बुद्धियन्तेष्वोपायनीयानि नोहितावसानवृत्त्यावयवानि ।

भावत्वात् । अन्त्ये द्वे^१ कृत्स्नायतने चतु स्कन्धस्वभावत्वात्, मनोधर्मायतनाभ्याम् ।

धातूनामपि षट् धा[I B, 3 Fol 32a]⁽¹⁾तवः । तेभ्यश्चत्वारः स्पष्टव्यधातूनाम्, पञ्चमो रूपधातूना, षष्ठः सप्तभि[स्त्रिच]धातुभिः ॥^२

[10] अन्योन्यसंग्रहो ज्ञेयः स्कन्धादीनां यथापथम् ।

रूपस्कन्धस्य दशस्वायतनधातुषु रूपिषु संग्रहो वेदितव्यः । धर्मायतन-
धातुप्रदेशेन [न]यान्त(श)मपि स्कन्धात्ता यथायोगधर्मायतनधातुभ्याम् ।
(2)अन्यस्य तु मनआयतनस्य सप्तभिस्त्रिचधातुमिरिति ॥

अथ कस्मादसंस्कृत स्कन्धैरसंशुद्धीतम् ? इमं ।

नाधस्वपतनादिभ्यो नित्यानां स्कन्धसंग्रहः ॥^३

आदिशब्दाभिधिरित्यसंस्कन्धसङ्गण ययुक्तत्वाच्चेति ॥

[11] धर्मस्कन्धसहस्राक्षमशीतेरपि संग्रहः ।^४

ज्ञेयोऽनंतरणेष्वेन तैः सम्मार्गमितारणात् ॥

मशी⁽⁵⁾ति कटनमंतरणसहस्राणि^{*} यैर्विण्णे(ने)याः सम्मार्गमवतार्यन्ते ॥

^१ आकाशान'त्यायतन विज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्न ।

^२ यत्र पृथिवीधात्वादयः षट् । तेषामाद्यानां चतुर्णां स्पष्टव्यधाती सप्तह । आका-
शधातो रूपधातो आलोकतम स्वभावत्वात् । विज्ञानधातो सप्तसु वित्तधातुषु सप्तह ।
Saky p 56

In Pali tradition the *apodhatu* and the *akasmadhatu* are included in the
dhammasdhatu पृथिवीतेजोवायोधातुयो फोटुव्यधातु यव । आपोधातु आकाशधातु
ष धम्मधातु यव । विज्ञानधातु यवविज्ञानाणिसप्तविज्ञानधातुसङ्ख्यो यव ।
V'm xv 30

^३ Cf स्कन्धेष्वसंस्कृत मोक्षधर्मायोगात् क्रमं पुनः । Ak i 22 ab

^४ Cf धर्मस्कन्धसहस्राणि याव्यशीतिं जपौ मुनिः । Ak i 25 ab

^५ The Pali tradition has 84000 *dharma skandhas* यव धम्मसङ्ख्यो
चतुस्रशीति धम्मसङ्ख्योसहस्राणि ति ? सङ्ख्येव हि द् बहुवचन

इमंतीति बहुतो अण्ति द्व सहस्रानि निष्कृतो ।

चतुरासीति सहस्रानियं मे धम्मा पवतिनो ति ॥

एव परिटीकितधम्मसङ्ख्यो चतुरासीति सहस्रमण्यदं हानि । तस्य एवानुपधिकं
एवो धम्मसङ्ख्यो, विस्मयन एको । अभिधर्मे एकमेकं निरुद्धमात्रेण एवमेकं च वित

किं पुनस्तेषामेकैकस्य प्रमाण(ण)म् ? ब्रूमः । अत्राचार्याणां भेदगता बुद्ध्यः । केचिदाहुः

[12] धर्मस्कन्धप्रमाणं(णं) तु मत्यादेरेकशः कथा ।^१

सत्यध्यानसमाधिस्मापत्तिविमोक्षप्रतीत्यसमुत्पादस्कन्धादीनामेकशः कथा धर्मस्कन्धः । (४) रागादिवरितप्रतिपक्षो धर्मस्कन्ध इत्याचार्यकम् ।

तत्सतत्त्वं तु केषांश्चिद्वाङ्मनामापीप्यते परैः ॥

येषां तावद्वाक्स्वभावं बुद्ध्यवचनं^२ तेषामशीतिधर्मस्कन्धसहस्राणि रूप-स्कन्धैकदेशेन संगृहीतानि । येषां पुनर्णा(र्ना)मस्वभावं तेषां संस्कारस्कन्ध-संगृहीतानि । अयं स्वागमः—“जीवतो भगवतो वाङ्मनाम^(५)स्वभावं बुद्ध्यवचनं गौणमुच्यम्यायेन । परिणि(नि)वृत्तस्य तु नामस्यभावमेव, न वाक्स्वभावम्, ब्रह्मस्वरत्यान्मुनीन्द्रस्य, लोकवाचां तत्सादृश्यानुपपत्तेः ॥”

कस्मात्पुनरेते षड् धातयः पृथगुच्यन्ते ? यस्मादेते

दारभाजन एको धम्मवस्तन्धो । विनये अत्थि बत्थ्, अत्थि भात्थिक्का, अत्थि पदभाजनिप, अत्थि आपत्ति, अत्थि ज्ञापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिवच्छेदो । तत्थ एकमेको कोट्ठासो एकमेको धम्मवस्तन्धो ति वेदितव्वो । एव धम्मवस्तन्धतो चतुरासीति धम्मवस्तन्ध-सहस्सानि । *Dhs A. i 67 See LVPAk i p 46*

^१ Cf शास्त्रप्रमाण इत्येके

एके तावदाहुः । धर्मस्कन्धमहाकस्त्वेव अभिधर्मशास्त्रस्य प्रमाणमिति । तच्च षट्सहस्राणि । मपरै पुनराहुः

स्कन्धादीनां कथं कथा ।

स्कन्धायतनधातुप्रतीत्यसमुत्पाद *अरणादीनां कथा प्रत्येव धर्मस्कन्ध इति ।

वरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णितः ॥

एव तु वर्णयन्ति । बशीतिवरितसहस्राणि सत्त्वानाम् । रागद्वेषपोहणानादिवरित-भेदात् । तेषां प्रतिपक्षेण भगवताऽशीतिधर्मस्कन्धसहस्राण्युक्तानि । *Akk. i 26*

^२ येषां वाक्स्वभावो बुद्ध्यवचनमिति । येषां सूत्रान्तिस्त्वानां वाग्विब्रज्जितस्वभावो तेषां तानि रूपस्कन्धसंगृहीतानि । येषां निकायान्तरोपेयाणां चित्तविषयवत्तां नामानि तेषां संस्कार-स्कन्धेन संगृहीतानि । संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वाज्ज्ञानं । अभिधाधिक्याणां तृतीयस्वभाव-मिष्टम् । “चतुरशीति धर्मस्कन्धसहस्राणीति निकायान्तरे सूत्रपाठः । *Seh. p. 52*. The last line obviously refers to the Pali tradition quoted above.

[13] सत्प्रवृत्त्युपादानमौलं पट्टघातनो मताः ।
प्रोक्तास्तद्भेदतो यस्मादस्मिन्मारो(स्मिन्नानो) निवर्तते ॥

(७) एते हि पट्टघातयो गर्भावप्रान्तिकाले मौलं सत्प्रवृत्त्युपादानम् ।
कथम् ? यस्मादयं कायाख्यः समुच्छ्रायः पृथिवीधातुना खण्डपटलक्षणेन
सन्धारितो भूतान्तरवृत्त्युद्रेकोऽस्थिस्नायूनसदन्तरोमादिसद्यः । अर्धाधुना
द्रवस्नेहलक्षणेन श्लेष्मरधिरादिमयेनाभिष्यन्दिनसंश्लेषित^(७) भूतान्तरः । तेजो
धातुनाऽणस्यमायेन परिपाचितज्ज्वादौर्गन्धः । वायुना च प्रेरणात्मकेन संचारित
भोजनरसधातुयिगमूनश्लेष्मपित्तसद्यः । नभोधातुना च मुपनासिकाकर्णा
दिच्छिद्रजनितभोजनपाणा(ना)दिप्रवेशानक्रमणक्रिय । विज्ञानधातुना वस्तू
पलब्धिपक्षणेन^(८) वायुधातुक्रियाध्यासिनोऽपादितसजनिताङ्गप्रत्यङ्गवेष्टो मोक्ष
सत्प्रवृत्त्युपादानमयं । इन्द्रियानि(शि) चक्षुरादीनि रास्त्रय भूतग्रहणेन
गृह्यन्ते, चैतसिका विज्ञानग्रहणेनेति प्राधान्याद् भूतचित्तग्रहणम् ।

किमर्थं पुनः(न)रेत एव धातुपटक्मुपदिष्टम् ? यस्मादस्य भेदात्^(९)
'अस्मिन्नानो निवर्तते' । कथम् ? पट्टघातुप्रभेदाद्वात्प्रदष्टिनिरासः । तस्मि
न्नासादस्मिन्नानसमुद्भातः ॥

‘सत्कायदष्टिपुटत्वात्’

इत्यत्र पुनः(नः)

[14] क्लृप्तेव हि विज्ञानं

विज्ञानधातुरभिप्रेतम् । कस्मात् ?

[द्रष्टव्यं] जन्मणि(नि)श्रयात् ।^१

यस्मादेते पट्टघातयो जन्मतो निश्रयभूतास्तस्मात् ‘क्लृप्तेव विज्ञानं’
[I A, 3 Fol 32 b] अत्र द्रष्टव्यम् ॥

^१ Cf छत्र भिषगव धातून् जगदाय गच्छस्तावकवति होति । *Asg* 1 p 176

^२ Thus is a part of a *karika* of the lost portion of the *Ad*

^३ Cf विज्ञानधातुविज्ञान सास्त्रव जन्मनिधया । *At* 1 28 cd, also cf यो
नामन्मर्दिनिर्वनयति नटनराजपामने पञ्चविज्ञानमयस्कन सास्त्रव च धनाविज्ञानम् अयमुच्यते
विज्ञानधातु । *Siksha* p 221

क पुण(न)रयमाकाशघातुरन्यः पुणः(न) पृथगाकाशात् ?^१ तदुच्यते ।

रघातुः पृथगाकाशाद्रूपायतनसंग्रहात् ।

आकाशं हि धर्मायतनसंगृहीतं नित्यं च । आकाशघातुस्तु चानुपो
रूपायतनसंगृहीतः, आलोकतम स्वभावो वर्णविशेषो वातायनच्छिद्राद्यभि-
व्यक्तरूपः^२ । तत्पुन

[15] नमः खलु नभो धातोरासन्नो हेतुरेव तु ।

भूतानां तानि तज्जस्य रूपस्यैवतु चेतसः ॥

उक्तं हि भगवता—“पृथिव्यस्तु मिश्रिता । आपो वायौ । वायुराकाशे ।
आकाशं तु नित्यत्वात्संप्रतिष्ठितम्” इति ।^३

यदि खलु स्वप्रतिष्ठा(प्र)माकाशं^४ कस्माच्चक्षुर्कम्—“आकाशमालोके
सति प्रज्ञायते ।” प्रमः । नैव दोषः । (३)आधेयेनाद्यप्रस्थापनात् । सर्वस्य
खलु संस्कृतस्य मूर्तिक्रियाप्रतिलम्भे गगण(न)माधारः । अथवाऽऽकाशघातु-
रमाकाशशब्देनोक्तः । स हि ग्राहणः प्रष्टा तस्मिन्नाकाशघातामाकाशसं-
क्षीत्यत एवोक्तमालोके सति प्रज्ञायते । न चाकाशमालोके सति प्रज्ञायते,

^१ Cf छिद्रमाकाशघातवाच्यमालोक्तमसौ विल । *Al* x 28 ab

‘मालोकतमसौ विल’ इति विलशब्द परमशयतनात् । स्वमतं तु संप्रतिप-
द्रव्याभावमात्रमाकाशमित्यभिप्रायो लक्ष्यते । *Saka* p 57

^२ Cf रूपपरिच्छेदलक्षणं आकाशघातु “असम्पृष्टमावच्छिद्दविवरपञ्चुपट्टाना वा
परिच्छिन्नरूपपट्टाना, वाय परिच्छिन्नेषु रूपेषु, इदमित्ये उद्धमस्य तिरिय ति च होति ।
Vm xiv 63 See also, *Dkt A*. iv 76 and *Asm* p 13

^३ This passage is referred to and criticised in the *Brahmasutra San-
kara Bhashya*, II 2, 24

Cf अय आनन्द महापठनी उक्ते पतिष्ठिता, उदक वात पतिष्ठित, वाता आकासन्तो
होति । *Dighe* xvi 3 13

Cf also, तदेव सप्तैश्वरी पञ्चप्रतिष्ठा, पञ्चो घनोदधिवलयप्रतिष्ठ, घनोदधिवलय
घनवानप्रतिष्ठम्, घनवातवलय सनुवातवलयप्रतिष्ठम्, ततो महातमाभूतमाकाशम् । सर्वं
चैत पृथिव्यादिननुवातवलयान्तमाकाशप्रतिष्ठम् । आकाश त्वत्प्रतिष्ठम् । *Tattvārka-
Bhashya*, III 1

^४ Cf सम्प्रस्थापि राहुल, आकाशा न वत्वचि पतिष्ठितो, एवमव सौ त्व राहुल
आकाशसम भावन आवहि । *Al. sutra* 62

अनिदर्शण(न)त्वात्^१ । एष अकाशधातुर्भू^(४)तानामासन्नो निश्चयः । तानि
 ॥ तज्जस्योपादायरूपस्य । तदपि विज्ञानस्य । विज्ञानमधिचैतसिकानां
 धिप्रयुक्तानां च धर्माणाम् । अत आकाशं त्रैलोक्यप्रतिष्ठा^२ । तदभावे
 त्रैलोक्यमप्रतिष्ठितमनाधारं, ख(न) प्रहायेत । तस्मादाकाशं जगदुत्पत्ति-
 प्रलयनिमित्तं ना(न) नारायण(स) इति सि^(५)द्धम् । गतमेतत् ॥

इदानीं वक्ष्यम् । एषामध्यात्मिकानां धातूनां कोऽनुक्रमः ? भूम ।

[16] प्रत्यक्षवृत्तिर्यत्तत्प्रागप्राप्तग्राह्यतोऽपि यत् ।
 ततोऽपि यद्वीयोऽर्थं पटिष्ठमितरादपि ॥^३

प्रत्यक्षवृत्तीनि खलु खलुरादीनि पञ्च प्रागुक्तानि । तेभ्योऽप्यप्राप्त-
 ग्राहिणी द्वे प्रागुक्ते । तयोरपि यद्य(इ)धौयोऽर्थं तत्प्रागु^(६)क्तम् । प्राप्तप्रा-
 हिनां(णं) तु 'पटिष्ठमितरादपि' यत्पटुतरं तत्प्रागुक्तमिति ॥

अभिषमंदीपे विभाषाप्रभाषां वृत्ती प्रथमो(वा)ध्यायस्य द्वितीय पादः^४ ॥

^१ For a controversy on the *anidarśanatva* of *Ākaśa*, see Kv vi 7 —
 इदानीं आकाशो सनिदस्सनीति कया नाम होति । तत्र येन तल्लिच्छदादीमु आगम्यवर्ति
 निस्माप सन्नोपि अजटावासो सनिदस्सनाति लद्धि मेय्येषाणि अग्नकान । Kv A vi 7

^२ Cf वनिविहा व भन्ते । लोकट्टिनी पण्णसा ? गोयमा । अट्टविहा लोणट्टि
 पण्णसा, तज्जहा—आगासपनिट्टिए वाए वातपनिट्टिए उयही उदधिपनिट्टिया पुडवी, पुडवी
 पनिट्टिया तसपावरा पाषा, अजीवा जीवपनिट्टिया, जीवा वम्मपइट्टिया, अजीवा जीवमगहीता,
 जीवा वम्ममंवहीता । *Bhagavatī sūtra*, i 6, 54

^३ Cf प्राक् पञ्च वर्तमानार्थाद् भौतिकाध्यान्वनुष्टयम् ।

दूराऽनुतरवृत्तबाध्यद् यस्यास्थानं ततोऽप्ये वा । Ak i 23

Cf also, Vm xv 24 and Aśm ॥ 14

^४ V *supra*, p 4 n. 1 These lost folios (2—30) must have contained
 the remaining portions of the first *pāda* and the beginning portions of the
 second *pāda*

प्रथमाध्याये

तृतीयपादः ।

इदमिदानीं वक्तव्यम् । य एतेऽष्टादशधातवः, एषां कति सनिदर्श-
णाः(नाः) कत्यनिदर्शणाः(नाः) ? कति सप्रतिघाः कत्य⁽⁷⁾प्रतिघाः ? कति
व्याकृताः कत्यव्याकृता इति ? अत इदं प्रतायते ॥

[17] सनिदर्शण(न) आद्यार्थः

आद्यस्य चतुर्धातोर्गोऽर्थो रूपधात्वाख्यः स सनिदर्शणः(नः) । स ह
निदर्शणे(ने)न निर्दिष्ट इति कृत्वा । निदर्शनं चास्य संबन्धि विद्यत इति
सनिदर्शणः(नः) ॥

मूर्त्ताः सप्रतिघा दश ।¹

सप्त⁽⁸⁾चित्तघातृन्धर्मघातुं च हित्वा दशान्ये मूर्त्ता धातवः 'सप्रतिघा
दश' ।

'प्रतिघो नाम प्रतिघातः । स च त्रिविधः । आवरणविषयालम्बन-
प्रतिघातः । तत्रावरणप्रतिघातः स्वदेशे परस्थोत्पत्तिप्रतिघन्यः । स तु
मूर्त्ताणां(ना)मेव संस्थानवर्ता परमाणूनां दिग्देशनिर्देशानां धर्माणाम् । यथा
हस्तो⁽⁹⁾ हस्तेन प्रतिहन्यते उपलो धोपले[न] । विषयप्रतिघातश्चक्षुरादीनां
विषयिणां रूपादिषु स्वेषु विषयेषु प्रतिघातः । यस्य यस्मिन् वृत्तिः सञ्चि-
पातलक्षणा कारिभ्राख्या च स तस्मिन् प्रतिहन्यते ततोऽन्यत्रावृत्तेः । आल-
म्बनप्रतिघातश्चित्तचैतानां स्वेध्यालम्बनेषु प्रतिघातः² ॥

[L B, 4. FoL 33 a.] (1)कः पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः ?³ यस्मिन्यस्य
कारिर्त्र स तस्य विषयः । यच्चित्तचैत्तेर्गृह्यते तदा लम्बनम् । तदिहावरण-
प्रतिघातेन दशानां सप्रतिघत्यमन्योन्यावरणात् ।

¹ Cf. सनिदर्शन एकोऽत्र रूपं सप्रतिघा दश । *Akk.* 1. 29 ab.

Cf. also, *Dhs.* 1421 and *Asm.* p. 17.

² This whole passage is almost identical with *Akk.* 1. 29 ad. The latter
quotes a passage from *Pragñapti* after defining the *nishkya-pratighāta*.

³ This whole passage, from कः पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः 10 इति भदन्तकुमार-
सतः, is almost identical with *Akk.* 1. 29 ab.

‘ये धर्मा विषयप्रतिघातेन सप्रतिघा आयरणप्रतिघातेनापि ते’ इति ? चतुष्कोटिक.^१ । प्रथमा कोटिः—सप्तचित्तघातवो^(२) धर्मधातुप्रदेशश्च यः संप्रयुक्तः । द्वितीया—पञ्च विषयाः । तीया—पञ्चेन्द्रियाणि । चतुर्थी—धर्मधातुप्रदेश संप्रयुक्तवर्जः ।

ये विषयप्रातघातेन सप्रतिघा आलम्बनप्रतिघातेनापि ते’ इति पञ्चात्पादक.—^३ ये ताज्जालम्बनप्रतिघातेन विषयप्रतिघातेनापि ते स्युः । विषयप्रति^(३)घातेन, नालम्बनप्रतिघातेन पञ्चेन्द्रियाणि ।

“यत्रोत्पिस्सोर्मनसः प्रतिघातः शक्यते परेः कसुंम् ।
तत्सप्रतिघ होय विपर्ययादप्रतिघमिष्टम् ॥”

इति मद्गन्तकुमारलातः ।

उक्ताः सप्रतिघाः^४ ॥

कुशलादयोऽभिधायन्ते ।

अन्यत्र रूपशब्दाभ्यां च एवाव्याकृता मताः ॥^५

त एव दशाव्याकृता रूपशब्द^(६)धातुवर्जाः । तौ हि निप्रकारौ कुशलाकुशलाव्याकृतौ ॥^६

[18] शेपात्रिधा

^१ इत्र विषयालम्बनप्रतिघाताभ्यां विलम्बितानामपि सप्रतिघत्वप्रसङ्गाच्चतुष्कोटिक प्रश्न । *Sakv* p 59

^२ पदवात्पादक इति । यदि प्रश्नस्य पदवात्प्राग्व नृहीत्वा विमर्जनापात्तिर्यतः च पदवात्पादक । *Ibid*

^३ See *Dhs* 1089 and *Asm* p 18

^४ Cf. लवणोऽव्याकृता अष्टौ च एवाव्याकृता । *Ak* : 29 cd

^५ According to the Pali tradition *rupa* is *anyakrita*, i.e., karmically un-moral. There is a controversy about this — न वत्तञ्च ‘रूपं कुमरं पि अकुमरं पीति ?’ जामना । *Kv* viii 9

—इदानीं रूपं कर्मं नि कया मायं होति । तत्थ यम कायवधीविज्जतिमवातं कमेव कायकम्मं कवीकम्मं नाम, तच्च कम्मममुत्थानं कुमरं, अकुमरममुत्थानं अकुमरं नि रट्ठि गम्यमाति महीमायवानञ्चव मम्मितीयानञ्च । *Kv A* viii 9

Cf. also, *Dhs* 431 and *Asm* p 55

सप्तचित्तघातचो हि त्रिप्रकाराः । धर्मघातुश्च । संप्रयुक्तत्रिप्रकारः,
विप्रयुक्तोऽसंस्तुतश्च ।^१ यथाशास्त्रं कश्चित् त्रिप्रकारः कश्चिदेकप्रकारः
संभवतो द्रष्टव्यः ।

कः पुनः कुशलार्थः ? शिक्षितार्थः कुशलार्थः प्रवीणवत् । विपाक^(५)-
हेतायौषमिको द्रष्टव्यः । एवमकुशलोऽपि । अन्याकृतस्तूमयपक्षाव्याकरणा-
द्व्याकृत इत्यभिप्रायः ॥

कति कामघातुप्रतिसंयुक्ताः कति यावदप्रतिसंयुक्ता इति । तदिद-
मारभ्यते ।

इह सर्वेऽपि

कामघातो सर्वेऽप्यष्टादश विद्यन्ते ।

रूपधातौ चतुर्दश ।

रसगन्धौ सविज्ञानौ धातू द्वित्वा^२

(६)गन्धरसधातू तद्विज्ञानधातू च द्वित्वा । आरूप्ये

प्रयोनित्माः ॥^३

^१ धर्मघातुरलोभादिस्वभावराप्रयुक्तसमूहश्च प्रतिपत्तिविरोधश्च कुशल । लोभादि-
स्वभावसंप्रयुक्तसमूहोऽकुशल । अन्योऽन्याकृत । *Abb* १ 30 a — धर्मघातु'रिति विस्तर ।
अलोभादिस्वभावो याप्रयुक्त, अलोभादिप्रयुक्तो वेदनादि, अलोभादिप्रयुक्ता विप्रयुक्त
प्रातिज्ञात्वादि, अविज्ञानिश्च । प्रतिसंस्थानिराधश्चापर इति चतुर्विध कुशलो धर्मघातु ।
Saks. p 60 See *Asm* p 22 and *Asm* p 55

^२ Cf त्रिपाद्व्ये कामघातधातुः सर्वे रूपे चतुर्दश ।

विना गन्धरसध्माजिह्वाविज्ञानधातुभिः ॥ *Ab* १ 30

The *Abb* १ 30 contains a long discussion on a controversy about
the non existence of the *ghāna*-and *jihvendrya* in the *Rupa loka*. The views
of the *Vaibhasika* and *Bhadanta Śrīlāta* are given. This controversy is also
to be found in the *Kr.* viii 7 — तस्य यस्य "रूपो मनोमयो सव्यङ्मप्यनङ्गो अर्हो-
नेन्द्रियो" नि मुल निस्माय ब्रह्मकायिज्ञान धातादिनिमित्तानिपि आवतनानंवाति कथेत्वा
सट्टायननिको तेम अतभावोनि रुडि, सेय्ययापि अन्धकानञ्चेय सन्निवर्तोमानञ्च ।
Kr A viii. 7. See *Asm* p 56

^३ Cf आरूप्याप्ता मनोपममनोविज्ञानधातवः । *Ab* १ 31 ab.

अग्रपञ्चान्तिमः[३] स्मृतः । अन्ताञ्चेत्युपसंख्यानम् । पश्चिमा मनो-
धातुमनोविज्ञानधातुधर्मधातव एवमारूप्यधातौ सन्ति ॥

कति सास्त्रवाः कत्यनास्त्रवाः

[19] सास्त्रवाणा(ना)सरा अन्त्यास्त्रयः

अनन्तरोक्तास्तत्र सास्त्रवाः दुःखसत्^(७)मुदयसत्यसंगृहीताः । अनास्त्र-
धास्तु मार्गसत्वासंस्कृतसंगृहीताः ।

शेषास्तु सास्त्रवाः ।^१

पञ्चदशधातवः सास्त्रवाः, आस्त्रयसप्रयोगित्वव्यवकीर्णत्वाङ्गभावेभ्यः ।

कोशकारस्त्वाह—“अनुशयानुशयनात्सास्त्रवाः ।”^२ तदेतदग्रहणम्(ह) ।
न^३ । निरुक्तानुशयार्थपरिज्ञानात् । निरुक्तापरिज्ञानं^(४)तावत् । अनुशया-
नुशयनात् साानुशयाः ।^४

न सास्त्रवा न यावदोघा । आस्त्रवा हि आभयाप्राघावदधीचिमु-
पादाय चित्तसन्ततिं लापयन्ति स्वयं च स्रवन्तीत्यास्त्रवाः^५ । अनुश-
यास्त्यनुशेते । ज्ञेयाः क्रियन्ति । ग्रन्था ग्रथन्ति । संयोजनानि संयोज-
यन्ति । बोधाः अपहरन्ति । इति स्वक्रियाद्वारे^(६)यैतेषु यथैवेता नैरुक्त्यसंज्ञा
निधिशस्त इत्येषा व्याख्यानीतिर्ज्यायसी ।

^१ Cf सास्त्रवानास्त्रवा एते त्रय शेषास्तु सास्त्रवा । Ak 1 31 cd, cf also,
Dhs 1103, Asm p 18 and Asm p 56

^२ Cf सास्त्रवा आस्त्रवास्तेषु यस्मात्समनुशेते । Ak 1 4 cd

^३ Thus न is not required

^४ Cf अनुशया इति आभयगतम्... कामरागाद्या सप्त । ते हि आभयगता पुन्युन
कामरागादीन् उपातिहनुयावन् अनुमेन्ती येवा नि अनुशया । Vm xxiii 60

^५ Cf आस्त्रवन्ती इति आभवा । चक्रवृत्ता पि^० ये मनतो पि सन्दर्शि पवतन्ती इति
वृत्त इति । घम्भो याव गावम्, ओकामना याव अवग्य सवन्तीति वा आस्त्रवा ।
“विरारिवापिपठन् मदितादया आभवा विद्या नि पि आभवा । Dhs A 11 43

Cf also, पुत्राणामयो वमणासवपादासव, गरस सन्निवाहिनिर्वाहिस्रोतोवत् ।
Tattvārtha-Bhāṣya, vl. 2. S.c Asm p 18

अनुशयाथोऽपि यदि पुष्ट्यर्थस्तेन^१ मार्गणि(नि)र्वाणालम्बनेषु मिथ्या-
ः दृष्ट्वादेषु पोषोत्कर्षदर्शना(ना)त्, निर्वाणमार्गयोरपि रूपादिवत् साक्षयत्व-
प्रसङ्ग इति । मतमेतत् ॥

कति सवितर्काः[] कति सविचारा इति वि[L. A. 4. Fol. 33 b]स्तरः ।

सालम्बप्रथमाः पञ्च सोपचारास्त्रयस्त्रिधा ॥^२

सालम्बनानां घातूनां ये प्रथमाः पञ्च ते सवितर्काः सविचाराः ।
'त्रयस्त्रिधा' । ये त्वन्त्यास्त्रयस्ते त्रेधा । सवितर्काः सविचाराः । विचार-
मात्राभासवितर्काः । अधिचाराश्च । कामघातौ प्रथमे च ध्याने वितर्को
तौ(ने)षु त्रिषु प्रकारेषु प्रविशति । स सत्यवितर्को विचारमात्रश्च⁽²⁾ ॥

अब्राह्म—यदि पञ्चविज्ञानकायाः सवितर्काः सविचाराः कथं तर्हि
विकल्पा इत्युच्यन्ते ? प्रमः

[20] निर्विकल्पगुणस्वार्थाः

गुणः स्वार्थो येषां ते भवन्ति 'गुणस्वार्थाः' । एते हि

अस्मारादनिरूपणात् ।^३

अविकल्पा इत्युच्यन्ते । एतौ हि प्रधानौ विकल्पो^४ त्रैयम्बिकधर्म-

^१ 'आत्मवास्तेषु प्रस्मासमनुमेरते' इति । तस्मात्मात्मवा इति.... अनुमेरत इति
पुष्टिं लभन्त इत्यर्थः । प्रतिष्ठा लभन्त इत्यर्थो वा । पुष्टिलब्धे प्रतिष्ठालाभे वा ते
रागादयः सत्तायन्ते । अथैव व्यावक्षते । यथानुमेने ममायमाहार इति पथ्योऽनुगुणीभव-
तीत्यर्थः, तथा रागादयोऽपि तेषु धर्मेष्वनुमेरतेऽनुगुणी भवन्तीत्यर्थः । रागाद्यभिव्यन्दित
कर्मनिर्वन्तिता हि साक्षवा धर्माः । 'प्रत्ययानुगुण्येनानुमेरते पुष्टिं लभन्त इत्यनुसया' । अनुमे-
रतेऽनुगुणा वर्तन्ते प्रथमा एष्यति वानुसया । अनुसयन चैषामालम्बनतः सप्रयोगतो वा
इन्द्रव्यम् । *Saks. p. 13.*

^२ Cf. सवितर्कविचारा हि पञ्चविज्ञानमात्रवः ।

अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकाराः दोषा उभयवर्जिताः ॥ *Atk. l. 32.*
See Dhs 996-998, Am. p. 58 and Am. p. 15.

^३ Cf. निरूपणानुस्मरणविकल्पेनाविबल्यकाः । *Atk. l. 33 ab.*

^४ त्रिविधः किञ्च त्रिविधः—स्वभाव-अभिनिर्गुण-अनुस्मरणविविधः । तदेवा स्वभाव-
विकल्पोऽस्ति नेनरो । तस्मादविकल्पका इत्युच्यन्ते । *Atk. l. 33 ab.*

'त्रिविधः किञ्च त्रिविधः' इति । निरुपणः परमतघोतनार्थः । स्वाभिप्रायस्तु
चेतनाविनेय एव विनर्त्त इति । न स्वभावविकल्पोऽन्वो धर्मोऽन्वोति । *Saks. p. 64.*

विषयो । योगिणां(नो) कृताकृतकर्मान्तप्रत्यये^(३)सखा चित्तरक्षणे स्मृतिः प्रधानी भवति । धर्मस्य सामान्यलक्षणहेतुफलसंबन्धादिषु प्रविचयाख्यः प्रज्ञास्वभावः प्राधान्यमनुभवति । अत्र तु

मनोमौमी स्मृतिः पूर्वो द्वितीयो घोरि(नि)रूपिका^४ ॥

‘मनोमौमी’ति वर्तते । पञ्चानां विज्ञानकायानां जातिवधिरपुरुष-
रूपदर्शनवद्बुद्धिः । तत्रापि च स्मृतिः समा^(५)हिता चासमाहिता च
अनुस्मृतिविरूपः, आसम्भनामिलपण्(न)तुल्यत्वात् । प्रज्ञा त्वसमाहितया-
ऽभिन्निरूपणा विरूपः, समाहितायाः प्रकारविशेषशि(नि)रूपणमाधात्,
पूर्वनिरूपितोपलक्षणमाश्रयित्वाच ॥

*अर्थेणं पण्णां विज्ञानकायानां कतरद्विज्ञानं कियद्धिः सविकल्पकम् ?
तद्विदमाधिप्पिय^(६) ते ।

[21] विज्ञानपञ्चकं कामेष्वेकेन सविकल्पकम् ।

स्वभावाविकल्पेन ।

तस्मादन्यत् त्रिभिः

मनोविज्ञानं कामेषु त्रिभिः सविकल्पकम् ।

ध्याने प्रथमे चासमाहितम् ॥

प्रथमे हि ध्याने यदसमाहितं मनोविज्ञानं तत् त्रिभिरेव ।

[22] द्वाभ्यामव्यग्रं

यत्पुनः समाहितं [न]द्वाभ्यामेवाभिन्निरूपणविकल्पमपास्य^(७) ।

एकेन चतुःश्रोत्रत्वगाश्रय[म्] ।

यत्पुनश्चतुःश्रोत्रत्वगाश्रयं विज्ञानं प्रथमे ध्याने तदेकेनैव ।

द्वाभ्यां तदुपरिव्यग्रं

द्वितीयादिषु ध्यानेषु द्वाभ्यां व्यग्रमिति वर्तते ।

^३ Cf. तो प्रज्ञा भावनी व्यप्रा स्मृतिं तर्ह्येव भावनी ॥ *At.* L 33 cd.

^४ The topics discussed here under the *kārikā* 21—34 are not found
in *At.*

एकैर्नैव समाहितम् ॥

अनुस्मृतिविकल्पेनैव । एवं यावद्भवाग्रम् ॥

इदमिदानीं चक्तव्यम् । कुत्र कस्य पट्टप्रकारं विज्ञानं कुशला^(७)दिवि-
कल्पकं भवति ? तदिदमभिवर्मगङ्गरं प्रस्तूयते ।

[23] उच्छिन्नशुभवोजस्य दर्शकं(नं) सविकल्पकम् ।

कुशलं नास्ति विज्ञानमन्यत्र प्रतिसन्धितः ॥

इह तावदुच्छिन्नकुशलमूलस्य पञ्च रूपोन्म्रियाधयवलोत्पन्नं दर्शकं
विज्ञानं कुशलं न विद्यते, अन्यत्र कुशलमूलप्रतिसन्धानात् ।

[24] कामेभ्यो वीतरागस्य^(८) बालस्याहानिवर्मिणः ।

द्विधाप्यकुशलं नास्ति

दर्शकं च मनोविज्ञानं च यद्यपरिच्छान(तु)धर्मा भवति ।

क्लिष्टं चार्यस्य नोत्तमम् ॥

न चार्यस्योर्ध्वभूम्यालम्बनं क्लिष्टं विज्ञानं विकल्पकमस्ति ॥

किञ्च,

[25] नाह्निष्टाव्याकृतं किञ्चिदूर्ध्वभूमिविकल्पकम् ।

न चानिष्टाव्याकृतं किञ्चिदूर्ध्वभूमिविकल्पकमस्ति ।

^(९)क्लिष्टं विकल्पकं चापि नास्त्यधोभूमिगोचरम् ॥

न च क्लिष्टं विज्ञानमधोभूम्यालम्बनं विकल्पकमस्ति ।

[26] त्रिवेह द्वयमार्यस्य

इह कुशलाकुशलाव्याकृतं दर्शकं च मनोविज्ञानं च विकल्पकमस्ति ।

रागिणः सशुभस्य च ।

अपीतरागम्याप्यनुच्छिन्नकुशलमूलस्य वृषाजनस्य त्रिविधं [I. B. 5.
Fol. 34 a.]^(१) द्वयमस्ति ।

न शुभं नापि च क्लिष्टं द्वितीयादिषु दर्शकम् ॥

विज्ञानमस्तीति ॥

इदमिदानीं वक्तव्यम् । कथमसत्यात्मनि श्वाश्वते तद्गुणे च संस्कारे स्मृतिहेतायसति प्रतिक्षणविनश्वरेषु च विज्ञानेषु च परस्पराकृतसंकेतेषु पूर्वानुभूतेऽर्थः स्मर्यते ? [तद्]पादश्यते । यद्यपि दत्तोत्तर एव वादः^१ तथापीदं^(२) शास्त्रानुगतमारभ्यते ।

[27] प्रयोगादङ्गसांनिध्यात्सभागत्वाच्च सन्ततेः ।

प्राग्विज्ञानानुभूतेऽर्थे चेतस्युत्पद्यते स्मृतिः ॥

प्रणिधानानुमयज्ञानपाटयसातत्यकारित्वाभ्यामसहकारित्वाभ्यामसहकारिकारणसांनिध्ये सन्तत्त्वानुकूलेभ्यः पूर्वविज्ञानानुभूते रूपादां वस्तुनि स्मृतिरूपयते ।

आत्मम^(३)नःसंयोगात्संस्कारापेक्षा तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । आत्ममनःसंयोगः संस्काराणां शशविपाणयदसिद्धत्वाभित्यस्यास्यात्मनः संस्काराणामनुपपत्तेः । संस्कारसंयोगश्च सकलात्मव्यापित्व^(४)(त्वे) प्रदेश-वृत्त्यभ्युपगमदोषाश्च । तस्मात् सुपट्टकं प्रयोगादङ्गसांनिध्यादिभ्यः स्मृतिरूपयते परमार्थसंवृतिविष^(५)या ॥

[28] एतद्विपर्ययात् मान्द्यात्क्लेशरोगाभिभूतितः ।

ज्ञातपूर्वेषु भावेषु विस्मृतिः संप्रजायते ॥

इदमिदानीं विचार्यते । दुःखदर्श^(६)(ण)हेयादिना पञ्च प्रकारेण विज्ञानेन यदनुभूतं तत्कतमेन स्मर्यते ? तद्विदं प्रस्तुयते ।

[29] दृष्टं द्वित्रिचतुःपञ्च प्रकारेणापि चेतसा ।

स्मर्यते यत्तदन्यैश्च नान्योऽन्यं^(७) व्योघदृक्क्षये ॥

सर्वाभि^(८)(णि) खलु दुःखदर्श^(९)(णा)दिहेयानि पञ्चप्रकाराणि परस्परा-नुभूतं स्मरति^(१०) । अथ त्व^(११)(त्र)नियमः—'नान्योऽन्यं व्योघदृक्क्षये' । निरोधमार्गदर्श^(१२)(ण)प्रज्ञातव्यानुभूतं तु माम्योऽन्यं स्मृतिप्रतिनियतात्म-नत्वात् । जेगस्तु त्रय प्रकारः सम्मिधालम्बनत्वाच्च प्रतिषिध्यन्ते ॥

[30] विज्ञानानां तु पञ्चानां^(१३) यदेकेनानुभूयते ।

तत्स्मर्यतेऽपि चान्येन

^१ It appears that this topic was discussed in *Adh.* in its lost portion (V. *supra*, p. 4, n. 3)

मनोविज्ञानेनेत्यर्थः ।

तेन खल्वितरैरपि ॥

मनोविज्ञानेनापि यदनुभूतं तत् पट्भिरपि स्मर्यते ॥

अथ द्वादशानां चित्तानां कोऽर्थः केनानुभूतः कतिभिः स्मर्यते ? द्वादश-
चित्तानि^१ । कामाद्यचराणि कुशलादीनि चत्वारि । रूपावचराणि शीघ्र-
(एष)^(१)न्यत्राकुशलात् । एषमारूप्यावचराण्येतान्येष जीयि । शैक्षमशैक्षं च ।
स्मृतिरपि तत्संप्रयुक्ता द्वादशविधैव ।

तत्र किं केनानुभूतं त[द्] द्वादशभिरपि स्मर्यते ? कामाद्यचरकुशला-
नुभूतं तत् द्वादशविधया स्मरति । एषमकुशलेन । तन्निवृताव्याकृतानुभूत-
मष्टविधया स्मरति । कामाद्यचरा^(१)सर्वथा । रूपारूप्याद्यचर्यथाऽन्यत्र
निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृतायाः शैक्षाशैक्षभ्यां च । एषमनिवृताव्या-
कृतेन । रूपाद्यचरकुशलानुभूतं क्षर्याभिः स्मरति । तन्निवृताव्याकृतानुभूतं
दशभिरन्यत्र कामाद्यचरणि(निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृताभ्याम् । तद्नि-
वृताव्याकृतानुभूतं दशभिरन्य(न्य)^(१)त्रारूप्यावचरणि(निवृताव्याकृतानिवृता-
व्याकृताभ्याम् । आरूप्यावचरः कुशलानुभूतं दशभिरन्य(न्य)त्र कामाद्यचर-
णि(निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृताभ्याम् । तन्निवृताव्याकृतानुभूतं नवभि-
रन्य(न्य)त्र कामाद्यचरं निवृताव्याकृतानिवृताव्याकृताभ्याम् । रूपाद्यचराणा-
निवृताव्याकृतात् । एषमनिवृताव्या[I. A, 5. Pol. 34 b.]^(१)कृतेन । शैक्षानु-
भूतमेकादशभिरन्यत्र कामाद्यचरणि(निवृताव्याकृतादेवमशैक्षेने(णे)ति । संक्षे-
पार्थस्त्वयं श्लोकैः प्रदर्शयते ।

[31] द्व्यव्याकृतानुभूतं यचितं द्वादशकादिह ।

व्यारूप्यरूपणि(निवृतेः स्मर्यतेऽष्टाभिरेव तत् ॥

कामघातो निवृताव्याकृताऽनिवृताव्याकृताभ्यां यदनुभूतं तदष्टाभिः
स्मर्यते । रूपारूप्यावचरे द्वे निवृते हित्या । शैक्षमशैक्षं चैषमनिवृताव्या-
कृतेन ।

[32] रूपारूप्यात्तन्निवृतशुभाभ्यां तु क्रमेण(श्च) यत् ।

कामाज्ञाव्याकृते हित्या स्मर्यते दशकेन तत् ॥

कामाद्यचरणि(निवृताव्याकृते हित्या ।

^१ See *Adv. Śāstra* 120 and *Sutr.* p. 134.

[33] रूपे त्वनिवृत्तास्थेन दृष्टमव्याकृतेन यत् ।
आरूप्याव्याकृते हित्वा तदन्यैः स्मर्यते पुनः ॥

यत्खलु रूप⁽³⁾धातौ अनिवृताव्याकृतेनानुभूतं तदारूप्याव्याकृते द्वित्या
तदन्यैर्दशभिः स्मर्यते ॥

[34] आरूप्यान्याकृतज्ञातं यथेतो नवकेन तत् ।
कामाप्ताच्याकृते हित्वा रूपाप्तानिष्ठृतं तथा ॥

गतमेतदौपोदघातिकं प्रकरणम् । प्रकृतमेवाभिधीयताम् ॥

य एतेऽष्टादशपातव एषां कति सासम्भनाः कत्यना⁽⁴⁾सम्भनाः कात्युपात्ताः
कत्युपात्ताः कति सविताः कत्यसंविताः ? तद्विद्वामभ्यते ।

[35] चित्त्वारूपाः सप्त सालम्बा धर्माख्यः संप्रयुक्तकः ।

सालम्बना इति वर्तते । शेषास्त्यनालम्बना विषयाग्रहणात् ॥

अमूर्ता ध्वनिना सार्थमनुयाताः

य एते सतन्त्रित्वात्तयो धर्मधात्यर्थेन सहोकास्ते शब्देन (१) सदा उ-
पात्ताः । अतोऽन्ये

नव द्विधा ॥^१

ये सम्मानाधिरोहिणः(ः) प्रत्युत्पन्नाश्चक्षुरादयस्तद्विनिर्माणशब्द
रूपादयः । शेषास्त्यनुपात्ताः । निश्चेतनत्वाद्नाममाश्रयपर्यापन्न(स्या)श्च । शेषा
ये याथाः कायेन्द्रियवर्तमानव्यतिरेकवर्तिनस्तेऽनुपात्ता इति सिद्धम् ॥

कति मृतानि कश्च भौतिकाः ? तत्राप्युच्यते ।

[36] ⁽⁶⁾स्पृश्यं द्विधा

अत्र भूतानि चत्वारि भौतिकं च शुद्ध्यादिसप्तप्रकारम् ।^१

^१ Cf सप्त सामन्वनाञ्जितयातथोद्भवं च धर्मत ।

नवानुपासास्ते चाष्टौ शब्दद्वयान्य नव द्विधा ॥

***गान्धर्वन पञ्चनमिस्वभावम् । - उपात्तमिति काऽर्थः ? यच्चित्तचतैरिमिष्टान्
 भावेनोपगृह्यतेषु हापादान्भाष्यमन्यायानुविधानात् । यत्त्वानि सचेतनमित्युच्यते । Abb
 1 34 See, Dhs 1185-1186 and Aam p 58

* दण्डन-वर्ग-शून्य-स्थिति में न्याय विभागा ।

संघर्मांशः सह ता नव भौतिकाः ।^१

सह धर्मधात्वशेनाविज्ञप्त्याख्येन 'स[ह] ता नव भौतिकाः' ॥

एवं कति मूर्ताः ?

दश सावयवा मूर्ताः

शेषास्त्यमूर्ताश्चक्षुर्विज्ञानधात्यादयः ।

त एव दश संचिताः ॥^२

परमातु(ए)संघाता(७) इत्यर्थः । त एवाष्टौ चक्षुर्विज्ञानधात्यादयो [हित्या
शेषा दश] संचिताः ॥

कति छेत्तारः कति छेत्तेयाः, कति दग्धारः कति दाह्याः, कति तोलय-
तारः कति तोल्याः ? तदिदमज्ञोच्यते ।

[37] रूपगन्धरसस्पर्शश्चेतुच्छेद्यात्मका मताः ।

दाहकास्तोत्तकाश्चैते दाह्यास्तोन्यास्त एव वा ॥^३

'धा' शब्दो मतयिकल्पार्थः । केपा(७)चित्तेजोधातुरेव दग्धा शुद्धत्वमे-
वा(७) तोलयम् ॥^४

कति विपाकजाः कत्यौपचयिकाः ?

[38] पञ्च रूपीन्द्रियात्मानो विपाकोपचयात्मकाः ।

^१ Cf. सप्रष्टव्यं द्विविधं शेषा रूपिणो नव भौतिकाः । धर्मधात्वैकदेशश्च ।
पञ्चेन्द्रियधातवश्च चत्वारो विषयाः । एते नव भातवो भौतिका एव । *Akk.* L 35 abc.

The *Akk.* L 35 c contains a discussion on the *bhūta-bhāntikarūda* भूतमात्र
दशावतनानीति मन्त्रबुद्धदेवः । तन्त्र नैवम् ** । This view of Buddhadeva is refer-
red to in the *Adv. śāstra* 116.

^२ Cf. तच्चिता दश रूपिणः । *Ak.* L 35d.

^३ Cf. छिनत्ति च्छिद्यते चंश्च वाह्यं धातुचतुष्टयम् ।

दहते तुल्यत्येवं विषयो दग्धतुष्टयोः ॥ *Ak.* L 36.

^४ केचिदाहु । तदेव धातुचतुष्टयं दाहकं च तुल्यम् । केचिदाहुस्तेजोधातुरेव दग्धा
गुह्यत्वेन च तुल्यमिति । *Akk.* L 36.

चतुर्धातुं तावन्नमते न चतुर्विज्ञानधातुम् । कामधातौ क्रमेण(१)
चतुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः, आरूप्यधातुच्युतश्च द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्य-
मानः । स्याच्चतुर्विज्ञानधातुना न चतुर्धातुना । द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्य-
श्चतुर्विज्ञानमसंमुखीकुर्वाणः । ततश्च्युतश्चाद्यस्तादुपपद्यमानः^(३) । उभा-
भ्यामपि—आरूप्यधातुच्युतः कामधातौ ब्रह्मलोके चोपपद्यमानः । नोभा-
भ्याम्—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

यश्च[नु]र्धातुना समभ्यागतः चतुर्विज्ञानधातुनापि सः ? चतु-
कोटिकः ।^१ प्रथमा—द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यश्चतुर्विज्ञानमसंमुखीकुर्वाणः ।
द्वितीया—कामधातावलम्बि(च)विहो^(४)नं (न) चतुः । तृतीया—कामधातौ
लब्धाविहीनश्च(न च)तुः प्रथमध्यानोपपन्नो द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च पश्यन् ।
चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ॥^२

गतमेतत् । प्रकृतमिदानीमनुवर्त्यताम् । कत्याध्यात्मिकाः कति
धाद्याः ?^३

द्वादशाध्यात्मिका ज्ञेयाः^४

पञ्चेन्द्रियात्मिकाः सप्तचित्तधातु (स) वद्ध्य, अहंकारसन्धि^(५)अथयत्याद् ।
“आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति परिहृतः ।” इति ।^६

बाह्याप्यद्विपयात्मिकाः ॥

कति दर्शण(न)हेयाः कति भावनाहेयाः कत्यहेयाः ?^७ तदारभ्यते ।

[40] त्रयोऽन्त्यास्त्रिविधाः

मनोधातुर्मेखो(नो)विज्ञानधातुर्धर्मधातवस्त्रिमकाराः । अष्टाशीत्यनुसय-
सहचरिष्यथस्तत्प्राप्तयश्च दर्शण(न)^(८)हेयाः ।

^१ This whole *Adv.* (from चतुर्धातुं तावन्नमते to चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा) is almost identical with *Akb.* I. 38 cd.

^२ प्रथमे चतुर्कोटिके प्रतिलम्बोपविकृतो द्वितीये तु प्राप्तिमात्रम् । *Sakv.* p. 73.

^३ See *Dhs.* 1207, 1208 and *Aam.* p. 58.

^४ Cf. द्वादशाध्यात्मिका हित्वा क्पादीन्

आत्मन्ययानि नयमध्यात्मिकं बाह्यं वा । अहंकारसन्धियक्त्वाञ्चित्तमात्मेत्युपचर्यते ।
“आत्मना हि सुदान्तेन....” अत्र आत्मभूतस्य चित्तस्याप्ययमावेन प्रत्यासन्नत्वात् । *Akb.*
I. 39 ab

^५ Cf. अस्तनाव मुदन्तेन नाय समति दुल्लभं । *Dhammapada*, XII 4.

^६ See *Dhs.* 1002—1008 and *Aim.* p. 26.

शेषा भावनापथसंक्षयाः ।

ये साक्षयाः । ये त्वनास्रवास्तेऽप्रहेया निर्दोषत्वात् ॥

न रूपमस्ति दग्धेयं नाकुट्टं नाविकल्पकम् ॥^१

पृथग्जनत्वमिति चेत् ।^२ न । तस्यानिवृताध्याकृतत्वात्, समुच्छिन्न-
कुशलमलवीतरागाणामपि तत्समन्वागमात् । आपाधिकं च कायवाकर्म-
रूपस्य^(१) भागं तद्व्याप्यमार्गविरोधित्वाद्विहीनं न तु प्रहीनं^(२) तस्मादुभयं न
दर्शय^(३) (न) हेयं सत्येष्वधिप्रतिपक्षेः । दुःखधर्मज्ञानक्षान्ती पृथग्जनत्वप्रसंगाच्च ।

पञ्चविज्ञानकाया [अ]विकल्पकास्तेऽपि न दर्शय^(३) (न) हेयः ॥

कति समागाः कति तत्समागाः ?

[41] समाग एव धर्माख्यः शेषास्तुमयथा स्मृताः ।^१

(१) धर्मधातुयज्या अन्ये धातवो द्विधाः । समागास्तत्समागाश्च ॥

कः पुनः समागार्थः को वा तत्समागार्थः ?

समागस्तत्समागत्ये स्वक्रियाभाक्त्व तुल्यते ॥^२

^१ Cf दत्त भाषनया हेया वञ्च चान्त्यास्तत्रोक्तिरथा ।

न दृष्टिहेयमविलष्ट न रूप नाप्यपटञ्चम् ॥ *Abb.* i 40.

^२ ननु चान्यदपि दर्शनप्रज्ञानव्यवस्ति पृथग्जनत्वमापाधिकं च कायवाकर्म । आर्यमार्गं
विरोधित्वान् तद् दर्शनप्रज्ञानव्यम् । *Abb.* i 40a

ननु चान्यदपि विज्ञानं । पृथग्जनत्वमनिवृताध्याकृतमस्वास्वभावत्वाद् भावनाहेय-
मप्यगतम् । आपादमवर्तनीयं च कायवाकर्म रूपस्वभावत्वाद् भावनाहेयमूकमिति ।
सनदर्शदमनि चान्तापुत्राया । आर्यमार्गविराधित्वादिनि । पृथग्जनत्वमायंमार्गोत्पादे न
भवति । निरूपे चापाधिके धर्मणि सत्यायंमार्गो नाप्यवते । आर्यमार्गोत्पादे च सत्यापाधिक
धर्मो नोपपद्यते । तस्मात् सत्यायदृष्ट्यादिवस्तुमय दर्शनहेयमिति शङ्कयन्ति । तत्प्रतिषेधार्थ-
मुक्तमप्येवम् ।^१ ममुच्छिन्नकुशलमूला कुशलैर्धर्मैरसमन्वागता इष्टा । पृथग्जनत्वेन तु
समन्वागता । यस्मान् ते पृथग्जना इष्यन्ते । तस्मान्न कुशलं पृथग्जनत्वम् । स्मिष्टमपि
तत्र नवति । वीनरागाणामपि तत्र समन्वागमात् । *Sahr.* pp. 77-8

^२ Cf सप्तागस्तत्समागोऽपि ज्ञेयो यो न स्वधर्महेतुः ।

या हि विषयो यस्य विज्ञानस्य नियत्रो यदि तत्र तद्विज्ञानमूलतः भवत्युत्पत्तिरपि वा
तत्र न शिरस्य समाग इत्युच्यते । न च मोक्षसिद्धिर्दग्धेधातुयं जानन्त मनोविज्ञान-
मन्त्रमूलमव्यते वा ।^१ तस्मादग्धेधनुनित्य सयागः । *Abb.* i 39 cd.

यः स्वक्रियां भजते स समाग इत्युच्यते । यः स्वक्रियाविरहितः स तत्सादृश्यमात्रमभजमानत्वात् तत्समाग इत्याख्यायते ।^१

(१) अत्र समागस्त्रिविधः । अथस्तु स्वक्रियाभेदेन वाच्यः । एवं तत्समागः क्रियाविरहितो वाच्यः । अनुत्पत्तिधर्मकं चतुर्थमिति काश्मीराः ॥^२

कति दृष्टिः कति न दृष्टिः ?

[42] चतुः सधर्मधात्वंशं नवधा दृष्टिरुच्यते ।^३

चतुस्तायस्त्रोकेऽपि दृष्टिरिति प्रतीतम् । धर्मधातोरपि प्रवेशो [L. A, 6 Fol. 35 b.] दृष्टिस्वभावेऽष्टविधः^४ क्लिष्टाक्लिष्टप्रज्ञात्मकः । शेषस्तु न दृष्टिः ।

पाञ्चविज्ञानकी प्रज्ञा न दृष्टिरणि(नि)वीरणात् ॥^५

नितीरिका हि दृष्टयो विचारणाभ्याम् । सा त्वविकल्पिका जडस्य-
माद्या । अत्यल्पमिदमुच्यते । मनोविज्ञानमौम्यनिरासादिसंप्रयुक्ता^(२) न
दृष्टिः (रि)त्युपसंख्यातव्यम् ॥

कथं पुण(न)रेताः प्रज्ञाः पश्यन्ति ? तद्वदभाविष्कियते ।

[43] समेषामेधरात्र्यहोर्दश्यं चतुर्थयेषते ।

क्लिष्टाक्लिष्टशौ तद्वच्चैवाशौ न पश्यतः ॥^६

^१ Cf. समाग इति कोऽर्थः । इन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यभजनं कारित्रभजनं वा भागः । स एवामस्तीति समागः । स्पर्शसमानकार्यत्वाद्वा । ये पुनरसमागास्ते तैषा समागानां जातिसामान्येन समागत्वात् तत्समागाः । Akb. I. 39 cd.

^२ Cf. तत्समागं चतुः काश्मीराणां चतुर्विधम् । यद् दृष्ट्वा रूपाणि निरुद्धं निरुध्यते निरोत्स्यते वा यत्कानुत्पत्तिर्धर्मि । वाशब्दात्पर्यायं पुनः पञ्चविधम् । तदेवाभ्युत्पत्तिर्धर्मि द्विधा इत्या विज्ञानसमायुक्तं चासमायुक्तं च । Ibid. See Atm. p. 29.

^३ Cf. चतुश्च धर्मधातोश्च प्रवेशो दृष्टिरष्टधा । Ak. I. 41 ab.

^४ पञ्च सत्कायदृष्ट्यादिका दृष्टयः, लौकिकी सम्यादृष्टिः शैली दृष्टिरगौक्षीदृष्टिरित्यमष्टप्रकारो धर्मधातुर्दृष्टिः । Akb. I. 41 ab.

^५ Cf. पञ्चविज्ञानसहस्रा धीर्न दृष्टिरतीरणात् ॥ Ak. I. 41 cd.

^६ Cf. लौकिकी पुनः सम्यादृष्टिर्मनोविज्ञानसंप्रयुक्ता बुचलसाधवा प्रज्ञा । शैलस्यानासत्वा दृष्टिः शैली, अवाशस्य अगौक्षी । समेषामेधरात्रिदिवस्वरूपदर्शनवत् क्लिष्टाक्लिष्टमनो-
विकीर्तयर्शनीमिदृष्टिमिधर्मदर्शनम् । Akb. I. 41 cd.

यथा समेधाया(यो) तिमिरपटलावगुण्डितचन्द्रनक्षत्रचक्रा(क्र)प्रायां
 रजन्यां रूपाणि दृश्यन्ते तथा क्लृप्ताः ॥ पञ्चदृष्टयो ध्येयं पश्यन्ति । यथा तु
 विगतज्वांसि निशाकरकिरणशुक्लावगुण्डितायां त्रियामायां रूपाणि दृश्यन्ते,
 तथा लौकिकीं सम्प्रदृष्टिः पश्यति । यथा तु मेघपटलावगुण्डिते दिवाकर-
 किरणानुद्भासिते दिवसे रूपाणि दृश्यन्ते तद्वच्चक्षुः दृष्टिः पश्यति । यथा
 तु द्रव्यकनकरसावसेकः ॥ पञ्चरश्मिर्नकराकिरणप्रोत्सारिततिमिरसंचये दिवसे
 ष(च)तुष्पतो देवदत्तस्य रूपं चक्षुराक्षते, तथा बुद्धानामर्हतां प्रज्ञाचक्षुरधिधा-
 क्त्रेणोपकृष्टमलदूषिकातिमिरपटलवर्जितं ध्येयं पश्यतीति ।

ब्रह्मसंहितायां विभाषाप्रभाषा वृत्ता प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः (५) ।

प्रथमाध्याये चतुर्थपादः ।

आह। यदुक्तम्—चक्षुर्दर्श(न)मष्टप्रकारा च प्रज्ञा दृष्टिरिति। अथ विज्ञानं पश्यत्यथ न पश्यति ? यदि पश्यति दशधर्मा दृष्टिस्वभावा भवन्ति। अथ न पश्यति दाष्टान्तिकपक्षस्तर्ह्यजिह्वतो भवति। देवा एनं प्रहीष्यन्ति प्रहीतव्यं चेन्मंस्यन्ते ।

यत्तु दशधर्मा दृष्टिस्वभावाः (७) प्राप्नुवन्तीत्यत्र विज्ञानस्य मुख्यदर्शन-कल्पना(ना)प्रतिषेधमुपरिघात करिष्यामः। इदं तु वक्तव्यम्। चक्षुश्चक्षु-विज्ञानप्रहासामग्रीणां कः पश्यति ? कुतः संशय इति चेत्। सर्वत्र दोष-दर्शना(ना)त्। यदि तावच्चक्षुः पश्यति यावत्कायः स्पृशति ततो युगपत् सर्वत्रिपयोपभोगप्रसंगः(७)। अथ चक्षुर्विज्ञानं पश्यति कस्तर्हि विजानाति ? व्यवहितमपि किं न पश्यति, अप्रतिघत्यात् ? अथ प्रज्ञा पश्यति श्रोत्रविज्ञा-नादिष्वपि प्रज्ञा विद्यत इति तत्रापि दर्शण(न) प्रसंगः। अथ चक्षुरादिसामग्री पश्यति सापि चक्षु चक्षुरादिसामग्र्यव्यतिरिक्ता स्वभावक्रिया[५]भावात् विद्यते ।

(७)चक्षुरादिसामग्र्यव्यतिरिक्ता(ना)मपि प्रत्येकं दर्शण(न)शक्तिक्रिया(५)भा-वो[५]न्ध्यश(श)तर्वादित्यसत्त्वम्। सर्वसामग्रीणां(णां) सर्वकार्यकरणापत्तित्वा-[त्], विशेषाभावात्।

हेतुप्रत्ययसामग्री प्रतीत्य क्रियामार्गं विज्ञानमुत्पद्यत इति चेत्। न। जनिकर्त्तृभावे जन्मक्रियास्वातन्त्र्यानुपपत्तेः, नश्यादिवत्। हेतुप्रत्यय(७)यानां परतन्त्राणां स्वात्मन्यवस्थितानां निरात्मकानां निरात्मककरणशक्त्ययोगात्।

किञ्च, विशेषाभावे विज्ञानानुपपत्तेः, दाहदहनवत्।

किञ्च, विज्ञानक्रियाश्रु(श्रि)ताभावे तदभावाच्चित्रकुरुष्वत्। जन्मनाश-योर्द्धर्मिधर्मत्वं विरुद्धानामन्यतरोपपत्तिर्विज्ञाना(ना)शस्य वा सजातिहेतुत्वप्र- [L B 7 Fol 362] (१)संगः। यज्जात्यनुवृत्तिस्तद्बीजमिति चेत्। न। कुशला-कुशलादिवित्तनिरोधे [बीज]त्वानुपपत्तेः, सामग्रीपक्षोत्सर्गात्सांख्यमताभ्यु-पगमदोषाच्च। तेषामपि प्रधानाख्याद्बीजादेकस्माच्चिरपेक्षास्तस्यैव समवति। निमित्तान्तरापेक्षा शकशुकरिति चेत्। न। अक्षत्तिकत्वदा[यात्]। सर्व-सामग्र्यव्यतिरिक्ताभ्युपगमे कार्यस्वभावादिवैचि(२)व्यप्रसंगः। तस्मात्तदोप-पक्षो वक्तव्यः। सोऽयं प्रक्रम्यते।

[44] चक्षुः पश्यति विज्ञानं विज्ञानाति स्वगोचरम् ।

आलोचनोपलब्धित्वादिशेषः सुमहांस्तयोः ॥^१

चक्षुर्वक्ष्यं हि द्रष्टृस्वभावम् । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्रीपरिग्रहप्रबोधित-
शक्तेः रूपदर्शनानियामानमुपपद्यते । द्रव्याक्रिययोश्चान्यत्वं सिद्धसाध्यमान-
रूपरत्ना^(३)चित्पेक्षसापेक्षत्रयपदेशित्वाच्च द्रष्टव्यम् । तत्र चक्षुर्मूर्तित्रियावद्वि-
ज्ञानाधिष्ठित दर्शण(न)क्रियामारभते । न विज्ञानशून्यम् । यथैव चक्षुर्विज्ञान
मालाचनार्थाधिष्ठितत्रिय विज्ञानाति, न केवलम्, परस्परानुग्रहबलाद्धयनयोः
प्रदीपाद्विप्रत्ययान्तरपर्यायद्वीतयोर्युगपदेकस्मिन् विषये वृत्तिलाभो भवति ।

य^(४)स्त्वेतद्वृत्तिपत्ये(त्वे)नं कल्पयति—‘कारणभूताभ्यां प्रागुत्पत्ताभ्यां
वक्षुरूपाभ्यां कार्यभूत विज्ञान सहैकस्मिन् काले नावतिष्ठते’ इति^२ तस्य
सक्षाद्विषयानुमेषनामावादानुमानागमाभावप्रसंगः । अनुमानज्ञाने चासति
मनोविज्ञानस्मृतियोचरामावादानुत्पत्तिप्रसंगः । नियतविषयस्मरणामावाच्च ।
तस्माद्विज्ञानं नि^(५)यताश्रयालम्बनस-चप्रतिष्ठं सङ्कारिकारणसामग्रीसहितं
पातोपजनितक्रिय साक्षाद्विषयमुपलभते । चक्षुरप्यालोचयति प्रदीपस्तत्का-
लमेवमात्मयति । य एते विज्ञानवक्षुरूपादयः स्वहेतुसामग्रीप्रबोधितशक्तयः
[ते] विषयप्रतिविम्बन्यालोचनायमात्मनाख्या युगपत् सार्थी सौधी वृत्ति
प्रति^(६)पद्यन्ते इति युक्तिमती नीतिः ।

तस्मात्तत्त्वव्यन्येषु प्रत्ययेषु दर्शण(न)क्रियायाश्चक्षुष प्राधान्यात्, तदे-
वाज्ञसा पश्यतीत्युच्यते । यथा वा देवदत्तः स्थालीजलज्वलनतण्डुलादिषु
सत्यपि पात्रे प्रजर्तमानं स्वस्यामधिभ्रयनो(येणो)दकासेचनतण्डुलायपनद्वी
परिघट्टनाचामनिष्ठानणक्रियाया लब्ध^(७)भ्रामर्यं साधनसामर्थ्येण च पर-
मार्तभ्रम्यो देवदत्तः प्राधान्यात्पश्यतीत्युच्यते । यदा पुनः पुनः(न)स्तण्डुलानां

^१ वक्षुः पश्यति इतिच समाग न तदाश्रितम् ।

विज्ञानं दृश्येन रूपं न विलीनमिति यत ॥ Ak : 42.

The Akk 1. 42 contains a long discussion on this controversy LVP.
gives the following four views Dharmatrāṭa dit que la connaissance visuelle
(*chakshurgyāna*) voit les visibles Ghoshaka dit que la *prajna* associée à la
connaissance visuelle voit les visibles Le Darśhāntika dit que le ‘complexe’
(*sāmagrī*) voit les visibles. Le Vātsūputraya dit qu’un seul *cau* voit les visibles
LVP Ak 1. p. 82.

^२ This is a view of the Darśhāntika, cf. शार्दूलनिरुपस्थ हि सर्वमप्रत्ययम् ।
पञ्चानां विज्ञानाजानामधीनविषयवाच्यं वक्षुः चक्षुः न विद्यते तदा विज्ञानमवक्षुः । यदा
विज्ञानं वक्षुः चक्षुः न तदावक्षुः, विज्ञानमप्यवक्षुः चक्षुः स्वाधोपलब्धवक्षुः न तदावक्षुः । V 12. 12.
Ak. Akk. 77 cd.

यिक्रोदो वियक्षितः पाको वा तदा जलानलयो प्राधान्याद्व्यपदेशो भवत्यम्बु
 क्रोदयत्यग्निः पचतीति । तस्मात्सामग्र्या सत्यां दर्श^(६)णे(नि) प्रवर्तमाने प्राधा-
 न्याच्चक्षुः पश्यतीत्युच्यते । कथं प्राधान्यमिति चेत् ? तत्प्रकर्षे दर्शण(न)-
 प्रकर्षात् । तुल्ये हि प्रथमध्यानचक्षुर्विज्ञाने द्वितीयादिषु चक्षुःप्रकर्षदर्शन-
 प्रकर्षो दृश्यत इति । तस्माद्युक्तमुक्तम्—“चक्षुः पश्यति नयनः(नम्) पश्यति
 मनसि न मन्स्या प्रज्ञावृत्तिरूपचर्यते मनसा पश्यति” इति ।^१

तत्र ^(१)यदुक्तं कोशकारेण—“किमिदमाकारं जायते । सामग्र्यां हि
 सत्यां दृष्टमित्युपचारः प्रवर्तते । तत्र कः पश्यति ?” इति ।^२ तदत्र तेन
भदन्तेन सामग्र्यक्रिया[मपह ?] क्रियते । अभिधर्मसंमोहाङ्कस्थाने-
 नात्माप्यङ्कितो भवत्ययोगश्च्युताप्रपाताभिमुख्यत्वं प्रदर्शितमिति ॥^३

[I A 7 Fol 36b]^(१) किं पुण(न)रेकेनापि चक्षुषा पश्यति, आहोस्विद्
 ह्याभ्यामेवेति ? नात्र नियमः । यस्मात्

^१ एष तु काश्मीरवंभाविकाणां सिद्धान्तः । चक्षुः पश्यति शीघ्रं शृणोति, प्राण
 जिघ्रति जिह्वा आस्वादयति, कायं स्पृशति, मनो विजानातीति । *Akb* : 42

For this controversy, see *Kp* xviii 9—इदानीं चक्षुषा रूपं पस्सतीति कथा
 होती । तस्य “चक्षुषा रूपं दिस्वा”ति वचनं निस्सायं पसावचनमुमेव रूपं पस्सतीति यत्तु लद्धि,
 सेम्भयापि महासधिकामः । “इद्यं भिक्खवे भिक्खुं चक्षुषा रूपं पस्सती”ति सप्तम्भारकथा
 नयेन वृत्तं । यथा हि उसुना विज्झन्तोऽपि धनुना विज्झतीति वुच्चति । एव चक्षुर्विज्झाणेन
 पस्सन्तोऽपि चक्षुषा पस्सतीति वृत्तो । तस्मा असावचमेत । *KpA* xviii 9 Cf चक्षुषा
 रूपं दिस्वा ति कारणवत्तेन चक्षुः ति लद्धनोहारेण रूपदरानयनेन चक्षुर्विज्झाणेन रूपं
 दिस्वा । पौराण्यं पनाहु—“चक्षुः रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता, चित्तं न पस्सति अचक्षुःकत्ता,
 द्वारारम्भणसघट्टे वनं चक्षुःपसाववत्पुकेन चित्तेन पस्सति ।” ईदिसी पनसा, धनुना विज्झती
 ति आदिसु विय सप्तम्भारकथा नाम होती । तस्मा चक्षुर्विज्झाणेन रूपं दिस्वा ति अयमेवेत्य
 जत्यो ति । *Vm* 1. 53

For other references, see *LVPak* 1 p 82

^२ Cf अत्र सीनास्तिका आहु । किमिदमाकारं जायते । चक्षुर्हि प्रतीत्य रूपाणि
 कोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । तत्र कः पश्यति को वा दृश्यते । निर्व्यापारं ह्रीं धर्ममानं
 हेतुफलमात्रं च । तत्र व्यनहारार्थं च्छदत उपचारः क्रियन्ते । चक्षुः पश्यति विज्ञानं
 विजानातीति । नानाभिनिवेष्टव्यम् । उक्तं हि मणवता “जनपदनिरुक्तिं नाभिनिवेशेत,
 सशा च जोरस्य नामिषावेदिति ।” *Akb* : 42

It is interesting to note that the *Adh* here identifies the *Kośakāra*
 with the *Mañtrāntika*. For an elucidation of this view of Sautrāntika, see Th
 Scherhatsky *The Central Conception of Buddhism*, p 62

^३ This statement is very significant. It proves the authenticity of a
 tradition that the *Kośakāra* was a *Vaiśāṣika* before he became a *Mahāyānist*

[45] एकस्य चक्षुषः कार्यं विज्ञानमथवा द्वयोः ।^१

इति द्विचन्द्रदर्शना(ना)देर्विज्ञानस्य... ..॥^२

[प्राप्तग्राही]नि(णि) आहोस्विदप्राप्तग्राहीणीति ? तदुच्यते ।

अप्राप्त्यर्थं मनश्चक्षुः श्रोत्रं च शील्यतोऽन्यथा^३ ॥

प्राप्तसंनकारेन्द्रियाणि(णि) प्राप्तग्राहीणीत्यर्थः ॥

अत्र कालादः पश्यति । नप्राप्तग्राहीनी(णी)न्द्रियाणि । चक्षुषो हि रश्मिर्गत्वा पश्यति । श्रोत्रं च सर्वगतं प्राप्यैव सर्वं शृणोति । तं प्रतीद-
मुच्यते ।

[46] अप्राप्तग्राहिणः सिद्धा दूरात्तत्तमग्रहात् ।

यावता हि कालेन देवदत्तः स्वपाणितललेपां पश्यति तावदेव चन्द्र-
लेखाम् । न चार्थः^(१) गतिमतां धर्मः । गतिमन्तो हि देवदत्तादयो दूरं
चिराद्गच्छन्त्यासन्नं क्षिप्रमिति । न । प्रदीपयत् तत्सिद्धेः ।

प्रदीपादिप्रभावश्चेत्

यथा प्लु यावता कालेन प्रदीपो नेदिष्टं रूपमभिव्यनक्ति तावता दधिष्ठं
तद्वदिति । तत्र प्रत्ययस्थानम्—

न सर्वं तत्समुद्भवात् ॥

^१ Cf उभाभ्यामपि चक्षुभ्यां पश्यति ध्यस्तदर्शनम् ।

उभाभ्यामपि चक्षुभ्यां पश्यतीत्यानिर्घामिना । *Akb* t 43 ab

^२ Here the Ms is broken This line seems to refer to the view of Vasubandhu See *LVP Ak* 1 p 86 Yaśomitra gives following comment — 'उभाभ्यामपि' इत्यपि सदादेकेनानि नात्र नियमः । 'द्वयोर्विवृतयोः परिक्षुद्धतर दर्शनम्' इति—उक्तं भवति नैकतराव्ययीभावादिति । 'उन्मीलिताद्यनिमीलितयोरङ्गोरेकस्याव्ययीभावाद' इत्यारेकतराव्ययीभाववति, यदि यदुन्मीलितं तदर्थनिमीलितं श्रियत सर्व-निर्माहितं वा तदा द्विचन्द्रदर्शनं न भवति । अतोऽत्र गम्यते द्वयोरपि चक्षुषोरत्र विज्ञानोत्पत्तौ व्यापारोन्मतीति । *Saka* p 83

^३ Cf चक्षुः श्रोत्रमनोऽप्राप्तविषयं त्रयमन्यथा ।

प्राप्तविषयमित्यर्थः । द्वाणं न च प्राप्तविषयम् । निरुद्धत्वात्सर्वं गन्धाग्रहात् । *Akb* 1. 43 cd.

For details on this topic, see *LVP Ak* 1. pp 88—9

The *Akb* 1. 43 d contains a discussion किं पुनः परमाणवः स्पृगान्त्यन्योऽन्यमाहामिन्न ? This discussion is not found in the *Akb*

यदि प्रदीपो गच्छेत्, तत्राप्येष दोषः प्रसज्ये⁽⁴⁾त । प्रभादिमध्यान्तेषु च तापविशेषदर्शना(ना)त् तदेकत्वासिद्धिः । यस्य पुष्प(न) प्रतीत्य युगपत् सर्वप्रदीपप्रभो(भामु)पादाय रूपपरमाख्यानमुत्पत्तिस्तस्यैष दोषो नास्ति ॥

[47] सर्वग्रहप्रसंगधेनायस्कान्तादिदर्शना(ना)त् ।

यद्यप्राप्तप्राप्तिं चक्षुः ब्रह्मलोके ब्रह्माणं कस्मान्न पश्यति ? तत्रेदमुच्यते । नायस्कान्तवत्तिसिद्धेः । यथा ⁽⁵⁾तुल्येऽप्यप्राप्ताकर्षणे न प्राचीमीऽयस्कान्तो मणिरक्षोर्चीनमयः समाकर्षति तद्वदिति ॥

अत्र पुष्प(न)विन्ध्यपासी पश्यति सर्वगतत्वमिन्द्रिया(णा)म् । तं प्रतीदमुच्यते ।[†]

सर्वगत्वाददोषधेनायोगाचित्तैलवत् ॥

को ह्यनुमत्तो ग्र्याचित्तेषु तैलं सर्वगतमस्तीति ? तद्वच्चक्षुःभोग्राह्य-
धिष्ठानेभ्यो वहिरिन्द्रि⁽⁶⁾याणि कः कल्पयेदमूढचेताः ?

इदं यक्तव्यम् । 'यत्र काये स्थितश्चक्षुषा रूपाणि पश्यति किं तानि कायचक्षुरूपविज्ञानानि एकभौमानि, आहोस्विदन्यभौमिकान्यपि ? सर्वेषा-
मनियम । तत्र कामघातूपपन्नस्य तावत् स्वेन चक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभौमम् । तस्यैवास्य ध्यानचक्षुषा स्वरूपाणि⁽⁷⁾ पश्यतः कायरूपे स्वभूमिके द्वयं प्रथमादध्यानात् । प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो रूपाण्यपि तत्रत्यानि । द्वितीयध्यानचक्षुषा समीक्षमाणस्य कायरूपे स्वभूमिके, चक्षुर्द्वि-
तीयाद् ध्यानात्, विज्ञानं प्रथमात् । प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो विज्ञानरूपे प्रथमादध्यानात्, कायः कामावचरा, चक्षुर्द्वितीयाद् ⁽⁸⁾ध्यानात् । द्वितीय-
ध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षुरूपे द्वितीयध्यानभूमिके कायः कामावचरो विज्ञानं प्रथमध्यानात् । एवं तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकेन चक्षुषा तद्भूमिकाधरभूमि-
कानि रूपाणि पश्यतो विज्ञातव्यम् । प्रथमध्यानोपपन्नस्य स्वेन चक्षुषा
श्वाणि(नि) रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभूमिकम् । अधराणि ⁽⁹⁾रूपाणि पर्यत-
स्त्रयं स्वभूमिकं रूपाणि कामावचराणि । द्वितीयध्यानचक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतस्त्रयं स्वभूमिकं चक्षुर्द्वितीयात् । कामावचराणि पश्यतः कायविज्ञाने स्वभूमिके, कामावचराणि रूपाणि, चक्षुर्द्वितीयात् । द्वितीयध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षुरूपे तद्भूमिके शेषं स्वभूमिकम् । [B, 8 Fol 37a] ⁽¹⁾एवं तृती-
यादिध्यानचक्षुषा योज्यम् । द्वितीयादिध्यानोपपन्नस्य स्वपरचक्षुर्भ्यां स्वपर-
भूमिकानि रूपाणि पश्यतो यद्यार्थमव द्रष्टव्यम् ॥^२

[†] This refutation is not found in the *Akb*

^{२-२} This whole passage (from यत्र काये स्थित to यद्यमत्र द्रष्टव्यम् ।) is almost identical with *Akb* x 45 cd Cf *Ass* p 14

नियतस्त्वयम्—

[48] न ह्यूर्ध्वं चक्षुषः कायो न रूपं नाक्षिजं मनः ।
विज्ञानस्य तु नेत्रार्थस्तौ च कायस्य सर्वतः ॥^१

पञ्चभौमानि कायचक्षुरूपाणि द्वयोः सधितर्कसविचारयोर्मन्योश्चक्षुः^(२)-
विज्ञानम् । तत्र यद्भूमिकः कायस्तद्भूमिकमूर्ध्वभूमिकं वा चक्षुर्भवति न त्व-
घोभौमिकम् । यद्भूमिकं चक्षुस्तद्भूमिकमधरभूमिकं वास्य रूपं गोचरी
भवति नोर्ध्वभूमिकम् । एवं चक्षुर्विज्ञानं नाधरिमे चक्षुषि संमुखीभवति ।
यस्य तु चक्षुर्विज्ञानस्य रूपं सर्वतो विपयीभवति । कायस्याप्युने रूपविज्ञाने
स^(३)र्वतो भवत इति ॥

एवं

[49] नोपरिष्ठाच्छ्रुतेः कायो न शब्दो न स्पर्कं मनः ।
विज्ञानस्य तु निहादस्तौ च कायस्य सर्वतः ॥

प्राणादीनां पुनः

[50] त्रयानां(णां) ग्रीष्मपि स्वाणि(नि)

कायगन्धादिविषयविज्ञानानि स्वभूमिकान्येव । उत्सर्गस्यायमपवाद-
क्रियते ।

तनोर्विज्ञानमप्यधः ।^१

कायस्पर्शस्य स्वभूमिके^(१)एव । कायविज्ञानं ॥ केपाक्षिवधरभूमि-
कम् । यथा द्वितीयादिध्यानोपपन्नानामिति ।

मनस्त्वनियतं^२

समापत्युपपत्तिकालेषु कायस्य सर्वतो बाधात् । त्रैकालिकाध्यनि-
मुक्तसर्पधर्मविषयित्वात् ॥

किमर्थं पुण(न)रयमल्लघातं क्षुमहाग्रन्यसन्दर्भविधिरारभ्यत इति ।

^१ Cf. न बापस्यार्थं चक्षुर्ध्वं हर्षं न चक्षुषः ।

विज्ञानं कायस्य हर्षं तु कायस्योने च सर्वतः ॥ Ak. 1. 46.

^२ Cf. तथा कोर्धं त्रयानां तु सर्वमेव स्वभूमिकम् ।

बापविज्ञानमपरस्परभूम्यनियतं मनः ॥ Ak. 2. 47.

कोशशुद्धाचष्टे—नान्यत्र किञ्चित्फल⁽⁵⁾मुत्प्रेक्ष्यत इति।^१ तं प्रतीदं फलमादर्शयते। तत्र खलु

योगिवैश्वरूप्यं प्रदर्शितम् ॥

एतद्वैश्वरूप्यं योगिणां(नां) यदन्यतः कायोऽन्यतश्चलुरन्यतः रूपमन्यतो विज्ञानं गृहीत्वा पश्यन्ति । विभूनि च शरीराणि निर्माय मनोजवया रि(ञ्च)-द्धवा मत्या युद्धा भगयन्तो यथेच्छं लोकधात्या(त्वं)न्तरेषु विनेयानां युद्धकार्यं (6)कुर्वन्ति । दिव्याभ्यां चलुःशोभाभ्यां रूपाणि दृष्ट्वा शब्दांश्च श्रुत्वा यथेच्छं युगपदनेकानि पाञ्चगतिकानि शरीराणि निर्माणानेकगतिधात्या(त्वं)न्तरेषु विनेयकार्यं कुर्वन्तीति ।

गतमेतत् प्रासङ्गिकं प्रकरणम् ॥

इदमधुना वाच्यम् । स्कन्धोपादानस्कन्धयोः कः प्रतिविशेषः ?^१ तदुच्यते । स्कन्धास्त्रिभिः सत्यैः संशुद्धीताः⁽⁷⁾ । यस्मात्

[51] सास्रवानास्रवाः स्कन्धा^१ ये तूपादानसंज्ञिताः ।

सास्रवा एव ते श्लेयास्तत्साचिव्यक्रियादिभिः ॥

कारणैरिति वाक्याध्याहारः । तस्मादुपादानस्कन्धाः सत्यद्वयसंशुद्धीताः । निरोधसत्यं तु स्कन्धलक्षणादुपपत्तेः स्कन्धलक्षणव्यतिरिक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥^४

[52] अर्थाद्याः स्कन्धपर्यायाः

अध्यान⁽⁸⁾स्कन्धाः संस्कृताः कथावस्त्वित्येवमादयः ।

धर्माद्या वस्तुनः सतः ।

^१ Cf. अभिपत्त मनः

कदाचित् कायमनोविज्ञानधर्मं समानभूमिकं मनो भवति । कदाचिद्वर्धमानभूमिकम् । पञ्चभूमिकेऽपि हि वाये सर्वभूमिकानि मन्त्रादीनि भवन्ति समापत्युपपत्तिकाले यथायोगमिति विस्तरेण समापत्तिनिर्देशे कोशस्थान एतदाध्यायिष्यते । अतिबहुषण्यभारपरिहारायन्तु नेदानीं पुनराख्यायते । अल्पं च प्रयोजनं गृह्यते इति...। *Abb.* 1' 47 d.

^२ See *Asm* p. 3. and *Vm*, xiv 214

^३ Cf. सास्रवानास्रवा धर्मा *Al* L 4a

^४ Cf. पञ्चपादानलक्षणा ति तथा तेभ्यो मता ।

भेदाभावेन निबन्धान लक्ष्यसङ्ग्रहनिस्तर्हः ॥ *A. Sangho* VII. 42

सत् वस्तु धर्मो द्रव्यमायतनं घातुरित्येवमादयः ।

ये तु सास्त्रसंज्ञास्ते प्रोक्ता दुःखादिनामभिः ॥^१

तु.खं लोको मवः समुदय इत्येवमादिभिर्लानांमभिः शब्दयन्ते ॥

अथ कस्माच्चक्षुःश्रोत्रघ्राणानां द्वित्वे सत्येव घातुता ? ^(१)तदारभ्यते—

[53] स्वात्म्यगोचरकार्यानां(णा)मेकत्वादेकघातुता ।

चक्षुरादिद्विभावेऽपि^२

अथाना(णा)मपि सत्येतेषामेकस्यसायत्यादेकगोचरत्वादेककार्यत्वाच्च द्वित्वेऽपि स[^३त्येकाधिपत्यं चैकघातुता च] निर्वर्त(ते)ते ।

इत्युत्पत्तिः कर्मतृ(त्रि)त्वशात्^४ ॥

ये तु कथयन्ति “शोभार्थं तु द्वयोर्द्वयः”^५ इति तेषां स्तूपद- [I A, 8
Fol 37 b] ^(१)गन्त्र(म्ह)प्रसूतोनां अ[ति]शोभार्थमुत्पत्तिरित्यापन्नम् ॥^६

^१ Cf ते पुन सङ्कृता धर्मा रूपादिरन्यपञ्चकम् ।

त एवाऽऽवा रूपावस्तु तानि सारा सवस्तुका ॥

अत्रे सास्त्रवा रूपादानरूप्यास्ते तरणा अपि ।

तु ल समुदयो लोको वृष्टित्यान भवश्च ते ॥ Ak : 7-8

^२ Cf जातिगोचरविज्ञानसामान्यादेकघातुता ।

द्वित्वेऽपि चक्षुरादीना

Ak : 19 abc

^३ Here the Ms is broken. Only the *anagras* on *स्य* is visible. For the restoration—*adhipatyam* etc, see below note 6

^४ This should be त्रित्व-वशात् ।

^५ Cf शोभार्थं तु द्वयोर्द्वयः ।

एकानुत्पत्तेः तु चक्षुरादीना द्वयो मत्रव आश्रयस्य सामायम् । अथवा ह्येकवत् शोभाधिष्ठानवनामिवाविन्यवसान महर्द्धस्य स्यादिति । Akb : 19 d

^६ Yasomitra gives various viewpoints on this controversy आचार्यस्य पञ्चदशस्य सूत्रस्यार्थं विवक्ष्यते । “आचार्यमिवाधिपत्यार्थमित्यर्थः । आधिपत्यमपन्नो हि लोके गोमन इत्यदिदशने । यथा चन्द्रिवात्रायम्पृथिव्यष्टानानि तथा परिगृह्यदर्शनयवप-
प्राणापाधिरन्य स्यात् । न हि यथा द्वाभ्यां चक्षुर्भ्यां परिगृह्य दर्शनं भवति तथैवेन । एकमितरयोर्गणः । एवं चैवाभिर्द्वित्वेन हीयेन तदर्थमननुक्तं स्यादिति । हृष्टोपलब्ध्यर्थ-
मित्यर्थः । इहानि धनत्रयव वस्तुम् । एकमेव परिगृह्यतृणस्यथाययञ्चनं विलीनं कर्मणो
लक्षणम् । विनाशयविविष्टदेनेति । विनाशायानां तु तिलिनयेतत् वक्ष्यम् । शोभार्थं

इदमिदानीं वाच्यम् । चक्षुरादिकारणसामग्रीसन्निधाने सति चक्षुर्वि-
ज्ञानोत्पत्तौ कस्माच्चक्षुःश्रोत्रादिविज्ञानमित्युच्यते ? तत्र [विसर्जनं क्रियते]—

[54] [असाधारणविशिष्टादैश्वर्यादान्तरङ्गयतः ।
सत्यप्यणो(ने)कहेतुत्वे विज्ञानं तैर्विशेष्यते ॥^१

चक्षुरादीन्द्रियविशेषाद्विज्ञानं^(२)विशेषो दृष्टः । चक्षुरादीनां च चतुर्भिः
कारणैरीशित्यं दृष्टम्^३ । असाधारणकारणत्वेन चान्तरङ्गय इति ॥

अत्राह । अथ कस्मात् सर्वपदार्थानां द्रव्यस्वभावे(दत्त्वे) निर्वाणमेव
परमार्थतो द्रव्यमित्युच्यते^४ यतो धर्मधातुरेव तद्योगाद्द्रव्ययानित्या-
ख्यायते ।^५ कस्माच्च सर्वसंस्कृतानां क्षणिकत्वे सति अथ^(३)द्रव्यान्त्या धातवः
क्षणिका इत्युच्यन्ते ? तदुभयं प्रदर्श्यते ।

[55] नित्यत्वात्कुशलत्वाच्च^६ निर्वाणं द्रव्यमज्ञता ।
सारद्रव्येन तेनैको धर्माख्यो द्रव्यवान्ततः ॥

इमोद्भव इत्येको व्यक्त्यर्थमित्यपर इत्यल प्रवृत्तेन । ननु च कर्मवशाद्विषयद्वयात्पत्तिः,
किमन्यदेवोच्यते शोभायं व्यक्त्यर्थं वेति । कर्मवशादवात्रेन्द्रियद्वयाद्भव उक्त । कममिति ।
एव विभक्त्यावयवश्रयेणानादिकालाभ्यस्तं शाभाभिमानं सत्त्वानां प्रवसते । अतस्तदभि-
लापपूर्वकेण स्फुटोपलब्ध्यभिलापपूर्वकण च कर्मणा तदिन्द्रियद्वयमभिनिर्वर्त्यमानं शोभायं
व्यक्त्यर्थं बोद्धवतीत्युच्यते । *Sukr* p 42

^१ Cf तद्विकारविकारित्वादाभ्यवच्छलरादयः ।

अतोऽसाधारणत्वाच्च विज्ञानं तैर्विशेष्यते ॥ *Alk* I 45

^२ See *Adv kārīka* 77

^३ See *Aṣṭm* p 16

^४ Cf त्रिमास्ये द्रव्यवानेक क्षणिक पश्चिमाश्च । *Alk* r. 38 ab.

असंस्कृतं हि साणवाद् द्रव्यम् । *Alk* l. 38 ab

^५ For a controversy on the use of the word *kusala* for Nirvana, see
Kv XIX 6—इदानीं कुशलकथा नाम ह्येति । तस्य अनवच्छिन्नाय कुशल इदंविषयमिति ।
अनवच्छिन्नं नाम नित्यसंनिपद्युतं । अथ नयो लपेत्वा वपुःसल सव्ययम्मे भजति । इदंविषयक
नाम भावति उत्पत्तिपथतेषु इदंफलनिष्पादकं पृच्छा । अथ नयो कुशलचित्तिके आदिपदमेव
भजति । येन पत्र इमं विभागं अगच्छेत्वा अनवच्छिन्नभावमस्तेनैव निवृत्तान कुशलं ति लटि,
श्रेयसापि अन्यकान् *KvA* XIX 6

Cf also, स एवानासवो चातुरचित्त्य कुशलो ह्यव ।

सुखो विमुक्तिकायोऽसौ धर्माख्योऽयं महामुने ।

...कुशलो विगुहालम्बनत्वात्, धैर्यत्वात्, अनास्रवधर्मयत्वाच्च । *Trinitikā*, 29

[56] प्रथमं निर्मलं चित्तमसामाग्यात्त्वयः स्मृतः ।
तेनाद्भुतवर्णेनैते क्षणिकाः पश्चिमाक्षयः ॥^१

किं पुण्(न)रेते चक्षुरादयस्तुल्यं चिपयं गृह्णन्ति, आहोस्विन्न्यूनम^(१)धिकं
षा ? तदाचिच्छियते—

[57] घ्राणं जिह्वा च कायश्च तुल्यार्थग्राहदस्रयम् ।

द्वयोश्चक्षुःश्रोत्रवोरणि(नि)यम इत्याख्यातं भवति ॥

किंपुण्(न)रेषां चक्षुर्विज्ञानादीनां सद्दज एवाधयः, आहोस्विदती-
तोऽपि ? तदुच्यते ।

पश्चिमस्याश्रयोऽतीतः

मनोविज्ञानस्य क्रियाघतो नित्यमश्रयोऽतीतः ।

पञ्चानां तैः सहापि च ॥

^१पञ्चानां विज्ञानकायानां तैः सहापि चातीतश्चेति 'च'शब्दात् ।

एवं चतुष्कोटिक आरभ्यते । ये धर्मा विज्ञाननिश्रयाः समनन्तरा अपि
ते ? प्रश्नश्चतुष्कोटिकः । निश्रय एव चक्षुरादयः । समनन्तरा एव वेदनादयः ।
उभयं समनन्तराणि(नि)रुद्धं विज्ञानम् । नोभयमेतानाकारान् रूपापयित्वा ॥

इदं^(२)मिदानीमभिधर्मसर्वस्वं कोशकारकस्मृतिगोचरातीतं^३ दक्ष्यम् ।
अयैषामष्टादशानां घातूनां कतमं निश्रयं निश्रु(श्रि)त्यानाश्रवेण मार्गेण
कतमो घातुर्णि(नि)रुप्यते ?

^१ Cf कणिका पश्चिमाक्षयः ।

मनोघातुर्धर्मघातुर्मानविज्ञानघातुश्च पाठक्रमेण पश्चिमा । न प्रथमानाश्रये दुःखे धर्मे-
ज्ञानशान्तिवर्गे क्षणमेकमनंरूपान्द्रा मकरन्दत क्षणिका द्रव्युच्यन्ते । अन्वयमभूतप्रसूतो
नास्मि कश्चिदनेरूपान्द्रि । तत्र दुःखे प्रसन्नान्द्रान्द्रिप्रयुक्तं चित्तं मनोघातुर्मानविज्ञान-
घातुश्च । शेषास्तमहमुवा धर्मघातु । *Abb* 1 38 ab

The Pāli tradition has also used the word *kashans* to describe a similar
unique moment एको व भिन्नव क्षणो च समयाश्च ब्रह्मचरियगामाव । *Ang* iv p. 227.

^२ Cf विभिर्माणादिभिस्सुन्यविषयग्रहणं मतम् ।

चरमायाश्रयोऽतीतं पञ्चानां सहजदव तं ॥ *Abb* 1 44

^३ These topics (from *Ad kāṅkā* 58—70) are not discussed in the *Abb*

द्वितीयाध्याये

द्वितीयपादः ।

इन्द्रियप्रस्तावे^१ सर्वे इन्द्रियधर्मा विचार्यन्त इत्यतः पृच्छति । अथैषां कुशलानामिन्द्रि^(२)यानां(णां) कतरेणेन्द्रियेन(ए) कतरच्छामन्य(एय)फलं प्राप्यत इति ? तदिदं प्रस्तूयते—

[92] आद्यन्तलाभो नवभिः सप्ताष्टमिश्च मध्ययोः ।^३

या खल्वेषा चतुष्फलमयी माला तस्याः प्रथमं स्रोतआपत्तिफलमन्त्य-महत्त्वं मध्ये सहृदागाम्यनागामिकले । तत्राद्यान्तयोः फलयोर्ण(न)वभिरिन्द्रियैर्लाभः ।^४ स्रोत^(५)आपत्तिफलस्य तावत्—श्रद्धादिभिः पञ्चभिराद्या-स्यामीन्द्रियाहेन्द्रियाभ्यामेकमनयोरानन्तर्यमार्गाद्, द्वितीयं विमुक्तिमार्गाद्दे-दितव्यम् ।^५ प्रथमेन क्लेशशान्तिच्छेदो द्वितीयेन विसंयोगप्राप्त्याकर्षणम् । मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां वेति । अहंत्वस्य पुनः श्रद्धादिभिराद्यास्यामीन्द्रियधर्माः, मनइन्द्रियेन(ए) सुखसौमन^(७)स्योपेक्षेन्द्रियानां(णां) चान्यतमेन ।

“सप्ताष्टमिश्च मध्ययोः ।” सहृदागाम्यनागामिकलयोः पुनः सप्तभि-रष्टमिर्ण(न)वमिष्येति ‘च’शब्दात् । तत्र सहृदागामिकलं तावद्यद्यानु-पूर्धिको^६ लभते, स च सौफिकेन^७ मार्गेन(ए) तस्य सप्तभिर्लाभः । पञ्चभिः

^१ इन्द्रियप्रकरणे in *Akk.* II. 16 cd. See *LVPAR* II p. 134. n. 1.

^२ Cf. नवभिरिन्द्रियैः सप्ताष्टमिर्द्वयोः । *Akk.* II. 16 cd.

^३ Cf. नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिरन्त्यफलयोः । के पुनरन्त्ये । स्रोतआपत्तिफलमहत्त्वं च । के मध्ये । सहृदागामिकलमनागामिकलं च । तत्र स्रोतआपत्तिफलस्य श्रद्धादि-भिराद्यानामीन्द्रियधर्ममनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां नेति नवभिः । आद्यास्यामीन्द्रियप्रानन्तर्यमार्गे वेदितव्यमार्गेन्द्रियं च विमुक्तिमार्गे । उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिविमयोगशान्तेराहाहसन्नि-धयवाच्यतायाम् । *Akk.* II. 16 c.

^४ दानन्तर्यमार्गेणाद्यास्यामीन्द्रियधर्मभावेन विमुक्तिमार्गेण चाहेन्द्रियधर्मभावेन तस्य प्राप्तिः । *Sek.* p. 113.

^५ The following *Adv.* upto तस्य नवभिराहेन्द्रियं नयमं भवति, is almost identical with *Akk.* II. 16 d.

^६ तदनुपूर्विको यः स्रोतआपत्तिश्च प्राप्त्य त्रयात् सहृदागामिकलं प्राप्नोति । *Sek.* p. 114.

^७ सौफिको मार्गः दानासहृदागाम्याहारः । *Ibid.*

अद्वादिभिः, मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां च । अथ लोकोत्तरेण मार्गेण ^(७) तस्याष्टाभिः, आशेन्द्रियमष्टमं भवति । अथ ^१ [भूयो]वीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवमियरेव स्रोतआपत्तिफलस्य । अनागामिफलं यद्यानुपूर्विकः प्राप्नोति, स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तमियरेवा सरुदागामिफलस्य ।

अथ लोकोत्तरेण, तस्याष्टाभिस्तथैव । अथ वीतरागः ^२ प्राप्नोति, तस्य नवमियरेवा ^(७) स्रोतआपत्तिफलस्य । तस्य तु निश्चयविशेषात् ^३ सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमद्रवति । यथाप्ययमानुपूर्विको नवमे विमुक्तिमार्गे ध्यानं ^४ प्रविशति लौकिकेन मार्गेण, तदाप्यष्टाभिरिन्द्रियैरणा(ना)गामिफलं लभते । तस्य नवमे विमुक्तिमार्गे सौमनस्यमष्टमं भवति, आनन्तर्यमार्गे तूपेक्षे- [II B, 4 Fol 42 a] ^(१) इन्द्रियमेव । नित्यमुमाभ्यां ^५ हि तस्य प्राप्तिः । अथ लोकोत्तरेण प्रविशति, तस्य नवमिरात्रेन्द्रियं नयमं भवति ॥^६

यत्तदभिधमं पठ्यते—“अहंफलस्यैकादशभिः” इति ।^७ तत्कथमुच्यते ‘नयमिस्तस्य प्राप्तिः’ इति ।^८ नैव दोषः । यस्मात्—

^१ भूयोवीतराग in *Akk*—भूयोवीतराग इति । यो लौकिकेन मार्गेण पुनरागता वक्ष्याया वदप्रकाराणल्लिखितेऽङ्ग, सो भूयोवीतराग इत्युच्यते ।^२ अथ हि स्रोतआपत्ति-फलमप्राप्यैव बोधो लभे सद्वागामी भवति । *Saks*, p 115

^३ अथ वीतराग इति । वामपातुमाववीतरागो लौकिकेन मार्गेण नवन प्रकार प्रहीणे प्रयमादनि वा ध्यानावावदादिभ्यः वा वीतरागा योज्यागामिफलं प्राप्नोति ।^४ स्रोत आपत्तिफलस्य हि दानमार्गेण प्राप्तिः, अस्य च दानमार्गेणैव प्राप्तिरिति तुल्यम् । *Saks* p 115.

For a controversy on this point, see *Ks* I 5—जहति पुष्पञ्जलो कामरागं ध्यायति ?—इदानीं जहति कथा नाव हानि । तस्य यस ज्ञानलामी पुष्पञ्जलो सह सञ्चानिसमया अनागामी नाम हानि, तस्य पुष्पञ्जनकाउ धव कामरागन्वापादा पहीना नि रुदि, सप्यपाति एतर्हि लम्बितोपात्तः । तस्य त रुदि मिदिनु जहति पुष्पञ्जना नि पुच्छा सकदाविस्त । *Ks* I. 5

^५ निषयविशेषादिति । यदि तृतीय ध्यान निश्चय निषयवद्वयमिति । मुक्तिद्वयं तत्र भवति । अथ प्रथमद्वयं ध्यान निश्चय, सौमनस्यद्वयं तत्र भवति । अनागाम्य ध्यानान्तरचतुष्टयज्ञाननामन्यतम निश्चय उपलब्धि भवतीति । *Saks* p 115

^६ तदपदिष्टवत् ध्यान in *Akk*

^७ आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्याम् । *Saks* p. 115

^८ V *supra*, p 57 n 5

^९ *Jñāna-prasthāna*, 15, 1 : See *Saks* p 116

^{१०} Cf वल्लुङ्गवचन उपनम् “वृत्तिभिरिन्द्रियैरहं स प्राप्नोतीत्याह एकादशभिः” इति गच्छ नवमिन्द्रिये ? नवमिरव तत् प्राप्नोति । *Akk* II. 16 cd.

एकादशमिराप्तिस्तु फलस्यान्त्य[स्य] हानितः ॥^१

परिहाय परिहायाऽयं समयविमुक्तोऽर्हन्निश्चयविशेषोऽप्यात्पुनर्लभते । कदाचित् तृतीयं ध्यानं निश्चित्य । कदाचिद् द्वितीयं प्रथमं वा । कदाचिच्चतुर्थमनागम्यं वा । इत्यतस्तिष्ठन्नां वेदनानां संभवादेकादशमिरुक्तम् ॥^२

अथैषां प्रधानां(णां) कामरूपारूप्यधातूनां कतरधातुभूम्यालम्बनेन मार्गेण कतरस्य धातोः परिज्ञानं भवतीति ?^३ तदाधिर्भाव्यते ।

[93 ab *] स्वस्य धातोः परिज्ञानं स्व^(१)विषयदृशा पथा ।

स्वविषयदृशा च मार्गेण(मार्गेणा)नास्त्रयेण परिज्ञानं भवति । तत्र स्वधातुदृशा तावद् दुःखसमुद्भयालम्बनेन, स्वविषयदृशा निरोधमार्गालम्बनेन त्रैधातुकपरिज्ञानं भवति । सास्त्रयेण स्वानन्तर्यमार्गेण संगृहीतेन सन्निकृष्टाऽधोभूमिविषयेषोऽर्धसन्निकृष्टभूम्यालम्बनेन च विमुक्तिमा^(४)र्गसंगृहीतेनाधोभूमिपरिज्ञानं भवति । ज्ञान[न्त]र्यमार्गाणामधोभूमिविषयत्वाद्भिमुक्त्याख्यानामूर्ध्वभूम्यालम्बनत्वाच्च । अनास्त्रयाना(णां) त्वमयेषामेकभूमिगोचरत्वादिति ॥

अथ कतिमि(मो)रिन्द्रियैः कामधातुपरिज्ञानं कतिमि(मो) रूपारूप्यधातुपरिज्ञानमिति ? तदिदं प्रतायते—

[94] कामधातुपरिज्ञानं प्रायः सप्तमिरि^(५)ष्यते ।

समलैर्निर्मलैस्त्वर्यैरष्टामिरभिधीयते ॥

कामधातोस्तावत्—सास्त्रयैः सप्तमिः परिज्ञानं भवति प्रह्लाणमित्यर्थः । पञ्चमिः श्रद्धादिभि मनोपेक्षेन्द्रियाभ्यां च । प्रायो प्रह्लात्सौमनस्येन्द्रियेना(या)पि कस्यचित्समापश्यमिप्रायस्य योगिनो मौलभूमिप्रवेशात् । अनास्त्रयैस्त्रिर्यैरष्टामि । एमिरेव सप्तमि^(६)राशेन्द्रियेण च । प्रायो यचनात्सौमनस्येन्द्रियेन(ण) च नवमेन ॥

[95] रूपधातुपरिज्ञानमिदं दशमिरिन्द्रियैः ।

^१ Cf. एकादशमिरहृत्वमकृत त्वेवस्य संभवात् । *Abb* II 17 ab

^२ Cf. अस्ति नभसो यदने पुदगल परिहाय परिहाय सुखसोमनसयापेक्षामिरहृत्वप्राप्नुयादत् एकादशमिरित्युक्तम् । न ॥ खडु नभसोऽस्ति सुखादीनामेकस्मिन् काले । कथमनागमिनोऽयमप्रसंगो भवति ? न ह्यसौ परिहीण कदाचित्सुखद्विषय प्राप्नोति न च वीतरागपूर्वो परिहीयते । तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणात् । *Abb* II. 17 ab

^३ This topic is not discussed in *Abb*

^४ The ed. of the *karika* 93 is missing

पञ्चमिः भ्रष्टादिभिः, मन इन्द्रियेन(ख), तिसृमिवैवनामिः, निग्रय
विशेषादाक्षेन्द्रियेन(ख) च ॥

अन्त्यधातुपरिज्ञानमेकादशमिरुच्यते ॥

यद्योक्तैर्दशमिराभातवदिन्द्रियेन(ख) च । उभाभ्या तस्य परिज्ञानमेव
(१) यज्ञोपनसमाधिसहचरम्, द्वितीय क्षयज्ञानसहगतमिति ॥

इदमिदानीं वक्तव्यम्—कः कतिभिरिन्द्रियैः समन्यागत इति ?^१ तत्र
तावदयं नियमः—

[96] सर्वसत्त्वास्त्रिधातुस्था उपेक्षायुर्मणो(नो)ऽन्विताः ।

एभिस्त्रिभिः सर्वसत्त्वाः समन्यागताः ।

त्वक्स्त्रीत्यव्यञ्जनैः कामे

कामायचराः सत्त्वा कायपुरुषस्त्री^(१)न्द्रियैरेभिः पूर्वोक्तैश्च ।

रूपिणश्चक्षुरादिभिः ॥

रूपिणः खलु सत्त्वाश्चक्षुरादिभिस्त्रिभिश्चोपेक्षायुर्मनोभिः ॥

[97] कामिनः खलु दुःखेन तद्रागो दुर्मण(न)स्तथा ।

अधीतराग कामधातो दुःखदीर्मण(न)स्याभ्यां समन्यागतः ।

ऊर्ध्वजस्तु मुखेनार्यः शुभाह्वाघरजौ तथा ॥

ऊर्ध्वजो रूपाकूप्यधातुज आर्यं मुखेन सम^(१)न्यागतः । अनाद्यवेष

शुभह[स्त्वपरीक्षशुभाप्रमाणशुभाः] क्रिराक्रियेन ॥

[98] प्रतीत्या(प्रोत्या)भाह्वाघरोद्भूतौ

आमास्थरेषूपपद्यन्तदधरस्य प्रीत्या समन्यागतः ।

शुभैः स शुभमूलकः ।

घटादिभिः पञ्चमिः पञ्चमैर्यु(व)च्छिद्यपुण्ड्रमूलः तथैव समन्यागतः ।

शेषाभ्यां मोक्षमार्गौचौ

^१ This topic is not discussed in *Abb*

द्वा [II A, 4 Fol 42 b] ध्यायां⁽¹⁾ शैक्षाभ्यां [इन्द्रियाभ्यां दर्शनभावना-
मार्गस्थौ] ॥

[अशौचोर्द्धन] स्वमार्गः ॥

अथ नियमेन कः कतिमिरिन्द्रियैः समन्वागत इति ? तदिदमुपदर्शयते—

[99] उपेक्षापुर्मणो(नो)पुक्तोऽवरयं त्रयसमन्वितः ।^१

[ए]न्द्रियेण त्रिभिः । न ह्येषामन्योन्येन विना समन्वागतः । शेषै-
रणि(नि)यमः ।^२

^३(२) तत्र तावच्चक्षुरादिभिः सप्तभि^४रारूप्योपपन्नो न समन्वागतः ।
कामघातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानि ।^५ सुखेन्द्रियेण चतुर्थध्यानाद्युपपन्नाः^६
पृथग्जनाः, नीमनस्येन त्रि(ष्ट)तीयाद्युपपन्नाः^७ पृथग्जनाः, दुःखेन्द्रियेन(ए)
रूपारूप्योपपन्नाः, दीर्घ(न)स्येन कामयौतरागः, श्रद्धादिभिर्निःशुभः^८, अना-
द्यैस्त्रिभिः पृथ^३जना^९ न समन्वागताः ।^{१०}

चतुर्भिः कायमुखवान्

यः कायेन्द्रियेण सोऽवश्यं चतुर्भिस्त्वेव त्रिभिः कायेन्द्रियेन(ए) च ।
योऽपि सुखेन्द्रियेण स चतुर्भिः—तैश्च त्रिभिरुपेक्षादिभिः सुखेन्द्रियेन(ए) च ।

चतुष्पानपि पञ्चभिः^{११} ॥

^१ Cf उपेक्षादीनिमनोमुक्तोऽवरयं त्रयान्वित ॥ Ak. II 17 cd.

^२ Cf शेषैस्त्रयसमन्वितम् । स्यात्समन्वागतं स्यादसमन्वागतं । तत्र तावत्... Akb
II 17cd

^३—^३This whole passage substantially agrees with Akb II, 18ab

^४ चक्षुःश्रोत्रघ्राणत्रिहोत्रेन्द्रियैरारूप्योपपन्नो न समन्वागतः । Akb II 18ab

^५ after this Akb. has 'कायेन्द्रियेणारूप्योपपन्ना न समन्वागतः । स्त्रीन्द्रियेण
रूपारूप्योपपन्नः । कामघातौ येनाप्रतिलब्धविहीनम् । एव पुण्येन्द्रियेण । Ibid

^६ चतुर्थध्यानाद्युपपन्नः । Ibid

^७ तृतीयचतुर्थध्यानाद्युपपन्नः । Ibid

^८ श्रद्धादिभिः समुच्छिन्नकृतान्मूला । Ibid

^९ आनात्यामीन्द्रियेण पृथग्वचस्पृश्या न समन्वागताः । आनेन्द्रियेण पृथग्वचदर्शना-
दीन्तमार्गस्थाः । आनातावीन्द्रियेण पृथग्वचसंस्था असमन्वागताः । Ibid

^{१०} Cf चतुर्भिः मुखकायाभ्यां पञ्चविंशच्चक्षुरादिभिः । Ak. II. 18 ab

'अपि'शब्दाच्छ्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैर्वेदितव्यम् । यश्चक्षुरिन्द्रियेण सोऽवश्यं पञ्चमिः—उपेक्षाजीवि^(४)तमनःरूपेन्द्रियैश्चक्षुषा च ॥

[100] स्त्रीन्द्रियायन्वितोऽष्टमिः^५

तैश्च सप्तमिः स्त्रीन्द्रियेन(ण) च । 'आदि'ग्रहणात् पुरुषेन्द्रियदीर्घेण(न)-स्यश्चद्वादीनां ग्रहणं वेदितव्यम् । तद्वानपि प्रत्येकमष्टमिः—तैश्च सप्तमिः पुरुषेन्द्रिये(ण) चाष्टमेन । एभिश्च कार्यजीवितमनीभिश्चतसृभिर्वेदनाभिः, दीर्घेण(न)स्येन्द्रियेण च, श्रद्धा^(६)द्वि[भि]स्तैश्च पञ्चमिरूपेक्षाजीवितमनोभिश्च ।

दुःखी युक्तस्तु सप्तमिः ।

यो दुःखेन स सप्तमिः—कायजीवितमनोभिश्चतसृभिर्वेदनेन्द्रियैर्दीर्घेण(न)स्यं हित्वा, तद्वीतरागस्य नाम्नीति ।

एकादशमिरन्त्यस्य^७

द्वाभ्यामन्त्याभ्यां युक्तोऽयस्यमेकादशमिः, प्रत्येकं सुखसौमनस्योपेक्षा-जीवितमनःश्रद्धादिभि^(८)राहेन्द्रियेण च । पर्यमाश्नतयदिन्द्रियेण तेन तैश्चेति ।

सप्त पद्मिस्तदाद्यवान् ॥^९

प्रथमेन त्यानांशयेण यः समन्वागतः सोऽवश्यं त्रयोदशमिमनोजीवित-कायेन्द्रियैश्चतसृभिर्वेदनाभिः श्रद्धादिभिस्तेन चेति ॥

अथ सप्तयद्गुमिः कियद्भिः समन्वागताः^{१०} ? तदुच्यते—

[101] त्रिद्वीपनरकोत्पन्ना मिथ्यात्वनियताश्च^(११)पि ।

[यद्गुमिः] द्वेकाश्रविंशत्या स्वन्परिष्ठाभिरन्यिताः ॥

[102] अन्तरामविक्रमेतत्पिर्क्थद्भानुसारिणः[ः] ।

अधिकैर्दशमिर्युक्ता दशमिर्वा नवाधिकैः ॥

^१ Cf. स्त्रीन्द्रियादिमान् । Ak. II 18 d.

^२ Cf. सोमनस्यो च दुःखो तु सप्तमिः । Ak. II. 18 cd

^३ Cf. अष्टमिरेकादशमिस्तवान्तेन्द्रियान्वितः । Ak. II. 19 ab

^४ Cf. प्राज्ञास्याणीन्द्रियोपेनस्त्रयोदशमिरन्यिताः । Ak. II 19 cd

^५ Cf. यः सर्वयद्गुमिरिन्द्रियैः समन्वागतः स कियद्भिः ?

यद्गुमिर्युक्त एकादशमिस्तदाद्यवान् ।

द्वि[भि] आश्रयैर्दशमिर्द्वयोपमस्यवर्जितः ॥ Ak. II. 21.

The Ak. deals with this topic in detail.

स्वल्पैस्त्रयोदशमी रूपमिः पञ्चमिः श्रद्धादिभिश्च जीवितमनउपेक्षाभिश्च ।
 शा(ना)स्कस्य तृच्छिन्नशुभवीजस्य चक्षुरादीनि पञ्चैकं च व्यञ्जनं वेदनाश्च पञ्च
 जीवि^(१)तं, मनश्च । तिरश्चां नास्त्युच्छेदः । य इहोच्छिन्नमिति सोऽवश्यमवीचि
 गच्छति । तेन तत्र नरके श्रद्धाया न सन्ति । पञ्च चक्षुरादीनि पञ्च च
 वेदना, एकं व्यञ्जनं जीवितं मनश्चेति त्रयोदश भवन्ति । स्युर्वहुमिश्रान्तरा-
 भयिकायाः पृथग्जनारूपीण्यमलानि हित्वैकान्विशतिभिः, आर्यास्तु श्रद्धा-
 नुसारिणो हे ^(१)अप्रले हित्वैकं च व्यञ्जनमित्येकान्विशतिभिरेव समन्वा-
 गताः ॥

[103] सम्पत्स्वनियता ये तु ये च श्रद्धाधिसुक्तिकाः ।

त एकादशमिषुक्ता दशमिर्वा नवाधिकैः ॥

तत्र सम्पत्स्वनियता आर्या इत्यर्थः । ते पञ्चमिः श्रद्धादिभिर्मनोजी-
 विताभ्यां च तिसृभिर्वेदनाभिरेकेण 'वानाक्षवेन(७) । सर्वप्रभूतैः पुनरेकान्तर-
 [II B, 5 Fol 43 a] ^(१)विशतिभिरेकसिद्धद्वयमलयजितैः ॥

[104] प्रज्ञाधिसुक्तनामाहूत् कापसाच्युभयाह्वयाः ।

अथैकादशकोपेता यदि वाऽष्टादशान्विताः ॥

सर्वादिपैरेकादशमिः श्रद्धादिभिः सुखसौमनस्योपेक्षाजीवितमनोभिरेकेण
 वानाक्षवेण । बहुमिस्त्वष्टाद[श]भिः, हे अनाक्षये दौर्मण(न)स्यमेकं च व्यञ्जनं
 हित्वा ॥

[105] कामदेवा मृ^(२)ताः स्वल्पैर्दशमिः सप्तकाधिकैः ।

अनाक्षयप्रथं हित्वा दौर्मण(न)स्यं च । तद्यतः पृथग्जनो यदि पैरात्थं
 गच्छति स देयपिर्मवति । एकं च व्यञ्जनं हित्वा परिशिष्टैः सप्तदशमि-
 समन्वागतः ।

त एवैकोनविंशत्यां युक्ता बहुमिरिन्द्रियैः ॥

हे अनाक्षये हित्वैकं च व्यञ्जनम् । अत्रापि हि सत्यानि दृश्यन्ते ॥

[106] [दिर्घान]^(३)जास्तु सर्वान्वैर्दशमिः पञ्चकाधिकैः ।

प्रथमद्वितीयध्यानोपपन्नानां पृथग्जनानां दुःखदौर्मण(न)स्ये हित्वा हे च
 व्यञ्जने त्रीणि धामलानि, पञ्चदशमिः समन्वागमः ।

दशमिः सचतुष्येस्तु शुभकृत्स्नाः समन्विताः ॥

शुभकृत्स्नेषु पृथग्जनस्य सौमनस्यं च हित्वा चतुर्दशमिः समन्वागमः ।

[107] बृहत्फला हि ⁽⁴⁾अत्यल्पैस्त्रयोदशभिरन्विताः ।

बृहत्फलेषु पृथग्जनस्य सुखं च हित्वा दुःखादीनि च पूर्वोक्तानि त्रयोदश भवन्ति ।

युक्ताः षोडश(श)भिस्त्वेते सर्वभूमिभिरिन्द्रियैः ॥

यद्यप्या भवन्ति तेषां सुखसौमनस्याभ्यामनास्त्रयाभ्यां समन्यागम इति षोडश भवन्ति ॥

[108] अष्टाभिर्दशभिः सैकैरारूढ्याः स्वल्पभूमिभिः¹ ।

स्वल्पैरष्टाभिः⁽⁵⁾ । पृथग्जनस्याष्टा[ः] स्वल्पानि भवन्ति । पञ्च ध्वा(ध्र)ञ्जाद्री(दी)नि, जीवितं मनउपेक्षा च । बहुभिरैकादशभिरारूढ्यं नमन्यागमः । पञ्चभिः धञ्जादिभिः, द्वाभ्यां सुखसौमनस्याभ्यामनास्त्रयाभ्याम्, जीयितमनउपेक्षेन्द्रियैश्चतुर्भिरणा(ना)स्त्रयेण चैकेन ।

सदेवकौरवाः सञ्जास्त्रयोदशभिरन्विताः ॥

पञ्चभिः धञ्जादिभिः ⁽⁶⁾पञ्चभिः सुखादिभिः, कायमनोजीयितैश्च त्रिभिः ॥

[109] अष्टाभिर्निःशुभो युक्तो दशभिर्गा त्रयाधिकैः² ।

उच्छिन्नशुभमूलो निःशुभः³ सर्वाट्पैरष्टाभिः समन्यागतः । सुखादिभिः पञ्चभिः कायजीयितमनोभिश्च । सर्वप्रभूतैस्तु त्रयोदशभिर्यथोक्तैरष्टाभिश्चतुर्नादिभिश्चतुर्भिरैकेन च व्यञ्जनेन ।

द्विलिङ्गाः ⁽⁷⁾पश्चिमैः स्वल्पैर्निःशत्याप्येकया परम् ॥

उभयव्यञ्जनस्त्रयोदशभिः स्थूलैः सुखादिभिः कायजीयितमनोभिः धञ्जादिभिश्च पञ्चभिः । चतुरादीनामलक्ष्यविहीनत्वादनियमः । सचंचदुमि-
स्त्वेकोनविंशतिभिस्त्रीत्यमस्तान्यपास्य । समाप्तोऽयं मत्स्यकप्रन्यसमुद्रः ॥

¹ Cf युक्तो जानस्तयाकस्य उपेक्षायुक्तं शुभं । Ak ii 20 cd

² Cf अयं यं मर्हस्यं मनवागमं स त्रिविद्धिरिन्द्रियैः ?

मर्हस्येति शुभाष्टाभिर्विचरन् कायजीयिते । Ak ii 20 ab

³ मर्हस्येति शुभाष्टाभिर्विचरन् कायजीयिते । Ak ii 20 ab

अनाघातमाघास्यामीन्द्रियादीनां तु ज्ञाना(शा)मुत्तरोत्तराङ्गभावे
णि(नि)र्वाणे चाधिपत्यमिति^१ ॥

कः पुन(न)रेयामिन्द्रि^(६)याणामनुक्रमः ?^२ भ्रम्—

फलसङ्केशसंभारविशुद्धित्वादनुक्रमः ॥

प्राक्कर्म फलं तावदष्टौ विषाकजात्वात्तस्मात्तानि पूर्वमुक्तानि । तस्मिन्
विषाके सति संप्लेशसुखादिभिः । पञ्चमिर्मागसंभारभ्रद्धादिभिः । विशुद्धि-
रणा(ना)ञ्चैस्त्रिभिः ॥

कस्मात् पुनर्द्वाविंशतिरेव यथा परिकीर्तितान्युक्तानि न (७)भूयांसि
नाह्वीयांसीति ? तद्वद्विषये—

[79] सत्त्वाख्या सत्त्वधैचित्र्य(भ्यं) धृति(तिः) क्लेशोद्भवस्य यैः ।
मार्गोपायः फलप्राप्तिस्तेषामिन्द्रियता मता ॥^३

तस्याख्या यत्तु प्रयतते चक्षुरादिषु मनःपर्यन्तेषु पदेषु । एतच्च मौल-
सत्त्वद्रव्यम् ।^४ सत्त्वधैचित्र्यं ह्यभ्यां स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्याम् । धृतिर्जीविते-
न्द्रियेन(ए) । क्लेशोद्भवः (६)पञ्चभिर्धेदनाभिः । मार्गोपायः धृद्धादिभिः ।
फलप्राप्तिस्त्रिभिरेतैः । इत्येतस्मादेयामिन्द्रियता मता ॥^५

^१ Cf. आतात्त्व्यान्वात्स्यमाहारकनाहाताधैचित्र्यं तथा ।

उत्तरोत्तरस्तन्नातिनिर्वाणाद्याधिपत्यतः ॥

आदिशब्दोऽन्यधर्माप्युक्तार्थः । अतमोऽन्यः धर्मायः । दर्शनहेयक्येनप्रहाण प्रत्या-
शाम्यामीन्द्रियस्याधिपत्यम् । भावनाहेयक्येनप्रहाण प्रत्याज्ञेन्द्रियस्य । दुष्टपर्मभुवविहार
प्रत्याज्ञानामीन्द्रियस्य । *Akh.* II 4

See *Vm.* xvi. 10, *Dkr.* 296, 505, 553, *Am.* p. 75, and *Am.* p. 75.

^२ Cf. *Vm.* xvi. 3

Cf. चित्ताद्यस्तद्विकल्प स्थितिः संक्लेश एव च ।

संभारो व्यवहारं च यावता तावदिन्द्रियम् ॥ *Alk.* II. 5.

^३ एतच्च 'पदामृतं मौल सत्त्वद्रव्यम्' इति । तद्वितरेण तदाधित्वात् । तथा हि
षडिन्द्रियाधित्वसम्भूयामिन्द्रियाधिष्ठानम् । यत्र वा विषया विज्ञानकायात् । तदेतन्नि सत्त्व-
द्रव्यामप्येते न तु मौलम् । न ह्यधिष्ठानाद्याधिपत्यसंभूतं यद् आद्यतनमिति । *Saks.* p. 98.
Also cf. तत्त्व अज्जतत्त्वस्य परिश्रमाय अरियभूमिपटिणामो होतो नि अतमावपरिपापजानि
चत्तुग्विपारीनि पठम देसिजानि । *Vm.* xvi 8.

^४ See *Vbh A.* p. 126.

[80] स्पर्शाश्रयोद्भवाधारसंभोगत्वाच्चतुर्दश ।
स्वर्गापवर्गहेतुत्वात् तदन्यद्वेन्द्रियाष्टकम् ॥^१

तत्र स्पर्शाश्रयश्चक्षुरादीनि षड्विन्द्रियानि(खि) । आदुर्भावः स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्याम् । आधारे जीविते^(१)न्द्रियेषु । संभोगो वेदनाभिः पञ्चभिः । अतस्तावच्चतुर्दशोकाणि(नि) । स्वर्गोपपत्तिनिमित्तानि श्रद्धादीनि पञ्च । अपवर्गकारणानि [त्रीत्यनाज्ञातमाज्ञास्याभीन्द्रियादीनि । अत एतावन्त्येव ॥]

यथाधिपत्यार्थं इन्द्रियार्थः कस्माच्छब्दस्पर्शमनस्कारसंज्ञाचेतनामहाभौमानां [IL A, 2. Fol 39 b] ⁽¹⁾सत्याधिपत्ये नेन्द्रियत्वम् ?^१ उक्तं हि भगवता—“छन्दमूलकाः सर्वधर्माः^२ स्पर्शजातीयाः मनस्कारप्रभवाः ।” संज्ञाचेतनयोश्च संज्ञेऽन्ययदानयोराधिपत्यमुक्तमेव कुशलचित्तनायासः । एवं^३ ज्ञेयानामपि संसारहेतुप्रयत्ने(ने) आ[धिपत्यम्] । निर्वाणस्य च धर्माध्याये कस्मान्नेन्द्रियत्वम् ? तद्विदुष्यते—

[81] छन्दं वी^(१)र्याङ्गभूतत्वात् स्पर्शो विस्तृतुर्दृश्यत् ।

संज्ञा प्रज्ञाभिभूतत्वान्नेन्द्रियं धुनिरभ्यधात् ॥

छन्दो हि कर्तुंकामता सा च वीर्याङ्गभूता । वीर्यं तु साक्षात् क्रिययाऽमिसंघच्छते । तदेवेन्द्रियमुक्तम् । स्पर्शोऽपि “स्पर्शप्रत्यया वेदना” इति तदुत्पत्तौ पटिह्नीयशक्तिः । संज्ञापि प्रायोऽपि(प्रायो) लोकव्यवहारपतिता । सा प्रज्ञया परमार्थकर^(३)सयाऽभिभूतेति नेन्द्रियमुक्ता ॥

[82] श्रद्धादीनां विदां चैव दोषः शुद्धौ मलोदये ।

प्रधानत्वान्मनस्कारो नेन्द्रियं समुदाहृतम् ॥

^१ Cf प्रवृत्तेराश्रयोत्पत्तिस्थितिप्रत्युपभोगतः ।

चतुर्दश तथाऽप्यानि विवृतेरिन्द्रियाणि वा ॥

मतविकल्परार्यो वा शब्द । अपरे पुनराहुः । प्रवृत्तेराश्रय षड्विन्द्रियाणि । तेनैव प्रकारेण निवृत्तेरन्यानि । श्रद्धादीनि हि निवृत्तेराश्रया । आज्ञास्याभीन्द्रिय प्रभवः, स्थिति-राजेन्द्रियम्, उपभोग आज्ञातवीन्द्रियेण । Abb II 6

^२ This topic (*Ad kāṅkā* 81—85) is not discussed in Abb. But, it deals in brief with other *dharma*s. आधिपत्यादिन्द्रियत्वेऽविद्यादीनामुपसर्त्यानं कर्तव्यम् । अविद्यादीनामपि हि सत्कारादिप्राधिपत्यमत एतेषामभीन्द्रियत्वमुपसर्त्यानव्यम् । वागादीना च वाक्त्राणिपादनापुनस्त्यानामपि नेन्द्रियत्वमुपसर्त्यानव्यम् । “न चतुर्दशम्यातव्यम् । Abb II 4

^३ Cf. इमे सो मने पञ्चुपादानकन्या विम्बुत्वा नि ? इमे सो मितम् पञ्चु-पादानकनया छन्दमूलका इति । S. III. p. 100.

योनिशो मनसिकारः खलु श्रद्धादीनां सङ्गीभवति । अयोनिशो मनसिकारोऽपि वेदनादीनां रागादिसंग्रथुक्तानामिति सोऽपि नेन्द्रियम् ॥

[83] संभावनानुकूलत्वादविमोक्षोऽपि नेन्द्रियम् ।

अविमोक्षोऽपि ⁽⁴⁾श्रद्धोपकारीति नेन्द्रियम् ॥

कालान्तरफलोत्पादसंदिग्धान्यां न चेतना ॥

चेतनायाः खल्वपि कालान्तरेण फलमिति तस्या नासतिफले शक्तिराधिर्मयति । लोकोऽपि तस्याः फलसत्त्वाविनाशं दृष्ट्वा यिप्रतिपन्नः । कश्चिद् घृते निहंतुकं फलमिति कश्चिद्दीर्घरक्तं कश्चिद्दृष्टादिदेतुकमिति ।^१ चेतनायाः फलमनभिध्यक्त⁽⁵⁾मिति । ईशित्वं मगयता जानानेनाप्यतस्तस्यास्त्रैलोक्यकारणत्वेऽपि सति चेतना नेन्द्रियेषु व्यवस्थापिता ॥

कुशलमहाभौमेभ्योऽपि^३

[84] नाप्रमादोऽप्यसौ वीर्यात्, न हीः प्रागल्भ्यनिग्रहात् ।

नोपेक्षा नापि चालोभो वीर्यश्रद्धामिभूतिः ॥

अप्रमादस्तावद्वीर्यस्य मायहागारिकस्थानीयः । वीर्यं कुशलान्, धर्मान्, पार्जप⁽⁶⁾ति सतान् रक्षति । हीरपि वैशारद्यसंपन्नभूता नययधूरिषामगल्मा । तस्याः कुत आधिपत्यम् ? उपेक्षापि श्रद्धामिभूता । अलोभश्च वीर्यविरोधीति नेन्द्रियम् ॥

[85] न प्रसव्यविदौत्कट्याद्दिनिन्द्यत्वाच्च नास्तथाः ।

प्रसव्यः खलु वेदनायाः वृत्तिप्राधान्येनाभिभूता । सापि नेन्द्रियम् । अकुशलानामपि धर्माणामिनिन्द⁽⁷⁾त्वात्तु नास्त्रयाद्यण्डालराज्यवत् ॥

यिप्रयुक्तानामपि^३

जात्यादयो न पारार्थ्यात्

परतन्त्रा हि जात्यादयो धर्माः परिचारकवत् तेषां कुतः प्रभुत्वम् ?

^१ Cf. सन्ति भिस्त्ववे एके ममणब्राह्मणा एवमादिनो . य किञ्चाप्य पुरिषमुगलो पटितवेदेनि...सम्य त पुष्वेतहेतु ति । सन्ति...एवं...सम्य त इस्तरनिम्पाणहेतु नि ।
...एके...सम्य त अहेतु-अण्वत्तया नि । Aug 1 p 173

^३ V. infra, Ad. kārka 112.

^३ V. infra, Ad. kārka 127.

निष्क्रियत्वान्न निर्वृतिः ॥

निर्वाणमपि निष्क्रियमसत्फलं सत्क्रियाश्च घर्माः फलयन्त आघिपत्य-
युक्ता इति भगवता^(१) निर्वाणं नेन्द्रियं व्यवस्थापितमिति । नात्र किञ्चिदुप-
संख्येयं एा(ना)प्यपनेयमिति ॥

लक्षणमिदानीमिन्द्रियाणां वक्तव्यम् । तत्र चक्षुरादीनामुक्तम् । जीवित-
अद्वादीनां संप्रयुक्तधिप्रयुक्तेष्व्यमानेषु वक्ष्यते । दुःखादीनां त्यधुनोच्यते ।

[86] कायस्य बाधनं दुःखं दौर्मनस्यं तु चेतसः ।

बाधनमिति पठते ।

सुखं च सुमनस्ता च सातं शारीरमानसम् ॥^१

सातमिति प्रह्लादनापर्यायः ।

[87 ab.] वैशिष्ट्यान्मानसं सातं सुखं क्वचिदुदाहृतम् ।

तृतीये ध्याने मानसं सातं सुखमित्युदाहृतं भगवता पञ्चेन्द्रियसुखाति-
शयत्वात् ।^२ सौमनस्यं तु प्रीतिरस्यमाधं^३ सा च तृतीयध्याने नास्तीति सुखं
च तन्नोक्तमिति । [Fol. 40 lost.] *****

.....[II. B, 3 Fol 41 a] (1) भौमम् तदपदिश्यते—

[88] पदसु भूमिषु विज्ञेयं नीरजस्कायमिन्द्रियम् ।

^१ Cf. दुःखेन्द्रियमसाता वा कायिकी वेदना सुखम् ।

साता ध्याने तृतीये तु चंतसी सा सुखेन्द्रियम् ॥ *Ak* II, 7.

^२ Cf. तृतीये तु ध्याने सेव साता वेदना चैतसी सुखेन्द्रियम् । अहि तत्र कायिकी
वेदनास्ति । पञ्चवितानकायामावात् *Akk* II, 7.

^३ Cf. अन्धत्र सा सौमनस्यं

“तुवेये तु ध्याने प्रीतिविराजत्वान् सुखेन्द्रियमेव सा न सौमनस्येन्द्रियम् । प्रीतिहि
सौमनस्यम् । *Akk* II, 8 a.

* In this lost folio, the *Adv.* might have discussed the following
topics, which are dealt with in *Akk* II, 8—11.

(१) कतीन्द्रियाणि विपाकं कति न विपाकं ?

(२) कतीन्द्रियाणि सविपाकानि, कत्यविपाकानि ?

and (३) कति कुशलानि, कत्यकुशलानि, कस्यव्यावृत्तानि ?

अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियं षट्सु भूमिषु, चतुर्षु ध्यानेष्वनागमे(भ्ये)
ध्यानान्तरिकायां च ।

तदन्ये निर्मले त्वच्चे द्रष्टव्ये नवभूमिके ॥

आग्नेन्द्रियमाज्ञातयत(अज्ञातावि)इन्द्रियं च नवसु भूमिषु—आस्वेव
षट्सु त्रिषु चाद्यास्वारूप्यभूमिषु ॥

अथ का^(१)नि द्वाविंशतिरिन्द्रियानि(णि) कानि किं ग्रहातध्यानि ?
तदुदाह्रियते^२—

[89] दौर्मण्य(न)स्यं द्विहतन्यं

दर्शनमाधनाग्रहातध्यानम् ।

मनोवित्तित्रयं त्रिधा ।^३

मनइन्द्रियं सुखसौमनस्योपेक्षाश्च दर्शण(न)भाषनाहेयाश्चाहेयाश्च ।

नवाभ्यास्तग्रहेयानि(णि)

बलुटादीनि जीयितायसानान्यद्यौ दुःखेन्द्रियं च ।

द्विधा^(३) [पञ्च]^४

अज्ञादीनि भाषनाहेयान्यहेयानि च । साक्षयानाक्षयात् ।

न तु त्रयम् ॥

जीएयनाक्षयाएयग्रहेयान्येष निर्दोषत्वात् ॥

यदि तर्हि अज्ञादीनि साक्षयानाक्षयत्वात्ग्रहेयानि चाग्रहेयानि च द्विधा
भवन्ति, त्रयमेयानाक्षयम् ।^५ इदं तर्हि सुत्रं कथं नीयते ? यदुक्तं भगवता—

^१ See *Asv.* p. 76

^२ Cf. मनोवित्तित्रय त्रेधा द्विहेया दुर्बलवृत्ता ।

नव भाषकया पञ्च त्वहेयान्यपि न त्रयम् ॥ *Abb.* II 13

^३ Cf. द्विधा नव ।

मनमुत्तमोमनस्योपेक्षा अज्ञादीनि च पञ्च एतानि नवेन्द्रियानि साक्षयानाक्षयान्यपि ।
अनास्रवाण्येव यदादीनीत्येवे । उक्तं हि भगवता “यस्येमानि—वदामि” इति । *Abb.*
II 9d. See *Asv.* p. 76.

^५ For this controversy, see *Kr.* xix. 8.

“तस्यैतानि (यस्येमानि) पञ्चेन्द्रियानि(णि) सर्वेण स^(४)र्वं न सन्ति तमहं बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि” इति !^१

^१ अनास्रवाधि कारादज्ञापकमेतत् । अनास्रवाधि खल्वधि कृत्यैतदुक्तम् । यस्मादार्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा “यस्येमानि” इति भगवानवोचत् । पृथग्जनो वा द्विविधः ।^३ आम्यन्तरश्चासमुच्छिद्यकुशलमूलः, बाह्यश्च समुच्छिद्य-कुशलमूलः । तत्र धिक्^(५)त्योक्तम्—“बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि” इति । “सर्वेण सर्वानि(णि)” इति पञ्चनाद्वा ‘यस्य लौकिकान्यपि न सन्ति’ इत्या-कृतम् । बाह्यमित्यशक्यपुत्रीयं पृथग्जनपक्षावस्थितमित्यार्यधर्मधिपक्षाव-स्थितम् । अन्यथा हेयमवश्यत्—‘यस्येमानि पञ्चेन्द्रिया(णि) न सन्ति तमहं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि’ इति । उक्तं हि—“स^(६)न्नसन्ति सत्त्वा लोके जाता लोके वृद्धास्तोष्णेन्द्रिया अपि मध्येन्द्रिया अपि मृद्विन्द्रिया अपि” इत्यप्रयत्नित एव धर्मचक्रे^४ । पुनश्चोक्तम्—“यावच्छास्त्रेण पञ्चानामिन्द्रियानां(णो) समुद्भयं चास्तङ्गं चास्वादं चावीनयं च निःसरणं च यथाभूतं

^१ See *LVP Ak* II p 119, n. 1.

Cf. “पञ्चिमानि भिषवरे इन्द्रियानि । ततमानि पञ्च ? यदेन्द्रियं...पञ्चिन्द्रिय इमानि लो भिषवरे पञ्चिन्द्रियानि । इमे लो भिषवरे पञ्चव इन्द्रियानि तमत्ता पत्तिरुत्ता मरहा होति, ततो मुदुरेहि अगृह्यतमन्धिकिरियाय पटिपन्नो होति; ततो मुदुरेहि अनागामी होति, ततो मुदुरेहि अनागामिकलसिद्धिकिरियाय पटिपन्नो होति, ततो मुदुरेहि सखागामी होति, ततो मुदुरेहि सखागामीफलसिद्धिकिरियाय पटिपन्नो होति; ततो मुदुरेहि सोनापन्नो होति, ततो मुदुरेहि सोनापत्तिफलसिद्धिकिरियाय पटिपन्नो होति । अत लो भिषवरे इमानि पञ्चिन्द्रियानि तन्मेव सख सखया सख नरिष, तमहं ‘बाहिरी पुपुगजनपक्षे दितो’ नि वदामीति । S v p 194.

Also cf *Sak.* p. 103.

^२ This whole passage, from अनास्रवाधिवारादज्ञापकमेतत् to न चायमनास्रवाधो धर्माणां परीक्षाप्रकारः, is almost identical with *Ak* II 9d.

^३ Cf हुवे पुपुगजना वृत्ता वृद्धेनादिचक्रावृत्ता ।

अथो पुपुगजनी एवो वस्याचक्रो पुपुगजनी II *Digha A.* I p 59.

^४ Cf अर्य लो भगवा वृद्धपक्ष्मा लोच वोलोकेन्तो मने अणररक्षणे महाररक्षणे निनिमिन्द्रिये मृदिन्द्रिये स्वाचारे मुदिन्द्रियायवे अणोवचने परलोकवगत्रयवशायाविभो विहगन्ते । *Vijaya* I. p 6

It is interesting to note that the Sthaviravādin quotes precisely the same *śloka*, while dealing with a controversy : नरिष लोकियानि पञ्च इन्द्रियानीति ? *Kr. XIX. 8*—इवानि इन्द्रियकथा नाय होति । तथ ‘लोकिया गदा गदा एव नाम न मदिन्द्रियं । तथ लोकियं विरिय मदि ममापि पञ्जा पञ्जा एव नाय, न पञ्चिन्द्रियं’ नि वंग मदि, मेय्यवादि हेमुवादानञ्जेव महिमतवापञ्च । *Kr. A. XIX. 8.*

नाप्येहासिपे न तावद्दहमस्मात्सदेवकालोकात्" इति चिस्तरः^१ । न^(७) चाय-
मनासवानां(णां) धर्माणां परीक्षाप्रकारः ।

यद्यं त्वत्रममाममं द्रुमः^२—“त्रीणीमानि आदस्य आ(ध्र)दातिज्ञाणि-
(नि)” इति चिस्तरः । कथं कृत्वा क्षापकम् ? अद्रायां ह्यसत्यामार्याणां दर्शण-
(न)कामता न भवेत् । सद्धर्मश्रोतुकामता च, विगतमात्सर्येण चेतसा अगार-
मध्यवस्तुकामता [च] । यस्य च पृथग्जन^(७)स्यैतानीन्द्रियाणि न सन्ति स सर्व-
[या बाह्यपृथग्जनो] भवति कुशलधर्मोपणि(नि)पद्धेतुवैकल्यात् । तस्मात्सा-
क्षयाणां(ना)क्षयाणीति सिद्धम् ॥^३

उक्तः प्रकारभेदः । ताम इदानीं चक्षुष्यः । कतीन्द्रियानि(णि) कस्मिन्
धातौ विपाकः प्रथमतो लभ्यन्ते ? तदिदमारभ्यते ।

[90] पूर्वं क्रमोद्भवैः कामे विपाको [७]लभ्यते इत्यम् ।^४

कामधातौ क्र[मोद्भवैः—अण्डजजरायुजसंस्पर्शदेवैः पूर्वं] इन्द्रियद्वयं
लभ्यते । कायेन्द्रियं जीवितेन्द्रियं च । एतदि द्वयं तस्मिन् शुक्रशोणित-
विन्दी प्रथमं विपाकजं भवति । क्लृप्त्याचु न मनोपेक्षेन्द्रिये विपाकः ।^५

अन्यैः पदं सप्त वाऽष्टौ वा

^१ Cf पञ्चिमानि भिक्खवे, इन्द्रियानि, वतमानि पञ्च ? तदिन्द्रियं पञ्चि-
न्द्रिय । यतो को भिक्खवे, भिक्खु इमेस पञ्चन्न इन्द्रियान समुदपञ्च अत्यममञ्च असावञ्च
आवीनवञ्च निस्तरनञ्च यथाभूत विदित्वा अनुपाश विमुत्तो होति, अयं वुक्कति भिक्खवे,
भिक्खु 'अरहा लीणासवो' 'सम्मदञ्जाविमुत्तो' ति । J. v. p 205

^२ The Kōṭāṅga closes this controversy with the remark—न चायमनास-
वाना धर्माणा परीक्षाप्रकारः । *Abb.* II 9d

^३ Immediately after dealing with this topic, the *Abb.* II 10. deals with
'वतीन्द्रियाणि विपाकं वति न विपाकं ? This is lost in our text V. supra, p. 52 n. 4.

^४ Cf. कामेत्वादी विपाको द्वे लभ्येते गोपपातुर्कं । *Ab.* II. 14 ad.

^५ For a controversy on the Development of Sense-organs, see *Ka.*
xiv. 2.—इदानीं सद्भाषतनुषत्तिश्चा नाम होति । तस्य उपपत्तेश्चियेन पटिसन्धिचित्तेन
सद्देव ओपपातिकान सद्भाषतन उपपज्जति । सम्ममेव्यवान अस्सत्तिक्कायत्तवेणु मनायत्तनकाया-
यत्तनानेव पटिसन्धिकरणे उपपज्जन्ति, सेसानि चत्तारि सत्तसत्तितरित्तिहि । तानि च लो-
येन सम्मुना पटिमग्निं गहिता, तस्मेव अञ्जस्स वा वतता नि अयं सत्तसत्तये बादो । येस
पन एवम्मसम्मवत्ता सपप्पसात्ताविट्ठानं सम्पादीनं अट्ठुतो विद्य वीजपत्तं सद्भाषतन
मातुत्तुत्तिरिम् पटिसन्धिकरणे येव उपपज्जतीति सट्ठि, सेम्यपानि पुब्बसेलियानं । *Ka.*
xiv. 2.

औपपादुके पुनः पट् । चक्षु[II A. 3 Fol 41b] ⁽¹⁾रादीनि पञ्च जीवि-
तेन्द्रियं च । [यद्यव्यञ्जना भवन्ति यथा प्राचम]कल्पिकाः । सप्त पुण(न)र्यथे-
कव्यञ्जना यथा देवादिषु । अष्टौ वा यद्युभयव्यञ्जना भवन्ति यथाऽप्रायेषु ।
एवं तावत् कामघातौ ।

एङ् रूपे

रूपघातौ पुनः यद्विन्द्रियाणि वि[पाक]ः प्रथमतो लभ्यन्ते । चक्षुरा-
दीनि पञ्च जीवितेन्द्रियं च ।

अन्त्ये ⁽²⁾तु जीवितम् ⁽³⁾ ॥

[आरूप्ये जीवितेन्द्रिय] विपाको लभ्यते । उक्तो लाभ ॥

त्यागो वक्तव्यः । सोऽयमाविष्कृत्यते—

[91] प्रियमाणै(नि)रोच्यन्ते ग्रीण्यन्ते

जीवितम्, मन, उपेक्षा चेति ।

अष्टौ तु मध्यमे ⁽⁴⁾ ।

रूपघातौ प्रियमाणैरष्टौ निरुच्यन्ते । तानि च ग्रीणि, चक्षुरादीनि
च पञ्च ।

दशाष्टौ नन चत्वारि ⁽⁵⁾ कामे पञ्च शुमानि वा ⁽⁶⁾ ॥

⁽⁷⁾उभयव्यञ्जनैर्दश निरोच्यन्ते । तानि चाष्टौ श्रीपुरुषेन्द्रिये च । एक
व्यञ्जनैर्ण(न)ध । अव्यञ्जनैरष्टौ । सकृन्मरणे स्वल्पेन न्यायः । क्रमेण(ण) तु
प्रियमानै(णै)श्चत्वारि णि(नि)रोच्यन्ते कायजीवितमनउपेक्षेन्द्रियानि(णि) । न
ह्येषा पृथङ्निरोध । एष च विधिः क्लृष्टाभ्याहृतचित्तस्य मरणे द्रष्टव्यः ।
⁽⁸⁾कुशले तु चित्ते सर्वत्र अन्दादीनि पञ्चाधिकानि । एवमाकूप्येष्टौ, रूपेष्टु
प्रयोदश । इत्येव विस्तरेण गणयितव्यानि ॥⁽⁹⁾

अभियमनदीपे विभाषाप्रभाषां सूक्ती द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पादः ॥

¹ Cf तं पट् वा सप्त वाऽष्टौ वा यद्गुणैरेकमसरे । *Alk* II. 14

² Cf निरोधयत्पुनरमाश्राप्त्ये जीवित मन ।

उपेक्षा सर्व रूपेष्टौ कामे दश नवाष्ट वा ॥ *Alk* II. 15

³ Cf कामसूक्तौ तु चत्वारि श्रुते सर्वत्र पञ्च च । *Alk* II. 16 ab
See *Law* p 76

⁴ This passage is identical with *Alk* II. 16 ab.

द्वितीयाध्याये

द्वितीयपादः ।

इन्द्रियप्रस्तावे^१ सर्व इन्द्रियधर्मा विचार्यन्त इत्यतः पृच्छति । अथैषां कुशलानामिन्द्रि^(५)यानां(शां) कतरेणेन्द्रियेन(श) कतरच्छ्रमन्य(एय)फलं प्राप्यत इति ? तदिदं प्रस्तूयते—

[92] आद्यन्तलामो नवभिः सप्ताष्टाभिश्च मध्ययोः ।^२

या खल्वेषा चतुष्फलमयी माला तस्याः प्रथमं स्रोतआपत्तिफलमन्य-महत्त्वं मध्ये सकृदागाम्यनागामिफले । तत्राद्यान्तयोः फलयोर्ण(न)वभिरिन्द्रियैर्लामः ।^३ स्रोत^(५)आपत्तिफलस्य तावत्—श्रद्धादिभिः पञ्चभिराज्ञास्यामीन्द्रियाज्ञेन्द्रियाभ्यामेकमनयोरानन्तर्यमार्गाद्, द्वितीयं विमुक्तिमार्गाद्वेदितव्यम् ।^४ प्रथमेन क्लेशप्राप्तिच्छेदो द्वितीयेन विसंयोगप्राप्त्याकर्षणम् । मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति । अहंत्वस्य पुन श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रिययज्ञैः, मनइन्द्रियेन(श) सुखसौमन^(७)स्योपेक्षेन्द्रियानां(शां) चान्यतमेन ।

“सप्ताष्टाभिश्च मध्ययोः ।” सकृदागाम्यनागामिफलयोः पुनः सप्तभिरष्टाभिर्ण(न)वभिश्चेति ‘च’शब्दात् । तत्र सकृदागामिफलं तावद्यद्यानुपूर्विको^५ लभते, स च लौकिकेन^६ मार्गेन(श) तस्य सप्तभिर्लामः । पञ्चभिः

^१ इन्द्रियप्रकरणे in *Akb* II 16 cd See *LVPK* II p. 134 n. 1

^२ Cf नवभिरिन्द्रियं प्राप्तिरन्त्यफलयो सप्ताष्टनवभिर्हयो. । *Ak* II 16 cd.

^३ Cf नवभिरिन्द्रियं प्राप्तिरन्त्यफलयो । के पुनरन्ये । स्रोतआपत्तिफलमहंत्व च । के मध्ये । सकृदागामिफलमनागामिफल च । तत्र स्रोतआपत्तिफलस्य श्रद्धादिभिराज्ञातादीन्द्रियवज्ज्यैर्मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति नवभिः । आज्ञास्यामीन्द्रियमानन्तर्यमार्गे वेदितव्यमाज्ञेन्द्रिय च विमुक्तिमार्गे । उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिविसयागप्राप्तेरावाहकसन्निध्यत्वाद्यपारुमन् । *Akb* II 16 c

^४ आनन्तर्यमार्गेणाज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावेन विमुक्तिमार्गेण चाज्ञेन्द्रियस्वभावेन तस्य प्राप्ति । *Saks* p 113

^५ The following *Adv* upto तस्य नवभिराज्ञेन्द्रिय नवम भवति, is almost identical with *Akb* II 16 d.

^६ तत्रानुपूर्विको य स्रोतआपत्तिफल प्राप्य क्रमात् सकृदागामिफल प्राप्नोति । *Saks* p. 114

^७ लौकिको मार्गे दान्ताद्युदारावाकार । *Ibid*.

अद्वादिभिः, मनउपेक्षेन्द्रियाभ्या च । अथ लोकोत्तरेण मार्गेण ⁽⁸⁾तस्याष्टाभिः, आग्नेन्द्रियमष्टमं भवति । अथ ¹[भूयो]वीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवमिर्यैरेव स्रोतआपत्तिफलस्य । अनागामिफलं यवानुपूर्विकः प्राप्नोति, स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तमिर्यथा सकृदागामिफलस्य ।

अथ लोकोत्तरेण, तस्याष्टाभिस्तथैव । अथ वीतरागः ²प्राप्नोति, तस्य नवमिर्यथा ⁽⁹⁾स्रोतआपत्तिफलस्य । तस्य तु निश्चयविशेषात् ³सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमद्वयति । यदाप्ययमानुपूर्विको नवमे विमुक्तिमार्गे ध्याने ⁴प्रविशति लौकिकेन मार्गेण, तदाप्यष्टाभिरिन्द्रियैरणा(ना)गामिफलं लभते । तस्य नवमे विमुक्तिमार्गे सौमनस्यमष्टमं भवति, आनन्तर्यमार्गे तूपेक्षे [II II 4 Fol 42 a] ⁽¹⁰⁾न्द्रियमेव । निश्चयमुभाभ्या ⁵हि तस्य प्राप्तिः । अथ लोकोत्तरेण प्रविशति, तस्य नवमिराग्नेन्द्रियं नवमं भवति ॥⁶

यत्तदभिधमं पठ्यते—“अर्हत्फलस्यैकादशभिः” इति ⁷तत्कथमुच्यते ‘नवमिस्तस्य प्राप्तिः’ इति ⁸नैव दोषः । यस्मात्—

¹ भूयोवीतराग in *Alk* — भूयोवीतराग इति । यो लौकिकेन मार्गेण पृथक्जनं दत्त्वाया पटप्रशारोपलिखिताऽभूत सो भूयावातराग इत्युच्यते । अथ हि स्रोतआपत्ति फलमप्राप्यैव योऽर्थो ज्ञेयं सकृदागामी भवति । *Saka* p 115

² अथ वीतराग इति । कामघातुमात्रवीतरागो लौकिकेन मार्गेण नवमं प्रकारं प्रहीण प्रपमादपि वा ध्यानावावदाविञ्चन्यादपि वा वीतरागो योजनमामिफलं प्राप्नोति । स्रोत आपत्तिफलस्य हि इदममार्गेण प्राप्तिः अस्य च इदममार्गेणैव प्राप्तिरिति सुख्यत्वम् । *Saka* p 115

For a controversy on this point, see *Kp* 1 5 — जहति पुण्ड्रजनो कामराग व्यापाद इति ? — इदानीं जहति कथा नाम होति । तस्य यस्य ज्ञानलाभो पुण्ड्रजनो सह सञ्चामिसमया अनानाभी नाम होति, तस्य पुण्ड्रजनकाले अथ कामरागव्यापादा पहाना नि रुद्धि, सम्ययापि एतर्हि सम्मतिभावः । तेन त रुद्धि भिदितु जहति पुण्ड्रजनो नि पुच्छा सकृदादित्तः । *Kp* 1 5

³ निश्चयविशेषादिति । यदि तृतीय ध्यान निश्चय नियाममवज्ञाति । मुहुरिदं तत्र भवति । अथ प्रयत्नविज्ञात ध्यान निश्चय सौमनस्यद्वयं तत्र भवति । अधानागम्य ध्यानान्तरयतुध्यानानामयत्न निश्चित्य उपर्यद्वयं भवनाति । *Saka* p 115

⁴ तादृणद्रियत्वाद् ध्यान in *Alk*

⁵ आनन्तर्यविमुक्तिमागाम्याम् । *Saka* 115

⁶ V *supra*, p 57 n 5

⁷ *Jāna prasthāna*, 15 1 See *Saka* p 116

⁸ Cf यत्तदभिधम उपपन्न ‘वृत्तिभिरिन्द्रियैरहत्वं प्राप्नोतात्त्याह एकादशभिः’ इति तत्कथं नवमिर्यमुच्यते ? नवमिर्यं तत् प्राप्नोति । *Alk* II 16 cd

एकादशभिराप्तिस्तु फलस्यान्त्य[स्य] हानितः ॥^१

परिहाय परिहायाऽयं समयविमुक्तोऽर्हन्निश्चयविशेषे^(२)पात्पुनर्लभते । कदाचित् तृतीयं ध्यानं निश्चित्य । कदाचिद् द्वितीयं प्रथमं वा । कदाचिच्चतुर्थमनागम्यं वा । इत्यतस्तिष्ठन्नां वेदनानां संभवादेकादशभिरुक्तम् ॥^३

अथैषां प्रयानां(णां) कामरूपावरूप्यघातानां कतरघातुभूम्यालम्बनेन मार्गेण कतरस्य घातोः परिज्ञानं भवतीति ?^३ तदाधिर्भाव्यते ।

[93 ab *] स्वस्य घातोः परिज्ञानं स्व^(३)विषयदृशा पथा ।

स्वविषयदृशा च मार्गणे(मार्गेणा)नालयेख परिज्ञानं भवति । तत्र स्वघातुदृशा तावद् दुःखसमुदयालम्बनेन, स्वविषयदृशा निरोधमार्गालम्बनेन त्रैघातुपरिज्ञानं भवति । सास्त्रयेख त्वानन्तर्यमार्गेण संगृहीतेन सन्निकृष्टाऽघोभूमिविषयेशोर्ध्वसन्निकृष्टभूम्यालम्बनेन च विमुक्तिमा^(४)र्गसंगृहीतेनाघोभूमिपरिज्ञानं भवति । आन[स्त]र्यमार्गाणामघोभूमिविषयस्वाद्विमुक्त्याख्यानामूर्ध्वभूम्यालम्बनस्याद्य । अनाक्षवानां(णां) तुमयेपामेकभूमिगोचरत्वादिति ॥

अथ कतिभि(भी)रिन्द्रियैः कामघातुपरिज्ञानं कतिभि(भी) रूपारूप्यघातुपरिज्ञानमिति ? तदिदं प्रताप्यते—

[94] कामघातुपरिज्ञानं प्रायः सप्तभिरि^(५)ष्यते ।

समलैर्निर्मलैस्त्वयैरष्टाभिरभिधीयते ॥

कामघातोस्तावन्—सास्रवैः सप्तभिः परिज्ञानं भवति प्रह्लाणमित्यर्थः । पञ्चभिः श्रद्धादिभिः मनउपेक्षेन्द्रियार्थ्यं च । प्रायो प्रह्लाणस्तौमनस्येन्द्रियेना(णां)पि कस्यचित्समापस्यमिप्रायस्य योगिनो मौलभूमिप्रवेशाद् । अनाक्ष-वैस्त्विन्द्रियैरष्टाभिः । एभिरेव सप्तभिः^(६)शब्देन्द्रियेण च । प्रायो वचनास्तौ-मनस्येन्द्रियेण(ण) च नवमेन ॥

[95] रूपघातुपरिज्ञानमिदं दशभिरिन्द्रियैः ।

^१ Cf. एकादशभिरहंत्वमुक्तं त्येकस्य संभवात् । Ak. = 17 ab

^२ Cf. अस्ति समयो यदेन पुद्गल परिहाय परिहाय शुक्लमोमनायोपेक्षाभिरहंत्वप्राप्नुयादत् एवादशभिरित्युक्तम् । न तु खलु नवमोऽपि सुखादीनामेकस्मिन् काले । कथननागमिनोऽप्येष प्रसंगो भवति ? न ह्यसौ परिहीण कदाचित्पुण्येन्द्रियेण प्राप्नोति न च धीतरागपूर्वो परिहीयते । तद्वैराग्यस्य द्विभागप्रापणात् । Akb. II. 17 ab.

^३ This topic is not discussed in Akb

^४ The ed of the *kārikā* 93 is missing.

पञ्चमि थञ्जादिमि, मन इन्द्रियेन(शु), निस्त्रिर्वेदनामि, निश्चय विशेषादाज्ञेन्द्रियेन(शु) च ॥

अन्त्यधातुपरिज्ञानमेकादशमिरुच्यते ॥

यपोक्तैर्दशभिराज्ञातवदिन्द्रियेन(शु) च । उभाभ्या तस्य परिज्ञानमेक
(७)पञ्चोपमसमाधिसहचरम्, द्वितीय क्षयज्ञानसहगतमिति ॥

इदमिदानीं धकव्यम्—क कतिमिरिन्द्रियैः समन्वागत इति ?^१ तत्र तावदय नियम —

[96] सर्वमत्त्वास्त्रिधातुस्या उपेक्षाद्युर्मणो(नो)ऽन्विताः ।

एभिस्त्रिमि. सर्वसत्त्वा समन्वागता ।

त्वक्स्त्रीत्वव्यञ्जनैः कामे

कामावचरा सत्त्वा कायपुरुषस्त्री^(७)न्द्रियैरेभि पूर्वोक्तैश्च ।

रूपिश्चक्षुरादिभिः ॥

रूपिणः क्षुलु सत्त्वाश्चक्षुरादिभिस्त्रिमिभ्योपेक्षाद्युर्मणोभिः ॥

[97] कामिनः क्षुलु दुःखेन तद्रागी दुर्मण(न)स्तपा ।

भयतिराग कामघातो दुःखदुर्मण(न)स्याभ्या समन्वागत ।

ऊर्ध्वजस्तु सुखेनार्यः शुभाह्वाधरजौ तथा ॥

ऊर्ध्वजो रूपाकूप्यधातुज आर्य सुखेन सम^(७)न्वागत । अनाक्षवेण
शुभर[स्त्वनपरीतशुभाप्रमाणशुभा] क्रिष्टाक्रिष्टेन ॥

[98] प्रतीत्या(प्रीत्या)माह्वाधरोद्भूतौ

आभास्यरेपूपपधस्तदधरजश्च प्रीत्या समन्वागत ।

शुभैः स शुभमूलकः ।

अज्ञादिमि पञ्चमि कुशलैरणु(शु)न्द्रिप्रकुशलमूल सर्वत्र समन्वागतः ।

शैवाभ्यां मोक्षमार्गस्यौ

द्वा [H A, 4 Fol 42 b] श्रुत्या⁽¹⁾ शैक्षाभ्यां [इन्द्रियाभ्यां दर्शनभावना-
मार्गस्थौ] ॥

[अशौचोर्हन्] स्वमार्गगः ॥

अथ नियमेन कः कतिमिन्द्रियैः समन्वागत इति ? तदिदमुपदर्शयते—

[99] उपेक्षापुर्मणो(नो)पुक्तोऽवर्यं त्रयसमन्वितः ।^१

[ए]मिरेव त्रिमिः । न ह्येवमन्योन्येन विना समन्वागतः । शेषै-
रणि(नि)यमः ।^२

^३(2)तच्च तारश्चक्षुरादिभिः सप्तभि^४रारूप्योपपन्नो न समन्वागतः ।
कामघातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानि ।^५ सुखेन्द्रियेण चतुर्थध्यानाद्युपपन्नाः^६
पृथग्जनाः, सौमनस्येन त्रि(सु)तीयाद्युपपन्नाः^७ पृथग्जनाः, दुःखेन्द्रियेण(ए)
रूपरूप्योपपन्नाः, क्षीमण(न)स्येन कामघातरागः, अज्ञादिभिर्निःशुभः^८, अना-
द्यधैर्यिभिः पृथ⁽³⁾ग्जना^९ न समन्वागताः ।^{१०}

चतुर्भिः कायसुखवान्

यः कायेन्द्रियेण सोऽवर्यं चतुर्भिस्तैश्च त्रिमिः कायेन्द्रियेण(ए) च ।
योऽपि सुखेन्द्रियेण स चतुर्भिः—तैश्च त्रिभिरपेक्षादिभिः सुखेन्द्रियेण(ए) च ।

चतुष्मानपि पञ्चभिः^{११} ॥

^१ Cf उपेक्षाजीवितमनोमुक्तोऽवर्यं त्रयसमन्वित H Ak. II 17 cd

^२ Cf शरीरस्ववियम । न्यायसमवायन स्यादसमवायन । न तत्र तावत् Akb
II 17cd

^३—^३ Thus whole passage substantially agrees with Akb II 18ab

^४ चतुर्थोत्प्रागजिज्ञेन्द्रियैरारूप्योपपन्नो न समन्वागत । Akb II 18ab

^५ after this Akb has कायन्द्रियेणारूप्योपपन्नो न समन्वागत । स्त्रीन्द्रियेण
रूपरूप्योपपन्नः । कामघातौ येनाप्रतिलब्धविहीनम् । एव पुण्येन्द्रियेण । Ibid

^६ चतुर्थध्यानाद्युपपन्न । Ibid

^७ तृतीयचतुर्थध्यानाद्युपपन्न । Ibid

^८ अज्ञादिभिः समुच्छिन्नकुशलमूल । Ibid

^९ आशाभ्यामीन्द्रियेण पृथग्जनपन्त्या न समन्वागता । जातेन्द्रियेण पृथग्जनदग्ना
शंभामागत्या । आशाभ्यामीन्द्रियेण पृथग्जनपन्त्या असमवायता । Ibid

^{१०} Cf चतुर्भिः सुखकायाभ्या पञ्चभिः चक्षुरादिभ्याम् । Ak. II. 18 ab

'अपि'शब्दाच्छ्रोत्रप्राणसिद्धेन्द्रियैर्वेदितव्यम् । यश्चक्षुरिन्द्रियेण सोऽवश्यं पञ्चभिः—उपेक्षाजीवि^(१)तमनःरूपेन्द्रियैश्चसुषा च ॥

[100] स्त्रीन्द्रियाद्यन्वितोऽष्टाभिः^२

नैश्च सप्तभिः स्त्रीन्द्रियेण(ण) च । 'आदि'ग्रहणान् पुरुषेन्द्रियदीर्घ(न)-
म्यध्रद्धादीनां ग्रहणे वेदितव्यम् । तद्भानपि प्रत्येकमष्टाभिः—तैश्च सप्तभिः
पुरुषेन्द्रिये(ण) चाष्टमेन । एभिश्च कायजीवितमनोभिश्चतसृभिर्वेदनाभिः,
दीर्घ(न)स्येन्द्रियेण च । अद्धा^(३)दि[भि]स्तैश्च पञ्चभिरुपेक्षाजीवितमनोभिश्च ।

दुःखी युक्तस्तु सप्तभिः ।

यो दुःखेन स सप्तभिः—कायजीवितमनोभिश्चतसृभिर्वेदनेन्द्रियैर्दो-
र्मण(न)म्यं हित्वा, तद्धीतरागस्य नाम्नीनि ।

एकादशमिन्त्याभ्यां^३

द्वाभ्यामन्त्याभ्यां युक्तोऽवश्यमेकादशभिः, प्रत्येकं सुखसौमनस्योपेक्षा-
जीवितमनःअद्धादिभि^(४)रासेन्द्रियेण च । एवमाद्यातवदिन्द्रियेण तेन तैश्चेति ।

सप्त पद्मिस्तदाद्यवान् ॥^५

प्रथमेन त्यनालयेण याः सप्तम्यागतः सोऽवश्यं त्रयोदशभिर्मनोजीवित-
कायेन्द्रियैश्चतसृभिर्वेदनाभिः अद्धादिभिस्तेन चेति ॥

अथ नव्यधृमिः कियद्विः समम्वागताः^६ ? तदुच्यते—

[101] त्रिद्वीपनरकोत्पन्ना मिथ्यात्वनियता अ^(७)पि ।

[वहुभिः] लोकाश्रविंशत्या स्वल्पैरष्टाभिरन्विताः ॥

[102] अन्तरामविस्मृतेतिर्यक्^८अद्धानुसारिणः[] ।

अधिकैर्दशभिर्युक्ता दशभिर्वा नवाधिकैः ॥

^१ Cf स्त्रीन्द्रियादिमान् । Ak II 18 d

^२ Cf मीपनस्यो च दुःखी तु सप्तभिः । Ak II 18 cd

^३ Cf अष्टाभिरैकादशमित्वात्तानेन्द्रियान्विता । Ak II 19 ab

^४ Cf आज्ञास्वाधीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्विता । Ak II 19 cd

^५ Cf. य नव्यधृमिरिन्द्रियं समम्वागता न कियद्वि ?

वहुभिर्युक्ता एवाप्रविशत्यात्मलवर्जिते ।

द्विभिर्दश आध्यात्म्येन लिङ्गद्वयमलवर्जिते ॥ Ak II, 21. "

The Ak deals with this topic in detail

स्थलपैस्त्रयोदशमि रूपमिः पञ्चमिः श्रद्धादिमिश्च जीवितमनउपेक्षामिश्च ।
 शा(ना)रकस्य तूच्छिघ्रशुभवीजस्य चक्षुरादीनि पञ्चैकं च व्यञ्जनं वेदनाश्च पञ्च
 जीवि^(३)तं मनश्च । तिरश्चां नास्त्युच्छेदः । य इहोच्छिन्नमि सोऽवश्यमवीचि
 गच्छति । तेन तत्र नरके श्रद्धाद्या न सन्ति । पञ्च चक्षुरादीनि पञ्च च
 वेदना, एकं व्यञ्जनं जीवितं मनश्चेति त्रयोदश भवन्ति । स्युर्वहुमिश्चान्तरा-
 भविकाद्याः पृथग्जनारूपीत्यमलानि हित्वैकान्वविंशतिभिः, आर्यास्तु श्रद्धा-
 नुसारिणो ह्ये^(१)अमले हित्वैकं च व्यञ्जनमित्येकान्वविंशतिभिरेव समन्या-
 गताः ॥

[103] सम्यक्स्वनियता ये तु ये च श्रद्धाधिमुक्तिकाः ।

त एकादशभिर्मुक्ता दशभिर्वा नवाधिकैः ॥

तत्र सम्यक्स्वनियता आर्या इत्यर्थः । ते पञ्चमि, श्रद्धादिमिर्मनोजी-
 विताभ्यां च तिरुभिर्चेदनामिरेकेण चानासवेन(ए) । सर्वप्रभृतैः पुनरेकाद-
 [II B, 5 Fol 43 a]^(१)विंशतिभिरेकलिङ्गद्वयमलपर्यजितैः ॥

[104] प्रज्ञाविमुक्तनामार्हत् कायसान्द्रमुमयाह्वयाः ।

अत्रैकादशकोपेता यदि बाष्पादशान्विताः ॥

सर्वालपैरेकादशमिः श्रद्धादिमिः सुखसौमनस्योपेक्षाजीवितमनोमिरेकेन
 चानासवेण । बहुमिस्त्वष्टाद[श]मिः, द्वे अनासवे दौर्मण(न)स्यमेकं च व्यञ्जनं
 हित्वा ॥

[105] कामदेवा मृ^(२)ताः स्वल्पैर्दशमिः सप्तकाधिकैः ।

अनासवप्रयं हित्वा दौर्मण(न)स्यं च । तत्रत्यः पृथग्जनो यदि धैराग्य
 गच्छति स देवर्षिर्भवति । एकं च व्यञ्जनं हित्वा परिशिष्टैः सप्तदशमि-
 समन्यागतः ।

त एवैकोनविंशत्या मुक्ता बहुमिरिन्द्रियैः ॥

द्वे अनासवे हित्वैकं च व्यञ्जनम् । अत्रापि हि सत्यानि दृश्यन्ते ॥

[106] [द्विध्यान्]^(३)जास्तु सर्वान्पैर्दशमिः पञ्चकाधिकैः ।

प्रथमद्वितीयध्यानोपपन्नानां पृथग्जनानां दुःखदौर्मण(न)स्ये हित्वा द्वे च
 व्यञ्जने त्रीणि चामलानि, पञ्चदशमिः समन्यागमः ।

दशमिः सचतुष्केस्तु शुभकृत्स्नाः समन्विताः ॥

शुभकृत्स्नेषु पृथग्जनस्य सौमनस्यं च हित्वा चतुर्दशमिः समन्यागमः ।

[107] बृहत्पला हि ⁽⁴⁾अत्यल्पैस्त्रयोदशभिरन्विताः ।

बृहत्फलेषु पृथग्जनस्य सुखं च हित्वा दुःखादीनि च पूर्वोक्तानि त्रयोदश भवन्ति ।

युक्ता पोडप(श)भिस्त्वेते सर्वभृतिभिरिन्द्रियैः ॥

यथायां भवन्ति तेषां सुखसौमनस्याभ्यामनास्त्रवाभ्यां समन्यागम इति पोडश भवन्ति ॥

[108] अष्टाभिर्दशभिः सेकैरारूपाः स्वल्पभूमिभिः^१ ।

स्वल्पैरष्टाभिः ⁽⁵⁾ । पृथग्जनस्याष्टा[] स्वल्पानि भवन्ति । पञ्च भ्रा(श्र)द्धाद्धी(शी)नि, जीवित मनउपेक्षा च । बहुभिरेकादशभिरार्यस्य समन्यागम । पञ्चमि अष्टादिभिः, द्वाभ्यां सुखसौमनस्याभ्यामनास्त्रवाभ्याम्, जीवितमनउपेक्षेन्द्रियैश्चतुर्भिरेका(ना)स्त्रवेण चैकेन ।

सदेवकौरवा सत्त्रास्त्रयोदशभिरन्विता ॥

पञ्चमि भ्रद्धादिभिः ⁽⁶⁾पञ्चमि सुखादिभिः, कायमनोजीवितैश्च त्रिभिः ॥

[109] अष्टाभिनि शुभो युक्तो दशमिर्वा त्रयाधिकः^२ ।

उच्छिद्यशुभमूलो नि शुभ^३ सर्वात्पैरष्टाभिः समन्वागत । सुखादिभिः पञ्चमि कायजीवितमनोभिश्च । सर्वप्रमूर्तस्तु त्रयोदशमिर्वयोत्तैरष्टाभिश्चतु र्दशभिश्चतुर्भिरेकेन च व्यञ्जनेन ।

द्विस्त्रिंशः ⁽⁷⁾पश्चिमैः स्वल्पैर्विशुत्पाप्येकया परम् ॥

उभयव्यञ्जनत्रयोदशमि स्वल्पैः सुखादिभिः कायजीवितमनोभिः भ्रद्धादिभिश्च पञ्चमि । चतुरादीनामलब्धविद्वानत्वादनियम । सर्वबहुमि स्नेहोन्निगिनिमिर्लोप्यमलान्यपास्य । समाप्तोऽयं मत्स्यकप्रन्थसमुद्रः ॥

^१ Cf शुभो जायतयाहप्य उपेक्षाभुवन शुभ । Ak ii 20 cd

^२ Cf अथ य मर्त्ये नमः वागत म नियद्विर्गिन्द्रिय ?

मर्त्येन शुभोऽष्टाभिर्भुवन कायजीवित । Ak ii 20 ab

^३ समच्छिद्यशुभमूलो नि शुभ । Akb ii, 20 ab

‘व्याख्यात इन्द्रियानां(णां) धातुगतिप्रभेदप्र^(१)दर्शनागतानां विस्तरेण प्रभेदः । अधुना तु मीमांस्यते । किमेते संस्कृता धर्मा यथा भिन्नस्वभावाः, एवं भिन्नोत्पादा अथ नियतसदोत्पादा अपि केचिद्विद्यन्त इति ? विद्यन्त इत्याह ।

तत्र संक्षेपेण पञ्चमेा धर्मजातयः—रूपं चित्तं चैतसिकाश्चित्तविप्रयुक्ता नसंस्कृतं च ।

तत्रासंस्कृतं नोदेति न च व्येति ।^१

कपि^(२)णां ॥ धर्माणामयं नियमः —

[110] समद्रव्याविनिर्भागी परमाणुर्वहिरगतः ।

कामेप्वेकाधिकः काये द्वयधिकश्चतुरादिषु ॥^३ — —

सर्वसूक्ष्मः खलु रूपसंस्कारोपादानसंचयभेदपर्यन्तः परमाणुरिति प्रज्ञाप्यते । ख तु समद्रव्याविनिर्भागी चतुर्भिर्भूतैस्त्रिभिश्चोपादायरूपैस्त्रिभिस्त्रिभिर्धा भूतैश्चतुर्भिश्चो[Il. A, 5. Fol 43b]पादायरूपैरविनिर्भागधर्त्यसाधयम इति ।

कोशकारस्याह—“सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुः(णुः)” इति ।^३ तेन संघातव्यतिरिक्तं रूपमन्यद्द्रव्यम् । यदि नास्ति संघातोऽपि नास्ति । अतः सिद्धं ‘सर्वसूक्ष्मं रूपपरमाणुः(णुः)’ इति ॥

१—^१ This *Abb.* (from व्याख्यात. to न च व्येति) is identical with *Abb.* II. 21.

२ Cf. कामेष्टद्रव्यकोशब्द. परमाणुरनिश्चयः ।

कावेन्द्रियो नवद्रव्यो दशद्रव्योऽपरेन्द्रियः ॥ *Abb.* II. 22.

३ Cf. सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुरित्युच्यते । यतो नान्यतरो विज्ञाप्येत । स कामधातादशब्दको अनिन्द्रियस्याष्टद्रव्यक उत्पत्तये नान्यतमेन हीनः । अष्टौ द्रव्याणि । चत्वारि महामूत्राणि चत्वारि चोषदायरूपाणि रूपान्तरसंस्थपटव्यानि । सेन्द्रियस्तु परमाणुरस्याब्दको नवद्रव्यक उत्पत्तये दशद्रव्यको वा । *Abb.* II. 22ab.

—सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुरिति । संघातपरमाणुर्न द्रव्यपरमाणुः । यद्य हि पूर्वापरभागे नास्ति तत्सर्वरूपापचित द्रव्य द्रव्यपरमाणुरित्युच्यते । तस्माद्विधिवष्टि सघातः परमाणुरिति । *Sekr.* ॥ 123.

४ Compare this view with the view of Saṃghabhadra :—D’après Saṃghabhadra (xxiii. 3, Fol 52a) : Parmi les *rūpas* ‘susceptibles de résistance (*sapratigha*), la partie la plus subtile, qui n’est pas susceptible d’être scindée

कायेन्द्रियसहस्रस्वष्टामिश्चतुरादिसहिता(तो) नवमि ॥

[111] एवं रूपेऽपि विज्ञेयो हित्वा गन्धरसद्वयम् ।

रु यधानौ बहिर्गतं पञ्चद्रव्याविनिर्माणी गन्धरसौ हित्वा । काय सहगतस्तु पङ्क्तिश्चतुरादिषु सप्तमिरधिनिर्माणिमि । यदा पुनस्सशब्दक स सघातो^१ जायते, तदा सर्वत्र यथोक्तेषु शब्दोऽधिको गणयितव्यः ।

अत्र पुनर्महाभूतानि सर्वोपादायरूपाश्रयमाधमाचान्याधतस्तो द्रव्य जातयो विवक्ष्यन्ते । उपादाय^(३)रूपाधालुचतुष्टयं तु घटादिद्रव्यप्रज्ञप्तिनि मिश्रत्यादायतनगणनया गण्यत इति विवक्षितापरिज्ञानाद्भास्ति चोपा यकाशः ॥^२

a nouveau s'appelle paramanu. C'est-à-dire le paramanu n'est pas susceptible d'être devise en plus eurs par un autre *rupa* par la pensée. C'est ce qu'on dit être le plus petit *rupa* comme il n'a pas de parties on lui donne nom de plus petit. De même un *kshana* est momme le plus petit temps et ne peut être devise en deux *kshanas* (ul. 86) LVPAk. II p 144 n. 3

Also cf. यत्पुनरुच्यते रूपसमुदाय इति तत्र निगरीर परमाणवद्विषयः । बुद्ध्या पयन्तप्रमदस्तु परमाणुव्यवस्थान पिण्डसंज्ञाविभाजनतामुपादाय रूपे द्रव्यापरिनिष्पत्ति प्रवेक्षा चोपादाय । *Asw* pp 41—2

On the Buddhist theory of Atoms and Molecules See W M Mc Govern *A Manual of Buddhist Philosophy* vol. I pp 125—128 S Z Augst *Compendium of Philosophy* pp 268—273 and Th Stcherbatsky *The Central Conception of Buddhism* pp 11—14

^१ The Kosakara deals here with one more topic — कथमिहाविनिर्माण भूताना कश्चित् सपात काठन उत्तरयते कश्चिदेव द्वय उच्यो वा समवीरयो वा । *Akk* n. 22d.

^२ Cf. किं पुनरत्र द्रव्यमेव द्रव्य गृह्यते आहोस्त्विदामनमः । किञ्चात यदि द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते अत्यन्तमिन्द्रियं अष्टद्रव्यको नवमद्रव्यक इति । अवश्य हि तद्द्रव्यसत्ता ननापि भवितव्यम् । तस्यापि परमाणुमननान । अवाप्यापतनद्रव्य गृह्यते अति बह्विन्द्रियम्—अष्टद्रव्यक इति । चतुष्टयो हि वस्तव्यो यावता भूताः अपि स्पष्टव्यापतनम् । किञ्चिदत्र द्रव्यमेव द्रव्य गृह्यते यदाधायतन किञ्चिदश्रयनन द्रव्य गृह्यते यदाधायतनम् । अत्र पतनानिन्द्रिय गृह्यते । भूतचतुष्टयान्तराणां स्वजायननिजमातः । क पुनरस एव विरत्येन वक्तुम् । च्छन्नापि वाचा प्रवृत्तिरस्य परीक्ष्य । *Akk* n 22cd

मुख्यवस्था क द्रव्यं यस्य स्वमयमस्ति तं द्रव्य गृह्यते । आहोस्त्विदामनम द्रव्यमप्यधिगृह्यतम् । आयतनं हि हि द्रव्यमिति धारयन् वक्तुं सामान्यविपर्ययगतद्वादान् ।

अरूपिणां पुनः

चित्तं चैतसिकैः सार्धं^१

अविनिर्माणेन(ए) जायत इति वर्त्तते ।

संस्कृतं तु स्वलक्षणैः ॥^२

सर्धं हि संस्कृतं स्वलक्षणैः^३ सह जात्यादिभिरुत्पद्यत इति धेदितव्यम् ॥

(३)अभिप्यर्चरोपे विभाषाप्रभावां वृत्तौ द्वितीयस्य[अध्यायस्य] द्वितीयः पादः ॥

अद्भुतगुणकयास्य एकस्योपादायरूपस्यन तदेवाग्न्यस्योपादायरूपस्य गन्धस्य रसस्य वाज्रयः । किं तर्हि ? 'अग्नयेव भूतचतुष्टकं तस्याथयः' इति वैश्वामित्रसिद्धान्तः । *Saka*, p. 125. For the term *dravya*, see *Asm.* p. 16.

^१ Cf. चित्तचैतसाः सहावर्जं सर्धं संस्कृतलक्षणैः । *Ab.* II. 23 ab.

^२ See *Asm.* p. 19.

द्वितीयाध्याये

तृतीयपादः ।

यदुक्तं चैतसिकास्तु सद्योत्पद्यन्त इति तदभिधीयताम् । के पुनस्ते चैतसिका धर्मा ?^१

ते पञ्चप्रभेदा — महाभौमा , कुशलमहाभौमा , क्लेशमहाभौमा , अकुरात्ममहाभौमा , परीक्षक्लेशमहाभौमिकाश्च ।^२ महती चित्त^(३)भूमिरेषामिति इमे महाभौमा । भूमिर्गतिरित्यर्थः । एष सर्वत्र विग्रहः कार्यः ।

तत्र साधनमहाभौमा निर्विशेष-ते ।

[112] दशधर्मा महाभौमा चित्संज्ञाचेतनास्मृतिः ।

छन्दः स्पर्शोऽधिमोक्षश्च धीः समाधिर्विनस्कृतिः ॥^४

एते दशधर्मा सर्वास्या चित्तभूमौ त्रैधातुक्यामनास्त्रयाया च समप्राभव^(५)न्ति ।^५

^१ For the Sarvāstivādin list of the *Chaitusika dharmas* see Th. Stcherbatsky *The Central Conception of Buddhism* pp 100—105 and *LVPak* II p 150 n 2 For the Sthāviravādins list see S. Z. Aung *Compendium of Philosophy* pp 14 fol and Nyanaponika *Abhidhamma Studies* pp 10-14 For the Yogācāras list see N. A. Sastri *Ālambanaparīkṣā* pp 113-5 (Appendix) and *Asm* pp 5-11 The *Viśvavaiyartan* (pp 4-5) gives a list of 119 *Kuśala dharmas* For a detailed account of this topic see W. M. McGovern *A Manual of Buddhist Philosophy* vol I pp 137-162

^२ Cf. प्राण्या वा पञ्चधा ब्रह्मा महाभूम्यादिभेदतः । *Ak* II 23 cd

^३ Cf. वेदना चेतना सत्ता छन्दः स्पर्शो मति स्मृतिः ।

मनस्कारोऽधिमोक्षश्च समाधिः सवचेतसि ॥ *Ak* II 24

^४ Cf. इमे किल दश धर्मा भवन् चित्तमण समप्रा भवन्ति । *Ak* II 24 But Vasubandhu holds a different view. इमे किल^६ नन्ति । किलञ्च परमतद्योतन । स्वमतं तु छन्दोदय भवचेतसि न भवन्ति । तथा ह्युदनवाचायेन पञ्चस्पर्शके लिखितम् । *Saka* p 127 See *LVPak* II p 150 n 2

According to the Sthāviravādins only seven *chaitusika* are *sarva-chitta siddharthas* करमो चेतना सत्ता चेतना एवमना जीवेनेन्द्रिय मनस्कारो वेति सति ये सत्त्वचित्तमाधारणा नाम । *A Sangha* II 2

The Yogācāra list has only five —

तथा स्पर्शमनस्कारविनिर्मुक्ताचेतनाभिव्यक्तम् । *Trisū* II 3 cd

तत्र वेदना सुखादिस्त्रिविधोऽनुभवः । त्रिविधं संवेदितमिति पर्यायः ।
इष्टानिष्टोभयविपरीतविषयेन्द्रियविज्ञानसन्निपातजा धर्मयोगिनः कायचित्ता-
पस्या विरोधः प्रकृत्युपतापी तदुभयविपरीतश्च तज्ज्ञादेतुर्वेदि(द)नेत्युच्यते ।^१

निमित्तनामार्थैक्यज्ञा संज्ञा^२ चित्तकर्मयोगिनः ।

चित्ताभिसंस्कारश्चेतना ।^३

(१) चित्तव्यापाररूपा स्मृतिः ।^४ चित्तस्यार्थाभिलषणा कृतकर्तव्यक्रिय-
मान(ण)कर्मांस्ताविप्रमोपलक्षणाः(णा) ।

बहु(ञ्ज)न्दः^५ कर्तुकामता वीर्याङ्गमूतः ।

विषयेन्द्रियविज्ञानसन्निपातजा चित्तस्य विषयस्पृष्टिः, चैतसिकधर्मो^६
जीघनलक्षणः स्पर्शः ।

^१ Cf वेदना अनुभवस्वभावा । सा पुनविषयस्याह्लादकपरितापकतदुभयाकार-
विविक्तस्वरूपसाक्षात्करणभेदात् निष्ठा भवति -- । एवं स्वस्ये मग्यन्ते । शुभाशुमाना
कर्मणा फलविपाक प्रत्यनुभवन्त्यनेनेत्यनुभव । *Tib* 3 cd.

^२ Cf नीलादिभेद आरम्भण सञ्जानाती ति सञ्ज्ञा । सा सञ्जानलक्षणा
पञ्चाभिज्ञागरहा । *** अपरो नयो—सन्धिसंगाहिवद्वेगे हि सञ्जानलक्षणा सञ्ज्ञा ।
Dhs A III 188-9 Also cf. मज्ञा विषयनिमित्तोद्ग्रहणम् । विषय आलम्बनम् ।
निमित्त तद्विशेषो नीलपीताद्यालम्बनव्यवस्थाकरणम् । तस्योद्ग्रहण निरूपण नीलमेतन्न
पीतमिति । *Tib* 3 cd For the different functions of *samjñā*, *syññāna* and *prajñā*,
see *Vm* XIV. 3-6

^३ Cf. चेतना चित्तानिस्तकारो मनसस्त्वेष्टः । यस्या मत्यामालम्बन प्रति चेतस प्रत्यन्द
इव भवति अयस्कागतवशादय प्रत्यन्दवत् । *Tib* 3 cd. Also cf. चेतयतीति चेतना, सद्धि
भसना समयुक्तधर्मे आरम्भणे अभिसन्दहतीति अत्यो । *Dhs A* III. 190. For *chittanā* and
its relation to the *Samskāra-skandha*, see *A Manual of Buddhist Philosophy*, Vol. I
pp 86-89

^४ Cf स्मृतिः सस्तुने वस्तुन्यमप्रमोपस्वेतसीऽभिलषणता । *Tib* 3 cd. चित्तसंस्कारे
चैतसिकधर्मगतानस्य सततयविनिष्ठश्च चिन्तन नाम स्मृति । *Aam*, p. 123. For the
omission of *smṛti* in the Sthavira-vādins' list of *sabbha chitta-sādhāraṇa*, see
Abhidhamma Studies, p 39.

^५ Cf. छन्दो ति वस्तुकम्यतायेत अधिवचन । *Dhs A* III 254.

छन्दोऽभिप्रेते वस्तुन्यभिलाष । *Tib* 3 cd.

^६ Cf. कृततीति कृत्यो । स्वाय कृतनलनखणो, सपट्टनरयो, सनिपातपञ्चुपट्टानो,
आपापगतविषयपट्टानो । अय हि अरूपधर्मो समानो पि आरम्भणे कृतनाकारेणैव पयतती
ति कृतनलनखणो । *Dhs A* III. 179. Also cf. स्पृष्टिस्तत्तननिपाते इन्द्रियविचारपरिच्छेद.

चित्तस्य विषयेऽधिमुत्तिरवि(घ)मोक्षा^१ रचिद्विनीयनामा^२ चित्तस्य^(६)
विषयाप्रतिसकोचलक्षण ।

धी प्रज्ञा धर्मसंग्रहाद्युपलक्षणस्वभावा^३ ।

चित्तस्यैवाग्रता समाधिश्चिचस्थितिलक्षण ।

चित्तस्याभोगो मनस्कार पूर्वानुभूतादिसमम्याहारस्वरूप ।^४

सूक्ष्म खलु चित्तचैताना यिशेषो दुरवधारो रूपिनी(णी)नामेव तावदो
पधीता बहुरसामामिन्द्रियघ्रा^(७)ह्योऽपि रसयिशेषो दुरवधार, किमङ्ग पुनर

वेत्तानामिन्द्रियकमक । इन्द्रियविषयविधानानि शीघ्रमेव त्रिक तस्य कायकक्षणभावेन समवस्थान
त्रिकमविपात । तस्मिन् सति तत्समकालमेवेन्द्रियस्य सुखनु छादिवेदनामूकूलो यो विकारस्तत्र
सर्वानो विषयस्य सुखादिवेदनीयाकारपरिच्छदो य स स्पष्ट । इन्द्रिय पुनर्येन विषय सुख
दुःखादिवेदुव प्रक्षिपयन् स तस्य विकार । स एव पुनरिन्द्रियविकारसादवयवत्रिय स्फुटीन्द्रिय
या स्फुटयत इति स्पष्ट उच्यते । *Tab 3 cd*

^१ Cf. अधिमोक्ष कतम । निश्चिते वस्तुनि यथानिदय धारणा । असह्यायता
वमक । *Arm p 6*

अधिमोक्षो निश्चिते वस्तुनि तयवावधारणम् । निश्चितग्रहणमनिश्चितप्रतिपक्षायम् ।
युक्तिव आप्तोपपत्त्या वा यदस्मिन् अनिर्गुणं तन्निश्चित यनवाकारेण तन्निश्चितमनिर्यदु
कारेण तेनवाकारेण तस्य वस्तुनचेनस्पतिनिवेगमेवमतता यद्यस्यवधारणमित्यधिमीक्ष ।
Tab 10 c अधिमुक्तिनिश्चयावधारणम् । *Ass p 353*

^२ Cf अधिमुक्तिरालम्बनस्य गुणतोऽवधारणम् (पात) । इतिरिचय ।
मयानिश्चय धारणनि योगाधारचित्ता । *Sak p 128* For various interpretations
of this term see *LVP Ak II. p 154*

Also cf अधिमुच्यन अधिमोक्षो । यो सनिष्ठान्तकलशो असम्यक्तरसो निष्ठय
पञ्चपट्टानो आरम्भण निष्फलभावेन इदलीरो विष ददुग्धो । *Dhs A III 254*

^३ Cf तेन तेन वा अनिष्ठाप्तिना वकारेण धम्मे जानानी ति एता वस्तुमन्वधम्मे
विचिनामीनि धम्मविचयो । *Dhs A III 287*

^४ Cf विरिया वारो मदस्विकारो मनमिकारो । पुरिममनो विसदिस मन
करोति नि नि मनमिकारो । स्वाय आरम्भणपटिपारको योविपटिपारको जलनपटिपारको
ति तिप्पकारो । *Dhs A III 254*

Also cf मनस्कारत्वेनम आधाय । आमुजनमामोग । आलम्बनं यन चित्तमभि
मूर्त्तीनियते । य पुनरालम्बन चित्तधारणकर्मा । चित्तधारण पुनस्तत्र आलम्बन पुन
पुनचित्ततायावन्नम । एतच्च यम चित्ततत्तत्रालम्बननियमेन विनिष्ट मनस्कारमधिष्टोक्त
न तु य प्रतिचित्तजनं तस्य हि प्रतिनधमेव व्यापारो न क्षणात्तरे । *Tab 3 cd* Also cf
मनस्कार वनम् ? वनम आभोग । आलम्बनचित्तधारणवमक । *Arm p 6*

मूर्ताणां(नां) चित्तचैतसिकानां धर्माणामेककलापवर्ति(णां)नां बुद्धिगम्यः ?
स तु हेतुफलस्वभावैर्मतिगद्गिरम्यूह इति ॥^२

कुशलमहाभौमे भवाः कुशलमहाभौमाः । ते पुणः(नः)

[113] श्रद्धोपेक्षाप्रमादश्च प्रसन्धिहीरपत्रपा ।

मूलवीर्यमहिंसा च शुभ-

[II B, 6. Fol 44a]⁽¹⁾ भूका दशस्मृताः ॥^३

तत्र श्रद्धा चेतसः प्रसादो^४ गुणिगुणार्थित्वाभिसंप्रत्ययाकारः, चित्त-
कालुष्यापनायी । तद्यथोदकप्रसादको मणिः सरसि प्रक्षिप्तः सर्वं कालुष्यम-
पनीयाच्छ्रतामुत्पादयति तद्वच्चि(च्छि)त्सरसि जातः श्रद्धामणिरिति ।^५

अ[प्र]मादः कुशलधर्मभावना तद्वद्विहितेत्यर्थः ।^६

^१ Cf. सम्भासम्बुदेन पत्र इमेन अरूपीन चित्तचैतसिकान् धर्मान् एकारम्भणे गवत-
मानान् पाटियेक विनिष्क्रम्य कत्वा पञ्जाति उद्धरमानेन अतिदुस्कर कृत । तेनाह आपस्मा
भागसेनत्वेरो—‘दुष्कर महाराज भगवता नत...य इमेस अरूपीन...दवत्थान् अक्कत अय
फस्सो...इद वित्त’ इति । (*Mūḍa*, p. 87.) *Dhs A. III*, 277.

^२ Cf. सूक्ष्मो हि चित्तचैताना निक्षेप । स एव दुर्गारिच्छेद प्रवाहेष्वपि तावत् किं
पुन क्षणेषु । रूपिणीनामपि तावदोपधीना बहुतराना कासाचिन्त्रियश्रद्धा रसनिक्षेपा कुरवधारा
भवन्ति किं पुनर्ये धर्मा अरूपिणो बुद्धिश्रद्धा । *Akk. II*, 24.

^३ Cf. श्रद्धाप्रमादः प्रथम्यरपेक्षा हीरपत्रपा ।

मूलविर्यमहिंसा च वीर्यमूच कुशले सदा ॥ *Akk. II*, 25

Also cf. श्रद्धाश्च हीरपत्रपा ॥

अलोभादित्रय वीर्यं प्रथम्यः साप्रमादिका ।

महिंसा कुशलाः । *Tramāhā*, 10d, 11abc.

^४ Cf. तत्र श्रद्धा चेतसः प्रसादः । सत्यरतनकर्मफलाभिसंप्रत्यय इत्यपरे । *Akk. II*, 25.
तत्र श्रद्धा कर्मफलसत्यरतनेष्वभिसंप्रत्यय प्रसादश्चेतसोऽभिलाष । *Tib. II* abc. धदा कतम ।
अस्तिरदगुणवरवशक्तत्वेष्वभिसंप्रत्यय प्रसारोऽभिलाषा । *Asm p* 6

^५ Cf. सदा...सा पनेसा सम्प्रमादनलक्षणा च सदा पक्खन्दललक्षणा च । यथा
हि...उदकप्रसादको मणिं...कद्वम सत्रिसीदापेति...एवमेव सदा उष्णज्जमाना नीवरणे
विक्षमेति, विलेसे सत्रिनीदापेति, चित्त पसादेति । *Dhs A. III* 213

^६ Cf. अप्रमाद कुशलानां धर्माणां भावना । का पुनस्तेभ्योऽग्रा भावना ? या
तेष्ववहितता । चेतस आरक्षति निकायान्तरीयां सूत्रे पठन्ति । *Akk. II*, 25, अप्रमादः
कतम । मवीर्यकान्तोभाद्वेषामोहात्रियत्य या कुशलानां धर्माणां भावना सास्ववेभ्यश्च धर्मेभ्य-
श्चित्तस्यारता । *Asm p* 6 कतयोऽप्रमादः । चित्तस्य कुशलधर्मप्रतिगम्येण । *Asm p*, 68.
अप्रमाद प्रमादप्रतिपक्षः । अलोभात्तावद्वेषप्रमादः । वैरलोभादीन्निधित्वा कुशलधर्मां प्र-
जहाति तत्प्रतिपक्षाश्च कुशलधर्मान् भावयति तेऽलोभादयोऽप्रमादः । *Tib. II*, abc.

प्रश्रयिश्चि^२त्तकर्मण्यता । कायप्रश्रयिधिरप्यस्ति ।^१ सा तु तदनु
कूल्याद्योध्यङ्गशब्द लभते । तद्यथा प्रीति । प्रीतिस्थानीयाश्च धर्मा प्रीति
बोध्यङ्गमुक्त भगवता । सम्यग्दृष्टिसंकरपण्यायामाश्च प्रज्ञानुकूल्यात् प्रज्ञा
स्कन्ध इत्युक्ता । तद्वत्कायकर्मण्यता चित्तकर्मण्यता बोध्यज्ञायाहकत्वात्
वृद्धेनोक्ता ।

उपेक्षा चित्तसम^३ता चित्तानामोग^४ सस्कारणि(नि)मित्तामोगमभ्यु
पेक्षानिमित्तप्रपन्न(ण)ता ।^१

^१ Cf प्रश्रयिर्दोष्युत्पत्तिपक्ष कायचित्तकर्मण्यता । दोष्युत्पत्ति कायचित्तयोरक
मण्यता सावर्गिकवधमवाप्तानि च । तदप्यग्रे प्रश्रयिश्चिद्भावात् । तत्र कायकर्मण्यता कायस्य
स्वकायपु लघुममूल्यानता यतो भवति । चित्तकर्मण्यता सम्यग्जननिकारसंप्रयुक्तस्याह्लासता
पवर्निमित्त यच्चैतनिक धर्मान्तर यत्तोपाच्चित्तमालम्बन प्रवनेतेऽनस्तच्चित्तकर्मण्यतेत्युच्यते ।
कायस्य पुन स्पष्टद्वयविशेष एव प्रीत्या हृत कायप्रश्रयिर्वहितव्या । प्रीतमनस काया प्रश्रय्यत
इति सूत्र वचनात् । इय तदङ्गानाथयपरावर्तितोऽपवर्णावावरणनिष्पन्नकर्मिका । साप्रमा
निका । का पुनरमी । उपेक्षा । Trb 11 abc प्रश्रयिश्चि क्तमा । कायचित्तौप्युत्पत्त्याना
प्रतिप्रश्रय्य कायचित्तकर्मण्यता । Am p 6

Also cf ननु च सूत्र कायप्रश्रयिधिरप्युक्ता । न खलु नोक्ता । सा तु यथा कायिकी
वन्ता तथा वेत्तिव्या । नय सा बोध्यङ्गपु योरयत् । तत्र तर्हि कायकर्मण्यतैव कायिकी
प्रश्रयिर्वहितव्या । नय सा बोध्यङ्गमित्युच्यते । शब्दज्ञानकयात् । Akh 11 25

The Sthav ravad ns however take the word *keja* to mean the *name-
skandhas* कायपस्ममन कामपस्मदि चित्तपस्ममन चित्तपस्मदि । कायो ति क्षेप
वेदनादयो तयो क्षया । उभो पि पतता एकता कत्वा कायचित्तान् अवूपसमकरउद्धृत्वा
निकिरेमपटिपस्मभूता नि दृढव्या । Vm xiv 144 For the *sambodhi anga*, cf
प्रीतिमनस कायोपि यत्तमभि । अय बुच्यति पस्मद्वित्तमोऽज्ञज्ञो । Vbh p 227

^२ Cf उपेक्षा चित्तसमता चित्तानामोगता । कर्त्तव्यताविधेयतयोक्त्ये । तत्र चित्त
भाभीगारवको मनस्कारो भ्राताभीगात्मिका बोधेना इति । ननु चोक्त — दुर्ज्ञान एषा विगप
इति । अस्ति हि नाम दुर्ज्ञानमपि नापते । इव तु स्वत्विन्दुज्ञान यद्विरोधव्यविरोध इति ।
अपराभीगोऽपराज्ञानमात्र इति काऽत्र विरोध । न तर्हीदानीयवाग्भवा सव सम्प्रयुक्ता
प्राप्नुयन्ति । एवज्ञानायकमनायप्याप्याप्यानि [V infra Adv karika 123] यस्तस्य
नय नाम्नाणि वेत्तिव्य । Akh 11 25

Am cf उपेक्षा चित्तसमता चित्तप्रपञ्चा चित्तानामोगता । एभिस्त्रिभि पद्वये
स्याया आत्मिण्यावप्यानावप्या साविता । Trb 11 abc

For ten kinds of *upekshā* see Dhs A iii 348—354

^३ Cf तत्रमज्जतता — सा चित्तचनमिदं सववाहितव्यप्या अनादिनिवारणरा
पस्यानुपपन्नव्यप्या वा वज्जतभाववच्चुपपन्ना । चित्तचनमिदं अस्मत्पस्मनमन
ममपवत्तान् आनानयान् अस्मत्पस्मनमारपि विव प्टव्या । Dhs A iii 254

होः स्वात्मापेक्षा । अकार्यकरणे लज्जा ।^१

अप्राप्यन्तु परापेक्षाः(क्षा) ।^२

द्वे ॥ कुशलमूले अलोमाद्वेयौ । अमोहस्तु प्रज्ञास्वभावत्वान्महामौमे-
पूक्त इति न गण्यते ।^३

चोयं कुशलाकुशलधर्मोत्पादननिरोधाभ्युत्साहः, संसारनिमग्नस्य चे^(१)त-
तोऽभ्युन्नतिरित्यर्थः ।^४

अधिहिंसा सत्त्वाधिहेतना ।

उक्ताः कुशलमहामौमाः ॥

[114] स्थानं प्रमत्तिराथद्वयमालस्यं मूढिरुद्धति[ः] ।^५
छिष्टे पद्

तत्र

^१ Cf. क्रायदुष्परितापीहि हिरित्यतीति हिरिः; लज्जापेतं अधिवचन । तेहि येव
ओत्तणतीति ओत्तण्यः; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचन । तेष नानाकरणदीपनत्वं...अयं
विशयारक्या बुला—अज्जतत्तसमुट्ठाना हिरि नाम; बहिंहात्तमुट्ठानं ओत्तण्य नाम । अत्ता-
मिपति हिरिः; लोकमिपति ओत्तण्य नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; भयसभाव-
सण्ठित ओत्तण्य नाम । सण्ठितस्सवल्लक्षणो हिरि नाम; वज्जभीरुकमयदस्साविल्लक्षणं
ओत्तण्य नाम । *Dhs A. III. 234.*

Also cf. हीयस्मन धर्मं बाधिमिपति कृत्वावघेन लज्जा ।...अप्राप्य लोकमिमिपति
कृत्वावघेन लज्जा । *Tsb. 11. abc.*

^२ See *Dhs A. III. 241—245*

^३ Cf. वीर्यं कीरीउत्तप्रतिपक्षः । कुशले वेतसीऽभ्युत्साह । न तु किलुट्ठे । किलुट्ठे
तूत्साह. कुत्तितत्त्वात्कीरीउत्तयेव । *Tsb. 11. abc.*

Also cf. उपरयम्मनल्लक्षणं च विरियं पण्हनल्लक्षणं च ।...अपरो नयो—उत्साह-
नल्लक्षणं विरियं सहजातयम्मनं उपरयम्मनरस । *Dhs A. III. 217—9*

^४ Cf. मोहः प्रमादः कीरीउत्तमाथद्वयं स्थानमुद्धकः ।

विलुट्ठे सदैव । *AE II. 26 abc.*

Also cf. बलेया रागप्रतिपबुद्धः ॥

मानवुग्गिचिक्खिताश्च । *Trinikha. 11. d, 12a.*

स्थानं कायचित्ताकर्मण्यता ।^१

प्रमाद-कुशलानां धर्माणामभावेना । भावनाविपक्षभू^(५)तो धर्मः ।

आद्यद्वये चित्ताप्रसादः, चित्तकालुष्यमित्यर्थः । गुणेषु गुणवत्तु
चासंप्रत्ययोऽनर्पित्य च ।

कौत्सीय चित्तस्थानम्युत्साहः ।

मूढिरपिचानुकाराऽसंप्रत्ययानरूपा ।

मौद्गल्यं चित्तस्याम्युपशमः ।

उक्ता-पद-क्रेममहामौमाः ।

१ Cf स्थानं वतमत् । या कायगुह्या चित्ताकर्मण्यता । 'वायिक स्थानं चैतनिक
स्थानमिति' उक्तमभिधर्मै । [Jānaprasthāna, 2, 9] इह चैतनिको धर्मः वायिक इत्युच्यते ।
यथा वायिकी वेदना । *Akk* 11 26

The Sthaviravādin's definition of *sthyana* (*sthāna*) is तस्य वतनं धीन ?
या चित्तस्य अवस्थया अवस्थमज्जता, भोगेयता मल्लीयता, धीयित्त चित्तम्, इदं बुद्धनि
धीन । *Dhs* 1156 The *sthāna* is always accompanied by *middha* It is defined
as तस्य वतनं मिद ? या कायस्य अवस्थया अवस्थमज्जता मिदं सायं पचलपिवा मोष
मुनिना मुनिन इदं बुद्धनि मिद । *Dhs* 1156 The *Dhs* A discusses in detail
the controversy whether *middha* is *raga* The word *raga* here means *nāna-kaṇṇa*
and not the *raga-kāya* न वतनं एव रूपं मिदं नि । शमकायो हि एष्य कायो वाम ।
Dhs A 11 80-94 See P V Bapat "Middha and Middhāraḍaḍa" in *A*
Volume of Eastern and Indian Studies, pp 4-18

The Yogācāra-definitions of these two terms are स्थानं चित्तस्यावस्थया
संनिधयम् । यथाभाषितं जडीभवति निमित्तं भवति नालम्बनं प्रणिपत्तुं समुत्पद्यते ।
मोहादि प्रत्ययवाच्यं मोहादिभवत् न बुद्धिचयः । मिदमवस्थयत्तुनिवेतमोऽभिधर्मो ।
कायचित्तपात्रात्मकं वा बुद्धिचयमोऽवस्थयता वा यतः भवति तन्मिदम् । अविद्याया
स्वप्नवत्प्रागर्थाद्व्यवहारेण बुद्धिः । एतच्च मोहादि प्रकाशनामोहादि बुद्ध्यानिर्दि
गतिप्रकाशकम् । *Tib* 14

Also cf स्थानं वतनम् ? मोहादिना चित्ताकर्मण्यता । तद्व्यवहारेण प्रकाशना
कर्मणम् । *Asv* p 9

मिदं वतनम् ? मिदं निमित्तमात्म्यं योऽविद्यवत्तुनिवेतमोऽभिधर्मो बुद्ध्या
प्रकाशना वात वा अवस्थया बुद्ध्या वा अवस्थया वा । इत्यभिधर्मनिर्दिष्टवत्तुनिवेतमोऽभिधर्मम् ।
Asv p 10 इत्यभिधर्मनिर्दिष्टवत्तुनिवेतमोऽभिधर्मो बुद्ध्या प्रकाशना वात वा अवस्थया बुद्ध्या वा
मिदम् । *Asv* p 213

अभिधर्मं तु दश पश्यन्ते—“आश्रयम्, कौसीद्यम्, मुणितस्मृतित्ता, चेतसो वि^(६)क्षेपः,^६ अविद्या, असंप्रजन्यम्, अयोनिशो मनसिकारः, मिथ्या-धिमोक्षः, औद्धत्यम्, प्रमादश्च” इति ।^१

तत्र मुणितस्मृतित्तविक्षेपासंप्रजन्यायोनिशोमनसिकारमिथ्याधिमोक्षाः पञ्चमहाभौमेषु पठिताः । क्लिष्टाक्लिष्टानामुभयेषां स्मृत्यादिस्वामान्याद्वितीह न पृथगाव्यन्ते । तस्मात् पदेन क्लेशमहाभौमाः ।

अ^(७)शुभे तु द्वे आहोक्थ्यमनपत्रपा ॥^२

अकुशलं तु चेतसि आहोक्थ्यमनपत्राप्यं च द्वौ धर्मावकुशलमहाभौमिकौ भवतः ।^३ तत्राहोक्थ्यं ह्रीषिपक्षभूतो धर्मः । अनपत्राप्यमपत्राप्यस्येति । अकार्यं कुर्याणस्यालज्जा स्वात्मनो[ऽ]ह्रीः । परेभ्यो[ऽ]लज्जा अनपत्राप्यमित्यपरे ॥^४

परीक्षक्लेशमहाभौमा निर्दिश्य^(८)न्ते ।

[115] मायाशास्त्रमदकोधविहिंसेर्प्याप्रदष्टयः^५ ।

^१ Cf. विक्षेप कृतम् । रागद्वेषमोहाशिकश्चेतसो विसारः । स पुन स्वभावविक्षेप बहिर्षाविक्षेप अध्यात्मविक्षेप दौष्टुन्यविक्षेप मनसिकारविक्षेपश्च । *Asm* p 9

^२ Cf. ननु आभिधर्मं दश क्लेशमहाभूमिका पठयन्ते । “आश्रयश्च प्रमादश्चेति ।” प्राप्तिज्ञो देवानामिषो न त्विष्टिज्ञः । का पुनरवेष्टि । मुणितस्मृतित्तविक्षेपासंप्रजन्यायो-निशोमनसिकारमिथ्याधिमोक्षा महाभूमिकत्वात् न क्लेशमहाभूमिका एवावधार्यन्ते ।” अत एवोच्यते ‘य महाभूमिका क्लेशमहाभूमिका अपि ते इति । चतुष्काटिक । स्त्यान पुनरिष्यते सर्वक्लेशसंप्रयोगीति क्लेशमहाभूमिकेयु तस्यापाठे कस्यापराध । एव त्वाह । पठितव्य भवेत्समाध्यनुमुत्वात् न पठितम् । क्षिप्रतरं किल स्त्यानचरित समाधिमुत्साद्येनोद्धत्यपरित इति । न ह्येते जानु सहचरिष्युतः बहीत । अतः पठ्य क्लेशमहाभूमिका सिद्धयन्ति । *Akb* II 26

—‘स्त्यान पुनरिष्यते’ इति विस्तरः । ‘तस्यापाठे कस्यापराध’ इति । किमस्य स्त्यानस्यापाठे ममापराध । किमाभिधार्मिकस्येति । अभिधर्मकारस्यावमपराधो न ममेतदभिप्रायः । स्यान्मस्य सर्वक्लेशसंप्रयोगित्वेनाभिमतत्वात् । ‘एव त्वाह’ इति । तत्र शास्त्रे स्त्यानस्यापाठे कारणमादुराभिधार्मिका । कथं हि नाम क्लिष्टो धर्मः शुक्लस्य समाधेरनुगुणो भविष्यति । *Saks* p 131

See *LVPak* II pp 151 and 161 and *Asm* p 9

^३ Cf. अकुशले त्वाहोक्थ्यमनपत्रपा । *Ak* II 26 d.

^४ The Pali Abhidharma has four —अकुशलेषु पन भोहो, बहिरिक, बनोत्थ उदञ्चश्चेति चेतसिका अकुशलसाधारणा नाम । *A Sangaho* II 13

^५ V supra, p 73 II 1

^६ Thus should be प्रदास and अक्ष

सद्व्योपणा(नो)हमात्सर्याण्यन्पक्केशमुवो दश ॥^१

एते हि क्लेशा भावनादेयेनाविद्यामात्रेण मनोभूमिकेनैव सप्रयुज्यन्ते ।^२
एषां तु लक्षणमुपक्केशचिन्ताया^३ पञ्चमेऽध्यायेऽभिधायिष्यते ॥

कथं पुण(न)रिदं विज्झायते चित्तादर्धान्तरभूताञ्चैतसि^(१)काः ।^४ चित्त
मेव हि तद्वेदनादिनामभिर्व्यपदिष्यत इत्येव चेप्यमाने बुद्धसुखमनुलोमित
भवति । यदुक्तं भयघटा—“पट्टघातुरय भिक्षयः पुरुषपुद्गलः”^५ इत्यत्र विज्ञान
घातुरेवेक ।^६ तस्मान्नार्थान्तरभूताञ्चैतसिका इति मदन्तबुद्धदेयः ।^७ त
प्रतीदमभिधीयते—

^१ Cf कौषोपनाहुताद्येष्व्याप्रमादप्रसक्ततरा ।

मायामदविहिंसाश्च परोक्षलेखभूमिका ॥ *Ak* II 27

Also cf कौषोपनहन पुन ।

अथ प्रदान इत्याद्य मात्मर्षे सह भावया ॥

घाट्य मदा विहिंसाऽहीरकपा स्थानमुद्धव ।

आयद्धघमथ बोधीघ प्रमादो भुपिता स्मृति ॥

विशपोऽप्रप्रजय च कौटिल्य मिद्धमद च ।

वितर्कश्च विचारद्वेत्पुक्केशा द्वय द्विधा ॥ *Trinitika*, 12 cd- 14

^२ अभिधर्म केवलैर्यमं । नायन रागादिना बन्धन । भावनाद्वयनति न दशनहयन ।
मनोभूमिकेनैवेति न पञ्चविज्ञानकामिकेन । यस्मादिमे त्रयोदश उपपन्ना मनोभूमिका एव
भवन्ति । *Sako* p 132. For details, see *LVP Ak* II p 164, n. 4

^३ V infra, *Ad karika* 371

^४ V supra, p 25 n 1

This topic is discussed in *Akk* I. 35c.

This controversy is also found in the *Ks* VII 3 —इदानीं चेतसिककथा
नाम होति । तस्य यस्मा कस्मिन्नादयो नाम नचि तस्मा चेतसिकनाभि न भवितव्य, इति
नचि चेतसिको धम्मोति यम ण्दि नेट्टवायि राजगिरिस्सिद्धरिषजान । *Ks A* VII 3

^५ Cf छानुदो अथ त्रिकलं पुरिमो । *Al mitta* 140

^६ The *Kosakāra* points out that this is wrong —“पट्टघातुरय भिक्षो पुद्गल”
इति गर्भोक्ताजी मौनसत्त्वमदर्शनायैव । *Akk* I. 35c. This interpretation of
the *Kosakāra* agrees with the *Pāli* passage —उ इमा त्रिकलवे धानुयो—नटवीषानु
मारोषानु तेनापानु वायोषानु आरामधानु विट्ठाणधानु । उन्न त्रिकलवे धानून उपादाय
रग्गसाववन्ति हानि । *Alg* I. p 176.

^७ LVP gives the following note —Le commentaire du *Vyākṣṭi*
mErasMitra dit que les Sautrāntikas ont deux systèmes. Les uns, les *Dirshā*
nikas, soutiennent que la pensée seule existe, que les mentaux n'existent pas,

[116] पृथिव्यादि यथा द्रव्यं [IL A, 6 Fol 44b] ⁽¹⁾

नीलादिगुणयोगतः ।

तेस्तैर्विशेष्यते शब्दैश्चैतयोमान्मनस्तथा ॥

यथा हि पृथिवी घातुरब्धातुर्वा रूपरसगन्धाद्यादायरूपैर्विशेष्यते । नीला प्र(प्रा)याणः नीलमुदकं मधुरा द्राक्षा मधुराः खर्जूरा मधुरतरो गुड इत्येवं सुखितं चित्तं दुःखितं चित्तं समाहितं चित्तं सोत्साहं कुसीदं मूढं रक्तं द्विष्टमित्येव⁽²⁾मादिभिः शब्दैश्चैतसिकैर्धर्मैर्योगाद्विशेष्यते ।³ साध्यसमत्वाद्युक्तमिति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । विहितमत्र—भूतभू(भौ)तिकान्यत्वचिन्तायामुत्तरमिति⁴ । तस्माद्विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वात्तिसद्धमन्यत्वं चेतसिकानामिति ॥

इतश्च चित्तचेतसिकान्यत्वम्—

[117] भूतभौतिकानानात्वं स्वरूपेहाकृतं यथा ।

तथैव चित्त⁽¹⁾चैतानां पृथक्त्वमुपधार्यताम् ॥

यथा जलु भूतानां भौतिकस्य च रूपस्य स्वभावमेवाद, क्रियाभेदाभ्यामन्यत्वम् । तथा चित्तस्य चैतानां च स्वभावक्रियाभेदादप्यन्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥

[118] यथा संबन्धिसंबन्धाद्विकारोऽम्मसि लक्ष्यते ।

तथा संसर्गिसंसर्गाच्चैवोर्विकृतिरीक्ष्यताम् ॥

यथा जलु धल्लिरीतकोमुडलवणादिद्रव्यसंबन्धा⁽¹⁾द्विकारोऽम्बुनि दृश्यते, उत्प्लमग्गलं कपायं मधुरं लघन(ण)मिति । तद्वच्चैतसिकसंबन्धाच्चित्तमपि सुखितं दुःखितं प्रसन्नमभ्युन्नतं सालोकं सान्धकारमिति ।

d'accord avec Buddhadeva. -- les autres admettent l'existence des mentaux et se divisent en plusieurs opinions en outre certains Sautrāntikas admettent tous les mentaux des Sarvāstivādin LVPK II p 150 n. 2

¹ The K_v quotes a similar āgama in this context

ननु कुत भगवता—इह केवट् गिक्खु परत्तत्तान परपुण्णान चित्तं पि आदिससि, चेतसिक्कं पि आदिससि, वितक्खित्तं पि आदिससि विचारितं पि आदिससि, 'एव पि ते मनो इत्यं पि ते मनो, इति पि ते चित्तं नि,' अस्से' व मुत्तन्तो ति ? (Digha I p 213)

आमन्ता ।

तेन हि जणियं चेतसिक्को वम्मो ति । K_v VII 5

² V. supra, p 25, n. 1 This topic belongs to some lost portions of the *Adh.* first *Adhyāya* V. supra, p. 4 n. 1.

सूत्रेऽपि चान्यत्वमुक्तम्—“संज्ञा च वेदना च चैतसिक एव धर्मः” इति ॥^१

इदमिदानीं चकष्यम् । युगपदुत्पन्नानां चित्तचैतसिकानां धर्माणां कथं चैतसि^(५)का धर्मा इत्युच्यन्ते ? को वा धर्मार्थः ? तदपदिष्यते—

[119] गुणो विशेषणं धर्मो मात्रावृत्तिस्तथाश्रयी ।

इत्येवमादयः शब्दाः प्रधानापेक्षवृत्तयः ॥

प्रधानं हि द्रव्यं विशेष्यभूतमपेक्ष्य (इयं) गुणधर्मविशेषेण मात्रावृत्तयः शब्दाः प्रवर्तन्ते । किं पुनः(न)रञ्च प्रधानम् ?

[120] चित्तं प्रधानमेतेषां

कुत इति चेत् ।

वस्तु^(६)मात्रग्रहादिभिः ।

वस्तुपलब्धिमात्रं हि चित्तं तेनोपलब्धे वस्तुनि संज्ञास्मरणे लक्षणा-
नुस्मरणभिनिरूपणादयो विशेषाः संज्ञाप्रज्ञास्मृत्वादिभिर्वृत्तयः ।^२ ‘आदि’-
प्रज्ञावृत्त्याभिमिनियेशाद्वाजस्थानीयत्वाच्च । किञ्च,

वीजं चैतत्प्रवृत्तीनां शुद्धिसंकरयोरपि ॥

उक्तं हि भगवता—“चित्तसङ्गेशा^(७)स्तत्त्वा संक्रियन्ते । चित्तव्यवधान-
हेतोर्विशुध्यन्ते” इति ।^३ तस्मात्प्रधानं चित्तम् । यथोक्तम्—

“दूरङ्गममेकचरमशरीरं गुहाशयम् ।

ये चित्तं(त्तं) दमयिष्यन्ति ते मोक्ष्यन्ते मारबन्धनात् ॥”^४

^१ Cf न च युक्तं चित्तमेव चैता इत्यभ्युपेतम् । “संज्ञा च वेदना च चैतसिक एव धर्मश्चित्ताव्याप्तिनिमित्तः” इति सूत्रे ध्वन्यात्संज्ञाचित्तादिवचनाच्च । *Akk* : 35c

Also Cf मञ्ज्वा च वेदना च चैतसिका एते धर्माः, चित्तपटिबद्धा, तस्मात्संज्ञा च वेदना च चित्तसंस्कारोति । *M* sūtra 44.

^२ Cf चैतसि चक्षुःसंश्रयत्तवृत्तितायाति चैतसिकः; न हि तं चित्तेन विना मारम्भ-
महत्तममस्य । असति चित्तं सर्व्वेन सर्व्वं अनुष्णञ्जनतो, चित्तं पत्रं वेनचि चैतसिकेन विनापि
मारम्भेन पत्रतनी नि तं चैतसिनमेव चित्तायत्तवृत्तिकं नाम । तेनाह भगवा “मनोदुब्धगमा
यमा” नि । *A Vibhāṅga* p 40

^३ Cf चित्तमविलेपा निष्कम्ब मत्ता मविलिखन्ति, चित्तवादानां विमुञ्चन्ति । *J*
iii p 151

^४ Cf दूरङ्गम एकचरं मसरीरं गुहाशयः ।

ये चित्तं सञ्जयेरुन्ति मोक्षयन्ति मारबन्धनात् ॥ *Dhammapada*, III 4.

१ तत्र दूरङ्गमं शास्तुः सर्वलोकघातुस्यविनेयकार्यकरणात् । एकचरं युगपद् द्वितीयचित्तामावात् । अशरीरं मूर्त्यमावात्, किं^(१)यामात्रानुमेयस्य-भावत्वाच्च । गुहाशयं शरीरवलेन । तद्वृत्तिव्यचेरिति ।^२ तस्य धर्माः संप्रयोगिणश्चैतसिका इति ।

व्याख्याताः पञ्चप्रकाराञ्चैताः । अन्येऽपि चानियताः पठ्यन्ते—वितर्क-विचारकौकृत्यमिद्धादयः ।^३

तत्रेवं वक्तव्यम् । कस्मिंश्चित्ते कति चैता भवन्ति ?

कामायचरं तावत् पञ्चप्रकारं चित्तम् । कुशल^(४)म्, अकुशलं द्विवि-धमावेष्टिकमन्यत्फ्लेशसंप्रयुक्तं च । अव्याकृतं द्विविधं निवृत्तानिवृत्ताव्या-कृताख्यम् ॥^३

१-२ Cf तत्र दूरङ्गमं ति चित्तस्य मक्कटमुत्तमतकम्पि पुरत्पिनादिसिद्धाभागेन गमनं नाम नत्थि, द्वेरे सन्तप्पि पन आरम्भणं सम्पट्ठिच्छतीति दूरङ्गमं नाम जातं । सत्तद्व-चित्तानि पन एकतो कण्ठिकावदानि एक्कत्तणे उप्पज्जितुं समत्थानि नाम नत्थि । उप्पत्तिकाले एकमेव चित्तं उप्पज्जति तस्मा एक्कचरं नाम जातं । चित्तस्य शरीरसंख्यानं वा नीलादिपिकारो वण्णमेवो वा नत्थीति अशरीरं नाम जातं । गुहा नाम चतुसहाभूतगुहा, इदं च हृदयरूपं निस्सादं वत्ततीति गुहासयं नाम जातं । *Dhammapads A p 304*

३ मिद्धादय इति । आदिशब्देनारतिविद्वम्भितान्द्रीभक्तेऽश्रमतादय उपवेशा-क्लेशाश्च रामादयोऽप्यनिवर्तयेन गृह्यन्ते । न ह्येते रागादयः पञ्चाणां प्रकाराणां अन्यतम-स्मिन्निपता भवन्ति । आचार्यबभ्रुमित्र सप्रहृष्टोबभ्रुमाह—

वितर्कचारकौकृत्यमिदप्रतिषसक्तयः ।

मानस्य विचिकित्सा वेत्तपट्यावमियता स्मृता ॥

इति । तदिदमप्यानियमवचनं न बुध्यामहे । द्रष्टव्योऽपि कस्याग्रानियता इष्यन्ते । न हि सप्रतिषे सविचिकित्से वा चित्ते मिथ्यादृष्टिं प्रवर्तते । * तस्माच्चट्ठा तद्वेदमुक्तमिति पश्याम । *Sakv. p 132. See Trib 14*

४ अम्याकृतमाधो द्विविधः । सनिवृत्तं अनिवृत्तश्च । समोजनावृत्तं अनिवृत्तं । अनावृत्तोऽनिवृत्तः ।

कतमे सनिवृत्ताव्याकृता धर्मा । कामधातो सत्कामदृष्टिं अन्तश्चाहृष्टिं तत्संप्रयुक्तां अविद्यासहभुवो धर्मा । रूपास्यपातवो सर्वतयोजनानि रूपधातुकायवाक्कमपि । इति सनिवृत्ताव्याकृता धर्मा ।

कतमे अनिवृत्ताव्याकृता धर्मा । आसनं शयनं स्थानं चक्रमणं विपाकधर्मा नैर्माणिकं चित्तं आकाशं अज्ञानं प्रत्ययोच्चेदः । इत्यनिवृत्ताव्याकृता धर्मा । *Aam pp 47—8*

Also cf क्लेशाच्छादितं कृशलाकुशलत्वेनाव्याकृतं यत् तन्निवृत्ताव्याकृतम् । अना-च्छादितं त्वनिवृत्ताव्याकृतं विपाकजैर्वापिक्लेशैस्तस्यानिवर्तमानिर्माणिकस्वभावम् । *Sakv p 134*

तत्र तावत्कामाग्नरं चित्तमवश्यं सचितकंसविचारम् । अतस्तत्

[121] अम्युदच्छति कामाप्तं धर्मैर्द्वादशभिः सह ।

अङ्किष्टाव्याकृतं चित्तं रश्मिगानिव रश्मिभिः ॥^१

कामावचरमनिवृत्ताव्याकृतं चित्तं द्[II B, 7 Fol 45 a] शर्मिर्महामौ-
मैर्धितर्कविचाराभ्यां च सहावश्यमुदेति ॥^२

[122] तथाष्टादशमिश्चित्तैर्निवृत्तं जायते मनः ।^३

सत्कायान्तग्राहदृष्टिसम्प्रयुक्तं चित्तं कामघातो निवृत्ताव्याकृतम्^४ ।
तथाष्टादश चैतसिका भवन्ति । दशमहामौमाः[षट् क्लेशमहामौमाः]
चित्तकंविचारौ च । दृष्टिनां चिका पूर्ण[वत्] ।

द्वाविंशत्या सहावर्यं शुभं भवति मानसम् ॥^५

दशमहामौमाः^(२)माः दशकुशलमहामौमाः चित्तकंविचारौ च ॥

[123] चेतसोऽस्मह विंशत्या चित्तमुत्पद्यतेऽशुभम् ।^६

यद्वकुशल चित्तमावेनि(णि)कं तत्र विंशतिश्चैताः—दशमहामौमा-
पद्ले(क्ले)शमहामौमा द्वावकुशलमहामौमा चित्तकौ विचारश्च । आवेणिकं
नाम चित्तं यत्रापिद्यैव केवला नान्यः क्लेशऽस्ति रागादिः ।

ह^० ज्ञोदमानयुक्तं यत्

वत्तमा अणि द्विविधा । अकुशल निवृत्ताव्याकृताश्च । अकुशलेभ्यो विशेषार्थमाह
निवृत्ताव्याकृतैरिति । न हि निवृत्तेन विज्ञानवानुसलानां सप्रयोगं समवति । निवृत्ता
किण्टितान् । अव्याकृता कुशलगुणवत्त्वेनाव्याकरणान् । *Ibb 6ab*

^१ Cf अम्यत्र द्वादशाव्याकृते मता ।

निवृत्तादयदव्याकृतमनिवृत्ताव्याकृतम् । तत्र द्वादश चैता इत्या । बहिर्बोशरा
अव्याकृतमणि कौटुत्यमिच्छन्ति । तेषां तत्प्रयुक्ते चेतसि प्रयोदश भवन्ति । *Akk*
n 30 ab

^२ Cf निवृत्तेऽष्टादश । *Akk n 30 a*

^३ Cf सविनरविचारवात् कुण्ठे वायचेतसि ।

द्वाविंशतिश्चेतसिका कौटुत्यमपि क्वचित् ॥ *Akk n 28*

The *Akk n 28 d* deals in detail with the nature of *kauṣṭhya*

^४ Cf आवेणिके त्वकुशले वृष्टियुक्ते च विनति ।

क्लेशं दशानुमि कोपाद्यं कौटुत्यैर्नरविनति ॥ *Akk n 26*

दृष्टियुक्तेऽप्यकुशले विंशतिर्य एवावेनि(वि)के । ननु च दृष्टिरधिका ? नाधिका, प्रज्ञाविशेष एव हि कश्चिद् दृष्टिरित्युच्यते । स च महामौमेपु पठितः ।^१

कः पुन(न)र्यं चित्तकः को वा विचारः ? चित्तको शा(ना)म चित्तादाय-
लक्षणः संकल्पद्वितीयनामा विषयनिमित्तप्रकारविकल्पी संज्ञाप^(४)बनोद्धत-
वृत्तिः, औदारिकपञ्चविधानकायप्रवृत्तिहेतुः । विचारस्तु चित्तसौक्ष्म्यलक्षणो
मनोविधानप्रवृत्त्यनुकूल(ल)ः । इत्येतौ द्वौ धर्मौ^५ कामावचरे चेतसि सर्वस्मि-
न्निधमेनोत्पद्येते ।

तदिदमसिद्धाहसं यतते यद्विरुद्धयोरपि द्वयोर्धर्मयोरैकत्र चित्ते सम-
वधानं प्रतिपादये^३ । न होतस्त्रोके दृष्टं यद्विरुद्ध^(५)योरैकत्र सहायस्थानमिति
कोशकारः ।^१

^१ After this *Akh* II 32 discusses *ahī anupatāpāya* and *prama-gaurava*

^२ Cf. चित्तकेतानि चित्तको “ऊहन्ति वृत्तं होति । स्वाय आरम्भणे चित्तस्य
अभिनिरोपनलक्षणो । नायसन्त्येरो पनाह—आकोटनस्वयो वित्तको । “यया महाराज
मेरी आकोटना एव चित्तको दृष्टव्यो । यया पच्छा अनुरक्ता...एव विचारो दृष्टव्यो”ति ।
आरम्भणे तेन चित्तं विचरतीति विचारो “अनुरञ्चरणं ति वृत्तं होति । *Dhs A. III*
198-9

Also cf. चित्तचित्तस्यालम्बने स्वरूप आशयः । मूल्या विचारः । *Yoga-sutra-
bhāṣya*, I. 17.

^३ V. *supra*, p. 72 = 2.

^४ Cf. चित्तकारावोदायसूक्ष्मते

चित्तादारिकता चित्तकः । चित्तसूक्ष्मता विचारः । कथं पुनरनयोरेकत्र चित्ते
योगः ? “नैव हि चित्तकविचारोऽप्येकत्र चित्ते भवति इत्यपरे । कथमिदानीं प्रथमं ध्यानं
पञ्चाङ्गमुक्तम् । भूमितस्तत् पञ्चाङ्गमुक्तं न क्षणतः । *Akh. II 33 a*

‘नैव हि चित्तकविचारोऽप्येकत्र चित्ते भवति इत्यपरे’ इत्याचार्यमतम् । अस्मिन्मते
यथोक्तादीपप्रसङ्गा न भवति । कस्त्वनयो पर्यायवर्तिनोविषयः ? नच पूर्वोक्तार्था आहुः—
“चित्तकं वतम् । चेन्ना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा पर्येषको मनोजन्मोऽप्यभ्युद्भास्युद्भास्यव्यवस्थयोर्व्याक्रम
सा च चित्तस्यौदारिकता । विचारः वतम् । चेन्ना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा प्रत्यक्षको
मनोजन्मोऽप्यभ्युद्भास्युद्भास्यव्यवस्थयोर्व्याक्रामम् । सा च चित्तसूक्ष्मता’ इति ।

अस्मिन् पक्षे चित्तकविचारवैकल्यमात्रो नमुदाव्ययी पर्यायवर्तिनी पर्येषणप्रत्यवेक्षण-
कारणात्वेन भिन्नाविधेयते । “भूमिस्तत्पञ्चाङ्गमुक्तं न क्षणतः” इति । प्रथमध्यानमूनि
कदाचिद्विक्रमेण व्यवकीर्षा, वदाविधिकारेण । तदव गन्तानमपिदृश्य पञ्चाङ्गमुक्तम्, न
क्षणमपिदृश्येत्युदाय । *Saka p 138*

The view of the *Purāṇāgāras* as quoted by Yaśomitra, as found in *Asm*
Cf. चित्तकं वतम् । चेन्ना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा पर्येषको मनोजन्मः । सा च चित्तस्यो-

‘तत्र केचिदाहुः—सर्पियंयाऽप्सु निष्ठयुतं नातिशयायते नातिविलीयते, एवं वितर्कविचारयोगाच्चित्तं नातिसूक्ष्मं भवति नात्युदारमित्युभयोरपि तत्र व्यापारः । एवं तर्हि खि(नि)मित्तभूतौ वितर्कविचारायौ दार्यसूक्ष्मतयोः प्राप्नुतो यथाऽऽपश्चात्तपश्च सर्पियः (०) श्यानत्वविलीनत्वयोर्ण(नं) पुण(न)स्तत्स्थभावी ।’

‘अन्ये पुण(न)राहुः—धाक्कस्कारा वितर्कविचाराः सूत्रेऽभिहितः ।

दाकिता । विचार वतम् । चेतना वा निश्चित्य प्रज्ञा वा प्रत्यवक्षका मनोजल्य । ॥ च चित्तस्य सूक्ष्मता । *Asm p 10* For an examination of this passage, see E. Frauwallner *On the Date of the Buddhist Master of the Law Vasubandhu*, pp 21 2, *Orientalia Roma*, 1951

Also cf विनय पर्वणको मनोजल्य प्रज्ञाचेतनाविवेक । पर्वणक किमेतदिति निरूपणात्प्रवृत्त । मनसो जल्यो मनोजल्य । जल्य इव जल्य । जल्योऽयकथनम् । चेतनाप्रज्ञा वित्तम् इति । चेतनावाचित्तपरित्यन्दात्मकत्वात् । प्रज्ञायाश्च मुणदोषविवेकाकारत्वात्तद्व्यपनचित्तप्रवृत्ते । कदाचित्चित्तचेतनयोर्विनयकंप्रज्ञाति । कदाचित्प्रज्ञाचतसार्थपात्रमननभ्युद्वाहस्ययो । अथ वा चेतनाप्रज्ञाद्वारं वितर्कविज्ञप्तिस्तद्व्यपनचित्तस्य तथाप्रवृत्तत्वात् । स एव चित्तस्योदाकिता । औदारिकमति स्मूलता वस्तुनात्रपर्वणकाकारत्वात् । एष च नया विचारेऽपि द्रष्टव्य । विचाराऽपि हि चेतनाप्रज्ञावित्तपरमक प्रत्यवक्षका मनोजल्य एव । ॥ तदिति पूर्वापिगतनिरूपणात् । अत एव च वित्तसूक्ष्मतेत्युच्यते । एतौ च एतौस्त्विति हारतनिप्रयदानवर्गकी । अनयोद्वीदारिकसूक्ष्मतया व्यवस्थापनात्पृथक्करणम् । *Tab 14*

२ Cf केचिदाहुः । यथाप्सु निष्ठयुतं त्वि सूर्यरदिममिच्छरिष्टात् स्पृष्ट नातिशयायते नातिविलीयते । एवं वितर्कविचारयोगाच्चित्तं नातिमूक्ष्मं भवति नात्युदारमित्युभयोरपि तत्रास्ति व्यापारः । एवं तर्हि निमित्तभूतौ वितर्कविचारावौ दारिकसूक्ष्मतयोः प्राप्नुतो यथा पयश्चानपश्च सर्पियः श्यानत्वविलीनत्वयोर्णं पुनस्तत्स्थभावी । अपेक्षिकी औदारिकसूक्ष्मतया भूमिप्रकारभेदादित्वानवामादिनर्कविचारो स्याताम् । न औदारिकसूक्ष्मतया जातिभेदा मुक्त । *Akk II. 33 a*.

३ LVP says that this is an opinion of the *Vibhāsā* See *LVPak* ■ ■ 173, n. 2

४ This whole passage (upto भूद्विमात्रवान्) is identical with the *Akk II. 33* : After यदि जानिभर स्यात् the *Akk* has वेदनामज्ञावान् ।

‘अथ पुनराहुः’ इति सौत्रान्तिका । ‘वाक्मस्कारा’ इति वाक्ममुत्थापका इत्यर्थः । एतस्या वक्ष्यताया समुदायस्या वितर्कविचारा पर्यायमाविनद्वच भवन्ति, चित्तचेतकलापरय वाक्ममुत्थापकान् । अथ पुनरनयादेव विने योय इत्युक्तम् । अतो वैभाषिक जाह । ‘यदि वैद्वज्जिनिप्रया धर्म औदारिक’ इति विस्तरः । ‘न वद्विमात्रनाया जातिभेदो व्यक्तो भवतीत्यर्थः । *Saka p 139*

“चित्तपर्यं विचार्यं वाचं भाषते नावितर्क्याविचार्यं” इति ।^१ तत्र य औदार्यास्ते वितर्काः । ये सूक्ष्मास्ते विचाराः । यदि चैकत्र चित्तेऽन्यो धर्म औदारिकोऽन्यः सूक्ष्मः कोऽत्र विरोध इति ?^२ न विरोधो यदि जातिमे^(७)दः स्यात् । एकस्यान्तु जातो मृद्वधिमात्रता युगपद् संभवति । जातिभेदोऽप्यस्ति स तर्हि वक्तव्यः । कुर्येचो ह्यसौ । अतो मृद्वधिमात्रतया व्यज्यते । नैवं व्यक्तो भवति । प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वात् ।

तदिदमन्धविलासिनीकटाक्षमुखोत्कीर्तय(न)कल्पं चोद्यमारभ्यते । यदन्यथुष्य तल्लक्षणं चोद्यवि^(७)धिः मिथ्या प्रतार्य(य)ते । तयोर्हि यथोक्तलक्षणयोरेकस्मिन्नेतसि सद्भाषमात्रं प्रतिज्ञायते न तु युगपद् वृत्रयुद्धेफलातामः ।^३ यथा विद्यापिद्ययोः संशयनिर्णययोश्चेति तूष्णीमास्थ । मा विद्वद्भिरयजीहसः स्यमात्मानम् ॥

सा पुनर्दृष्टिप्रकारा, मिथ्यादृष्ट्याया वेदितव्याः ।

क्रोधाद्यैस्त्यधिकं वदेत् ॥

^१ Cf. पुनरे श्री, आबुनो विनाख, वितर्कदेखा विचारेखा वाच भिन्दति, तस्मा विनवविचारा वचीमंवारो । *M. sutra* 44.

^२ The *Sihaviravādin* takes this standpoint as is evident from the following:—सन्तो वि च नेम करषवि अभियोने मोक्षारिकद्वेन च पुन्यगमद्वेन च षष्टाभिघातो विष अभिनिरोपनद्वेन केनमो षट्माभिनिघातो विनवको । मुखमद्वेन अनुभजमभावाद्वेन षष्टानुवो विष अनुपवन्तो विचारी । विष्कारखा केरय विनवको, षट्मुपसिखाले परिष्कन्दभूतो वित्तस्म । आकासे उपसितनुवामस्म पक्सिनो पवगवित्तयो विष । “सन्नदुति विचारी नानिपरिष्कन्दनभावो वित्तस्म, आकासे उपसितस्म पक्सिनो पवगवित्तारण विष” “तथा मण्डल करोस्तस्म मण्डो सप्तिहन्तिस्ता ढिनवष्टको विष अभिनिरोपनो वित्तवको, बहिपरिष्कन्दनवष्टको विष अनुमज्जनो विचारी । *Dhr. A. L.* 200 and 201.

^३ This view agrees quite well with the view of Saṃghabhadra as quoted and criticised by Yaśomitra : क्व संधमत्र आचार्य आह—एकत्र च चित्ते मोक्षारिषमूत्रमते भवतः । न च विरोधः प्रभावकानामप्यस्य ॥ यदा हि चित्तचैतन्यत्वात् वित्तं उद्भूतवृत्तिर्भवति तदा चित्तमोक्षारिकं भवति । यदा विचारस्तदा सूक्ष्मम् । रागयोर्हृदयिण्येतदस्य ॥ रागमोक्षयोगक्षेत्राणि तयोरेक्यतरोद्भूतवृत्तियोगाद् रागवृत्तिर्ना मोहचरित इति वा व्यभिचरते । तद्विहाति दृष्टव्यम् इति ।

अत्र सर्वं द्रुम । भवति वरिणदिषत्तत्वात् वर्यचिदमंभ्योद्भूतवृत्तिरवम् । विनवनवोर्न कृतान् विवेचिनिमिति न विच्छिदेनम् । ननु च चित्तोदरिजनानुमननाल्लभ्यो विनविचारावृत्ती । सत्यमृत्ती । प्रत्येकं तु जानानामोदरिषमूत्रमते इति नावीदरिषमूत्रमनाल्लभ्यो वरिणुमर्तो यथोचनिमिति नैनदमानाराधयति । *Safr* p. 140.

(१) क्रोधाद्यैस्त्वरूपकेशैरधिकं भवति । स च क्रोधादिरूपकेशोऽधिकः । क्रोदीश्च संप्रयुक्तं रागप्रतिघमानविचिकित्सामिश्रं युक्तं चित्तं तेन च क्रोशाधिकं भवतीत्येकविंशतिर्मवन्ति ॥

[124] सर्वत्र संभवान्मिद्धं यत्र स्यात्तत्र निर्दिशेत् ।
तद्देव च कौकृत्यमधिकं गणयेत्कवचित् ॥^१

यत्र मिद्धं तत्र त[II A, 7 Fol 45b] देवाधिकं गणयेत् । यत्रापि तदेवाधिकमिति य एष कामघातौ चैतानां नियम उ[कस्त]तः ॥

[125] साशुभं मिद्धकौकृत्यं रूपघातौ न विद्यते ।
ध्यानान्तरे वितर्कश्च विचारश्चापि नोपरि ॥^२

५ न किञ्चिदकुशलं मिद्धं कौकृत्यं च प्रथमध्यानादौ विद्यते । तेन तत्र प्रतिघशाद्यमदमायायज्याश्च क्रोधादयः, आह्वीक्या^(३) नपत्राण्ये च न सन्ति । य एष प्रथमे ध्याने सन्ति त एष 'ध्यानान्तरे', 'वितर्कश्च' न विद्यते । पूर्वोक्ताश्च न सन्तीति 'च'शब्दात् । 'विचारश्चापि नोपरि' ध्यानान्तराचूपरि विचारश्चापि नास्ति पूर्वोक्ताश्च । 'च'शब्दात् माया शाब्दं च नास्तीति गम्यते ।

प्रह्वनो(णो) हि यायच्छाब्दं पठ्यते, पर्यत्संयन्धात् । स हि स्वस्यां पर्यदि अश्वजिता भिबुषा प्रक्षेप्यते "कुत्र तानि चरवारी महाभूतान्यपरिशेषं निरुप्यन्ते" इत्यप्रजानन् क्षेपमकार्षीत्—“अहमस्मि ब्रह्मा महाब्रह्मा ईश्वरः कर्त्ता निर्माता कष्टा सृजः पितृभूतो भाधानाम्” इति ।^४ गतमिद्धम् ॥^५

^१ On *middha*, v. supra, p. 74, n. 1

^२ मिद्धं सर्वविरोधित्वाद्यत्र स्यादधिकं हि तत् । *Abb* n. 30cd

^३ कौकृत्यमिद्धाकुशलाभ्यामे ध्याने न सम्पद्यते ।

ध्यानान्तरे वितर्कश्च विचारश्चाप्यतः परम् ॥ *Abb* n. 31

^४ The *Adv. kārikā* 125 is almost identical with *Abb* n. 31

^५ Cf. कृत्यं नु लो आवुसो इमे चत्तारो महाभूता अपरिवेसा निवज्जन्ति सेय्यवीरं पठवीपातु—ये—वापोपातु नि ?” एव वृत्ते वेवट्ट, सो महाब्रह्मा त भिबुषु एतदवोच “अहमस्मि मिहम् ब्रह्मा महाब्रह्मा अभिम् अनभिभूतो अज्जदत्तुदमो वसवतो इत्थनरो कत्ता निम्माता मेदुत्ते सज्जन्ता कयी पिता भूतज्ज्यात्” इति । *Digha* xi. 81.

^६ After this the *Abb* (n. 32 and 33) deals with the following topics, which are not discussed in *Adv*—

(१) आह्वीक्यस्यानपत्राण्यस्य वि नानावरणम् ।

(२) ध्यानप्रदयो वि नानावरणम् ।

इदं वक्तव्यम् । संप्रयुक्ताः संस्काराः कस्मादुच्यन्ते ? तदारभ्यते ।

[126] संप्रयुक्तः संस्कारः समता यस्य पञ्चधा ।

विप्रयुक्तश्च बोद्धव्यः^(१) समता यस्य नास्त्यसौ ॥^२

पञ्चभिः समताभिः संप्रयुक्ताः संप्रयुक्ताः । ताः पुनराभयालम्बना-
कारकालम्ब्यसमताभ्याः । “यथैव ह्येकं चित्तमेवं चैता अप्येकैकाः” इति
विस्तरः ।^३ यस्य पुण्य(न)रेताः समता न विद्यन्ते स विप्रयुक्त इति ॥

बोद्धव्यः—कश्चिद्रूपं तर्हि विप्रयुक्तं^३ प्राप्नोति, असंस्कृतं चेति ?^(५)
संप्रयुच्यते ।

[127] विशिष्टाणां(ना)मसद्भावात्प्रसंगो नास्ति रूपिणाम् ।

संस्कारग्रहणाच्च खादीनां च(न) प्रसज्यते ॥

विशिष्टेन कलु निरोगेण(नियोगेन) रूपिषु संज्ञा सन्निविशन्त इति तेष्व-
प्रसंगः । संस्कारग्रहणाच्च खादिषु विप्रयुक्तसंज्ञा न प्रवर्तत इति सिद्धम् ॥

के पुनस्ते विप्रयुक्ताः संस्काराः ? कियन्तो चेति ? नहि यः^(६) यमेतेषां
स्वभावमुपलभामहे । नापि कृत्यम् । नचैवे घर्मा लोके प्रसिद्धा नापि
पुण्यचने । न वेदादिषु शास्त्रेष्वप्यिति । तदत्रोपस्थाङ्गीयते—

[128] प्राप्त्यादयस्तु संस्कारा विप्रयुक्तास्त्रयोदश ।^४

प्राप्नोतिस्वक्रियालिङ्गा लिङ्गभेषां गदिष्यते ॥

^१ Cf वित्त धनोऽय वित्तानमेकार्थं वित्तवन्तता ।

ताभ्यालम्बनाकारा संप्रयुक्ताश्च पञ्चधा ॥ Ak n 34.

^२ Cf.पञ्चभिः समताप्रकारैराभयालम्बनाकारकालम्ब्यसमताभिः । केच
समता । यथैव ह्येकं चित्तमेव पञ्चा अप्येकैका इति । Akb n 34 d

^३ वित्तविप्रयुक्ता इति वित्तग्रहणं चित्तसमानजातीयप्रदर्शनायम् । वित्तमिदं चित्तेन
न विप्रयुक्ता इत्यर्थः । किं च तेषां चित्तेन समानजातीयत्वम् । यदरूपिणोऽस्मी भवन्ति ।
रूपित्वादेव हि विप्रयुक्तत्वेऽपि रूपं न विप्रयुक्तत्वे नाम लभते । यद्दामोषा नामरूपमिति
नामत्वम् । ततोषा चित्तेन समानजातीयत्वम् । नैता अपि चित्तेन तुल्यजातीया । ते तु
चित्तेन सहालम्बने संप्रयुक्ताः । तद्विशेषणार्थं विप्रयुक्तग्रहणम् । असंस्कृतमपि तत्समान-
जातीमननालम्बनत्वेनेति कृत्परिहाराय संस्कारग्रहणम् । Saka p 142

^४ The thirteen *Viprayukta samskaras* are प्राप्ति, अप्राप्ति, समागता, भासति-
कम्, निरोधसमापत्ति, जीविनेन्द्रियम्, जाति, जरा, स्थिति, अनित्यता, नामकाय, पदकाय,
व्यञ्जनकाय ।

यत्तावत् स्वमात्रक्रियाभावादिति । तदधोमयमभिधायिष्य⁽⁶⁾ते ।
यदपि बुद्धयच्चे न पठ्यन्त इति । तत्राप्याप्तयचन सार्वत्र व्याहरिष्यते ।
यत्तु लोके न वेदादिषु पठ्यन्त इति तद्योयम् । ये खलु सर्वत्रविषया
धर्माः प्रतिसंविज्ञाभिना बुद्धिवृत्तिविषयमायान्त्यार्यमैत्रेयस्थविरघसुमित्रा
चार्याश्वघोषप्रमुखा(नां)णा च बोधिसत्त्वानां बुद्धिप्रसादविधायिन⁽⁷⁾स्ते-
ज्जात्मानां स्तनन्धयबुद्धीनामभिधर्मपरोक्षमतिवृत्तीनां च कथं सान्धकारेषु
मनस्सु गोचरतामायान्तीति ॥

तत्र तावत्

[129 ab] प्राप्तिः समन्वितिलिङ्घि'धर्मवत्ता व्यवस्थितिः ।

Cf विप्रयुक्तास्तु सस्कारा प्राप्यप्राप्ती समागता ।

आप्तक्रियमापत्ती जोक्ति लक्षणार्थपि ॥

भाषकादायचचेति । Ak ॥ 35 and 36 a

Also cf कृते चित्तविप्रयुक्ता सस्कारा । प्राप्ति जाति स्थिति जरा अनित्यता
असत्त्वममापत्ति आसत्तिवायतन विविधा देवाप्राप्ति वस्तुप्राप्ति नामकाय पदकाय व्यञ्जन
नाद पुण्यजनस्त्वम इत्येव विविधा धर्मादिचतविप्रयुक्ता सस्कारा । *Asm* p 61

चित्तविप्रयुक्ता सस्कारा कृते । प्राप्तिरनतिप्रमापत्तिनिरोधप्रमापत्तिरासत्तिक
जीवितेन्द्रिय निकायमभागता जातिजरास्थितिरनित्यता नामकाया पदकाया व्यञ्जनकाया
पुण्यजन व प्रवृत्ति प्रतिनियमो योगे जवाञ्जनम कात्रो देव सत्त्वा सामयी च । *Asm* p 10

For the different lists of the *Chitta viprayukta dharma*s see

(1) W M Mc Govett *A Manual of Buddhist Philosophy* vol 1 pp 161 162,

(2) Th Stcherbatsky *The Central Conception of Buddhism*, pp 105 106,

(3) *LVP Ak* II p 178

and (4) N Aiyaswami Sastri *Ālambanaparikṣha* (Appendix) p 114

⁶ Cf प्राप्तिर्नाम समन्वय ।

प्राप्यप्राप्ती स्वसत्तावर्धितायो निरोधयो ॥

प्राप्तिनामानि विज्जिबद्धान्तरमिति नून एवम् ? आह भूमात् । सूत्रे
हृत्पुन—' न एव दयनागन्ताणा धर्माणामुत्पादान प्रतिलम्भात् समवायमादायो भवति
पञ्चाङ्गविप्रतीक इति विस्तरः । तत्पदाङ्गवेदानानोद्बुधपनुपहृतरिण्यु च वशिष्ठराते
समव गमाक्या न्यने नान्तन इत्यम् । एवमर्थ समन्वयम सुवर्षा प्रततिधर्मो ॥ पु
इत्यपम । तस्य च प्रतिपद्योज्यमायम इति । इत्यमेव तु क्षमाविका उच्यते वर्णयन्ति ।
नि कारयम् ? एष हि न निदान इति । *Akb* II 36 bcd

Also Cf प्राप्ति कृता । पुनरुपानना धर्मावायावयारचवे प्राप्ति प्रतिलम्भ
ममवायम इति प्रवृत्ति । *Asm* p 10

प्राप्तिर्णो(र्ना)म समन्वागमो लाभ इति पर्यायः^१ । सर्वथा भावाञ्छुधैरेव शब्दानाचष्टे । यथैव खलु प्राप्तिरित्येतच्छु^(६)ध्दगडुमात्रं श्रूयते तथैव समन्वा-
गमो लाभ इत्येतदपि पदद्वयं धाम्बस्तुमात्रमिति न पर्यायनाम्ना लक्षणमु-
द्योतितं भवति^२ । तस्मादव्यभिचारि तत्प्रसाद(ध)कं लिङ्गमुच्यताम् । इमे
ग्रमः । श्रोत(ध)मवधत्स्व मनश्चैकाग्रतायां सन्नियुक्त्वा । ‘धर्मवत्ता व्यध-
स्थितिः ।’^३ धर्माः खलु त्रिधाः कुश[लाः]....[Fol 46 lost]^४.....

.....[II B, 8. Fol 47 a.]⁽¹⁾ रूपेऽपि कुशलया विज्ञप्त्या वर्तमानया
यापद्विज्ञापयति, अतीतया च समन्वागतः ।

[130 cd] श्रुतचिन्तामयानां च समापत्तिद्वयस्य च ।

श्रुतचिन्तामयानामपि । सहजा पञ्चाङ्गयति । द्वयोश्चाग्नि(चि)स-
मापत्त्योस्तद्व पञ्चाङ्गयतीति ।

[131] नि[ः]क्लेशसंस्कृतापूर्व(व) शुभानां तु रजस्वताम् ।

आदिलाभे सह प्राक्च तदूर्ध्वं वा त्रि^(२)धैष्यते ॥

अनास्रवानां(शां)-च स्कन्धानां, अनुचितानां च कुशलसाक्षवानां(शां)
न पूर्वजा । एषामेव यथोक्तानां ‘तदूर्ध्वं तु त्रि(चि)धैष्यते ।’ यदा तेन संमुखी-
भूता तदा द्विधैवेति वर्तते ॥

^१ Though the Pali tradition does not recognise the *Prāpti* as an element, the use of such terms as *samannāgama* and *lābha* indicate the knowledge of such force as *Prāpti*. Vide *Kv* ix. 12

The *KvA* refers to the two *paññattas*, viz., *samannāgata paññatti* and *paññābha-paññatti* —इदानीं अतीतानावदेहि समन्वागतकथा नाम होति । तस्य समन्वागत-
पञ्चाति पटिलाम-पञ्चातीति द्वे पञ्चातिषा वेदितव्या । तासु पञ्चुप्पन्नधम्मसमञ्जी
समन्वागतेति बुध्यति ।...पटिनिज्झत्वा अपरिहीनताय पन लाभीति । *KvA*. ix. 12

^२ *Q* वषमय लक्षणनिर्देश । न हि भेदविवक्षायामपि पर्यायवचनेन लक्षणनिर्देश
कल्पते । प्राप्ति वतमा । य प्रतिरम्भाय समन्वागम इति । पर्यायवचनमपि नदाचित्
लक्षणाय कल्पते । अनलो जातवेदा अग्निरिति । *Saka* p 143.

^३ This definition of *Prāpti* agrees quite well with Saṅghabhadra's definition as quoted by Yaśomitra —इदमस्येति ज्ञानचिह्नं प्रतिरूप्यपर्यायविप्रणासकारण
च प्राप्तिरित्यापायसंघमद्वः । *Saka*. p 148

^४ This lost folio must have contained a very valuable discussion on *prāpti-aprāpti* and also an examination of the arguments forwarded by the *Kotakāra*. V infra, *Adv kārakā* 199

[132] द्विष्टाणा कुशलाना च तदन्येषा त्रिधा मता ।

द्विष्टाणा च स्कन्धाना त्रैयध्विकी प्राप्ति । 'कुशलाना च तदन्येषा' तेभ्योऽनासन्ने⁽³⁾भ्यस्तेभ्यश्चानुचितेभ्य कुशलसान्नवेभ्योऽन्येषा कुशलसान्नाना(णा) त्रैयध्विक्येव ।

निवृत्ताभ्याकृता ज्ञाननिर्माख्यमनसा तथा ॥

त्रैयध्विकीति घर्तते ॥

[133] निर्वाणस्यादितो लाभे नित्यस्यान्यस्य सर्वदा ।

निर्वाणस्य तत्प्रथमतो लाभे त्रैयध्विक्येव । अनागतवर्तमानात्तद्व्यवस्था तीताऽपि । 'नित्यस्यान्यस्य सद्यदा ।

अज्ञा⁽⁴⁾तवर्तमाना च

अप्रतिसंख्यानिरोधस्यानागतवर्तमानैव नित्यम् ।

कदाचित्तु त्रिधेयते ॥

येन सन्धस्तस्य त्रैयध्विकीत्युक्तमेतत् ।

व्याख्याते प्राप्त्यप्राप्ति ॥^५

^५ Cf सा किलपा प्राप्ति

त्रयध्विकाना त्रिविधा गुभावीनां गुभाशिका ।

स्वधातुना तदाप्तानामनाप्ताना चतुर्विधा ॥

त्रिधा न गल्लाज्जल्लानामहेयाना द्विधा मता ।

अध्याहृतानि सहजाभिस्तारमाशिकारते ॥

निवतस्य च रूपस्य कामे रूपस्य नाप्रज्ञा ।

किमप्राप्तरपि प्राप्तिव प्रवृत्तमद ? न ।

अक्षिप्तद्व्याकृता प्राप्ति सात्त्विकानात्तयास्त्रिधा ॥

कामात्ताप्तामलाना च मायस्याप्राप्तिरिष्यते ।

पञ्चजनं च तत्प्राप्तिभसचाराद्विहीयते ॥ *Ab* ॥ 37 40

The Kośakara discusses one more point — किं पुनरप्राप्तिप्राप्तयोरपि प्राप्त्यप्राप्ति भवत ? उदयारव्युत्पन्न भवतीत्याहुः । नन चवमनवस्थाप्रसंग ? नानवस्थाप्रसंग । परस्परसमबाधमान । एवमुत्तरोत्तरवद्विप्रमदना प्राप्तिरपि विसंध्यन्त्य सद्यपाम ताभानागताना क्वात्तवक्त्वाभ्यानामपनिष्ठाशिकाना च क्वात्तवक्त्वाभ्या अवन्ना एकस्य प्राप्तिन क्षण क्षण उदयवन् । इयवन्त्या प्रतिगन्तानमभ्यावक्त्वा सत्त्वाना भवन्ति ।

समागता वक्तव्या । केयं समागता नाम ? नहीह प्रयत्ने तीर्थपरि-
कल्पितसामान्यविशेषपदार्थगन्धोऽप्यस्ति । तत्केयं तदभ्यासगतेति ? तदिदं
(५)प्रतार्य(य)ते ।

[134] एकार्थरुचिहेतुर्यः सत्त्वानां स समागता ।^१

^१समागता नाम द्रव्यम् । सत्त्वानामेकार्थरुचिः सादृश्यहेतुभूतम् ।
निकायसभाग इत्यस्य शास्त्रसंज्ञा ।^२ सा पुनरभिन्ना मित्रा च ।^३ अभिन्ना
सर्वसत्त्वानां सत्त्वसमागता । सा प्रतिसत्त्वं सर्वेष्व्वात्मस्नेहाहाररतिसाम्यात् ।
मित्रा पुनस्तेषामेव सत्त्वानां धातुभूमिगतियोनिजातिस्त्रीपुरुषोपासकमित्तु-
शिक्षाशिक्षादीनामेकार्थरुचित्वमेदप्रतिनियमहेतुः । तस्यां सत्त्वसत्त्वां सर्वाया-
णा(ना)र्यलोकव्यवहारसंकरशेषः प्रसज्येत । तस्यां तु सत्त्वामेव दोषो न
भयतीत्यस्ति समागता नाम धर्मः, 'एकार्थरुचिहेतुः' इति ।^४

अनुस्तवो व्रताय प्राप्तीनां वर्तते । केवलं तु अप्रतिवातित्वो यतोऽवकाशमाकाशे लग्नते ।
इतरथा ह्याकाशेऽप्यवकाशो न स्यात् द्वितीयस्य प्राणिनः । *Alk* II 40 d

For the *Viprayukata* of *Prāṇi*, see an allied controversy —

"न वक्तव्यं पति अतल्लता हि" ?

आमन्ता ।

पति इय वेदना सज्जा सङ्गारा विज्ज्ञातु ति ?

न हेव वक्तव्ये ।

तेन हि पति अतल्लता नि । *Kp* XIX 4

इवानि पतिकया नाम होति । तस्य यं य पटिलभति तस्य तस्य पटिलाभो पति
नाम । सा च अतल्लता ति येन रुद्धि, सेव्यया पि पुष्पतेलियानज्ज्वेध । "न हि पति नाम
कोचि धर्मो मयि" *KpA* XIX 4

^१ Cf समागता सत्त्वसाम्यम् । *Alk* II 41 a

^२ Cf समागता नाम द्रव्यम् । सत्त्वानां सादृश्य निवायसभाग इत्यस्या शास्त्रे संज्ञा ।
सा पुनरभिन्ना मित्रा च । अभिन्ना सर्वसत्त्वानां सत्त्वसमागता । प्रतिसत्त्वं सर्वेषु भावात् ।
मित्रा पुनस्तेषामेव सत्त्वानां धातु...अशिक्षादिभेदेन प्रतिनियता धर्मसमागता । पुन स्कन्धा-
सनधातुतु यदि सत्त्वसमागता द्रव्यमविशिष्टं न स्यात्, अन्योन्यविशेषमित्रेषु सत्त्वेषु 'सत्त्वसत्त्वं'
इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात् प्रवृत्तिश्च । एवं स्वन्वादिबुद्धिप्रवृत्तयोऽपि योग्याः । *Alk* II 41 a.

^३ 'निवायसभाग इत्यस्या शास्त्रे संज्ञा' इति ज्ञानप्रत्ययानादिके शास्त्रे निवायसभाग
इत्यनया संज्ञया चित्तविप्रयुक्तो निर्दिश्यते । *Saks*, p 157.

^४ 'सा पुनरभिन्ना मित्रा च' इति । "नहि ना यथा यंक्षेयिकाणांमेव नित्या वेति ।
Saks p 157

^५ Compare with Samghabhadra's definition as given by Yaśomitra:
सरीरेन्द्रियसंस्थानेष्टाहारादिताभास्यकारणम्, अन्योन्यादिवृत्तिसम्बन्धमभिन्ना च समागत्य-
धर्मसमप्रदः । *Saks* p 159.

‘स्याच्च्यवेतोपप⁽⁷⁾द्येत न च स्व[स]मागता^१ वज्रह्यात्, न [च] प्रति
समेतेति ? चतुष्कोटिक । प्रथमा कोटि—यत्तश्च्यवेते तत्रैवोप[प]द्यमान ।
द्वितीया—नियाममवक्रामत्, स हि पृथग्जनसमागता विज्रह्यात्यार्यसमागता
प्रतिलभते । तृतीया—गतिसंचारात् । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।^२

अथ पृथग्जन(न)त्वस्यास्याश्च⁽⁸⁾ क प्रतिविशेष ? पृथग्जनसमागता
खलुक्तरूपा । पृथग्जनत्व^३ तु सर्वानर्थकरभूतमिति सुमहास्तद्विशेष ।^४
आमप्यचनेनापि तदन्यत्प्राप्तिश्चि । उक्त हि भगवता—“सचेदित्यत्वमागच्छति
मनुष्याना(ण) समागता प्रतिलभते” इति ।^५ न चैव पृथग्जनत्व प्रतिलभ्यते
या त्यज्यते वा ।

(७)सिद्धा समागता । कोशकारः पुनस्तौ वैशेषिकपरिकल्पितजाति
पदार्थेण(न) समोक्तुर्न इत्यत्र पायसवायसयोर्यैर्लसाधर्म्ये पश्यतीति ॥^६

^{१-२} This passage is identical with *Akb* II 41 a

^३ सत्त्वसमागता in *Akb* *ibid* — सत्त्वसमागताम इति । सत्त्वाना समागता सत्त्व
समागता मनुष्यत्वादित्थना । सत्त्वग्रहण हि धमविशेषभाष्यम् । सत्त्वसमागता ह्यत्र
चतुष्कोटिके विवक्षिता न धमसमागतेति । *Saks* p 157

^३ Cf पृथग्जनत्वम्

पृथग्जनत्व कतमत् । आयवर्माधामलाभ इति शास्त्रपाठ । अलाभश्च नामा
प्राप्ति । दुक्त धमनान्प्रान्तिगतत्तहनुवाभलाभ इत्यपरे । एव तु साधु दया सौम्यति
कानाम— अनुत्पन्नायसन्ति पृथग्जनत्वम् इति । *Akb* II 40 c

Also cf पृथग्जनत्व कतमत् । आयधर्माणामप्रतिलाभ पृथग्जनत्वमिति प्रतिति ।
Asm p 11

^४ This seems to be a rejoinder to the *Kośakara* यदि पृथग्जनसमागता नाम
द्रव्यमस्ति कि पुन पृथग्जनत्वेन । नहि मनुष्यसमागताया वायमनुष्यत्व कल्प्यते । नैव च
लोक समागता पश्यत्यरूपिणीत्वान्न न चैना प्रज्ञया परिच्छिनत्ति । प्रतिपद्यते च सत्त्वाना
जात्यभेदमिति स्यादपि तस्या क्व न्न व्यापारः । अपि चाहत्त्वसमागतापि कि नप्यते ।
Akb II 41 a

^५ V *infra*, *Adv karika* 204 cd For other references see *LVPak* II
p 198 n 1

^६ Cf वायव्याश्चन चोतिता भवन्ति । तेषां हि ह्य सिद्धान्त । सामान्यपदार्थो
नामास्ति यत्र समानप्रत्ययोल्लिखितप्रकारेणैव । अथ तु तेषा विषय । स एकोऽप्य
नवस्मिन् वस्तु । यदि चोतिता यदि न चानिता । अस्यपि तु समागता सुत्रे वचनादिति
व्यापारः । उक्त हि भगवता न चेदित्यत्वमागच्छति मनुष्याणा समागताम इति ।
उक्तमेतन्न सुत्रं द्रव्यांतरमिति । का तर्हि सा । न एव हि तयाम्भता सत्कारा यद्य मनुष्या
स्मिन्ति शास्त्रादियु समागतावत् । तत्त्वेन च वदन्ति । *Akb* II, 41 a

अथ किमिदमासंज्ञिकं नाम ? तदपदिश्यते ।

असंज्ञिकं विपाको यचित्तोपच्छेदसंज्ञिषु ॥^१

^१ असंज्ञिसत्त्वेषु देवेषूपपन्नानां यचित्तोपच्छेदो II. A, 8 Fol 47 b]^(१) दि,
धर्मान्तरं विप्रयुक्तं विपाकब्रमुत्पद्यते तदासंज्ञिकं नाम । येन तत्रोपपन्नानां
चित्तप्रनागत्ये(ते)ऽध्यनि कालान्तरं सन्निरुध्यते, नोत्पत्तुं लभते । तत्पुनरे-
कान्तेन विपाकजस्यभावम् । कस्य विपाकः ? असंज्ञिसमापत्तेः पूरकस्य
कर्मणः । केषु पुनस्तत् ? देवनिकायेषु भवति । तदाह—“असंज्ञिषु ।
असंज्ञिसत्त्वा^(२) नाम देवा बृहत्कलदेवनिकायसंगृह्णाता ध्यानान्तरिकावत् ।”^३
किं पुनस्ते नैव कदाचित् संज्ञिनो भवन्ति ? भवन्त्युत्पत्तिकाले व्युत्तिकाले
च । “प्रकृष्टमपि कालं [स्थित्वा सह] संबोत्पादात्तेषां सत्त्वानां तस्मात्
स्थानाच्छ्रुतिर्भवति” इति सूत्रपाठः ।^४ ते च ततो दीर्घस्य प्रव्युत्थिता इव
व्युत्था कामधातावुपपद्यन्ते, नान्यथा । तदुप^(३)पन्नानामवश्यं कामावचराऽ
परपर्यायवेदनीयकर्मसद्भावात् । यद्योत्तरकौरवानां(णां) देवोपपत्तिवेदनीयं
कर्मैति ॥^५

This view of Kōśakāra is identical with the Yogācāra view :—निकाय-
सभायः कतमः ? तेषा तेषा सत्त्वाना तस्मिस्तस्मिन् सत्त्वनिकाये आत्मभावसद्वृत्ताया निकाय-
सभाय इति प्रवृत्तिः । *Asm* p 11

^१ Cf. आसंज्ञिकमसंज्ञिषु ।

निरोधविषयतैत्तानां विपाकस्ते बृहत्कलाः ॥ *Ab.* 41, bcd. See *Trb.* 16.

^२ Cf. असंज्ञिसत्त्वेषु देवेषूपपन्नानां यचित्तवैत्ताना निरोधसत्त्वासंज्ञिकं नाम इष्यं
येन चित्तवैत्ता अनागतेऽध्वनि कालान्तरं सन्निरुध्यन्ते नोत्पत्तुं लभन्ते । नदीतोयसन्निरोधवत् ।
तत्पुनरेकान्तेन विपाकः । कस्य विपाकः । अण्डितमापत्तेः । कतमे ते सत्त्वा देव-
संज्ञिसत्त्वा ? ते बृहत्कलाः ।

बृहत्कला नाम देवा येषा केचिदसंज्ञिसत्त्वा प्रवेशे भवन्ति ध्यानान्तरिकावत् । किं
पुनस्तेनैव...ditto. नाग्यत्र । पूर्वसमापत्तिस्कारपरिक्षयात् अपूर्वानुपपत्त्याश्च क्षिता इव
क्षीणवेगा इष्य पुषिर्वा पतन्ति । येन च तत्रोपपत्तव्यं तस्यावश्यं कामावचरं कर्मापर-
पर्यायवेदनीयं भवति । यद्योत्तरकौरवानां देवोपपत्तिवेदनीयम् । *Ab.* it 41, cd

Also cf. “असंज्ञिषु निवृत्तन्ति । चित्तमस्य चतुर्विधविरोधेन ह्येव निवृत्तति;
रूपसंन्यमसामेव तस्य पातुर्भवति । ते तस्य यथा नाम विपाकेष्विच्छित्तो सरो घतको
जिह्वावेगो तत्तत्कमेव आकाशे गच्छति, एवमेव ज्ञानवेगश्चित्तता उपगच्छता यत्तको ज्ञानवेगो
तत्तत्कमेव कालं तिष्ठन्ति । ज्ञानवेगेऽपि परिहृते तस्य रूपसंन्यो वेत्तराधायति । इयं
पटिसंन्यसज्जा उपपज्जति । *Digha* A 1 2. 30.

^३ *Vibhāṣā*, 194 8

^४ Cf. सन्ति निवृत्तवे, असंज्ञात्ता नाम देवा । सज्जुष्पादा च पन ते देवा
तस्मात्ताया चवित्ता इत्येतं आगच्छन्ति । *Digha*. xiv. 2, 20 Also cf. *Kr.* iii 11.

का पुनरसावसंज्ञिसमापत्तिरिति ? तदपदिश्यते—

[135] शुभाऽसंज्ञिममापत्तिर्ध्यानेऽन्त्ये चित्तरोधिनी ।^१

वासंज्ञिकमव्याकृतम् । विपाकफलत्वात् । इयं तु शुभाः(भा) । सा पुनरियं 'ध्यानेऽन्त्ये' (१)चतुर्थध्यानसंगृहीतेत्यर्थः । 'चित्तरोधिनी', यद्येष तत्फलं चित्तसंनिरोधि नश्येवेयमपि चित्तसंनिरोधिनी । चित्तग्रहणाच्च चैताना-
मनुक्तसिद्धिरादित्यास्तगमने किरणास्तगमनयन् ।

किमर्थं पुनः(न)रेनां योगिणः(नः) समापद्यन्ते ?

निःसृतीच्छाप्रवृत्तित्वान्

ते हि निस्स्वरूपसंज्ञापूर्वकेण मनस्कारेण तां समा^(१)पद्यन्ते मोक्षका-
ह्वया । सा पुनरियम्—

नार्यस्य

आर्यां हि तामपायस्थानमिष मन्यन्ते । पृथग्जनास्तु केचिन्मोक्ष-
म्यानमिति ।

किं पुनः(न)रियमुपपत्त्या या वैराग्येण या सत्यते ? नेत्याह ।
किं तर्हि ?

^१ Cf. तत्त्वज्ञानप्रतिपत्तिर्ध्यानेऽन्त्ये निःसृतीच्छया ।

सामोपपत्तिर्वैराग्यं नार्यैर्वैराग्यव्याप्तये ॥ Ak. II 42

Also cf. समप्रतिपत्तिमापत्तिः कथमा ? नूनमुन्मत्तवीर्यरागस्य नि मरणमनापूर्वकम्
मनसिचारेणान्वावराया विनयनमिषाना समाना निरोधे समप्रतिपत्तिमिति प्रतिपत्तिः ।
Aim p 10

For various controversies on this *Sandipatti*, see Kr. xv 7—10. The
Kr. A. gives some very valuable information about this *Sandipatti* and shows
the distinction between this and the next one, viz., the *Nirodhassandipatti* :
इदं च मज्झावेदियमिषा नाम होति । मय मज्झावेदियनिरोधमापत्ति नाम न कोधि
यम्यो, अमुप पन मयान निरोधो, इति मा वेव ओदिया, न ओदुमरा । ..

इदं च मज्झावेदियमिषा नाम होति । मय मज्झावेदियमप्येव पवममावरो
मज्झावेदियमिति निरोधममापत्ति नि मज्झावेदियनिरोधममापत्ति नाम । इति चे मज्झा-
वेदियनिरोधममापत्तिमयो ओदिया च ओदुमरा च । मय ओदिया पुपुनवेदियेव मज्झा-
ममापत्ति इति ओदुमरा अपिपत्ति । मा च मज्झावेदियमिषा । इयं पन रिमान मय्या
अविमयेव मज्झावेदियनिरोधममापत्ति मज्झावेदियमिषा येव अवि, वेदियमिषा हेतुकाराव ।
Kr. A. xv. 7 and 10.

आप्या प्रयोगतः ॥^६

यत्नेन तामुत्पादयतीति ॥

[136] निरोधाख्या तु विज्ञेया विजिहोर्पोर्मवाग्रजा ।^६

निरोधसमापत्तिः^(६)रपि चित्तचैत्तानां धर्माणां कश्चित्कालमुत्पत्तिसन्नि-
रोधिनी । सा पुनरियं विहारसंज्ञापूर्वकेन(ए) मनसिकारेण निर्वाणसदृशं
सुखमनुभवितुकामैर्योगिभिः संमुखीक्रियते । 'भवाग्रजा' चेयं समापत्तिः ।

शुभाज्यस्य प्रयोगाप्या द्विवेद्याऽनियता मता ॥^७

इयोः कालयोर्वेद्या 'द्विवेद्या' । उपपद्यते^(७)नीया चापरपर्यायवेदनीया
च । अनियतवेदनीया चेयम् । यो ह्येतामुत्पाद्य परित्थि(नि)र्वाति स मास्या
विपाकं प्रतिसंवेदयते । तस्या हि भवाग्रे चतुस्कन्धको विपाको विपच्यते ।
आर्यश्चेतामुत्पादयितुं शक्नोति नानार्यः । उच्छेदभीरुत्वाच्छाश्वतदष्टिप्रहाना-
(णा)दार्थमार्गयत्नोत्पादनाच्च । आर्यस्या^(८)पि चेयं प्रयोगलभ्या न वैराग्य-
लभ्येति ।^३

अत्र पुनः कोशकारः प्रतिजानीते—"सच्चित्तिरेयं समापत्तिः" इति ।^४

^६ Cf निरोधाख्या तत्रैवेम विहारार्थं भवाग्रजा । Ak II 43 ab

Also cf निरोधसमापत्ति कतमा ? आविर्भव्यायतनवीतरागस्य भवाग्रादुच्चलितस्य
ज्ञानविहारसहापूर्वकेण मनसिकारेणास्यावराणां चित्तचैतसिकानां धर्माणां निरोधे निरोध-
समापत्तिरिति प्रकाशितः । Asm p 10

^७ Cf शुभा द्विवेद्याऽनियता आर्यस्याप्या प्रयोगतः । Ak II 43 cd

^८ The Akb (II 43—44) deals with this topic in great detail. In verse
44, it discusses a controversial point, viz, किं भगवतोऽपि प्रायोगिको ? and
gives the views of the Bahirdśāka and Kāśmīra Vaibhaṣhikas on this point.
The Ak is silent on this topic. The Ak might have dealt with this
topic in folio no. 48, which is lost.

^९ The whole controversy centres around a question क्वमिदानीं बहुकाल-
निश्ठास्त्वतात् पुनरपि चित्तं जायते । Akb II 44

The Kośakāra gives following views —(i) अतीतस्याप्यस्तित्वात् इष्यते
वेदमार्गिकं समनन्तरप्रत्ययत्वम् ।

(ii) अपरे पुनराह क्व तावदारूप्योपपत्तौ चिरनिश्चेदपि रूपं पुनरपि रूपं
जायते । चित्तादेव हि तज्जायते न रूपात् । एव चित्तमप्यस्मादेव मेन्द्रियाणां जायते
न चित्तात् । अन्योन्यबीजकं ह्येनदुमयं यदुन चित्तं च सेन्द्रियरचं काय इति पूर्वाचार्याः ।

(iii) भदन्तवमुनिप्रस्तावः परिपृच्छया—"यस्याचित्तिना समापत्तिस्तस्यैव दोषो
मम तु सचित्तिना समापत्तिरिति" ।

तदेतदयौद्धीयम् । कुतः ?

[137] ⁽⁹⁾चेतश्चतुष्टयायोगादागमादुपपत्तिः ।

निर्वेदितमनोमावात्तिद्वयतीयमचित्तिका ॥

मयाग्रे खलु चत्वारि चित्तानि विद्यन्ते । विपाकजं निवृत्ताव्याकृतं कुशलमुपपत्तिलाभिकं प्रायोगिकं च । तेभ्यश्चतुर्भ्यः कतरचित्तं यन्निरोध-समापन्नस्यान्यचित्तनिरोधीत्युच्यते ?

तत्र तस्यद्विपाकजं तत्रत्यां ... [Fol. 48 lost].....¹

“.....[III B, 1. Fol 49 a.] यमं प्रतिपत्येवाद्यामाराधयति । नापि मरुत्कालसमये । भेदाच्च कायस्यातिश्रम्य देवान् कवड्यकारप्रक्षामन्यतमस्मिन् दिश्ये मनोमये काय उपपद्यते । स तन्नोपपन्नः [मभीक्ष्णं] सञ्ज्ञाधे-
तनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च । अस्ति चैतत्स्यानमिति ययाभूतं प्रजानाति” इति² ।

समापत्तिचित्तादनन्तरं चित्तान्तरोपपत्तिविरुद्धं आश्रय प्राप्त इति समापत्तिरित्युच्यते । निरोधसमापत्तिं ...सप्तयोगस्य मनोविज्ञानस्य विरुद्धस्य च मनसो यो निरोधः । इदमप्य-सत्तिस्तमापत्तिवदाधयस्यावस्थाविशेषे प्रसज्यते । ...एवमावज्ञाकाविषु मनोविज्ञाने निरुद्धे तदवगमे पुनः कुत उत्पद्यते । यतस्य कालक्रिया न भवति । तत्पुनःपुनर्विज्ञानादवगतेष्यते । तद्वि-
शेषविज्ञानदीजकमिति । *Tbb* 16

On this controversy, LVP says : 'Le Darśantika et le Vibhajyavādin soutiennent qu'une pensée subtile n'est pas interrompue dans le recueillement d'arrêt. Ils disent : 'Il n'y a pas d'êtres qui soient en même temps son pansée et sans *nyāsa*, il n'y a pas, non plus de recueillement qui soit sans pensée. Si le recueillement était sans pensée, l'organe vital serait coupé, on l'appellerait, non pas "installé dans le recueillement mais bien mort" LVP Ak. II p 212, n. 2.

¹ In this lost folio the *Adv* had discussed this very controversial topic. In the corresponding portion, the *Akb* (II. 44) has discussed two topics, (१) अनयो समापत्त्योर्बहुप्रकारो विरोधः । and (२) विमर्शोऽपि (निरोधसमापत्तितोऽपि) अस्ति परिहाणि ?

The *Adv* also might have discussed the first topic. The beginning portion of the second topic is lost. It is continued in the next folio.

² The problem under discussion centres around a controversy about the possibility of falling (*Parāham*) from the *niruddha samāpatti* निरोधसमापत्तिं प्रययतो मनुष्येण्यपातो वरुणादुपपातो परिहीणपूर्वः । किमतोऽप्यस्ति परिहाणि । अस्तीत्याह । अन्यथा हि उदायिस्तुत्रं विरुध्यते । इहायुष्यन्तो विष्णुः.....अस्ति चैतत्स्या-
नमिति ययाभूतं प्रजानाति” इति । अत्र हि दिव्यो मनोमयः कायो रूपान्तर उक्तो भगवता । इयं च समापत्तिर्मावाधिकी । तत्त्वमपरिहीणस्य तत्त्वमिनी रूपपातो स्यादुपपत्तिः । *Akb* II 44 d Yaśomitra gives the following comment :—

‘अत्र स्थविर उदायी स्थविरशारि[पु]त्रमिदं^(१)अबोचत्—“मा त्वमायु
मन्त्रेण घोच ।” स हि मन्यते स्म भाग्यशिकीय समापत्तिर्दिव्यश्च मनोमय
कायश्चतुर्थध्यानभूमिक उक्तो भगवता तत्कथमेतदुपपत्स्यते । तदेतद् भद्र
न्तोदायिता परिहानि(णि)मज्जानानेनाभिधमंसंमूढेन प्रत्युक्त । स भगवता
परमाभिधार्मिकेणावसादनार्थमभिहित —“(३)त्वमपि माहपुरुष शारिपुत्रेण
मिथुणा साधं गम्भीरेऽभिधमे संतपितु मन्यसे?” [इति]’

‘निरायाण्तरायाश्चतुर्थध्यानभूमिकामपि निरोधसमापत्तिमिच्छन्ति ।
तेषां यिना परिहान्या(श्या) सिद्धत्येतत्सूत्र[म्] । ये(ए)तदेव तु न सिद्ध्य
न्ति—चतुर्थध्यानभूमिकाप्यसाधस्तीति ।’ कथम्? “नवानुपूर्वसमापत्तयः”

य भाषा निरायतमापत्तिमुत्पाद्य तत् परिहीणा ध्यान च कृत्वा रूपधातादुपपन्न
त परिहाणपूर्वं पुत्राभ्यासवगादुपधातो निरोधसमापत्तिरुत्पाद्यत । किमतीश्व्यस्ति परिहाणि
रिति ? निवाणसङ्गीयं समापत्तिं कथमत परिहाणिरित्यसमावयन् पुच्छति । उवाचि
सूत्रमिति । “इहायुष्मन्तो भिक्षु क्षीलसम्पन्नश्च भवति समाधिसम्पन्नश्च प्रज्ञासम्पन्नश्च ।
सोऽभीक्ष्ण सक्तावेदितनिरोध समापद्यते ध्युत्पिच्छते च । अस्ति चतस्र स्वानमिति यथाभूत
प्रमानाति । स न ह्येव बुद्ध एव धर्मे प्रतिपश्येवाज्ञासारागपति । नापि (ditto) अस्ति
चतस्र स्वानमिति यथाभूत प्रमानाति इति । *Sakv p 164*

१—२ Cf एव वृत्त आयस्मा उदायी आयस्मन्त शारिपुत्त एतदवोच अटठान को
एन आदुगा शारिपुत्त, अनयवावा य ना भिक्षु अनिक्कम्मव बवठिठकाराहारमक्खान देवान
महम्मन् अट्ठान्तर मनेमयं कायं उररश्रो मज्झावेदयितनिराथं समापज्जम्मपि बुद्धहेम्मपि
नपत्त ठानं नि । अथ त्वा अथवा आयस्मन्त उवाचि आगतमि । ए वन त्व उवाचि
मनामय कायं पक्कमा नि । य त भन्त दवा अरुपिना मज्झामपा नि । विप्पु को
मुत्तु उवाचि काम्मम अम्मत्ताग भगिन्नन त्व पि नाम भगिन्नव मज्झामा नि । *Alg v p 166*

३ This whole passage (upto वचनान्) is identical with *Alg* II 44 d.

४ नरमान्तरयन परिहाणिरिति गम्यते । युक्त्वं एवम् नृ बभ्राविकान्ताम् । सोऽत्रान्ति
कानानु कथयन् । आय एव हि निरायममापनिन्नामी । न चायमर्गादिति परिहाणि
रिति शीघ्रान्तिवसिष्ठान्तः । तस्याप्यस्य कथमुत्पिच्छुमिथान्तायमागन्तु परिहाणिरित्यने ।
नैवामप्यनन्त सूत्रं न विदध्यत । कथम् । या हि कश्चित् प्रवाणमाभा निवाममवधारानि
गात्राणामी गत्रिराधममानमिमुत्पाद्यन् । न भक्ताप्रतिरोधममागन्तव परिहीयन् । न तु
मार्गान् । ऊर्ध्वमूर्ध्वव्यावसायान् कश्चित्कृत्वागन्तव्यान् । त परिहीणा भूया ध्यानमुत्पाद्य
कथयान्तादयत । तस्यावसरयन् परिहाणिव चायमागन्तु परिहाणिरिति न त्वगिष्ठान्त
निरोधः । *Sakv p 165*

५ नवानुपूर्वसमापत्तय इति । अत्रारि ध्यानार्ति अत्रार आकप्या निरोधमा
१९१२५ । *Alg p 166*

इति सूत्रे यचनात् ।^१ प्राप्तकामवशि^(४)त्वात् सन्तः पश्चाद्विलंघ्यापि व्युत्क्रान्तसमापत्तिं^२ समापयन्त इति ॥

न्याप्याते समापत्तौ ।

[138] गतिप्रवृत्त्युपादानमायुधितोष्मणोः स्थितिः ।^३

आगमाद्युक्तितथैव द्रव्यतस्तत्सदिप्यते ॥

आयुर्जोषितमित्यनर्थान्तरम् । उक्तं ह्यभिधर्मे—“जीवितेन्द्रियं कतरत् ? प्रैषातुकमायुः” इति ।^४ तत्पुनः ‘गतिप्रवृत्त्युपादानं’ वि^(५)पाकजस्थमावत्वात् । उक्तं हि सूत्रे—“निर्वृत्ते विपाके नारक इति संख्यां गच्छति । एषं यावत्सर्व-संज्ञातासंज्ञायतनोपगसंख्यां गच्छति” इति । न चान्यदिन्द्रियं विपाकजं प्रैषा-तुकव्याप्यस्ति यत्तन्मप्रवृत्त्याऽविच्छेदेन वर्तमानं गतिप्रवृत्त्युपादानं स्यात्, अन्यत्र जीवितेन्द्रियात् ।

तत्पुनरस्तीति कथं गम्यते ? ^(६)आगमाद्युक्तितश्च । आगमस्तावदयम्—

^१ After this the *Akb* reads यद्येव नियम कथं व्युत्क्रान्तसमापत्तयो भवन्ति । प्रायमकल्पिके प्राप्तेषु नियम । प्राप्तकामवशिष्टत्वात् सन्तो विलंघ्यापि समापयन्ते । एवमनयो समापत्त्योर्भूमितोऽपि विशेष । चतुर्ध्यान्तयावभूमिवत्त्वात् ।

^२ On *vyutkrānta samāpatti*, see *Ak*. VIII 19 and *Aas* p. 503

^३ Cf आयुर्जोषितमाधार ऊष्मविज्ञानयोहि म. । *Ak* II 45b.

^४ *Jñānaprasthāna*, 14, 19 (*Indriyaskandhaka*)

Cf कतम तस्मिं समये जीवितेन्द्रियं होति ? या तेषु अरूपीन धम्मान आयु इति यपना यापना इरियना वत्तना पालना जीविना जीवितेन्द्रिय, इदं तस्मिं समये जीवितेन्द्रियं होति । *Dhs* I 19

The Theravādins hold that the *Jīvitendriya* is twofold: *Rūpa jīvitendriya* and *Arūpa jīvitendriya*. A controversy about such division is recorded in the *Kv* VIII 10. The *KvA* gives some interesting information about the theory of its being a *Viprayukta dharmā*—इदानीं जीवितेन्द्रियरूपा नाम होति । तस्य येन जीवितेन्द्रियं नाम विषयविषयस्यो अरूपधम्मो, तस्मा रूपजीवितेन्द्रियं नत्थीति लद्धि, मेग्गयाणि पुच्छसेल्लियानञ्जेव सम्मितोयानञ्ज्व ।...नत्थि रूपीन धम्मान आयति पण्ह उपादिसाणानणि निणवट्ठअदानणि सन्तानवमन पवत्तिमेष आयु, इति यपना यापना इरियना वत्तना पालनानि इच्छति, तस्मा पटिविषयति । ...अत्थि अरूपजीवितेन्द्रियं वि पण्हे अरूपधम्मान विषयविषयस्य जीवितेन्द्रियसन्तानं नाम अत्थीति इच्छति, तस्मा पटि-जानाति... । *KvA* VIII 10

“आयुस्समाय विज्ञानं यदा कायं जहत्समी ।
अपविद्धस्तदा शेते यथा काष्ठमचेतनम् ॥”^१

सर्वं हि जीवितेन्द्रियं कामधाताववश्यं कायेन्द्रियोष्मसहचरिण्यु ।
तत्त्वयस्य विज्ञानसहचरिं नापि चक्षुरादीन्द्रियसहचरिं । रूपधातौ ॥ सर्वं
वायादिपञ्चेन्द्रियस^(१)हचरिं । न त्ववश्यं चित्तसहचरिण्यु । आरूप्यधातौ तु
सर्वं विज्ञानसहचरिं, अन्यत्र निरोधसमापत्तेः ।

जीवितेन्द्रियं^२ गतिप्रज्ञप्युपादानमस्तीति द्रव्यम्^३ । अन्यथा हि कुत्र
लनिवृत्ते चेत्तसि निर्मलोत्ते) वाऽधोर्भांमे तद्वतिप्रज्ञप्युपादानविपाकजं किं
कल्येतेत यत्सद्भाषादासौ सतो न प्रच्युत स्यात् ? न च शक्यं (४)प्रतिज्ञातु
मनास्त्रधाना(शा)[म]धोभूमिविज्ञानवीजं तद्वतिसहचर्युपादानं कल्पयितुम्,
अनाद्यवस्थं चित्तस्य समुच्छेदाय प्रवृत्तं स्यात् । न चान्यद्विज्ञानं तद्वत् शक्यं
कल्पयितुं मनोविज्ञानधातुभ्यतिरिक्तस्यानाकारमात्रमनस्य विज्ञानस्याप्रसिद्धं
स्यात् । मनोधानुरिति चेत् । न । मनोविज्ञानधातोरेवाव^(५)स्थान्तरे तन्नाम
प्रज्ञप्ते । युत्तिरपि—चक्षुरादियत्तदाधिपत्यविशेषात् ।

“समाधियत्नेन कर्मजं जीयितायेधं निर्वर्त्यायुं सस्काराधिष्ठानजम्,
आयुर्न विपाकं” इति पाशकार ।^४ तत्र किमुत्तरमिति ? न तत्रापर्यनुत्तरं

^१ Quoted in *Akb* II 45 ab

Cf आयु उस्मा च विज्जानं यदा कायं जहत्समी ।

अपविद्धो तदा शेति परमहं अचेतनं ॥ *S* III p 143

Also cf यदा या आकुमा इमं वायं तयो घम्मा जहन्ति आयु उस्मा च विज्जानं
मयाय वाया उग्गित्ता अवतिरता तनि यदा वट्ठं अचननं ति । *Al sutta* 43

^२ यथानुबन्धावलम्बनमिति दावितद्वयम् । *Aam* p 74

^३ Thus is a rejection to the *kośakāra*’s view —एव ह्युक्तमभिधमं जीवि
तन्द्रियं कर्मणम् । यथानुबन्धमायुर्गतिः । एतच्छब्दं न नाप्यं आयुर्नाम व एव धर्म इति ।
य कर्मणा विज्ञानं वाधारमूना घम स्थितिहनुग्गन्धायुः । नहि मास्तीति धूनी न तु
इत्यान्तरम् । वि तद्धि । यथानुबन्धं कर्मणा निरायमभावात् स्थितिवालायप । धारयि
कर्मणा निरायमभावात्तदवधं भूना प्रवयनावन वाग्मवयनाध्वमिति तावन् मोर्गनिष्ठ
तथायुर्गतिश्च । मगगाता वाक्कवाग्मवयवन् गितान् स्थितिवालायेवयव । एवमुक्तमिति
इत्यान्तरमेवाप्यस्तीति । *Akb* II 45 ab

Cf जीवितेन्द्रियं कर्मणम् । निरायमभावे पुनर्कर्मविट् स्थितिवाल्गिनयम आयुर्गति
प्रवयि । *Isc* p 11

“On the discussion of the *जीवितेन्द्रियं* विज्ञानं कर्मि न विज्ञातं ? ,
the *śākhā* is a *śākhā* —अथ यद्वा नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं
नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ? and gives the following views —”

यत्तत्त्वं यस्माच्चेतस्सुखेऽवतरति, विनये न संदृश्यते, धर्मतां च विलोम[III. A,

* (१) दास्य उक्त 'तथमायुः सम्कारान् स्याम्यनि ?' अहंन् भिक्षु श्रद्धिमाश्चता-
वशित्व प्राप्त मयाय वा पुद्गलाय वा...जीवितपरिष्कार वा दत्त्वा तत् प्रणिपाय प्रान्तवोटिक
चतुर्थध्यान समापयत । स च तस्मान् व्यूढाय चित्तमुत्पादयति 'यन्मे भागविपाक' तदायु-
विपाक भवन्मिनि । तस्य यत् भोगविपाक' तदायुर्विपाक भवति ।

(२) येषां पुनर्यममिप्रायी विपाकोच्छेप विपच्यन इति । त आहु "पूर्वजानिहृतस्य
जन्यो विपाकाच्छेपम् । न भावनाबलेनाहृष्य प्रतिगवदधने" इति ।

(३) भदस्त घोषस्त्वाह । तस्मिन्नेव आश्रये रूपाचरणाणि महाभूतानि ध्यानवलेन
मम्मूलीक रोन्वायुपोऽनुकूलानि वेरोधिकानि च । एवमायुःसंस्कारान् स्थापयत्येवमुन्मज्जतीति ।

Then the Kofakara gives his own view —एवन्तु भवितव्यम् । समाधि-
प्रभाव एव स तेषां तादृशो घे पुर्वकर्मज च स्थितिबालावेपमिन्द्रियमहाभूतानां स्वावतंसयन्-
पूर्वं च समाधिप्रभावेपमाक्षिपति । तस्मात् तज्जीवितेन्द्रिय विपाक ततोऽन्यत् विपाकः ।
Abb II. 10 a

This controversy seems to arise from the legend of Buddha's declara-
tion to Ānanda 'यस्य कस्मचि आनन्द पत्तारा इदिपादा भाक्षिा बहुन्नीवता यानिवता
वन्मुक्ता अनुद्धिता गरिणिता मुममारदा, सो आबहूमानो कण वा तिदुडेम्य कप्पावसेत वा ।
तपागतस्स सो आनन्द, चत्तारो इदिपादा...मुममारदा । आबहूमानो आनन्द तपागतो
कण वा तिदुडेम्य कप्पावसेम वा'ति । *Digha* xvi 3, 3

This controversy is recorded in the *Kathāvatthu* There also a similar
question is raised—whether this extended *āyu* is *saddhimayika* or *vipāka*?

इदिबलेन समप्राप्तो कण तिदुडेम्यानि ?

आमन्ता ।

इदिमपिको सो यायु, इदिमपिका गा गति, इदिमपिको सो अत्तभावपटिलामो नि ?

न हे'व वत्तये... *Kp* xi 5

इदानीं इदिबलसंज्ञा नाम होती । तथ इदिपादनायनानिमग्नस्य अथ अयोनिगो
गते'वा इदिबलेन समप्राप्तो कण तिदुडेम्यानि येम इदि, सेय्यथाणि महामधिकान् । ते
मयाय...पुच्छा मवतादिम्म 1...अथ न मवतादी मवे ने इदिबलेन समप्राप्तो 'यो चिर
जोरेम्य गो वम्मगन अपो वा चिय्यो' नि एव परिच्छिन्ना आयु'का उद् महाकर्ण वा
जोवेम्य, इदिमपिके'रत्स आयुता मविनब्ब' नि जोरेन् 'इदिमपिको सो यायु' नि इदमाह ।
इतरो जीविनिन्द्रियं नाम इदिमपि' अथि, कम्मममृच्छायेवाणि वृत्तमा परिधिगति ।
KpA xi. 5

The Kofakara explains the difference between the *āyusamkāra* and
the *āyusānāhāra* as below 2—मुन उक्तम्—'प्राप्तान् जीविमसंस्कारानिपिच्छाया-
संस्कारानुमुच्छ्रयान् । मेधां वो विपय ? न वनिचिद्विषये । "पूर्वकर्मवन्मायु' संस्कारा'

1. FoL 49 b]⁽¹⁾यति । तस्माद् बालवचनवदध्युपेक्ष्यमेतत् ।^१

कथं तावत्सूत्रे नावतरति, चिन्त्ये न संदश्यते ? सूत्रे ह्युक्तम्—
“अस्यानमनवकाशो यत्प्रहान(रु)हेतोर्वो उपक्रमहेतोर्वा अपम्वं परिपाचयेत्,
परिपक्वं वा अन्येन नयेन नयेत्” इति विस्तरः ।^२

चिन्त्येऽपि ‘नियतवेदर्नाय त्रि[प्रका]रं कर्म संदधकेनापि लोकेन न शक्यं
व्याचरयितुम्’^३ इति⁽²⁾ परिग्रहः ।

†प्रत्युत्पन्नकर्मकृत औचित्यमस्कारा इत्यपरे । यैवां निवावमनागम्यनिम्न आयुस्तत्कारा-
यैव्यु कालान्तरं जायते न औचित्यमस्कारा इति । बहुवचनं वदनामायुर्वाचिनमस्काराणां
नामन्यत्रनादिष्ठानात् । न ह्येवम्य तान्नाम्यनमविष्ठानं चान्ति । *Akh* II. 10 a.

^१ Cf इयं भिन्नवत् भिन्नम् एव वदत्य — “जय धम्मो जय विनया इदं सन्धुमानं
ति ।” “तानि” “तान्” उग्राहेत्वा सुते ज्ञानारण्यवानि, विनये सन्धुम्यन्यवानि । तानि च
सुते ज्ञानारण्यमानानि विनये सन्धुम्यमानानि न च’व सुत आनरन्ति, न विनये सन्धुम्यन्ति
“ इति हेतुं भिन्नवत् छद्दंभ्याम् । *Digha* xvi 4, 7

The Cf on this passage contains various interpretations of the terms
Satta and *Vasayo* Buddhaghosha sums up thus तस्मा सुते नि तेषिदकबुद्धवचने
औचित्यमस्कारा, विनये नि एतस्मिं रागादिविनयकारा सन्धुम्यन्यवानि अपरेभ्य अस्या ।
सुतरादिपाटिया कथञ्चि अनागम्या वेदस्त्वित्कान् अज्जलरतो आगता “इति हूत भिन्नवत्
छद्दंभ्याम् इति । *Digha* A xvi 4, “

^२ Compare with this the Āpavika view तथं नन्वि इमिनाहू मौनेन वा”
अपरितक्क वा धम्मं परिपाचम्मामि, परिपक्क वा धम्मं वुम्मं वुम्मं व्यन्निवरिम्मामीति ।
Digha II. 20

The Kp II. 5 १०० quotes a similar *agga* against Mahāśāṅghika —
“बहुत्र भिन्नवत् धम्मो नञि कञ्चि पाटिभाया” “यानि वा तानि धम्मानि” “आपति
आतिरामरणिवाति, नम विराजा न विज्जमीति नञि कञ्चि पाटिभाया” ।
(*Ast* II p 172)

^३ Cf ननु वृत्तमपविश्यामयादीं प्रयत्नान् । मन्त्रवदिदृष्ट्याने [“युगान्तकालान्त-
वत्कालानि पातानि यत्रिदंति लक्षणं इति] “निरुपयानिमिषिना ननुक्तम् । “अथ
पुनरविपनविशकायेजया मन्त्रेणदुष्ट्याने, निजवविपाहस्य नु धर्मण केनचित् प्रविशेदुष्ट-
पावनात् । *Podi-haryat-Sra-Pat* 142, 1 14 ab.

Also cf तत्र विनये मन्त्रेणविशानं धम्मनं वचनं उपविशानं अपाटिमविशिन्या
अपिधमं वदन्ति, तत्रच मो टिन्टो च धम्मे उग्राहे वा अरते वा परिपाचे नि ।
न हरेवत् विनये मन्त्रेणविशानं धम्मनं वचनं उपविशानं अपाटिमविशिन्या दुस्सायमन्त्रविशिन्या
वदन्ति । *Ast* I p 272. *Up’Ast* p 56

अभिधर्मेऽपि सर्वापरिमितमायुराक्षिप्यते । तस्यापक्षात्ताः कालस्थानान्तरावस्थानादिषु नियम्यन्ते । इत्येवं तावद्भागमादपेतं नोत्तरार्धम् ।

तथापि तु युक्तिमदुत्तरमुच्यते । यदि भगवान् समाधिवलेन स्वेच्छया-
[५] पूर्वं सत्त्वं सविज्ञानकं सेन्द्रियमुत्पादयेत्, स्वात्मनो वा जीवितमनाक्षितं^(३) प्राक्कर्मभिर्योगयलेनाक्षिपेत्,^१ ततो बुद्धो भगवान्मारायनी(शी)कृतः स्यात्, अपूर्वसन्धानिर्माणात् । स च कारणिकत्याद्यैव परिणि(नि)र्वायात्, शासन-(न)सम्भेदसंवेदांश्च चिच्छेद्यात् ।^२ तस्माद्देवुल्लिखशास्त्र^३प्रवेशद्वारमारुह्य तेन भवन्तेनेत्यप्युपेक्ष्यमेतत्^४ ।

^१ The *Akk* II 10 a (विषाको जीवितम् ।) contains a long discussion on the problem of Buddha's power to extend his life for a *Kalpa*. The belief in this particular power of Buddha is pretty old as is evidenced from the passage of the *Mahāparinibbāna sutta* (v. supra, p. 99 n.) But according to the Theravādins, the *kalpa* in this passage meant only an *Āyu kalpa* and not the *Mahākalpa*. The Commentary on this passage says —एत्थ च कण्ठेति आयुक्कण्ठस्मिं तस्मिं काले यं मनुस्सान् आयुक्कण्ठमाणा हाति तं परिपुण्णं करान्तोतिट्ठेय्य, कण्ठावसेसंति 'अण्यो वा भिन्नो' ति वृत्तवस्मन्नतो अनिरेव वा । महासीदत्तयेरो पनाह —बुद्धान् अद्वयने गणितं नाम नत्थि... इदं भट्ठकण्ठमव निट्ठय्य । वस्मा पन न ठिताति ? उपाविमकसरीरं नाम छण्डिच्चादीहि अभिभूयति, बुद्धो च छण्डिच्चादिभावो अण्णत्वा 'पियमणापकाले येव परिनिव्वामन्ति ।'... एव वृत्तेपि यो पन रच्चन्ति, आयुक्कण्ठो ति इदमेव अट्ठकण्ठाय निव्वामित्ति । *Digha A* xxv 3,3

Also cf. तस्य कण्ठो नाम महाकण्ठो, कण्ठेवदेतो, आयुक्कण्ठा ति तिविधो ।...एत्थ आयुक्कण्ठो अधिपेत्तो । 'को पणत्थ इदमिदं विमेषो ननु अनिदिमापि आयुक्कण्ठं तिट्ठेय्याति ? अयं विमेषो इदमिदं हि यावतापुक्क जीविण्यवत्तिया अन्नरावकरो धम्मो इदिवलेन पटिवाहिता अन्तरा अकालमरुत्तं निवारतुं सकरीति । अनिदिमतो एतं वलं नत्थि । *KvA* xv 5

^२ Cf. प्रस्तात् प्रस्तान्तरमुपजायत । विमर्षमायुः सस्काराणां विनिष्ठन्ति ? परहितार्थं शासनस्थित्यर्थं वा । 'अयं विमर्ष उन्मृजन्ति ? अन्यं च परहितं जीविणं पश्यन्ति, रोगाभिभूतं चारमभावम् ।...'

विमर्षं पुनर्भगवता आयुः सस्कारा उत्सृष्टाश्चाविच्छिन्नाश्च । मरणवशित्वापनार्थं-
भुत्सृष्टा जीविण्यवत्तज्जापनार्थं विनिष्ठता । प्रेमाख्यमेव नोप्येयम्, विनेयकार्याभावात् ।...
एतन्मरणभारयोनिर्जगामिति वैभाषिका । ओषिमूले बलेन्देवपुत्रमारो निजिनाविति ।
Akk II 10 a

^३ Cf. वेणुस्य वनमन । ओषिमस्त्वपिठकमप्रयुक्तं भाषितम् । यदुच्यते वेणुस्यं तद् वेदन्त्यमप्युच्यते वेणुत्वमप्युच्यते ।... विमर्षमप्युच्यते वेणुत्वम् । उपमानधर्माणां तुलनाभावात् ।
Asm p. 79.

^४ V. supra, p. 33 n. 3

‘अथ क्रियायु श्रयादेव मरणं भवत्याहोमिन्दन्यायाऽपि ?’ प्रश्नप्यामु-^३

(४)कम्—“अस्यायु श्रयान्मरणं न पुण्यक्षयादिभिः ? चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटि—आयुर्विपाकस्य कर्मणः पर्यादानात् । द्वितीया—भोगविपाकस्य । तृतीया—उभयोः । चतुर्थी—विपमापरिहारेण ।’

‘ज्ञानप्रस्थान’ उक्तम्—“आयुः सन्तत्युपनिवृत्तं वर्तत इति वक्तव्यम् । सवृद्धुत्पन्न तिष्ठतीति वक्तव्यम् ? आह—कामाचरणा सत्यानाम्^(५)सहि समापत्तिं निरोधममापत्तिं वा समापन्नानां सन्तत्युपनिवृत्तं वर्तत इति वक्तव्यम् । समापन्नानां सन्तत्युपनिवृत्तं वर्तत इति वक्तव्यम् । समापन्नानां रूपाकस्याचरणा वा सत्यानां सवृद्धुत्पन्न तिष्ठतीति वक्तव्यम् ।”

कः पुण्य(न)स्य भाषितव्यार्थः ? यस्याश्रयोपघातादुपघातस्तसन्तत्य धीनत्यात् प्रथमम् । यस्याश्रयोपघात एव नास्ति तद्यथोत्पन्नाय^(६)स्थानाद् द्वितीयम् । सन्तत्याय प्रथमं निरन्तराय द्वितीयमिति काश्मीरः । तस्मादस्यकालमृत्युः^७ ।’

^{३-४} Thus whole passage is almost identical with Akb II 45 ab After विपमापरिहारेण the Akb has आयुदमर्गात्वेति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आयुः श्रयादेव तन्मरणम् । प्रथमवृत्त्यन्तर्गतम् । क्षीणत्वापि पुण्यक्षयस्य मरणं नास्ति सामर्थ्यम् । तस्मादुभयान् मर्ति मरणमायुः क्षयादि-युक्तम् ।

^५ Cf मृत्यु मरणं नि युवमवर्गियावन्नम जीविनिद्रियम् उपच्छेदः । त बालमरणं ब्रह्ममरणं नि दविष्य इति । तत्र बालमरणं पुण्यक्षयन वा आयुक्षयन वा उपपन्नं येन वा होति । ब्रह्ममरणं वस्तुवच्छेदवस्तुमवच्छेदः । Vm III 12.

Also cf आयुः नम वनम् । बाले मरणम् । पुण्यनय वनम् । ब्रह्मणे मरणमायुमरणम् । येन मृत्या आस्वादनमावयो रज्यन् । पुण्यनयान् हृत्ते ते भीतिनाञ्जयन् । कर्मनय वनम् । उपपद्येदनीयवमण अरण्यवायेदनीयवर्मणरय उभयोः क्षयात्मकम् । Jm p. 39

^६ Karasprajñaptiśāstra chap. II

^७ From ज्ञानप्रस्थान उक्तम् : सत्यान्मरणायुः is identical with Akb II 45 ab

^८ J&S p. 15 12.

^९ यथाश्रयोपघातादुपघातस्तसन्तत्युपनिवृत्तम् इति । अतिहोतिमनमेतत् । आयुपमर्त्यनिवृत्तिं नानुवर्तितां सन्तत्युपनिवृत्तिमिच्छन्तः । काश्मीरमेतत् न तत्त्वार्थः । तस्मात् न तु मिथ्याः । मानसार्थं निरन्तरमिति । यथा वा सन्तत्युपनिवृत्तिं स्वतन्त्रायुः निवृत्तिं सन्तत्युपनिवृत्तिं न तु सवृद्धुत्पन्नं तिष्ठतीति सन्तत्युपनिवृत्तिः । अनन्तमेतत् सन्तत्युपनिवृत्तिं वर्तत इति—सवृद्धुत्पन्नं सत्यान्मरणमायुदमर्गात्वेति शङ्कते । J&S p. 137

^{१०} Cf मृत्यु मरणम् । ब्रह्ममरणम् । ब्रह्म मरणम् । मृत्यु मरणम् ।

‘सूत्र उक्तम्—“चत्वार आत्ममात्रप्रतिलम्भाः । अस्त्यात्ममात्रप्रतिलम्भो यथात्मसंज्ञेतना श्रमति न परसंज्ञेतना” इति चतुष्कोटिकः’ । आत्मसंज्ञेतनायकमिति कामधातौ क्रीडाप्रमोषकाणां देवानां मनःप्रदोषकाणां च देवानाम् । तेषां हि प्रहर्षमनःप्रदोषाभ्यां तस्मात्स्थानाच्छ्रुतिर्भवति, नान्यथा ।^१ युद्धानां चेति चकथ्यम्, स्थयंमृत्युत्वात् । परसंज्ञेतनैव श्रमति गर्भारुढागस्तानाम् । उभयम्—अन्येषां कामावचराणां प्रायेण । नोभयम्—सर्वेषामन्तरामधिकानां रूपारूपावचराणामेकतयाणां च कामावचरानाम् । तद्यथा नारकाणां च दशाण(न)मार्गमैत्रीनिरोधसमापत्तिसमापन्नानां राजर्षिजिनभूतजिनादिप्रभृतीनां^२ सर्वेषां च चरममधिकानां योधिसत्त्वानां मातुस्तद्गर्भायाश्चक्रवर्तिण(न)श्च तद्गर्भायाः ।”^३

व्याख्यातं जीवितेन्द्रियम् ॥

संस्कृतलक्षणादीनां व्याख्यायिष्यन्ते । तानि पुनः(नः) कानि कियन्ति (१)वेति ? तदुपव्याख्यायते—

संज्ञेतनिकानं वस्मान् वतान् उपचितान् विराक अप्पटिसवेदिवा व्यन्तिभाव वदामीति मुत्तस्स अयं अयानिमा गृहेत्वा अरुहन्तो नाम मत्तकम्मविहार पटिसवेदिविहाव परिनिब्बायितव्य । तस्मा नत्थि अरुहन्तो अवात्तगच्छ्ति येम लद्धि, सेय्यथाः राजगिरिवात्तम्भेव तिद्धत्थिवात्तम्भ । *KrA. xvii 2.*

१—^१ This whole passage (from सूत्र उक्तम् to तद्गर्भायाः) fairly agrees with *Akh. II. 45 ab* The *Akh.* examines one more *Sūtra* passage after this

१ Cf चत्वारोऽपि भिन्नत्वे अतमावपटिलायाः ।...अत्थि भिन्नत्वे अशमावपटिलायो यस्मि अतसंज्ञेतना वमति नो परसंज्ञेतना ।...परमंज्ञेतना वमति नो अतसंज्ञेतना ।...अतसंज्ञेतना च वमति परसंज्ञेतना च ।...नेव अतसंज्ञेतना वमति नो परसंज्ञेतना । *Ang II p 147*

—अतसंज्ञेतना वमतीति अतना पवप्पितवेतना हेतुं अवन्ति...सिद्धापदोसिवा देवा अतसंज्ञेतना हेतुं अवन्ति, ...मनोपदोसिवा नाम देवा परसंज्ञेतना हेतुं अवन्ति, ...मनुस्सा अतसंज्ञेतना च परसंज्ञेतना च हेतुं अवन्ति, ...[चतुस्येव नेवमंज्जनासञ्जुपया देवा इत्थम्वा नि]...तेन अतमावेन दट्ठ्वा, अयं एव पण्डो हेत्वा कामावचरे पि रूपावचरे पि लभन्ति सम्मर्गेन एव परिच्छिन्दित्वा वन्ति... । *Ang A III p. 147.*

२ Cf. सन्ति भिरुत्ते सिद्धापदोसिवा नाम देवा । तेव वन्तिवेत्त हर्मागिद्धारणि-धम्मममापन्नान् विहरत्त मन्ति सम्मुम्भन्ति, सन्तिपया मम्मोमा ते देवा तम्हा वाया अवन्ति... सन्ति भिरुत्ते मनोपदोसिवा देवा ।...ते अनिवेत्त अज्जमज्ज उपनिज्जायन्ति...ते देवा तम्हा वाया अवन्ति । *Digha L. 2. 7 and 10*

३ राजगण्यवचरवर्तिपूर्वा प्रवक्ष्यामि । जिनभूतो यो बुद्धेन भगवता वृत्तं वरिचन् मत्तरेयि ।...तिनादिष्ट इवन् वान्मनेन जीवितव्यमिति च आदिष्टो भगवता । धम्मितायम् पूर्वयोगविद्रूप आगमिन्वा । *Sak. p 170.*

[139] जातिः स्थितिर्जरात्या(ना)शः संस्कृताङ्कचष्टयो ।^१

एतानि खलु चत्वारि संस्कृतलक्षणानि भगवताऽभिधर्मेऽभिहितानि । एतान्येव विनैवप्रयोजनवशात् सूत्रे स्थित्यन्यथात्वमेकांकृत्य त्रीण्युक्तानि^१ । गाथायां स्थेभ्योऽङ्गद्वयं सामर्थ्याद्भज्यमानमन्तर्णीयं [III 3, 4 Fol 50 a] (1) प्रदर्श्यते । स्थितिर्हि धर्मायोगमिच्छन्ती तद्धर्ममुपगुह्यावतिष्ठते । सा च तथा प्रवर्तमाना लोकस्य चित्तोन्नतिमिश्रेण जनयति । तता भगवताऽन्यथा-

^१ Cf मल्लकानि पुनर्जातिपराम्प्यनिर्गतत्वेना । *Abk* II 45 cd

^२ Cf नीतिमानि भिन्नवचनसङ्ख्यन्तं सङ्ख्यलक्षणानि कथमानि तानि ? उच्यते पञ्जायति क्वा पञ्जायति छिन्नाय पञ्जयत्त पञ्जायति । इमानि खलु भिन्नवचनानि सङ्ख्यन्तं सङ्ख्यलक्षणानीति । *Ang* I p 152

The Commentary on this passage throws some light on the place of *sthiti* and the *prajāpti dharmata* of these four *lakṣaṇas* —

सङ्ख्यन्तमानि पञ्चयहि भगवान्ना वनस्य सङ्ख्यलक्षणानीति सङ्ख्यन्त एतन्नि सञ्ज्ञानकारणानि निमित्तानि, उपादा नि जानि, उपा नि भदा छिन्नाय पञ्जयत्त वान जरा, उपादादयो सङ्ख्यलक्षणानाम लक्षणं न सङ्ख्यन्तं सङ्ख्यन्तं लक्षणं पन सङ्ख्यन्तं परिच्छिन्नं, यथा हसि अम्मगाणमहिमावीनं समिगुलावीनि सञ्ज्ञानमलक्षणानि न हसिप्रादयो * लक्षणोहि पन त अमुकस्स हसि अमुकस्स अस्मो ति वा पञ्जायन्ति एव सम्पदमिदं ददुष्व । *Ang* A

^३ Cf ननु 'त्रीणीमानि सङ्ख्यलक्षणानि इति सूत्रं उक्तम् ? चतुर्थमप्यत्र वक्तव्यं स्यात् । किं चात्र नान्यम् ? आह । स्थितिः । यत्तहि 'इदं स्थित्यन्यथात्वमिति ? जराया एव पर्यायः । य हि धर्मा सङ्काराणामभ्यसंचाराय प्रवृत्तास् एव सूत्रं लक्षणान्मुक्त्वाप्युद्देशनायम् । स्थितिस्तु तान् सङ्कारानुपगृह्य तिष्ठत्यविशेषमवच्छन्ता । अनोऽपि सङ्ख्यलक्षणं न व्यवस्थापिता । अमसृजस्यापि च स्वलक्षणं स्थितिमावात् । *Abk* II 45 cd

'ननु च त्रीणीमानि' इति विस्तरः । 'किं चात्र नोक्तम्' इति आदेशः । 'स्थितिः' इति धर्मादिशः । यत्तर्हिदं स्थित्यन्यथात्वमिति स्थितिपदोऽयं श्रूयते । कथमिदमुच्यते स्थितिनोऽपि चोदकाभिप्रायः । अयमुक्त्वा स्थितिरन्यथात्वं स्थित्यन्यथात्वमिति । कस्मान्नुत्पन्नमनुष्ठेति मतिं प्रयोजना शब्दबोधानि । अत्र आह । य हि धर्मा इति विस्तरः । 'आविशारिका हि मूत्रनिर्देशा न लक्षणिका यथाभिधर्म । अमसृजस्यापि च स्वलक्षणमिति भावः इति । स्थितिस्तस्यैवावस्थाविशेषलक्षणया स्थित्या सङ्गोनि तस्यामसृजस्य सङ्ख्यलक्षणपरिग्रहीयया न लक्षणमुक्तमित्यादिप्रायो भवता धर्मावधिनि । *Saka* pp 171 2

There were some *Sikhānāda* who did not recognize the *sthiti* कथानि अभ्यवगतिरिति 'त एव चित्तस्य द्वितित्थं च दृष्टव्यं । *Am* p 140

त्याख्यया जरया सहोक्ता श्रीरिव कालकर्णानुवद्धा संवेगानुकूला भविष्य-
तीत्येपोऽर्थ[वि]यथो दृश्यते ।^१ तस्माच्चत्वारि । इतश्च—

चत्वारि स्थित्यनास्तित्वे हेतु^(२)त्वाद्यप्रसिद्धितः ॥

यदि हि धर्मस्य स्थितिर्ण(नै) स्यात्, तस्यात्मन्यवस्थितस्य हेत्वाख्यः
शक्तिप्रभावविशेषो न स्यात् । अनित्यताग्र[स्त]स्य च नोत्पत्तिशक्तिरित्यतश्च
क्रियां न कुर्यात् । क्रियाऽभावात्फलाभावाः स्यात् । फलार्थश्चायमारम्भः ।
तस्मादास्तिकैणो(नो)स्तिकरूपसं^३ विक्षिप्य स्थितिः प्रतिगृह्यत इति सिद्धम् ॥

चत्वारोति न सि^(३)द्भवन्ति जराभावात् । भयतु स्थितिः, जरा तु
सर्वथा न युज्यते । कथम् ? उक्तं हि—

“तथात्वेन जरासिद्धिरण्य(न्य)पात्वेऽन्य एव सः ।

तस्मानै(नै)कस्य भावस्य जरा नामोपपद्यते ॥”^३

^१ Cf. अन्ये पुनः कल्पयन्ति स्थितिं जरा चाभिसमस्य स्थिरव्यवधात्वमित्येक लक्षणमुक्त
सूत्रे । किं प्रयोजनम् ? एषा ह्येषु मया स्पष्टमतं धियमेवैना कालकर्णसंहिता दर्शयामास
तस्यामनासगार्थमिति । *Akb* II 45cd See *Jpl.* pp 46-7.

^२ This refers to the Sautrantikas, whose views are given in detail by
the *Kodakāra* — तदेतमात्राया पादपत्र इति सीधान्तिकाः । न ह्येने जरापादयो धर्मा इत्यत
सविद्यन्ते यथाऽभिव्यज्यन्ते । “भगवान् “सत्कारप्रवाहस्य सत्कृतस्य प्रतीत्यतन्मृत्पत्रतां
द्योतयितुं नाम इदमहं ‘ब्रौणीमानि सत्कृतस्य सत्कृतलक्षणानि’, न तु क्षणस्य । न हि क्षण-
स्योत्पत्तावाद्यम् प्रजायन्ते । “तत्र प्रवाहस्यादिख्यायो निवृत्तिर्यस्य । स एव प्रवाहोऽनुवर्तमान
स्थितिः । तस्य पूर्वोत्तरविशेष स्थिरव्यवधात्वम् ।” माह चात्र ।

आतिरादि-प्रवाहस्य व्यपकटेन स्थितिस्तु ॥

स्थिरव्यवधात्व तस्यैव पूर्वोत्तरविशिष्टता ॥

“तस्मात्प्रवाह एव स्थितिः । “प्रतिपक्ष चापि शङ्कतस्यैतानि लक्षणानि युज्यन्ते
विनाऽपि द्रव्यान्तरव्यवस्था । “न वै शङ्कतस्य स्थितिरवोच्यते । लक्षणमपि तु स्थित्यव्य-
धात्वम् । “उपात्तान्यत्र गूढे सत्कृतस्यैव लक्षणमिति धोनिन प्रगच्छता—“सत्कृतं नाम परभूत्वा
भवति भूत्वा च पुनर्न भवति यथास्य स्थितिसम्भवः प्रकथ्य तोऽन्यथा चान्यथा च भवति”
इति किमत्र प्रमाणतरं ज्ञेयमिति ? *Akb* II 46 ab

See *LVPak* II pp 227 ff, *Asm* p 19, and *The Central Conception of*
Buddhism, pp 37-43

^३ Cf. स्याच्च तावदस्य धर्मस्यान्यस्याविनाश स्थिति विनाशोऽनित्यता । जरा
तु गन्तुं मरणादेन न तत्र । पूर्वोत्तरविशेषात् पिरित्ताभावाच्च । अनन्तव्यवधात्वेऽन्य एव ।
उक्तं हि ‘तथात्वेन जरासिद्धिः—’ *Akb* II 46 ab

तं प्रतीदमुच्यते—

[140] शक्तिहानिर्जरासिद्धिः

उन्मिषितो हि धर्मो जायते हृषितः फलमाक्षिपतीति । तस्य यदि जरसा शक्तिर्न विहन्येत स ^(६)द्वितीयमपि फलमाक्षिपेत् । ॥ च शक्तोऽप्याक्षेप्तुम् । तस्माद्भ्रम्यते कश्चिज्जराख्यः शत्रुस्तं जर्जरीकृत्योपहतसामर्थ्यमनित्यतापिशब्दाः समर्पयतीति युक्तमुक्तम् 'शक्तिहानिर्जरासिद्धिः' इति । नैतद्युक्तमुक्तं परिणामदोषप्रसङ्गात् । एषं सत्त्वाचक्षणेन भवता सांख्यीयः परिणामोऽभ्युपग^(५)तो भवति । नाभ्युपगतः, यस्मात्—

नान्यत्वात् परिणामिता ।

अन्य एव हि नो जराख्यो धर्मो, अन्यश्च धर्मो । सांख्यस्य त्वयस्थितस्य धर्मिणः स्यात्तमभूतस्य धर्मान्तरस्योत्सर्गः स्वामभूतस्य स्रोत्पादः परिणाम इति ।

कथं पुनः(नः) क्षणिकस्य धर्मस्य शक्तिहानिर्भवति ? एषम्—यस्माद् स्याज्जहात्मकस्य—

^(६)एककारित्रिनाशाम्यां शक्तिहानिः प्रसिद्ध्यति ॥

येन खलु दाढ्येणोपेतो यमेकं फलमाक्षिपते, यदि तेनैव युक्तः स्याद् द्वितीयमप्याक्षिपेत् । ॥ चेन्न शक्तिमन्तमनित्यता हिंस्यात् । तस्माद् गम्यतेऽन्यधीभूतोऽयमनित्यताव्याप्तीमुखं प्रविशति । इत्येकं फलमाक्षिप्य नश्यतीत्युच्यते—'एककारित्रि^(७)नाशाम्यां शक्तिहानिः प्रसिद्ध्यति ।'

न प्रसिद्ध्यति, निर्हेतुकत्वाद्दिनाशस्य । ये ह्यर्थात्मानो हेतुमन्तस्ते स्वत्यनित्या दृष्टाः । कथम् ? अंकुरवत् । न विनाशस्य विनाशोऽस्ति, तस्माद्देतुकः । किञ्च, ये चार्थात्मानः पश्चाद्भवन्ति तेषां पूर्वहेतुरस्ति तद्यथा भ्रममनो योजादिसंयोगः । न च विनाशस्य हे^(८)तुरस्ति । तस्मादसौ न पश्चाद्भवतीति ॥

तत्र यद्युक्तं जातस्य स्थित्यन्यथात्मपेक्ष्य विनाशो भवतीति तदयुक्तम् । अत्र प्रत्ययस्यानम्—

[141] मन्नि जन्मनि तद्भासाद् द्रव्यकारित्रिनाशतः ।

आगमादुपपत्तेश्च विनाशोऽपि सहेतुकः ॥

सहेतुर्विनाश^१ इति स्थापना ।^२ कुतः ? 'सति जन्मनि तद्भावात् । उक्तं^(३) हि भगवता—“अस्मिन् सतीदं मयति । यावद्विद्याप्रत्ययाः संस्काराः ।” सति चोत्पत्तिमति विनाशो भवति । तस्मात्सहेतुकः । यस्य पुनरहेतुकस्तस्य प्रायपि जन्मनः सोऽस्तीति जन्मैव न स्यात्, विरुद्धानामन्यतरोपपत्तेः । तयोरविरोधाद्वा तद्व्यपदेशानुपपत्तिरतादुर्म्य च [III. A, 4. Fol. 50 b] (1)संस्काराणामिति ।^३

धर्मा(र्म)णा(ना)स्तित्वमात्रं विनाश इति चेत् । न । तदस्तित्वपूर्वकत्वात् । अस्तित्वपूर्वकं हि तस्मास्तित्वमिति तदपि सहेतुकम् । नास्ति किञ्चित्त्रिति चेत् । न । अस्तित्वविरोधानुपपत्तेः । किञ्च, मायविरोधित्वे सत्यमायस्य भवतापत्तेः । अवि[रोधि]त्ये भावनित्यस्यप्रसंगादुभयाभावे यादृमात्रस्यात् । का चेपा वाचो^(२)युक्तिः सति च भवति तद्विशेष्यत्वा-

^१ For a discussion on the *Nirhetuk-samāśa-vāda*, see *Pramāṇa-sārtika* (*Karmagomīśka*), p. 366, *Taittīa-saṅgraha*, pp. 315 ff., *Hastubindu śikā*, p. 141. For a criticism of the same topic, see *Mādhyamaka-sūtrīti*, p. 113 and *Nyāyamañjarī*, pp. 61 and 457.

^२ Cf. योज्याह निष्कामान्तरीयो “विनाशकारण प्राप्यानित्यता विनाशयति” इति तस्य हरीतकी प्राप्य देवता विरोचयनीत्यापन्न भवति किं पुनस्तथा कल्पित्वा । तत्र एवास्तु विनाशकारणाद्विनाश, चित्तचैताना च क्षणिकत्वाभ्युपगमात्तदनित्यताया विनाशकारणानपेक्षत्वात् स्थित्यनित्यते कारणमभिनवान् कुर्यान्नामित्येकस्वीकृत्य काले स्थितिविनिवृत्ता समसंज्यते । तस्मात् प्रवाह प्रत्येकानि मस्त्वन्तश्चानाहियेवमेतस्मिन् मुनीन भवति । *Akh.* II 46 ab

योज्याह निष्कामान्तरीय इति । आर्यसम्मतीय । च यदादेर्मुद्गरादिदृष्टो विनाश इति मन्यते । कालान्तपवस्थापि हि तस्य रूपम् । चित्तचैताना च क्षणिकत्वम् । *Saka.* p. 179.

This view, attributed to the ārya-Sammatīya, as shared by the Sthāvir-avādin. See *Kr.* xxi 8 —“द्वानि लक्षणकथा नाम होति । तस्य यस्मा “सम्बन्धत-धर्मा अनित्यता, तस्मा एवचित्तव्यपि एव । समानाय हि अनित्यताय एको लङ्घ्यमिच्छति, एको चिरेतामि, को एव्य निमयो ?” नि येमं लङ्घ्य, तेम्यथानि पुण्यतेलोपापरसे-लोदानं । ते मन्वाय पुण्य सत्त्वपादित्वा—” *Kr.* xxi 8. Also cf. उपपादित्वा निम-धर्मेण सत्त्वतय एवचित्तव्यपि नाम । तानि पन सत्तरम चित्तव्यपिनि न्यधममानमायु । *A Saṅgaho*, IV 8.

^३ The Kōśakāra favours the Sautrāntika view:—“अहि विना हेतुनायय-गामपूपा जानिर्मेदिना भवति । हेतुययवानामेव तर्हि सामर्थ्यं पदयाम । ...मिदं एव तु द्रव्यनादेन ज्ञाप्य इति वैजायिका । न हि दूषका मन्तीप्यागमा आसपन्ते” । तस्माद्दोषेण प्रतिविषाज्यं मिदान्दन्वानुवर्तिनस्य । *Akh.* II. 46 cd.

तद्विरोधी च । न च किञ्चिदित्येवैषा वाचो युक्तिसवद्धा (द्धा) । निरर्थिका
सैषा वाचोयुक्ति । अतस्ते भावामावो वाग्वस्तुमात्रम् । प्रतिषेधसामर्थ्या
प्रतिषेधो भावोऽस्तीति चेत् । नास्ति । शशविपाणवच्छब्दो बहुमात्रत्वा
प्रतिषेधद्वयार्थानुपपत्तेश्च । किञ्च, कारित्रमात्रनाशाच्च । ⁽³⁾ विरुद्धप्रत्यय
साधिव्ये क्रियामात्र हि नो[दि]ति, नश्यति । तस्माच्चार्थवान् विनाशशब्दः ।
कुतश्च ? आगमादुपपत्तेश्च ।

उक्त हि भगवता—“उपपन्नानामकुशलानां धर्माणां निरोधाय” इति ^१
तथोक्तम्—“इद्वैकतीय प्राणातिपातिको भवति” इति विस्तरः ^२ । तथा—
“तिष्ठ सप्ततन्व्योऽनलजलानिलाख्या यामि क्रमेण यावच्छुभकृत्स्ना दिन⁽⁴⁾-
श्यन्ते” इति ^३ । तथा—“जातिप्रत्यय जरामरणम्” इति ^४ ।

उपपत्तिरपि । जन्मनोऽप्यहेतुकत्वप्रसङ्गात् । यदि खरवसति सङ्गाधेऽ
प्यहेतुको विनाशः, जन्माप्यहेतुकः भवत्विति । तत्समर्थहेतुसामग्रीसन्निधाने
जन्मदर्शना(ना)त्, तत्सहेतुकत्वमिति चेत् । न । तद्विनाशे तुल्यत्वात्तस्यापि
समर्थहेतुसाम⁽⁵⁾ग्र्यन्तरसन्निधानाभ्युपगमात् ।

व्याख्यातानि लक्षणानि ॥

नामकायादयो वक्तव्याः । न खलु वक्तव्याः । न हि ते शब्दादग्नौ
पिघ्नन्ते, स्यमावप्रियामाधादिति ^६ । तदुपदर्शनार्थमिदमारभ्यते ।

[142] वाक्छब्दाधीनजन्मानः स्वार्थप्रत्यापनक्रियाः ।

संज्ञाधपरणा(ना)मानस्त्रयो नामादयः स्मृताः ॥^७

विप्रयुक्ता च⁽⁸⁾ लु नामादयः संस्कारस्कन्धसंगृहीताः । वाक् तु
रूपस्कन्धसंगृहीता याम्यीनिवृत्तिरित्यर्थः । ते च तदधीनोत्पत्तयो निरूप्य

^१ Cf चत्वारो सम्मणघाता—इष भिक्षु उपपन्नान् अकुशलान् धर्मान् पह्नाय
छन्दं जननि वापमनि पित्तं पण्ण्डानि पदहति । Vbh p 208

^२ Cf इष भाषय एवञ्चो पाणातिपाता होति सुद्धो पेहिनपाणी हाति ।
M iñña 135

^३ Cf अग्निनामससरा हेट्ठा भाषेन शुभविश्रुतो ।

वेहपमतो वातेन एवं लोको विनसति ॥ A Vāññā p 24

^४ Cf जानियण्णवा जरामरणम् । Vbh p 135

^५ Th ५ ii २२८ cf the Sautrāntika अनु चने वाक्खवभावत्वाच्छब्दात्मका इति
रूपवभावा भवन्ति । यामाणित्तविप्रयुक्ता इत्युच्यते ? Akk ii 47 ab —‘ननु चने
इति लोचानिचवचनम् । Sakk ii 183

^६ Cf नामकायादयः संज्ञाधपरणात्तरजमुच्यते । Akk ii 47 ab

धीनार्थप्रवृत्तयश्च ज्ञानवदर्थस्य प्रतिनिधिस्थानीयाः । निरुक्तिः [:] नाम संज्ञा । नार्थाणां (ना) मेकसंज्ञत्वात् । यथा तु चक्षुर्विज्ञानकायादयः यज्ञरूपाद्यायत्त-
वृत्तयः, तद्व⁽⁷⁾त्तेऽपि 'वाक्छब्दाधीनजन्मानः' । अतश्चोक्तम्—“वाङ् नाम्नि
प्रवर्तते, नामार्थं द्योतयति ।”^१ इति । “वाचा सह कचटतपादयो जायन्ते
तया निधीयन्ते” इति । प्रतिघर्षानुवर्तिनीनां वाचां सावयवत्वेऽपि सति
तदभिधानानुपपत्तिरिति चेत् । न । शब्दभेदसंघस्य प्रत्ययत्वे तदभिधान-
सामर्थ्योपप⁽⁸⁾त्तेः ।

किञ्च, क्रियया च तदस्तित्वं निर्धार्यते । का च सेत्युच्यते । स्वार्थ-
प्रत्यायनं क्रिया । एवं स्वमर्थं प्रत्याययत्यपौरुषेयत्वाभावात्संयन्धस्यैव [:]
तेषां कृतान्तः ।

ते पुनर्नामसंज्ञाद्यपरनामानः ।

तत्र नामपर्यायः संज्ञाकरणं यथा घट इति ।

पदपर्यायो वाक्यम् । यथा घटो दृश्यत इति ।⁽⁹⁾ येन क्रियागुणकाल-
विशेषा गम्यन्त इति कश्चित् । “वाचद्विरर्यवद्विः पदैर्विवक्षितार्थपरिपूरिर्मयति
तावतां समूहः पदम्” इत्याभिधर्मिकाः ।^२

व्यञ्जनपर्यायोऽक्षरं^३ यथा क इत्येतदक्षरं निरययधममूर्तमप्रतिघं रूप-
सङ्गणधिमूर्तं त्रैकालिकार्यप्रत्यायनसमर्थं मनोवद् [III B, 3 Fol 51 a] ⁽¹⁾ प्रति-
हृतगमनमिति ।^४

^१ नैते वाक्स्वभावाः । घोषो हि वाक्, न च घोषमात्रेणार्थाः प्रतीयन्ते । किं तर्हि ।
वाङ् नाम्नि प्रवर्तते । नामार्थं द्योतयति । *Akb* II. 47ab — ‘नैते वाक्स्वभावाः’ इति
विस्तरेण वैभाषिकवचनम् । *Saks*. p 183

^२ वाक्यं पदं यावतां परिहृयमाप्तिस्तद्यथा ‘अनित्या नत सरकारा’ इत्येवमादि ।
Akb II 46

^३ Cf. सङ्गतसमुक्तयो नामकायः । वाक्यसमुक्तयः पदकायः । अक्षरसमुक्तयो व्यञ्ज-
नकायः । *Saks*. p 181. See *Jpl* pp 15-6.

Also cf. नामानिरिति पदसमुदावर्तवर्गः । वदैरिति भुक्तिञ्जन्तरक्षरसमुदायः ।
मक्षरंरिति एवमित्यादिवर्गः । *Aaa* p 279.

For the Pāli definitions of अक्षर, पद, व्यञ्जन and वाक्य, see *Netti-A*.
p. 209.

^४ Cf. यस्तु वा व्यञ्जनमात्रस्य द्रव्यान्तरभावपरिकल्पना । तत्समूहा एव नामका-
यादयो भविष्यन्तीत्यपारिषमं तत्प्रसङ्गः । सन्त्येव तु विप्रभुतसंस्कारभावना नामकायादयो
द्रव्यत इति वैभाषिकः । न हि सर्वधर्मास्तर्कगम्या भवन्तीति । *Akb*. II. 47 ab.

न, असिद्धत्वात् । न यत्तु वाक्यञ्चादन्ये नामादयः सिद्धयन्ति । वाक्यञ्च एवार्थेषु संज्ञाकर्तृकतावधिः स्मृत्या गृहीतावयवसमुदायः श्रोतुरर्थं प्रत्यापयतीति किमन्यैर्नामादिभिः परिकल्पितैः ?^१ तत्रेदं प्रत्ययस्थीयते—

[143] अन्ये नामादयः शब्दादप्राप्तार्थप्रकाशनात् ।

शब्दो हि (२)परमानु(ख) संक्षयः ।^२ स प्राप्यार्थं प्रकाशयेत्, प्रदीपवत् । नाजातस्यस्तत्स्यर्गादिदेशस्थाना(न)र्थं (र्था)न् प्राप्तं शक्नोति । तस्मात्प्रतिपक्षस्य शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति । [इ]तश्च क्रमयोगपक्षप्रत्यायनासंभवात् । कथम् ? यत्तज्जयत् । इह हि यद्गुणि यत्तज्जद्रूप्याणि प्रत्येकमस्त्रमर्थाणि(नि) संभूय रज्या- (ज्या)त्मनायस्थितानि (३)कार्याणां कर्पणक्रियासामर्थ्येपितानि भवन्ति । न चैवं वाक्यात्मानः शब्दाः बुद्ध्युपगृहीतावयवसमुदायसंक्षेपाः क्रमलब्धजन्मानः प्रत्येकमर्थ(र्था)प्रत्यायनसमर्थाः, ला(ना)पि संभूय प्रत्याययन्ति, संभूयानवस्थाणाद् यत्तज्जयत् । तस्मात्क्रमयोगपक्षात्प्रत्यायनाऽसंभवाच्च शब्दाः कश्चिदर्थं प्र(४)त्याययन्तीति सिद्धम् ।

इतश्च, प्रत्याख्यप्रत्यायकादिसंबन्धानुपपत्तेः । कथम् ? प्रदीपवत् । तद्यथा प्रदीपस्तमसि घटादिप्रत्याख्यप्रत्यायकशक्तियुक्तो घटवर्शणा(ना)धि-
मिरुपादीयते न च कश्चिच्छब्दः कस्मिंश्चिदर्थे केनचित्संबन्धिधियोपेण नियत-
वृत्तिः, यस्तं गृहीत्या प्रत्याययेमे(दि)ति ।

तत्र तापम् । [न] (५)प्रदीपस्यै(स्ये)च प्रत्याख्यप्रत्यायकसंबन्धोऽस्ति । अश्वत्संकेतस्याप्रत्यायनात् । नापि संयोगाख्यः संबन्धोऽस्ति सदसतोस्तदनुपपत्तेः । गुणत्याघेति कस्मिंश्चित् । न समवायाख्यः । अत एवाकार-
गुणत्याघेति^३ कश्चिन् । तस्मात्प्रत्याख्यप्रत्यायनादिसंबन्धानुपपत्तेः एवम-
दिभ्य न शब्दोऽर्थं प्रत्याय[य]तीति (६)तत्सत्यमन्यधामेति ।

^१ Cf. वार्त्ति हि मयने 'नामार्थं धानयति' इति तेनाप्येतद्वद्वमभ्युपगम्यस्य वार्त्ति-
प्रतीतिपदायं भवतीति । तत्त्वेनच्छन्दमानादेव प्रतीतिपदायं वद्वान् मिष्यतीति विमर्शान-
नाम बन्धादिभ्यः । इह चापि न ज्ञायते कथं वाद्व नाम्नि प्रवर्तते इति । वि तावन्नाम-
मप्याहोशिवत् प्रमाणयति । यद्युत्पादयति । पापरस्वभावत्वाद्वाच सर्वं धोपमात्र नामोत्पाद-
विषयि, यादृशा वा पापविशेष इत्यने नाम्नि उत्पादक न एवायंस्व धानक भविष्यति । अथ
प्रमाणयति । धोपमात्रभावत्वाद्वाच सर्वं धोपमात्र नाम प्रमाणविषयि, यादृशा वा पापविशेष
इत्यन नाम्नि प्रमाणक न एवायंस्व धानक भविष्यति । न त्वन्ववि दाद्वानां सामर्थ्यमस्ति
तानैकमित्यन् । ॥ अथैवमत्र नाम्नि उत्पादा यद्यपि इति कथयन्त्यादयन्ती वाद्व नामोत्पादयेत् ।
Abh 31:47 ab

^१ For a similar Jaina view, see Nyāyakaṇḍikāśāstra, p. 242.

^२ See the Commentary by Vyomathiba on the Praśastyaśāstra, p. 322.

सामयिकः शब्दोऽर्थप्रत्यायनलिङ्गमिति चेत् । न । साध्यत्वाद्वितर्क-
विचाराद्यनजन्मनः शब्दस्य क्रमयोगपद्यप्रत्यायनानुपपत्तेश्च । प्रतिवर्णविषया
स्मृतिः प्रत्याययतीति चेत् । न । तत्समानदोषत्वात्पूर्वपक्षोत्सर्गत्वाच्च ।
संस्कार इति चेत् । न । असिद्धत्वाद्भुकोत्तरत्वा^(१)च्च (ध) । यादृच्छिक-
संवृतिशब्दमात्राभ्युपगमे वक्ष्यमान(ख)दोषप्रसंगाच्चेति ।

किं पुनरेते नामकायादयो नित्या आहोस्विद्वनित्या इति ?

अनित्यास्ते तु विज्ञेयाः

तु शब्दोऽनित्यत्वयादविशेषणार्थो हेतुः । क इति चेत् । सोऽय-
मुच्यते—

सापेक्षार्थविभावनात् ॥

कथम् ? ज्ञानवत् । तद्यथा ज्ञानं च^(२)जुरादीन् हेतूनपेक्ष्यार्थं विभाव-
यति तद्वन्नामादयोऽपि घोषादीन् हेतूनपेक्ष्यार्थं प्रत्याययन्ति । तस्मात्सापेक्ष-
प्रत्यायनादनित्या इति ॥

यदि तर्हि नामादयोऽर्थं प्रत्याययन्ति, तत्कथमिदं सङ्गिरन्पुच्यते—
'शब्दोऽर्थं प्रत्याययति' इति ? तदत्रामिधीयते—

[144] स्वरूपं वेदयंश्छद्मो व्यञ्जना^(३)दीनि च ध्रुवम् ।

अर्थप्रत्यायकः प्राक्षैर्मक्तिकल्पनयोच्यते ॥

आह्वसा हि याङ् नास्ति प्रवर्तते नामाभिलषतीत्यर्थः । नाम त्वर्थं घोष-
यतीति प्रतिवर्णानुवर्तिनी याक् खलु नामाभिलषन्ती स्वञ्च रूपमुद्गायन्ती
सन्तानेन प्रवर्तमाना शुणकल्पनयाऽर्थं प्रत्याययतीत्य [III A, 3 Fol. 51 b]
(१)पदिश्यते । न त्वर्थः शब्दयाच्यो द्योत्यो वा ॥

इतश्च न शब्दोऽर्थं प्रत्याययति । यस्मात्—

[145] परमानु(ए)स्वभावत्वाद् घोषैकत्वं न युज्यते ।

“एदेवौ कण्ठतालव्यौ”^१ इति प्रतिष्ठये(यै)तेन चैकस्यानवचनस्य
विस्मृष्टस्यानवचने वृत्तिरुपपद्यते । परमानुसंधातस्य तुपपद्यते । परमान-
(ए)धोऽपि प्रत्येकं [न] प्रत्याययन्ति, दिग्भागास्तित्वनास्तित्वे तदभावाच्चेति ।
स^(२)मुद्रापोऽपि मध्यस्थैरप्रत्यायनानुमानादनु(ए)द्वयेनापि न प्रत्याययतीत्य-

^१ Cf. एदे तु कण्ठतालव्यौ । *Pāṇinīya-Śikṣhā*, 18

ध्यवर्त्तयते । न चार्थान्तरं समुदायिग्यः समुदायोऽस्ति । स कथमर्थं प्रत्याययिष्यतीति । अतीतवर्णसमुदायस्त्वन्यवर्णपेक्षो मनोबुद्धयोपगृहीत स्वरूपः संबन्धिन्यर्थे बुद्धिसमुत्पादयत्याययतीति युक्तरूपो व्यपदेशः ।

अत्र ^(३)भीमांसा(सक)वैयाकरणौ ^१प्रत्याचक्ष(क्षे)ते । नासिद्धत्वाद् । न खलु शब्दस्य परमानु(सु)मयत्वं सिद्धम् । तस्मादनुत्तरमेतद् । तौ प्रत्यभिधीयते ।^२

तादात्म्यं प्रतिधातित्वात्

प्रतिहन्यते खलु शब्दः आकारमिस्थादिषु तस्मात्प्रतिधाती शब्द इति । न । असिद्धा(द्धम्) । सिद्धसाधनादसिद्धेः । यत्खलु मयता प्रतिधातित्वेना-
प्रसिद्ध परमानु(सु)मयत्वं साध्य^(४)त इत्यसदेतद् । तत्रैवं प्रत्यवस्थीयते ।

वत्सिद्धिर्वरणादिभिः ॥

आलाङ्गलप्रादेभ्यः सिद्धमेतद्भ्रमंशृहान्तर्गतेन विहिते कयादेऽभिह
न्यमानाः पदहाः ध्याप्यमानाश्च शब्दा न श्रूयन्ते । हूणनाडी^३निर्घोषेण च
नगरप्राकाराणि पात्यन्ते । तस्मात्सिद्धेन जोहमज(जे)नासिद्धस्य साधनमिदं
मात्रिभिर्यते नासि^(५)द्धेनेति ॥

यदप्युच्यते स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुण^४ इति तत्रापदिश्यते—

[146] स्फोटारयो नापरो घोषाच्छब्दो नित्यः प्रसिद्धयति ।

तस्मान्ध्वनिः शब्दः स्फोट इत्यनघांन्तरम् । यथा हस्तः करः पाणि-
रिति लोकप्रसिद्धमेतद् । तस्माद्—

क्रमवृत्तेर्ण(र्न) शब्देन कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥

^१ See *Slokanirṇāya*, 5, 106.

^२ Cf. वायारणूनां ज्ञानस्य दृष्टत्वापत्तिरिष्यते ।

कंदिवद्भनमदोऽत्र प्रवादेष्वनवस्थित ॥

अपायमान्तरो ज्ञाना लुप्तमबागात्त्वना स्थित ।

व्यवस्ये स्वस्य रूपस्य सम्बन्धेन विवक्षित ॥

Vakyaopadiya, 1, 107 and 112.

^३ This discussion is not found in the *Abb*.

^४ This appears to be a reference to the cannon.

^५ See *Spheṣandhī, kārikā* 29. For details on this topic, see *Spheṣandhī, kārikā*, pp. 747-757.

इति प्रागाविष्कृतमेतत् । तन्मा प्रमोषीः ॥ ^१

यदप्युच्यते ⁽⁶⁾वैयाकरणैः शब्दो बुद्धिनिर्वाहः^१ एष वैशेषिकैरपि धोत्र-
प्राह्यः,^२ शब्दश्चा(स्या)न्यत्वेऽपि च शब्दत्वादयः शोत्रेण गृह्यन्ते इति । तयो-
रिदमुच्यते—^३

[147] न श्रुत्या श्रूयते शब्दस्तदन्या च गतिः श्रुतेः ।
यो ब्रूयात्स्वमात्मानं विद्वद्भिरपहासयेत् ॥

इति । तस्मात्प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः । तत्तद्व्याख्ये नामादयः
सर्वार्थविषया ⁽⁷⁾इति स्थापना ।

[148] प्रतिघोष्यं यथायोगं नियतानियताश्च ते ।^४

तत्र य आर्यया निरुक्त्या निरुच्यन्ते ह्यद्दशायतनविषयास्ते नियता-
मिधेयं(यस्)दन्धाः, लौकिक्याश्च केचिन्प्रियतामिधेया निरुच्यन्ते । उभये-
ऽप्येते कृतसंकेतस्यार्थं प्रत्याययन्ति । ये तु यथेच्छं पित्रादिभिः क्रियन्ते
नामकायादिभिस्ते ह्यनियता यदच्छिद्रका इत्यु⁽⁶⁾च्यन्ते । तद्यथा इत्यह-
वित्यादयः ।

प्रथमास्तु बुद्धोत्पाद एष प्रवर्तन्ते नाम्यदेति । उक्तं हि मगधता—
“तथागतानामुत्पादाग्रामपदव्यञ्जनकायानामुत्पादो भवति” इत्येतस्मात्—

नियतोद्भाषनाद् बुद्धः सर्वज्ञ इति गम्यते ॥

ये ह्यपौरुषेया धात्वायतनस्कन्धाद्यद्योतकास्ते प्रथमं बुद्धविषया एव ।
तदयद्योषाद्य ⁽⁷⁾भगवान्सर्वज्ञ इत्यभिधीयते । ते पुरु(न)रेते—

[149] सत्त्वाख्याः कामरूपाणां निष्पन्दाऽव्याकृतास्तथा ।^५

सत्त्वाख्या ह्येते । यश्च द्योतयति स तैः समन्वागतः । न यो द्योत्यते ।

^१ Cf. नवेनहितवीजप्रामन्येन ध्वनिना सह ।

मापृतपरिषाकायां बुद्धौ शब्दोऽवसासते ॥ *Vākya-pāṇīya*, I. 84

^२ Cf. शब्दोऽम्बरगुणः धोत्रप्राह्यः । *Prastepāda-bhāṣya*, p. 645.

^३ This discussion is not found in *Akb*

^४ For the fourfold *nāma*, see *Vm.* VII. 54 and *Dhs A.* v. 112.

^५ Cf. कामरूपास्तत्त्वाख्या निष्पन्दाऽव्याकृतास्तथा । *Ak* II 47cd.

कामाक्ष[ः] रूपाक्षश्चैते^१ बाष्पक्षुब्धाधीनजन्मत्वात् । नैप्यन्दिका अनिवृताभ्या
वृताश्चैव ।^२

यथा चैते नामादयः

तथैव च निपास्य सामान्यं [प्राप्तयो द्विधा] ।^३

[Fol 52-90 lost]^४

[अभिघर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्ती द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीय पाद ॥^५]

[द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥]^६

^१ [बाष्पक्षुब्धा] ते स्वनभिलाष्या इति । ते स्वात्पक्षुब्धा नामकामादयोऽप्या ।
बाष्पक्षुब्धाभावात् । न च त सर्वानि सम्यन्ते यदा ते नाभिलष्यन्ते ? तस्मात् कामक्ष्याया
एव नाक्षुब्धा इति संभाविका । *Saka* p 186

^२ नैप्यन्दिका समागहनुनितवान् । न विधान्ना इच्छाऽऽ प्रवृत्ते । नीपचरिता
अभिनवा अभावाविति । अविद्वन्नाभ्यावृताश्च । न कुशला नाकुशला । वरमान् ?
इतरथा ह्यग मन्त्रिणप्रभृताम्बुल- कुशलान् वरमान् चोत्तयति तदाज्य बुधायममम-वागम
स्यात् । एव कामवीनगमस्याप्यनुगम्यमचोत्तय माज्यम् । तस्मादविद्वन्नाभ्यावृता एव ।
Ibid

^३ Cf समागता सा तु पुनर्विचारोऽप्याप्तयो द्विधा :

समनानि च निप्यन्ता समापस्यमममवा ॥ *At* II. 48

^४ A large portion of the 11 *Adhyāya* of *At* is lost. The 11 *śloka* of the
Adhyāya might have come to an end with the discussion on the *Viprayat-
dharma*. The 12 *śloka* might have contained a discussion on such topics as
Uta, *Pratyāya* and *Phala* which are dealt with in detail, in the corresponding
At II. 49-73 V. infra, *At* *Śloka* 205

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थपादः ।^१

[VI B, 8. Fol. 80 a. ~ २](1).....^२ द्वितीयं द्वितीयस्याः ।
तृतीयं तृतीयस्याः । वायुसंवर्तण्या(न्या)श्चतुर्थध्यानं शोर्षमिति ।^३

अथाह—चतुर्थध्याने संवर्तनी कस्माच्च भवति ? तदुच्यते—

[150] सत्त्वाख्योपद्रवामावात्र चतुर्येऽस्ति सूत्रतः ।

विमानस्य समस्त्वस्य प्रध्वंसाभित्यक्ता कुतः ॥^४

चतुर्थे खलु ध्याने याह्याध्यात्मिका अपह्लाता न विद्य[न्ते]^(२) तस्माच्च संवर्तनी] उत्पाद्यते । प्रथमे हि ध्याने वितर्कविचारादग्निकल्पाद्यपह्लातभूतौ विद्येते । द्वितीये प्रीतिरक्कला चेतोपहारिणी । तृतीये ध्याने आध्यात्म-

^१ A large portion of the III *Adhyāya*, (First three *pādas* and some portion of the fourth *pāda*) corresponding to the III *Kosasthāna* of *Akh*, is lost. In this *Adhyāya*, the *Adv* might have discussed the following topics — (१) कामरूपारूप्यपातव । (२) पञ्च गणय । (३) बन्तरामव । (४) द्वादशाङ्ग प्रतीत्यसमुत्पाद । (५) व्युत्पत्तिपत्ती (६) भावनलोक (७) परमाण्वसरस्रणा । (८) कल्प । and (९) सवर्तन्य । These topics are discussed in full detail in the III *Kosasthāna* of *Akh*

^२ This folio is misplaced in the sheet No VI. The leaf is broken on the right, and a part of about an inch, which contained the number of the folio, is lost. As its preceding and following folios are also missing (Fol. 52-90), it is not possible to number this one. It is provisionally numbered 80

^३ Prior to this, the *Kosakāra* discusses the following topics : (१) अथ क्वीमा संवर्तन्य ? (२) अथ कस्या भवनेत्या कतमच्छोर्षं भवति ? (३) किं पुन कारण प्रथमद्वितीयध्यानानि तेजोब्रह्माद्यभिध्वंम्यन्ते ? (४) अथ चतुर्थध्याने कथं न भवनेती ? *Akh* III. 100 For *samvartanī*, see *Vm* XIII. 30-65

^४ Cf सद्रपस्यातसाधर्म्याच्च चतुर्थप्रत्यनिष्ठजनात् ।

न नित्यं सह सत्त्वेन तद्विमानोदयव्ययात् ॥ *Akh* III. 101

Also cf नव अनुपुञ्जनिरोधः । पठमं ज्ञानं समापन्नस्य कामसङ्ख्या निरुद्धा होति । द्वितीयं ज्ञानं समापन्नस्य चित्तवृत्तिविचारा निरुद्धा होन्ति । तृतीयं ज्ञानं समापन्नस्य पीति निरुद्धा होति । चतुर्थं ज्ञानं समापन्नस्य अस्त्वामपस्तत्त्वा निरुद्धा होन्ति....
Digdar, xxxiii 3 2. See *Aug* v p 133.

प्रध्यासा वाग्वात्मकाः । इत्यतो यस्यां ध्यानसमापत्तौ यथाभूतोऽपक्षालस्त-
थाभूतेन बाह्येन विनाशः । चतुर्थे तु [बाह्योऽपक्षालो (3)न प्रवर्तत इति] नास्ति
संवर्तनी ।^१ नित्यं तर्हि चतुर्थध्यानं प्राप्तम् । न प्राप्तम् । कस्मात् ? 'विमानस्य
समाप्तस्य' कर्मक्षयेन 'प्रध्वसात्' इति ॥

कथं पुनरेताः संवर्तन्यः कथा वाऽनुपूर्व्या भवन्ति ? तदुच्यते ।
निरन्तरं तावत्—

[151] सप्त तेजोभिरैकाऽद्भिर्गतेऽद्भिः सप्तके पुनः ।

तेजसा सप्तकान्त्यैका वायुः[संवर्तनी ततः] ॥^२

(4)[सप्त संवर्तन्यस्तेजोभिः] भवन्ति । अष्टमोऽपाम् । [पथं] सप्तको
भवति । तस्मिन् सप्तकेऽनिप्राप्ते पुनस्तेजसा सप्तकं । तस्मिन्प्रप्यतिप्राप्ते
वायुसंवर्तन्यैकया वा(ना)शो भवति । सा तु नित्यं तेजस सप्तकपृष्ठे वायु-
संवर्तनी भवति । त एते पिरडेन भवन्ति प[र]दपञ्चाशत्[तेज संवर्त[न्य]]^३ ;
सप्तान्संवर्त[न्यः], एका वायुसंवर्तनी ॥

(5)[किं पुनस्तत्र कारणं य]त्पञ्चादायुसंवर्तन्यैकैव भवति ? तदुच्यते—

^१ शुद्धावासप्रभववित्परे । नहि तै शक्यमाख्यानं प्रवेष्टुं नाप्यन्यत्र गन्तुमिति ।
नित्यं तर्हि ध्यानभाजं प्राप्नोति ? नहि चतुर्थध्यानमेकभूमिसिद्धम् । किं तर्हि ? विच्छिन्न
स्थानान्तरं तारकावत् । तत्राप्ययं सत्त्व उपपद्यते व्यवते वा । स साध विमानेनति नास्त्यस्य
नित्यत्वम् । *Akk* iii 101 See *Asm* p 39

^२ Cf सप्तान्निनाद्भिरेकैव गतेऽद्भिः सप्तके पुनः ।

तेजसा सप्तकं पञ्चादायुसंवर्तनी तत ॥ *Ak* iii 102.

(Here ends the iii *Kāśasthana* of *Akk*)

Also cf तथा हेतु त्रेतो सप्तवारेषु अग्निना विनस्सति अट्ठम वारे उदकेन,
पुन सप्तवारेषु अग्निना, अट्ठमे उदकेनाति एव अट्ठमु अट्ठमेषु परिपुष्णेमु पच्छिमवारे वातेन
विनस्सति, तस्य पठमज्ज्ञानत उपपादय अग्निना दुतियनितियज्ज्ञानत उपपादय उदकेन,
अनुपज्ज्ञानत उपपादय वातेन विनस्सति । वृत्तमि वेत -

“सप्त सप्तान्निना वारा अट्ठमे अट्ठमोदका ।

अनुमदि यदा पुष्णा एको वायुवारे सिया ॥

अग्निनामस्सरा हेत्वा आपेन सुमस्सिद्धो ।

वेत्थस्सतो वातेन एव लोको विनस्सती ति ॥ *A Vibhavaṇi* p 94

^३ तेजसवर्तनीति नरवगनिष्पादाय यावद्वह्मलोके वदितस्सत्त्वो नावशिष्टो भवति
तदा धूमभावे गच्छ धूर्पा प्रादुर्भूय त्रयणाप्यष्टवारम्य यावत् प्रथमं ध्यानं दहति ।

[152] आयेयात्सप्तकादेकः[ः] पावनीकिमनन्तरम् ।

आयुष्यग्रहादेवं शुभकृत्स्नायुरेवम् ॥

एवं च कृत्या प्रज्ञप्तिमाप्यमनुलोमितं भवति^१—“चतुःषष्टिःकल्पाः शुभ-
कृत्स्नां(त्स्ना)[नां] देवनामायुष्यमायम्” इति ॥^२

अथ कस्मात्[पृथिवीसंवर्तनी न] भवति ?^३ (६)तदत्र कारणमुच्यते—

[153] यातादिदोषसाधर्म्या[स्त्वा]णा(नां) [तद्दिनाशकाः] ।

आध्यात्मिकेति सारूप्याश्च भूसंवर्तणी(नी) मता ॥

यथा खलु यातपित्तस्लेष्मस्त्रिभिः सत्त्वानां मर्मच्छेदः पृथिवीधातुस्त्व-
लक्षणे भवति तद्वदग्नि[जल]वायुभिर्भूत्साद्यते । किञ्च, एते [तद्दिनाशकाः]
... “तन्नाशाय प्रवृत्तयात् । किञ्च, ‘आध्यात्मिकेति सारूप्याश्च’ ।^(७)
यथा चाध्यात्मिक्यस्त्रिभिस्तस्य तयोर्मवन्ति यितर्कयिचारप्रीत्युच्छ्वासप्र-
श्वाससक्षयैस्त[था]गह्मा अयुष्यद्वया बहुव्यम्भोवायुप्रकोपलक्षणा भवन्तीति ॥

अभिमर्शदीये [विभाषाप्रभाषा वृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य^(८)च]तुर्थं पाद समाप्त ॥^४

[तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥]

^१ एवं च कृतेति । यस्मादष्टवृत्तस्तेजःसर्वतनीसप्तका इति षट्पञ्चाशत्तेजःसर्वतन्यो
भवति सप्ताहसर्वतन्य, एका वायुसर्वतनीति चतुःषष्टिसर्वतन्यो भवन्ति । तस्मादुक्तं प्रतप्ति-
भाष्ये “तत्सूक्तं भवति । “शुभकृत्स्नानां चतुःषष्टियोजनानां शरीरप्रमाणम् । शरीरप्रमाणेन
च तेषामायुःप्रमाणमुक्तम् । ‘आयुस्तु कल्पैः स्वाश्रयम्’ इति वचनात् । एकैका सर्वतनी
महाकल्प इति कृत्वा । इयता हि कालेन तेषामायुष्यं परिणमतिरिति । *Saka* p 344

^२ Cf. तेषु...शुभकिञ्चन चतुस्रिंशत् कल्पानि आयुष्यमाण । *A Sanguho* v 17

—एवं परिच्छिन्नस्य अन्तराकल्पस्य वसेन चतुस्रिंशत् अन्तरकल्पणमाधो होति ।
वीसति अन्तरकल्पणमाधोनि च वदन्ति । *A Vibhāṣṇa* p 94

^३ एवम् ध्याने सत्त्वा सम सर्वतन्ते एतस्यामिति सर्वतनी । सप्तभिः सूर्यमन्त्रेजःसर्वतनी
भवति, षण्णोदकेनायुष्यसर्वतनी, वायुप्रकोपादायुसर्वतनी । तामिदं अष्टजनानां सूक्ष्मोप्यवयवो
नावशिष्यते । *Akb* III 100 ab कस्मात् पृथिवी सर्वतनी न भवति ? पृथिव्येह हि
भोजनादस्या तस्या तेजाज्जवायुभिर्विरोधो न पृथिव्येति । *Akb* III 100 z

^४ V. *supra*, p 115, n. 1.

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

अथ यदुक्तं [“सत्त्वकर्माद्विधाख्येन पूरितं धान्यमण्डलम्”] इत्येत-
दुच्यताम् । कानि तानि कियन्ति वा कर्माणीत्यतः कर्माणि प्रस्तूयन्ते ।

[154] सत्त्वोपपत्तिहेतूनां [विपत्संघं] द्विधाविण्ण(ना)म् ।

[लोकवैचित्र्यकर्तृणां कर्म हेतुस्तीप्यते ॥]¹

[१५४] खलु सस्यानां हीनमध्योत्कृष्टजातिपरिग्रहायामाश्रयभोगादि-
सम्पत्तिपत्तिश्च । यच्च द्विविधस्य लोकस्य विचित्रता तत्र कर्माणि हेतु^१ ।
अतस्तेषां तत्त्वानि वक्ष्यामि । यदप्युक्तं कानि कियन्ति वेति तदुपस्थाख्यायते ॥

सुखे द्वे कर्माणी^२ निर्दिश्योक्तम्—“द्वे कर्मणी चेतना कर्म चेतयित्वा”
[VI A 8 Pol 80 b]^३ (1) च” इति ।^३ तानि पुनस्त्रीण्युक्तानि । कथम् ?

[155] कायिकं वाङ्मयं चैव चेतनाख्यं च मानसम् ।^४

कर्माण्येतानि लोकस्य कारणं नेधरादयः ॥

एतानि खलु त्रीणि कर्माणि शुभाशुभानि द्विविधस्यापि सस्यभाजन
लोकस्य हिताहितनिमित्तान्युत्पत्तौ च सम्पत्तौ च वैचित्र्यस्य च कारणम् ।^५
नेधरकालपुरुषप्रधानादयः ॥

^१ Cf कर्मज लोकवैचित्र्य चेतना तत्कृत च तत । *Alk* iv 1 ab

^२ V *supra*, p 115, n. 2

^३ Cf चेतनाह भिन्नवदेवम् वदामि चेतयित्वा कर्म करोति । *Ang* iii p 415

^४ Cf चेतना मानस कर्म तत्रैव वाक्कायकर्मणी । *Alk* iv 3 cd

Also cf चेतना कर्म वतमन । पुण्यकर्म अपुण्यकर्म आनिज्यकर्म च । चेतयित्वा
कर्म वतमन । वाक्कर्म वाक्कर्म मनस्कर्म च । *Asm* p 53

^५ For a controversy ‘सम्बन्धित कम्मतो ति ?’ See *Kp* xvii 3—इदानीं
सम्बन्धित कम्मतोति कथा नाम्नां होति । तत्त्व

कम्मना वतति लोको कम्मना वतति पजा ।

कम्मनिबधना सत्ता रथस्ताणोव यागतो ॥

(*Sutta-nipata* 654) नि मुत्त निस्माय मज्झिमिदं कम्मनोव होतीति यम लडि,
मज्झिमिदं राजनिस्मान्धवेव तिद्धस्तिजालञ्च । कम्मना वततीति मुत्त नत्थि कम्म नि
मज्झिमिदं पणिक्कनिष्ठा ‘वत्थि कम्म नि कम्मवादिन कम्ममवतन दीपति, न मज्झिमिदं
कम्मनो निस्सनि । *KpA* xvii 3 See *Mūlaka*, pp 137 ff and *Kp* vii 78,
xii 3, xvi 8

तत्र तावद^(२)यथा नेश्वरः कारणं तथा पूर्वमुल्लिखितम्^१, इदानीं तु विस्पष्टतरमायिष्यते—

[156] वैश्वरूप्यात्मोत्पादाच्चदृढन्यत्रसङ्गतः ।

यदि खल्वेको नित्यश्चेश्वरो लोकस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणं स्यात्, तेन खलु कारणानुविधायित्वात्कार्यस्यैतत् त्रयं विरुद्धं युगपत् स्यात् । न चैतद् दृष्टमिदं वेत्यसदेतत् । किञ्च, ^(३)लोकश्चाप्यविचित्रः स्यात् । युगपद्योत्पद्येत नमः कपालपाणिश्च पर्यटेत्तदिच्छानुविधापी च स्यात् । न चैतदेवम् । तस्मान्नेश्वरः कारणम् ।

ग्रामाद्यधिपतिपिशेषोत्कर्षस्थानादोऽश्वरप्रसिद्धिरिति चेत् । न । ग्रामाधिकृतविद परतन्त्रत्वानित्यत्वकार्यान्तरशक्तिविधातादिदर्शना(ना)त्, गोमयपिण्डोप^(४)सूत्रोक्तेः ।^२

^१ The *Kośakāra* deals with this topic not here, but in the 11 *Kośasthāna* of *Abh*—‘नेश्वरादे न्मादिभि’ II. 64 d. It is possible that the *Adv*, also might have discussed this topic in its last portion of the 11 *Adhyāya*, which is lost. (V. *supra*, p. 114, n 3)

The *Brahmajāla sūtra* gives the following origin of the concept of God : होति खो नो समयो य न्दासि करहृषि...अथ लोको विवदति...सृज्य ब्रह्मविमानं पातुमवति । अथ खो अज्जतरो सत्तो...आमस्सरकपा पवित्वा सृज्य ब्रह्मविमानं उपपज्जति ।...तत्त सत्त एकस्स दीपरत्त निवृत्तित्ता अनभिरति पत्तिस्सत्ता उपपज्जति । ‘अद्दो वत्त अज्जेपि सत्ता इत्थत्त आगच्छेय्यु’ ति । अथ अज्जतरेपि सत्ता...ब्रह्मविमानं उपपज्जन्ति तस्स सत्तस्स सहय्यत् । तज्ज भिक्खवे यो नो सत्तो पठम उपपत्तो तस्स एव होति —‘अहमस्मि बह्मा महाबह्मा अभिभू अनभिभूतो अज्जत्तत्त्वत्तो बसवत्तो इत्तरो कत्ता निम्मात्ता वेद्वो सज्जिता बहो पिता भूतभय्यान्, मया इमे निम्मिता ।...मयं च मनो पणिपि इमे च सत्ता इत्थत्त आगता । येपि ते सत्ता पच्छा उपपत्ता तेसमि एव होतिः अथ नो भव बह्मा...इमिना मय निम्मिता । *Dīgha*. 1. 2. 2-5

For a discussion on ईश्वरसिद्धि, see *Nyāyasūtra*, IV. 1. 14-43, *Nyāyavārtikā*, pp. 457-467, *Nyāyakandali-kā*, p. 54, *Nyāyamānjari*, p. 178 and *Nyāyavārtika-vārtika-sāmparjya-tikā*, p. 598.

For the refutation of ईश्वरपतृत्ववाद, see *Ślokavārtika*, (*sambandhā. kṛtapa*) v. 44, *Pramāṇavārtika*, II. 10-28, *Bodhicaryāvatāra-Pañjikā*, ix. 119, *Tattvasaṃgraha*, 46-87, *Nyāyavārtikāśāstra-vārtika-vṛtti*, *kārikā* 8 and *Nyāyakaumudachandā*, pp. 101-109.

^२ Cf. अथ खो यमवा परित्थ योमयमिच्छं पाणिना गृहेत्वा त एतदयोच...एतको पि खो भिक्खु अत्तपटिल्लो नत्थि निच्छो धुवो सस्सतो अनिराणापपम्मो तथेव उव्वति । *S. III*, p. 142

भागवतादितन्निर्देशार्थं (ना) च । भागवताद्या हि महेश्वरं शि(नि)-
न्यन्तो दृश्यन्ते । माहेश्वराश्च विष्णुमिति ।

कारणसापेक्षं तपःसामर्थ्यादुत्पादयतीति चेत् । तत्रापदिश्यते ।

नान्यापेक्षा तपोयोगो पञ्चहान्यादिदोषतः ॥

यदि खलु सहकारिकारणपेक्षः तपोवल्लब्धैश्च^(५)र्थश्च लोकं लुजति
कुम्भकारवदटादीन् । न । नै(प)वं सति पूर्वपक्षोत्सर्गः कृतो भवति । यदुक्तं
नित्यञ्चैकश्च स्वतन्त्रः कारणमिति तद्धीनम् । तपोवल्लसामर्थ्याभ्युपगमे
घानिस्यत्वं पारतन्त्र्यं चाभ्युपगतं भवति । तदभ्युपगमाद्यानैश्वर्यमिति ।
एतेन कालपुरुषप्रधानादिकारणपरिग्रहाः^१ (६)प्रत्युदा वेदितव्याः ॥

यदि खलु कर्म कारणं नेश्वरादयः कथं तर्हि लोकस्तःकारणपरिग्रहं
करोतीति ? अत्र ब्रूमः—

[157] कर्मणां बोध्यते शक्तिर्विधिकालग्रहादिभिः ।
यतोऽनस्तेषु ताच्छब्दं गौन्या(श्या) वृत्त्या प्रयुज्यते ॥

पयोक्तम्—

“यिधिर्विधानं नियतिः स्वभावः
कास्तो ग्रहा ईश्वरकर्मदैवम् ।

पुण्यानि भा[^(७)ग्या]शि(नि) कृतास्तयोगः
पर्यायनामाणि(नि) पुराकृतस्य ॥”^२

^१ तीणिमानि भिन्नव्ये नित्याप्यतानि यानि पण्डितेहि सप्तनयुञ्जिषमानानि “अकिं
रिषाम सप्तदृग्नि । कर्ममानि तीणि ? सन्ति भिन्नत्वे एके सप्तग्राह्या एव वारितो “य
विश्रुताम पृथिसपुगलो पटिमवेदति सत्त्वं त पुण्ये बतहेतु वि । सन्ति...एके ‘सत्त्वं ॥
हस्तारनिष्माणहेतु ति । सन्ति एव मन्त्र त अहेतु-अप्यस्वया ति । Ang : p 173

^२ Cf बाल स्वभाषी नियतिर्बुद्ध्या
मूतानि योनि पुराणि चित्त्वा ।
मन्त्रेण एषा ननु आत्मभावाद्
आत्माप्यनीय मुषदुसहेतो ॥ *Svetāśvatara Up* १. 2
स्वभावमीश्वरं बाल यदुच्छा नियति तथा ।
परिषाम च मन्त्रन्तं ग्रहानि पुपुदयित ॥ *Sukrta samhitā*, १. 11

For the refutation of *kāla*, *svabhāva* and *nyāsa*, see *Sūtrakṛtāṅga-
Śālikā Tīkā*, १. 2, १-10 V *supra*, p 119, n. 1

किञ्च, यतश्च

“ग्रहयोगो भुजास्पन्दः स्वप्नः पूर्णघटादयः ।

सूचयन्ति नृणामेते वृत्तिलाभं स्वकर्मणः ॥”

इत्यतोऽपि तेषु ताच्छब्दयः प्रयुज्यत इति ॥

कथं पुण(न)रेषां त्रयाणां कर्मणां व्यवस्थानम् ? यथाश्रयतः, सर्वेषां कायाधितत्यादेकत्वम् । स्वभाव[^(१)तश्चे]त्, वाकर्मैकैकं प्राप्तम् । समुत्थानतश्चेद्, मनःकर्मैकं प्राप्तम् । सर्वेषां मनसोत्थापितत्वात् । त्रिभिर्रूपीति वैभाषिकाः ॥

ते पुण(न)रेते प्रथमे द्वे कर्मणी प्रत्येकं द्विप्रभेदे । कथम् ? तदपदिश्यसे—

[158 ab.] पूर्वं विज्ञप्स्यविज्ञप्ती^१

कायकर्म अलु कायविज्ञप्तिः कायाविज्ञप्तिश्च । वाक्कर्मापि वाग्विज्ञप्ति-
र्वा^(२)वाग्विज्ञप्तिश्च । तृतीयं तु कर्म—

चेतना मानसी क्रिया ।

उक्तं हि भगवता—“चेतना कर्म चेतयित्वा ।” तत्पुनस्त्रिषोक्तम्—
“कायकर्म वाक्कर्म मनस्कर्म च” इति ।^३

किं स्वभावं पुनरिदं कायकर्म किं तावत्कायस्वभावम् ? यथा वाक्कर्म

^१ यदाक्रम त्रिभिः कारणैस्त्रयाणामिति वैभाषिकाः । *Akb* iv 1 ab.

^२ Cf. ते तु विज्ञप्स्यविज्ञप्ती । *Ak* iv. 2 a

See *Asm* pp 47—8.

^३ किं पनेत कम्म नामा नि ? चेतना वेद, एकल्ले न चेतनामप्पयुत्ता पम्मा ।

तस्य चेतनाय कम्मभावे इमानि मुक्तानि—चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा [*Ang* iii p. 415] . *Dhs A.* III. 115-6 — चेतयित्वा कम्मं करोतीति एव यस्मा पुनश्चेतनाय चेतयित्वा सन्नित्ठानकम्मं करोति । तस्मा चेतनापुन्यकं कम्म, न चेतनासभावमेवाति चेतनं अहं कम्मं वदामीति अत्यो । अपवा समानकालतैपि वारणश्रिया पुञ्जकाला विव यत्तु मुत्ता । कलङ्किया च अपरकाला विव । यस्मा च चेतनाय चेतयित्वा नाववाचाहि चोत्तनक्रिय, मनसा च जमिन्नादिक्रिय करोति तस्मा तस्सा क्रियाय वारिक चेतनं अहं कम्मं वदामीति अत्यो । *A. Milatka*, p. 58.

वाक्स्वभावम्, आहोस्वित्कायादन्यद्यथा मनस्कर्म मनसोन्यदित्येतदा[ह] ।
[Folios upto No 90 lost]^१

[अभिषर्मदीपे विमयाप्रमाया वृत्तो चतुर्वाध्यायस्य प्रथम पाद]^२

^१ Folios following this, upto No 90, are lost V supra, p 115, n. 2
In these lost folios, the *Adv* might have discussed the following topics,
which are dealt with in the corresponding *Akt* iv 2—30

- (१) कायविमर्श (नस्यान कायविमर्श, न गति) ।
- (२) वाग्विमर्श ।
- (३) विज्ञप्त्यविज्ञप्त्याव्यवर्तनी ।
- (४) बुद्ध्यव्यवर्तनी ।
- (५) त्रिविधाविमर्श ।
- (६) त्रिविध मवर ।
- (७) उपवासक, उपवासस्य, मिश्रद्वय ।
- (८) अर्थपा मवराणा केन क समन्वागत ?
- (९) क वनमया विज्ञप्त्याविज्ञप्त्या वा विवन्त कलि समन्वागत ?
- (१०) कोऽयमववरी नाम ?
- (११) अर्थन मवरा कश्च लभ्यन् ?
- (१२) शान्तिमोक्षमवर ममादीयमान विवन्त काल ममादानव्य ?
- (१३) अमरस्य क काव्यमिम ?
- (१४) अहाराय गृह्यमाण उपवास कश्च गृहीतव्य ?
- (१५) विमर्श पुनरप्यागान्युपादीयन् ?
- (१६) कि सन्वयमुराधवम्यैवावकाश आहोस्वित्कायादि ?

^२ A major portion of the १ *Adv*s of this *Advya* is lost

चतुर्थाध्याये

द्वितीयपादः ।^१

... [III. B, 5. Fol 91 a]^१ (१) परामवन्तीत्यपदिश्यते ।

[159] अन्नमत्यग्निशि(नि)र्दग्धं यथा स्थाली च संस्कृता ।
पापदष्टेस्तथा शीलं शाख्येर्प्यादिवतात्मनः ॥

[160] संवृत्सद्दृष्ट्युपेतातो भिन्नत्वं परमार्थतः ।
एकसम्पत्तु संवृत्या द्वयाभावे द्विधाऽपि न ॥

दृष्टिसम्पद्विरुद्धा यल्लु श[ील]सम्पत् 'भिन्नत्वं परमार्थतः' । अन्यतर-
विकलस्तु संवृत्या भिन्नमवति । (२) द्वयद्वयविकलस्तु नापि संवृत्या नापि
परमार्थत इति ।^२

यदि खलु विना संवरेणाष्टौ निकायाः न व्यवस्थाप्यन्ते कथं तर्हि

^१ The beginning portion of the 11 *pāds* is lost in the lost folios (V. supra, p 122 n 1) ^२ V infra, *Adv kārika* 169

^३ The problem under discussion is *upavāsa samvara*. A question is raised, whether a layman (*upasaka*) practising the *upavāsa*, can be said to be in possession of the *upavāsa samvara*, even without his declaration of its acceptance in a prescribed ceremonial form ? The Kosakāra explains this —

किं सत्त्वयमुपवासकस्यैव आहोस्विदन्यस्यापि ? अन्यस्याप्युपवासोऽस्ति शरण-
त्वगतस्य न । अनुपवासकोऽपि यस्तमहोरात्र बुद्धमंसयान् शरणं गत्वोपवासं गृह्णाति
तस्योत्पद्यते उपवाससवरो नान्यथा । *Akb* iv 30 ab This raises a further question
whether one becomes *Upavāsaka* merely by the *Trisāraṇa gāmana* ? ततः किं
शरणगमनादेवोपवासको भवति ? भवतीति बहिर्देशिका । न विना सवरेणेति काश्मीरा ।
उपासकत्वोपगमात्सबुद्धिस्तु भिन्नवत् । उपासकत्वाभ्युपगमादवाप्तोपवाससवरो जायते ।

न तु विना सवरेणोपवासकोऽस्ति । *Ibid* 30 cd

Cf त्रिशरणपरिग्रहात् पञ्चशिक्षापदपरिग्रहान्वयामकन्तव्योपासिकेति द्विधा भद ।
त्रिशरणपरिग्रहीतमुपासकं न आचार्यो धारयतु । तथा त्रिशरणपत पञ्च शिक्षापदपरिग्रहीत-
मुपासकं न आचार्यो धारयत्विति विनये द्विधा पाठात् । *Adv* p 229

^४ The eight *nikaṃs* refer to the eight kinds of the प्रातिमोससवर —
भिन्नमवर, भिन्नणीमवर, शिक्षमाणमवर, धामणेरसवर, धामणेरिकासवर, उपासकसवर,

भगवतोक्तै —“एकदेशकारी, प्रदेशकारी, यद्भूयस्कारी, परिपूर्णकारी” इत्याप्ययमेषा दृश्यते ?^१ कश्चित्स्वल्पकार्यैकदेशविरतिक्षमो भवति । कश्चिदावसमग्र(प्र)दौ शो^(३)त्यविरतिक्षम । इत्यतो भगवान्कार्यैकदेशविरत्याऽप्यु

उपासिकामवर and उपासकसमवर । Of these the *upavasatha samvara* consists of ॥ *ghṛt-angas* चत्वारि तावच्छोलागानि यावमुपावादविरति । एवमग्रमादाग मद्यपानाद्विरति । नाग्नि घनागानि यावन्नाभोजनाविरति । But according to the *Vaṅkashikas* it primarily means महाभोजनाविरति ।—केचित्स्वल्पकालभोजनात् प्रतिविरतिमेवोपासकमन्यन्ते । तस्य गृह्याप्युपासकानीति । नत्यगीतवान्नि गृह्याप्यविरतिपन्नच इष्य कृत्वा । एव तु नति भूषणा न गम्यन् । *Akk* ॥ 29 cd

^१ Cf सर्वे वैतस्यता एकदेशकार्यादय कथम् ।

यदि सव एवोपासका उपासकमवरस्या क्व भगवता एकदेशकारी परिपूर्णकारी उपासक उक्त ?

तत्पालनात् किल प्रोक्ता ।

यो हि यच्छिष्यापद पालयति स तत्कारोयुक्त । सर्वे तु सम मवरस्या ।

इवमुत्तुन्न धनते । विमत्रो मूत्रम् । उपासकवाभ्युपगमादेव सवरलाभो इति ।

यदि तर्हि विना मवरणोपवासक स्यात् विक्रमे वा भिक्षुधामणराविति स्यात्ताम् । विना हि मवरणोपवासक प्रणतिनो न तु भिक्षुधामणराविति ते त्वेवच्छन्ति काश्मीरा । *Akk* iv 31

The *Kośakara* in *Akk* iv 29 31 deals with the definition of an *upāsaka* and the *upavāsa samvara* For various views on this see *LVPak* iv pp 70 ff

Also cf विज्ञापना नु चा भन्त उपासको होतोति ?

(१) यतो लो महानाम बुद्ध मरण गतो होति धम्म सरण गतो होति मय सरण गता हानि एतावता लो महानाम उपासको होतीति । *Ang* iv p 220

(२) एसाइ भवन्त गोतम सरण गच्छामि धम्म च भिक्षु सपञ्च । उपासक म भव गोतमो धारेणु अग्गताम पाणुपण मरण मत्त नि । *Ang* i p 56

(३) तत्र हि अगहि मयप्रागता भिक्षुव उपासको उपवृत्त्या महाकला हानि महा निममा । इष भिक्षुव अरियमावको हानि पटितञ्चिक्कमनि यावमीव अरहन्ता पाणाणि पान पहाय विहरन्ति अट्ठपञ्च इमञ्च रत्ति इमञ्च रत्तिम पाणानिपान पहायमाणा निपाना पणिविरता विरगामि । इमिना पम्मन अग्न मयप्रागता हानि । अग्निप्रागता पणिविरतो हानि अग्गताम पाण्य मुसवाण पणिविरता मुगमरयमग्गतामग्गता पटिविरतो एव भतिवो रसुपरता नक्कमीनवान्निविमुक्कम्मनमागान पविपनधारणमम्मनविमूनट्ठाना पणिविरता उक्कामयनमग्गतामपाणिविरता नोति । इष भिक्षुव अरियमावका मेतामह मत्त वेत्तमा विहरन्ति इमिना नक्कम अग्न मयप्रागता हानि । *Ang* iv pp 388 ff

पासकत्वं शास्ति । न हि सर्वशीलविकलः कश्चिच्छरणगमनेच्छामात्रफेणो-
पासको भवति पङ्क्तोपधैरुद्धयद्वैकल्योपयोगवदिति ॥

अथ यदुक्तम्—“बुद्धं धर्मं संघं शरणं गच्छति” इति तत्क एते बुद्धा-
दयः ?^१ तदिदमभिधीयते—

[161] विगतावरणे ज्ञा^४ने बुद्धोक्तेर्मुख्यकल्पना ।

तदाश्रये फले चापि विज्ञेया गुणकल्पना ॥

द्विविधः[१] यत्तु बुद्धः संवृत्या परमार्थतश्च । तत्र परमार्थतो यथोक्तं
शास्त्रे—“यो बुद्धं शरणं गच्छति किमसौ शरणं गच्छति ? तानेवास्मै
बुद्धक[१]रकानशीक्षान्धर्माञ्छरणं गच्छति ।”^२ ते हि बुद्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-
विह्वम् ।” इति । तेभ्योऽपि निराव^३रणं ज्ञानं प्रधानं सर्वज्ञ^३ इति
लोकप्रसिद्ध एव तावत् पारमार्थिको बुद्धः । संवृत्यापि ‘तदाश्रये’ द्वाविंश
तालक्षणैर्योऽस्या चानुपपन्नैर्धिराजिते रूपकायेऽपि बुद्धाख्येति^४ । तत्फले
च यत्तवैशारद्यमहाकरुणादिषु^५ बुद्धोक्तिरिति ॥

^१ बुद्धसंस्कारान्धर्मानशीक्षानुभवाच्च स ।

निर्वाण वेति शरणं यो याति शरणत्रयम् ॥ *Ak* iv 32

यो बुद्धं शरणं गच्छति, अशीक्षानमो बुद्धकारकान् धर्मान् शरणं गच्छति । यथसंज्ञा
धर्मा एव बुद्धं कथं तथामनस्यान्तिके दुष्टचित्तवर्धितोत्पादनादानन्तर्व्यं भवति ? आश्रयवि-
पादनात्तेऽपि किमदिता भवन्तीति वेत्तायिका । शास्त्रं तु नैव वाचकमशेषा धर्मा एव बुद्ध
इति । किं तर्हि । बुद्धकारका इति । *Ak* iv 32

^२ Cf तथाहि त्राणार्थं शरणार्थी वर्ण्यते यश्च बुद्धं शरणं गच्छति । सोऽसौ ज्ञानं
बुद्धकारकान्धर्मान् शरणं गच्छति । *Aad* ॥ 134

^३ Cf तत्र सर्वज्ञता बुद्धत्वम् । बुद्धकरका धर्मा सर्वाकारज्ञतालक्षणा धर्मा ।
Aad p 110 Also cf यं पन विज्झि अत्थि ङीय्य नाम, संवस्सेव बुद्धता विमोक्खन्ति
कञ्जाणवसेन द्ढो । यस्मा वा चत्तारि मन्वानि अत्तना पि वुज्झि, अज्झो पि सत्ते बोधेसि
तस्मा...बुद्धो । *Vm* vii 52 For a discussion on the *sarvajñatva* of Buddha,
vide *Vm* I p 190, *Pramāṇa nartikavṛtti*, 1 30 35 and *Tattvasangraha*, pp 846
ff For a refutation of *sarvajñanāda*, see *Ślokanartika*, 2 110 143

^४ The Kosakāra does not hold this view —‘रूपकायस्य पूर्वं पदवाच्यं
विशेषात् । *Ak* iv 34 ‘रूपकायस्य पूर्वं पदवाच्यविशेषादिति’ किं ? न रूपकाय
शरणं गच्छतीति सम्बन्धः । यादृशो बोधिसत्त्वावस्थाया रूपकावस्तदृश्यं पदवादीति ।
Sak p 377

^५ यो बुद्धं शरणं गच्छतीति सम्बन्धः । नाऽप्यसंज्ञाविविधान् बुद्धधर्मानित्यपरे ।
Ak iv 34 See बोधिया बुद्धो इति कथा । *Kr* iv 6

[162] शाश्वतत्वशुभत्वाम्यां सराणि(न)यनिवृत्तिः ।

मुर्यकल्पनया तद्द्व⁽⁶⁾र्भो निर्माणमुच्यते ॥^१

नित्याचिरतत्त्वलक्षणै(ख)धारणात्तत्प्राप्तानां चात्यन्तधारणे निर्माणं पारमार्थिको धर्मः । गुणरूपनया तु प्रत्येकपुद्गलोधिसत्त्वसन्तानिको मार्गः । श्रीणि च पिटकानि धर्मो निर्माणपक्वरात् ॥

[163] आर्याः शिष्यगुणः संघस्तथैव परमार्थतः ।

नृणां नमोऽक्षराणां नमोऽक्षराणां च शैशवाणां^१ शिष्याणां सन्ताने यो मार्गः स पारमार्थिकः सद्य इत्युच्यते । सद्यस्या तु पृथग्जनकल्याणकमिहसंघ इत्यपदिश्यते ।^२

एतान्यो याति शरणं स याति शरणत्रयम् ॥

एतान्यथोक्तलक्षणां पुद्गलधर्मसंघान् शरणं गच्छति 'यो याति शरणं त्रयम्' इति ॥^३

^१ Cf धम्म नि परिवर्तिगम्मेन सद्धिं नवविधमिह काकुत्तरपम्म । *Vm T p 180*

^२ 'अष्टादश गणां कतमे ? योन्यापत्तिफलसाक्षात्तिकायं प्रतिपन्नक । साक्षात्पन्न । मङ्गलागामिफलसाक्षात्तिकायं प्रतिपन्नक । मङ्गलागामा । जनागामिफलसाक्षात्तिकायं प्रतिपन्नक । अनागामा । अस्त्वफलसाक्षात्तिकायं प्रतिपन्नक । धट्टानसारी । धर्मानुसारी । पद्मादिमुक्ता । दुष्टिप्राप्त । कुत्त । एववाचिक । अतरपरिनिवायी । उपपद्य परिनिवायी । मामिमम्वारपरिनिवायी । अनभिमतस्वारपरिनिवायी । ऊदध्वन्मोह । इमीये गणपनप्राप्त गणा ।

नवानां कतमे ? परिहाणधमा । चतुताधमा । अनुरक्षणधमा । विदनाधमा । प्रतिवेचनाधमा । अवाप्यधमा । अनादिमुक्ता । प्रणादिमुक्ता । अभिनोनागविमुक्ता । इनाम गणपत नवानां इति । *Sako pp 566-7*

See *Vm vii 93 Atm p 87 and Pagala pannatti chapter 1*

^३ Cf *Ar xvii 6-9* — इति न वसत्थं सथा इति सथा पटिपण्णाति कथा नाम ज्ञानं । तथ पण्णवत्ता मग्गवत्तानव सथा, मग्गवत्तिं पण्णो सथा नाम नतिथि इति यम पटि मग्गवत्तिं पण्णवत्तिं मग्गमुच्छावादीवत्तानाव केतुल्लकान् । न य मग्गवत्तानव सथो मग्गवत्तानुनावत्तिमुद्धं यन य इत्यादाय पण्णवत्ता अट्टपुग्गवत्ता सथा । *ArA xvii 6*

^४ Cf सर्वो वृद्धारण्यं गच्छन्ति नि गच्छन्ति ? अरुणमयी गच्छन्ति नवानां निगमप्रयवन्ति । अरुणमयी गच्छन्ति विगम निराध निवाधम इति धम्मपण्णमग्गमग्ग । अरुणमयी गच्छन्ति नवानां निगमप्रयवन्ति । इति मग्गवत्तानवत्तः । *JpI p 37*

किं स्वभावानि पुनः शरणगमनानि ? (४) वाग्विघ्नसितत्समुत्पद्यर्मे-
स्वभावानि ॥

कः पुनः शरणार्थः ? प्राणार्थः शरणार्थः । तदाश्रयेण सर्वदुःखात्यन्त-
विमोक्षात् । उक्तं हि भगवता—

“बहवः शरणं यान्ति पर्वतांश्च वनानि च ।
आरामांश्चेत्यवृक्षांश्च मनुष्या भयतर्जिताः ॥
न चैनच्छरणं श्रेष्ठं नैतच्छरणमुत्तमम् ।
नैतच्छरणमागम्य सर्वदुःखात्प्रमु^(१)च्यते ॥
यस्तु दुर्द्धं च घर्मं च संघं च शरणं गतः ।
चत्वारि चार्यसत्यानि पश्यति प्रज्ञया यदा ॥
दुःखं दुःखसमुत्पादं दुःखस्य समतिक्रमम् ।
आर्यं चाष्टांगिकं मार्गं क्षेत्रं निर्वाणगामिनम् ॥
एतद्धि शरणं श्रेष्ठमेतच्छरणमुत्तमम् ।
एतच्छरणमागम्य सर्वदुःखात्प्रमुच्यते ॥” इति ।^२

अत एव शरणगमनानि [ILL A, 5. Fol. 91 b.] स^(१)र्वसंवरसमादानेषु
द्वारभूतानि, दृष्टिसंपन्नस्य तेषां प्ररोद्धात् ।

किं पुनः कारणं काममिथ्याचारादेवोपासकस्य विरतिः शिक्षापदेषु
व्यवस्थापिता न सर्वस्मादग्रसचर्यात् ? अन्येभ्यश्च प्रकृतिसावधेभ्यो नृपावाद्
एव शिक्षापदेषु व्यवस्थाप्यते, न पारुष्यादि ? सर्वेभ्यश्च प्रतिपक्षे(क्षेप)ण-
सावधेभ्यः (२) मद्यपानादेव विरतिः शिक्षापदं व्यवस्थापितम् ? स दुच्यते—

[164] मिथ्याचारः सतां गह्रात्परित्राकरणात्तितः ।^३

^१ Quoted in *Abb.* iv. 32.

Cf. बहू वै शरणं यान्ति पर्वतानि वनानि च ।
आरामांश्चेत्यवृक्षांश्च मनुस्सा भयतर्जिताः ॥
नैतं खो शरणं क्षेत्रं नैतं शरणमुत्तमम् ।
नैतं शरणमागम्य सर्वदुःखात् प्रमुच्यते ॥
यो च बुद्धञ्च धम्मञ्च सङ्गञ्च शरणं गतो ।
चत्वारि अरियसत्त्वानि सम्मप्यञ्ज्याय पससति ॥
दुक्खं दुक्खसमुत्पादं दुक्खस्स च गतिककमम् ।
अरियञ्चट्टङ्गिकं मार्गं दुक्खसमुत्तमगामिनम् ॥
एतं खो शरणं क्षेत्रं एतं शरणमुत्तमम् ।
एतं शरणमागम्य सर्वदुःखात् प्रमुच्यते ॥ *Dhammapada*, xv. 10-14.

^२ Cf. मिथ्याचारातिषण्णत्वात्सौकर्याद्विधातितः । *Ab.* iv. 33 ab.

पापिष्ठत्वान्मृपावादो मद्यपाणं(नं) स्मृतिचयात् ॥^१

काममिध्याचारो हि लोकेऽत्यर्थं मर्दितः । परेषां दारोपघातादापायि कत्वाच्च । न तथाऽब्रह्मचर्यम् । सुकरा च गृहस्थस्य काममिध्याचारादि^(३) रतिः, दुष्करा त्वब्रह्मचर्यात् । आर्यश्चाकरणसंवरं काममिध्याचारादेव जन्मान्तरितोऽपि समते न त्वब्रह्मचर्यात् ।

मृपावादोऽपि मगवता पापिष्ठत्वाद्वाहुलमुद्दिष्य परमेनादरेणोक्तः—
“यस्य राहुल मृपावादे नास्ति सज्जा नास्ति कौकृत्यं नाह तस्य किञ्चिदक-
रणीयं वदामि” इति ।^२

मद्यपाणेऽपि स्मृतिलो^(४)पो भवति, सर्वशिक्षापदलोभो भवतीत्यतः
प्रतिक्षेपणसावद्यमपि सन्मद्यपाणं(नं) कुशाग्रेणापि मगवता नाभ्यनुज्ञातम् ॥^३

इदमिदानीमुच्यताम् । य एते त्रयः प्रातिमोक्षध्यानानास्त्रवसंधरा^४
किमेपां यत एको लभ्यते ततः शेषा अपांति ? श्रमः—

[165] सर्वेभ्यो वर्तमानेभ्यो द्विनिधेभ्योऽपि कामजः^५ ।

After this, the *Abb* (iv 33 cd) discusses अथ कथं वार्पायुक्तस्य उपासकस्य
नवरसोभो न भवति ? This topic is not discussed in *Adh*

^१ Cf मृपावादप्रसंगाच्च सर्वद्विध्याव्यतिक्रमे । *Ak* iv 34 ab

^२ Cf एवमव सो राहुल यस्य कस्मचि सम्पजानमुपावाद नत्थि सज्जा नाह तस्स
विन्नि पाण अकरणीय नि वदामि । *M* *sutta* 62.

^३ Cf प्रतिक्षेपणसावद्यमद्यादेवाद्युक्तम् । *Ak* iv 34 cd

The *Kosakāra* discusses one more topic—‘कथं पुनर्वसपानं प्रतिक्षेपणसावद्यं
गम्यत ? There are two views about it— प्रवृत्तिसावद्यं यद्यपिनि क्षिप्तमपरा ।
नार्याभिप्रायिका । *Ak* iv. 34 cd See *Aaa* p 407

^४ सवरवर्मं वनमत् । प्राणिमांससवरसगृहीतं कम् ध्यानसवरमगृहीतं कम् अनासव
मवरमगृहीतं कम् च । प्रातिमोक्षमवरसगृहीतं कम् वनमत् । त्रिगुणसवरं त्रिगुणीसवरं
विणमांसमवरं ध्यामजसवरं ध्यामरोसवरं उपासनमवरं उपासिकासवरं उपाससवरद्वयम् ।

ध्यानमवरसगृहीतं कम् वनमत् । दीर्घायममुत्पापवानां वनेयानां दीनोपधानं
एतं कामस्या वीतरागस्य या विरतिः । प्रथम - द्वितीय - तृतीयध्यानवीतरागस्य या विरतिः ।

अनासवसवरसगृहीतं कम् वनमत् । सयदग्नौन अनासवमनस्सवरद्वयं प्रतिलब्धं
अनासव विरतिः । *Asm* pp 578 See *Aaa* pp 48-9 *Vm* i 18

^५ Cf सर्वोपदेयं कामाप्तो वर्तमानेभ्य आस्यते । *Ak* iv 33 ab

प्रा^(१)तिमोक्षसंघरोः खलु सर्वेभ्यो मौलप्रयोगपृष्ठेभ्यो वर्तमानेभ्यः स्कन्धायतनधातुभ्यः सत्त्वाधिष्ठानप्रवृत्तत्वात्, नातीतानागतेभ्यस्तेषामसत्त्व-संख्यातत्वात्त्वाम्यते । 'द्विविधेभ्योऽपि' सत्त्वासत्त्वाख्येभ्यः, प्रकृतिप्रतिक्षेप-णसावरोभ्यश्च ।

त्रिकालेभ्यस्तु मौलेभ्यो लभ्येते भावनामयौ^१ ॥

^१एतौ हि मौलेभ्यः^(६)एव कर्मपदेष्वेभ्यो लभ्येते न प्रयोगपृष्ठेभ्यो नापि प्रवृत्तिसावरोभ्यः, सर्वकालेभ्यश्च स्कन्धायतनधातुभ्यो लभ्येतेऽतीतानागते-भ्योऽपि ।

अनुष्कोटिका चात्र भवति । “सन्ति ते स्कन्धायतनधातवो येभ्यः प्रातिमोक्षसंघरो लभ्यते न ध्यानानास्रवसंघरो” इति विस्तरः । प्रथमा कोटि(टि):—प्रत्युत्पन्नेभ्यः ^(७)सामन्तकपृष्ठेभ्यः प्रतिक्षेपणसावद्याश्च । द्वितीया—अतीतानागतेभ्यो मौलेभ्यः कर्मपदेष्वेभ्यः । तृतीया—प्रत्युत्पन्नेभ्यः मौलेभ्यः कर्मपदेष्वेभ्यः । चतुर्थी—अतीतानागतेभ्यः सामन्तकपृष्ठेभ्य इति^२ ॥

किं पुनरिमौ संघरासंघरोः सर्वसत्त्वेभ्य एव लभ्येते ? सर्वाङ्गेभ्यः सर्वका-रौभ्यः ? अथास्ति कश्चिद्भेदः ? ^(८)तत्र तावद्वचस्यं लभ(म्य)ते—

[166] सर्वेभ्यः सप्तत्रयातिभ्यः संघरो बाह्यकारणैः ।^३

सर्वेभ्यो संघराङ्गेभ्यः सत्त्वेभ्यश्च न कारणैः ॥

सर्वसत्त्वेभ्यः खलु संघरो लभ्यते न केभ्यश्चित् । अङ्गेभ्यस्तु विभाषा कश्चित्सर्वेभ्यो लभ्यते भिन्नसंघटः । कश्चिच्चतुर्भ्यः । ततोऽभ्यः ।^४ कर्मपदा हि संघराभ्याङ्गानि । कारणैरपि ^(९)केनचित्पर्यायेण सर्वैः, केच(न)चिदेकेन ।

^१ Cf. मौलेभ्यः सर्वकालेभ्यो ध्यानानास्रवसंघरो । *Abb.* iv. 35 cd.

^{२-३} This passage (from एतौ हि मौलेभ्यः एव to सामन्तकपृष्ठेभ्यः इति) is identical with *Abb.* iv. 35. After this, the *Abb.* has:—न तु संघरलाभकाले वर्तमाना. कर्मपदा. सन्तीति वर्तमानाधिष्ठितेभ्य इति वक्तव्यम् । अनागतानामेव संघरणं पुन्यते नातीतवर्तमानानाम् । See *Saks.* pp. 382-3. Cf. *KrA.* xx. 1.

^३ Cf. संघटः सर्वसत्त्वेभ्यो विभाषा त्वङ्गकारणैः । *Abb.* iv. 36 ab.

^४ ‘कश्चित्सर्वेभ्यः’ इति विस्तरः । ‘भिन्नसंघटः’ सर्वेभ्यः कर्मपदेष्वेभ्यो लभ्यते । वर्तनीया इत्यर्थः । सर्वकर्मपदा ‘कश्चित्सर्वेभ्यः’ । एतेष्वपि । ततो भिन्नसंघरादभ्यः संघरः धामनेरादिसंघटचतुर्भ्य एव ‘अङ्गेभ्यो लभ्यते’ । काविकेभ्यः प्राणानिपातादिभ्यस्त्रिभ्यो वाचिकान्च मृषावादात् । *Saks.* p. 383.

कथं तावत्सर्वव्ययलोभाद्वेषामोहाः कारणानीष्यन्ते ? कथमेवेन यदि मृदुमध्याधिमात्राणि चित्तानि कारणानीष्यन्ते ? पश्चिमेन पर्यायेण नियमो च्यते । अस्थि(स्ति) सवरस्यायी सर्वसत्त्वेषु संवृतो न सर्वाङ्गैर्न सर्वकारणैर्न मृदुना चित्तेन [III B, 6 Fol 92 a] (1) मध्येनाधिमात्रेण वा उपासकोपवास भ्रामने(णे)रसवरं समादत्ते । अस्ति सर्वसत्त्वेषु संवृतः सर्वाङ्गैश्च, न तु सर्वकारणैर्न मृदुना चित्तेन मध्येनाधिमात्रेण वा भिक्षुसंवरं समादत्ते । अस्ति सर्वसत्त्वेषु सर्वाङ्गे सर्वकारणैश्च यस्मिन्निधेन चित्तेन ब्रह्मसं(रा)त् समादत्ते । अस्ति सर्वसत्त्वेषु सर्वकारणैश्च न तु सर्वाङ्गैर्न उपासकोपवास भ्रामने(णे)रसवराम्मृदुमध्याधिमात्रैश्चित्तेन समादत्ते । यस्तु न सर्वसत्त्वेषु स्यादीदृशो नास्ति यस्मात्सर्वसत्त्वानुपगतकल्याणाशये स्थितः संवरं प्रति-
लभते नान्यथा, पापाशयस्यानुपरतत्वाद् ।

पञ्चनियमान(न्) कुर्व(न्) प्रातिमोक्षसंवरं लभते । सत्त्याहृदेप(श)
कालसमयनियमान(ः) — अमुष्मात्सत्त्वाहिरमासीति सत्त्वनियमः । अमुष्मा-
दह्लादित्यङ्गनियमः । अमुष्मिन्देश इति देशनियमः । मासाद्यादिति काल-
नियमः । समयं युद्धादिति समयनियमः । सुवर्तितमात्रं तु तत्स्यादेवं गृह्यते
न सत्तरः ।^१

(1) कथमशुन्येभ्यः संवरलभः ? सर्वसत्त्वजीवितानुपघाताभ्याशयेप
(ना)भ्युपगमात् ।^२ उक्तं यथा सवरो लभ्यते ॥

असत्त्वरोऽपि सर्वसत्त्वैर्भ्यः सर्वकर्मपथेभ्यश्च न तु [सर्व]कारणैः,
युगपन्मृद्धादिचित्तामायात् ।^३

* के पुनरसावरिकाः ? औरभ्रिका कौकुटिका, सौकरिका शाङ्-

^{१-१} This whole passage (from कथं तावत्सर्वं to एव गृह्यते न सवरः ।) is almost identical with *Akb* iv 36 ab See *Sakr* p 383

^२ After this, the Kōśakara discusses one more point — यदि पुनः शक्तस्य एव सवरो लभते तत्राप्यवयुक्तं स्थानं । अत्रासावनामिनेदेरमचारान् । एव च सति विनापि शमत्वागचारप्राप्त्या सुवरस्य शमत्वागो स्थानमिति वैभाषिकाः । नैव भविष्यति ।
Akb iv 36 ab See *Sakr* p 384

^३ Cf. असावरस्तु सर्वेभ्यः सर्वोपभ्यो न कारणे । *Akb* iv 36 cd.

^४ This whole passage (upto इवमावरिका) is almost identical with *Akb* iv 36 cd. Cf. इयं भिक्षुवे एकचरो पुष्पणे आरम्भिको हाति मूर्धरिका मातुन्निरो दूरो मन्ध्यापानः । वारो वोरपानरो वन्धनागारिको य वा पन उज्ज नि केचि कहरकम्पन्ता । एव सो भिक्षुवे युगलो वरन्ता हाति परगन्धितानुयामनयुता । *Aug* II, p 207

Also cf. अनेवरं कथं लभ्यम् । अमिदमना वा तन्ममपाराजतो वा तन्कर्मा व्यापानिषत् । न पुनरप्यत्र कथम् । औरभ्रिका कौकुटिकाः । *Aug* p 58.

न्तिका मातिसका मृगलुब्धकाश्चो^(१)राः वध्यघातका यन्धनपालका नागयन्धा
भ्यपाका वागुरिकाश्च । राज्ञानो दण्डनेतारो व्यावहारिकाश्च नीतिचलिता
असांवरिकाः । असंवरो भा(म)वाः, असंवरो वा येषां विद्यत इत्यसांवरिकाः ॥^१

उक्तमिदं येभ्यः [अ]संवरो लभ्यते । कथं तु तज्ज्ञाम इति नोक्तं तदा
रभ्यते—

[167] क्रियया[ऽ]संवरप्राप्तिः स^(२)हाम्युपगमेन वा ।
अविज्ञप्तिरतोऽन्यस्याः क्षेत्राङ्गादिविशेषतः ॥^३

^१द्वाभ्यां कारणाभ्यामसंवरो लभ्यते । क्रिययाऽभ्युपगमेन वा । क्रियया
तत्कुलीनतत्कर्माभ्युपगमात् । सतत्कुलीनैर्वयमप्यनया जीविकया जीविष्याम
इति । शेषाऽविज्ञप्तिरलभस्तु क्षेत्र^(४)प्राङ्गणविशेषादिति । क्षेत्रं वा तद्रूपं भवति
यथारामाविमदानमाधेयाविज्ञप्तिरुत्पद्यते । यथौषधिकेषु पुण्यक्रियावस्तुषु ।
आदरेण वा समादरे । बुद्धमवन्दित्या न भोक्तृ इति । मासाधर्मासमकानि
घा मित्य करिष्यामीत्येवमादि । आदरेण वा तद्रूपेण क्रियामीदृते कुशलाम-
कुशलां वा यतोऽस्या^(५)विज्ञप्तिरुत्पद्यते ।

उक्तमेतद्यथा संघरासंघराणां प्रतिलम्भः^३ ॥

त्याग इक्षानीं वक्ष्यः । तत्र तावत्—

[168] कामासंसंवरत्यागः शिवाणि(नि)क्षेपणादिभिः ।
पत्नीयैरपीत्येके तत्रेत्यन्ये त्वपोगतः ॥^४

^१ After this passage, the *Kośakāra* discusses the following :—

युक्तस्तावत् संवरस्य सर्वसत्त्वैभ्यो लाभः सर्वमत्वहिताभ्यासाद्येन ग्रहणान् । औरन्नि-
वादीनां तु मातापितृदायदिष्वविद्याभ्यासानां जीविनहेतोरप्यहन्तुकामानां कथमसंवर
सर्वसत्त्वैभ्यो युज्यते ? सर्वथा नास्ति विकल्पः प्रादेशिकदत्तासंवरिक इति वैभाषिका ।
यथाभ्युपगम विज्योपेति स्यात् प्रादेशिकोऽन्यसंवरः संवरत्वाभ्यासादिविद्यादिनि सौत्रान्तिकाः ।
तन्मात्रशीलदो गीत्यप्रतिबन्धान् । *Abb. iv. 36 cd.*

^२ Cf. असंवरस्य क्रियया लाभोऽभ्युपगमेन वा ।

शेषा विज्ञप्तिरलभस्तु क्षेत्रदानादरेहणात् ॥ *At. iv. 37.*

^{३-३} This whole passage (from द्वाभ्यां कारणाभ्यां to प्रतिलम्भः) is almost
identical with *Abb. iv. 37.*

^४ Cf. प्राप्तिमोक्षदत्त्यायः शिखानिक्षेपणाच्च्युतेः ।

उभयव्यञ्जनोत्पत्तौ लच्छेदाभिज्ञात्वात् ॥ *At. iv. 38.*

सूत्रविरोधादयुक्तमिति चे[दत्रोप]दिशन्ति—

सूत्रे ध्वंसोक्तिरन्यार्था यथेय्याशङ्कनादिषु ॥

भगवताञ्च (२) “अभिधुर्भवति” इति शासनस्थित्यर्थं दुर्वृत्तविनेयावसा-
दनार्थं चोक्तम् । यथा—“ईप्सिको भवति मत्सरी शठो मायावी मिथ्यादृष्टि-
रित्येयमादिदोषयुक्तः कश्चिन्मन्त्रजातीयः^१ पापमिश्रुर्णि(नि)र्वासयितव्यः ।”^२
न च चित्ताविदूषणादमिच्छुत्वं भवति विनेयशासनार्थतत्त्व[विद्]भिरित्युक्तम् ।^३
तद्वदत्रापि द्रष्टव्यमिति ।

तस्मात्पूर्वोक्तलक्षण एव मिश्रुर्ण(नि) (३) यथाह कोशकारः ।^४

^१ अन्येषामपि स्वदोषोपादानात् कश्चिन्मन्त्रजाताः । *Ada* p. 259.

^२ Cf सन्नाताय विमानाय पापिच्छो कोपनो इति ।

मवली वरुणो पलासी च हस्तुकी मच्छरी सरो ॥

सर्वे सममा हुत्वा न अभिमिश्रिज्जयाप न ।

कारणव निद्रमय कश्चिन् अपकस्सप ॥ *Ang* iv. p. 172

^३ For an allied controversy, see *Dhr A* III 123-131 —सो [वित्तव-
वावी] एव पुच्छितम्बो—‘सपज्ञानमुसावादे एव किं होतो’ इति ? ज्ञानतो सपज्ञानमुसावादे
दुष्कटं होतो’ इति वक्तव्यं । ततो वक्तव्यो ‘विनयस्त इह मूलमि—कायो च बाजा च,
सम्मासम्बुद्धेन हि लब्धावर्तितो इमेतु येन द्वीपु द्वारेषु पञ्चाङ्गात्, मनोद्वारे आपत्तिपञ्चाङ्गापन
मान नस्य । त्व अतिविम पकनञ्जू, यो सत्यारा अपञ्जते ठाने आपत्ति पञ्चाङ्गापति,
सम्मासम्बुद्ध अन्नाचिकवसि, जिनचक पहरमी’ इति... *Dhr A* III 130.

^४ V *supra*, *Ad kārikā* 160

^५ Cf. यत्सहि भगवतोक्तम्—“मिश्रुर्भवत्यश्वमणो अशाक्यपुत्रीयो ध्वस्यते मिश्रु-
भायाह” । कतमस्य भवति ध्वस्त पतित पराजितमिति । परमार्थमिधुत्व सन्धाय-
तदुक्तम् । इदमविसाहस वर्तते । विनवातिसाहसम् । यत् भगवता नीतार्थं पुनरग्न्या
नीयते । दोशीलदाय च बहुकलेशेभ्य प्रत्यया दीयन्ते । यथमेतन्नीतार्थम् । एव हि विनये
निर्देश—“चतुर्विधो मिश्रुः... अस्मिन्स्वर्गे ज्ञातचतुर्थकर्मपितृपन्नो मिश्रुः” इति । न चातो
पूर्वं परमार्थमिधुरासोद्यत पश्चादभिधुर्भवेत् ।

यच्चोक्तमेकदेशतोमादिति । अत्र शास्त्रैव दत्तोऽप्युपयोगस्तथा “सात्तो मस्तकच्छिन्नोऽ-
भव्योऽङ्कुरितरवाय, अमव्यो विरुद्धं वृद्धि विपुलतामात्तुम्” इत्युपमा कुर्वता । च पुनर-
पमार्थं । एवमेकदेशस्यापि मूलभूतस्य च्छेदादभव्यः सवरक्षो विरोधुमिति । शास्त्रा य
चाधिकृत्योक्तम्—

नाशयत कारणवकं कश्चिन्मन्त्रपक्षयः ।

अयोत्ताविन बाह्यत अभिधुं निद्रुवादिनम् ॥

[170] सद्धर्मान्तर्द्वितोऽन्ये^१ अन्ये नापूर्वाप्रतिलम्मतः ।

अन्ये पुनर्ब्रुवते—सद्धर्मान्तर्धानिऽपि संवरस्यागो भवति । तत्तु नैवम् । यस्मादपूर्वंस्तदा नोत्पद्यते । उत्पन्नस्तु यथोक्तैरेव कारणैर्विनश्यति ॥

अथ ध्यानानाम्प्रवसंवरयोस्त्यागः कथम् ? तदिदमपदिश्यते—

भूसंचारेण हान्या च त्यज्यते ध्यानजं शुभम्^२ ॥

स^(४)र्वमेव अत्र ध्यानानां कुशलं ह्यध्याभ्यां कारणाभ्यां त्यज्यते । उपपत्तितो वा भूमिसंचारात्पूर्वं वाऽथो वा । परिह्राणितो वा । समापत्तेर्निकायसमागत्यागाद्येति ॥^३

[171] तथाऽऽख्यातमार्यन्तु फलाप्त्यवविहानिभिः ।^४

“यद्यैव रूपासं कुशलं भूमिसंचारह्राणि(नि)भ्यां त्यज्यते तथैवाख्यातम् । आर्यं तु कुशलं त्रिभिः कारणैस्त्यज्यते । (४) फलप्राप्तितः पूर्वको मार्गस्त्यज्यते ।^५

इति तस्य कीदृशो भिक्षुभावः ? यादृशस्तावुद्योऽस्तु अस्ति तु भिक्षुभावः । “यदि हि दी दीन्यादि भिक्षुः स्वात्, शिखादत्तको न स्यात् । न त्रयं ब्रूम सहाध्यावस्था सर्वः पाराजिक इति । यन्तु पाराजिकः सोऽवस्वमभिक्षुः । क्वचित्तु सन्तानविशेषात् पाराजिक एकचित्ते-नाप्यप्रतिष्ठादनादिति अवस्थापित धर्मस्वामिता । यदि तर्हि पाराजिको न भिक्षुः किं पुनर्न प्रजायते ? ... कदाचामन्ये निर्बन्धो यद्यती तयानुतोऽपि भिक्षुर्धर्मोऽस्तु तस्मै तावदाप्य भिक्षुत्वात् । Akb iv 39 cd

See Aaa. p 456

^१ Cf सद्धर्मान्तर्द्वितोऽन्ये ।

सद्धर्मस्वान्तर्धानादित्यपरे । यस्मादन्तर्हिते सद्धर्मे सर्वनिषासीमाकर्मान्ता प्रतिप्रशम्यन्त इति । “सद्धर्मान्तर्धाने तु विनयकर्माभावात्पूर्वसंवरलाभो नास्ति । लब्धस्य तु नास्ति त्यागः । Akb. iv 39a

^२ Cf. भूमिसंचारह्राणिभ्यां ध्यानाभ्यां त्यज्यते शुभम् । Ak. iv 40ab.

^३ निवृत्तसमागत्यागाच्च विच्छिन्निभिः । निर्वचभागीय यत् पृथग्जनवस्थायां मुत्पादित यावन्तान्तिरिति । तदसंख्यं भूमिमचारे निवृत्तसमागत्यागेन त्यज्यते । यदा कामघाती भूत्वा तर्कयोग्यते । Sakr. p. 387

^४ Cf. तथाऽऽख्यातमार्यन्तु फलाप्त्यवविहानिभिः । Ak. iv. 40 cd.

^५ This passage (from यथैव व्याप्य to तावत्संवरस्त्यज्यते) is almost identical with Akb iv 40 cd.

^६ पूर्वको मार्ग इति । प्रयोगानन्तर्यविभुक्तिमार्गस्वभावः प्रतिप्रशमयः । Sakr. p 388.

अक्षोत्तापनेन मृद्धिन्द्रियमार्गः । परिहाणित उत्तरो मार्गः । फलं फलवि-
शिष्टो वा ।^१ एवं तावत्संवरस्त्यज्यते ।

असंवरं दमप्राप्तिर्जीवितोत्सर्जणा(ना)दिभिः ॥^२

त्रिभिः कारणैरसंवरच्छेदः । संवरप्राप्तिः । यदि संवरं समापद्यते
ध्यानसंवरं वा प्रतिलभते हेतुप्रत्ययबलेन ^(७)समाधिलामात्तेनासंवरस्त्याज्यते ।
प्रतिद्वन्द्वयलीयस्त्वात् । मरणेन चाध्वयत्यागात् । द्विव्यञ्जनोत्पादेन बाध-
यधिकोपनात् । शब्दजलत्यागेऽप्यकरणाशयतः संवरमन्तरेणासंवरच्छेदो
नास्ति । निदानपरिवर्जणे(न)न प्रवृद्धरोगामिवृत्तिवत् ॥^३

अथ संवरासंवरविनिर्मुक्ता कथमविज्ञप्तिस्त्यज्यते ? तदुच्यते—

[172] ^(७)चित्तवेगादिविच्छेदैरविज्ञप्तिस्तु मध्यमा ।^४

येण(न) खल्वसौ प्रमादक्लेशवेगेणा(ना)विज्ञप्तिराक्षिप्ता तस्य विच्छेदा-
स्तापि विच्छिद्यन्ते(ति), कुम्भकारत्वरूपमिव । समादानत्यागादपि विच्छि-
द्यते । क्रियाविच्छेदादपि विच्छिद्यते । चैत्यमिहारक्षेमादेरप्यर्थस्य विच्छे-
दाद्विच्छिद्यते । आयुषोऽपि कुशलमूलानामपि विच्छेदाद्वि^(८)च्छिद्यते ।^५

कामाप्तं कुशलं नाम त्रिभिर्मूलच्छिदादिभिः ॥^६

कामावधरं पुनः कुशलमरूपस्वमार्थं ह्याभ्यां करणाभ्यां त्यज्यते ।
कुशलमूलसमुच्छेदात्, रूपारूप्यधातूपपत्तिश्च ।

[173] प्रतिपक्षोदयाल्लिप्तं त्रिधात्वाप्तं विहीयते ।^७

^१ फलं फलविशिष्टो वेति । उत्तरो मार्गोऽधिकृतः । तदप्याज्ञानागामी मयनागामी-
फलात् परिहीयते, तेनानागामीफलमुत्तरो मार्गस्त्यज्यते । यदि त्वनागामी द्वितीयं ध्यान
लभते, तस्माच्च परिहीयते, य तस्य फलविशिष्टो मार्गो द्वितीयध्यानभूमिर्वस्त्यज्यते । *Ibid*

^२ Cf असंवरः संवराप्तिर्मृत्युद्विव्यञ्जनोदर्थः । *Ak* iv. 41 ab

^३—^३ Thus whole passage is almost identical with *Ak*. iv 41 b After
thus, the *Ak* has — य बाधवरिक उपवास मूलानि किमत्र तस्मात्तन्वरात्पुनरसंवरं
गच्छताहोस्तिर्नैव एव न नासंवरम् ? असंवरमिति त्यजे । त्वयाद्यसंवरानात्यन्तिकत्वात् ।
प्रदीप्त इवायं विष्ट पुनः स्वामत्ता नाप्रयुज्यमानो गच्छतीत्यपरे ।

^४ Cf वेगादानक्रियायां युर्मूलच्छेदेस्तु मध्यमा । *Ak* iv 41 cd

^५—^५ Thus passage is almost identical with *Ak* iv 41 cd.

^६ Cf. कामाप्तं कुशलमप्य मूलच्छेदोद्बन्धवन्मत् । *Ak* iv. 42 ab

^७ Cf प्रतिपक्षोदयात् विलप्टमरूपम्तु विहीयते । *Ak* iv 42 cd

क्लिष्ट त्वरूपस्वभाव सर्वमेव प्रतिपक्षोदयाद्विहीयते । यस्योपक्षेश
प्रसारस्य य प्रहाण^(१)मार्ग, तेनासा सपरिवार परित्यज्यते । नान्यथा ॥

अथ केषा सत्त्वानामसर्वो भवति केषा सवर ? तदपदिश्यते—

मर्मे कामेषु रूपे द्वावे(वे)को रूपिषु लाभतः^१ ॥

कामेषु खलु सर्वशरदपण्डकादीनि हित्वा 'कु'रुं हित्वा । देवाना
मपि सवर ।^३ इत्येता गतिद्वय सवरासवरौ विद्येते । नान्येति ॥

कर्माधिकारादिदानौ सु[III B 7 Fol 93 a]^(१)कोकोहिष्टाना कर्मा(र्म)
णा निर्देश करिष्याम । उच हि सूत्रे—“त्रीणि कर्माणि कुशलमकुशलम
प्याहृत च ।” तेषा लक्षणमिदमुच्यते—

[174] यदिष्टफलदं कर्म कुशलं तदुदाहृतम् ।

निपर्ययेणकुशलमव्याहृतमतोज्ञेयथा ॥^४

यत्क्षरिणप्रमिषाक णि(नि)गंणप्रा[एक] चे(च) दु क्षपरिप्राणात्,
तत्कुशलमत्यन्त धा, तत्कुशलम् । निरुक्तिरपीयम् । नि^(२)रघद्येयमनुप्यली
रूपनिर्गतणा(ना)च्छिउक्षिनवित्रकररूपनिर्गतण(न)उत् । कुशलमिष कुशल
मीपमिषोऽय शब्दनिगश । तद्यथा शिक्षित पुरुष कुशानक्षतद्वस्तो लुनाति
स कुशल इति निरुच्यते, तद्वदन्यामपि जियामविहृता सपादयन् कुशल

^१ Cf नृणामसवरो हित्वा गच्छपण्डिकाहृतीव ।

कु'रुं च सवरौऽप्येव देवानां च मृषा त्रय ॥ Ak. iv 43

^२ The Kōśāṅkara discusses this point in detail —गच्छादीनां सवरौ नास्तीति
वय गम्यन् ? कर्मास्याग्निमात्रतया प्रतियुक्त्यान्त्यामान्त्वान्तीव्रम्य च ह्याभ्यपन्नाप्य
स्यामावाग प्रदिद्वन्मावान ममानसमाध्यमावान । Akb iv 43 b See Astm
p 57 V supra p 47 n 2

^३ प्रातिमोक्षमवरो भनूय्याणादेव न देवानाम । अमत्रवान । ध्यानागाधमवरो
तु हनुवमधमभावनायवाममत्रवम् । Sakp p 389 For a controversy on this see
सवरकथा Ak III 10—इति सवरकथा नाम द्वौनि । तय यम सवरनिसे देवे उपादाय
तनुतरिबेनु वरमा त पञ्चवशानि न ममाचरन्ति तस्या सवरौ अत्यो नि लडि ते सपाय
पुष्टा सक्वादिम । ममा सवरौ नाम सर्वस्तम्ब असवरे सति होति तस्या अमवरपुष्पा
मत्रवादिम । त्वन्तु पाषाणिनादीन अमावन पञ्चमवरो इतरस्म AkI III 10

Also cf बह्वर्चरियकथा Ak : 3

^४ Cf अग परमिन्नी कश्चिन्गोपिकारायूनादिष्टानां कर्मणां निर्णेग आरत्तयन् ।
समाक्षमतरस्म कु'रुंमाकु'रुंतेतरत् । Ak. iv 45 ab

इत्युच्यते ।^१ 'विपर्ययेणाकुशलम्' उपोत्तूकादिवत् । 'अव्याकृतमतोऽन्यथा'
(३) उभयविपाकानिर्वर्तशा(ना)त् ॥^२

अन्यान्यपि त्रीणि कर्माण्युक्तानि । पुण्यमपुण्यमानेज्यं च । तत्र सायत्

[175] कामाप्तं प्रथमं पुण्यमपुण्यमशुभात्मकम् ।

ऊर्ध्वभूमिकमानेज्यं विपाकं प्रत्यनेजनात् ॥^३

कामाद्यचरं हि कुशलं कर्म पुण्यमकुशलमपुण्यमित्युच्यते । ऊर्ध्वभूमि-
कमानेज्यम् ।^४ तदूर्ध्वं घातुद्वये शुभं कर्मानेज्यमित्युच्यते । कस्मात्पुनरेत-
दने^(५)ज्यमित्युक्तम् ? 'विपाकं प्रत्यनेजनात्' ।^६ 'कामाद्यचरं हि कर्म विपाकं

^१ Cf कुशलसदो ताव आरोग्य अनवज्ज-छेक-मुखविपाकेषु दिस्सति । 'वचनस्था पनेत्य-कुच्छिते पापके अकुच्छते धम्मं सलयन्ति चलयन्ति' इति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकारेण सयन्ती ति कुसा । अकुसलसत्त्वाने कुप्पे सूनन्ती ' ति कुसला । कुच्छित्तान वा सानतो तनुकरणतो ओसानकरणतो जाण कुम नाम । तेन कुप्पेन सातव्वा ति कुसला । ' यदा वा कुसा उभयभागवत् हृत्पद्मेन लुनन्ति, एवमिमे पि उप्पजानुप्पन्नभावेन ' मक्खिलेसपक्ख लुनन्ति । *DhsA* II 8-10

^२ Cf तेषु पन अनवज्जगुक्विपाकलवत्तणा कुसला, सायज्वदुक्खविपाकलवत्तणा अकुसला, अविपाकलवत्तणा अव्याकृता । *DhsA* II 10

^३ Cf पुण्यापुण्यमनिज्जञ्च भुज्जवेत्तादि च प्रथम् ॥

कामभातो शुभं कर्म पुण्यमानेज्यमूर्ध्वजम् । *Ab* IV 45 cd and 46 ab

^४ मानेज्यमिति । एज्ज कम्पन इत्यस्य घातोरेतद्वृत्तमानेज्यमिति । यदा त्वानिज्यमिति पाठस्तदा इणे प्रकृत्यन्तरस्पर्यतद्वृत्त इष्टज्यम् । *Saks* p 344

आनिज्यकर्म कथमन ? रूपारूप्यप्रतिसम्बन्ध कुशलं कर्म । *Asm* p 54 कामप्रति-
सम्बन्ध कुशलं पुण्यम् । रूपारूप्यप्रतिमपुक्तवानिज्यम् । *Aaa* p 184

^५ Cf किं गुण कारण सेञ्चितमेवाग्यवानिज्जमुक्तम् ?

तदभूमिपु यत् कर्म विपाकं प्रति नेज्जति । *Ab* IV 46 cd

The term *ānēja* primarily refers to the four *Arīpa-dhyānas*. The fourth *Rūpāraṇhara-dhyāna* is also called *ānēja* सो 'चतुत्थ ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति । सो एव समाहिते चित्ते 'आनेज्जणत्ते' (*Ang* II p 211) But here even the first three *rūpa-dhyānas* are called *ānēja* due to 'विपाकं प्रत्यनेजनात्' ।

^{६-८} This passage (from कामाद्यचरं to तिर्यक्प्रतेषु विपच्यते) is identical with *Abb* IV 46 cd After तिर्यक्प्रतेषु विपच्यते, the *Abb* has रूपारूप्याद्यचरं तु कर्मान्यभूमिकमानस्या भूमी विपक्व न जातुमुत्सहत् । तस्माद्व्यवस्थितविपाकत्वादानेज्य-
मित्युच्यते ।

प्रति कम्पते लक्षणोपमसूत्रस्या(न्या)येन ।^४ कथम् ? अव्यवस्थानात् ।^५
अन्यगतिकमपि ह्यन्यस्या गतौ विपच्यते । तदन्यदेव नैकायिकं चान्यत्र
देवनिकाये । यदेव हि प्रमान)ण)वलवर्णसुखभोगादिसंवर्तनीय कर्म देवेषु
विपच्येत तदेव कदाचिदन्य^(६)प्रत्ययवशान्मनुष्यतिर्यङ्गप्रेतेषु विपच्यते ।^७
कर्मजातिचोदनेयं भगवतो विवक्षिता न द्रव्यचोदनेति ।

अत्राह । ^३ननु च त्रीणि ध्यानानि सेञ्जितान्युक्तानि^८ भगवता—
“यदेव गितर्कित विचारितमिदमत्रार्या इञ्जितमित्याहुः”^९ इत्येवमादि ?
समाध्यपक्षास्तास्तेषा सन्धायैवमुक्तम् । आनेज्यान्यपि तु तान्युक्तान्यते
व्यसूत्रे,^६ आ^(७)नेज्यसंप्रेषणमिनी प्रतिपद्मारभ्य ॥^८

^४ Cf सव्यथा पि भिक्खवे पुरियो लोणफलं परित उदकमल्लवे पक्षितपय्य । तं किं
मन्ताय भिक्खवे अपि नु तं परित उदकमल्लके उदकं अमुना लोणफलेन लोणमस्तं अपेय्यं ति ?
एव भन्ते ।

सव्यथा पि भिक्खवे पुरियो लोणफलं गन्ताय भविष्या पक्षितपय्य । अपि नु सा गता
नदी अमुना लोणफलेन लोणा अस्तं अपेय्या ति ?

न। हेव भन्ते ।

एवमेव को भिक्खवे इधक्खस्तं पुण्णलस्तं अप्यमत्तकं पि पापं कतं तमेन निरम
उपनति । इधं पनं भिक्खवे एक्खस्तं पुण्णलस्तं तादिसं यधं अप्यमत्तकं पापं कम्मं कतं
विट्ठपम्मवेदनीयं होति भागुं पि स्मायसि बहुदेव । *Ang. L p 250*

^५ Cf तस्य वसमा कामावचरविपाकं अत्तनो कुसलं मदिसं पि होति असदिसं पि
तस्मा न तं कुसलानुगतिकं नत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पनं यथा हृत्पिजसं
पक्वनादीनं छाया हृत्पिमादिर्गन्ता यं होन्ति तथा अत्तनो कुसलमदिसमं होती ति ।
कामावचरं यं कम्मं यदा वदाचि विपाकं देति म्पाकरूपावचरं पनं अनन्तरा यव दुनिवसिमं
अत्तमावे विपाकं दति । *Dhs. A. III. 651 See Vipakuddhara katha Dhs. A.*
III 587-651

^{३-५} This whole passage (from ननु च to प्रतिपद्मारभ्य) is identical with
Akk. IV 46 ab

^४ Cf अष्टापक्षालमुष्णत्वादाविञ्जनुं अनुयङ्गम् । *Ak. VIII 11 ab*

V suttā Ad karikā 546 See LVP. Ak. IV p 107, n. 1

^५ Cf इदं कोहं उगपि इञ्जितमिमं वगमि निञ्च तस्य इञ्जितमसि—यदेव तस्य
विनश्चविचारा अनुददा होन्ति इदं तस्य इञ्जितमसि । दुनिधं ज्ञानं यदेव तस्य वीतिमुलं
अनिदं होति इदं तस्य इञ्जितमसि । तनिधं ज्ञानं यदेव तस्य उपेक्षागुलं अनिदं होति
इदं तस्य इञ्जितमसि । अनुत्वं ज्ञानं उपमग्गं विहरति । इदं कोहं उगपि अनिञ्ज
तमि वराणि । *M. suttā 66.*

^६ *Akk.* has आनिजमूत्र ।

पुनरण्या(न्या)नि त्रीणि कर्माण्युक्तानि—“सुखवेदनीयं दुःखवेदनीयं, अतुःखासुखवेदनीयं च ।” तत्र

[176] सुखवेद्यं शुभ(सं) कर्म ध्यानादर्वाकुरीयकात् ।
उपेक्षावेद्यमन्यत्र दुःखवेद्यन्तु पापकम् ॥^१

तत्र शुभं कर्म यावत्तृतीये ध्याने सुखवेद्यमित्युच्यते । एतावती खलु भूमिः (१)सुखाया वेदनायाः । तदेव चतुर्थध्यानात्प्रभृत्युपेक्षावेदनीयमित्युच्यते । अकुशलं तु कर्म दुःखवेदनीयमित्युच्यते ।^२

किं पुन(न)र्वेदनैव विपाकः ?^३ नेत्याह । प्राधानिकोऽयं निर्देशः(शः) । सचतुस्कन्धसम्भारं हि सुखमभिप्रेतम् । दापान्तिकानां तु सुखैव वेदना विपाकः चेन्नैव च कर्म । आभिधर्मिकानां तु प^(१)श्चस्कन्धो विपाकहेतुः पञ्चस्कन्धाश्च विपाक इति ।^४

कथं पुनरवेदनास्वभावं कर्म सुखवेदनीयमित्युच्यते ? सुखाया वेदनाया हितं सुखवेदनीयम् । सुखोऽस्या वेदनीयो विपाक इति वा ।^५

किं पुनरदुःखासुखा वेदना चतुर्थध्यानादयो न विद्यते ? न खलु न विद्यते । किं तर्हि ?

[177] अथोऽपि मध्यमं कर्म ध्यानेना^(१)स्त्येपि निर्वृतेः ।
युगपत्त्रिविपाकेष्टेर्यान्तरविपाकतः ॥^६

^१ Cf. सुखवेद्यं शुभं ध्यानादातृतीयावतः परम् ।

अदुःखानुसूच्यं तु दुःखवेद्यमिहाशुभम् ॥ *Akh. iv. 47.*

^२ अकुशलं कर्म दुःखवेदनीयम् । इहग्रहणं कानपातावेव तद्भावशापनार्थम् । *Akh. iv. 47 d.*

^३ Cf. न चैषा वेदनैव फलम् । किं तर्हि ? ससंभारा । *Akh. iv. 47.* तत्सम्भारंरिति । सम्प्रगते उत्पाद्यतेऽनेनेति सम्भारः । इन्द्रियविषयलक्षणः । तेन सम्भारा वेदना फलम् । *Saky p. 390*

^४ See *Akh. iii. 54 cd* and *Saky. pp. 211—215.*

^५ Cf. कथं पुनरवेदनास्वभावं कर्म सुखादिवेदनीयमित्युच्यते ? सुखवेदनार्थं हितं सुखवेदनीयं सुखोऽस्य वेदनीय इति वा । कश्च वेदनीयः । यो विपाकः । स ह्यसौ विद्यते सुखस्य वा वेदनीयं येन सुखं वेदयते । स्नानीयवृषायवत् । *Akh. iv. 47.*

^६ Cf. अथोऽपि मध्यमस्त्येके

अथे पुनराहुः । तदेतन्मध्यमदुःखासुखवेदनीयं कर्मोक्तमेतच्चतुर्थध्यानादयोऽप्यस्ति । किं कारणम् ?
ध्यानान्तरविपाकतः ।

अदुःखामुखवेदनीयं खलु कर्म चतुर्थध्यानादघोऽप्यस्ति तृतीये द्वितीये प्रथमे च ध्याने^१ । परिनिर्वृते उपेक्षायां च स्थितः परिनिर्वाति ।^२ किञ्च, 'युगपत् त्रिविपाकेष्टेः ।' उक्तं हि—“स्यात् त्रयाणां कर्मा(र्म)णामपूर्वाचरमो विपाको विपच्यते । स्यात्सुखवेदनीयस्य रूप, दुःखवेदनीयस्य चित्तचैतनसिका धर्माः, अदुःखामुखवेदनीयस्य चित्तविप्रयुक्ताः” इति ।^३ अतोऽप्यस्त्यधस्ताद्दुःखामुखवेदनीयं कर्म । किञ्च, ‘ध्यानान्तरविपाकतः ।’ नहि ध्यानान्तरे^४ उपे[III A, 7 Fol 93b]क्षामन्तरेण विपाकोऽप्या वेदना विपच्यते । तत्र सुखं दुःखयोरभावात् ॥^५

[178] पुनश्चतुर्विधं कर्म दृष्टवेद्यादिभेदतः ।^६

ध्यानान्तरकर्मणो ध्यान एव सुखद्वय विपाक इत्युक्ते । नैव तस्य वदना विपाक इत्यपरे । तदेतदुच्यते । शास्त्रे हि पठित—‘स्यात्कर्मणश्चैतनसिकयेव वेदना विपाको विपच्यते । स्यात्कुसलस्यावितर्कस्य कर्मण इति

अपूर्वाचरम पाकस्त्रयाणा जेष्यते यत् ॥ *Akb* iv 48

See *Saky* pp 390 1

^१ Cf उपेक्षा यम दसविधा होति—छद्गुपेक्षा ब्रह्मविहारूपेक्षा वाङ्मगुपेक्षा विरियुपेक्षा सखारूपेक्षा वेदनूपेक्षा क्षिपस्सनुपेक्षा तत्रमञ्जुपेक्षा ज्ञानुपेक्षा पारिसुद्धि उपेक्षा ति । इति इमानु उपेक्षानु ‘ज्ञानुपेक्षा’ इय [ततियज्जाले] अधिप्येता । एत्थाह—ननु चाय अत्यतो तत्रमञ्जुपेक्षा व होति ? सा च पठमदुतियज्ज्ञानमु पि अतिय^१ । सा कस्मा न वृत्ता ति ? अपरिच्यतकिञ्चित्तो वितवकादीहि अभिमूतता । *Dh: A* iii 349 354

^२ For a controversy related to this, see, *Kv* xxii 3—इदानीं ज्ञानेज्जकया नाम होति । तस्य भगवा चतुत्यज्ज्ञान ठितो परिनिज्वायीति सत्त्वकत्वा अरहा बानेज्ज ठितो परिनिज्वायीति यम लद्धि, सेय्यया पि एकज्जान उत्तरापयकान । *KvA* xxii 3

^३ Quoted in *Akb* iv 48 cd अपूर्वाचरम इति । युगपदित्यर्थः । सुखवेदनीयस्य रूपमिति चधुरादित्रय । दुःखवेदनीयस्य पञ्चविज्ञानकायिका । दोषमस्याविपाकत्वात् । चित्तविप्रयुक्ता इति जीवितेदिशदय । *Saky* p 391

^४ For a controversy on *Dhyanantara*, see *Kv* xviii 7—इदानीं ज्ञानसं-रित्तया नाम होति । तस्य येम समय पञ्चकनय पञ्च ज्ञानानि विभक्तानि, केवल तयो ममापी उरिद्विग्न, अस्मिन्नविचारमतस्त समाधिदो ओवान अज्ञानतान पठमस्त च दुतियस्त च ज्ञानस्म अन्तर ज्ञाननिरिक्ता नाम एता नि लद्धि, सय्यया पि सम्मितीयानञ्च अयकान । *KvA* xviii 7 See *Points of Controversy*, p 329

^५ After this, the *Kosakāra* discusses one more topic—*Pāṭhaḍḍa vedanīyā* (*Akb* iv 49), which is not discussed in *Akh*

^६ Cf नियतानियत सत्त्व नियतं त्रिविधं पुनः ।

दृष्टवर्मादिवेद्यावात् पञ्चधा कर्म वेदना ॥ *Ak* ix 50

तदेतत्कर्म समासतो द्विविधं, नियतवेदनीयमनियतवेदनीयं च । तत्र नियतवेदनीयं^१ त्रिविधम् । दृष्टधर्मवेदनीयमुपपद्यवेदनीयमपरपर्यायवेदनीयं च—इत्येतत् त्रिविधं कर्म नियतवेदनीयं^(२)यम् । चतुर्थमनियतवेदनीयम् ।^३

तत्र दृष्टधर्मवेदनीयं यत्रैव जन्मनि कृतं तत्रैव विपच्यते । उपपद्यवेदनीयं यद् द्वितीये जन्मनि । अपरपर्यायवेदनीयं तस्मात्परेण ।

अतः पुनश्चतुर्विधात्कर्मणः कतमेन जन्माक्षिप्यते ?

जन्मनस्त्रिमिराक्षेपो दृष्टधर्माह्वयादृते ॥^४

न खलु दृष्टधर्मवेदनीयेन कर्मणा निकायसमाम् ^(५)आक्षिप्यते ॥

अथ कस्मिन्धातौ कस्यां वां गतौ कतिविधं कर्माक्षिप्यते ?

[179] चतुर्थामपि चाक्षेपः सर्वत्र नरकादृते ।

न तत्रेष्टफलाभावाज्जुमं यस्माद्विपच्यते ॥^५

सर्वेषु खलु त्रिषु धातुषु सर्वासु च पञ्चसु गतिषु अतुर्णामपि कर्मणा-
माक्षेपः कुशलानामकुशलानां च । नरकाम्बर्जयित्वा । नरकेषु हि दृष्ट[धर्म]-
वेदनीयं कुशलं नाक्षि^(६)प्यते । तत्रेष्टविषाकाभावादप्यत् त्रिविधमाक्षिप्यते ।
किञ्च,

अपरे पुन पञ्चविधं कर्मैच्छन्ति । अनियतवेदनीयं द्विधा कृत्वा । विपाकन
नियतमनियतं चेति । *Akb* iv 50

^१ For a controversy on the term *nyata*, see *As* xxi 8—इदानीं
कम्मकथा नाम होति । तस्य यस्मा दिट्ठधम्मवेदनीयादीनि दिट्ठधम्मवेदनीयादीहि नियतानि,
तस्मा सज्जे कम्मा नियता ति यस एदि, सेय्ययापि तेसज्जेव [अण्णकानञ्च एकञ्चान
उत्तरापयकान] । एत्थ दिट्ठधम्मवेदनीयं दिट्ठधम्मवेदनीयमेव । सदे दिट्ठेव धम्मे विपाक
वेत्तु सक्कोति, वेत्ति, सो चे अहोसिक्कम्म नाम होति । *KsA* xxi 8

^२ After this, the *Kośakāra* gives various views about the *vipaka* of *dris-
tadharma vedanija* जन्मान्तरेऽपि अस्ति दृष्टधर्मवेदनीयस्य कर्मणो विपाक आरम्भवशात्-
त्रामव्यवस्थानमित्यपरे । सा भूतदेवमिष्टं कर्म तस्यान्विष्टो विपाक इति । तदव मेच्छन्ति
वैभाषिकाः । दाष्टान्तिकास्तु चतुर्विधं कुर्वन्ति तेषां तत्कर्माष्टविधं दृष्टधर्मवेदनीय
नियतमनियतं च । एव यावदनियतवेदनीयम् । नियमव त् दृष्टधर्मादिवेदनीयमनियत
चतुर्धमिति वर्णयन्ति । *Akb* iv 50 a

^३ See *As* p 58

^४ Cf निकायाक्षेपश्च त्रिविधः ।

सर्वत्र चतुराक्षेपः क्षमास्य नरके त्रिधा ॥ *As* iv 51 bod

[180] नोत्पद्यवेद्यकृत्त यद्विरक्तः पृथग्जनः ।

स्थिरो नापरकृचार्यश्चलोऽपि भवमूलयोः ॥^१

^१ यत् खलु भूमेर्विरक्तः पृथग्जनः^२ स च स्थिरो भवत्यपरिहाणधर्मा स घ(त)त्रोपपद्यवेद्यं कर्म नाक्षिपति ।^३ त्रिविधमन्यत्करोति ।^४ आर्यपुद्गलस्तु धीतरागो न च परिहा^(५)णधर्मा तत्रोपपद्यवेद्यमपरपर्यायवेदनीयं च कर्म न करोति । न ह्यसौ भव्य पुनरधरिभं भूमिमायातुम् । अनियतं तु कुर्याद् दृष्ट धर्मवेदनीयं यत्रोपपन्नं^६ कामधातौ भवाग्ने । परिहाणधर्मापि त्वार्यः कामधातौ धीतरागः, भवाग्नाह्वा, तयोरुपपत्तापरपर्यायं दनीयं कर्मकर्म (—नीयं कर्म) भव्यः वक्तुम् । किं^(७)कारणम् ? फलाद्ध्यसौ परिहीणो भवति । न चास्ति फलपरिहीणस्य कालक्रियेति^८ ।^९

अथ किमन्तराभयिक^६ कर्माक्षिपति नाक्षिपति ?^१ आक्षिपतीत्याह ।

^१ Cf यद्विरक्त इति वातस्तत्र नोत्पद्यवेद्यकृत ।

नायवेद्यकृत कामेऽग्रे वाऽस्थिरेऽपि न ॥ Ak iv 52

^{२-३} This whole passage (from यत् खलु भूमेर्विरक्त to कालक्रियेति) is almost identical with At iv 52

^३ धीतरागपुष्यजन is Akb

^४ न करोति in Akb

^५ गिर इति वने in Akb

^६ Only वत्र in Akb

^७ कालक्रियेति पक्षपातं दमिष्याम in At

^८ एतन्तराभय कामधातौ रूपधातौ चोपपत्तयोरन्यथाभावोऽव्यवधानस्य । स च मनोमयो गन्धश्च इत्यपि । परं सप्ताहं निष्कृतं रणं व्यवधे । एकदा च व्यावर्तने । तत्रस्थश्च कर्मोपनिनीति समागच्छेत् सत्त्वात् पर्या । यत्र चोपपद्यते तदाकृतिरप्रतिहता-तिश्च । अदिमानिव चागुगामी उपपत्त्यायतनं प्रतिहयते । उपपत्त्यायतने तुलावनामो प्रामयोगत व्यवधे प्रतिसाचि च बध्नाति । अन्तराभयस्य चोपपत्त्यायतनं रागमुत्पादयति । यदयश्च वत्तं प्रत्ययो भवति । सहारागवान्तराभयो निश्च्यते वत्तं च सविज्ञानकमुत्पद्यते ।
Aten pp 42—43

Cf इदमेव तो महाराज यो कोचि गन्धव्यो यतो कुलो वि आगत्वा अण्डजं योनिं उगमा वा भोपशान्तिकं मन्त्रवर्णनं विवर्तित्वा भोपपातिको हति । Milinda p 132 V supra, || 46 n 2 For a controversy on Antara bhava see Ks viii 2—इदानीं अन्तराभवश्च नाम होति । तस्य यम 'अन्तरा परिनिव्यायो ति मुत्तपद अयोनिमो गृहे वा अन्तराभवश्च नाम अर्थः यत्प सत्तो दिव्यचक्षुत्वा विद्य अन्विष्यचक्षुत्वे इदिमा विद्य अनिदिमा मातापितृनिममाकमञ्चव उनुममवञ्च आनोययमानो सत्ताह वा अनिरवमत्ताह वा तिष्ठतीति रुद्धि, तस्यपा पि पुञ्जसोत्थिमावञ्चव सन्मितीयानञ्च । KsA viii 2

For a full discussion on this topic see Akb iii 4-19

^९ Cf इतिविधिविधं कामेऽप्यातिप्रकृतराभव ।

दृष्टयमवत्तं तस्य निरायो ह्य एव च ॥ Ak iv 53.

तत्र कामाद्यचरोऽन्तरामवः द्वाविंशतिविधं कर्माक्षिपति । पञ्च गर्भावस्थाः कल्लार्बुदघनपेशीप्रशास्त्रावस्थाः ।^१ पञ्च जातावस्थाः । चाल्पकौमार्युवमध्यमस्थ^(७)विरावस्थाः । ता एता नियतानियतमेवेन विंशतिराक्षिप्यन्ते, एकनिकायत्वात्^२ । अत एवान्तरामववेदनीयं कर्म नोक्तम् । उपपद्यवेदनीयेनैव तस्याक्षेपात् ॥

कीदृशं पुनः कर्म नियतं मघत्यनियतं वा ?

[181] यदात्ररौद्रचित्तेन कर्माभीक्ष्णं निपेक्ष्यते ।

सत्त्वेने क्रियते यच्च फलं तस्य नियम्यते ॥^३

यदि कर्म रौद्रेण तीव्र^(४)क्लेशानुगतेन चित्तेन कृतं भवति, यद्य घनधृद्धा खलिलाभ्युक्षितेन क्रियते, यच्च मृद्वप्यभीक्ष्णं निपेक्ष्यते, यच्च किञ्चिद्गुणयति क्षेमे क्रियते शुभमशुभं वा फलं तस्य कर्मणो नियम्यते ॥

अथ दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म कीदृशमित्युच्यते—

[182] क्षेत्राशयविशेषाच्च फलं सद्यो विपच्यते ।

निरोधव्युत्थितादौ च सद्यः^(५) कालफलक्रिया ॥^४

तत्र क्षेत्रविशेषाद्यथा^५ इ(?)^६क्षजातकादिषु । आशयविशेषाद्यथा यकलात(?)^७स्यो(स्या)क्षणि(नि)मौचनादिषु ।

^१ See *Saks* p 319 and *J* 1 p 206

^२ Cf तत्त्वतदन्तरामविष कर्म अनियतमेवादसविषमुक्त दृष्टधर्मवेदनीय तद्वेदितव्यम् । कि कारणम् ।

निष्कामी ह्येक एव सः ।

एक एव ह्यसौ निवायसमाय एवकर्माक्षिप्तौ यद्वान्तरामवो यावच्च तदवस्था दग्धावस्था । अत एवान्यदन्तरामववेदनीय कर्म नोक्तम् । *Akb* iv 53 d

^३ Cf तीव्ररतेप्रसादेन सातत्येन च यत्कृतम् ।

गुणक्षेत्रे च नियत तत्त्वितोपातक च यत् ॥ *Ak* iv 54

Also cf यदुक्तं धूने नियतवेदनीय कर्म इति । कतमे नियमा ? कर्मक्रियानियम विधावप्रतिषेधनानियम अवस्थानियमश्च । *Ass* p 54

^४ Cf दृष्टधर्मफलं कर्म क्षेत्राशयविशेषतः ।

ये निरोधारणामन्त्रोदघोनाहंफलोत्थिताः ।

तेषु हाराणकारस्य फलं सद्योऽनुभूयते ॥ *Ak* iv. 55 ab and 56

^५ Cf दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म क्षेत्रविशेषाद्वा भवति । यथा सप्तस्त्रीवादसमुदाचाराद्वयजनपरिवृत्तिं ध्रुवते । आशयविशेषाद्वा । यथा यष्टस्य श्वामपुस्त्यप्रतिमोदघान् पुष्पाव । *Akb* iv. 55 ab.

^६ The reading is doubtful

कीदृशे पुनस्तत् क्षेत्रे विशिष्टं भवति यत्र दृष्टे धर्मे विपाको विपच्यते^१ युद्धप्रमुखस्तावद्विश्रुसधो । 'निरोधव्युत्थितादौ च सद्यः कालफलक्रिया । पञ्चसु च पुद्गलेषु कृतं निरोधसमापत्त्या III ॥ ४ Fol 94a] रक्षामैत्रीदर्शनं मागाद्वर्हत्फलाद्भ्युत्थितेषु कारापकारा^२ दृष्टधर्मवेदनीयफला भवन्ति । निरोध समापत्तं खलु व्युत्थितं परा शान्तिं लभते । निर्माणसदृशधर्मानुभवनात् । अरणाव्युत्थितस्याप्यप्रमाणसत्त्वहिताध्याशयप्रवृत्ता सन्ततिर्वर्तते । एव [मैत्री] व्युत्थितस्य । सौतस्याप्यस्यापि निर्मलज्ञानलाभात् । अर्हतोऽपि (2) सधर्मे शप्रहाणाभिर्मला यत्ते^३ ॥

नियतविपाकस्य च कर्मणः शुभाशुभस्य या भूमिस्तदत्यन्तवैराग्यात्तत्कर्म दृष्टे धर्मे विपच्यत इत्यतः

[183] तद्भूम्यपुनस्तत्ते.

दृष्टधर्मवेदनीयं संगृहीतं भवति । कीदृशं पुनरेतत्कर्म ?

विपाकनियतं च यत् ।^४

तथैतत्कर्म विपाकनियतं^५ द्रष्टव्यम् ।

तत्र दृष्टफलं विद्यात्

(3) दृष्टे धर्मे खलु तस्य विपाको विपच्यते । कतरत्पुनरेतत् ?

कर्मादः परिपूरकम् ॥

माहोपकमिति ॥^६

विपाकं खलु वेदनाप्रधानं इत्यतः इदं विचार्यते । स्यात्कर्मणश्चैतत् लिप्फयेयं वेदना विपाको न कायिकी ? स्यात्कायिफयेयं न चैतत्सिक्का स्यादित्याह—

^१ For this word see *S kha* p 111

^२ This passage (from कीदृशं पुनस्तत्ते) is almost identical with the *Akk* IV 56 After this the *Akk* has 'तस्य तु भावनामागस्वापरिपूषस्वभावः' 'तस्य तद्व्युत्थितानां न तथा प्रवृत्तायपरिवृत्तिगुणावगतनिवर्तने' 'नि न ते तथा पुद्गलः' भवन्ति । *Akk* IV 56 See *Asm* p 58

^३ Cf तद्भूम्यपुनस्तत्तेवरत्नपाणिनौ नियमं हितम् । *Ak* IV 55 cd

^४ V supra p 143 n 3

^५ आश्रयार्थं नमः नमः । यत्र परिपूरकोऽपि निवर्तनः । परिपूरकं नमः नमः । येनोपपन्नं इत्यपि नमः नमः । *Asm* p 111

[184] कुशलस्याविचारस्य चैतसिक्त्वेव वेदना ।

विपाकः कायिकी त्विष्टा ⁽⁴⁾ दुःखवेदस्य कर्मणः ॥^१

^१ कुशलं खलु विचारं कर्म ध्यानान्तरात्प्रमृति यावद्भवाग्रम् । तस्याविचारस्य कुशलस्य कर्म[ण]श्चैतसिक्त्वेव वेदना विपाकः । कस्माच्च कायिकी ? तस्याः अवश्यं सचितकविचारत्वात् । कायिक्येव त्वशुभस्य दुःखवेदनीयस्य कायिक्त्वेव वेदना विपाकः । कस्माच्च चैतसिकी ? चैतसिकं हि दीर्घ-
(न)⁽⁵⁾स्थं न विपाकः ।^२

यस्त(श्च)र्हि कर्मवशात्सत्त्वानां चित्तक्षेपः तत्त्वंप्रयुक्ता वेदना कथं न विपाकः ? न हि तत्र चित्तं कर्मणो विपाकः । किं तर्हि ? यो महामृतानां प्रकोपः स विपाकः । ततस्तज्ज्ञातं चित्तं विपाकशब्देनोपचर्यते ॥^३

पुनश्चतुर्विधं कर्मोक्तम्—“अस्ति कर्म कृष्णं कृष्णविपाकम् । अस्ति शुक्लं शुक्लविपाकम् । अस्ति कर्म कृष्ण⁽⁶⁾शुक्लं कृष्णशुक्लविपाकम् । अस्त्य-
कृष्णमशुक्लमविपाकं कर्म कर्मक्षयाय संवर्तते” इति ।^४ तत्र

^१ Cf कुशलस्याविचारस्य कर्मणो वेदना मता ।

विपाकश्चैतसिक्त्वेव कायिक्येवाशुभस्य तु ॥ *Ak* iv 57

^{२-३} This whole passage (upto न विपाक) is almost identical with *Ak* iv 57 The latter has *astirka* instead of *anūhāra* After ‘कस्माच्च चैतसिकी ?’, the *Ak* has तर इ हि दुःखा वेदना विपाकश्चैतसिकी च दुःखा वेदना दीर्घमस्यम् । न च दीर्घमस्य विपाक इति व्याख्यानमतः । This topic (*daurmanasya*) was perhaps discussed in the lost portions of *Adi* V *supra*, p 52, n 4.

^३ Cf चित्तक्षेपो नमश्चित्ते न च कर्मविपाकश्च ।

मयोपपानर्धयम्यसोक्तंवाकुलवामिनाम् ॥ *Ak* iv 58

“यदि मनी विशिष्यते कर्मविपाकश्च चित्तक्षेपः । कथं न चैतसिकी वेदना विपाक प्राप्नोति ? नहि धूमन्तदेव चित्तविपाक इत्यरि तु यो बहुभूतानां प्रकोपः स विपाकः । तस्माज्ज्ञानमनो विपाकजम् । “एव वेद चतुर्विधं” मृजने” *Ak* iv 58 See *Saka* p 396 and *Mishra*, p 137

^४ Cf चतुर्विधं शब्दयुक्तव्यमानं पन कर्मभावा कर्मवस्तुत्वेन दीपितम् । वृत्त हेतु—
चत्वारिमासि निवसत्येव कर्म्यानि मया मयं विनिश्चया गच्छित्वा पवेदितानि, कनमानि चत्वारि ? अथ निवसत्येव कर्म कर्तुं बह्विधा, अथि—“मुक्त मुक्तविशार”, अथि निवसत्येव कर्म कर्तुं मुक्ता कर्तुं विगत, अथि निवसत्येव कर्म अर्हन्मुक्त अर्हन्—अनुभव-
विगतं कर्म कर्मवस्तुत्वेन गतम् । [*Ang* II pp 230 1] *Dhr* A III 117

[185] सपाकमशुभं कृष्णं सपाकं रूपञ्च सितम् ।

शुभाशुभं द्विधा काये(मे) निर्मलं तत्प्रहाणकृत् ॥^१

^१अशुभं खलु कर्म एकान्तेन कृष्णं क्लृप्तत्वात् । कृष्णविपाकं चामनो-
द्यविपाकत्वात् । रूपास्तन्तु शुभमेकान्तेन शुक्लम्, अकुशलेनाव्यव^(७)कीर्णत्वात् ।
शुक्लविपाकं च मनोद्यविपाकत्वात् ।

आरूप्यात्तं कस्माद्वोचते ! यत्र हि द्विविधोऽस्ति विपाकः—अन्तरा-
मधिकबोधोपपत्तिप्रविकल्पा; प्रविधयस्य च कायवाङ्मनस्संस्पर्शस्तत्रैवोक्तमिति ।

^३“कामार्थं शुक्लं कृष्णशुक्लमकुशलव्यवकीर्णत्वात्, कृष्णशुक्लविपाकं
व्यवकीर्णविपाकत्वात् ।” सन्तानत एतद्व्यवस्थापितं^(४) न स्थमाद्यतो न
होषंजातीयकमेवं कर्माभित विपाको वा यत्कृष्णं च स्याच्छुक्लं च, अन्योन्य-
विरोधात् ।^५ ननु चैवमकुशलस्यापि कर्मणः कुशलव्यवकीर्णत्वात्कृष्णशुक्लत्वं
मामोति ? नाद्यश्यमकुशलं कुशलेन व्यवकीर्यते । कामघातौ त्वस्य
यत्नपत्वात्कुशलन्तु व्यवकीर्यते दुर्यतत्वादिति ।

अनाद्यर्थं कर्मैषां प्रयाणां कर्मणां^(६) स्याद्य प्रहाणाय संघर्तते । तद्व्य-
कृष्णमक्लिष्टत्वादशुक्लं विपाकशुक्लताऽभावात्^१ । आभिप्रायिकोऽप्येव^(७)
शुक्लशब्दः । उक्तं तु भगवता महर्ष्यां शून्यताया^८मशैक्षधर्माणा(ना)रम्य—

^१ Cf. कृष्णशुक्लादिभेदेन पुनः कर्म चतुर्विधम् ॥

अनुभवं कामरूपात् शुभं खलु यथाकमम् ।

कृष्णशुक्लोभयं कर्म तत्कायाय निरासकम् ॥ *Abh.* iv 59 cd, 60.

^२ Thus whole *Abh. kārikā* 185 = almost identical with *Abh.* iv. 60

^३ *Abh.* has तदपि तूक्तं सूत्रान्तरे—“वापात् शुक्लं - व्यवकीर्णविपाकरवात् ।”

^४ Cf. बह्विधविपाकं हि शुभदुःखविपाकं, मिस्सवकम् हि कृत्वा अकुशलेन
विरञ्जयन्तीत्यत्र मङ्गलद्वैत्यद्वयनादिषु उल्लेखो नुसलेन पवते सुखं वेदियति, कुशलेन
रात्रकुलेन निम्नतो अकुशले पवते दुःखं वेदियति । *Ang. A.* III p. 212.

Also cf. कृष्णशुक्लं कृष्णशुक्लविपाकं कर्म वनमन् । कामप्रतिसमुत्त कर्म यत् कर्म
वा आगम्य प्रयोगिनो वा शुक्लं यत् कर्म वा प्रयोगिन कृष्णमागम्य वनमन् । *Asm.* p. 59.

^५ Cf. अकुशलादिभेदेन कर्मैषां कर्म वनमन् । प्रयोगानन्तर्यमागम्यमागम्य कर्म ।
Ibid. Also cf. कर्म यत् मिस्सवे कर्म अकुशलं—अकुशलं अकुशलं—अकुशलविपाकं कर्म
कर्मरूपाय गवतनि ? यदि गत सम्बोद्धना—गतिमन्बोद्धना—ये—उपेक्षासम्बोद्धना ।
Abh. II p. 237.—अकुशलं अकुशलं हि कर्मरूपायवर चतुर्मागजाण । *Ang. A.* III p. 212
See *Yoga-bhāṣya*, iv. 7 and *Asa.* p. 47

^६ महानुभवावर्णने । *Saka.* p. 398

“इमे ते आनन्द, धर्मा एकान्तशुक्ला एकान्तानवधाः” इति । शास्त्रे^१ च—
“शुक्लधर्माः कर्तव्ये । कुशला धर्मा अनिवृताव्याकृताश्च ।” इति । अविपाकं
धा[III. A, 8. Fol. 94 b.] ⁽¹⁾त्वपतितत्वात्, प्रवृत्तिविरोधाच्च ॥

किं पुनः सर्वमनाद्यं कर्म सर्वस्यास्य त्रिविधस्य कर्मणः क्षयाय
संबन्धते ? नेच्छु(त्युच्य)ते । किं तर्हि ?

[186] चतस्रो ह्यपथा इष्टौ चेतनाभावनापथात् ।

आनन्तर्यपथाः कामे कर्मैतत्कृष्णानाशकृत् ॥

[187] नवमे चेतना या तु सा कृष्णकृष्णया(धा)तिनी ।

अन्तानन्तर्यमार्गस्था ध्याने ध्याने सितस्य तु ॥^२

तत्र दर्शण(न)मार्गे ⁽²⁾तावद्यतस्तु धर्मज्ञानक्षान्तिषु कामधैराग्ये चाष्टा-
स्वानन्तर्यमार्गेषु या चेतना द्वादशप्रकारा सा कृष्णस्य कर्मणः प्रहाणकारी ।
कामधैराग्यानन्तर्यमार्गेण(णा)वसेया चेतना सा कृष्णशुक्लकर्मक्षयकारी ।^३
ध्याने ध्याने त्वानन्तर्यमार्गे पश्चिमे या चेतना चतुर्विधा सा शुक्लकर्मपहन्त्री ।^४

किं पुनः(नः) कारणमन्त्येनै⁽³⁾वानन्तर्यमार्गेण कुशलस्य कर्मणः प्रहाणं
नाम्येन ? न हि तस्य स्वभावप्रहाणं प्रहीणस्यापि समुत्थीभावात् । किं
तर्हि ? तदालम्बनक्लेशप्रहाणात् । अतो यावदेकोऽपि तदालम्बनः क्लेश-

^१ Prakaraṇa, 6, 9. Vibhāṣā 114, 1 (See LVP Ak iv. p. 130, ॥ 5)

^२ Cf धर्मज्ञानिषु धैराग्ये चानन्तर्यमाष्टके ।

या चेतना द्वादशधा कर्म कृष्णक्षयाय तत् ॥

नवमे चेतना या सा कृष्णशुक्लक्षयाय च ।

शुक्लस्य ध्यानधैराग्येऽन्तानन्तर्यमार्गजा ॥ Ak iv 61-62

^३ Cf नवमे कामधैराग्यानन्तर्यमार्गे या चेतना सा कृष्णशुक्लस्य कुशलस्य कर्मणः
कृष्णस्य चाकुशलस्य नवमस्य प्रकारस्य प्रहाणाय । Ak iv. 62 ab.

^४ ध्यानादध्यानाद्वैराग्यं कुर्वतो योजन्या नवमे आनन्तर्यमार्गस्तत्र या चेतना इयं
चतुर्विधा चेतना शुक्लस्य कर्मस्य प्रहाणाय । Ibid III cd.

^५ This whole passage (from किं पुनः कारणम् to तावदस्य प्रहाणं नोपलभ्यते),
is identical with Ak iv 62 cd The latter has —प्रहाणं नोपपद्यते ।—‘नहि तस्य
स्वभावप्रहाणम्’ इति प्राप्तिच्छेदप्रहाणम् । प्रहीणस्यापि कुशलस्य समुत्थीभावात् । तदा-
लम्बनक्लेशप्रहाणात् इति । तदालम्बनस्य क्लेशस्य प्रहाणात् तस्य कुशलस्य प्रहाणं भवति ।
तदालम्बनक्लेशप्रहाणं च नवमस्य तदालम्बनक्लेशप्रकारस्य प्रहीणे सति भवतीति । नवमा-
नन्तर्यमार्गचेतनं च कृष्णशुक्लस्य कर्मणः क्षयाय भवति । तदा हि नवमस्य क्लेशप्रकारस्य

प्रकारोऽस्ति तावदस्य ग्रहाणं नोपलभ्यते । ^१तद्यैतदसत् । ग्रहीणं हि तत्,
न तु विहीनम् । अतः समुदाचरतीति ।^२ गतमेतत् ॥^३

सुख उक्तम्—“त्रीणि दु^(१)श्चरितानि । कायदुश्चरितं बाह्यमनोदुश्च-
रितम् । एवं सुचरितानि”^३ इति । तेषां कः स्वभावः ? तत्र तावत्—

[188] कायाद्यकुशलं कर्म सर्वं दुश्चरितं मतम् ।

सर्वमिति ससामन्तकमौलपृष्ठमित्यर्थः ।

अभिध्यादीन्यपि त्रीणि मनोदुश्चरितत्रयम् ॥^४

सर्वमिषाकुशलं कायकर्म कायदुश्चरितम् । एवं बाह्यमनोदुश्चरितम् ।
अकर्मस्वभावा^(५)न्यपि त्वभिध्यादीनि मनोदुश्चरितस्वभावानि ।

“अभिध्यादय एव कर्मस्वभावानि” इति स्थितिमागीयाः^१ । तच्च न,
कर्मरुल्लेखैक्यदोषात् । स्थितिमागीया सा(ना)म शाक्याः स्व(श्च ?)लंगूलिक-
द्वितीयनामानः । ते बह्वभिध्यादीनि मनस्कर्मस्वभावानीच्छन्ति । तेषां

प्राप्तिच्छेदे नियोगप्राप्तिरत्यघने । तस्य च कृष्णसुखतस्य कर्मचोऽन्यस्यापि चानिदना-
ध्यातस्य साविकस्य धमस्य विनियोगप्राप्तिरत्यघत इति वर्णयन्ति । एव चतुर्ध्यानवैराग्येवपि
वक्तव्यम् । *Saks* p 398.

^{१-२} This comment is not found in *Akb*.

^३ After this, the *Kosakāra* in *Akb* iv. 63, gives various views
about the *śaśhna-karma* and its *śīlāka*.

^३ Cf. त्रीणि दुश्चरितानि । कायदुश्चरितं वचीदुश्चरितं मनोदुश्चरितं ।
त्रीणि सुचरितानि । कायसुचरितं वचीसुचरितं मनोसुचरितं । *Digha*. xxxiii. 1.10.

^४ Cf. सर्वं सुचरितत्रयम् ।

अशुभं कायकर्मोहि वर्तं दुश्चरितत्रयम् ।

अकर्मणि त्वभिध्यादिमनोदुश्चरितं त्रिधा ॥ *Ak*. iv 64 d, 65

^५ Cf. अकर्मस्वभावमप्यस्ति त्रिविधं मनोदुश्चरितं चेतनार्वाणरभूतं, अभिध्या व्यापारो
मिध्यादृष्टिश्च । अभिध्यादय एव मनस्कर्मणि दार्ष्टान्तिकाः । सचेतनीयमूत्रे वचनात् ।
Akb iv. 65 cd.

‘सञ्चेतनीयमूत्रे वचनात्’ इति । “सञ्चेतनीयं कर्म कृत्वापि तत्त्वा नरकेयूरपद्मे ।
वर्षं च मित्रव सञ्चेतनीयं कर्म इव भवत्युपचितम् । दह मित्रव एतस्य सचिन्त्यं त्रिविधं
कर्म बायेन करोत्युपचिनोति, चतुर्विधं वाचा, त्रिविधं मनसा” इति विस्मरेणोक्त्वाह—
“वर्षं विद्यावतित्रिविधं मनसा सञ्चेतनीयं कर्म इव भवत्युपचितम् । वषाःतीक्ष्णत्वोऽभि-
ध्यानुभूतस्य व्यापत्रिभूत-भावमिध्यादृष्टिं सञ्च मित्रव दहृत्त्वो भवति विपरीतदर्शनि”
दिगन्तः । न तान्यद् अभिध्यादित्यतिरिक्तं न च मनस्कर्मोक्तमिति ‘त्रिभिध्यादय एव मनस्कर्म’
इति दार्ष्टान्तिकाः सोऽत्राभिध्यादिना इत्यर्थः । *Saks*. p 400 V. *supra*, p 47, n 4.

कर्मक्लेशैकत्वसङ्करः प्राप्नोति ^१। कोशकारः—“कोऽत्र दोषः” ?^२ यदि कश्चित्क्लेशः क^(६)र्मापि स्याद्वायसः सारसः स्यात् । कर्मक्लेशानां चात्यन्त-स्वभावप्रभावक्रियाफलमेदमिचानामेकत्वपरिफल्परैः सांख्योपादिदर्शण(न)मभ्युपगतं स्यात् ।

‘अपि’ शब्दात्पुनरत्र सूत्रोकाख्यो वद्भाख्यो दोषाख्यः कयादा आकृत्यन्ते ।^३ तेषां पुनरिदं लक्षणं यथाक्रमेण ।^४ शाख्यजं कायकर्म कायवद्

The term *Sthūbhāgīya* is not used either by the Kośakara or by Yaśo mītra to indicate the Darśāntika. For the *Samśhetanīya sūtra*, cf. ‘कय च भिन्नत्वे ति विधा मनोकम्पन्तसन्दोसव्यापति अकुसलसचेतनिका दुःखदुःखा दुःखविपाका होति ? इय भिन्नत्वे एकत्वे अभिज्ञानो होति...व्यापनचित्तो...भिच्छादिद्विको’ होति । *Ang v p 293*

For *abhidhya*, etc., cf. तत्त्व ‘धम्मवो’ ति एतेषु [दस अकुसलधम्मपथेषु] हि पटिपाटिया सत्त चेत्ता धम्मा होन्ति, अभिज्ञादयो तयो चेत्तासम्पयुता । *Dhs A iii 158*

^१ Thus view of *Darśāntika* about *kleśa* and *karma* amounts to a theory that the *samsara* and *asamsara* are also *karma*. For a controversy on this, see *Kv xxi 1*—इदानीं सवरो कम्म ति कथा होति । तस्य ‘चक्षुना रूपं दिस्वा निमित्तग्राही होति, न निमित्तग्राही होती’ ति सुच विस्माय ‘सवरोपि असवरोपि कम्म’ति येसं लद्धि, सेम्यया पि महासद्भिपज्ञान । ते सन्धाय पुण्ण सक्काविस्स । *KvA xxi 1*

^२ Cf. एव तु सति कर्मक्लेशयोरैक्यं स्यात् । किं स्यादपि कश्चित् क्लेशोऽपि कर्म स्यात् ? सूत्रं विवद स्यात् । सूत्रे तु चेतनायास्तन्मुखेन प्रवृत्तत्वा दर्शयतीति बभाषिका । *Abh iv 65*

‘एव तु सति कर्मक्लेशयोरैक्यं स्यात्’ इति । अभिध्या व्यापारमिच्छावृष्टय क्लेशा, त एव कर्मेति । तद्वैयं रयात् । नैतदस्ति । कश्चित्क्लेशोऽपि कर्म स्यादिति । चेतना कर्म चेतयित्वा कर्म चेति वचनात् । यद्येव सञ्चेतनीयसूत्रं कथं नीयत इत्याह—‘सूत्रे तु’ इति विस्तरः । सूत्रे तु चेतनायास्तन्मुखेनाभिध्यादिमुखेन प्रवृत्तैस्तरभिध्यादिभिस्ता चेतना दर्शयति । “अभिध्यालु खलु भिक्षवो भवति” इति विस्तरेण । अन्यथा चेतनागृहं भिक्षवः कर्मं वदाति चेतयित्वा चेत्येतद्विरुद्धं । कर्मक्लेशयोरैक्यं अभिध्याविरोधः स्यात् । ‘परानुग्रहोपपातामिसन्ध्यभावः’ इति विस्तरः । ‘परैरामनुग्रहोपपातयोरभिसन्ध्यभावे कथं सन्ध्यादृष्टिमिच्छादृष्ट्योर्यथाकम् कुसलाकुशलत्वम्’ इति । अतो प्रथेति तन्मूलवादिति । ‘अतस्तयो कुसलाकुशलत्वम् । *Saka ii 400*

For the terms *karma* and *kleśa*, see *Yogasūtra bhāṣya*, I 24, ii 12 and iv 30

^३ Cf. एतर्हि खो पनाह भिन्नत्वं “कुगलो कायपक्ष्णान् वायदानान् वायवसायान्, कुगलो वचीवद्भान् वचीवसायान्, कुगणे मनीवद्भान् मनीवसायान् मनीवसायान् । *Ang i p 112*

^४ Cf. बहुबोधकयथोक्तिः शाठ्यद्वयजरापजे । *Abh iv. 59 ab*

इत्युच्यते । कुटिलान्व(7)यत्वात् । एवं शास्त्रजं घाड्मनस्कर्म घाड्मनोवद्
इत्युच्यते । द्वेषजाः पुनस्त एव त्रयो दोषा इत्याख्यायन्ते, चित्तप्रदोषा-
न्वयत्वात् । रागजं पुनः कायकर्म कायकथाय^१ इत्युक्तं रज्जनात्मकत्वात्^२ ।
एवं घाड्मनःकपायो द्रष्टव्यौ । तानि पुनः कुशलानि कायवाङ्मण(न)-
स्कर्माणि श्रीणि सुचरितानि बोद्धव्यानि । एतान्येव(8) श्रीणि शौचेयाण्यु-
(न्यु)क्तानि ।

अशैक्षस्तन्ने श्रीणि मौनेयान्युच्यन्ते^३ । तत्र कायसुचरितं कायमौनेयं
वाक्सुचरितं वाङ्मौनेयं मन एष ॥ मिथ्यासंकल्पोपरमाङ्मुनिरित्याख्यायते ।^४
तदुपरमाङ्गि कायवाङ्मणोपरमो भवति । मुनेरिदं मौनेयमिति निवर्त्तिः ।^५

^१ Cf. रागकसावो दोषकसावो मोहकसावो । इमे तयो कसावा । अपरेपि...।
कायकसावो वचीकसावो मनोकसावो । इमे तयो कसावा । *Vbh.* p. 368, कसावा ति,
कमटा निरोजा, रागादीसु च कायदुच्चरितादीसु च एकस्मि णीत ओजवन्त नस्मि । तस्मा
रागो कसावो ति आदि वृत्त । *VbhA* p. 499.

Also cf. सकपायाकपाययो. साम्यरायिकेयपिययो । *Tattvārtha-sūtra*, pt. 4.

कपायावात्मना घातात्कपाय कुगतिप्रद ।

क्रोधादिं बहु तेनत्मा सकपाय प्रवर्तेनात् ॥

कपायरहितस्तु स्यादकपाय प्रसातित ।

कपायस्य अयाद्वेति प्रतिपत्तव्यमागमाद् ॥

Tattvārtha-śloka-sūtra, pt. 2-3

^२ Compare with this the Jaina theory of *lejyā*. See *Tattvārthahigume-
śīra*, II. 6.

^३ Cf. अशैक्षं कायवाक्कर्म मनश्चैव यथाक्रमम् ।

मौनप्रवर्त्तयिषा शीघ्रं तर्हं सुचरितप्रवम् ॥ *Ab* iv. 64.

^४ Cf. अशैक्षे कायवाक्कर्मणी कायवाङ्मौनेये । अशैक्ष तु मन एव मनोमौनेयं न
मनस्कर्मैति । किं कारणम् । चित्तं हि विरमायंमुनि । तत् विल कायवाक्कर्माभ्यामनु-
मीयत इति । अपि सत्तु कायवाक्कर्मणी विरतिस्वभावेन न मनस्कर्म । चित्ताविशेष्यमा-
वान् । विरमार्षेन च मौनम् । अतो मन एव विरतमीनमित्युच्यते । *Ab* iv. 64
'तत् विल काय-वाक्कर्माभ्या' अशैक्षाभ्या 'अनुमीयते' अशैक्षमिति । अथ तथाप्यतोऽनुमा-
नम् । प्रशान्तेन कायकर्मणा प्रशान्तेन वाक्कर्मणेति सूत्रे वचनान् । 'विल' शब्देन
वैभाषिकमनं छोनयित्वाऽऽप्यायं स्वमनमाह—'अपि सत्तु' इति विस्तर । 'चित्तविशेष्य-
मावान्' इति । यस्मात् 'चित्तरयाविशेष्य' नास्त्यनो 'न मनस्कर्म विरतिस्वभावम् ।
विरमार्षेन च मौनम्' इति । 'विरमो' विरति । गर्वाकुशलविरमार्षेन मौनमित्यभिप्राय ।
'मनो मन एव' गर्वाकुशलेभ्या 'विरग मौनमित्युच्यते' । *Saks* p. 399

^५ Cf. श्रीणिमानि भिक्खवे मौनेयानि । वनमानि तीणि ? वायमोनेयं वचीवो-
नेयं मनोवोनेयं । 'वनम च भिक्खवे मनोमोनेयं ? इय भिक्खवे भिक्खु आमवानं

कस्मात्पुनरर्हति एव मौनेयाणि(नि) ? तस्य पर^(१)मार्थमुनित्वात्^१ । स खलु सर्वज्ञेशजलोपरमान्मुनिरित्युच्यते ।

एषा पुनर्मौने(ने)यशौचेयदेशना मिथ्यामौनशौचाभियुक्तानधिकृत्य-
देशितेति तदेतत्सह मौनेयशौचेयैर्निर्दिष्यते ॥

[189] शुभं तत्ताज्जमिध्यादि प्रोक्तं सुचरितत्रयम् ।

द्वयमौलमदः कर्म मार्गा दश शुभाशुभाः ॥^२

द्वयं पुनरेतत्सुचरितदुश्चरिताख्यं यन्मौ[iv. B, 1. Fol. 95 a.](^१)लं ते दश
शुभाश्चाशुभाश्च कर्मपथा भवन्ति^३ प्रयोगपृष्ठज्याः ।

तत्र कायसुचरितस्य प्रदेशः पृथोगपृष्ठाख्यो मद्यादिविरतिदानेज्या-
दिकः । याक्सुचरितस्य पृ(प्रि)यवचनादिकः । मनःसुचरितस्य शुभा चेतना ।

कायदुश्चरितस्यापि परेषां जीवितभोगद्वारा[पह्दार]प्रयोगपृष्ठाख्यः ।
द्वारदुश्चरितस्याप्यपृ(प्रि)यवचनाद्याख्यः । ^(२)मनोदुश्चरितस्याप्यकुशलं मन-
स्कर्म.....^४स्तेषां नात्यौदारिकत्वात् ।

यस्तु प्राप्तातिपातादत्तादानकाममिध्याचारविरत्याख्यो(क्यो) मौलः स
कुशलः कर्मपथः, तस्यौदारिकत्वेन मदानुरासतमफलत्वात् । यस्तु परेषां
जीवितभोगपरद्वारापह्दारकायपरिस्पन्दः स मौलः स चाकुशलः कर्मपथः ।
एवं यथा^(३)संभवमन्वेषां द्रष्टव्यमिति ॥

अभिपर्महोपे विभाषाप्रभाषा [धृती] चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः वादः ॥

अथा अनासन्न जेतोविमृति पञ्जाविमृति दिट्ठेव धम्मे सय अभिज्जा मच्छिक्त्वा पवेदेति ।
इदं वृत्तनि निक्खन्ने मनोमोनेम्य । *Ang. 1* ॥ 273.

....चित्तमकारनिरोधो सञ्जावेदयिनिरोपसमापत्ति मनोमोनेम्यन्ति वेरितम्भा ।
Ang. A. 11. p. 372.

^१ Cf. कर्मवादमनोमौनेययोगाच्च नाख्यमिति । *Aaa. p. 160.* तत्वेन स्वप्नाविरहा-
त्तमारोग्यवादान्तद्वयमौनान्, अर्थाशकायवादमन कर्मलक्षणमौनवयोगाद्वा मुनिर्बुद्धो भगवान् ।
B. Paṭṭikā, ix. 1.

^२ Cf. विपर्ययात्सुचरितं तस्यौदारिकसप्रज्ञात् ।

इति कर्मपथा उक्ता यथायोगे शुभाशुभाः ॥ : *Al. iv. 66.*

^३ इति अनुसलकम्पया । पाषातिपातो, अदिशदान, कामेषु मिच्छाचारो, मृगा-
चारो, पिमुणा वाचा, पदसा वाचा, सम्पन्नलभो, अभिज्जा, व्यासदो, विच्छादिदिट्ठ ।

इति कुतलकम्पया । पाषातिपाता वेरमणी—ने०—सम्पन्नलपा वेरमणी,
अभिज्जा, अय्यापादो, सम्मार्दिदिट्ठ । *Digh. xxxiii. 33. See DhA. iii 142-172.*

^४ A blank space of about five letters in the Ms.

चतुर्थाध्याये

तृतीयपादः ।

इदमिदानीं धत्तव्यम् । य एते दशकर्मण्या एषां कति विवृतिस्वभावाः
कल्पविवृतिस्वभावाः कल्पभयस्वभावाः ?

तत्राकुशलानां तावत्—

[190] कारिताः षड्विज्रसिद्ध्यात्मैकस्तेऽपि षट् कृताः ।^१

तत्र प्राणा^(१)तिपातादृच्छादानमृषायादपैशून्यपादप्यसंमिष्टप्रलापाः ।
एते नावश्यं विवृतिस्वभावाः ।^२ परेण कारयतो मीलीविह्वल्यभावात् ।^३
काममिध्याचारस्तु नित्यं द्वयात्मकः, तस्य परेणाशक्यत्वात् । तेऽपि 'षट्
कृताः' यदा स्वयमेव प्राणातिपातादीन् षट् कर्मपदान् करोति तदा द्वया-
त्मानो भवन्ति । विह्वल्यविवृतिस्वभावत्वात् ।

कुशलानां पुनः

शुभाः सप्त द्विधा ज्ञेया एकरं(घै)ते समाहिताः ॥^४

सप्त तलु कपिणः कुशलाः कर्मण्याः द्विधा भवन्ति । विह्वल्यधीनत्वात्
समाहित^५शीलस्य । ध्यानानास्रयसंवरसंगृहीतास्यविवृतिस्वभावा एष ।
समाहित^६स्य विह्वल्यभावात् ।

[191] या सामन्तेष्वविज्रतिः पृष्ठेषु तु निरप्ययः ।^१

^१ Cf. अग्रेषां षड्विज्रतिः द्विवैकस्तेऽपि कुर्वन् । Ak. iv. 67 ab

^२ Cf. अकुशलाः षट् कर्मण्याः अशक्यमविज्रतिस्वभावाः । Akb. iv. 67 ab

^३ 'मीलीविह्वल्यभावात्' इति । यस्मात् मीली कर्मरसमगृहीता विवृतिर्नास्ति ।
भाष्येनान्वितिविज्रतिः प्रमाणानुसंगमगृहीतानि चेमाविज्रतिद्वयतः । Sakr. p. 401.

^४ Cf. द्विविधा सप्त कुशलाः अविज्रतिः समाविष्टा ॥ Ak. iv. 67 cd

^५ See J. B. 17 Akb. 'विह्वल्यधीनत्वात् समानान्वितिव्य' इति । तत्र हि
द्विविधम् । समानान्वितं प्रतिषेधोक्तं यथा कर्मणां च ध्यानानामवर्गवरी । समान-
ान्वितं विह्वल्यधीनम् । **कर्मणां च तु न विह्वल्यधीनम् । Sakr. p. 401

^६ Cf. सामान्यतया विवृतिर्न विज्रतिर्न विह्वल्य-
[१९१]

[१९१]

Akb. Akb. 191 ab. substantially agrees with Akb. iv. 68 abc.

सामान्तकः यत्नु यदा तीव्रेण पर्यवस्थानेन^१ प्रयोगमारमते, प्रसादेन वा घनरसेन तदा द्विस्वभावा । यदा मृदुना तदा विद्वत्तिरेव । विपर्ययेण तु पृष्ठेऽप्यवश्यमविद्वत्तिः । यदि पुनः कर्मपथं कृत्वा पुनस्तत्रैवानुचेष्टते स्वाद्वि-
द्वत्तिरपी^(६)ति । तीव्रेण तु प्रहारेण जीविताद्व्यपरोपयति । तत्र या विद्वत्ति-
स्तत्क्षणिका चाविद्वत्तिः स मौलः कर्मपथः । द्वाभ्यां हि कारणाभ्यां प्राणाति-
पातावघेन स्पृश्यते । प्रयोगतः फलपरिपूरितश्च ।^२ तत ऊर्ध्वमविद्वत्ति-
क्षणः(णाः) पृष्ठीभवन्ति । यावद्धर्तं पशुं कृष्णाति शोध्यति विद्वत्तिणाति
पचति खादति कीर्तयति । यदि तावद्^(७)स्य विद्वत्तिक्षणः अपि पृष्ठं भवन्ति ।
एवमन्येष्वपि^३ यथासंभवं योज्यम् ।

नामिध्यादीनां नास्ति प्रयोगो न पृष्ठं संमुखीभावमात्रादेव कर्मपथाः^४ ।^५

सूत्रे भगवतोक्तम्—“प्राणातिपातो मिद्वयस्त्रिविधः । लोमजो द्वेपज
मोहजः, यावन्मिध्यादष्टिः” इति^६ । तत्रैषां कर्मपथानां केषाञ्चिन्नोभेन निष्ठा,
केषाञ्चिद् द्वेपेण, केषाञ्चि^(७)न्मोहेन^७ । सर्वेषामपि

प्रयोगस्तु त्रिमूलोत्पत्तिः^८

^१ पर्यवस्थानेनेति आहोक्त्यादिना । *Saks.* p. 401.

^२ प्रयोगस्य मौलः कर्मपथः फलपरिपूरि । यो हि प्रयुज्यते मौलः कर्मपथं न जनयति
तस्य प्रयोगफलमस्ति न तु फलपरिपूरि । *Ibid.*

^३ ‘एवमन्येष्वपि’ इति । यथा तावदिह कश्चिन् परस्व हर्तुवानो गच्छादुत्पत्तिरिति
वास्तव गृह्णाति, परगृहं गच्छति । मुप्ती न वेत्याकर्णयति । परस्व स्पृशति । यावन्न
स्यान्नान्वव्यावयति । तावत्प्रयोगः । अस्मिस्तु वागे स्वावात्प्रव्यावयति तत्र या विद्वत्ति-
स्तत्क्षणिका चाविद्वत्तिरपि मौलः कर्मपथः । द्वाभ्यां हि कारणाभ्यां ज्वत्तादानावघेन स्पृश्यते
प्रयोगतः फलपरिपूरितश्च । तत परमविद्वत्तिक्षणः गृह्यं भवन्ति । यावत्तत्परस्व
विमगते...गोपयति । अनुकीर्तयति वा तावदस्य विद्वत्तिक्षणः अपि गृह्यं भवतीति ।
Ibid. p. 402.

^४ For a full discussion on *karma*, *karmadharma* and *karmapatha*, see *Dhr*
A. III. 92-172.

^५ After this, the *Kosakāra* discusses one more point in detail : किं तावत्
मरणभ्रमस्येतस्मिन् प्राणिनि ये विज्ञप्त्यविज्ञप्ती ते कर्मपथ आहोस्तिन्युते ? ‘This is not
discussed in *Adv*. See *Saks.* p. 402 and *LVPak.* IV. pp. 142-4.

^६ Quoted in *Akb.* IV. 68c.

^७ Cf. ‘मूलतो’ति प्राणातिपातो दोषमोहवसेन द्विमूलको होति । अदिभ्रादान दोष-
मोहवसेन वा लोममोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोममोहवसेनेव । मृसावादो दोषमोहवसेन
वा लोममोहवसेन । अभिज्ञा मोहवसेन एकमूला; तथा व्यापादोः मिच्छादिद्विद्वि लोम-
मोहवसेन द्विमूला इति । *Dhr A.* III. 162. See *Asm.* p. 55.

^८ Cf. प्रयोगस्तु त्रिमूलतः । *Ak.* IV. 68 d.

‘प्रयोगस्तेषामकुशलमूलत्रयाज्जातः । तत्र लोभजः प्राणतिपातस्तच्छ-
रीराययचार्यं मृगलुब्धानामौरधिकात्मिकशाकुन्तकादीनां च । द्वेपजो यथा
वैरणि(नि)र्यातनार्थम् । मोहजो यामिकाणा(नां) धर्मबुद्ध्या राज्ञां च धर्मपाठक-
प्रामाण्या(स्या)द्विसताम् । पारसीकादीनां च च^(१)र्मबुद्ध्या मातरं पितरम्-
भिघ्नताम् ।’

लोभजमदत्तादानं यस्तेनार्थी^२ तद्वरति । द्वेपजं वैरिनिर्यातनार्थम् ।
मोहजं यथा राज्ञां धर्मपाठकप्रामाण्याद् दुष्टणि(नि)ग्रहार्थम् । यथा च दुष्ट-
ब्राह्मणा आहुः—“सर्वमिदं प्रजापतिना ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां दीर्घदा-
घृपलाः परिभुञ्जन्ते । तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव तु को[IV A, 1
Fol. 95 b]ष्टं वस्ते स्वं ददाति” इति ।^३

लोभजः काममिथ्याचारः परदारादिषु तत्संरामादब्रह्मचर्यम् । द्वेपजो
वैरणि(नि)र्यातनार्थम् । मोहजो यथा पारसीकानां मायादिगमनम् । गोखे
च यत्ने “उपहा उदकं चूपयति, दृष्टानि च्छिनत्ति, उयैति मातरमुपस्वसार-
मुपस[गोत्रा]दि(मि)ति ।”^४

मृपायावाद्यो लोभजा द्वेपजाश्च यथा पूर्वमुक्तम् । मोहजो मृ^(५)पा-
यादो पथाह—

“न नम्युक्तमनुत्तं हिमस्ति

न स्त्रीषु राज्ञश्च विद्यादकाले ।

^१ This whole *Adv* (*kārika* 191 c) substantially agrees with *Akb* iv 68 d

^२ Cf पारसीकानां च । ते ह्येवमाहुः— मातापितरौ श्रीर्णौ वा म्लानी वा हन्तव्यौ
इति । *Akb* iv 68 d See *LVPak* iv p 145, n 2.

^३ यो पेनार्थी स तद्वरति in *Akb* *Ibid*

^४ Cf दुष्टनिग्रहार्थं यथा ब्राह्मणा आहुः—“सर्वमिदं ब्राह्मणा *तस्मादपहरन् ब्राह्मण
स्वमादत्ते स्वमेव वाह्यो भुङ्क्ते स्व वस्ते स्वं ददाति च” इति । न त्रैयामपरस्वमज्ञा
भवति । *Akb* *Ibid* See *Syādhādamañjari*, *kārikā* 7.

Also cf स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्व वस्ते स्वं ददाति च ।

आनृगस्यावब्राह्मणस्य भुञ्जन्ते हीतरे जना ॥ *Manu-smṛiti*, I 101

^५ For a discussion on the authenticity of this quotation, which is
also quoted in *Akb* iv 68d, see *LVPak* iv. p. 147, n 2.

Cf अर्पेण गोतमः । स्वर्गनामो ह्येन यजेत । तस्य व्रतम् । उप मातरम् इषाम्
उप स्वाताम् उप तपोत्राम् । उपावहापोरपम् आषामेद्, उपावहस्य मुषान् आशिष्ठन्तात् ।
यत्र यजेत विद्या विदेत्, तत् तद् विनिष्टेन । अनद्रुहो ह स्तोत्रं जयति । तेन ह्येन जनको
वेदेद् इषाणां चने । *Jaiminīya Brāhmaṇa*, II. 113 (pp. 207-8. Nagpur edition, 1954)

प्राणात्यये त्स(स)र्वधनापहारे

पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥^१ इति ।

पैशून्यादयस्तु मिथ्यादृष्टिप्रवर्तिता मोहजा यश्च घेदाद्यसच्छास्त्रप्रलापः ।

[अभिधायास्त्रिमूलजाः]^२ ॥

अभिध्यायस्तु लोमादनन्तरसंभूतत्वात् त्रिमूलजाः ।

उक्ताः [अ]कुशलाः कर्मपथाः ।

[192] [कुशलाः प्रयोगपृष्ठाश्च कुशलप्रथमूलजाः] ।^३

कुशलानां तु प्रयोगः पृष्ठं^४ च त्रि^(३)मूलोत्थम् । तेषां कुशलचित्तसमु-
त्थितत्वात्, तत्र च तद्भावात् ।

केन पुनरेषां कर्मपथानां समाप्तिर्भवति ? तदिदमपदिश्यते—

द्वेषेण वधपारुष्यव्यापचीनां समापनम् ॥^५

प्राणातिपातपारुष्यव्यापादानां खलु द्वेषेण निष्ठा भवति । परित्याग-
परपचित्तसंमुखीभावात् ॥

[193] स्तेयस्यान्याङ्गनायातेरभिध्यायाश्च लोभतः ।^६

^१ Also quoted in *Atk.* iv. 68d.

Mallishena in his *Syād-āda-māṇṣṭri*, (*kārikā* 7) quotes this verse in a similar context.

Cf. उद्गाहनाले रतिप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।

विप्रस्य चार्धं हनूत वदेयुः पञ्चानृतान्यादुरपातकानि ॥

Vaṇṭhaśāstrī, xvii. 31.

^२ This line (191 d) is missing in the Ms.

Cf. तदनन्तरसंभूतेरभिध्यायास्त्रिमूलजाः । *Atk.* iv. 69 ab.

^३ This line (192 ab) is missing in the Ms.

Cf. कुशलाः सप्रयोगान्ता अलोभद्वेषमूलजाः । *Atk.* iv. 69 cd.

तद्यथा धामणेन उपसपाद्यमानो...उपाध्याय याचते यावदेकं कर्मवाचनं क्रियते
द्वितीयं च । अथ प्रयोगः । तृतीयकर्मवाचने या विव्रतिस्तत् क्षणिका चाविव्रतिरयं मोहः
कर्मपथः । तत्र ऊर्ध्वं यावन्नियथा आरोच्यन्ते तदधिष्ठानं च विज्ञापयति अविव्रतिश्च
यावदनुवर्तते इदं पृष्ठम् । *Atk.* iv. 69 cd.

^४ Cf. वधव्यापादपारुष्यनिष्ठा द्वेषेण लोभतः । *Atk.* iv. 70 ab.

^५ Cf. परस्त्रीगमनाभिध्यायदत्तादानसमापनम् । *Atk.* iv. 70 cd.

अदत्तादान^(१)परस्त्रीगमनाभिध्याना लोभेन निष्ठा ।

मिथ्यादृष्टस्तु मोहेन

मिथ्यादृष्टे खलु मोहेन समाप्तिर्भवति । आद्यमात्रमूदामिहिता निष्ठा
पयति ।

तदन्येषा त्रिमिर्मतम् ॥^२

के पुनरन्ये ? मृषावादपैशुन्यसमिन्नप्रलपा । तेषा त्रिमिरपि निष्ठा
लोभेन द्वयेण मोहेण(न) वा ॥

अन्येषा चतुर्णां कारुणानाऽकमधिष्ठाणा(नम्) ? तदुच्यते—

[194] चतुर्णामप्य^(३)धिष्ठानं त्रयेमेषा यथाक्रमम् ।

प्राणिनश्चाथ भोगाश्च नामरूपं च नाम च ॥^४

तत्र सत्त्वाधिष्ठाना वधादयः । मागाधिष्ठाणा (ना) परस्त्रागमनादयः ।
नामरूपाधिष्ठाना मिथ्यादृष्टिः । नामकायाधिष्ठाणा(ना) मृषावादादयः ॥

कथं पुनः प्राणातिपातः स्वयं कुर्वन्तः कर्मपथा भवति कथं याधन्मिथ्या
दृष्टिरिति ? लक्षणं कर्मपथानां व^(५)क्तव्यम् । तद्वारभ्यते—

[19०] प्राणातिपातो धीपूर्णमभ्रान्त्या परमारणम् ।^६

यदि खलु हनिष्यामि हन्यन्ममात्तं सचिन्त्याभ्रान्तचित्तः^७ परं जीषि

^१ Cf मिथ्यादृष्टस्तु मोहेन गवाणां त्रिमिरिष्यते । Ak ix 71 ab

^२ Cf तत्त्वमागावधिष्ठानं नामरूपं च नाम च । Ak iv 71 cd

See DhA iii 160

^३ After this the Kōśaka adds one more point य परमरणा
नियमस्य मम तत्र भूव वा श्रियन् नियम्य मीलं कथयतां भवपुनाहो न । Abb iv 72
This is not discussed in Ak

^४ Cf प्राणानिपातः सचिन्त्य परस्त्राभ्रान्तिमारणम् । Ak iv 73 ab

Also cf भ्रमसत्त्वागद्वाराभ्यपरावणं हिता । Tatpartha ūra vi 8

^५ For a controversy on Intentional and unintentional crimes see
Kr xx L—हनिष्यामि अनेचिन्त्यवस्थायां नाम हनिः । नन्य अनेचिन्त्यवस्थानि नाम वरुनि
भगिपानि । नन्य अनेचिन्त्यवस्थानि ननु कथम् विहायननु आनन्तरिका हानानि यम सति
ममया नि एदृशान् उत्तरायचकार । AkA xx L

पुद्गलस्य^१ योऽप्तावेवं नामैवं गोत्र इति विस्तरः ।^२

अबुद्धिपूर्वादिषु प्राणिवशात्कर्तृरधर्मो भवति यथाऽग्निस्पर्शाद्वाह इति नम्राटाः । तेषां परदारदर्शण(न)स्पर्शनेऽप्येव प्रसंगः ।^(४) तुष्टरुष्टनम्राट्-याह्नीकनिर्ग्रन्थशिरोलुञ्चने च ।^३

The Vijñānavādīn gives the following explanation —

यदि विज्ञप्तिमात्रमेवेदं न कस्यचित् कथं योऽस्ति न वाक् । कथमनुक्रम्यमाणानामोर-भ्रिकादिभिर्वप्रादीनां मरणं भवति । अतत्कृते वा तन्मरणे कथमीरभ्रिकादीनां प्राणाति-पातावद्येन योगो भवति ?

मरणं परविज्ञप्तिविज्ञेयाद्विक्रिया यथा ।

स्मृतिलोपादिकान्येषां पिशाचादिमनोवशात् ।।

यथा हि पिशाचादिमनोवशादन्येषां स्मृतिलोपस्वप्नदर्शनभूतपहावेष्टाविकारा भवन्ति । ...तथा परविज्ञप्तिविज्ञेयाधिपत्यात्परेषां जीवितेन्द्रियविरोधिने काचित्द्विक्रियोत्पद्यते यथा मभागभतनिदिष्टेदास्य मरणं भवतीति वेदितव्यम् । *Vimśatikā-Vṛtti*, 19

See *Asa* pp. 440 ff. and *B Pāṇjikā*, ix. 10-14

^१ Cf कस्य नज्जीवितं यस्तदभावात्ततो भवति ? कस्मेति पृष्टी पुद्गलस्यै विचारयिष्याम । *Akb* iv 73 ab

It appears that the *Asa* had not a Ninth *Adhyāya* dealing with the *Pudgalavāda*, corresponding to the 12 *Kośasthāna* of *Akb*

^२ Cf कनमो च निवृत्तये आरुह्यो ? पुगलो निस्तं वचनीय । योय आयस्मा एव नामो एव गोत्रो । *S* iii p 25.

^३ Cf अबुद्धिपूर्वादिषु प्राणिवशात् कर्तृरधर्मो यथाऽग्निस्पर्शाद्वाह इति निर्ग्रन्था । तेषां परदारदर्शनेऽप्येव प्रसंगः । निर्ग्रन्थशिरोलुञ्चनं च कष्टतपोक्षेपे च शास्तुस्त्रिभूषि-कामरणे च दानुर्वैद्यानां चातुरपीठने मारणे च यागुगभंस्पर्शाश्चान्योऽप्य दुस्तनिमित्तत्वात् । कस्यस्यापि च तत् त्रिशासकस्यादग्निस्वाश्रयदाहवत् । कथयतश्चाप्रसंगस्तदवस्थात् । परेणानि स्पर्शयन्स्तेनादाहवत् । अचेतनाया च काष्टादीनां गृहपतिप्राणिवशात् पापप्रसंगो न वा दुष्टान्तनाशान्तिदिरिति । *Akb* iv 73 ab

This criticism of the Jaina (Nirgrantha) has been answered by Siddhasena (a Jaina śāchārya of the 9th century A. D.) in his *Tattvārtha śikā* — अत्रोच्यते जने—प्राणातिपातावद्येन प्रमत्त एव मुख्ये । प्रमत्तश्च नियमेन रागद्वेषमोहवृत्ति । रागद्वेष मोहादप्यमन परिणामविशेषा प्राणानिपातावद्येनैव सर्वमोक्षवादिभिरविधाननाभ्युपेयते । गिद्धान्निदिष्टविधिना च परित्यागावरणं धरीरादेर्ममत्वोद्भूतस्याविरति अनिबृत्तिरात्मनः परित्यक्तिरिति । गतिं प्राणानिपातावद्येनैव निदिष्टा भवन्ता भवत्स्वादिषु ।

प्रमत्तयोगात् प्राणातिपातावद्येनैव मुख्ये परेण—अतस्त्विह च आत्मना वा मारणं नावच्छेदनुपपत्तिः । अत्र प्रतिबिधीयते—अनचित्यं नृवंता यद्यप्य-

बुद्धिपूर्वात्मानि(णि)वधाद्धर्मोऽपि भवतीति याज्ञिकाः।^१ 'कथम् ? विषम-
क्षणवत् । तद्यथा किञ्चिद्विषमक्षणं मन्त्रपूर्वं हिताय भवति । किञ्चिदहिताय
यदमन्त्रपूर्वं तद्वदिति । न । मलाश्रेढनशस्त्रनिपातमन्तरेण मन्त्रमात्रकेन
पशुवधसामर्थ्यादर्शना(ना)त् । पिष्टमयच्छागा[IV B, 2 Fol 96 a]^(१)दुति-
मात्रेण पशुवधादियद्यधर्मोत्पत्त्यसामर्थ्याच्च । किञ्च, विषस्य मारणजीवत-
शक्तिद्वयसामर्थ्यदर्शना(ना)त् । तत्र मन्त्रपूर्वकं किञ्चिज्जीवयति किञ्चि-
ददुर्गन्तारिष्टेषु न जीवयति । अमन्त्रपूर्वकमपि किञ्चिज्जीवयति किञ्चिन्न
जीवयति । [भुक्त]विषस्यापेक्षि[क]त्वात् । किञ्च, श्वरादिमन्त्राणां^२ विष-
मारणाशक्त्यु(२)पघातेऽपि पापप्रणाशनशक्त्यदर्शना(ना)त् । किञ्च, हिंसा-
हिंसयोर्धर्मार्थमस्वात्क्षणयापरित्यागभूतत्वात्^३ । शुद्धोत्पादिक्रियाभ्यङ्गयो

सम्भवस्ततो मिथ्यादृष्टेरभावः सुगनतिप्याणाम् । यन्मात्रं करिषन्मिथ्या प्रतिपद्यते प्रेक्षापूर्वकयो
मिथ्येति मचिन्त्य । * सत्सारमाचवगल्लवत्तं बयाज्जिवप्रभृतीनां च प्राणिवधकारिणा धर्म इत्येव
सचेनयतामधर्मोऽयमिति एव वा सचेतयता नावच्छ स्यात्, अन्यथासिधित्वात् ।* सविद्वते च
स्मृदमेव सौगता—प्रमादारम्भयारवश्यभावी प्राणवध इति । तथा बुद्धस्य ये शोणित-
माचर्ययन्ति वपुषः सुणीऽयमित्येव विज्ञाय तेषामबोधिनरवगतिकारणधानन्तार्येणमबुद्धेर-
बुद्धित्वादेव न स्यात् । इयमेव चानन्तर्यकम् । [V. supra, p. 156, n. 5] अथ
बुद्धोऽयमित्यवविषदृष्टरमावेऽपि सशयितस्याप्रदृष्टतश्चामचेतयतो भवदानन्तर्यकम् । तदेव-
मसंचितितवधो भ्रान्तिवधश्च प्राणातिपाताद्यवहेतुतया प्राज्ञो । अन्यथा बहुबुद्धयति बुद्धभा-
वितमिति ।

तस्मादेनपदमेतद् अनुबन्धोरामिपगूढस्य गृध्रस्यैवाप्रेक्षाकारिणः । अथ पुनरप्रत्यय
एव मूढेनोपप्यस्त—क्षितोत्पन्नानुपदेशो शास्तु कूटस्यैवाधर्मप्रत्यय इति यतस्तत्राज्ञानादि-
प्रनावासमबोधयन्तमेव शास्तारि । अस्तरागद्वेषमोहेनापि भगवता नुमुक्षूणां बन्धनिजरोपापत्वेन
तयो देशितम् । कुतोऽवद्यप्राप्तिरप्रमत्तस्येति ।***

अपलनोप्येतावता बुद्धान्तीहृतीत्यतिवददहनस्वभावः स्पृश्यमानो बुद्धिपूर्वकमन्यथा वा
इत्येव । एक प्राणातिपातोपि हि प्रमत्तेन प्रयत्नरहितेन निषमणः स्वस्मिन्वस्त्यतयाअधेन
योऽपत्येवेति बुद्धान्तार्थः । अनुद्धिपूर्वकता च प्रमत्तता ।****Tattvartha śāstra*, VII 8
For full details, see *Jñānabīndraprakaraṇa*, pp 76-97

^१ The Kośakara does not deal with the view of the Yājñika in such details

^२ V. infra, *Adv. kārikā* 563

^३ Mallīshena too forwards similar arguments against the Yājñika —

अधुना भीमासकमेदामिमं वेदविहितहिंसायां धर्महेतुत्वमुपपत्तिपुरस्सरं निरस्यन्नाह—

न धर्महेतुत्वमिहितापि हिंसा नोत्सृष्टमन्यार्यमप्येते च ।

स्वपुत्रपातान्पुपतिवत्किं सन्नह्यचारिस्फुरितं वरेणम् ॥

बुद्धिपूर्वात्प्रानि(ति)वधाद्धर्मोऽपि भवतीति याज्ञिका । 'कथम् ? विषमक्षणवत् । तद्यथा किञ्चिद्विषमक्षण मन्त्रपूर्वं हिताय भवति । किञ्चिदहिताय यदमन्त्रपूर्वं तद्वदिति । न । गलाघ्रेडनशस्त्रनिपातमन्तरेण मन्त्रमात्रकेन पशुवधसामर्थ्यादर्शना(ना)त् । पिष्टमयच्छाया[IV B, 2 Fol 96 a]⁽¹⁾हुतिमात्रेण पशुवधादियवधर्मोत्पत्त्यसामर्थ्याच्च । किञ्च, विषस्य मारणजीवितशक्तिद्वयसामर्थ्यादर्शना(ना)त् । तत्र मन्त्रपूर्वकं किञ्चिज्जीवयति किञ्चिद्दुर्गतरिष्टेषु न जीवयति । अमन्त्रपूर्वकमपि किञ्चिज्जीवयति किञ्चिन्न जीवयति । [भुक्]विषस्यापेक्षि[क]त्वात् । किञ्च, शयरादिमन्त्राणां^२ विषमारणाशक्त्यु^(३)पघातेऽपि पापप्रणाशनशक्त्यदर्शना(ना)त् । किञ्च, हिंसा हिंसयोर्धर्मार्धर्मस्थालक्षण्यापरित्यागभूतत्वात्^३ । शुद्धोत्पादिक्रियाव्यङ्ग्यो

समवस्तसो मिथ्यापूटरभाव मुननगिष्याणाम् । यस्मात् कश्चिन्मिथ्या प्रतिपद्यत प्रक्षापूर्वकारा मिष्यति भवित्य । सप्ताश्वोपवगन्वत्तवयानिप्रमतीना च प्रागिवधकारिणा धम इत्यव सचेनयतामधर्मोऽयमिति एव वा सचतयता नावध स्यात् अयामिषविरवात् । सविष्टे च स्फुटमेव सौगता — प्रमादारम्भयोरवश्यभावी प्राणवध इति । तथा बुद्धस्य य गोणितमावपमिति वपुष मुगतोऽयमियव विनाय तेषामवीचिनरकगतिकारणमानन्त्यवकमबुद्धर बुद्धिपादेव न स्यात् । इष्यते चानुयक्तम् । [V supra p 156 n. 5] अथ बुद्धोऽयमित्यवधिषबुद्धरमात्रेऽपि सगमितस्याश्रद्धपतस्यागचेतयतो भवेदानन्तमकम् । तदेव मत्तचेतितवयः आतिवधश्च प्राणातिपत्ताद्यवधहेतुता आह्वी । अथवा बह्वुदधति बुद्धना पितमिति ।

तस्मादेन पदमेतद् वसुध-धोरामिपगद्धस्य यमरयवाप्रक्षाकारिण । अथ पुनरप्रसंग एव मूढनोपयस्य — शिरोलुञ्जनाद्यपदेन गास्तु ऋद्धस्यवाधनप्रसंग इति यस्तत्प्राप्तामादि प्रमाशास्रमधोऽयत्तमेव गास्तरि । एवस्तरागद्वपमोहेनापि भगवता मुमुक्षुणा कमनिजरोपायत्वेन तपो देगितम् । कुतोऽयत्तप्राप्तिरप्रमत्तस्यति ।

ज्वलनोप्यतावता दृष्टान्तोऽनुतोऽप्रतिवदयह्नस्वभाव स्पन्मयानो बुद्धिपूर्वकमयथा वा दृष्टव्य । एव प्राणातिपातोपि हि प्रमत्तव प्रयनरहितेन क्रियमाण कर्तारमवश्यतयाऽवद्यन योजयत्येति दृष्टान्ताय । अबुद्धिपूर्वकता च प्रमत्तता । *Taittiriya i ka vii 8* For full details see *Jnanabodhiprakarana* pp 76-97

^१ The Kōśakara does not deal with the view of the Yajñika in such details

^२ V infra *Adv karaka* 563

^३ Mallishena too forwards a similar arguments against the Yajñikas — अधुना भीमासकमदाभिमत वेदविहिताया धमहेतुवमुपपत्तिपुरस्सर निरस्यग्राह—

॥ धमहेतुर्विहितापि हिंसा मोत्तप्टमयायमपोक्षते च ।

स्वपुत्रघाता नृपतित्वलिप्ता सवह्यचारिस्फुरित परेषाम् ॥

धर्म 'इति चेत् ।' न । तद्रूपासिद्धत्वात्, अभिव्यक्त्यनुपपत्तेश्च । क्रिया
मात्रमपूर्वमिति चेत् ।^१ न । क्रियाया नित्यत्वा अनुपपत्तेर्निरुक्त्यनुपपत्तेश्च ॥

अत्यक्ताऽन्यधनादानमदत्तादानमुच्यते ॥^३

(३) अन्धान्त्येति उक्तं । यदि उल्लोच्यते तु दद्यात् परद्रव्यं स्वीकरोति ॥

[196] परस्त्रीगमन काममिध्याचारो विकल्पान् ।^४

अगम्यगमन स्वरूपि काममिध्याचारः । स च बहुप्रकारविहृतो
भवति । अगम्या गच्छति मातरं वा दुहितरं वा परपरिगृहीत(ता) वा
स्वाम्यनङ्गे गच्छत्येदेशे च । नियमस्था वा । अन्धान्त्येत्युक्तम् ।

(४) अर्थज्ञयाऽन्यथागदो द्रोहबुद्ध्या मृषानच ॥^५

वफत्(कट्)थातुबुद्ध्यपेक्षया खलु मृषागदो भवति । यदि वक्ताऽर्था
नामभिज्ञा भवति स तं विगोप्य द्रोहबुद्ध्यऽन्यथा धृते । श्रोता च तथै
वागच्छति । तदास्य मृषावाद् कर्मणया भवति ॥^६

अभिधीया इयमाचमन । वा हि वा ग्राह्या व्यसनितया वा क्रियते सवाधमानुवच
हेतु प्रमाणमपि न चात गीतिवत् न वा नीतिवत् केन विहिता तु हिता प्रत्युत धर्महेतु देवता
नियमितया धर्माभिधान्क वान तथाविधपूजोपचारवत् अथ प्रकट एव स्ववचनविरोधः ।
तथाहि । हिता च दमहेतु कथम धर्महेतु च दमिमा कथम् ?

अथ अचिन्त्या हि मणिमन्त्रोपधाना प्रभाव इति वचनाद्वदिकमन्त्राणामभिव्यक्तप्रभाव
त्वात् तन्मस्त्वपगवध सम्भवयत् स्वगप्राप्तिरिति चत् । न । नृ लोके विदाहर्गमपान
जानकमान्पि तमनाणा व्यभिचारोपगन्नात् स्वगप्राप्तिरिति तद्व्यभिचारोऽनुमीयते ।
Syadvadamañjari karika 11

^१ See *Sabara bha hya* १ १ १

^२ See *Ib d* ११ १ ५

Also see कर्मस्य प्रागयोग्यस्य कथनं बुद्धयर्थं वा ।

योग्यता ग्राह्यगम्या या एता साधुवर्तिन्यतः ॥

Tantravartika ॥ १५

For details see *Nyayava arsa-tika* ११ ११ pp 179 181

^३ Cf अवतादानमप्यन्वाधोक्रिया कल्लोचनः ।

मृषागदत्वा वदन्तानाम् । *Akb* iv 73 cd

^४ Cf अगम्यगमन काममिध्याचारश्चतुर्विधः । *Ak* iv 74 ab

^५ Cf अर्थज्ञयाऽन्यथागदो द्रोहबुद्ध्या मृषानच । *Ak* iv 74 cd

^६ *Akb* iv 74 cd d cusses one more stop c अर्थज्ञिव बह्वो वर्णा वास्य
भवन्ति कथम न च कथमर्थः ?

ये सत्त्वमे माहकीमातृसूत्रा^१ दिव्यप्राचनार्या व्यवहारः प्रोक्ताः, अष्टौ चार्याः—“अदृष्टे^(२) दृष्टवादिताऽनार्यो व्यवहारः । अश्रुते, अमते, अधिज्ञाते, श्रुतमतविज्ञातवादिताऽनार्यो व्यवहारः । दृष्टश्रुतमतविज्ञाते चादृष्टादिवदिताऽनार्यो व्यवहारः । विपर्ययेषु त्वष्टावेचार्यो व्यवहारः ।”^३ तेषां पुनरिदं लक्षणं व्याख्यायते—

[197] दृष्ट्या श्रुत्यादिमिथाचैर्मण(न)सा यच्च गृह्यते ।

दृष्टं श्रुतं मतं ज्ञातमित्युक्तं तद्यथाक्^(४)मम् ॥^३

^१ The Kosakāra quotes the *Mahakūmatrāsūtra* —“तत् किं मयमे माहकी-
मात यानि स्वभा वक्ष्या रूपानि श्रोत्रेण शब्दा...मनसा धर्मा... । अत एव ते माहकीमात
दृष्टे दृष्टमात्र भविष्यति ध्वने मते विज्ञाने “विज्ञातमात्रम्” इत्युक्तम् । *Akk* iv 75.

There is a similar passage in the *Samyutta nikaya*, but addressed to
Mālukeyaputta and not to Mahākūmāra —एव एव ते मातृवत्पुत्र विदुःमुनमुपाविज्जानतेसु
ममेमु दिदं दिदंमत भविस्समि । मुने मुनमत...मुते मुतमत “विज्जाने विज्जानतमत
भविस्समि । *S* iv ¶ 73 See *LVPAL* iv ¶ 160, n. 2

^२ Cf अदृष्टमे भिक्खवे अनरियबोहरा । कतमे अदृष्टं ? अदिदं दिदंवादिता,
अस्सुने सुतपादिता, अमुते मुनवादिता, अविज्जाने विज्जानतपादिता, दिदं अदिदंवादिता,
मुने अनुनवादिता, मुने अमुनवादिता, विज्जाने अविज्जानवादिता ।...अद्विमे भिक्खवे
अरियबोहरा... अदिदं अदिदुवादिता...विज्जाने विज्जानवादिता । *Ang* ii p. 246

^३ Cf अश्रुश्रोत्रमनचित्तैरनुभूतं त्रिभिश्च मन ।

तद्दृष्टश्रुतविज्ञात मत बोधं यथाक्रमम् ॥ *Ak* iv 75.

...यत् ज्ञानजिह्वाकायविज्ञानैस्सम्यग्गतम् । किं कारणम् । यन्मरमस्त्रपटव्याग्यव्या-
कृतस्वामुपल्लापानि । अत एतेषु मताभ्येति वैभाषिका । विमन ज्ञापकम् । सूत्र युधितश्च ।
सूत्र तावत्—“तत् किं मयमे माहकीमात ...[see above, n 1] विज्ञानमानम्” इत्यु-
क्तम् । अत्रस्त्रियु विपर्यये दृष्टश्रुतविज्ञानसाध्यपदेष्टाव यन्वादिषु मताभ्या गम्यते । अत एव
आदिप्यमागे दृष्टादिमाकृतज्ञानान् गत्यादिषु व्यवहारो न स्वादित्वेया युक्तिः । सूत्र तावत्
ज्ञानमभ्यास्येताम् । न ह्यत्र सूत्रे भावात् व्यवहाराणा लक्षणं नास्ति स्म । किं तर्हि ।
यत्र च त पद्विधे विपर्यये चतुर्षु व्यवहारिषु दृष्टादित्र्यवहारमात्र भविष्यति न प्रियाप्रियनि-
मिताध्यासो इत्यमत्र सूत्रार्यो दृश्यते । किं पुनर्दृष्टं किं च यावद्विज्ञानम् । रेचित्तावदाह—
“यत्तच्चमिरिन्द्रियं प्रत्यक्षं तद् दृष्टम् । यत् परल आगमिन तच्छ्रुतम् । यत् स्वय
युक्तयुक्तमानो क्वचित् तत्मतम् । यमन प्रवक्तव्येनाविष्टित प्रयातव्येव तद्विज्ञानम्”
इति । एते च पञ्च विषया प्रत्येक दृष्टा इति वा कृत्वा व्यवहित्यन्ते । श्रुता मता
विज्ञाना इति वा । षष्ठोऽन्वय दृष्टादिति । अतो नास्ति गत्यादिषु व्यवहाराभावाप्रसङ्गः ।
तस्माद्युक्तिरप्येता युक्तिर्न भवति । पूर्वार्था एवमाह—“दृष्टं यत् प्रत्यक्षोक्तं चक्षुषा ।

यत्त्वत्तु चक्षुषाऽलोचितं चक्षुर्विज्ञानमनोविज्ञानाभ्या चानुभूत तददृष्टमि
त्युच्यते । यच्छ्रोत्रेण श्रोत्रमनोविज्ञानाभ्या चानुभूत तच्छ्रुतम् । यत् विमि
म्रांशजिह्वाकायैस्तद्विज्ञानमनोविज्ञानैश्चानुभूत तन्मतमित्युच्यते ।^१ तेषां प्राप्य
विषयग्राहित्वात्, कर्वाडिकाराहारविषयत्वाच्च । तन्नेष्टपर्यायवाची मतशब्दः ।
यत्^(१)त्युनर्मनोविज्ञानेनानुभूतं तद्विज्ञात तदध्यवसाये निश्चयपरिसमाप्ते ।^१

गतमेतत् । प्रवृत्तमेवानुवर्तताम् ॥

^१य कायेनान्वयात् प्रापयेत् स्यान्मृषावाद् ? स्यात् । तदपदि
श्यते—स्यान्न कायेन(न) पराक्रमेत प्राणानिपातागद्येन च स्पृश्येत । स्याद्वाचा
पराक्रमेत स्यान्न वाचा पराक्रमेत मृषावादावद्येन च स्पृश्येत । ^(४)स्यात्कायेन
पराक्रमेत, स्यान्न कायेन वाचा पराक्रमेत, उभयावद्येन च स्पृश्येत ।
स्यादपीषा मनःप्रदोषेण प्रोपचनिर्दर्शण(न)^५ चात्र इति ।^१

युन यच्छ्रोत्रं परन्वास्वरितम् । मन यस्वय चिन्तितम् । विज्ञानं यत् प्रयाममन्ति
वेत्तिमधिगतं बोध्यम् । *Akb* iv 75

Yāsomitra attributes the Pūrvaśākhya view to Yogachāraś Sacc
Saka p 407

^१ Compare this with the view of Āchārya Saṃghabhadra स्वेन्य प्राप्ता
मना इषावायसद्वयमत्र । *Saka* p 406

^१ Cf य गो^१ विष्टं मुने चत विज्ञानं पत्तं परिपमिन् *M* sūtra 22 —
स्वायत्तं मुनं महायत्नं मनं वचायत्नं रसायत्नं कोष्ठस्वायत्तं त हि पचा गतेन
प्रतो मुनं नि वत्तं । अयोगेनादि गन्धायत्नानि विज्ञानं नाम । *MA* i p 110

Cf also विष्टं मुने सीलवने मने वा । *Sutta* n pā 790

य वा अभिमङ्गलममनं वाचं वा वाचनि रग वा मायनि कोष्ठर वा पमनि इ^१
वचरनि मनमन्त्र नि । *Sutta* n pā 790

Also cf सा दृष्टमनविज्ञानं चतविज्ञानं दृष्टात् । श्रोत्रविज्ञानं
यवागच्छा । प्राणविज्ञानं वायविज्ञानं रसविज्ञानं । मनोविज्ञानं मनोविज्ञानं ।
Asa p 270

Cf प्राणा वा अरे रग्यं श्रोत्रं मनस्य निर्व्यापिपद्मो मय्यायत्नो वा अरे
मनेन यवगतं मया विज्ञानेन मयं विज्ञितम् । *B A di anyakūṣṭha* p 1 45

See P V Nāgārjuna i p 122 sū 2 In introduction pp 44

^{१-१} The whole passage (if correct) कायेनान्वयात् तन्नेष्टपर्यायवाची भावः एव
। *Akb* i 75

^५ वाचवद्यं वाचा पराक्रमेत । विज्ञानाद्ये हि वचिष्यत्तं परितोषा इति विज्ञ
वाचानुवर्तता इति चेत् चेत्तु वाचानि वचिष्यत्तं । मुनीनामेव विज्ञानमत्र
म मनस्येति चेत्ति । *Saka* p 409

कथं पुनर्विशिष्टस्या विना तत्राविश्रुतिः कामाचचरी कर्मपथो योक्ष्यते ।^१
सति हि चित्तपरिस्पन्दे महाभूततज्जकायपरिस्पन्दोऽवश्यं भावीति
कर्तव्योऽत्र यत्नः^२ ।

उक्तो मृषा^(७)वादः ॥

[198] पैशुन्यं मेदकृद्वाक्यं^३

यत्प्रलु क्लिष्टचित्तस्य परभेदाय वचनमभ्रान्त्या तत्पैशुन्यमित्युच्यते ।^४

पाठ्यं तु यदप्रियम् ।^५

अभ्रान्त्या क्लिष्टचित्तस्य यद्वचनं सत्पाठ्यमिति ।

This problem is discussed in detail in *Dhr A* —विश्वम्भवादी पताह—

अकुसल वचीकम् मनोद्वारे पि समुद्गती^१ ति । सो 'तयो सगहे आरूढहमुत् आहपही'
ति वृत्ती इद उपोसयवसायकतो मुत् आहरि—'थो पन विक्खु यावततिय अनुस्सावियमाने
सरमानो सानि आपत्ति नाविकरेय्य सपजानमुसावादस्स होती'^२ [*Vinaya*, i p 193] ति इद
मुत् आहरित्वा आह '। सो वत्तब्बो 'विनयस्स इ मूलानि—कायो च वाचा च, '...
मनोद्वारे आपत्तिपञ्चापन नाम नरिय । 'अय हेत्थ अत्थो—यथाय 'सपजानमुसावादी होती'
ति वृत्तां सो 'इदकटापत्ति होति । सा च खो न मुसावादल्लक्षणव, भगवतो पन वचनेन
वचीद्वारे अकिरिय समुद्गाना आपत्ति होती ति वेदितव्वा । *Dhr A* iii 129 131.
V Supra, p 133, n 3

^१ Cf यदुभयवाडिं न पराक्रमेत् न चाविज्ञप्तिरित्यविज्ञप्ति कामाचचरी कथं
तयो कर्मपथ सिद्धयति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः । *Akb* iv 75

—कथं तयो कर्मपथ सिद्धयतीति । कथं तयो ऋषिभिरवो कायवाग्भ्यामपराक्रम-
माणयो प्राणातिपातो भूषावादश्च यथाक्रम कर्मपथ सिद्धयतीति । कर्तव्योऽत्र यत्नः ।
वैभाषिकं कर्तव्य समाधिरित्यर्थः । *Saku* p 408

^२ Compare this view with the following —अत्राचार्यैरुक्तमत्र समाधिमाह ।
ऋषयोऽर्पत अज्ञापयितारो भवन्ति तेषां हि सत्त्वपरित्यागप्रवृत्त पापराज्यमवेत्यामनुष्यास्तदभि-
प्रसता कारयेन पराक्रमन्ते । यन् तेषां ऋषीणां कर्मपथ उत्पद्यते । कथम् । परविज्ञप्तेति ।
अवश्यं तथाविधस्य कायवाग्विवाद्य भवन्ति । अपि च शयन्ति ते तथा । तत्र चावश्यं
कायवाक्चेष्टया भवितव्यम् । *Ibid*

^३ Cf पैशुन्यं क्लिष्टचित्तस्य वचनं परभेदेने । *Ak* iv 76 ab

^४ तत्त्व सन्नितिद्विजितस्म परेस वा भेदाय वक्तव्यं पियकम्पताय वा कावयजीपयोग-
समुद्गापिना चेतना निगुणा वाचा नाम । *Dhr A* iii 150

^५ Cf पाठ्यमप्रियम् । *Ak* iv 76 c

क्लिष्टं संभिन्नलापित्वमन्ये गीतरथादिवत् ॥^१

क्लिष्टं खलु सर्वं वचनं संभिन्नप्रलापित्वम् । यस्य गुणस्य भावाद द्रव्ये
शब्दनिवेशस्तदभिधाने [IV A, 2 Fol 96 b]⁽¹⁾त्वत्तर्ला । कश्चासौ गुण ? समि
धप्रलाप एव । स यस्यास्ति स समिधप्रलापी । तद्भाष्यं संभिन्नप्रलापित्वम् ।

अन्ये पुनर्ब्रूयते । यदेतन्मृषावादादित्रिविधं वचनं ततो यदन्यत्किंच
लपनगीतनाट्यवर्गीयशास्त्रादि तत्सर्वं समिधप्रलापः ॥^२

[199] परस्वासत्स्पृहाभिध्या व्यापा[टः] सत्त्वगोचरः ।

निद्रेषानास्तर्ह्यस्तु मिथ्यादृष्टि[रहेतुका] ॥^३

(२) अभिध्या तावद् द्विषत् स्पृहा । अहो यत यत्परेषां तन्मम स्यादि
त्येषा त्रिव्यप्रार्थणा(ना) विषमलोभाया अभिधेयस्तुच्यते ।^४

व्यापादः अत्रापि सत्त्वपरित्यागबुद्ध्या प्रतिघः ।^५

मिथ्यादृष्टिरपि हेतु या फल या क्रिया या सद्भा वस्तु नाशयत^६ या
दृष्टिर्मतिरित्येवमादि सा मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते ।^७

^१ Cf सर्वं क्लिष्टं भिन्नप्रलापित्वम् ।

अन्योन्यत् क्लिष्टमित्यस्य लपनापानादयवत् । Ak iv 76 d, 77 ab

^२ Cf अनन्तविज्ञापिका वायव्यापवातसमुद्रापिका अकृमन्वेनना 'सम्पत्परायो' ।
तस्य द्वे सम्भारा—भारतयुद्ध-सीताहरणादि निरन्तरकथापुरस्कारना तथाकृतिव्या
वयत वः Dh A III 153

^३ Cf अभिध्या तु परस्वविषयस्पृहा ॥

व्यापादः सत्त्वविषय नास्ति दृष्टिः शुभाशुभे ।

मिथ्यादृष्टिः । Ak iv 77 cd, 78 abc.

^४ सर्वेव कामावचरा तुष्पाप्रविध्ययपरे । Ak iv 77 cd See Dh A III 154

^५ See Dh A III 155

^६ तत्र नास्ति इत यावदास्ति दुश्चरित्रिणि कश्चित्तपसादिका । तथा नास्ति माना
नास्ति मित्रिणि वमावादिर्नैव । नास्ति मुचरितदुश्चरिताना वयणा फलविषय, नास्ति
गौर नास्ति परगौर तथा नास्ति सत्त्व उपायदुश्च इति फलविषयदिवः । न सति
गौराद्वत् इवापावकादिवः । Saka p 409

Cf also, यथाभूच्चत्वाभावात्तन् मिथ्या दम्पनी नि मिथ्यादृष्टिः । सा 'नन्वि
न्नि' नि धात्वा नवेन विरहीनमनन्तरव्या । तत्र नविष-अहेतुव अक्षिरित्येति
एव वदन्तव्यमिति हेति न अन्त्यमिति । Dh A III 156

^७ After that Ak iv 78 d d discusses कर्मणा इति बोध्यं । See infra
p 171

‘तथा पुनर्मिथ्यादृष्ट्या प्रकर्षप्राप्तया नव^(३)प्रकारया नवप्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते ।’ भावनाहेयक्लेशप्रहाणवत् ।^२

यत्तर्हि शास्त्र एकम्—“कतमान्यधिमात्राण्यकुशलमूलानि यैरकुशलमूलैः कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ति ?”^३ कामवैराग्यं चातुप्राप्तुवन् यानि तत्प्रथमतः उपलिखति ?”^४ नैष दोषः । अकुशलमूलाध्यातृत्वत्वात् । मिथ्यादृष्टेस्तेष्वेव तत्क^(५)मोपचर्यते ।^५ तद्यथाऽग्निरेव ग्रामस्य दग्धा धौरास्तु तस्याध्याहारकास्तद्वदिति ।

१-२ Cf. मूलच्छेदस्त्वसदृष्ट्या कामाप्तोत्पत्तिलाभिनाम् । *Akh. iv. 79 ab.*

३ Cf. कमलाः ।

नवप्रकारया मिथ्यादृष्ट्या नव प्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । भावनाहेयक्लेशवत् । यापदधिमात्राधिमानया मुहुमुहूतीति । एवमयं ग्रन्थः पालितो भवति—“कतमान्यनुसहगतानि कुशलमूलानि काहारैरकुशलमूलैः कुशलानि समुच्छिद्यन्ति पूर्वपक्षद्विजहाति यं विकीर्णं समुच्छिद्यकुशलमूल इति सत्या यच्छति ?” इति । *Akh. iv. 79 d.*

—भावनाहेयक्लेशवदिति । यथा नव प्रकारेण मार्गेणाधिमात्राधिमात्रक्लेशप्रकाराः प्रहीयन्ते, भावदधिमात्राधिमानेन मुहुमुहुः । एवं नवप्रकारप्राप्तिं मिथ्यादृष्ट्या नवप्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । “मुहुमुहुः मिथ्यादृष्ट्याऽधिमात्राधिमानः कुशलमूलप्रकारं समुच्छिद्यते । *Saks. p. 412.*

For a controversy on this theory of gradual purification (क्रमशः भावनाहेयक्लेशप्रहाणम्), see *Kv. 1. 4; II. 9.*

३ Cf. अस्य तर्हि ग्रन्थस्य को नयः—“कतमान्यधिमात्रा...समुच्छिद्यन्ति” इति ? समाप्तिमेतत्तत्त्वाद्योक्तम् । तैरित्येवपच्छेदात् । एतेष्वपि हि प्रकारस्तेषामनुपच्छिन्नः सर्वेषां पुनरुत्पत्तौ हेतुः स्यादिति । *Akh. iv. 79 d.*

४ Quoted in *Akh. iv. 79 ab and 79 d.* This is a passage from *Jñānaprasthāna*, 2, 8; *Vibhāṣā*, 35, 5. (See *LVP Akh. iv. p. 170*).

५ मिथ्यादृष्ट्या कुशलमूलसमुच्छेदे इत्येतमर्थं नक्तुकाम उपोद्घातं करोति । “किं तर्हि शास्त्रं उक्तमिति । यदि मिथ्यादृष्ट्या कुशलमूलसमुच्छेदो नाकुशलमूलैः, यच्च शास्त्रं उक्तम्—‘यैरकुशलमूलैः कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्तीत्यादि । तानि हि लोभादिस्वभावानि । न मिथ्यादृष्टिस्वभावानीत्यर्थः । ‘अकुशलमूलाध्यातृत्वत्वादि’नि विस्तरः । अकुशलमूलैर्लोभादिभिरधिमात्रमिथ्यादृष्टिरध्यातृत्वात्प्रणीता । तस्मात्, अकुशलमूलाध्यातृत्वान्मिथ्यादृष्टेः ‘तेष्वेव तत्तर्मापदेशः’, तेष्वेवाकुशलमूलेषु । मिथ्यादृष्टेः कुशलमूलसमुच्छेदकं यत्तमं तस्यापदेशः । *Saks. p. 411.*

कामावचराण्युपपत्तिलभिकान्येव च समुच्छिद्यन्ते, प्रायोगिकेभ्यः पूर्वं(न) परिहीयत्वात् ।^१

एवं ह्युक्तं भगवता—“समन्वागतोऽयं^२ पुरुषः कुशलैरपि धर्मैरकुशलैरपि धर्मैः” इति विस्तरः । तत्र समन्वागतोऽयं पुद्गलः कुशलैरपि धर्मैः^(३) ररिशेषेण द्विविधैः—प्रायोगिकैरुपपत्तिलाभिकैश्च । तेऽस्य पुद्गलस्य कुशला धर्मा अन्तर्धास्यन्ति, प्रायोगिकाः अनुपूर्वसमुच्छेदे, पूर्वं तद्विधानेः । अस्ति चास्य कुशलमूलमनुसहगतमनुपच्छिद्यमुपपत्तिलाभिकम्^४ । तदप्यपरेण सम-

१ Cf कामातोत्पत्तिलाभिनाम् ।

कामावचराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्त । क्पाख्यावचरैरसमन्वागतत्वाद् । प्रवृत्तिभाष्ये तर्हि कथं नीयते ‘इयतामनं पुद्गलं त्रैधातुकानि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ति भवन्ति इति ? तत्प्राप्तिदूरीकरणमभिसम्धार्यतदुक्तम् । सन्ततेस्तदभाजनत्वादावात् । उपपत्तिलभिकान्येव च समुच्छिद्यन्ते । प्रायोगिकेभ्यः पूर्वं परिहीयत्वात् । *Abh* 17 79b

—तत्प्राप्तिदूरीकरणमिति । क्पाख्यावचराणां प्राप्तेदूरीकरणमभिरूप्य तस्य पुद्गलस्य । एतदुक्तं त्रैधातुकानि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्तीति । कथं च पुनस्तत्प्राप्तिदूरीकरणम् ? ‘समन्वागतस्य भाजनत्वादावात् ।’ यस्मादसौ अत्यन्तं पूर्वं भाजनमूला तत्प्राप्तीनाम् । कुतः मूलसमुच्छेदादिदानीं तत्प्राप्तीनामभाजनभाषादितेति । अतस्तत्प्राप्तिदूरीकृतं भवति । ‘प्रायोगिकेभ्यः पूर्वं परिहीयत्वात्’ इति । धृतवन्तामात्रानामप्यस्य प्रायोगिकेभ्यः पूर्वमवामी मृदुमुदघवस्याया तस्य परिहीय । तदेव तस्य प्राप्तिच्छेद इत्यर्थः । *Sab* p 411

२ समन्वागतं कृतम् । लक्षणतः पूर्ववत् । तत् प्रथमं पुन विविधं । बीजसमवायस्य वदितानामसमवायस्य समुदाचारसमन्वागमस्य । बीजसमवायस्य कृतम् ? वामधानी जाया भूत वामप्रतिपक्षकं कथं योरादौ क्पाख्याप्रतिपक्षकं सन्वागतस्य बीजसमवायस्य समवायस्य उपपत्तिप्रतिपक्षकं कुतः त्रैधातुकप्रतिपक्षकं यस्य यस्य प्रचारस्य प्रतिपक्ष उपपन्नस्य बीजसमवायस्य समवायस्य । यस्य प्रतिपक्षस्य मोक्षप्रत्यक्ष बीजसमवायस्य समवायस्य । वदितानामसमवायस्य कृतम् ? प्रायोगिकानां धर्माणां लीकितानां लीकितानां वा व्यावर्तितानां वाधिममपराधरीताम् । समुदाचारसमवायस्य कृतम् ? तत्प्रचारकायनानां वा य एव धर्मः समुदायस्य कुतः वा अनुगतः वा अग्राणी वा तस्य समुदाचारसमवायस्य समवायस्य । समुच्छिद्यन्तुद्गलमूलं कुतः प्राप्ती धर्माणां बीजसमवायस्य समवायस्य समवायस्य कृतम् । धारयन्ति पुन सन्वागतसमवायस्य अपरिनिर्णीतधर्मज्ञानादिच्छिद्यन्तानां इत्यर्थः । *Abh* p 35

३ *Yabon* tea quotes a similar passage to illustrate the *abhishek*, *Abh* 11 42-4 —समवायस्य बीजस्य कुशलैरपि धर्मैरनुपपत्तिरपि धारयन्ति धारयन्तुद्गलमूलं कुशलमूलमनुसहगतं मनुपच्छिद्यमुपपत्तिलाभिकम् । एतदर्थं पुद्गल आगता विप्रादिभ्यो वदितानां वदितानां । *Sab* p 389 In a passage in the

येषु सर्वेषु सर्वं समुच्छेत्स्यते । यस्य समुच्छेदात्समुच्छिन्नकुशल⁽⁶⁾मूल^१ इति संख्यां गमिष्यतीति । अतः सर्वाकुशलमूलमूता मिथ्यादृष्टिरिति सौगता ।^२

word *anu saṅgata* The *Adv* has *anusaṅgata* In Palī *anu* is frequently spelt *anu* See *anusaṅgato kāmarāṭṭho* (Kv 1 1 — p 81) and *anusaṅgato asmīti mano* (S III p 131) See *LVPak* III p 245, n 2.

^१ This topic is discussed in detail by the Kośakata —

किं स्वभाव कुशलमूलसमुच्छेद ?

सोऽप्रमन्वय ।

यदा हि कुशलमूलानां प्राप्तिर्न पुनस्त्यजते अप्रानिरप्युत्पद्यते । तस्मिन्समवायाम उत्पन्ने समुच्छिन्नानि कुशलमूलान्युच्यन्ते । *Akb* IV 80 b

किमालम्बनया मिथ्यादृष्ट्या समुच्छिद्यते ?

फलहेत्वपवादिन्या

या च हेतुमपवदते 'या च फल' । आनन्तर्यविमुक्तिमार्गस्थानीये एते इत्यपरे ।

मास्त्वालम्बनयैव नानालम्बनयैव समागधात्वालम्बनयैव न विसमागधात्वा लम्बनया । मप्रयोगमात्रानुशापित्वेन दुर्बलत्वास्तित्येके ।

एवमु वर्णयन्ति—

सर्वया

नवप्रकाराण्यपि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । दशनप्रहातभ्यववित्येके ।

क्रमशो

नवप्रकारया मिथ्यादृष्ट्या नवप्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । भावनाहेय क्लेशवत् । यावदधिभाषाधिमार्गया मृदुमृदूनीति ।^३ [V supra, p 165, n 2]

दशोनमार्गवदभ्युत्थानेन चिन्नतीत्येके ।

एवमु वर्णयन्ति । उभययेति । पूर्वसवर विजहाति पश्चात्कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्तीत्येके ।

एवमु वर्णयन्ति । यस्य चित्तस्य फलसवरत्यागात्तस्य त्याग इति ।^४

शुभ ।

मनुष्येष्वेव मापायेषु । न देवेषु । त्रिषु द्वीषेषु शीतलकुरी । *Akb* IV 79 ab

^३ This refers to the Vaibhashikas as is evident from the following एवमु वर्णयन्ति वैभाषिका । 'सर्वया' इति । या च हेतुमपवदते या च फल या च समाग धातुमालम्बते या च विराभाष या च सास्रव या चानालम्बमालम्बते । सर्वेव तया समुच्छिद्यन्ति । *Saka* p 412

It appears that the Vaibhashikas held two different views regarding the manner in which the *kūśala mūlas* were annihilated 'दर्शनप्रहातव्या इव' इति । यदा दुःखादिदर्शनहेत्या नेत्या नवप्रकारा अपि दुःखादिसत्पदनानां मृदुत्वं प्रहीयन्ते, तदत्रव प्रकाराण्यपि कुशलमूलानि मृदुत्वं समुच्छिद्यन्ति इत्येकः ।

['यमया'] 'भावनाहेयक्लेशवत्' इति [एके] । *Ibid*

The *Adv* favours the second view. See *LVPak* IV p 170 ff

“सूक्ष्म कुशलधर्मवीजं तस्मिन्नुकुशले चेतस्यवस्थितं यत् पुनः प्रत्यय
सामग्रीसन्निधाने सति कुशलं चित्तमुत्पद्यते” इति कोशकारः ।^१

१ This is a view of the Sautrāntika. The Sautrāntika holds that the forces known as *Prāpti* and *Aprāpti* are *prāpnapti dharmas* and not *drāpnapti dharmas*. While discussing *prāpti* the Kōśakara in *Abb* II 36 cd touches this topic viz the *kusala mula samuchchheda* and the *kusala mula-prāpti sandhāra* (i e the *apraṣṭi* and *prāpti* of the *kusalamūla*) —

कुशलं अपि धर्मो द्वित्रकारा अयत्नभाविनो यत्नभाविनश्च यत् उच्यन्ते उत्पत्तिप्राप्ति
लभिमिका प्रायोगिकश्चेति । तत्रावलम्ब्याविभिरायस्य तद्विज्जभावानुपघातात् समवायान्
उपघातादसमवायान् उच्यन्ते समुच्छिन्नकुशलमूलं । तस्य तूपघातो मिथ्यावदुत्पादो वेत्तिव्य ।
न तु खलु कुशलानां धर्माणो बीजभावस्यात्यन्तं सत्ततो समुदपात् । ये पुनर्यत्नभाविनस्त्वेव
मैतदुत्पत्तिवित्त्वानुपघातात् मत्ततो समवायान् उच्यन्ते । तस्माद्विज्जेवाशानपोद्धतमनुपहृतपरि
पृष्टं च वीजविकाले समवायमाख्या लभते । नायत्तं द्वयव्य । *Abb* II 36 cd

The Kōśakara gives more details about the *Kusala mula prāpti sandhāra* —

तेषां समुच्छिन्नानां कथं पुनः प्रतिसिद्धिः ?

सिद्धिं कास्तास्तिदष्टिभ्याम्

यदाऽप्य हेतुफलं विचिक्किन्मा चोत्पद्यते । अस्तिदष्टिर्वा सम्पददष्टिरित्यर्थः । तत्र
पुनः तदुत्पत्तिस्तत्प्राधान्यं प्रतिसिद्ध्यति कुशलमलायुच्यन्ते । नवप्रकाराणां युगपत् प्रति
संपादनं क्रमेण तु समुत्थीभाव आरोग्यबललाभवत् । न पुनस्तेषां प्रतिसिद्धिः

नैवैतत्तर्ककारिणः ।

अयस्यैव स्यान्नाम तर्ककारिणस्तु नहं स्यात् । तमेव सघायोक्तम्—‘अभ्यस्योऽपि
पुनराहं दुष्टं एव धर्मे कुशलमूलानि प्रतिसिद्ध्यन्ति नियममयं नरकेऽप्यवस्थयमानो वा उपपद्यमानो
वा कुशलमूलानि प्रतिसिद्ध्यन्ति इति । तत्र पुनर्यो हेतुबलेन समुच्छिन्नसिद्धिं स कथयमानः
प्रतिपत्त्यर्थं यः प्रत्ययबलेन स उपपद्यमानः । एव यः स्वयमेव परबलेन ।

स्यात्समुच्छिन्नकुशलमूलो न मिथ्यात्वनिवृत्तिरिति ? चतुर्थोद्विग्नः । प्रथमा कोटि—
पूरुषादयः । द्वितीया—अज्ञानात् । तृतीया—अव्यक्त । चतुर्थी—एतानाकारान् स्यादपिवा ।

Abb IV 80 cd

Cf (१) इषाह आनन्द एवमेव पुण्यं एव वेत्ती परिरुचं पञ्चानामिदं इत्यस्य लो
पुण्यलगा विरक्तमज्ञा कुसला वि यस्मा अकुसला वि यस्मा । तमेवपरेण समयेन एव वेत्तमा
वेत्ती परिरुचं पञ्चानामिदं इत्यस्य लोपुण्यलगा कुसला यस्मा अतर्कहिता, अकुसला यस्मा तन्मुनी
भूता, अतिथि च वशात् कुसलमर्म धर्ममुच्छिन्नं तन्महा तात् कुसला कुसलं पातुमर्हसि । एवमपि
पुण्यलो भाष्येति अत्रिहोमधर्मो भविस्मतीति । मय्यया रि बीजानि अरण्यानि पुण्य
गुरिरहमवनाय भूयिष्या निरिगतानि वपुः आग्निरहमिति ।

(२) इषाह ताह इत्यस्य लोपुण्यलगा अकुसला यस्मा अतर्कहिता, कुसला तन्मुनी
भूता, अतिथि च वशात् अकुसलमूलममुच्छिन्नं तन्महा तात् अकुसला अकुसलं पातुमर्हसि

युक्त्यागमविरोधात्तथेति दीपकः ।

तत्र युक्तिविरोधस्तावद्विजातीयान्तेतोर्विजातीय^(१)फलानुत्पत्तिदर्शना-
(ना)पचयीज्ञाच्छालिफलवद्योनिशो मनसिकारपरतः सद्घोषाभ्यां मिथ्यादृष्टि-

तीति । सेव्यया पि... बीजानि अखण्डानि...पुष्टिसलाय निखिलानि... न वेपुल्ल
आपज्जिस्सन्ति...।

(३) इयं वनाह...इमस्स खो पुग्गलस्स विज्जमाना कुसला पि धम्मा अट्टसला पि
धम्मा । तमेतमपरेन नरिय इमस्स पुग्गलस्स बालगकोटितिसुहमसो पि सुवको धम्मो,
समप्रागतोयं पुग्गलो एवन्तकाळेहि अट्टसलेहि धम्मोहि । कायस्स भेदा निरप उपपज्जिस्स-
तीति । सेव्यया पि धोतानि खण्डानि...पुपरिजम्भकाय भूमिया विखिलानि... न...
वेपुल्ल आपज्जिस्सन्ति...।

(४) इयाह...इमस्स खो पुग्गलस्स...इमस्स खो पुग्गलस्स कुसला धम्मा अन्तरहिता,
अट्टसला धम्मा सम्मुखीभूता, अरिय स एवस्स कुसलमूल असमुत्तिष्ठन्न, तं पि सव्वेन सधं
समुपात्त गच्छति । एवमय पुग्गलो आर्याणि परिहानधम्मो भविस्सतीति । सेव्यया पि...
सायण्हसमय मुरिये ओगच्छन्ते...बालोको अन्तरघावित्सति, अन्तरारो पातुमविस्सतीति ।

(५) इयं वनाह...इमस्स खो पुग्गलस्स...अट्टसला धम्मा अन्तरहिता कुसला धम्मा
सम्मुखीभूता, अरिय स एवस्स अट्टसलमूलमसमुत्तिष्ठन्न, तं पि सव्वेन सय्य समुप त गच्छति ।
एवमय अपरिहानधम्मो भविस्सतीति । सेव्ययापि... रतिया पक्खुसममये मुरिय उ गच्छन्ते...
आर्योको पातुमविस्सतीति ।

(६) इयं वनाह...इमस्स खो पुग्गलस्स...नरिय इमस्स पुग्गलस्स बालगकोटितिसु-
हमसो पि अट्टसलो धम्मो, समप्रागतोयं पुग्गलो एवन्तमुक्थेहि अनवज्जेहि धम्मोहि दिट्ठेव
पम्मे परिनिब्बावित्सतीति । सेव्ययापि अगारानि मीतानि निम्बुवानि...न वेपुल्ल आप-
ज्जिस्सन्तीति ।

मन्त्रानन्द ये ते परिमा तयो पुग्गला, तेय दिव्य पुग्गलान एको अपरिहानधम्मो, एको
परिहानधम्मो, एको आपाविको वेगयिको ।...येमे वच्छिन्ना तयो पुग्गला, इमेन...एको अपरि-
हान धम्मो, एको परिहानधम्मो, एको परिनिब्बानधम्मो नि । *Ang III p 404-409*

The *Katha suttā* contains many controversies alluded to the *Kuśala mūla-
sanna-hehāda* See चण्डिका (xiii 1), कुमलचित्तनट्टिमकथा (xiii 2), अननरायणदुत्त-
कथा (xiii 3), नियमसंनियामकथा (xiii 4), कुमलकुसलपटिसंघानवथा (xiv. 1), and
अन्वतनियामकथा (xix, 7) In the अन्वतनियामकथा, the controversy centres
round a *sutta* passage "इयं यिक्खवे एवन्तो पुग्गलो समप्रागतो होनि एवन्तकाळेहि
अट्टसलेहि धम्मोहि, खो अरिय निम्भो निम्भो व होनीति । (P *Paṭi*, vii 1)
The Commentary on this passage says 'अरिय निम्भो' नि एवचारं निम्भो ।
'एवन्त काळेही' नि एवन्तेव काळेहि नयित्वाद्-अट्टेपुत्ताद् अरियविरादगच्छतेहि
नियमिच्छादिष्टधम्मोहि । एव पुग्गलो निम्भो व होनि । एतस्मिं हि पुन भवतो

वद्यः ।^१ चक्षुरूपाभ्या विज्ञानवदिति चेत् । न । समागहेतौ सति चक्षुरूप योर्निमित्तकारणमात्रत्वा[त्], दध्युत्पत्तावातञ्जनवत् । किञ्च, विरुद्धाना मन्यतरौपपत्तेः । न हि विरुद्धाना सुखदुःखालोक्ततम प्रभृतीना वै^२कत्र [सम्भवद]रम्यान् दृष्टम् । नापि परम्पर धोजफलामिसन्ध । किञ्च, चित्त योजकत्वाभ्युपगमाच्च । अकुशलमेव हि चित्त भवना जीव(रीन)मिष्टम् । तस्य कुशले चित्तक्षणे विरुद्धक्षये च चित्तान्तरे धोजलेशानुपपत्ति ।^३

कुण्डान् नाम नवीनि वन्ति । मरुत्तल्लिपोत्तानान्धो विष हेन्ठा हेन्ठा नरकागोन वव आगरा हान्ति । *P Pannatti A* vii 1

On कुमलचिन्तयित्वा Baddhaghosha says — तत्र कण्ठो मन्मथस्य कामावचरकमन्त्रेण पञ्चमणि यत्र पत्र तत्र पत्रानि पट्टिवाहेया न महिमान लोहसार वा न पञ्चमणि । यत्र पत्र इमं विमानं अत्रत्वा अविशेषेनैव मो कुमलचित्तं न पञ्चमणिना लिङ्गि सेव्यया पि उत्तरापयकान् । *Ko A* xiii 5

The *Sikshasamucchaya* contains several references to the *Katālamula* — कुत्रमानि भगवन् कुण्डलमूलानि तन्त्रं परिषद्य गच्छन्ति ? (p 149) पुत्रकुण्डलमूलं सप्तमणि नव नौधायपति (p 152) बोधिमत्त्वस्य कुण्डलमूलम् (p 84) कुण्डलमूलमप्यपेया (p 187) कुण्डलमूलमभरणम् (p 215) न बोधिमत्स्य क्वचिदेव कुण्डलमूलानि समुच्छिन्नन्ति (p 91) कुण्डलमूलपरिणाममा (pp 177 214 281) and निर्वाणपयवमानं कुण्डलमूलम् (p 309)

See *S Pundarika* pp 51 284 304 *Aaa* pp 467 525 and N Dutt *Aspects of Mahayana Buddhism and its relation to Hinayana* (AMBRH) pp 247 ff

^१ For an allied controversy see *Ko* xiv 1 — इवानि कुमलाकुसलपटि मचिकषा नाम होति । तत्र कुमल वा अकुसलस्य अकुसल वा कुसलस्य भगवन् उत्पन्नजनक नाम नवीनि तेषु अञ्जामञ्ज पटिमयान न युज्जन्ति । य एव यस्मा एवमयुक्तस्य पत्र रज्ज्वनि विरज्जन्ति च तस्मा न अञ्जामञ्ज पत्रमण्डलीनि उड्ढि गहेवा ठिना सम्पन्ना नि महासङ्घिवा । *Ko A* xiv 1

^२ Yaśomitra while commenting on the above quoted passage (V supra, p 168 = 1) on *prapt aprapt* gives a view of Ācharya Saṃghabhadra about the theory of *bhāva*. This view of Saṃghabhadra and its criticism by Yaśomitra shed abundant light on this peculiar controversy raised by the *Śālistambas* —

अस्मन्मनि गणचिह्नं प्रतिपन्नमाविश्यागाराग्नं च प्राप्तिरित्यावायसम्भवं । न एव च गणचिह्नविशेषस्य शोभनावावायेन व्यक्तेरपि न युज्यते । किमपि गणचिह्नं चिन्तावाचकमुपायार्थमात्रम् । किंचान् । अर्थात्तरं चन । मिदं प्राप्तिरस्मीति । अनयान्तरं चन । ननु कुण्डलं कुण्डलस्य भागमवश्यमेव भवत्यकुण्डलस्य च कुण्डलम् । ननु कुण्डलं भागवत्ते येनव्यवहार्यं वा चन । तत्र कुण्डलं कुण्डलं चतस्र्यव्याहृतं वा चन । नति साधयतोय प्रमथन इति ।

उक्तोत्तरत्याच्च । विस्तरेण ह्यत्रोत्तरमुक्तम् ।^१ तत्समर्थतामिति ।

आगमविरोधोऽपि, “सर्वं सर्वेण च्ये[त्स्य]^(१)ते” इति - च्य[मानं
वीजमवस्थितं गंस्यते । इति ।

ध्याख्याताः सलक्षणाः कर्मपथाः ॥

कः पुनः सलक्षणः कर्मपथार्थः ? कर्म च कर्मणश्च चेतनाख्यस्य पन्थान
इति कर्मपथाः । तत्र सप्त कर्म च कर्मणश्च पन्था [इ]ति कर्मपथाः, धयस्त्व-
भिध्यादयः कर्मणः पन्थानो न कर्म ।^२ चेनना [हि तत् संप्रयोगिणी भवति ।]

Yasomitra's answer to this is as follows —अत्र तथ द्रुय । अनर्थान्तर-
भावे साक्यंदोषा भवेत् । तस्य बीजं न चित्तादर्थान्तरं बबल्लग्यम् । नाप्यनर्थान्तरम् ।
उपादायप्रतस्तित्त्वत्त्वान् । अवाप्यनर्थान्तरभावात्, तदाप्यशेषः । कुञ्जलेन हि पित्तोत्पन्न
स्वभावीयेज्यजातीये वा स्वमनानचित्ते बीजमाधीयेन । तत्र कारणविशेषात् कार्यविशेष इति
विशिष्टम् । तत्र तच्चित्तमुत्पद्यते । तद्विशिष्टं चित्तं कुशलबीजकार्यनिपाया ममर्थमुत्पद्यते ।
• “इत्येवमन्योन्यबीजाधायकमन्यान्यजनकं च चित्तं चित्तान्तरादुत्पद्यमानमन्योन्यवास्यवासकत्वेन
प्रवर्तते । न च कुञ्जे नाकुञ्जे चित्ते शक्तिविशेषं आहितं इति तदकुशलं कुशलात्मापद्यते
कुशलं वा तदकुशलात् शक्तिविशेषमात्रं वात् । शक्तिर्बीजं वातनेत्येकोऽयमर्थः । श्वनामपि
वैभाषिकाणामपि चिन्त्यम् । यदा साक्षयवित्तममनन्तरमनाल्लयमनाल्लयवित्तममनन्तरं वा
मात्रवचित्तमुत्पद्यते । तदा किं पूर्वं साक्षयवलायासाक्षयवलापे वा शक्तिमान्
समनन्तरप्रत्ययादिभावेनोत्तरवलापेन तादृताशक्तिमान् ।” तत्र यदुक्तं नन्वकुशलं कुशलस्य
बीजमन्युपगतं भवतीत्यादि तदपुनस्तम् । न हि कुशलगृहीतं शक्तिविशेषेण विशिष्टं समर्थम-
कुशलमकुशलबीजकार्यं करानि । स्वहितं तु शक्तिविशेषेण तदकुशलं स्वबीजकार्यं करानि ।
तत्र कथमिदमुच्यते कुशलास्याकुशलं बीजमिति । ब्रूयात्स्वकुशलचित्ते तत्कुशलबीजमाहितं
किमकुशलं न भवतीति । न भवन्ती बीजार्थं जानते । कुशलं चित्तेन निदध्यमानेन तथा
शक्तिविशिष्टमकुशलं चित्तं ज्ञेयम् । यथा तच्चित्तं स्वोत्पत्तिरूपं भविष्यति साक्षात्
पारम्पर्येण वेति शक्तिविशेष एव बीजम् । न बीजं नामास्ति किञ्चित्प्रतस्तित्त्वत्त्वान् ।
Skt. pp 148 ff

^१ The *Dipikā* must have discussed this topic in detail in the Second *Adhyāya*, while dealing with *prāpti* and *aprāpti*. V. supra, p. 37, n. 4

^२ Cf. यथा ह्यत्र पन्थानं तस्य कर्म च । *Abb* iv 78d

अभिध्यादया हि त्रयं कर्मणं पन्थानं इति कर्मपथाः । *Abb* iv 78d —‘कर्मणं
पन्थानं’ इति चेतनाख्यं कर्मणं पन्थानम् । कथमिदं । ‘तमप्रयोगिणी हि चेतना ।’
अभिध्यादिप्रयोगिणी तथामभिध्यादीनां ‘वातनं’ यथा ‘वदति’ । यच्च तदर्थः । ‘तद्वान्
तथामिदं स्वरूपम् ।’ यस्मादभिध्यादीनां यथाक्रमं शक्ति-शक्तिरूपमिध्या निरीक्षणाराणां
यत्नेन । तदनुगुणं चेतनादीभिरुच्यते । चेतनं इत्यर्थः । अनस्तथा वादुतं वदति ।
‘कर्म च । वादवाक्यमन्यनादयः । कर्मणश्च चेतनाख्यस्य ‘पन्थानं’ इति कर्मपथाः ।

[IV B, 3 Pol 97 a ^१] ⁽¹⁾सप्रयुक्ता [तद्वपे(शे)ण(न) गच्छ]त्यभिसंस्करोतीत्यर्थः ।
सा तु कर्मन न कर्मण्यः । न ह्यसी त्रयाणां वशेन वतते ^२ । इदमुच्यते—

[200] चेतना न क्रियामार्गस्तेस्तु सचा प्रवर्तते ।

कतिभि पुनः कर्मण्यै. सार्धं चेतना युगपदुत्पन्ना वर्तते ? तदारभ्यते—

युगपद्यान[दष्टा]भिरशुभैश्चेतनैः सह ॥^३

४[एकेन तावत्सह वर्तते । विनाशयेनाभिध्यादिसमुत्थीना^(२)वे^१]
अक्रियचेतसो वा तत्प्रयोगेण कृपिणामन्यतमनिष्ठामने^६ ।

तत्समुत्थानचेतनाया कापवाकुरुमसमुत्थानचेतनाया । 'तानविष्टाय' तान् प्रापातिपाता
वीनविष्टाय प्रवृत्त । 'असत्स्थानामप्यकशपसिद्धे' इति । *Saks* pp 409-410

See *LVPak* iv p 168, n 2

Also cf तस्य धम्मतो नि एतेषु हि पटिपाटिया सत्त चेतना धम्मा होति, अभि
ग्गहादयो तयो चेतनासम्पत्ता । *Dhs A* iii 158

^१ This folio is erased in many places. The reconstructions given in the
brackets are done with the help of *Akk*

^२ Cf ये तहि दान्तिनिका अभिभासीनव मनस्सकं उठि तेषां ते कय कर्मणया ?
[V supra p 148, n 5] त एव हि प्रष्टव्या । अपि तु सख्य वक्नु कर्म च ते पयानवव
सुगतिदुगतीनामिति कमवया । इतरेतरावाहनाद्वा । *Akk* iv 78 d

—तेषां ते कय कमवया इति । न हि तेषामभिध्यादिभ्योऽयमनस्कमस्ति चेतना ।
मस्य कमणस्सभिध्यादय पयान इति कमवया स्यु । त एव प्रष्टव्या इति । तैरेव
परिहारी वक्तव्य । 'अपि तु सख्यमिति विस्तर । स्वमतेन तस्यैव समर्थवति । इतरे
तरावाहनाद्वा । किम् ? तेषांभिध्यादय कमवया इति प्रकृतम् । अभिध्या व्यापादभिध्या
दुग्गे आवाहयति । ते च तामिति । कम च ते । कमणस्संयामेकतरस्य पयान इति
कर्मवया । *Saks* p 411

^३ Cf युगपद्यानदष्टाभिरगुभै सह वर्तते । *Ak* iv 81 ab

^४ This whole *Adv* (*kirikā* 201 cd) is almost identical with *Akk* iv
81 ab

^५ विनाशयेनाभिध्यादिसमुत्थोभाव इति । विनाशयेन धर्म्मरूपेण प्रापातिपातादि-
नाशभिध्यादीनामन्यतमसमुत्थोभावे, सा चेतना एकेन धर्म्मरूपेण सह वर्तते अभिध्या वा
व्यापारेण वा विध्यादुत्पन्ना वा । *Saks* p 414

^६ अक्रियचेतसो चेति युगाध्याहृतचित्तस्य । कृपिणां प्रापातिपातादीनां काम
भिध्याचारवर्जानानन्यतमस्य निष्ठायने । तैरेकेन सह चेतना वर्तते । अभिध्यादिभ्योऽ-
क्रियचित्तचित्तस्य चेति वक्तव्यम् । *Ihd.*

ह्याभ्यां सह वर्तते । व्यापन्नचित्तस्य प्राणिष्वे । अभिध्याविष्टस्य
चादत्तादाने काममिध्याचारे संभिन्नप्रलापे वा ।

त्रिभिः सह । व्यापन्नचित्तस्य परकीयप्राणिमारणापहरणे 'युगपत् ।
अभिध्याविष्टस्य तत्प्रयोगेण रूपि[द्वयनिष्ठागमने त्रिभिरेव] ।

[चतुर्भिः सह वर्तते । ⁽³⁾भेदा]भिप्रायस्य^२ नन्दनवचने परुषवचने वा ।
तत्र हि मानस एको भवति वाचिकास्त्रयः^३ । अभिध्यादिगतस्य वा तत्प्रयो-
गेऽप्य(न्य)प्रपन्नि(नि)ष्ठागमने ।

एवं पञ्चपटि(ट्)सप्तभिर्योज्यम् ।

अष्टाभिः सह वर्तते(तं)त(ते) । पदसु^४ प्रयोगं कृत्वा परे संप्रपन्नेन ह्ययं
काममिध्याचारं कुर्यतः समनिष्ठागमने । एवं [तावदकुशलैः] ॥

[201] [शुभैस्तु] ⁽⁴⁾दशमिर्यावत्सार्व(र्ध) नैकाष्टपञ्चभिः ।^५

'शुभैः खलु कर्मपथैर्यावद्दशभिः सह वर्तत इत्युत्पट्टिः । तदपवादोपम्—
'नैकाष्टपञ्चभिः' । न अल्पेकेन पञ्चभिरष्टाभिर्या सह वर्तते^६ ।

^१ व्यापन्नचित्तस्य प्राणिमारणानपहरणे युगपदिति । यत्र मारणेनैवापहरणे तिष्ठति
तत्र हि व्यापादप्राणिष्वपादत्तादानकर्मपथा युगपद्भवन्तीति । *Ibid.* p. 415.

^२ भेदाभिप्रायस्यानृतवचन इति । भेदाभिप्रायत्वादेवानृत पदस्य भवति । तदेव
संभिन्नप्रलापः । इति चतुर्भिः सह वर्तते । *Ibid.*

^३ नामत एको भवति वाचिकास्त्रय इति । अनृतवचनेऽभिध्या व्यापादो वा भवेत् ।
वाचिकास्त्रयः । मूपावादपदस्युत्पन्नमभिनप्रलापा । परुषवचनेऽपि मानस एको व्यापादः ।
वाचिकास्त्रयः । पाठ्यपदस्युत्पन्नमभिनप्रलापा । नामत एवं त्रयो भवन्ति । न तु स्वभावतः ।
अपरे पुनर्ग्राह्यते । स्वभावभेदोऽप्यस्तीति । यथा मूपावादपदस्युत्पन्नमभिनप्रलापाविज्ञप्तयो हि
निश्चये तथा वाच्यपदस्युत्पन्नमभिनप्रलापाविज्ञप्तयो निश्चय इति । *Ibid.*

^४ पदसु प्राणानिपातादिषु । *Ibid.*

^५ Cf. चेतना दशमिर्यावत्तुभैर्नैकाष्टपञ्चभिः । *Abb.* iv. 81 cd.

^६ This whole *Adv.* (*kārikā* 201 ab) is almost identical with *Abb.* iv. 81 cd.

^७ नैकेनैव मानसेन । कुण्डले चेतस्यनभिध्याव्यापादयोरवयवं भावात् । नापि स्विर्गरेण
स्वरमगृहीतेन नमंपथेन सह चेतना वर्तते । नित्यत्वाद्वास्तवचित्तचित्तावस्थायामप्युपासकमवरादिषु
प्राणानिपातादत्तादाननाममिध्याचारमूपावादानामवयवं सहभावात् ।

न पञ्चविदेव । कुण्डले चेतस्यनभिध्याव्यापादयोर्द्वयोरवयवं सहभावात् । स्वरसङ्-
हीतानां ॥ प्राणानिपातादीनामेवा चतुर्णामवयवं सहभावात् ।

तत्र द्वाभ्या सह उतते । कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु^१ स्थितस्याख्य
समापत्ति^२समुदाये च क्षयानुत्पादज्ञान^३सप्रयुक्तविज्ञान तत्स[प्रयुक्ता च]
(०)प्रज्ञानदृष्टिरिति ।

त्रिभि सह वर्तते । सम्यग्दृष्टिसप्रयुक्ते मनाविज्ञाने^४ । यत्र सवरा
णा(ना)स्ति ।

चतुर्भिरकुशलाभ्याः तच्चित्तस्यो^५पासकस्य धामणेरसवरसमादाने^६ ।

पडिभ कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु^७ तत्समादाने ।

सप्तभि कुशल मनाविज्ञाने तत्समादान एव । अकुशलाभ्याः तच्चित्तस्य
[च मिश्र]सवरसमादाने ।

भाष्यभिरुच । भिन्नमवरसगृहीताना वाचिकवाचिकाना स्विष्टाभ्याः कृतावस्थाया
मत्तानामिव समवाय । कुशलचित्तवस्थाया च नवाना दाना वा मभवात् । परिणाम्या
इषानिभि मन् वन इयुक्त भवति । *Saks p 416*

^१ कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु धनद्विज्या चाध्यापानाश्च स्त न सम्पाद्वृष्टि । पञ्च
विज्ञानमन्त्रा धान दृष्टिरनारक्षण इति सिद्धान्तान् । [V supra p 29 n 5] अतो
नभिध्याः अध्यापानाभ्या द्वाभ्यामववात् सह वर्तते । *Ib d*

^२ आकृष्यममापत्तिप्रहण ध्यानसमापत्तिसमुदाययो क्षयानुत्पादज्ञानयो सप्तविधवाचिक
वाचिकानासवरसवरभाववमयवनिवृत्त्ययम् । *Ib d*

^३ क्षयानुत्पादज्ञानप्रहण सम्पाद्वृष्टिनिरासायम् । क्षयानुत्पादज्ञानयोरसम्यग्दृष्टिस्व
भावदानः । *Ib d V infra Ad ka ka 441*

^४ सम्पाद्वृष्टिसप्रयुक्त मनाविज्ञान मयिकमरवाभाव इति वाक्येण । तत्र ह्यनभि
ध्याः अध्यापानाभ्याः दृष्टय एव त्रय वमयया भवन्तीति *Saks p 416*

^५ अकुशलाभ्याः कृतावस्थानि विपणानामना न मनीनि दानि भवति । *Ib d*

^६ उपामयधामवरसवरसमादान एव । शानानिधानानां नवानामभिध्याचारमुपाया
विरतिरूपगानाश्च एव वमयया सन्ति । मद्यपानादिविनीना दानवमयपानान्तरमावात् ।
गन्तुविरतिराना चोपायवधामवरसवरसमादानम् । धामवरसवरसमादानवचनाच्चोपाय
मवरसमादानमुक्तमवरसवरसमादानम् । धामवरसवरसमादान वरसवरसमादानविरतिस्तुतीय वमयय ।
न च वामभिध्याचारोऽनभूत एव । *Ibid*

^७ विज्ञानवाक्य in *Abb iv III cd*

^८ विज्ञानवरसमादान मन्त्रभिरव रतिभि । न मानय । अकुशलाभ्याः
विपणान् । *Ib d*

[नयभिः] ⁽⁶⁾कुशलेषु पञ्चसु विद्वानेषु तत्समादाने,^१ क्षयानुत्पादज्ञान-
संग्रयके च मनोविद्वाने तस्मिन्नेव च ध्यानसंगृहीते ।

दशमिस्ततोऽन्यत्र^२ कुशले मनोविद्वाने मिश्रसंवरसमादान एव । सर्वा
च ध्यानानाद्यसंवरसमावर्तिनी चेतनाऽन्यत्र क्षयानुत्पादज्ञानाभ्याम् । संवर-
[निर्मुक्तं^३ त्येकेनापि सह स्यादन्यचित्तस्यै]^४ (7)काङ्क्षविरतिसमादाने । पञ्चा-
ष्टामिरपि स्यान् । कुशलमनोविद्वानस्य द्विपञ्चाङ्गसमादाने युगपत्^५ ।

कस्यां पुनर्गतौ कति कुशलाद्याकुशलाश्च कर्मण्याः संमुखीभाषतः
समन्वागमतो^६ वा सन्तीति ?

विलापद्वेषपात्स्याण्युपन्ति नरके द्विधा ॥^७

एते त्रयः संमिश्रप्रलापपाक्ष्यव्यापादा नारके [संमुखीभाष]⁽⁸⁾तः
समन्वागमतश्च विद्यन्ते ।

[202] तद्देव मताऽभिध्या मिथ्यादृष्टिस्तथैव च ।^९

केचित्तत्तल्लु द्रुपते—अभिध्या मिथ्यादृष्टिश्चापि ङाभ्यां प्रकाराभ्यां
विद्येते ।

अग्रे पुनराहुः—समन्वागमत एषाभिध्यामिथ्यादृष्टी विद्येते । रत्ननीय-
यस्त्वभाषान्, कर्मफलप्रत्यक्षत्वाच्च ।^{१०}

‘‘तच्चैतदकारणम् । तद्य वावत्तृप्याऽविद्याऽधिमाघतमत्वादिति [पूर्व]-
मपाक्षिकः ।^{११}

^१ ...तत्समादाने मिश्रसंवरसमादाने । मय्यदुष्टदेवाभावात् । *Ibid*

^२ ततोऽन्यत्रेति क्षयानुत्पादज्ञानवर्जिते । *Ibid*

^३ तत्वरनिर्मुक्तं त्वत्त्वनिषयवरनिर्मुक्तं । *Sahr* p 417.

^४ अन्यचित्तस्येति । तत्वरनिर्मुक्तादुत्तरादेरन्यस्युत्पादज्ञानादवचित्तस्य ।

विद्वानाभ्यामवचित्तस्येत्यर्थः । *Ibid*

^५ युगात्मानमैश्वर्यं, अभिध्या द्वाभ्यामिति पञ्चभिः । *Ibid*

^६ For *समन्वागमतः*, see *As-* p 35. V. *supra*, p.—n —

^७ Cf. मिश्रप्रलापपाक्ष्यव्यापादा नरके द्विधा । *Alk* iv, 82 ab

^८ Cf. तत्समादानमनोविध्या मिथ्यादृष्टि इति त्रयः । *Alk* iv, 82. cd

^९ This view is given in *Alk* iv, 82 cd

^{१०-११} This view is not given in *Alk*

अभिध्यादिप्रयं तद्वत्कुरी प्रलपनं द्विधा ॥

कुरी खल्वेवमेव त्रयोऽभिध्याव्यापादमिध्यादृष्टय ।

अन्ये पुनराहु —^१समन्यागमत एव न समुत्थीभावतः । अत्रमापदि-
प्रहत्यात्, स्निग्धमन्तानत्वादाघातवस्त्वभागादपापाशयत्वाच्च^२ ॥

[203] अशुभास्तु दशान्यत्र

नरकोत्तरदुःखामन्यत्र कामधातौ द्वाभ्यां प्र[IV A 3 Fol 97 b]⁽¹⁾
काराभ्यां दशाशुभा विद्यन्ते ।

सर्वत्र कुशलास्त्रयः ।^१

शुभास्तु 'प्रया' । त्रयोऽनभिध्याऽव्यापादसम्यग्दृष्टय सर्वत्र त्रैधातुके
पञ्चस्यपि गतिषु द्वाभ्यां प्रसाराभ्यां सन्तीति ।

आरूप्याऽर्याऽसंज्ञिनां च रूपिणः सप्त लाभतः ॥^२

आरूप्येषु परस्परार्थाभावेधातीतानागतेनानास्त्रसंज्ञेण समन्यागमोऽ
स्त्यसंज्ञिता च । ध्यानसंज्ञेण⁽²⁾ यान्द्भूम्याश्च^३ क्षणास्त्रशीलमाय उत्पादि
तनिराधित दृष्ट्या आरूप्येषूपपन्नो भवति तेनास्तीतेन समन्यागतो भवति ।
एव^४ भूम्याश्चैतानागतेनापि, न तु समुत्थीभावन, आरूप्याणां चतुस्त्रया
स्मकस्यादसंज्ञिसंज्ञाणां च^५ चित्तकस्यात्^६ । भूतचित्तप्रतिपक्षो हि तत्त
परसमुत्थोभाय ॥

^१ Cf कुरी त्रय ।

सम आगमन इति वचने । अभिध्याव्यापादमिध्यादृष्टयो न समुत्थीभावतः । अत्रमा
परिग्रह्यन्त d ito अपापाशयत्वाच्च । *Abb iv 82 d*

For समुत्थीभाव see *Kv xiii 6*

^२ Cf सप्तम स्वयमप्यत्र कामेऽयत्र दगायुना ।

गुणान्नपातु सप्तम समुत्थीभावलाभन ॥ *Abb iv 83*

^३ Cf आरूप्यासंज्ञितस्त्रेषु लाभन नप्य नयिते । *Abb iv 84 ab*

^४ यदभस्यायत्र in *Abb iv 84 ab*—यद्भूम्याश्चैतानि विचार । एवमभूम्या
पादस्त्रपुनरुत्थानभूमिम् । यद्भूमिराश्रयोऽयं यद्भूम्याश्चयम् । *Saka p 418*

^५ एवमभूम्याश्चयम् in *Abb iv 84 ab*

^६ V *supra p 93 n. 4*

[204] कुरुन्सनरकान्हित्वा सर्वधान्यत्र^(३) ते द्विधा ।^४

कुरुन् हित्वा नरकांश्च । अन्यत्र गतो संमुखीभावतो ह्येते सप्त कुशलाः कर्मण्या विद्यन्ते । संवरनिर्मुक्ता एव तु तिर्यक्प्रवृत्तेषु । संवरसंगृहीता एव रूपघातायन्यत्रोभयथा ।

ते ब्रह्मेते द्विविधाः कर्मण्याः

सर्वे विपाकनिष्पन्दाधिपत्यफलदा दश ॥^५

तत्राकुशलैः सर्वैरासेवितैर्भावितैर्वहुलीकृतैर्न^(६)रकेषूपपद्यते तदेपां विपाकफलम् । सचेदित्यत्वमागच्छति स मनुष्याणां सभागताम्, प्राणातिपातेनाह्वायुष्को भवति ।^७ अदत्तादानेन भोग्यवसनी । काममिथ्याचारेण सपत्नद्वाराः । सृपाधादेनाभ्याख्यानयदुलः । पैश्वन्येनादृढमिश्रः । पारुष्येना(ण)मनोहृशश्चाप्यर्थः । संभिन्नप्रलापेनानादेयवाक्यः । अभि^(८)ष्यया तीव्रराग । व्यापादेन तीव्रद्वेषः । मिथ्यादृष्ट्या तीव्रमोहः । इतीदमेपां णि(ति)प्यन्दफलम् ।^९

प्राणातिपातेनात्यासेवितेन बाह्य भाषा अल्पौजस्का भवन्ति ।^{१०} अदत्तादानेन परीक्षफला अल्पसस्या अशनिबहुलाः । काममिथ्याचारेण रजोऽधकीर्णाः । सृपाधादेन दुर्गन्धाः । पैश्वन्येनोत्कृष्टनिकुलाः । पारुष्येन(ण) दुःस्पर्शाः । कण्टक^(११)प्रायाश्च । संभिन्नप्रलापेन विषमपरिणामाः । अभिष्यया पक्षितफलाः । व्यापादेन फट्टकर्मफलाः । मिथ्यादृष्ट्या बीजादपलुप्तफला अफला वा । इदमेपामाधिपत्यफलम् ॥^{१२}

^१ Cf समुखीभावतरवापि हित्वा सनरकान् कुरुन् । Ak iv 84 cd

^२ Cf सर्वेष्वधिपतिनिष्पन्दविपाकफलदा भता । Ak iv 85 ab

^३ This whole *Adh* (*karika* 204 cd) is almost identical with *Akh* iv 85 ab

^४ Cf पाणानिपातकर्म नाम निरये तिरच्छानयोनिष पेतिक्रमये अमुरकाये च निबृतेति, मनुस्मृन् निबृत्ततट्टाने अण्पायुकमवतनिक हाति । *Jataka*, i p 275 Also cf पाणानिपातो निबन्धवे आसेवितो यावितो बहुजीवतो निरयसवतनिको तिरच्छानयोनि-सवतनिको पेतिक्रमयसवतनिको । यो सत्रकृदुमो पाणानिपातस्य विपाको मनुस्मृतस्य अण्पायुकमवतनिको हेति । *Aug* iv p 247 For other references, see *LVPak* iv pp 185 ff V *supra*, p 90, n. 5

^५ विपाकफलमिति मत्वसताने । इदं निष्पन्दफलमिति बाह्यं तद्वद्विचरति । न तद्विपाकफलम् । *Sak* p 418

^६ See *Digha*, xvi 17

^७ For details, see *Sak* pp 419-420

तत्पुनरेतत्

[205] दुःखोपसंहतेर्दुःखमन्यायुष्ट्व(प्य)न्तु मारणात् ।
तेजोनाशात्कुशौजस्त्वमिदं तत्रिविधं फलम् ॥^१

यत्नेन परस्य दुःखा वेदना जनिता ततो (7)नरकेषूपपद्यते । यदिष्टं जीवितमुपच्छिन्नं ततोऽरूपायुः । यत्तेजो नाशितं तेन बाह्या भावा कुशौजसः । पद्ममन्येषामपि योज्यम् ॥^२

कुशलानामपि कर्मपथानामेवमेव तत्फलत्रयं विपर्ययेण लक्षयितव्यम् । प्राणिपथविरत्या सेवितया देवेषूपपद्यते । सचेदित्यस्यमागच्छति मनुष्याणां समागता दीर्घायुर्भवति । तदाधि^(७)पत्येनैव बाह्या भावा महोजसो भवन्तीति । सर्वं विपर्ययेण द्रष्टव्यम् ॥^३

अत्र पूर्वं धाणि(नि) पञ्च फलान्युक्तानि^४ तेषां कतरत्कर्म कतिमि फलं सफलम् ?

[206] आनन्तर्यपदे कर्म फलरत्पञ्चभिः फलैः ।
चतुर्मिस्त्वमलेनार्यं तद्दन्त्यच्छुभाशुभम् ॥^५

^१ Cf. दुःखना-मारणादौजोनाशनात् त्रिविधं फलम् । Ak iv 85 cd

Cf also Yogasutra II 34

^२ See Jaks pp 419-420

^३ The Kōśakāra discusses one more point यदभगवता मिथ्यावाद् मिथ्या वर्मातो मिथ्याजीव इत्युक्तं कोऽयमयस्ताभ्यां मिथ्यादीव ? Akb iv 86 This is not discussed in Adv

^४ धाणि पूष वज्रं फलाभ्युक्तानीति । अधिपतिफलम् । पुरुषकारफलम् । निध्यन्दफलम् । विपाकफलम् । विमयोगफलम् । Jaks p 421 The Kōśakāra has dealt with this topic in the II kōśasādhana —

विपाकोऽव्यावृत्तो धम सत्त्वात्पो व्यावृत्तोद्भूतः ।

निध्यवो हेतुमद्वा विमयोग दायो धिया ॥

पद्मवत् जायत यत्पञ्च पुरुषकारजम् ।

अपूष ससृजस्यैव ससृजोऽधिपते फलम् ॥ Ak II 57 BB

The Adv also might have contained a discussion on this topic in the last part of the Second Adhyāya which is lost V supra p 114 n. 4

^५ Cf. द्रष्टव्यमात्रं समेतं सप्तमं धम पञ्चभिः ।

चतुर्मिस्त्वमलेनार्यं तद्दन्त्यच्छुभाशुभम् ॥ Ak iv 87

प्रहाणमार्गे^१ समले^२ पञ्चभिः फलैः कर्म सफलं भवति । तुल्या अधिका
अपि तस्य पञ्चादुत्प^(१)न्नाः सदृशा^३ धर्मा णि(नि)प्यन्दफलम् । विपाक-
फलं स्वभूमिनियतो विपाकः । विसंयोगफलं यत्फलेशप्रहाणम् । *पुरुष-
कारफलं ये तद्वलसमुत्पन्ना धर्माः । न तथा सहभुवः । यच्चानन्तरोत्पन्नो
विमुक्तिमार्गः, यथानामतं भाव्यते, यच्च तत्प्रहाणं तद्वलेन हि तत्प्राप्त्यु-
त्पत्तिः ।* अधिपतिफलं स्वभावादप्ये सर्वसंस्काराः पूर्वोत्पन्न व[IV B, 4
Fol 98 a]र्जा इति ब्रह्मव्यम् । प्रहाणमपि तन्मार्गस्याधिपतिफलं युज्यते ।
तदाधिपत्येन तत्साक्षात्करत्वादित्यन्ये । यस्तु निर्मलप्रहाणमार्गे कर्म तच्चतुर्भिः
फलैः सफलं विपाकफलं मुत्स्या । 'तद्वदन्यच्छुभाशुभम् ।' अन्यदपि साक्ष्यं
पञ्चभूभाशुभम्, यच्च प्रहाणमार्गादन्यत्कुशलसाक्ष्य [कर्म] यथाकुशलं तदपि
चतुर्भिरेव फलैः सफलं विसंयोगफलं त्यक्त्या ॥

[207] ततोऽन्यन्निर्मलं ज्ञेयं त्रिभिरव्याकृतं तथा ।^४

ज्ञेयं पुनरक्षा(ना)घ्नं यत्प्रहाणमार्गादन्यत्, यथाव्याकृतं तत्त्रिभिर्वि-
पाक[वि]संयोगफलं मुत्स्या ।

फलं शुभस्य चत्वारि द्वे त्रीणि च शुभादयः ॥^५

कुशलस्य कर्मणः, कुशला धर्माश्चत्वारि फलानि विपाकफलं हित्या ।
अकुशला द्वे पुनरकाराधिपतिफले । अव्याकृतास्त्रीणि निप्यन्दविसंयोगफले
द्वि^(३)त्या ॥

[208] शुभाद्यास्त्वशुभस्य द्वे त्रीणि चत्वारि च क्रमात् ।^६

^१ प्रहाणार्थं मार्गं ग्रहीयते वाञ्छन वनेषा इति प्रहाणमार्गं भागवत्परमार्गं । *Akb*
iv 87 V *infra*, *Ad karika* 439

^२ समले in the Ms

^३ सनाधिजा उत्तरे सदृशा धर्मा । *Akb* iv 87 —सनाधिजग्रहण असनाधि
जविरासार्थम् । सदृशग्रहणमनाधनाध्याकृतविरासार्थम् । *Saks* p 421

* Cf पुष्पाकारफलं तदाकुप्टा धर्मास्तत्राया अधिभूतिनार्थं तत्सहभुवश्च ।
यच्चाभागत भाव्यते तन्न प्रहाणम् । *Akb* iv 87 —सहभुव इति । सप्रयुक्तारश्च तत्र
वेदनादयः । विप्रयुक्ताश्च नात्यादयः । यच्चाभागत भाव्यते इति । अनागतो धर्मस्तद्वलेन
प्राप्यते इति । तस्य तत्पुरुषकारफलम् अत एव तन्न प्रहाणं पुरुषकारफलं व्यवस्थाप्यते ।
न केवलं विसंयोगफलमिति । *Saks* p 421

^४ Cf अनाघ्नव पुन ज्ञेयं त्रिभिरव्याकृतं च यत् ।

चत्वारि द्वे तथा त्रीणि कुशलस्य शुभादयः ॥ *Ak* iv 88

^५ Cf अशुभस्य शुभाद्या द्वे त्रीणि चत्वार्यनुक्रमम् । *Ak* iv 89 ab

अकुशलस्य कर्मणः कुशला धर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अकुश-
लास्त्रीणि विपाकविसंयोगफले हित्वा । अव्याकृताश्चत्वारि विसंयोगफलं
हित्वा । अव्याकृतमपि ह्यकुशलानां निष्यन्दफलमस्ति । यथा कामावचरे
सत्कायान्तर्ग्राहदष्टौ । सर्वेषां दुःखदर्शण(न)प्रहातव्याणां(नां) समुद^(५)यदर्श-
ण(न)प्रहातव्याणां(नां) च सर्वत्रगाणां(नां)म् ।

अव्याकृतस्य ते तु द्वे त्रीणि त्रीणि शुभादयः ॥^१

अव्याकृतस्य कर्मणः कुशला धर्माः द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अकुश-
लास्त्रीणि विसंयोगफले हित्वा । अव्याकृतस्य तान्येव त्रीणि ॥

[209] सर्वे चत्वार्यतीतस्य मध्यमस्य च भाविनः ।^२

मध्यमा द्वे स्वकस्यैव त्रीण्यनागामिजन्मनः ॥

^१तत्र 'सर्वे' इति त्रैकालिकाः । ^(५)अतीतस्य कर्मणोऽतीतानागत-
प्रत्युत्पन्ना धर्माश्चत्वारि फलानि विसंयोगमपास्य । प्रत्युत्पन्नस्यापि कर्मणोऽ-
नागता धर्माश्चत्वारि फलान्येतान्येव । वर्तमानास्तु धर्मा वर्तमानस्य कर्मण-
द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अजातस्य स्वजाता धर्मास्त्रीणि फलानि निष्यन्द-
विसंयोगफले हित्वा ॥^३

[210] चत्वार्येकभुवो द्वे वा त्रीणि चापरभूमिकाः ।^४

^(६)स्वभूमिका धर्माः कर्मणो यथासंमर्थं चत्वारि फलानि विसंयोगफलं
हित्वा । अन्यभूमिका धर्माः ते(त्रि)वेदनास्त्रयस्त्रीणि, विपाकविसंयोगफले
हित्वा । निष्यन्दफलं ह्यधातुपतितानामन्यभूमिकं न धार्यते । सास्त्रयाज्ञे-
द्वे, पुरुषकाराधिपतिफले ।

शैवाद्यास्त्रीणि शैवस्य त एवाशैवकर्मणः ॥^५

शैवस्य कर्मणः शैवा धर्मा^(७)स्त्रीणि फलानि, विपाकविसंयोगफले

^१ Cf. अव्याकृतस्य द्वे त्रीणि त्रीणि चेते शुभादयः । Ak. iv. 89 cd.

^२ Cf. सर्वेऽतीतस्य चत्वारि मध्यमस्य च भाविनः ।

मध्यमा द्वे अजातस्य फलानि त्रीण्यनागताः ॥ Ak. iv. 90.

^{३-४} This Ak. is almost identical with Akb. iv. 90. See *Sutr.* pp. 422-423.

^५ Cf. स्वभूमिकवर्तिचत्वारि त्रीणि द्वे वाऽन्यभूमिकाः । Ak. iv. 91 ab.

^६ Cf. शैवस्य त्रीणि शैवाद्याः, अयं च स्व नु कर्मणः ॥ Ak. iv. 91 cd.

दित्वा । अशैक्षा अप्येधम् । नैवशैक्षाणा(ना)शैक्षास्त्रीएवेय निव्यन्दविपाकफले
दित्वा ॥

अशैक्षस्य^१ तु कर्मणः

[211] एकं त्रीणि द्वयं चैव शैक्षाद्याः पश्चिमस्य तु ।

द्वे द्वे पञ्च यथासंख्यं^२

अशैक्षस्य खलु कर्मणः शैक्षा घर्मा एकमधिपतिफलम्, अशैक्षास्त्रीणि
विपाकधिसंयोग^(३)ले हित्वा । नैवशैक्षाणा(ना)शैक्षा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले ।
नैवशैक्षानाशैक्षाणां पुनः शैक्षा घर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । एधमशैक्षाः ।
नैवशैक्षानाशैक्षाः पञ्चफलानि ।

दृग्धेयस्य तु कर्मणः ॥

[212] त्रीणि चत्वारि चैकं च दृष्टिहेयादयः स्मृताः ।^४

दर्शण(न)हेयस्य खलु कर्मणः दर्शण(न)हेया घर्मास्त्रीणि फलानि, वि^(५)
पाकधिसंयोगफले हित्वा । भावनाहेयाश्चत्वारि, विसंयोगफलं हित्वा ।
अप्रहेया एकमधिपतिफलम् ।

ते त्वभ्यासप्रहेयस्य द्वे चत्वारि त्रिधा मताः ॥^६

[213] क्रमादेकद्विचत्वारि ते त्वहेयस्य कर्मणः ।^७

भावनाहेयस्य खलु कर्मणो दर्शण(न)हेया घर्माः द्वे, पुरुषकाराधिपति-
फले । भावनाहेयाश्चत्वारि विसंयोगफलं हित्वा । अग्र[IV. A, 4. Fol. 98b.]
हेयास्त्रीणि, विपाकनिव्यन्दफले हित्वा । अप्रहेयस्य तु कर्मणो दर्शण(न)-
प्रहातव्या घर्मा एकमधिपतिफलम् । भावनाहेया द्वे, पुरुषकाराधिपतिफले ।
अप्रहेयाश्चत्वारि विपाकफलं हित्वा ॥

अथ किमेकं कर्मकं जन्माक्षिपति, अथानेकम् ?^८ तदादर्श्यते—

^१ अशैक्षस्याप्येधस्य in the Ms.

^२ Cf. घर्माः शैक्षादिका एकं फलं त्रीण्यपि च द्वयम् ।

ताभ्यामन्यस्य शैक्षाद्या द्वे द्वे पञ्च फलानि च ॥ *AL* iv. 92

^३ Cf. त्रीणि चत्वारि चैकं च दृग्धेयस्य तत्तदयः ।

ते द्वे चत्वार्यंश त्रीणि भावना हेयकर्मणः ॥ *AL* iv. 93.

^४ Cf. अप्रहेयस्य ते त्वेकं द्वे चत्वारि यथाक्रमम् । *AL* iv. 94 ab.

^५ Cf. इमस्मिन् ठाने सानेतपञ्च नाम शब्देषु । सानेते किर उपासका सालायं
निरीदित्वा 'नि नु खो एकाय चेतनाय कस्मे अग्रहिते एका पटित्वा होति उदाहु नाना ?'

एकेनाविष्यते [जन्म] भूरिभिः परिपूर्यते ॥^१

एकेन खलु कर्मणा सकलमेकं जन्माक्षिप्यते⁽²⁾ । बहुभिस्तु परिपूर्यते । तद्यथा चित्रकर एकया धर्त्या वृत्तं रूपमाक्षिपति, वद्धाभिः परिपूरयति वद्धदिति^३ ॥

ति पञ्च समुत्थापेत्वा निच्छन् असक्तोन्ता मामिधम्मिस्त्वरे उपसकमत्वा पुच्छिन्नु । परा यया एवस्मा अम्बवीआ एको व वडुरो निज्जमति एव एका व पटिसिध होता ति सप्तापेम् । अप एवदिम किं नु खो नामाचेतनाहि कस्मे आबूहिस्ते पटिसिधो नामा होति उदाहु एका ?' ति पञ्च समुत्थापेत्वा निच्छन् अवक्काता परे पुच्छिन्नु । परा यया वडुमु अम्बवाजमु रोपितेमु बहू अकुरा निज्जमति एव वडुका व पटिसिधो ति सप्तापेम् । *DhsA* III 588 For details see *Vipakaddhara katha DhsA* III 587-650 V *supra* p 144 n 5

^१ Cf एक जन्माक्षिप्यकमक परिपूरकम् ।

नाक्षिपिके समावसो अचित्त प्राप्तयो न च ॥ *Ak* iv 95

^२ Cf एव हि सिद्धांत । एकमेव जन्माक्षिप्यकमेव च क्व नानक जन्मेति निश्चायसमागत्याख्या । तत्र हि व्युत्पत्तिरिति ज्ञेयम् । यथाहि स्वविराजितकनोक्त सोऽहं तस्यविष्णुपानस्य विषादन सप्तशतवत्पर्यन्तं गच्छेत्तत्रोपायं यावत्तत्तत्तावत्तावत्तुल्यं जात इति ? यथा मनुष्यो दीनारात्पौजनं सहस्रं विक्रियाह एकं दानारात्सहस्रं पौजनं प्राप्त इति । *Ak* iv 75a.

Also cf विषयविशेषा जातिगाम्येति इति । तत्र विषयतः—किमेव कर्मस्य जन्म कारणम् ? अथ कर्मणिक जन्माक्षिपतीति ? तृतीया विचारणा—किमेव कर्मणिक जन्म निवर्तयति ? अथानेक कर्मक जन्म निवर्तयति ? इति । न तावदेव क्व एकस्य जन्म कारणम् कस्मान् ? अनानिर्वाणप्रचिनस्यामल्यवस्थाविष्टाय कर्मण ग्राह्यवस्थे व पञ्चतमवियमान अनानामा लाहस्य प्रसक्तं स चानिष्ट इति । न च क्व कस्मान्वस्य जन्म कारणम् कस्मान् ? अनन्तं जन्मस्वेवकमव कस्मान्वस्य जन्म कारणमित्यविष्टस्य विषयकानामाव प्रसक्तं स चाप्यनिष्ट इति । न चानेक कर्मणिकजन्मकारणम् कस्मान् ? तत्रैव जन्म युगपत् अवगतिं त्रयं वाच्यम् तदा व पुनरपानुवृत्तिः । तस्मात्तत्रावगत्यान्तरं नूनं पुण्यापुण्यकर्मण्यवस्था विविध प्रभावा पञ्चदशमावेनावस्थितं प्रावणमित्येकं एवप्रवृत्तं मरणं प्रसाध्य सम्पूच्छन् एकमेव जन्म कारति तत्रैव जन्म तत्रैव कर्मणा लब्धावृत्तं भवति । तस्मिन्नावपि तत्रैव कर्मणा प्रोप गच्छति इति । अतो कर्मण्यथा जन्मायुर्भवेत्तन्वाप्तिविशयो विधीयते । अत एवमविश्व कर्मण्य उच्यते इति । *Sog's Sira-bhā hy* II 12.

For the Jānaśew on this p c see P Sukhalaj Sangharā Yāgovā jaya's *Vip* on *Sog-dvāshas* II 12.

अथ यदुक्तं भगवता—“कर्मस्वकोऽयं भिक्षवो लोकाः” इति ।^१ तत्केयं कर्मस्वकता नाम ?^२ तद्वारम्यते—

[214] कुशलं वाऽथवा पापं यदतीतं ददत्फलम् ।

स्वं कायवाङ्मनस्कर्म सा कर्मस्वकता मता ॥

यत्फलं कायवाङ्मनस्कर्म स्वयं कृतं कुशला^(३)कुशलमभ्यतीतं ददत्फलं सा कर्मस्वकता दृष्टव्या ॥

कथं पुनः प्रतिकर्तव्यमिदुरेषु संस्कारेषु परस्परारुतसङ्केतेषु सत्सु, असति च नित्ये कर्त्तरि भोक्त्रि च कर्मस्वकताऽभिधीयते ? तदत्र प्रतिसमाधीयते—

[215] संब्रूत्या स्कन्धसन्ताने तत्क्रियाफलदर्शना(ना)त् ।

कर्तृता भोक्त्रता चोक्ता निषिद्धा शाश्वतस्य तु ॥

स्यात्माभ्युदयविशेषार्थः खलु क^(४)मारम्यते । कश्चिदहं विशिष्टज्ञान-विज्ञानसौख्यरूपकान्तितावन्व(एव)सौष्टवयुक्तं जन्म प्रतिलभेयेति । शाश्वते स्यात्मानि निष्क्रिये पूर्वपञ्चाद्विशेषाभावात् कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चात्यन्तापध्यस्त युक्तिविधानम् । स्कन्धसन्ताने तु विशिष्टस्कन्धान्तरोत्पत्तौ सत्यां बीजजलाभिपेकाद्यनुप्रदा[द्] विशिष्टफलोत्पत्तिरिति^५ । पूर्वमेवाविष्कृतमेतदिति ॥^५

इ(६)दमिदानीं वक्तव्यम् ।

[216] स्यात्कर्मस्वकता नास्ति तस्य चेति चतुर्विक्ता ।

स्वराखलु कर्मस्वकता नापि च तस्य कर्मणो विपाकेऽवस्थित इति चतुःकोटिका ।

प्रथमा तत्फलस्थस्य विहाया(ना)तस्य कर्मणः ॥

यदि तस्य कर्मणः फलेऽवस्थितस्तच्च कर्म विहीनं भवति ॥

^१ Cf. श्रुतित्वं यं तं भगवता—कम्मस्सका नाणव सत्ता, कम्मदायादा, कम्मयोनी, कम्मवधू, कम्मपटिसरणा, कम्म सत्ते विभजति, यदिदं हीनप्रणीततया'ति । *Melinda*. p. 69, For *kamma-nānatta*, see *Dhs.A.* i. 37-38.

Also cf. यदुक्तं भगवता यथा सत्त्वा कम्मस्सका कम्मदायादा, कम्मयोनीया, कम्मप्रति-सरणा कम्म सर्वान् विभजति उच्चनीचतया हीनप्रणीततया इति । *Att.* p. 60.

For *kamma-nipāma*, see *Dhs.A.* iii. 601-603.

^२ This topic is not discussed in *Akk*. The *Kosakāra*, however, discusses *trigūḍavarāṇāṃ* and *pañcānantarya-kammāṃ*, (*Akk.* xv. 96-105) which are not discussed in *Adv.*

^३ See, *B Paṇṇikā*, vi. 26-30; ix. 58-60.

^४ V. *supra*, p. 22, n. 1. V. *infra*, *Adv. kārikās* 304-305.

[217] द्वितीया तत्फलस्थस्य कर्मणा तेन चान्वयात् ।
तृतीयोभययुक्तस्य चतुर्थ्यनुमय⁽⁶⁾स्य तु ॥

[218] स्यात्कर्मस्वकता नापि तत्फलं वेदयिष्यति ।
द्वितीया चतुष्कोटिका । तत्र प्रथमा कोटिः—
तत्फलानस्थितस्याद्या ज्ञेया तचरमे फले ॥

[219] द्वितीया ध्रुवपाकस्य तद्विपाकानवस्थिते ।
तृतीया द्वयसद्धानां चतुर्थी तुभयं विना ॥
तृतीया चतुष्कोटिका—

[220] स्यात्कर्मणान्वितश्चैव नो च तत्फलवेदनम् ।
स्यात्फलं कर्मणा समन्यागतो न⁽⁷⁾ च तस्य कर्मणः कलं वेदयते ।
चतुष्कोटिका ।

आद्या दत्तविपाकेन निरुद्धानागतदिना ॥

[221] द्वितीया तु निहीणे(ने)न ध्रुवपाकेन कर्मणा ।
तृतीया द्वययुक्तस्य चतुर्थी तु द्याद्यते ॥

अथ यदिदं शास्त्रि(जे) योगविहितमयोगविहितं च कर्मोक्तं तस्य किं
लक्षणम् ? तदभिधीयते—

[222] अयुक्तनिहितं कर्म ह्येशोपकृशदपितम् ।
शिञ्जालिङ्गा⁽⁸⁾द्यपेतं च केचिदाहुर्विपश्चितः ॥⁹

यत्किञ्चित्खलु क्लिष्टं कायवाडमनस्कर्म फलेशोपफलेदूपितं सर्वं तदयोग-
विहितम्, ¹अयोनिशोभनस्कारसमुत्पापितत्वात् । अन्ये पुनर्ग्रुधते—यत्खलु
शिञ्जालिङ्गाद्यपेतं यथा गन्तव्यं स्यात्तद्व्यमित्येवमादि, यत्खलु लिङ्गवचनहीनमसंबन्ध-
निरर्थकं च धाकर्म तदयोगविहितम् । विधिभ्रष्टत्वादिति । विपर्यय⁽⁹⁾याद्यो-
गविहितं द्रष्टव्यमिति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा धृती चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे ॥

¹ Cf अयोगविहितं क्लिष्टं विधिभ्रष्टं च वेचन । *Abh* iv 94 cd.

² Cf धी प्रज्ञा । सङ्ख्यारूपरोदय एव वस्तुनि प्रविचयो योगायोगविहितोऽयथा
वेति । मुक्तिर्योगः । सा पुनरन्तोषदेवोऽनुमान प्रत्यक्ष च । तेन विप्रकारेण योगनो
जनिन स योगविहितः । अयोगोऽन्तोषदेवोऽनुमानाभासो मिथ्याप्रतिष्ठितश्च समाधि
तेनायोगेन अनित्योऽयोगविहितः । *Tib* 10 c.

चतुर्थाध्याये

चतुर्थपादः ।

अथैतां परमगम्भीरां दुरथबोधां प्रकृतिपुरुषेश्वरादिकुदर्शन(न)तिमि-
रोत्सादनकरां कर्मस्वकतां कः स्वयमभिसंबुद्धश्च लोकानुग्रहाय प्रदर्शयतीति ?
द्रूमः । पुरुषो(पः) तु सो बोधिसत्त्वः ।^१

[IV B, 5 Fol 99 a] ⁽¹⁾स पुनः किं चित्तोत्पादात्मभृति योधिसत्त्वो^२
मयति ? अथ लाक्षणिककर्माक्षेपेण, आहोस्वियश्चरममधिक इति ? अत इदं
प्रस्तूयते—

[223] बोधिसत्त्वः कुतो यावदविपर्यमना यतः ।^३

बन्नाति बोधिसत्त्वाहमङ्गीकृत्वा जगद्धितम् ॥^४

यतः प्रभृति^५ कल्याणमिधं भगवन्तं सम्यक्संबुद्ध[माप]्य तदुपदर्शित-
दक्षिणमार्गः योनिशो मनसिकाराधिष्ठितबुद्धिः कृ⁽²⁾त्स्नं लोकमन्त्राणमशरणम-
परायणं पञ्चगतिमहाघटं जातिजराव्याधिमरणादिदुःसंक्षाराम्भसि, कर्मराक्ष-
साधिष्ठिततीरे, पापमित्रकुम्भीरानुबद्धवेले, रूपादिविषयधिकरणपषणोद्धत-
वृष्णातरङ्गे, मोहकर्णधारपरिभ्रामितयुद्धिनौके संसारमहासमुद्रे निमग्नमय-
लोक्य रूपाधिष्ठेतास्तदभ्युद्धरणाय बी⁽³⁾र्ययाहुमभिप्रसार्य, अधिधर्त्य चित्त-

^१ This topic (*Bodhisattva*) is discussed in *Akb* only incidentally, and not in such details as in *Adv.* The *Kośakāra*, while discussing *trīṇyāvaranāni*, deals with an *ānantarya-sambhāga karma*, viz., *bodhisattvasya-māraṇa*. (*Akb* iv, 96.) The *Akb* (iv, 108-118) is brief in dealing with the nature of *Bodhisattva* and four *Pāramitās*. For the doctrines of *Bodhisattva* and *Pāramitās* and their place in the Hinayāna Buddhism, see *AMBRH* Chapters I and II, (pp. 1—90.)

^२ बोधिसत्ता ति बुद्ध्यनवसत्ता, बोधिया वा निवतभावेन सत्ता लप्ता अधिभूता, ततिन्ना तप्पीणा ति अत्यो । *Vm* T. p. 114 For various interpretations of this term, see *The Bodhisattva Doctrine*, pp 4-9.

^३ Cf बोधिसत्त्व कुतो यावद्यतो लक्षणकर्मकृत । *Ak* iv, 108 ab

^४ On *sannāsa-pratipatti*, see *Aas*, pp. 81-83.

^५ The *Akb* is brief. Cf यत प्रभृति लक्षणविज्ञानानि कर्माण्यारभते कर्तुं हि तदानीं निपतिपत्तिर्भवति । नय कृत्वा । स हि तस्मात् कालात् प्रभृति नित्यो भवति । *Akb* iv 108 ab

मेघमुत्पादयति—अरिघान्धः[१]कारोपहतबुद्धिनयनोऽयं लोकः स मया सम्यग्दृष्टिप्रभावभासितेन शीलसंक्रमेणोत्तारयितव्यः । प्रतिघभुजङ्गदंष्ट्रा विपद्दृष्टि तोऽयं लोकः स मया मैत्र्यागदेन प्रशमितव्यः । तृष्णापिशोहीललितामि भूतमतिरयं लोकः स मया शमथरलेन तृष्णा^(१)निरोधसुख लभयितव्यः । परामर्शभूतग्रहाविष्टोऽयं लोकः स मया विमोक्षसुखस्वस्त्ययनेन निर्भयममृतपदं प्रवेशयितव्यः । मानगिरिशिखराधिकद्वन्द्विरयं लोकः स मया कर्मस्य कता ज्ञानवज्रेण मानगिरीन्यचूर्णयं प्रशान्तमानमदामर्शशान्तिपदे स्थापयितव्यः । धिचिचिस्ताकयकयीभायशल्पविसृद्धदयोऽ^(२)यं लोकः स मया प्रतीत्यसमुत्पादप्रविषयशलाकया फाह्लाशरयमुत्पाट्यामृतरसं पाययितव्यः । जराव्याधि मरणमकरदंष्ट्रान्तर्गतोऽयं लोकः स मया सर्गानर्घवियुक्तं निर्धृतिपुत्रं प्रापयितव्यः । अज्ञादिगुणधनहरिद्रोऽयं लोकः स मया योष्यद्वृत्तज्विते महति गुणैश्वर्यपदे सन्निवेशयितव्यः ।^३ इत्येतस्माद^(४)बोधिसत्त्वो बोधिचिचोत्पादात्प्रभृति^४ बोधिसत्त्वो यत्कथं इत्याचार्यकम् ॥

यत्तर्हि शास्त्र उक्तम्—“बोधिसत्त्व कुतः प्रभृति ? यतो लक्षणवैपाक्यं कर्म करोति” इति ।^५ नैष दोषः । यस्मादसौ—

[224] यदा लाघणिकं कर्म प्रकरोत्यनपायगः ।

महाकुलः समग्राचः स्वपर्पत्संग्रहे रतः ॥^६

[225] पुमाज्जातिस्मरो वाम्नी प्रज्ञासीर्यकियान्वितः ।^७

यदा लघ्न^(७)यं पुरुषत्वजातिस्मरत्तादिषु पदस्थानेषु नियतीभूतो भवति—

तदा देवमुप्याणामभिव्यक्तिं निगच्छति ॥

अतो ज्ञानप्रस्थानेऽस्मादवधे प्रभृति बोधिसत्त्व^८ अनेनाभिप्रायेण पठित ।

^१ Compare this style with S iv p 94 S Pundarika pp 118 278, Sākhā p 29 and B Pañjika iii 7 9

^२ See S Pundarika pp 67 207. For the *avastarikalings* of the Bodhisattva see Aśa pp 418 420

^३ See LVP Ak iv p 221 notes

^४ Cf यत्त्वेनल्लभविशारं भवेत्युक्तम्

जम्बुद्वीपे पुमानवः समस्त बुद्धचेतनः ।

चित्तानयत्स्थानेण्य आक्षिप्यते हि ततः ॥ Ak. iv 109

^५ Cf वृत्तिं कुलप्रोदव्यस्य पुमान् जातिस्मरोऽनियतः । Ak. iv 103 cd

[226] स हि त्रिभिरसंख्येये^१धर्मकायगुणार्थवम् ।
प्रचिनोति तदाधारं कायं कल्पशतेन तु ॥

[227] द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतमशीतिव्यञ्ज^(१)नोज्ज्वलम् ।
द्विषतामपि यं दृष्ट्वा मनः सद्यः प्रसीदति ॥

एषा खलु धर्मता यत्त्रिभिः कल्पासंख्येयैर^१शि(नि)रस्तथदाशीलधृत-
त्यागप्रज्ञादिगुणधनेश्वर्यप्रयोमाणां(नां) भगवतां सम्यक्संबुद्धानां पुरुषोत्तमानां
धर्मकायै^१चरूपपरिसमाप्तिर्मवति । कल्पशतेन खड्गविषाणकल्पानां प्रत्येक-
बुद्धानाम् । षष्ठ्या कल्पैः प्र^(१)हानतामप्याणाम् । चत्वारिंशद्विः श्रुद्धिमच्छे-
ष्टानाम् । विंशतिभिः कल्पैः ध्रुतचरप्रचराणां धर्मकायचरणपरिपूर्तिर्मवति ।

यत्पुनर्जन्मशरीरं^२ भगवतां सम्यक्संबुद्धानां बोधेराधयभूतं द्वात्रिंशता
महापुरुषलक्षणैः स्वचितमशीत्यानुव्यञ्जनैर्विराजितम्, यत्तल्लु दृष्ट्वा स्वधिकल्प-

^१ Cf बुद्धत्वम्

असंख्येयानां कल्पानां प्रयोगः । “किन्तु खलु कालप्रकर्षेणैव कृतप्रणिधानं बोधिसत्त्वा
बोधिप्रणिधानमुप्यन्ते । विमनदेव भविष्यति । “प्रत्यक्षान्यथाप्यस्ति माभावाकाशं किमयं त
इत्यन्तं यत्तमारमन्तं ? परार्थम्” *Abh. III 94 a. See The Bodhisattva Doctrine,*
pp 76—9

^२ V *sutra, Abh. karika 236*

^१ Cf तयामगत्स हन वासट्ठे भविष्यन्त—‘धम्मकायो इति पि ब्रह्मकाया इति पि,
धम्मभूतो इति पि ब्रह्मभूतो इति पाति । *Digha, xxvii 9 The dhammakaya in Pali*
means “having a body that is, or is characterized by, the Doctrine” (BHS D
p 277)

The term *dhamma kaya* is not used here in the Mahayanist sense

On the doctrine of *kaya*, see AMBRH pp 96—128, *The Bodhisattva*
Doctrine, pp 27, 192 and BHS D p 277

^२ Cf ‘तस्मात्संज्ञगव्यञ्जनोज्ज्वली यास्य रूपकायस्त्वयास्ती भव्यसत्त्वं समीक्ष्यत
नास्ती तात्त्विको धर्मकायः नाम्ना किन्तु परमविमलानन्तपुणरादिचर्यवापाधिगत्यादेव तेषां
स्वज्ञानं तयानूत रूपकायाकारणं प्रतिभासतः । *Aaa p 207* Also cf तदनु दशमूनि-
प्रविष्टमहाबोधिसत्त्वं सह परमानवद्यमहाबलधर्मसंभोगप्रीतिमुखोद्योगास्त्राग्मोक्तिकोऽयं कायो
द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतमशीत्यनुव्यञ्जनविराजितपावो रूपकायस्त्वमावस्तुवीया बुद्धस्य भगवता ग्राह्यः ।
तथा बोक्ताम्

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतमशीत्यनुव्यञ्जनात्मा मुनेरयम् ।

सांभोगिको यत कायो महापानोपभोगतः ॥ *Ibid* pp 525—6

उत्तमहाटकसप्रिमहग्याममात्रप्रभावमासनात् सुवर्णवर्णाः ॥१४॥
सुपरिकर्मोक्ततरजतजातरूपरक्षदण्डच्छवित्वाद्रजोमलानुपक्रेशनाच्च सुस्म-
च्छवयः ॥१५॥

(९)समुपचितहस्तपादांसग्रीवत्वात्सप्तोत्सदकायाः ॥१६॥
काञ्चनशिलात्रलरक्षदणोपाचितोरस्कन्धाचितान्तरांसाः ॥१७॥
सिंहघाद्विस्तीर्णसंहतोर्ध्वाङ्गन्यात्सिंहपूर्वार्धकायाः ॥१८॥
अथकोपचितदशतालसमुच्छिन्नन्याद् दृढदण्डुगामाः ॥१९॥
समन्तोपचितमांसनिर्गूढजघुदेशत्वान्मुसुसंवृत्तस्कन्धाः ॥२०॥
(१०)अथस्तादुपरिष्टाथ समदन्तविंशतिवाशत्पारिशृङ्गान्ताः ॥२१॥
अनुप्रतायनतसमप्रमान(प)न्वात्समदन्ताः ॥२२॥
निरन्तरावस्थितत्वादपिरलदन्ताः ॥२३॥
कुन्देन्दुशङ्खावभेदसितत्वाच्छुक्लदन्ताः ॥२४॥
रक्षदण्डोपाचितदग्नेशी(नी)यमहाहनुत्वात्सिंहहन्त्रः ॥२५॥
धातपितृत्वेष्मा ऽण(न)मिमूतरसद्वर^(१)पिरसारसप्रविभाचनासदृशविहा-
नत्वाद्रसनरसाप्रमाप्ताः ॥२६॥

विस्तीर्णपेशलत्वाज्जिह्वायाः सार्धमुधमण्डलप्रतिच्छादनात्प्रमूततनु-
जिह्वाः ॥२७॥

गन्मोरपल्लुहृत्पङ्कमविस्फुटप्रचणोपपञ्चाङ्गोपेतस्पर्त्वाद्मण्डलस्तराः ॥२८॥
कलधिह्रमनोष्ठमापिणो दुन्दुभिस्यरणि(नि)र्घोषाः ॥२९॥

(११)शुक्लकृष्णप्रदेशानुपक्रियलोलितराज्यधिनक्षत्रीलोत्पलसमानवर्णत्वाद-
मिनीलनेत्राः ॥३०॥

अधरोर्ध्वावस्थितानां सम्यगधनतासंलुहितदीर्घत्वादक्षिपद्मालां गोप-
क्ष्माणाः ॥३१॥

वृष्टपरिमण्डलसमानुपूर्वोपचितदग्नेशी(नी)यास्थिष्वज्जघनमूर्धत्वादुष्णी-
पालच्छ्रुतशिरसः शङ्खावधातप्रदक्षिणा^(१)ध्वतोर्ध्वाधियोत्तितभ्रूविनतत्वादूर्वाङ्कि-
तमुखाः ॥३२॥

यतानि द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणानि शुद्धानां भगवतामिति ॥^१

^१ For an allied controversy, see *Ks.* iv. 7.—उद्गानि रुक्मरूपया नाम होति ।
तस्य 'देहि समन्तात्सप्त महापुरुषस्य देव यजियो ब्रह्मर्षी'ति एव मुक्तं अयोनिगो गृहे वा
लक्ष्मणमन्त्रागजो बोधिमतोव होजो ति येन सद्धि, वेध्या पि उतत्तपश्चान् । *Ks. A.* iv.
7. See *Mahab.* p. 78.

अशीत्यनुव्यञ्जनान्यप्युच्यन्ते ।^१ बुद्धा हि भगवन्तः

अपृथुप्रमाणमृदुतामृतद्विस्निग्धनखाः ॥१॥

वृत्तनिरन्तरानुपूर्वोपचिताङ्गुल्यः ॥२॥

निग्रान्यनिर्गुंदाल्पतनुशिराप्रतानाः ॥३॥

[IV. B, 6 Fol 100 a]⁽¹⁾निर्गुंढसमातीक्ष्णगुल्फाः ॥४॥

अधिरा(प)मायकरक्तस्निग्धपादाः ॥५॥

[मृग]पतिद्विरद्वृषमईसराजप्रदक्षिणायतं चारुगतयः ॥६॥

अलोमसारोपसमप्रमाणोमयजङ्घा. ॥७॥

सुवृत्तसमसंहतनिर्गुंढजामयः ॥८॥

कदलीस्कन्धोपमपांननिधि]डाधिपमानुपूर्वोपचितचारुरयः ॥९॥

मर्धंचन्द्राकृतिविस्तो⁽²⁾र्णसमुन्नतापगतरोमवक्षाणाः(णः) ॥१०॥

श्लक्ष्णसुसंहतचतुरक्षणा(ना)भ्यायत्कुन्दरकुन्दरकटीदेशाः ॥११॥

गम्भीराच्छिद्ररक्तप्रदक्षिणायतं(ना)मयः ॥१२॥

श्लक्ष्णालोमशान्तरयामुक्रमक्षामोदराः ॥१३॥

अनामुग्नानिमुग्नसुवृत्तपृष्ठकुक्षयः ॥१४॥

समपतीर्णोपचितनातिदीर्घश्लक्ष्णपाभ्यांः ॥१५॥

अनिहो⁽³⁾पचितद्वस्वयजसंस्थानोपपन्नसूक्ष्मदीर्घलेखाद्वितादयस्त्रिष-
न्धिचारुपृष्ठाः ॥१६॥

यिस्तीर्णोपचितदृढसन्धिद्वयाः ॥१७॥

अधिपमोन्नतयिस्तीर्णोरसः ॥१८॥

अनतिस्थूलाप्रतण्डुलवर्तनिमसूक्ष्मलेखापरिक्षिप्तसमरक्तस्तनाः ॥१९॥

दृढपयिप्ररुष्टंशजातत्वाद्विस्तार्णस्तनान्तराः ॥२०॥

मांसोपचितानति⁽⁴⁾विस्तार्णत्वादुन्नतकक्षाः ॥२१॥

स्थूलदृढसुबद्धनिमग्नसमाक्षकाः ॥२२॥

अश्लक्ष्णपृथुमांसनिमग्राधिपमप्रमाणसिक्काः ॥२३॥

परिपरि(नि)मनिर्गुंढसन्धिपीनकठिनश्लक्ष्णसमयाहयः ॥२४॥

यतिश्लक्ष्णरोमशसिंहोपमदृढप्रकोष्ठाः ॥२५॥

ममनाप्रदीर्घपाणयः ॥२६॥

^१ The *Abh* does not enumerate the eighty *anubhājanas*. For other lists and details, see *BHSD* p. 34

गम्भोराच्छिद्रासंकीर्णधकायतस्नि^(५)घतनुताम्रपाणिलेखाः ॥२७॥

सूक्ष्मयमलीकृताव्याकुलारक्ताङ्गुलिपर्वाणः ॥२८॥

अनामिकापर्याधिकप्रमान^(६)कनीनिकाङ्गुलयः ॥२९॥

अनतियहुतनुमृदुस्निग्धसुवद्धमूलसमरोमाणः ॥३०॥

स्निग्धासंकुचितानुपहतसारच्छयः ॥३१॥

शीतोष्णस्पर्शव्यकञ्जयोश्च वर्णाः ॥३२॥

स्थिरनिविडानतिस्थूलान^(७)तिरुशर्मासाः ॥३३॥

जवापुष्पामिताम्रस्वच्छस्निग्धमधुरचन्दनगन्धिरधिराः ॥३४॥

मांसोपगूढस्थूलदृढसुशिरास्थिकाः ॥३५॥

नागग्रन्थ्यवस्थितनिर्गूढास्थिसन्धयः ॥३६॥

वज्रयदमेघशरीरस्थास्तुसंहननाः ३७॥

घातसुचिमक्ताङ्गप्रत्यङ्गाः ॥३८॥

अनुपूर्वोपचितसुपरिमृष्टकुमाराक्षी^(८)स्वच्छशरीराः ॥३९॥

निर्मशकतिलकालपिल्याः ॥४०॥

जरादौर्बल्यकृतापगतबलयः ॥४१॥

सिंहशब्दानुष्णाण^(९)व्यपगतकायविशेषाः ॥४२॥

स्येद्धमलानुपक्लिष्टशुचिसौम्यच्छायाः ॥४३॥

ज्वलन्मनि^(१०)महोपचिशशाङ्गसहितसमतेजसाः ॥४४॥

महोपरवरगुरुत्योपेताः ॥४५॥

श्रुतुस्तुलकालिन्दिकस्तु^(११)खलसंस्पर्षाः ॥४६॥

मधुरमृदुसुरमिकुसुमचन्दनसमानरोमकृष्णगन्धाः ॥४७॥

अभिनयनीलोत्पलतुल्यसार्वकालिकमुपगन्धाः ॥४८॥

अद्भुतमृदुदोर्घस्निग्धपिण्डितव्यपगतशब्दनिष्वासाः ॥४९॥

भनशनकदम्बाशन^(१२)तद्वास्तु विपरिणामानुपरतचमदेशनाभिरप्यसन्नि-
तस्वरभेदाः ॥५०॥

नातिसं^(१३)कुचितचिदारितरकास्याः ॥५१॥

शुचिसमाचाराः ॥५२॥

देशस्पोत्तप्तविस्पष्टपरिपूर्णव्यञ्जनाः ॥५३॥

समन्तप्रासादिकत्वादसेचनकदर्शणाः^(१४)नाः ॥५४॥

अनतिद्वस्वाननिर्दोर्घवृत्तोपचितत्रियलिविभूषितकम्बुग्रीवाः ॥५५॥

समप्रमान^(१५)दृढावकद्वस्वविपुलचियुकाः ॥५६॥

विम्वफलताप्रनात्यायतसमस्ति [IV A, 6 Pol 100 b] ग्य^(१)रुचि
रौष्टा ॥५७॥

यन्धूकपुष्पोपमश्शृङ्गदशनमासा ॥५८॥

शुचिस्निग्धरूपष्टरचनाक्षीयदन्ता ॥५९॥

अनुपूर्ववृत्तस्निग्धतीक्ष्णसमसितदष्टा ॥६०॥

सप्रयोजनदक्षिणदन्तरश्मिप्रदशितमुहूर्तस्मिता ॥६१॥

अपमलमृदुताम्रस्निग्धजिह्वा ॥६२॥

नित्योष्णश्शृङ्गमासजालगजनालुसमवर्णतालव्य ॥६३॥

धुरोष्वा^(२)यतसगततुङ्गनासा ॥६४॥

अधनमृदुदृढमूलस्निग्धतनुनीलकुण्डलितस्मश्रुष ॥६५॥

अनुजतातीक्ष्णमासलमार्ष्टिपिण्डितगण्डा ॥६६॥

बादार्गसमोपचितान्शुभ्ररुचिरकपोसा ६७॥

पीनायतसमानु(नो)पहतचारुकर्णा ॥६८॥

ललाटकर्णगण्डसन्धिस्तेपाशि(नि)स्रपूर्वचन्द्राकृतिशङ्खा ॥६९॥

यिशाहायतस्नि^(३)ग्धमधुरमस्रजसमनेना ॥७०॥

प्रहसिताञ्जिताग्रपक्ष्माण ॥७१॥

सोम्यभ्राजिष्णुस्थिरविसन्धिदृष्टय ॥७२॥

अपरिमितपलत्यावपगतोन्मेषनिमेषा ॥७३॥

दीर्घानितश्शृङ्गानुपूर्ववर्तितस्निग्धतनुभ्रुष ॥७४॥

काञ्चनपट्टश्शृङ्गार्धचन्द्राकृतिविपुलललाटा ॥७५॥

परिपूर्णचन्द्रमण्डलसमवदना ॥७६॥

पर्ययनयज्ञ^(४)सहनशिरस्कपाला ॥७७॥

सुपरिपूर्णदृढभारुतिशिरस ॥७८॥

श्शृङ्गावितार्सनुडितपलितदोषापनतभ्रमरामस्निग्धमृदुसुबद्धमूलसुरभि
स्यस्तिवनन्दायतार्द्रनिकेशरजरा (ना) ॥७९॥

ससुरासुरमनुनादिलोमानवलोकितमूर्धान ॥८०॥

अथ तदाथ बोधिविचि^५त्तं बाधिसत्त्याना दाद्वैश्च कथमिय द्रष्टव्यम् ।
नैतल्लोकिवेन ^(५)यस्तुनोपपादयितु शक्यम् । कस्मात् ? यत्

॥ तत्रास्ती भोजनमावर्ध्यान् कृपाबीजप्रबोधन ।

प्रयोगानामवधारणा बोधिविचि^५त्तपरिष्ठा ॥ As p 29

बोधिविचि^५त्तमिति बोधार्थं विभं प्रविधिप्रत्यानामव नित्यम् । अथवानन्त्यान्परबोधि

[228] युगान्तवायुणा(ना) मेरुः वह्निणा(ना) वरुणालयः ।
वज्रेण घ्नस्यते वज्रमविकारि तु तन्मनः ॥

किं पर्यापन्नम्, कतरत्, कति प्रकारम्, किं पुरस्सरम्, कस्मिन्वा काले
को वा तदुत्पादयति ? इत्येतदपदिश्यते—

[229] कामाप्तं पट्टजं त्रेधा कृपाश्रद्धापरम्परम् ।
बुद्धोत्पादे नरः स्त्री वा तदाद्यं चित्तमश्रुते ॥^१

तत्त्वज्ञो यो^(७)धिचित्तमाद्यं कामधातुपर्यापन्नमेव । पट्टजं मनोधातु-
जमित्यर्थः । त्रिप्रकारमुपपत्तिलामिकं श्रुतमयं चिन्तामय^१ चेति । कृपा-
पुरस्सरेण श्रद्धाश्रद्धेन च मनस्कारेण संप्रयुक्तम् । बुद्धोत्पाद एव नास्ति
शुद्धशास्त्रे । मनुष्यो वा स्त्री चोत्पादयति नाम्ब इति ।

तस्यास्य योधिबीजस्थानीयस्य चित्तरत्नस्य सर्वधातुग^(७)तिव्यापि-
बुद्धत्वमहावृक्षादङ्कुराभिबुद्धये भूमिजलसेकादिहेतुप्रत्ययस्थानीयान् प्रधादि-
चतुरधिष्ठान^२परिवारान्पारमिताद्यान्गुणान्वक्ष्यमान^(७)स्वरूपान्बोधिसत्त्वः क-
मेष्वाप्तमस्यति ।

कथं पुनः फलेन^(७) दानादिपारमितानां परिपूरिमवति ? तत्र तावत्—

[230] सर्वेभ्यः सर्वदा सर्वं ददतो दानपूरणम् ।^३

प्रथमे अद्यसंख्येये^(७)वर्तमानो बोधिसत्त्वः न सर्वस्मै नापि सर्वं न
सर्वदा ददाति । द्वितीये सर्वस्मै सर्वदा नतु सर्वम् । तृतीये सर्वं^४ सर्वस्मै
सर्वदा च प्रयच्छति । इयता दानपारमिता परिपूर्णा भवति ।

स्वभाव चित्त बोधिचित्तम् । तदेव च योगिसनुत्या आदर्शादितानसवधन क्यञ्चिद् व्यावृत्त्या
सर्वज्ञतापिप्तामित्यादि चतुर्था व्यपदिश्यते । सर्वमव्येतदसाधारणमगम्य सर्वथावकप्रायक-
बुद्धानाम् । *Asa p 79*

^१ Cf अम्बुग्रीवे पुमानव समुल्ल बुद्धचित्तम् ।

चिन्तामय इत्यश्ले शेष आक्षिपते हि तत् ॥ *Ab. iv 109*

Also cf अनुत्तत तिल्लसम्पत्ति हेतु सत्पार-दस्सन ।

परवज्जा बुधसम्पत्ति अधिकारी च छन्दता ॥

अट्ठयम्मसपोधाना अग्निनीहारी समिञ्जति । *Buddharimsa II 59—60*

^२ See *LVP. Ak. iv p 223, n 2*

^३ V *infra, Ad karika 232.*

^४ Cf सत्तव सर्वं ददत वरुणायान्पूरणम् । *Ab. iv 111 ab.*

^५ Cf बोधिसत्त्व सर्वदातव्युच्यते । सर्वदानं न बहुधनं निन्तु दानचित्तम् ।^५ एवेप-
यननुत्तरा नापि यद्दाति तदुच्यते सर्वदानम् । *Bodhisattvopadesa sutra, p 12.*

मरयेऽपि दमात्यागः शीलस्योत्कृष्टिरूप्यते ॥^१

यदा पुनः प्राणपरित्यागेनापि प्राणातिपातादिशिक्षापदं न क्षोभयति,
इयता शीलपारमिता परिपूर्णा चेदित्यया । कौञ्चादिराजदुहितामिभु^२
दधान्ताध्याभोदाहार्या ।

[231] वीर्यस्य तिप्यसस्तुत्या धियो वज्रोपमात्परम् ।^३

भगवन्तं रालु तिप्य सम्यक्संबुद्ध एकया गायया^४ एकपादेन स्थित्वा
सत्ताममभिस्तुष्यत शाक्यमुनेर्वीर्यपारमिता परिपूर्णा नय च करपा प्रत्युदा
पतिता ।

प्रज्ञापारमितायास्तु यज्रोपमात्समाधेरूप्य^५ [IV B, 7 Fol 101 a]⁽¹⁾
क्षपहाने परिपूरिभवेति ।

‘सर्वासां तु क्षयज्ञाने^६ परिपूरिविधीयते ॥’^७

^१ Cf अङ्गच्छरोऽप्यबोवात् रागिण क्षातिनीलयो । Ak iv 111 cd

Buddhaghosha speaks of a *param tā āla* — तण्हावसेन पवत्तिल हीन भत्तनी
विमोक्खत्ताय पवत्तिन मज्झिम सम्यसत्तविमोक्खत्ताय पवत्तित पारमितासील पपीत्त ।
Vm i 33 — पारमितासीलं महम्मोक्खितसील — या वरुणोपायकोसलपरिगद्दीना महाबोधि
चारम्म पवत्ता परमुक्खत्तवनमोवेय्यत्तेता दमवात्सत्तादि विक्खरहिता सीलपारमिता ।
VvT p 29

^२ This seems to be a reference to the *Kshāntī jāṭaka* as it relates to the
kshāntī pāram tā (included in the *āla pāram tā*—V infra p 195) See
Jāṭakamālā 28 *Jāṭaks* (*kshāntī āla jāṭaka*) 313 *Aradānakalpalatā* 38

^३ Cf तिप्यमोत्रण वीर्यस्य धीतयापरमत्तरम् । Ak iv 112 ad

^४ Cf तिप्यं लघावन्नरनगुहायां भगवान् बोधिसत्त्वभूत एवम पादेन तिप्या
गालं वि वगान् लुनयानवगायया

न त्विदि मदि वा नाग्निन मोरे न च ररणात्त्य ।

न मयमवन त्विय रपा न त्विद्विग्नि वा ॥

चानु वगुपा ग्रीवा कृष्णां लार्वनवाननाम् ।

परावन्नमन्नगुह्या महाधम्म पुत्र ॥ इति ।

AK iv 112 al See I VPAE iv p 230 n. 2

^५ V i f 2 Ad 33 12 433-434

^६ I m 34 20 22 23 v 12 2 Ad 33 12 441

^७ Cf प्रज्ञापारमिता सर्वासां त्विद्विप्यपारमिताम् । Ak p 3 6

इत्यागमः ।

अथ पुनः “क्षान्तिध्यानपारमिते शीलप्रज्ञापरिवारत्वाच्चाथान्तरम्” इति
वैभाषिकाः । यिनयधरपैमापिकास्तु चिनये चतस्रः^१ पारमिताः पठन्ति ।^२

अथ पुनः केचिद् बुद्धवचने (व)हिष्कृतबुद्धयः प्राहुः—“न हि पिटकत्रये^३
भगवता बोधिसत्त्वमार्ग उपदिष्टः ।”^४ (२)त एवं व्यावर्तय्याः ।^५ भ्रान्ता
ह्यत्र भवन्तः । यस्मात्

^१ For the ten *pāramitās*, see *The Bodhisattva Doctrine*, pp. 167-170 and *AMBRH.* pp. 11-13. *Dāna, śīla, kṣānti* and *prajñā* occupy important place : तत्राय ध्यासनिर्देशो यथाह—‘मत्सरिण सत्त्वान् दाने, दुःशीलान् शीले, व्यापादबहुलान् क्षान्तीं प्रापयितुकामेन प्रज्ञापारमिताया विहितव्यम्’ इति । *Aas* p. 227.

द्वय्यत पद् पारमिता । नामतस्तु दश भवन्ति । प्रज्ञापारमिताप्रभेदेत्वाच्चतसृणा पारमितानाम् । *Aas* p. 227.

For the *krāma* of the six *pāramitās*, see *Aas* p. 461.

^२ These two views are not mentioned in *Akh.*

^३ The *Abhidharma-samuchchaya* gives the following details about the three *pitakas* in Hinayāna and Mahāyāna :—एव सूत्रादीनि द्वादशाङ्गान्यायशासनादि त्रिषु पिटकेषु सगृहीतानि भवन्ति । कतमानि त्रीणि ? सूत्रपिटकं विनयपिटकमभिधर्मपिटकं च । पुनर्हि विधानि । आश्रयपिटकं बोधिसत्त्वपिटकं च । सूत्रेणैव व्याकरणं गामा उदानं चैतानि पञ्च आश्रयाणां पिटकस्य सूत्रपिटके सगृहीतानि भवन्ति । निदानमवदानमिति वृत्तक जातकं चैतानि चत्वारि द्वयोः पिटकयोः सपरिवारे विनयपिटके सगृहीतानि भवन्ति । निदानमवदानमिति वृत्तक जातकं चैतानि चत्वारि द्वयोः पिटकयोः सपरिवारे विनयपिटके सगृहीतानि भवन्ति । वैपुल्यमद्भुतधर्माश्च एते द्वे बोधिसत्त्वपिटकस्य सूत्रपिटके सगृहीते भवतः । उपदेश एक आश्रयबोधिसत्त्वपिटकयोः अभिधर्मपिटके सगृहीतो भवति । *Aas* p. 79. Cf. *Dhs A* 1. 45-69 *Vaṃpulya* is also called *pāramitā pitaka* : केन कारणेन वैपुल्यं बोधिसत्त्वानां पारमितापिटकमित्युच्यते ? पारमितानां सङ्ख्याननिर्देशा-मुपायाय लक्षणं “क्रमनिरूपित-सायना-प्रभेद-सबह-विषय-गुणवर्णननिर्देशातुमुपादाय अण्योऽप्य-विनिश्चयता बोधपादा । *Aas* p. 83.

^४ This criticism is from the Mahāyānists as is evident from the following :—ननु आश्रयानेऽपि बोधिसत्त्वधर्मा दानादयो निर्दिष्टा एव इत्याशङ्क्याह—तत्कस्य हेतोरिति । इहेन हीत्यावुत्तरम् । “यत्रेति येषु बोधिसत्त्वधर्मेषु । एव मन्यते । आश्रयादिधर्मास्तत् पिटके विस्तरेणाभिहिता बोधिसत्त्वधर्मास्तु प्रसङ्गात् । इह पुनर्बोधि-सत्त्वधर्मा एव विस्तरेण निर्दिष्टा आश्रयधर्मा प्रसङ्गादिति । *Aas* p. 49

Also cf. ननु आश्रयानेऽपि स्यात्तत्त्वप्रापककल्याणधर्मनिर्देशात् कथं तेन सर्वाकार-गता पर्येषणीयेति ? -- सर्वाकारनिर्देशातिदिष्टोऽप्यविशिष्ट इत्यर्थः । *Ibid* p. 319.

^५ This controversy is not found in *Akh.*

[232] त्रिषुण्यत्रितयस्त्वाद्यास्तद्भाषोपायदेशनाः ।^१

तथा चतुरधिष्ठान^२ सप्तमद्धर्मशासनम् ॥^३

[233] सप्तयोगा^४स्त्रयस्त्वंवा^५स्त्रिशिचाद्याश्च^६ देशिताः ।

तथा पारमिताद्यापि चतस्रो^७ निनयोदिताः ॥

[234] नोधिपद्याश्च कण्ठोक्ताः सप्तत्रिंशत्स्वयंभुता ।^८

^१ Cf तानि पुञ्जविरचितवत्पूनि । दानमय माग्मय भावनामय पुञ्जविरचितवत् । *D gha xxxiii*, 1 10 *V infra*, *Adv karika* 203 200 206 See *S Pandarika*, p 228

^२ Cf चत्वारि अधिष्ठानानि । पञ्चा अधिष्ठान सत्त्वाविष्ठान चानाविष्ठान चतस्रमाधिष्ठान । *D gha xxxiii*, 1 10 See *S Pandarika* p 180

^३ Cf सतिम निश्चये सद्धम्मा । कथं सत्त ? सदा होति हिरिमा हाति वुत्सुनो हाति वारदविरिया हाति सतिमा हाति पञ्चवा होति । इमे चो निश्चय सत्त सद्धम्मा ति *Ang iv* p 145 See *Vrs vii*, 31 *Vm T* p 192.

^४ The seven *yogas* are not mentioned in any Abhidharma work. The four *yogas* viz *kama bhava-drishṭi aridya* (*V infra Adv karika* 361) are not meant here. The seven *yogas* probably refer to the seven *samayas* which are repeatedly recommended for practice —

इमं सत्त धम्मा भावेनग्वा । कथं भत्त ? अनुमसत्ता मरणसञ्जा आहारे पक्खिन्सत्ता सध्वग्वा अनिरनिमग्वा अनिच्चसत्ता अनिच्च दुस्ससत्ता दुक्क अनतसत्ता । रागसं भिक्खव परिज्जाव परिक्खपाय पह्णनाव खयाय वयाय विट्ठपाय निरायाय चापाय पणिम्मग्वाय ऋ सत्त धम्मा भावत्तवा । *Ang iv* p 148 Also see सत्त निहमवत्पूनि । *Ang iv* p 15

^५ *Sils samadhis* and *prajna skandhas*

^६ Cf त्रिम्या विक्खा । अधिमग्वासिक्खा अधिवितसिक्खा अधिरज्जासिक्खा । *D gha xxxiii*, 1 10 *V infra Ad. karika* 434

^७ *Dans fīa-s-ya* and *prajna*. *V supra*, p 190 n. 1

^८ *V infra Ad. karikas* 440-458

The *Bodhi pakṣa ka-dharmas* constitute the basic teachings of all Buddhas दण्डा च भत्त नाम्मन सत्त्व वि त्वापना सत्ततिम आधिपक्खियपम्मे देहेनि *Mūlāde* p 232.

These are essential in the career of a *Bodhisattva* तो च द्वी दारवो बोधि सत्त्ववर्षायां आभिभुत्तावभूताम् । तदथा तत्र 'आ' वय ध्यान प्रता उदायहोय स्वरागमितायां मग्वा कग्वाया मुत्तिगामुत्तमाया याक्व सत्तत्रिंशानु आधिपक्खियपम्मे *S Pandarika* p 299 Also cf भावन अनुत्तमम भिक्खव नव चित्त विमुक्खति ।

हेतवः सर्वबोधिनां त्रिविधा मृदुतादिभिः ॥^१

[235] तस्मान्न ⁽³⁾बोधिपार्श्वोऽन्यः सूत्रादिपिटकत्रयात् ।

अतोऽन्यमिह यो ब्रूयात्स भवेन्मारभाषितः ॥^२

उक्तं हि भगवता—“यद्विषयः सूत्रे ण(ना)वतरति, विनये ण(न) दृश्यते, धर्मतां च विलोमयति नेदं शास्तुः शासनम्”^३ इति कृष्णापदेशः । शुक्रापदेशो विपर्ययिष्य । यत्फलं सूत्रं भगवता बुद्धेन भाषितं तच्चतुर्धागमेषु^४ स्वधिरमहाकाश्यपस्थवि(श्राव)ण(न)न्दादिभिः संगीतिकर्तृभिः^५ उद्दानगायामि-
नियद्^६ तदेव ग्राह्यम् ।^७ गतमेतत् ।

तस्मिन् हेतुः ? अभावित्ता तस्मिन् वचनीयः । किस्मिन् अभावित्ता ? चतुस्रं सतिपट्टानानं चतुस्रं सन्मध्यधानानं चतुस्रं इन्द्रियादानं पञ्चस्रं इन्द्रियानं पञ्चस्रं बलानं सप्तस्रं योगसङ्गानं अरियस्रं अष्टाङ्गिकस्रं अष्टस्रम् । *Ang. iv. p. 125.*

For details, see *infra*, *Adv. kārīkā* 440, notes.

^१ *Mūḍha madhiya-adhismātra*. V. *infra*, *Adv. kārīkā* 441.

^२ For *māra-bhāṣitā*, see *Asa.* § 410, *S. Paṇḍarika*, p. 49; *Māru-samyutta*, S. i pp. 103 ff

^३ V. *supra*, p. 100, n. 1

^४ *Dirghāgama*, *Madhyamāgama*, *Samyuktāgama* and *Ekottarāgama*.

^५ It is interesting to note that only the First Council is referred to here, instead of the traditional three or four Councils.

^६ *Uddāna* means summary, brief statement, especially of the contents of a longer literary work or passage. In Pali *nikāyas*, at the end of a chapter are given verses summarizing the contents of the chapter. (e. g., सैखवलवगो पठमो । तस्मिन् उद्दानं... *Ang. iii. p. 9.*) *Uddāna-gāthā* would therefore mean a collection of such *gāthās*. See *BHSD*, p. 130.

^७ The controversies regarding the authenticity of Buddhist scriptures date back as early as the First Buddhist Council. The four *Mahāpadesas* or Authorities mentioned in the *Mahāparinibbāna sūtra* (V *supra*, p. 100, n. 1.) point to the existence of various versions of the *Buddhavarachana*. The *niddāna-kathā* of *Atthasālinī* contains a long debate on the authenticity of the *Abhi-dharma-sūtra* :—“अभिधम्मो वेन भासितो ति ? ‘अभिधम्मो वेन भासितो ति ? ‘न एसो बुद्धभासितो ति । *Dh.A. i. 70.* Buddhaghosha refers to the *Vedalla-piṭaka* i. e., the Mahāyāna-scriptures, (V. *supra*, p. 100, n. 3.) and declares them to be unauthentic. For the claims of authenticity made by the Mahāyānists for their scriptures, see the following :—

मोहपुरुषा इति । स्वदेवनारात् स्वस्यैव विनयदर्शनादपि । औदार्यादपि । गम्भीर्यादपि यदेव धर्मतेति वचनात् । यत्सुत्रेऽवतरति विनये च सम्मदृश्यते । धर्मताञ्चानुलोम-

इदमिदानीं चक्षव्यम् । कतमेपां कल्पाणा(ना)मसंख्येयत्रयेण बुद्धत्वं प्राप्यते ?

यतीति बुद्धभाषितलक्षणवशमेन सूत्रादिसङ्गृहीताया मातु स्वभावानवधारणान्मूढ । स्यादे सप्रिकायग्रन्थे परिमितपरिमाणसूत्रेष्वनवतारात्तथापरिच्छिन्नप्रमाणविनमपिटकेऽसदृशनातया मयवस्थापितपुद्गलनैरात्म्यादिधर्मताविलोमनेनाबुद्धवचनमहायानप्रतिक्षेपादमोह इति । एव च सति मुक्तरुमूनाप्यपि सूत्रान्तपिटकेष्वपठितत्वाद्बुद्धवचनान्याभ्युपेयानि स्युस्तथैकैकस्मिन् सूत्रान्तपिटकग्रन्थानि सूत्रान्तपिटकानि न सर्वप्रकारमवतरन्ति । तथैकैकस्मिन् विनमये विनया न सर्वप्रकारं सदृश्यत्वे । तथैकैकस्मिन् निकाय या धर्मता व्यवस्थापिता न साङ्ग्येषु निकायेषु धर्मता सर्वप्रचारमनुकोमयतीत्यवमष्टादशभेदभिन्नानि सूत्रविनयाभिधमपिटकानि परस्परं प्रामाण्यव्यतिभिन्नानि कथं बुद्धवचनानि सिद्धयन्तीत्यस्यापकमेतत् बुद्धवचनलक्षणमभ्युपगच्छन्तीति मूढा एव । *Aaa pp 260—1.*

Also cf वक्ष्युमयसिद्धत्वमसिद्धम् । इह तर्हि साधनमस्तु यद्बुद्धशिष्यपरपरमा-
म्नायायात् बुद्धवचनत्वेन । यच्छ सूत्रेऽवतरति । विनये सदृश्यते । धर्मता च न विलोम-
पति । तद्बुद्धवचनं नान्यदित्यत्राह—

यत्प्रत्यया च तत्रास्या महायानेऽपि तां क्व ।

महायानेऽनुवृत्तस्यास्वाकारणस्य विधमानत्वात् ।

इह पुन सर्वप्रवचनसाधारणमव्यभिचारि लक्षणं यदुक्तमध्याशयसञ्चोदनसूत्रे । अपि तु मैत्रयं वसुभिः कारणं प्रतिमानं सर्वबुद्धभाषितं वेदितव्यम् । कतमैववसुभिः । इह मैत्रयं प्रतिमानमर्थापनहिनं भवति नानर्थोपसहितम् । धर्मोपसहितं भवति नाधर्मोपसहितम् । कदाप्रहायकं भवति न कदाविषयकम् । निर्वाणयुगान्नुत्समदर्शकं भवति न सत्सारगुणानु-
साम्यदर्शकम् । यत्किञ्चिर्मैत्रयं नृभाषितं सर्वं तद्बुद्धभाषितम् । तत्र य इमानि प्रतिमानानि प्रतिनिधेयानि । नैकानि बुद्धभाषितानि तेन चागीरवमुत्पादयत् । पुद्गलविद्वपणं तेन सर्वं बुद्धभाषितं प्रतिमानं प्रतिक्षिप्तं भवति ।* (see *Siksha*, p 15) एतन्महायाने सर्वमस्तीति कथमुपादय न स्यात् ।

***अथापि स्यात् । यदागमं बुद्धवचनत्वेऽविवादो न तु महायाने ।

सविवादं महायानमिति चेदागमं स्यात् ।

तोर्विकं सविवादात्सर्वं परेदचागमान्तरम् ॥

* यत्तु निवारणमष्टादशभेदभिन्नं भवति तासतम । तत्रैकस्यैव निकायस्यानेकभेद-
संभवात् । एतन्भेदव्यवस्थितं सूत्रान्तिकाभिधमपि क्वचनैकिकं परस्परं सविवादत्वात्सूत्राभि-
धर्मविनया परित्यागमर्हन्ति । अस्मिन् ह्येकमदव्यवस्थितानां सूत्रान्तिकादीनामन्योन्य-
विवादः । एतेन यदुक्तं गुरुत्वात्तत्रमहायानायावान् बुद्धवचनमित्यादि । तदननेव प्रत्याख्यानं
दृष्टव्यम् । न ह्यविस्मृताग्रहायानामन्योन्यस्य विवादो भूतः । न च सर्वत्रवचनेषु परस्पर-
राहित्यमिति । न च सूत्राभिधमविनयानां परस्परमेकवाक्यता भवति सम्भवति । तत्तर्क-
सूत्रादिनायदात्तं बुद्धवचनत्वे हेतुवचनम् ? तस्माद्यन्त्रिचिदेनम् । II *Pañjaka*, ix. 43-44
See *Siksha*, pp 95-96

[236] कल्पानां महतामेतदसंख्येयत्रयं मतम् ।

कल्पाणां(नां) यदि संख्या न विद्यते कथं तर्हि त्रयमिति निर्धार्यते ?^१ न खलु संख्या न विद्यते । किं तर्हि ?

स्थानान्तरमसंख्यास्यमदःसंख्योपरि स्थितम् ॥

(5) स्थानान्तरविशेषस्य^२ खल्वेतन्नाम(मा)संख्येयमिति । न तु न संख्या विद्यत इत्येतद्विषयितम् ।

अथायं शाक्यमुनिर्भगवान्सम्यक्संबुद्धो बोधिसत्त्ववर्यापामेषु त्रिष्वसं-
ख्येयेषु^३ कियतो युद्धानां पर्युपासां चक्रे ? तदत्र वर्णयन्ति । प्रथमेऽसंख्येये
पञ्चसप्ततिसहस्राणि । द्वितीये पट्सप्ततिम् । तृतीये सप्तसप्ततिम् ।

The *Nettipakaraṇa* points out that the *Satta* means four *Ārya-saṅghas* :—
कतमस्मिं सुत्ते-ओत्तरेतद्भवानि ? चतुस्तु अरियसंघेषु । नतमस्मिं विनये सन्दस्स-
पित्तम्भानि ? रागविनये दोसविनये मोहविनये । कतमिधं बम्मसत्तायं उपनिक्खित्तव्यानि ?
पटिच्चसमुत्पारे । यपि चतुस्तु अरियसंघेषु अवतरति किलेसविनये सम्पिस्सति बम्मसत्ता-
न विलोमेति, एवमासत्ते न जनेति । *Netti*, p. 22.—तस्य यस्मा भगवतो वचनं एकवाचा-
मत्तन्मि सच्चविमुत्त नत्थि, सस्मा सुत्तेति पटस्स अत्थ पत्तेतुं चतुस्तु अरियसंघेषु ति वृत्त ।
अट्ठकपायं पन सीणि पिट्ठकानि सुत्तं ति वृत्तं । तं इमिणा नेत्तिवचनेयं अज्जादायुं संसम्भति
येष सनेति च । *Netti A.* p. 219.

^१ This topic is discussed by the *Kosakāra* in the 111 *Kośasthāna* : बुद्धरवम् ।
असंख्येयानां कल्पानां त्रयेण । कयमसंख्येयस्यामति मत्थेयावसाने पुनस्सित्त्वमुच्यते ? नैतदेवं
वेत्तिव्यम् । किं तर्हि ? पट्ठिः स्थानान्तरसंख्येयमिति मुत्तकमुत्तं पट्ठये । कतमानि
पट्ठि ?... *Akk.* III. 94 a.

^२ The *Kosakāra* enumerates the sixty *sthānāntaras*. For *asaṅkhyeyas*, see
Vm. III. 55, 57, 63 and *A Manual of Buddhist Philosophy*, Vol. I. pp. 39-41.
For *kalpas*, see *Ibid.* pp. 46-48. V. *supra*, p. 100, n. 1. LVP. deals with the
kalpa, *asaṅkhyeyas* and *sthānāntaras* in great detail. See *LVP Ak.* III.
pp. 187-194

^३ The Pāli tradition is different :—

कप्पे च सत्तहस्से चतुरो च असंख्येये ।

एवमन्तरे यं चरितं सत्तवं तं बोधिपाचनं ॥ *Charyā-paṭṭaka*, I. 1. 1.

CF. तयामतेन अनूहि च अमंख्येयेहि कप्पेहि कप्पान सत्तहस्सेन च एवमन्तरे सत्तवञ्ज-
तत्त्वाणं परिपाचनं । *Māhāra*, p. 227.

The *Asa* gives a different view :—

कस्य पुन कल्पासख्येय^(१)स्यावसाने कतमो बुद्धो बभूव ? अत्रापि
वर्णयन्ति । रत्तशिखिनि^२ सम्यक्संबुद्धे प्रथमोऽसख्येय समाप्त । भगवति
दीपङ्करे^३ द्वितीय । भगवति त्रिपथियनि^४ तृतीय समाप्त ।

कस्मिन्पुन सम्यक्संबुद्धे बुद्धत्वे प्रथम चित्तमुत्पादितम् ? शाक्यमुनौ^५ ।
शाक्यमुनिर्नाम प्रथमस्यासख्येयस्यादौ बभूव यत्र भगवता भार्गवभूतेन
(६) सुखोदकेनाङ्गपरिचर्याभिरुपस्थान^६ कृत्वा प्रथम बोधचित्तमुत्पादितमह
मज्जेय प्रकारो भूयासमिति^७ ।

तथा हि प्रबलेन कल्पासख्येयन सम्भारभूमिमारभ्य यावत्प्रथमा भूमिनिष्ठाद्यते द्वितीय
तु विमलामिमिपात्ताय यावत्सप्तमी भूमि तत्तृतीय पुन कल्पासख्येयनाचलाभूमिमारभ्य
यावद्विद्वद्भूमिरियं विभि कल्पासख्येयबुद्धवमविगम्यत इति । त्रिकनामायान त्रिभि
कल्पासख्येयपरिचर्या न पुन परमायत इत्येव नयायमूत्रव्याख्यान नितरात्तेव विरोधः । तथा
हि सम्भारभूमिमापूरयप्रक कल्पासख्येयमतिश्रमति तदनन्तरमधिमृत्तिचर्याभूमि निष्पादयन्
कल्पासख्येयद्वयमतिनामयति । तन्न प्रयुत्तिनाभूमिमुपादाय यावद्वद्वद्वेवा बोधिसत्त्वभूमि
प्रयक् त्रिभिदिनभि कल्पासख्येयबोधिसत्त्वो निष्पाद्य समस्तत्रया बुद्धभूमिमादापत्तीत्येव
त्रयस्त्रिगता कल्पासख्येयबुद्धव प्राप्यत इत्याद्यायवबुद्धव्यावा । *Aaa* pp 558-9

^१ Cf अतस्सम्यक्संबुद्धायाज ।

विपरीतौ दीपङ्करनिगण्ठौ गावसमूनि पुरा । *Alk* iv 110 bcd

^२ See BHSD p 452

^३ See BHSD p 265

^४ See BHSD p 491

^५ See *Mahāvastu* i 47 and BHSD p 525 According to the Pali
tradition, however it was under Dīpaṅkara Buddha that Gautama (the
Bodhisattva) made the *Pranādhana* See *Buddhavaṃso* chapter II

^६ Cf यत्र भगवता प्रसातनाम्ना कुम्भकारकुमारभूतनासुखोत्काभ्यङ्गपरिचर्याभिरु-
पस्थान इत्याद्य प्रणिधानं कृतम् । *Saka* p 432 *Bhargava* means a potter See BHSD
p 408 See Pali *Bhaggava* DPPN II p 344

The *Ś kṣhā* quotes similar instances — यद्योक्तं भद्रकल्पिकसूत्रे । बोधोत्तो
नाम तपोगते यत्र नगररात्रेण प्रथमं बोधचित्तमुत्पादितं ताम्बूलपत्रं दत्वा पाषाणकमूलेन ।
Ś kṣhā pp 8-9

* बोधचित्तमिति बोध्यं चित्तं प्रणिधिप्रवृत्त्याय चित्तमिति । *Aaa* p 78
See *Bodh* & *Hotpāḍa* su ra *āṭṭraṃ* pp 5-7 and *The Bodh sattha Doctrine*
pp 58-64

उत्पत्तिविना बोधिसत्त्व द्वादशानवस्थान्यपि सम्पन्नप्रणिधानं संपादितुं सर्वान्
प्रमथयन्वान् । गवेदयाम्यहमनुत्तरायां तस्माच्चित्तोत्पत्तिरस्य महाकल्याण
वदगाविनतान्तायपि वनोत्तराणि सम्पन्नप्रणिधानानि । *Bodh* & *Hotpāḍa* sutra II 10
p 8 Forten *maḥāpranādhana* see *Ś k* & *h* p 295

प्रभासेतुराजनि^१ तदेव पुनर्द्रष्टुमानमापादितमिति ॥

कस्मिन्पुनः काले बुद्धा भगवन्तो बुद्धादित्याः प्रादुर्भवन्ति ? तदारभ्यते—

[237] अपकर्षे जिनोत्पत्तिर्यागच्छतसमाधुषः ।

द्वयोः प्रत्येकबुद्धानामुत्कर्षे चक्रवर्ति^(१)या(ना)म् ॥^२

कल्पापकर्षे कलु बुद्धानामुत्पत्तिर्भवति । उत्कर्षे चापकर्षे च प्रत्येक-
जिनानाम् । उत्कर्षे एव चक्रवर्तिया(ना)म् ॥

चक्रवर्तिया(ना) पुनरयं पि(नि)यमः—

[238] नाधोऽशीतिसहस्रासौ(यो)स्तत्समुत्पत्तिरिष्यते ।

अशीतिवर्षसहस्रायुर्भ्यश्चक्रवर्तिया(ना)मूर्ध्वमुत्पत्तिर्भवति नाध इति ।

ते हेमरूप्यताप्रायश्चक्राः पुण्यप्रभावतः ॥

^१ See BHS D ॥ 382

For an allied controversy on 'Bodhisar's entering the Path of Assurance', see Kp —

न वत्तव्यं "बोधिसत्तो कस्सपस्स भगवतो पावचन चरित बह्वपरियो" ति ?

जानता ।

ननु वुत्त भगवता — 'कस्सपे बह आनद भगवति ब्रह्मपरिय अचरि आयति सबोधाया ति ? Kp iv 8—इदानीं नियामोक्तकथा नाम होति । तत्र गय पदीकारमुक्ते [Cf M suttā 81] ज्योतिषारुत्त पब्बज्ज स चाय बोधिसत्तो कस्सपभगवतो पावचन ओवकत्त-
नियामो चरितब्रह्मपरियो ति लडि सेय्यथा पि एतरहि अयकान । ततो यस्मा नियामो ति वा ब्रह्मपरिय ति वा अरियमग्गस्स नाम बोधिसत्तानञ्च ठपेत्ता पारमोग्गाण अञ्ज्जा नियामोक्तमि नत्थि, यदि भवेय्य बोधिसत्तो सोत्तापसो सावको भवेय्य, न विवमेत्त, केवल हि बद्धा भत्ततो आणवले ठत्ता गय वुद्धो भविस्सती ति व्याकरोमि Kp A iv 8, See Points of Controversy pp 167 170

^२ Cf बुद्धवमपकर्षे हि शतावसत्तदुद्भवः ।

द्वयोः प्रत्येकबुद्धानां सङ्ग कल्पशतान्वयः ॥ Ak iii 94

^३ Cf चक्रवर्तिसमुत्पत्तिर्नाबोधिसत्तिसहस्रकालः ।

सुवर्णरूप्यताप्रायश्चक्रिणस्तेऽपरकमात् ॥ Ak iii 95

After this the Kōśakara discusses two more points विमय त्रिसाहस्रमहा
साहस्रो लोकधातुर्लोक इष्ट उताहो सर्वलोकधातव इति ? and चक्रवर्तिन पृथिवी यय
जयन्ति ? Akb iii 96 98 These points are not discussed in Adv It is
possible that these topics were discussed in the Third Adhyaya of Adv, which
is lost V supra, p 115, n 1

(७) चतुर्निधा खलु चक्रवर्तिण (न) — सौवर्णचक्रा, रूप्यचक्रा, ताम्रचक्रा, लोहितचक्राश्च स्वपुण्यप्ररूपादिति । यथान्तम चैते चतुस्त्रिदशेक द्वीपेश्वराः ॥

अथ यदुक्तम् — 'तस्माच्च बोधिमागोऽन्य सूत्रादिपिटकत्रयात् ।'^१ इति । यदि तद्वि मार्गभेदो नास्ति^२ बुद्धप्रत्येकबुद्धप्रायकाणां (ना) फलभेदेनापि तद्वि न भवितव्यम् ।^३ नैप दोष । [IV A 7 Fol 101 b]
(१) यस्मात् —

^१ V supra *Ad karika* 235 ab

^२ On *marga bheda* see *Aas* p 138

^३ The Pali as well as Buddhist Sanskrit works contain many passages which explain the concepts of *Buddha*, *Pratyakbuddha* and *Śravaka* —

(a) कनमा च पुण्यो सम्मासुबुद्धो ? इयच्चो पुण्यो पुत्र अननुस्सुतेसु धम्मेषु साम सच्चानि अभिसम्बुज्जति तच्च च सम्बुज्जुत पापुणाति कलेसु च वसामाव, अप बुज्जति पुण्यो सम्मासुबुद्धो । *P Pannatti* : 28

— एव्व अननुस्सुतमूणि षड्छिन्नमग्गे सच्चपरिवेषतो पुब्बे अज्जत्तस्स कस्मच्च सल्लिगे वस्सुतपुत्रसु । ततो परिमपरिमम पन भवेसु सच्चो बोधिसत्ता बुद्धतासत पब्बजित्वा ताणि विक्कानि उग्गहत्था गतपच्चागमवत्त आरह्हा कम्मट्ठान अनुलोम गोत्रसु आहूच्च ठेनेनि तस्मा षड्छिन्नमग्गसिंघे षड् अनाचरियमाव सपायेत्त वुत्त । तण हि तयागो पूलितारमित्ता साम अननुस्सुतसु मज्जन्तमवतधम्मसु वत्तारि सच्चानि अभिसम्बुज्जति । तय चा ति तस्मिच्च अनुसच्चसत्ताधिसत्ताति अरहत्तमये सव्वज्जुत पापुणाति । *P Pannatti* A : 28

(b) कनयो च पुण्यो पच्चेकमबुद्धो ? इयच्चो पुण्यो पुत्र अननुस्सुतेसु धम्मेषु साम सच्चानि अभिसम्बुज्जति न च तत्त्व सव्वज्जुत पापुणाति न च कलेसु वसामाव अप पच्चेकमबुद्धो । *P Pannatti* : 29

Cf विनायानामानमक त्रिचरुदा इति प्रबन्धबुद्धा । ते ह्यकमापान वसयन्ति मापात् । कि पुत्र्य कारणम् ? नहि तावन्नापना धम दयानि त्रिचरुविन प्राप्तवान् । पूर्वोन्मानवानायागुक्ताविषयवशात् नह्यन् । *Akk* no 74 d

Cf also धाववविक्कमवावग्गस्य स्वमाधममाराणाब्बोत्थे प्रयक्कबुद्ध । *Aas* p 43

The *pratyeka buddha* is also known as *khadga*. The *Khaggasutta* of the *Sutta n pā* s and the *Khadgasutta* of the *Mahāvastu* (: 357) point to the solitary habits of the *Pratyeka buddhas*. Yaśomitra says that according to some Abhidharmikas the *khadga* and *pratyeka buddha* are not identical — यथामिपानिवासा भवेत्त सव्वगतयोदि प्रयक्कबुद्धोस्ति । उपाणि विरूपमागिमावावि वसवाग प्रयक्कबुद्ध इत्यभिप्राय । *Saka* p 540

The *Srd skts* is only an *Arhat*. The *Kosikira* speaks of six kinds of

[239] तुल्येऽपि साधनोपाये तद्भेदोच्चादिभेदतः ।

भवमोक्षार्थिनोर्मात्रोः प्रदानफलभेदवत् ॥

यावत्स्रुतु कश्चिद्गुणः सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्य भगवता देशितो विनिर्मुक्त(क्ति)द्वयमाप्तिहेतुभूतः सर्वोऽसौ पिष्टकत्रयानुवर्ती(र्ती)¹ । तत्पुन-

Arhats : सूत्र उक्तं पदहन्तः—परिहाणधर्मा धेतनाधर्मा अनुरक्षणधर्मा स्थितान्ध्याः प्रति-
वेचनामप्योऽप्यधर्मा चेति । *Abh. vi 56 ab.* See *P. Pañjikā, (mātsikā-ekakam).*

These three concepts, (the *śrāvaka*, *pratyeka-buddha* and *buddha*) lead to the concept of three *yānas*. The *S. Pāṇḍarika* gives in brief the essential differences of these three as below :—

तत्र केचित् परधोषश्चानुसमनमाकाङ्क्षमाणा आत्मपरिनिर्वाणहेतोर्वचतुरार्यसत्यानु-
बोधाय तथागतशासनेऽभिपुज्यन्ते । त उच्यन्ते आत्मकयानमाकाङ्क्षमाणा ।

अन्ये सत्त्वा अनाचार्यकं ज्ञानं दमशमयमाकाङ्क्षमाणा आत्मपरिनिर्वाणहेतोर्हेतुप्रत्ययानु-
बोधाय तथागतशासनेऽभिपुज्यन्ते । त उच्यन्ते प्रत्येकबुद्धयानमाकाङ्क्षमाणा । १...

अपरे पुनः सत्त्वा. सर्वज्ञज्ञानं बुद्धज्ञानं स्वयम्भुज्ञानमनाचार्यकं ज्ञानमाकाङ्क्षमाणा
बहुजनहिताय...सर्वसत्त्वपरिनिर्वाणहेतोस्तथागतज्ञानवलंबेशारयानुबोधाय तथागतशासनेऽभि-
पुज्यन्ते । त उच्यन्ते महायानमाकाङ्क्षमाणा । १...*S. Pāṇḍarika*, p. 60.

Also cf. आत्मकयानिकः पुद्गलः कतमः ? यः समापन्नो वा असमापन्नो वा आत्मक-
धर्मताविहारी प्रकृत्या मूर्ध्निन्द्रियः स्वविमुक्तये प्रणिहितः वैराग्यभावनया विमुक्ताशयः
आत्मकपिटकमेवावलम्ब्य दीर्घभावनया धर्मानुधर्माचारी दुःखत्यागमनुप्राप्नोति ।

प्रत्येकबुद्धयानिकः पुद्गलः कतमः ? यः समापन्नो वा असमापन्नो वा प्रत्येकबुद्धधर्म-
ताविहारी प्रकृत्या मध्येन्द्रियः स्वविमुक्तये प्रणिहितः वैराग्यभावनया विमुक्ताशयः केवलभावनया
आधिगतबोध्यक्षयः आत्मकपिटकमवलम्ब्य...सङ्गविषाणवत् एकविहारी प्रत्येकजिनः वर्गचारी
दुःखत्यागमनुप्राप्नोति ।

महायानिकः पुद्गलः कतमः ? यः समापन्नो वा असमापन्नो वा बोधियस्वरूपताविहारी
प्रकृत्या तीक्ष्णेन्द्रियः सर्वतस्त्वविमोक्षाय प्रणिहितः अप्रतिष्ठतनिर्वाणाशयः बोधिसत्त्वपिटक
मवलम्ब्य दीर्घभावनया धर्मानुधर्माचारी सत्त्वान् परिधावयति शृङ्गं बुद्धभूमिं भावयति व्याकरणं
च प्रतिलभते सम्यक्संबोधिं च साक्षात्करोति । *Asm.* p. 87.

On the origin and development of the three *yānas*, see *AMBRH.* pp. 80-84.

¹ A similar claim is made by the Mahāyānists :—...अत्र प्रहापारमितायां
सर्वाणि श्रेणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरुपमितयोर्धेनानुपलम्भयोगेनासक्तेन-
योगेनाव्यवदानयोगेन । यावत्तन् पुनर्लोकव्यवहारेणापरमार्थयोगेनेति विस्तृतः । उक्तं च
बुद्धः प्रत्येकबुद्धेऽथ आत्मकं च निवेदिता ।

मार्गस्त्वमेका मोक्षस्य नास्त्वग्य इति निश्चयः ॥ *B. Pañjikā*, ix. 41 cd.

विमुक्तिद्वयं^१ त्रिभिः पुद्गलैः प्राप्यते । भगवता सम्यक्संबुद्धेन प्रत्येकजिने नार्य^(२)आवक्षेयं च । तेषां पुण्य(न)स्तुल्ये बोधिरत्ननि^३ पतितानामिन्द्रिय प्रणिधानावरणभेदाद्धेदः ।^३ तद्यथा द्वयोर्मात्रोस्तुल्यं वस्तु तुल्ये क्षेत्रे प्रतिपाद

^१ This refers to two *vimuktis* viz., *chetovimukti* and *prajñāvimukti* — ताङ्ग संघ विमुक्ति द्वे

द्व विमुक्ती मूत्र उक्ते । चैताविमुक्ति प्रज्ञाविमुक्तिश्च । *Akb* vl 77 c

These two *vimuktis* are often mentioned together इयं भिक्खवे भिक्खु वासवान खया अनासव चैताविमुक्तिं पञ्जाविमुक्तिं च विट्ठव धम्मो सयं अविज्जा सच्छिक्खा उपसम्पज्ज विहरति । *Digha*, xxvi 28

They have been variously explained as below

चैतोविमुक्तिं ति पञ्चमार्गि, पञ्जाविमुक्तिं ति कल्लणाण । *Vbh* A p 464

रागविरागा चैतोविमुक्तिं सत्तफलं, अविज्जाविरागा पञ्जाविमुक्तिं असेत्तफलं । *Natti* p 82

रागविरागाच्चेतोविमुक्तिं । अविद्याविरागात् प्रज्ञाविमुक्तिः । *Saku* p 607

तृप्याऽविद्यापञ्चमर्वेन^३ोपव^३प्रहाणात् समाधिसमापत्तयश्चेतोविमुक्तिः, अहम्मात्रं ज्ञानं प्रज्ञाविमुक्तिः । *Aaa* p 11

See *Jpt* p 20, and *AMBRH* pp 34 (n. 1) and 199 V *infra* *Ad karika* 466

^१ V *infra*, *Ad karika*, 241 and 441

^३ Cf आवरुण्य सत्तङ्गेभ्यो बोधिसत्त्वस्य ताविन ।

मुमुग्ध्याधिमानाणामुत्पादनां विनिवृत्ता ॥ *Ad karika* 26

The Hinayanists as well as the Mahayanists acknowledge the *śāmyābhāda* and the consequent *phalābhāda* — एषो च भन्तं मम्मो एसा पत्तिवा पञ्चद ओरमा गियाद मयाजानान पहनाय अयं निञ्जरहि इयं एकल्ले भिक्खु चैतोविमुत्तिनो, एक्खे पञ्जाविमुत्तिना नि ? 'एयं खो तेसा'ह आनन्द इग्गियवेमत्त वदामी ति । *Ati sutta* 64

Cf तनुं मतं भगवा मय्येषाणभूतहिंनानुक्कया विहरताति ? अयं निञ्जरहि भन्तं भगवा एक्खान सक्खव धम्म वेमत्ति । एक्खान नी तथा

मय्येषा पि गामणि यं अदु खत्तं अग्ग एवमव मय्ह भिक्खुभिक्खुनियो । तेमाह धम्म दसमि आदिक्कयाणं परिमुद्धं ब्रह्मचरियं पयागमि । तं विस्स हेतु ? एने हि गामणि म दाया म सणा म ताया म सरणा विहरन्ति ।

मय्येषा पि गामणि यं अदु खत्तं मज्झिम एवमव मय्ह उपासका उपासिकायो । म सरणा विहरन्ति ।

मय्येषा पि गामणि यं अदु खत्तं हीनं जल्लं ऊगरं पाण्डुमि एवमव मय्ह अज्झाणि रिपया तमवज्जहाणंरिक्खाज्जहा । मय पाहं उक्कामि । तं विस्स हेतु ? अजेव नाम एक्खदं नि काजानय्यु मं मयमग्ग दीपरत्तं हिंसाय मुत्ताय पाणि । *S* iv p 316.

यतोऽधेतनादिशेषादतुल्यं फलं भवति, तद्वदुत्तमार्थं प्रार्थयमानानां त्रयणामपि पुद्गलानां प्रणिधानेन्द्रियसत्ततद्यननिरन्तरमावनाप्रयोगपद्धत्याभ्या^(३)सादिविशेषात्तुल्येऽपि मार्गे पतितानां कश्चित्फलविशेषो भवति ।

इतश्च

[240] करुणामावनोद्वेकात्स्वसंविचित्तयोस्तथा ।

परसंविद्गुरोस्तद्वचद्विशेषो निधीयते ॥

तत्र भगवतो बुद्धस्य करुणामावना^१ उद्वेकेन वर्तते भगवान्बुद्धः । स्वसंविच्छिन्ता च प्रत्येकधुस्तस्याधिष्येन वर्तते । परसंवित्परतो घोषश्च भाव-
(१)कस्य । किञ्च, परतो घोषमन्तरेणापि चरमे जन्मनि सुयोनिषो(शो)मनस्कार-
दलेन^२ हेतुप्रत्ययफलावधौघोपलम्भात्, हेतुप्रत्ययवल्लोपप्रवर्णं निधेयसं-
मार्गं प्रथममधिगम्य परत्रोपदेशादित्येवमादि ॥^३

The Mahāyānists hold that the Buddha preaches the law according to the *adhimukta* and *ajaya* of the disciples

नानाविद्भुक्तानां सत्त्वानां नानाधातवाशयानामाद्यपि विदित्वा धर्मं देशितवन्तः ।
S Pundarikā, p 31

स खलु भगवान् धर्मं देशयति स्म । यदिच आबकाणां चतुरायसप्रयुक्त धर्मं देशयति स्म जातिजराज्याधिभरणशोकपरिदेवदुःखदोर्मनस्वापायाससमपतिनवाय निर्वाणपयवसान प्रतीत्यसमुत्पादप्रवृत्तम् । योयित्तस्याना गृहासत्त्वानां पदपारमिताप्रतिसंयुक्तानामनुत्तरा सम्यक्संबोधिमारभ्य तथागतज्ञानदर्शनपयवसान धर्मं देशयति स्म । *Ibid pp. 251 2*

For *ajaya*, *adhimukta* and *indriya bheda*, see *Vibh* pp. 340 341. *V infra*,
Ad karika 492 495

^१ For the difference between the *karuṇa* of *Srāvaka* and *Buddha*, v *infra*,
Adv karika 506

^२ Cf द्वौ हेतु द्वौ प्रत्ययी सम्मद्वृष्ट्युत्पादाय । तथा ह्युक्त्वा सवयसा । वतनो द्वौ ? परतश्च घोषोऽध्यात्म च योविद्यो मनसिकार इति । *Saka p 188*

Cf ॥ मे भिक्षवदे षण्णया सम्मादिट्ठिया उपादाय । वतमे द्वे ? परतो च घोसो योनिस्सो च मनसिकारो । *Ang 1 p 87*

Also cf यस्मा न सो महाराज सवगव करणीय होति । चेत्ते महाराज, तारिपुत्तो अपरिमितमसह्यव्यवस्य उपादाय उपजित्तुसलमूलो यज्जाय कोटि गतो, सो पि विना सवणेन नासस्सि आसववस्य पापुणित्तु । *Mahāsa, p 259*

^३ The *Pali Pitakas* contain many old passages indicating the difference between a *Srāvaka* and a *Buddha*. The following passage perhaps gives a fairly old theory —

तथागतो भिक्षवे बह्व सम्मासम्बुद्धो ह्यस्म पे - विज्जाणस्म निब्बिदा विमुत्तो सम्मासम्बुद्धो ति वुचन्ति । विस्सुणि भिस्सव पज्जाविमुत्ता ह्यस्म -प -विज्जाणस्म

अथ तुल्याया चिमुत्तौ स्थितानां^१ अथाणामभिसमेत्तूणां को विशेष ?
तदुच्यते—

निब्बिदा* विमुत्तो पञ्चाविमुत्तो ति वुच्चन्ति । तत्र भिक्खवे को विमेषो को अधिपाया
किं नानाकरणं तथगतस्स अरहत्तो सम्मासम्मुद्दस्य पञ्चाविमुत्तन् भिक्खुना ति ?

भगवन्मूलका नो भन्ते वग्मा ?

तथगतो भिक्खवे अरहं सम्मासम्मुद्दो अनुपपन्नस्स भगवस्स उपादेता अस्सज्जातस्स
भगवस्स सज्जनस्सो अनवक्खातस्स भगवस्स अक्खाता भगवज्जुं भगविदुं भग्गकोविदो । भगानुगा
य भिक्खवे एतरहिं सावका बिहरन्ति पच्छा समप्रागता । अयं सो भिक्खवे विमेषो ।
S : iii p 65

For details on this topic see *Dialogues of the Buddha*, II p 87, n 3,
and *The Bodhisattva Doctrine*, pp 1-49

१ The Mahayanists accept this claim with certain reservations —

तुल्ये काम धमपातुप्रवेशे वयं भगवता हीनान् यानेन निर्यातिता । S *Pundarikā*,
II 46 Also see—यद्यपि भगवनं सत्त्वा नानाधिमुक्तयो ये ब्रंधानुकांशिनो सन्ति किं तेषामेक
निर्वाणमुत्तं द्वे श्रीणि वा ? भगवानाहु—सर्वधर्मसमतावबोधोपाद्धिं वाचयन् निर्वाणम् । तत्त्वैकं
न द्वान् श्रीणि । Ibid p 95 येन सर्वधर्मा न प्राप्ता कुतस्तस्य निर्वाणम् ? Ibid p 98.

यानभेदे वणमन्ति बुद्धयानं तु निदिक्षतम् ।

यस्तु दूयानं विजानाति धममन्तमविदिशितान् ।

सबुद्धानां भगवता बोधिं जानाति तत्त्वतः । Ibid p 98

Also cf यानत्रयं समारेद्रियस्वभावाविमुक्तिविभिन्नं अपि अभिज्ञस्य आयमांसं च
भिन्नं इति तु तत्रैव वयं भट्टधामहे । क्लेशावरणप्रहाणस्येष्टत्वात् । सर्वतृप्तयेन स भगो
विभिन्नः । यदि धर्मनैरात्म्यावतारमपाकरोपि क्लेशावरणस्याप्रहाणात् यास्तां प्रादेशिकविमुक्त
स्यात् । ननु मुनितर्कानेरभिन्नति किं नोपदिष्टम् । सत्यमुपदिष्टम् । क्लेशावरणविमुक्ति-
साध्यादेवमुक्तम् । न तु सर्वप्रकारेण । यथा रोमरूपो महाकाशनं तुलितोऽपि नाभिन्नः ।
Karatalaratna, p 77

See B *Panyikā*, ix 55 and *Aaa* p 140

२ The *Abhidharma samuchchaya* gives the following details —

आवकाभिसमयं कथम् ? पूर्वोक्तं सत्त्वविषयोऽभिसमयः । [धर्म-अर्थं तत्त्व-पृष्ठ-
रत्न-असमुदाचारनिष्ठाभिसमया ।] आवकाणां परतो धापमानस्य प्रतिलम्भत आवकाभि-
समय इत्युच्यते ।

प्रत्यक्बुद्धाभिसमयं कथम् ? पूर्वोक्ता सत्ताभिसमया । परतो धोपमनागम्य
प्रतिगम्भतः ।

बोधिसत्त्वभिसमयं कथम् ? पूर्वोक्तेषु सत्ताभिसमययोः समुदायमक्षानि नो तु
मासान्निया । अथर्तं बोधिसत्त्वप्रमुदिताभूमी बोधिगतत्वस्य सम्यक्चरिणामावयन्ति ।

आवकाभिसमयात् बोधिसत्त्वभिसमयस्य को विशेषः ? मलयत एवादात् । आरम्भ
मरिणं दारुलम्भविणं प्रविशेयविणं सम्पुन्यमविणं निर्याणविणं परिहृयिणं

[241] हेतुतत्त्वफलोद्भूतं ^५महत्त्वं शासितुस्त्रिधा ।
विमुक्तावपि तुल्यायां त्रयाणां बोधि^६लम्बनात् ॥

तत्र हेतुकृतं तावद्भगवतो बुद्धस्य महत्त्वं (त्वं) त्रिषु कल्पासंख्येयेषु
स्वयिन्यामिधर्मांशोकेन चिन्तयन्तमनोग्रहेष्वज्ञानतिमिरोत्सादनात् । स्वभाव-
कृतमपि बलवैशारद्यस्मृत्युपस्थानमहाकरणादिस्वरूपत्वात् ।^७ फलकृतमपि

व्यवस्थानविशेष प्रतिष्ठापरिवारविशेष अभिजन्मविशेष जन्मविशेष कलविशेषश्च ।
फलविशेषः पुनरंशविधः । आश्रयपरिवृत्तिविशेषतः युगसमृद्धिः...शिकाय...निर्वाण...मिश्रोप-
मिश्रज्ञानसक्तिलाभ...आवरणविशुद्धि...मिश्रोपमिश्रवर्मनिर्या अभिसंबोधिनिर्वाणसदृशनोपा-
यविशेषतः पञ्चाकारपरित्राणविशेषतश्च वेदितव्यं । *Asm* pp 93-4

The *Kathāvatthu* contains many controversies about the relative im-
perfection of the *Arhat*, on account of his not being a *sarvajña* :—

न वत्तम्भ 'अत्थि किञ्चि सयोजन अप्पहाय अरहत्तप्पत्ती' ति ?

आमन्ता ।

अरहा सग्ग बुद्धवित्तय जानाती ति ?

न हेव वत्तम्भे ।

तेन हि अत्थि किञ्चि सयोजनमप्पहाय अरहत्तप्पत्ती ति । *Kv* xxx 3—

—इदानीं सयोजनकथा नाम होति । तस्य यस्मा अरहा सग्ग बुद्धवित्तय न जानाति
तस्मा तस्स तस्य अविज्जाविचिकिच्छाहि अप्पहीनाहि भवितव्यं ति सज्झाय अत्थि किञ्चि
सयोजन अप्पहाय अरहत्तप्पत्ती ति येस लद्धि, सेव्मवापि महासधिकान । .. सग्ग बुद्धवित्तयं
ति...अरहत्तो सग्गज्झुत्तज्झाजभावेन पटिसेवो कत्तो, न अविज्जाविचिकिच्छान अप्पहानेन ।
इतरो पन तेस अप्पहीनत्त सप्पाय तेन होति लद्धि पटिट्ठापेति । सा अयोवियो पटिट्ठापित्ता
अप्पतिट्ठिताव होति । *KvA*. xxx 3.

Also cf इदानीं अज्झाय, कट्ठा, परवितरणाति तिस्रो कथा नाम होन्ति । तस्य
येत अरहत्तो इतिमपुरिसादीन नामयोत्तादीसु ज्ञाणवत्तिया यभावेन अत्थि अज्झाण, तस्येव
सन्निष्ठानाभावेन अत्थि कट्ठा यस्मा न नेस तानि वत्तुमि परे विनरन्ति, पकासेन्ति आचि-
क्खन्ति, तस्मा नेस अत्थि परवितरणा ति इमा लद्धियो, सेव्मवापि एतरहि पुत्तसेल्लियादीन ।
तेस ता लद्धियो जिन्दितु...पुच्छा सक्कादिस्स ।... *KvA* ii 2—4 See *Kv* iv 10, xxii
1, viii 10, xviii 1, *Milinda*, pp 107—109, 261 and *Aas* p. 62.

^५ Cf य नून ह एहि इम बुद्धबोधि त्रिधा विमन्थेह प्रवासयेयम् *S. Paṇḍita*, p 43

Cf तस्य बोधी ति चतुष्पाणज्झाणत्तापि सग्गज्झुत्तज्झाणत्तापि अधिवचन ।
KvA iv. 6 V. *infra*, *Abh. Kārikā*, 441

^७ These are some of the special powers of Buddha. Cf तयागता...भत-
ज्ञापनिहन्तानदशानदशवैशारद्यावजिनेन्द्रियबलबोध्यगध्यानविशेषममयाधिसंभारत्त्वद्भुतधर्मसं-
मन्वागता विविधधर्मसंयवासका । तेषु धर्मेषु तयागता एव प्रत्यक्षोऽपरोक्ष । *S. Paṇḍit*
Ks, p 23

सदे^(१)चक्रेषु लोकेष्वप्रतिहतशासनप्रतिष्ठाया(ना)न्मारचतुष्टय^१ निर्जयनाच्चेति ॥

अथ यदेतत्सर्वसत्त्वप्रतिविशिष्टं पुरुषोत्तमस्य जन्मशरीरं तत्किमनियतकालाक्षेपम्, आहोस्विन्नियतकालाक्षेपमिति ? तदभिधीयते—

[242] बुद्धस्य संमुखीनस्य बौद्धमाक्षिप्यते वपुः ।

नान्यस्मिन्काले । चिन्तामयेन ज्ञानेन विशि^(१)ष्टतमत्वात् । तत्र पुन—

सैकपुण्यशतोद्भूतमेकैकं लक्षणं मृतेः ॥^२

तत्र पञ्चाशच्चेतनाः प्रयोगभूताः पञ्चाशत्पृष्ठभूताः, एकया तल्लक्षणमाक्षिपति ॥

ता पुनः पञ्चाशच्चेतनाः कतमाः ? तदुच्यते—

[243] यथाकर्मपथास्तद्वत्पुण्यादित्रयमिष्यते ।

प्रतिकर्मपथं पञ्च, मौलिकर्मपथपरिशुद्धिः सामन्तकस्य^(३) धितर्कानुपघातः स्मृत्यनुपरिग्रहः, निर्माणपरिणामनं च । ताः सर्वास्तदालम्बनाः पञ्चाशत्प्रयोगभूताः । पृष्टेऽप्येतास्तत्र एव ।^१

^१ The four Maras are—*Shandha mara*, *Klesa mara*, *Disaputra mara* and *Marana mara* See *Siksha* p 198

Cf चतुमारजयाग्निनी भगवान् । B *Panyika*, ix 36 Also cf सखेपतो वा पञ्च विंश लघ्व अभिसङ्गा-देवपुत्र मञ्चुमारे जमज्जि तस्मा भगवा वि बुच्चति । Vm vii 59 V supra, p 101, n 2

^२ चिन्तामय वरूपदत्ते शेष आक्षिप्यते हि ततः ।

एकैकं पुण्यदत्तम् । At iv 109 cd, 110 a

^३ Yōsōmūtra gives the following details —

इह पणस्य परिमाणम् । तयामव वृत्तपरिमाणानां घनेनैक महापुण्यलक्षणं निर्वर्तते । एव साधु द्वयिगानममपीति । वचित्वाचक्षतम् । बुद्धाग्म्यनमस्तत्कारममुत्तीभावात्तत्त्वा-
शब्देनैवा भवति । अहमपीत्येव स्थापितत्वरं पञ्चाशच्चेतना भवति ।

मपरे वर्णयति । वायुधानुविगतिरयानानि । रूपधानु पादङ्ग । आरूप्याश्चत्वारः । आदी च घाननरवा इत्यष्ट्य वाग्निद्विरप येषानु भवति । तदाग्म्यनमस्य वायुगतस्य वरणाचिनामनयनम् । ततश्च यप्रवृत्ताचनना अष्ट्यनवाग्निद्विरपि । अवाग्निलर बुद्धा-
रमना येननाचन । यवाग्ननामना प्रधातुधानु गन्वा माविता इत्यना येनना । अतो-
नन्तर द्वितीया येननाचन । अहमप्येव साधुमिति स्थापितत्वरं पञ्चाशच्चेतना भवति तायां पुनरि गम्भूनाभावाचननापि भवति ।

अथ आहुः । आवाग्नितानविरतिरुद्ध्य भगवन् पञ्चविंश कारणाणां भवति ।

अन्ये तु ध्रुवते—बुद्धा द्विशरीराधिष्ठानाः । जन्मशरीराधिष्ठानाः, दात्रिशन्महापुरुषलक्षणालम्बनाः । धर्मशरीराधिष्ठानाध्याष्टादशावेनि(णि)क-युद्धगुणालम्बनाः सामन्तकपृष्ठ^(१)संगृहीताः ।

अन्ये पुनराहुः—प्राणिवचविरतिचेतना मृदुमध्याधिमात्राधिमात्रतरतम-भेदाद्देवमनुष्येषु योज्यं(ज्या) ।

केचिन्मन्यन्ते—द्विधा^१ समुद्राश्चत्वारो द्वीपाः^२ पोटशनरकाः,^३ तिर्यकप्रेतौ पट्टकामावचरा^४ विंशतीरूपाकूप्यान्^(१) देवान्(वाः)^५ । एतान्सर्वान् भगवान् करुणायते ।

एषन्तु वर्णयन्ति—सन्निकृष्ट बोधिसत्त्वं स्यादपि[IV. B, 8. Fol 102 a] त्वा यत्सत्त्वं सत्त्वानां भोगैर्भवर्याधिपत्यफलमियदेकस्य पुण्यस्य प्रमाणम् ॥^६

पञ्च कारणानि । मौलकर्मपयपारिमुद्धि । सामन्तकपारिमुद्धि । वितर्कानुपधातः । स्मृत्यनुपरिगृहीतत्वम् । निर्वाणपरिणामित्व चेति । तदालम्बना अपि चेतनाः पञ्च भवन्ति ।

एवं दशकर्मपयालम्बना दश पञ्चकाश्चेतमाना पञ्चासश्चेतना भवन्ति । तेषां द्वि-
गन्मूलीमात्राच्चेतनाशत भवतोत्प्रेतं पुण्यशतम् ।...*Saka*. pp. 431-2

^१ *Abhyantara* and *bāhya* See *Akk*. III. 52

^२ The four great Continents are • जम्बुद्वीप, पूर्वविदेह, अपरगोदानीय and उत्तर-कुण्ड. See *Akk* III 54-55 and *A Manual of Buddhist Philosophy*, vol. I. p. 55.

^३ गर्वुह, निर्बुह, अट्ट, हह्व, हुह्व, उत्तल, पय and महापय are cold hells. संजीव, कालमुत्र, सघात, रोरव, महारोरव, तापन, प्रतापन and अवीचि are hot hells. *Ibid*. pp. 61-63 See *Akk* III. 58-59

^४ चातुर्मुहाराजिक-नावास्त्रिंश-भाम-तुपित-निर्माणरति-परनिमित्तवशवति ।

See *Vbh*. p. 566.

^५ Sixteen *Rūpāvacchara-bhūmis* and four *Ārūpya-bhūmis*. The sixteen *Rūpāvacchara-bhūmis* are • ब्रह्मपारिसंज्ञा, ब्रह्मपुरोहिता, महाब्रह्मा चेति षट्मज्ज्ञानभूमिः । परितमाभा, अप्यमाणभा, आमस्तरा चेति त्रुतिमज्ज्ञानभूमिः । परितमुभा, अप्यमाणमुभा, सुमन्दिष्ठा चेति त्रुतिमज्ज्ञानभूमिः । देहष्फला वसन्जसत्ता सुदावासा चेति चतुत्पज्ज्ञान-भूमिः । ति रूपावचरभूमि सोढमविधा होति । अविद्या, जनप्पा, भुवस्सा, सुवस्सी, जनिदुद्धा-चेति सुदावासभूमि पञ्चविधा होति । *A. Sangho* v. 6 See *Vbh*. pp. 570-572.

These are variously enumerated as sixteen, seventeen and eighteen. See *Akk*. VIII 2. For details, see *A Manual of Buddhist Philosophy*, vol. I pp. 67-69. For the four *Ārūpya-bhūmis*, v. *infra*, *Ad kārakā* 549-551.

^६ The *Kośakāra* gives only a few views in brief : किं पुण्यस्य परिमाणम् ? सन्निकृष्टबोधिसत्त्वं स्यादपित्वा यावत्सर्वसत्त्वानां भोगफलमित्येके । यावत् सर्वसत्त्वानां कर्माधिपत्येन त्रिसहस्रमहासाहस्रानां लोकोग्रिमिनिवर्तन इत्यपरे । बुद्धा एव च सत्त्वरिमाणा-भिन्ना इत्यपरे । *Akk*. IV. 110 a.

अथ यदुक्तम्—‘दानपारमिता’ इति । तत्र कः समासः किं साधनो वा दानशब्दः, को वा स्वभावो दानस्य इति ॥ तदपदिश्यते । दानस्य पारमिताया निश्चयबुद्धिः सा दानपारमिता । एवं शेषास्वपि धाच्यम् ।

यत्पुनरुच्यते—‘किं साधनो धायं दानशब्दः, को वा दानस्य स्वभावः’ इति तत्रापदिश्यते—

दानं हि दीयते येन स्वपरार्थाद्यपेक्षया ॥

[244] कायादिकर्म तत्तत्प्रमग्निभिः कचित्पुनः ।^१

करणसाधनोऽयं दानशब्दः । दीयते तेनेति दानं मानयत् । हस्तादिषु तर्हि दानप्रसंगः । अस्तु तर्हि कर्मसाधनो दीयते तदिति दानम् । सुवर्णादिषु दानप्रसंगः । भयतु को (३)दोषः । विपाकफलाभायः, सुवर्णादीनामव्यावृत्त्यात् । भयतु तर्हि करणसाधन एव । ननु कं हस्तादिषु प्रसंगः ? नैप दोषः । कुशलकर्मनयपरिग्रहात् ।^२ स्वर्चायशोगुप्तिसेवादिव्युदासार्थमिदमारभ्यते ।

Cf सर्वविक्ल्पबीजविगमादप्रमेयामत्येयं पुण्यं प्रनयति । अप्रमेयमित्यनना-
प्रमाणमप्याक्षिप्तम् ।** *Aaa* p 427

Also cf जगदानन्दबीजस्य जगद्गुह्योपधस्य च ।

चित्तरत्नस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमीयताम् ॥

***एतदुक्तमायं बीरवत्परिपृच्छाया—

वाग्विस्ताद्वि यत्पुण्यं तत्कथं रूपि भवेद्यदि ।

आवागवायानु तत्पूर्वं नूयश्चोत्तरि तद्भवेत् ॥ *B Panjke*, L 26

See *Bodhicittotpada sutra-kāstra*, p 2

॥ Cf दीपते येन तद्दानं पूजानुवहकाम्यया ।

वायवाक्चर्मसौरयानं महाभोगफलं हि तत् ॥ *Alk* iv 113

Also cf अनुपहार्यं स्वस्वातिष्ठगो दानम् । *Tattvārtha sūtra*, vii 33

१ Cf इति शब्दस्य नाम होति । तत्त्वं दानं नाम त्रिविधं चागचेतनापि विरतिरि
देय्यधम्मवि । ‘मग्ना हिरेयं कुशलञ्च दानं नि आगन्तुं धामचेतनं दानं । ‘अभय
देवी’ नि आगन्तुं विरति । ‘दानं दानि अन्नं पानं नि आगन्तुं दय्यधम्मा । तत्त्वं
आगचनना दानं वा दय्यधम्मं दानं वा एतावत् दय्यधम्मं नि दानं । सा हि उण्णञ्चमाना
भयभेरवादिगताः दुग्गाणिचेतनं दानि एतावन्ति चानि दानं । दय्यधम्मा दीयनी नि दानं ।
एवमत्र त्रिविधं अभयो चेतसिना च व धम्मा दय्यधम्मो चानि दुग्गाणि । तस्य चेत्तं
चेत्तसिरोव धम्मो दानं, ॥ देय्यधम्मो ति लुट्ठि, देय्ययापि राजविरतिरुत्तिरानं । ते
गणया पुच्छा तत्त्वादिताः । *Alk* vii 4

Cf चेतनं सा तत्त्वंगणयाविषयसाराजनेऽग्निने ।

दानपारमिता मोक्षना तत्त्वागता विस्तरेण ॥ *Bodhicaryāvatāra*, v 10

‘स्वपरार्थोद्यपेक्षया’—स्वात्मपरार्थानुग्रहाद्यपेक्षया । स्वात्मानुग्रहाय परानुग्रहाय उभयानु⁽⁴⁾ग्रहाय । आदिशब्दात् पूजाकाम्यया चेति । स्वभावोऽपि ‘कायादिकर्मावित्तिः’ । कचित्पुनः कायवाङ्मनः कर्म । ससंप्रयोगं सपरिवारं चात्र मनस्कर्म दृष्टव्यम् । तत्पुनरेतद्दानम्—

प्राधान्यान्मुनिना प्रोक्तं महामोगफलं हि तत् ॥

स्वर्गापवर्गहेतुत्वेऽपि प्राधान्यान्महामोगतायां तद्विनियोगः । तत्पुनरेतद्दानम्—

[245] स्वा⁽⁵⁾न्योभयार्थसिद्धयर्थं दानं ददति केचन ।
साधुश्चस्वपुष्ट्यर्थं नोभयार्थाय चापरे ॥⁶

द्वार्यां कालु कारणाभ्यां स्वान्यात्महितविकीर्णुंश्च, उभयहितमतिपक्षश्च स पर्यगुणयुक्तं दानं दीयते^१ (ददाति) । आत्मनश्च कुशलमूलोपचयाद्य परस्य चेन्द्रियमहाभूतोपचयार्थम् । तत्र स्वहितायैव यथा पृथग्जनः⁽⁶⁾परिनिर्बुते भगवति चैत्याय ददाति परार्थमेव यथा अहंन संघाय ददाति, न चेष्टधर्मवेदनीयं भवति । उभयार्थं यद्व्यतीतरागः संघाय ददाति । नोभयार्थं यद्वैद्व्यतीत्याय ददाति तच्छेन्न (तत्र न) दृष्टधर्मवेदनीयं भवति केवलं तु सत्पुरुषप्रशस्तमार्गायस्यान प्रदर्शना(ना)र्थम् ॥

तत्पुनरेतद्दानं कथं फलितो विशिष्यते^२ ? तदुच्यते—

[246] दातृवस्त्वादिबैशिष्ट्यात्तत्फलातिशयः स्मृतः ।

तत्र कथं दातृविशेषः कथं दस्तुविशेषः कथं क्षेत्रविशेषः ?

श्रद्धादिभिर्गुणैर्दाता दत्तेजः सत्क्रियादिभिः^३ ॥

^१ Cf स्वपरार्थोभयार्थाय नोभयार्थाय दीयते । *Alk.* iv. 114. ab.

^२ कतमत् दानम् । स्वस्वात्मिकतया धनवस्तुना वितरणं दानम् । तत् त्रिविधहेतोः भवति । आत्महेतोः परहेतोः परात्महेताश्च । चैत्यमदिराणां बुद्धप्रत्येकबुद्धाहंता धोपस्यानमात्महेतोः । सत्त्वस्यो दानं परहेतोः । जनेभ्यो दानं परात्महेतोः । *Aaa.* pp. 1-2.

^३ See *M. Dakṣiṇā ubhanga-sūtra*, 142.

^४ Cf दाता विशिष्यः श्रद्धादोः सत्क्रियादि ददात्यतः ।

सत्तापोदारफलिता कालानाच्छेद्यसहिता ॥ *Alk.* iv. 115.

Also cf. विविद्व्यदातृपात्रविशेषात्तद्भेदः । *Tathārtha sūtra*, vii. 34.

यदा दाता हेतुफलसंयद्(न्य)निश्चय(ये) श्रद्धावानो ददाति शीलवान्
कल्याणधर्मा युद्धवचनबहुश्रुतश्च म^(६)वति निर्मत्सरा मुक्तहस्तश्च भवति
निर्वाणानुशंस सत्कृत्य श्वहस्तं कालेन पराननुपहृत्य ददाति, स खलु

[247] सत्कारादिगुणोपेतं फलं तस्माद्वामते ।

यतः सत्कृत्य दानात्सत्कारलार्भा भवति । स्वहस्तदानादुदात्तेषु
भोगपरिभोगेषु रुचिं लभते । फलदानात्फलभोगा[न] लभते । परानु^(७)प-
घातादनाच्छ्रेयान्नभते निरपक्षालमन्या(न्या)दिभिरसाधारणान् । एतावदाता
विशिष्यते ।

कथं वस्तु ?

वस्तु वर्यादिसंपन्नं सौरुष्यादि फलप्रदम् ॥^६

यदि वस्तु वर्यगन्धरसस्पर्शसम्पन्नं भवति तदा विशिष्यते । ततः
सुखपितरं यथास्थिता वृ(त्रि)यता सुकुमारत्वं सुखस्पर्शाङ्गता भवति यथाक्रमम् ।
[IV A, 8. Fol. 102 b] ^(७)यं वस्तु विशिष्टं भवति ॥

[248] गुणदुःखोपकाराख्यैर्वर्मैः क्षेत्रं विशिष्यते ।^१

गुणाधिकं क्षेत्रं भवति । [ति]र्यञ्जमुपादाय याचन्मनुष्याणां गुणास्त-
रतमक्रमेण यापद्गुणस्य । यथोक्तम्—“तिर्यग्योणि(नि)गताय दानं दत्त्वा
शनगुणा विपाकः प्रतिभाङ्गितव्यः स्यात् । दुःखीलाय मनुष्यभूताय दत्त्वा
सहस्रगुणः ।^२ दुःखनिशया^३ क्षेत्रं विशिष्यते । ययो(यां)पधिकेषु पुण्य-
क्रियाधस्तु^४ । “ग्लानाय दानं ग्लानोपस्थाय कायदानं शीतलिकायर्दलिका-

^१ Cf. वमादिमन्त्रा वस्तु नुरूपेण यथास्थिता ।

त्रियता सुकुमारत्वंमुलम्पर्शान्ना तन ॥ Ak iv 116

^२ Cf. गतिदुःखोपकारित्वगुणं क्षेत्रं विशिष्यते । Ak iv 117 ab

^३ दग्धिन नाह त्रिशद्विधं पुण्यक्षेत्रं भवति । माया निता वृद्धा रोगी मनुष्यो
दीनतापुङ्गवः शत्रुता सत् पुद्गलाद्व-वारा मागंशनिपलाद्व-वारः कञ्चनितरा प्रयेवृद्धा
वृद्धा वायिनत्वा विभूयताञ्जना धृतृथमानुराजः । Aao p 32

^४ Quoted in Akb iv 117 ab

^५ Cf. निरुपग्रहान् दानं दत्त्वा मनुष्या दक्षिणा पाटिकद्विजन्वा । पुण्यत्रयदुर्मोने
दानं दत्त्वा मन्त्रगुणः दक्षिणा पाटिकद्विजन्वा । पुण्यत्रयमीकन् दानं दत्त्वा मनुष्यगुणः
दक्षिणा पाटिकद्विजन्वा । Al sals 142

^६ For the seven *aspadika-parys kṛyā-rasas*, see LVP Ak iv p 237, n. 1.

दिषु च दानम् ।” इति विस्तरः । उपकारित्वविशेषात् । यथा मातापित्रो-
रस्ये(भ्ये)षां चोपकारिणां ये अटवीदुर्गकान्तरे मृतव्यसनेभ्यो निस्तारयन्ति ।

यदुक्तम्—‘चेतनाविशेषात्फलविशेषः’ इति । अथ कथं चेतनायाः
विशेषो भवति ? ब्रूमः—

आशयादि मृदुत्वादेर्मृदुत्वादीनि कर्मणः ॥^१

पद्मां(एषां) खलु कारयानां मृदुत्वादिविशेषात्कर्म विशिष्यते । आशय-
चेतनाप्रयोगाधिष्ठानक्षेत्रपृष्ठायां मृदुत्वादेः कर्मविशेषः ।

तत्राशयाभिप्रायः यथा—एवं चैवं च कुर्यां करिष्यामीति या चेतना-
या(याः) (१)कर्मपथं समाक्षिपति । प्रयोगस्तदधिष्ठानं कायवाक्कर्म । अधि-
ष्ठानं कर्मपथः । क्षेत्रं यस्मै यस्तु प्रतिपाद्यते । पृष्ठं नाम यत्कृत्वा पुनः
सकृदसकृद्बालुकरोति ॥

यदुक्तम्—‘आर्येभ्यो दानमप्रमेयफलम्’ इति । अथ किमनार्येभ्यः सर्वेभ्यः
प्रमेयम् ? नेत्याह—

[249] धर्मदात्रेऽपि बालाय पित्रे मात्रेऽथ रोगिणे ।

अ^(२)मेयं बोधिसत्त्वाय दानमन्यमवाय च ॥^३

एभ्यः पञ्चेभ्यः पुण्यगतेभ्योऽपि दानमप्रमेयं भवति ॥^४

अथ कस्य कस्मै दत्त्वा दानमप्रयफलं भवति ? तदभिधीयते—

[250] बोधिसत्त्वस्य यद्वाक्य(न)मन्यस्यापि यदष्टमम् ।

विपश्चिद्भिस्तदाख्यातं श्रेष्ठं यच्चाहृतोऽहेते ॥^५

^१ Cf. पुष्ठ क्षेत्रमधिष्ठान प्रयोगश्चेतनाशयः ।

एषा मृदुविमात्रत्वात् कर्ममृदुविमात्रता ॥ *Al.* iv. 118.

See *Mahāvaṃśa*, p. 112, *Dharmapala* III 143, and *Vinaya A.* II, p. 439

^२ Cf. भ्रातृपितृमृत्तानिधमकविभेदभ्योऽप्यजन्मने ।

बोधिसत्त्वस्य चामेया अनार्येभ्योऽपि दक्षिणा ॥ *Al.* iv. 118.

^३ Cf. बाहिरके कामेषु धीतरागे दानं दत्त्वा कोटिस्तमहस्सगुणा दक्षिणा पाटिक्कित्वा-
तत्त्वा । सोतापत्तिफलसञ्चक्रिरियाय पटिपत्ते दानं दत्त्वा असस्सेय्या अप्पमेय्यर दक्षिणा
पाटिक्कित्तव्या । को पन वादो सोतापत्ते ?...को पन वादो तथापत्ते अरहन्ते सम्मागममुदे-
ति ? *M. sūtra* 142.

^४ Cf. अथ मुत्तस्य मुत्ताय बोधिसत्त्वस्य चाष्टमम् । *Al.* iv. 117 cd.

यत्खलु बोधिसत्त्व सर्वसत्त्वहिनाध्याशयेण ⁽⁶⁾ दानं ददाति तदग्र्यमुक्तं
मार्थफलत्वात् । भगवताऽप्ये खलु दानान्युक्तानि सूत्रे^१ “आसाद्य दानम् ।
भयदानम् । अदान् मे दानम् । दास्यति मे दानम् । दत्तपूर्वं मे पितृभिर्दानम् ।
ददाति स्वर्गार्थम् । कौत्सर्यार्थम् । यावदुत्तमार्थस्य प्राप्तये ददात्येतदग्र्यम् ।
यद्य त्रेधातुकीतरागोऽर्हन्नर्हते ददाति^२ दानमि⁽⁷⁾दमग्र्यम्” इति ॥

सूत्र उक्तम्—“साञ्चेतनिकस्याह कर्मणं दृढोपचितस्य नाप्रतिसवेद्यफलं
वदामि” इति ।^३ अथ किमिदं दृढमुपचितं वा ? तदुच्यते—

[251] सप्रधार्यं यदाचित्तं पूरणादिदृढीकृतम् ।

विगतप्रतिपक्षं च तत्कर्मोपचितं मतम् ॥^४

तत्र सप्रधार्यात्तस्य नाबुद्धिपूर्व⁽⁵⁾ यद्वच्छ्रय(च्छ्रया) यच्च कृत्वा परिपूरितं
कामिञ्चेतनामि परिपूरितं भवति । पृष्ठतश्च दृढीकृतं भवति । निष्कारुत्या
विप्रतिपक्षं च भवति । तत्कर्मोपचितमुच्यते ॥

कथं चत्यादिष्वसति प्रतिगृहीतरि पुण्यापजातिर्भवति ? इमं ।

^१ Quoted in *Akk* iv 117 cd

Cf अहं दानवत्पूनि । आसज्ज दानं देति । भया दानं देति । अदासि मेति
दानं देति । इस्सति मेति दानं देति । साधु दानं ति दानं देति अहं एवामि इमे न
पचन्ति नारहामि पचन्तो अपचत्तानं न दातुं नि दानं देति । इमं मे दानं वदतो कल्याणो
वित्तिसद्वो अग्गुणञ्जतीति दानं देति । वितालं कुररचित्तपरिक्खारत्थं दानं देति । *D gha*
xxxiii 3 1 See *Ang* iv p 236

^२ Cf यो बीतरागो बीतरागनु ददाति दानं धम्मं लब्धं सुपसन्नचित्तो ।

अभिसद्वहं कम्मफलं उद्धारं तं वे दानं विपुलं ति भूमि । *M sutta* 142.

^३ Cf नाहं भिक्खवे सञ्चेतनिकानं कम्मज्जं वतानं उपपत्तितानं अप्पटिसविशिनं
व्यन्तिभादं वणमि । *Ang* v p 292

^४ Cf सञ्चेतनसमाप्तिश्चा निष्कीटं यद्विषयतः ।

परिवारादिष्वारब्धं कर्मोपचितमुच्यते ॥ *Ak* iv 120

—सञ्चननं कञ्चित् कृतं भवति । नाबुद्धिपूर्वकृतं भवति । तदया । अया
इतनं विननं पापाणं दग्गमानि मुक्खणिण्डं दद्यान् । इतं तत्र पुनराविननं । अयाइतं नि
तत्तमं । न सत्तमा इतमं । यथा माप्पापपाणं सत्तवचनं इतं तत्तुगतं न पुनराविननं ।
कञ्चित्तेन मुक्खरितनं गुणानं यानि । कञ्चित्पापान् विनि । कञ्चित्तेन कम्मपयनं । कञ्चित्
पापदग्गि । तत्र या पापना यच्छन्ति तस्मिन्प्रमाणं इतं कम्म मोरविननं । समाउ
मूर्खविननं । एवं पापविनाशान्नं निवर्तयिनि । *Sak* p 435 See *LVPak* i p
114 n. 1

[252] स्वस्मात्प्राप्तगुणापेक्षाश्चैताश्चैत्यार्चनादिषु ।
निना प्रतिगृहीतापि फलं मैत्रीमिहास्वत् ॥^१

तद्य^(१)था मैत्रीविहारिणो महर्षयो न च लोकं सुप्तेन योजयन्त्यथ चापरिमितं पुण्यं प्रतिगृह्णन्त्येवं चैत्यादिषु तद्गुणाभिमुखिवशेण^(२) स्वचित्तप्रसादादेय पुण्यप्रसूतिमिच्छन्ति^(३) ॥^४

सूत्र उक्तम्—“हे दाने । धर्मदानमामिपदान च ।”^५ तन्नामिपदानमुक्तम् । धर्मदानमुच्यते—

[253] धर्मदानस्वसारो वाक्तरनामादिगोचरः ।^६

[V B, 1 Fol 103 a]

(1) अर्घ्याकृतस्वभावत्वात् नामाद्यन्नदानवत् ॥

यद्येव कुशलत्वात् त्रिकर्मस्यभावमामिपदानं नाश्रयणम् । सुवर्णादिस्वभावं तत्, अर्घ्याकृतत्वात् । तद्वद्वाच. कुशलत्वादधर्मदानं वाक्स्वभावम् । न नामकायादिस्वभावम् ॥

उक्तं दानमयं पुण्यक्रियाविपस्तु^७ । शीलमयमारभ्यते ।

[254] शीलं शुभमयं रूपं व्याख्यातं तत्प्रमेदतः ।

(2) कुशलमेव रूपं शीलमयं पुण्यक्रियावस्तु । तत्पुनर्विशेष्यविश्लिष्टरूपम्^८ । अधिष्ठितरूपमपि त्रिप्रमेदं प्रातिमोक्षध्यानानाश्रयसंगृहीतम् । तदपि

^१ Cf चैत्ये त्यागाग्नय पुण्य संग्राहिवदगुल्लति ।

कुक्षेत्रेऽपीदृशफलदा फलबीजाविषयमात ॥ Ak iv 121

^२ Cf अप्रतिगृह्णति कस्मिन्चित्कस्य पत्तिप्राप्तावयमपि पुण्यम् । किं पुन कारणं सति प्रतिगृहीतरि भविष्य पुण्यं नासति । यदि हि पुण्य परानुग्रहादव स्यात्, मैत्र्याद्यप्रमाणसम्प्रादृष्टिभावनाया न स्यात् । B Paṇṭha ix 38

See Milinda, p 98

^३ Cf इ मानि भिक्खवे दानानि । आमिसदानं च धम्मदानं च । Ak : p 91
See Bodhicittotpada sutra lastra p 11

^४ Cf धर्मदानं यथाभूतमुनायास्तिलपदेना । Ak iv 125 ab
On dharma dana, see Siksha p 351

^५ See Dhs A iii 73 79

^६ Cf दो शीलमयशुभ रूपं शीलं तद्विरतिरिचिषा ।

प्रतिक्षिप्ताच्च वृद्धं विदुः तु चतुर्गुणम् ॥ Ak iv 122

See Dhs A iii 95-102

चित्तभाषनात् । यथा तैलं पुष्पैश्चम्पकादिमिर्वासिते तन्मयी भवति तत्स-
माधिसंमयुक्तैस्तत्सहभूकैश्च धर्मैश्चित्तं (७) भावितं वासितमित्युच्यते, तन्मयी-
करणात् । न चैवमसमाहितमिति । समाहितमेव चित्त(त्वं) भाषनामयं
पुण्यक्रियावस्तु मैत्र्यादिगुणसंमयुक्तं द्रष्टव्यम् ।

कथं पुनरेतत्पुण्य(ण्य)क्रियावस्तु मन्तव्यम् ?^१ किं पुण्यं क्रिया च वस्तु
च पुण्यक्रियावस्तु, समाहारलक्षणोऽयं द्वन्द्वः समासोऽथ पुण्यक्रिययोर्वस्तु
पुण्यक्रियावस्तु ? (७) यथा पुण्यक्रियाया वस्तु पुण्यक्रियावस्त्विति ?^२ यथा
न दोषस्तथास्तु । कथं च न दोषः ? तत्र तावत् । कायवाक्कर्मस्वभावत्वात्
त्रिधा कुशलत्वात्पुण्यम् । कर्मात्मकत्वात्क्रिया । तत्समुत्थापिकायाः(या)श्चे-
तनाया अधिष्ठानात्थाद्वस्तु । या तत्समुत्थापिका चेतना सा पुण्यं च क्रिया
च, तत्सहभूतो धर्माः पुण्यमेव । शीलमयं तु काय(७)वाक्कर्मधेति त्रिधा
भवति । भाषनामयं मैत्री पुण्यं च पुण्यक्रियायाश्च वस्तु । तत्संमयुक्ताया-
श्चेतनाया मैत्र्यधिष्ठानेनाभिसंस्काराणां मैत्रीसहभूचेतना शीलं च पुण्यक्रिया
च । अन्ये तत्सहभूतः पुण्यमेवेति ।^३

तत्पुनरेतद्भाषनामयं पुण्यक्रियावस्तु सर्वं तत्सर्वहेतुत्वेऽपि सति

प्रधान्यादपवर्गाय तदुक्तं सर्वदर्शि^(७)ना ॥^४

उत्तमार्थप्राप्तये खल्लासघतमो हेतुर्भाषनेति कृत्वा भगवता भाषना-
मपमेव कुशलमूलं विसंयोगाय विधियुक्तमुक्तम् । पुण्यक्रियावस्तुभेदेन
त्रिप्रकारं शुभम् ॥^५

पुनरग्ये(ष्ये)न प्रकारप्रयेण शुभभेदो व्याख्यायते—

१ Cf. पुण्य क्रियाऽयं तद्वस्तु त्रय कर्मवशा यथा । Ak iv 112 cd

२ Cf. पुण्यमप्येतत् त्रय क्रियाऽपि वस्तुषु यथाप्येवमिति पुण्यक्रियावस्तु । तद्यथा
कर्म च ते वर्तमानवचनं वर्तमान एव च वर्तमान इति वर्तमान उक्ता । Akb iv 112 cd.
पुण्यं तावदिष्टविषयवत्त्वात् । क्रिया कर्मस्वभाववत्त्वात् । वस्तु तत्समुत्थानचेतनाया-
स्तदधिष्ठाप्यं प्रवृत्ते । Sak. p 433

३ Cf. अन्ये तत्सहभूतः पुण्यमेव पुण्यस्य वा कारणं पुण्यक्रिया पुण्यप्रयोगस्तस्या एतानि
तीणि वस्तूनि । एषा सम्पादनाय पुण्यप्रयोगारम्भादिति । कुशलचेतना परकायेन पुण्यक्रिया,
तस्या एतानि वस्तुतीत्यपरे । Akb iv 112 cd

४ Cf. स्वर्गाय शीलं प्राधान्यादिसंयोगाय भाषना । Ak iv 124 ab

५ After this, the Kōśakāra deals with one more point —

सूत्र उक्तम्—“क्षत्वारं पुण्यं ब्राह्मणं पुण्यं प्रवर्तयति” । वगवत्तद्ब्राह्मणपुण्यम् ?
यत्तत्प्राप्तये विषयस्य वर्णनं परिमाणज्ञानायोगादिभिर्बेदाधिक्यं । पूर्वोक्तार्थात्पुण्यं ध्यानप्रदं—
चतुर्णां ब्राह्मणपुण्यं कल्प स्वर्गेषु मोदनात् । Akb iv 124 cd See Ang v p 76

[257] पुण्यनिर्वाणभागीयं निर्वेधानुगुणं तथा ।

शासनेऽस्मिन्समासेन शुभमूलं त्रिवेष्यते ॥^१

[V A, 1 FoI 103b]⁽¹⁾ पुण्यभागीयं येन देवमनुष्योपपत्तिबीजं प्रति-
गृह्णाति मद्देशार्यैश्च कुलमहामोगरूप्यचक्रवर्तिशक्रपुष्पकेतुप्रह्लादादीनां
प्राप्तये फलमाक्षिपति । मोक्षभागीयं^२ येनाविकल्प्य मोक्षाशयावस्थानादवश्यं
परिणि(नि)र्वाणधर्मा भवति । निर्वेचभागीयमूष्मगतमू[ष्म] चतुर्विधम् ॥^३

अथ यदिदं लोक उच्यते लिपिमुद्रागणना⁽²⁾ संख्येति एषा कः स्वभावः ?
उच्यते—

[258] लिपिमुद्राऽथ गणना कायवाक्कर्मलक्षणा ।

संख्या सख्यपि विज्ञेया मनस्सर्मस्वभाविका ॥^४

तत्र तावदलिपिमुद्रे योगप्रवर्तितं कायकर्मसमुत्थानमिति^५ पञ्चस्क-
न्धात्मिका लिपिः । येण(न) तु कर्मणाऽक्षराणि निर्वर्त्यन्ते तत्कर्म लिपिरि-
त्युच्यते । नाम यत्स्वग्यते दन्तविषाणसुवर्णादिषु सा मुद्रा । न⁽³⁾ तु येण(न)
कर्मणा खन्यते तत्कर्मोच्यते । काव्यमपि योगप्रवर्तितं वाक्कर्मसमुत्थानं
पञ्चस्कन्धाः । संख्यापि योगप्रवर्तितं मनस्सर्म । यन्मनसा संकलितं धर्माणां
सा तु सपरिचारा चतुस्कन्धस्वभावेति^६ ॥^७

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ चतुर्वाण्याससमाप्त ॥

^१ पुण्यनिर्वाणनिर्वेचभागीय कुशल त्रिधा । *Ab. iv* 125 cd

Also cf. ऋतुदो सीलमत्तेन निम्बिद योनुपुञ्जति ।

होति निम्बपभागीय सीलवेतस्स भिक्खुनो ॥ *Vm* i 39

^२ See *LVP Ak* iv p 252, n 5

^३ V *infra*, *Ad kārka* 421 and 422

^४ Cf. योगप्रवर्तितं कर्म सप्तमुत्थापकं त्रिधा ।

लिपिमुद्रे सगणनं काव्यं सरया वयाकमम् ॥ *Ab* iv 126

^५—सप्तमुत्थानमिति । सचिन्तनचिन्तककलापम् । यन् तत्कायकर्मोत्थाप्यते ।
* लिपिमुद्रा च । वारणे कार्योपचारात् । यन् हि कायकर्मणा लिपिरित्यने मुद्रा वा
क्षयन् । सा लिपिमुद्रा च शास्त्रविप्रते । न यथा लोके । लोके ह्यक्षरविह्व पुस्तकादी
लिपिरिप्यते । अक्षरानक्षरविह्व च मुद्रेति । *Saka* p 439

^६ यन्मनसा संकलन धर्माणामिति । एक द्वे त्रीणित्येवमादि सा संख्या । यन्तु वाचा
न मनसा सा गणनेत्याभिधाविश । *Ibid* See *Mūhda*, p 81

See *LVP Ak* v p 254

^७ After this, the *Ab.* has one more (last) *kārka* dealing with धर्माणां वेत्ति-
गणना । (*Ab* iv 127)

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

उक्तानि कर्मानि(शि) । अथ यदयं लोकः पञ्चमः(भिति^१ चक्रावर्तपरि-
वर्तनिमित्तानि कर्माण्याचिनोति, कार्याणि चोत्सृज्याकार्यकर्मकारी भवति,
दक्षिणं च मार्गं हित्वा वामं वर्तमानायति, परमप्रशान्तं च परं ब्रह्मापास्यानेक-
दुःखोपद्रवनीडभूते संसारे जन्म प्रतिपद्यते तत्र को हेतुरित्यभिधीयते—

[259] अकार्यप्रवणो लोको दुःखमागो च यदृशात् ।

रागादी^(२)न् मयसंनन्दान्केशान्वक्ष्यामि तानहम् ॥

ते पुनः क्लेशाः

[260] स्वशक्तिजक्रियोद्धर्तैर्निशेषेस्ते तु नामभिः ।

ग्रात्तसामान्यसंज्ञाक्रोधोद्यन्तेऽनुशयादिभिः[३] ॥^३

तत्र तावत्सामान्यसंज्ञा स्वभियानिर्जाताः क्लिश्नन्तीति क्लेशाः^३ अनुशेरत

^१ मरकप्रेततिर्यग्मनुष्यदेवगणम् ।

^२ Cf आसन्नयात्रकल्पेते हरन्ति इत्ययमस्यत ।

उत्पल्लुपितं चेत्येषामात्मदादिनिदक्कणम् ॥ Akk १ 40

^३ क्लेशो हि प्रवर्तमानो दशवृत्त्यानि करोति । मूलं च दुर्बोद्धरोति, मन्ततिमवस्था-
पयति, क्षेत्रमापादयति, नि स्यन्द प्रवर्तयति, कमभवमभिनिहरति, स्वभावार परिगृह्णाति,
आलम्बने ममोहयति, विज्ञानलोतो नमयति, दुःखपक्षाद्रूपवामयति, बन्धनार्थं च स्फुरति
धातवनतिप्रमयेगमति । Akk १ 12

—यो धर्मो उत्पद्यमानोऽप्रमानलक्षण उत्पद्यमानं यत्र बाधचित्तप्रबन्धप्रणमप्रवृत्ति ।
इदं बलेप्रलक्षणम् । Aim p 43

Cf अधिष्ठास्मि तारागद्वेषाभिनिवेशा बलेशा ।

.. कर्मा इति पञ्चविधयेवा इत्यर्थः । ते स्यन्दमाना गुणाधिपकार इदमिति परिणाम-
मवस्थापयति कार्यकारणत्वात् उद्यमवति परस्परादनुग्रहणत्वात् भीमं या कमविधाता' भाभिनिहरन्ति ।
Yoga bādhya, II 3

Also cf मत्तारस्य हि धर्मं कर्मादव कारणम् । तयादव कर्मा प्रपातम् । तथा हि
क्लेशाधिपत्यं यत् धर्मं पुनर्भवानेवत्यर्थं मयति नाशया । तथा आशित्यपुनर्भवमिति धर्मं
क्लेशाधिपत्यादव पुनर्भवो जयति नाशया । एव च कर्मा एव मत्तारप्रवृत्त प्रपातम्यामूतम् ।
Tab 19

इत्यनुशयाः। आभवाग्रमुपादाय यावदवीचिं स्रवन्ति स्रावयन्ति च चित्तसन्त
तिमित्यास्रयाः^६। आस्रवानिति ^(७)पञ्चलक्ष्णो(खान)त्र सयोजयन्तीति सयोत्र
नानि। ग्रन्थयन्तीति ग्रन्थाः। योजयन्तीति योगाः। अपहरन्तीत्योधाः।
उपादत्त इत्युपादानान्येषा सामान्य नाम क्रेश इति ॥

तत्र के कियन्तो वाऽनुशयाः ? तदवबोध्यते—

[261] रागप्रतिघसंमोहमानकाङ्क्षकुट्टप्यः ।

पडेतेऽनुशयाः प्रोक्ताः श्रेयोद्वारविबन्धिनः ॥^७

एते सलु पडनुश^(८)याः संसारप्रवृत्तिहेतवः श्रेयोमार्गविषम्भिनश्च शास्त्र
उक्ताः। तेषां निरुक्तिः सम्मानानुगता इत्यनुशयाः^९ धात्रीचैलमतवत् ।
अनुयज्जन्तीति वाऽनुशयाः, स्रवरजलचरवत् । त एते वृत्तितश्च द्रष्टव्याः,
हिङ्स्वादिभक्षणवत् । फलतश्च पारावतभुजङ्गसूकरजन्मापातनवत् । पुद्गल
तश्च नन्दाङ्गुलिमाललुनक्ष^(१०)त्रादिषत् ।^{११}

^१अथ रागादयोऽनुशयाः कथं द्रष्टव्याः ? किं रागादय एवानुशया^१,
आहोस्वित् रागादीनामनुशयाः ? किञ्चातः । रागादय एवानुशयाश्चेत्स्रव-

^६ V supra p 18, n.5

^७ Cf मूल भवत्यानुशया पडान प्रतिवस्तथा ।

माभोऽविद्या च दन्दिश्च विचिकित्सा च ते पुन ॥ *Ak* v 1

The *Vijñāna vadin* enumerates these six as *kleśas* —

भवेदा रागप्रतिघमूढय । मानवृत्तिचिकित्सादयः । *Trinitika*, 11 d, 12 a

^८ V, supra, pp 18—19 See infra, *Ad karika* 287—8

^९ Nanda=Sondarananda see *DPPN* II p 10 Angulimāla is the name of a famous brigand See *DPPN* I p 22. Sunakshatra (Pali Sunakkhatta) was a Buddhist monk who later on defamed the Buddha See *DPPN* II p. 252 These three are mentioned to illustrate *rāga*, *pratigya* and *drishti*, respectively Cf दुर्दमानामपि तेषाञ्चित् पुरुषदम्बानां तीव्ररागद्वेषमोहमानानामास्रकुट्टरा मन्वाङ्गुलीमालोदित्वाकाशपमहाराजकण्ठिप्रभृतीनां विनायक इति प्रदर्शनायम् । *Asp* p 162.

^{१०} Ths *Adv* (from अथ रागादयोऽनुशया to तस्मात्सप्रमुक्ता एवानुशया)
is almost identical with *Akb* v 1 a The *Akb*, however, begins अथमिदं
ज्ञानम् । कामराग एवानुशय कामरागानुशय आहोस्वित् कामरागस्यानुशय काम
रागानुशय ?

^{११} 'आहोस्वित् कामराग एवानुशय' इति । वेप्रतिवस्तयेन पर्यवस्थानमेवानुशय ।
वाततीपुत्रीयनयेन प्रस्तिरनुशय । तीव्रान्तिवस्तयेन तीव्रम् । *Saks* III 442.

प्राप्तो(त्तौ)^१ यथा दुःखोऽग्निरिति । साक्षाद्विषयस्त्वभिधर्मे क्लेश एवानुशयः^२ । तस्मात्संप्रयुक्ता एवानुशयाः ।^३

“एवं तु साधु यथा दार्ष्टान्तिकानाम्” इति कोशकारः ।^४ कथं च दार्ष्टान्तिकानाम् ?^५ “कामरागस्यानुशयः कामरागानुशयः ।^६ न चानुशयः संप्रयुक्तो न विप्रयुक्तः, तस्याद्वयान्तरत्वात् ।^७ सुप्तो हि क्लेशोऽनुशयः^(२) इत्युच्यते । प्रयुद्धः पर्यवस्थानम् । का च तस्य प्रसृतिः ? असमुत्थीभूतस्य योजभावाद्युत्पन्नः । फः प्रबोधः ? संमुत्थीभावः । कोऽयं योजभावो नाम ? आत्मभावस्य क्लेशजं(जा) क्लेशोत्पादनशक्तिः, यथा चाङ्कुरादीनां^८ शालि-

^१ ‘श्रीपचारिको वा...’ इति उपचारे भव श्रीपचारिक । कुशीपचारिक इत्याह— ‘प्राप्ती’ । मृत्युवृत्त्या पर्यवस्थानेऽनुशयशब्दो वर्तते, उपचारेण तु प्राप्ती । तस्यानुशयहेतुभावात् । *Ibid*

^२ ‘क्लेश एव’ इति । आलम्बनमभ्ययोगतत्त्वानुगतेन इत्यनुशया इति । *Ibid*

^३ After this, the Kośakāra gives the following details :—

“तस्मात् संप्रयुक्ता एवानुशयाः । कथमिदं गम्यते ? अनुशयानां

“चित्तक्लेशकारकत्वादावरणत्वाच्छर्मविरुद्धत्वात् ।”

यस्मादनुशयं क्लिष्टं चित्तं भवत्यपूर्वं कुशलं नोत्पद्यते उत्पत्त्याच्च परिहीयते तस्मात् विप्रयुक्ता । अथ विप्रयुक्तैरप्येव स्यात् । कुशलं न कदाचिदुपलभ्येत । तेषां नित्यसमिहितत्वात् । उपलभ्यते च । अतः

“कुशलस्य चोपलम्भादविप्रयुक्ता इहानुशयाः ॥” इति ।

तदिदमज्ञापकम् । यस्माद्यो विप्रयुक्तमनुशयमिच्छति स एतत्सर्वमनुशयकृतं नेच्छति । क्लेशाह्नयेच्छति । *Akk. v 2 a.*

—आचार्य आह तदिदमज्ञापकम् । यदिदं संभाविकं स्वतन्त्रम् । चित्तक्लेशकारकत्वादिति स्यादि । यो हि विप्रयुक्तमनुशयमिच्छतीति वास्तवीपुत्रीयः । *Saku. p 444.*

^४ Cf. एवं तु साधु यथा सौत्रान्तिकानाम् । कथं च सौत्रान्तिकानाम् ?^५ *Akk. v 2 a. V supra, p 47 n 4*

^६ This *Adh* from कामरागस्यानुशय to शालिफलोत्पादनशक्तिरिति, is identical with *Akk v 2 a.*

^७ Cf. कामरागानुशयो नि आदीमु कामरागो च गो अणहीनत्वेन अनुशयो नि कामरागानुशयो । तमपदेनू नि एतेव नयो । *Yamaka A. p. 239 (SHBS. vol. xi)*

^८ Yāsamitra gives the following comment :—कामरागस्यानुशय इति नास्ति मूलविरोधः । किन्तु विप्रयुक्तोऽनुशय इति प्राप्नोति । अत आह—‘न चानुशयः संप्रयुक्तो न विप्रयुक्तः’ इति । कथमिष्याह । तस्याद्वयान्तरत्वात् इति । तस्मिन् रूपस्य योजनस्य रागादिभ्योऽनुशयान्तरत्वात् । आत्मभावस्य आश्रयस्य क्लेशाणां पूर्वोत्पत्तिरनुशयनिर्वाक्येऽनुशयवद्वक्तिः । क्लेशोत्पादनाय शक्तिः यथाऽनुभवज्ञानात् इत्याद्युत्पादनशक्तिः न

फलजा शालिफलोत्पादनशक्तिः” इति ।^१

“यत्तर्हि सूत्र एव क्लेशोऽनुशय उक्तः पदपट्टके^२—“सोऽस्य भवति सुखायां वेदनायां रागानुशयः”^३ इति ? भवतीति वचनाददोषः । नासौ तदे(दै)वानुशयः । कदा तर्हि ? यदा प्रसुप्तो भवति । हेतो वा फलोपचार^४ एव”^५ इति ।^६

इद्व्यान्तरभूता तद्वत् । स्मृत्युत्पादनहेतुर्द्व्यान्तरभूत कश्चिद्विप्रयुक्त इत्याशयः दृष्टान्तान्तर-मुपपन्नस्यति । यथा चाङ्कुरादीनामिति विस्तरः । *Saka* p 444

^१ After this, the *Akk* has the following —शालिफलोत्पादनशक्तिरिति । यस्मिन् क्लेशानां बीजाद्यन्तरात् तस्य सति स्मृतिबीजाद्यन्तरात् तस्य सति जायते ।

—यस्मिन् क्लेशे वाप्यसौ पुत्रोऽयम् । *Saka* p 444

^२ From यत्तर्हि to फलोपचार एव, is identical with *Akk* v 2 a

^३ Cf छल्लकमुत्त । *M sūtra* 148

^४ Cf शो मुक्ताय वेदनाय पट्टो समानो अभिवन्दति, अभिवन्ति, अज्ज्ञासाय सिद्धति । तस्स रागानुशयो अनुसेति । *M sūtra* 148

^५ तदुपचार in *Akk*

^६ यत्तर्हि सूत्र ‘एव क्लेशोऽनुशय उक्तः पदपट्टके सूत्रे’ ‘रागानुशय’ इति । राग एवानुशयः । सुखवेदनायस्थाया हि राग समुदायरत्नेवमुक्तः । न तु तस्य बीजमित्यभिप्रायः । ‘भवतीति वचनानासौ तदेवानुशय’ इति । अनुशय एव रागस्यावमुक्तः । न रागः । भवतीति वचनात् । तस्याप्रवृत्त्याया उत्पद्यमानस्य रागस्यानुशयो भवतीति बीजमुत्पद्यन् । न तूत्पन्नमिति । बीजप्रवृत्तायस्थाया वध्यत इत्यभिप्रायः । ‘कदा तर्हि भवतीति ? कदाऽनुशयोस्तीत्यर्थः । ‘यदा प्रसुप्तो भवति’ यदोपरतो भवतीत्यर्थः । ‘हेतो वा तदुपचार’ इति । हेतो रागे अनुशयोपचारः । रागो हि रागानुशयस्य हेतुः । तथा हि रागजा रागोत्पादनशक्ती रागानुशय इत्युक्तमिति । तद्विदमुक्तः भवति । यच्चिरानुशयस्येन बीजमुच्यते । यच्चिरत्पदवस्थानमिति । *Saka* p 444

* The *Kathavatthu* contains various controversies on this topic —

(i) तिस्सो वि अनुसयवक्का (—अनुसया अव्यावना नि ?—अनुसया अहेतुका नि ?—अनुसया चित्तविष्णुता ति ?) *Kv* ix 4 (ii) अरुणो अनुसयो ति वक्का, and (iii) परि-पुट्ठान चित्तविष्णुता ति वक्का । *Kv* xiv 5-6—

इदानीं अनुसया अव्यावता अहेतुका चित्तविष्णुता ति तिस्सो अनुसयवक्का नाम होन्ति । तत्थ यस्मा धुयुग्गो कुल्लग्न्यावने चित्ते वनमाने सानुसयो नि वक्कन्ता । यो चम्म तस्मिं गणे हेतु, न तेन हेतुना अनुसयो सहेतुको, न तेन चित्तेन सम्पपुत्ता, नम्मा त अव्यावता

तदेतत्सौश्रान्तिकैरन्तर्गतं बुद्धवचननीतिथवणकौसीद्यमाविर्भाव्यते ।

अहेतुका चित्तविषययुक्ता इति यम लद्धि सेव्यया पि महासधिकानञ्चैव सम्मतीयानञ्च । ते सन्धाय तीसु पि कथामु पुच्छा सक्खादिसम् । *KpA ix 4*.

इवानि परियुद्धान् चित्तविषययुक्तं इति कथा नामहोति । तस्य यस्मा अनिश्वादिनो मनसिकरोतो पि रागादयो उप्पज्जन्ति तस्मा परियुद्धान् चित्तविषययुक्तं इति येस लद्धि, सेव्यया पि अण्यकान् येव । *KpA xiv 6*

Buddhaghosha in the *YamakaA* sums up this whole controversy and gives the Sthavira-vadin's view —

अनुसया इति केनट्ठेन अनुसया ? अनुसयनट्ठेन । 'अण्णहीनट्ठो, एते हि अण्ण हीनट्ठेन तस्स तस्म सन्ताने अनुसेन्ति नाम । तस्मा अनुसया इति बुद्ध्यन्ति । अनुसेन्ती इति अनुरूप कारण लभित्वा उप्पज्जन्तीति अरयो । यथापि सिया अनुसयनट्ठे नाम अण्णहीना कारो । अण्णहीनाकारो च उप्पज्जती इति वत्तु न युज्जति तस्मा न अनुसया उप्पज्जती इति ? तन्निद पटिवचन । अण्णहीनाकारो अनुसयो इति वन अण्णहीनट्ठेन धामगतकिंल्लो बुद्ध्यति । सो चित्तसम्पयुक्तो सारम्मणो सम्पच्चयट्ठेन सहेतुको एकान्तकुसलो अतीतोपि होति अनागतो पि तस्मा उप्पज्जन्तीति वत्तु युज्जति । तन्निद एमाण । अभिघर्मे ताव कथावाच्यस्मि 'अनुसया अध्याकता अनुसया अहेतुका अनुसया चित्तविषययुक्ता' इति सब्बे वादा पटितेभिता । षडित्सम्भिरामम्मे 'एण्वुप्पन्ने किंल्लेसे पज्जहती' इति पुच्छ कदवा अनुसयान एण्वुप्पन्नभावस्म अन्वियाय 'धामगतानुसय पज्जहती' इति वत्त । धम्मसगहे पत्त मोहस्स पपञ्चयाने 'अविज्जानुमयो अविज्जा-परियुट्ठान् अविज्जालङ्घी मोहो अकुसलमूल, अय तस्मि समय मोहो होवी' इति अकुसलचित्तेन सद्धि अविज्जानुसयस्स उप्पन्नभावो वत्तो । 'तस्मा अनुसेन्तीति अनुरूप कारण लभित्वा उप्पज्जन्तीति अदि य वत्त यम्पि 'चित्तसम्पयुक्तो सारम्मणो' इति आदि वत्त तम्पि भुवत्तमेव । अनुसयो इति नामेस परिनिष्कलो चित्तसम्पयुक्तो अकुसलधम्मो इति निट्ठमेश्वर गत्तम् । *Yamaka A p 239 (SHBS vol xl)*

For an explanation of the terms *amaloja* and *pariyutthana*, see *A Dissertation on the Yamaka*, by Ledi Sādhaw :—

तस्मो हि कामरागस्स भूमियो अनुसयभूमि, परियुट्ठानभूमि, वित्तिकमभूमि इति, तथा पटिवस्स -- पे अविज्जाय । तत्थ कामरागो, यदा कायङ्ग वाचङ्गानि चालेन्तो पवत्तन्ति, तदा तथा पवत्ति तस्स वित्तिकमभूमि नाम । यदा कायङ्ग वाचङ्गवल्लन अपरसा मनोद्वारे य एव उट्ठान पाप्पुणन्ति, तदा तथा पवत्ति तस्स परियुट्ठानभूमि नाम । मनोद्वारे पि उट्ठान अपत्वा निच्चकाल चित्तसन्तानानुगतो अकम्पाकारविशेषो, तस्स कामरागस्स अनुसयभूमि नाम । सो हि उप्पाद पि अपत्वा चित्तसन्ताने सयनाकारेण पवत्तमानो हुत्वा यदा छमु द्वारेणु अञ्जतरस्मि द्वारे रज्जनिवत्सुभूत आरम्भण आपाय आगच्छति, तदा अयोनिषो भवज्झ आवट्ठत्वा परसो परियुट्ठानभूमि पत्वा कामरागसहगत जवदचित्त उप्पादेति, तदा मवे त आरम्भण दुब्बल होनि, तस्मि आरम्भण निरुद्धे पुन सो कामरागो निरन्धित्वा पुन अनुसयभूमि पतिट्ठानि । यदि त आरम्भण वज्ज होति, परियुट्ठानभूमिय पि अट्ठत्वा वित्तिकमभूमि पत्वा कायङ्ग वा चालेन्तो पवत्तन्ति । *Yamaka, II pp 258-9 (Appendix)*

कथम् ? उक्तोत्तरत्वात् । उक्तमत्र कर्मचिन्ता 'यामुत्तरं तत्त्वसप्ततौ^१ च ।
तस्मिन्^(४) र्यताम् । मा प्रमोषीः ।

पुनश्चापदिश्यते । सौन्नान्तिकपरिकल्पिते प्रतिबीजकल्पे चित्तशक्ति-
बीजमाधनापक्षे निवृत्त्युत्तरमन्यानन्यत्वादिदोषात् । नान्यानन्य इति बीज-
वासनावस्थाने चित्तविनाशाम्बुषगमे च मध्यमाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न ।
चित्तस्यभावशक्तिप्रियाभावे तदन्तर्द्वयासिद्धौ मध्यमाप्रतिपदनुपपत्तेः । अ^(५) पु-
न्यमथदण्डवत् ॥

ते पुनः

[262] रागद्वेषात् मताः सप्त^३ दृष्टिभेदादश स्मृताः^४ ।

भूयोऽष्टानवतिर्ज्ञेया धात्वाकारादिभेदात् ॥

तत्र कामरागभयरागभेदं पुरस्ताद्वक्ष्यते । दृष्टिभेदोऽपि सत्कायदृष्ट्या-
दिभेदेन पञ्चधा । रागभेदं च द्विधा वक्ष्यामः । ते पुनरेते सप्त एवानुशया
यथासंभवं धात्वाकारप्रकारभेदेनाष्टान^(६)वतिर्भवन्ति ।

तत्र केचित्पण्डिता दर्शयन्ति । धातुभेदेन कामाद्यचराः पञ्चविंशदृशं-
(न)माधनाहेयाः । द्वाविंशदृशंहेयाः । रूपाद्यचरा एकविंशतुभयहेयाः,
अष्टाविंशतिर्दर्शनहेयाः पञ्च प्रतिघचर्ज्याः । एवमारूप्याद्यचराः ।

तत्र कथं कामाद्यचराः पञ्चविंशद्भवन्ति ? दर्शनमाधनाद्वेपप्रकारणै-
र्यम्य^[भेदात्] । दृष्टीनामपि ^(७)धात्वाकारप्रकारभेदात् पञ्चविंशत्यम् । प्रति-
पत्त्य धातुनैवम्यात् पञ्चत्वम् । यथं पुनरेषां भेदं श्लोकांशुगतमेव दर्शयिष्यामः ।

तत्र कल्पेपरमष्टानवतेरनुशयाणां दुःखदर्शनहेयाः कति वायद्वायना-
हेयाः ? तत्र कामघाती तावन् । प्रतिदुःखादिसत्यं यथाक्रमं दश सप्त सप्ताष्टौ
दुःखादिदर्शन(न)हेया द्वाविंशत्का^(८)मघाती भवन्ति । तेषु तेषां विप्रतिपत्तेः ।
एवं रूपारूप्यधात्वोरभ्युद्य धत्तव्यम् ॥

^१ This refers to the Fourth *Adhyāya* of *Adv.*

^२ *Tattva-saptatī* appears to be a title of some work by the author of *Adv.*, written on the model of the *Paramārtha-saptatī* of Vāṭubandhu.

^३ Cf. वङ्गावभेदात्मकोक्ताः । *Abb.* v. 2 a.

^४ पुनरेते पञ्चानुशया अभिषर्षे दन चिन्ने । *Abb.* v. 2 d.

—अभिषर्षे इति न सूत्र इत्यभिप्रायः । *Sahr.* p. 445.

[263] कामरागो भवाख्यश्च द्विधा रागः प्रमिद्यते ।

प्रायो बहिष्प्रवृत्तत्वादुत्तृत्त्यादिभेदतः ॥^१

यथाक्रमम् । उक्तो रागभेदः ॥

दृष्टिभेदो निर्दिश्यते—

[264] सत्कायान्तद्वयग्राहौ मिष्यादर्शण(न)मेव च ।

दृष्टिशीलव्रतामर्शावित्येताः पञ्च दृष्टयः ॥^२

(१) ते पुनरेते प्रमिद्यमाना घातुप्रकाराकारभेदेनाष्टाववतिर्मथन्ति ।^३ पट्ट-
प्रिशृङ्गकामायचराः । एकप्रिशृङ्गपायचराः । एकत्रिशृङ्गदाक्षप्यायचराः । वर्य-
(न)भायनाद्वैद्यप्रकारजै(नै)यम्यात् ॥

^१ Cf. वसुधागमेदारसप्तोक्ता भवरागो द्विधस्तुतः ।

अन्तर्बुलन्वात्तन्मोक्षसंताप्यावृत्तये कृतः ॥ Ak. v. 2.

समापत्तिरागो हि तेषां प्रायेण । स चान्तर्बुलप्रवृत्तस्तस्मान् भवरागः । ते च मत्वा
समागतिशाययामान्वादयन् आत्मभावमेवास्वादयन्ति वामवीनरागान्वात् । अतः स रागो
भवराग इत्युच्यते । Ak. v. 2 आस्वादनामप्रयुक्ते ध्याने प्रायेण तेषां रागः । स चान्त-
र्बुलप्रवृत्तः समाहितकृतवान् । तथा च नहि मोक्षप्रज्ञोरनिष्ठे । तद्विच्छेदनायं भगवान्
देययामान कामरागो भवराग इत्येवमादि । अत्र राग एव, नैव मोक्षे । Sak. p. 444.

Cf. भवरागानुमयो एव विज्ज्वाणि त्रिट्ठिविषयुत्तेमु चतुमु चित्तेमु उप्पज्जनती
सहजानानुमयवेनेन वामघानुया डीमु वेदनामु अनुमेतीति वस्तव्यो भवेद्यः । कामघानुयं
पनेम डीहि वेदनाहि गहि उप्पज्जनमानो पि क्खारुपावसरपम्ममेव दटिलमति । वामघानुया
परिपावत्तं एवधम्म नि आरम्मणं न करोति, तस्मा आरम्मणानुमयवेनेन नियमं क्त्वा “क्ख-
घानुया अरुपधानुया एव भवरागानुमयो अनुमेती” नि वुत्तं । अत्र च रागो नामेत काम-
रागभवरागवत्तेन दुविद्यो । तस्य कामरागो वामघानुया डीमु वेदनामु अनुमेतीति वुत्तो ।
अत्र एव भवरागो नि कामरागो विद् एव वुच्चेम्य, कामरागेन गहि देखना सक्किन्ना विप
भवेम्यानि रागकिट्ठेन द्विधा भिन्निन्वा वामरागवतो भवरागस्य विमेषतदस्मत्तर्पं पि एवं देखना
वत्ता । YomakaA. p. 242. (SHBS. vol. xl.)

^२ Cf. कृष्टयः पञ्च सत्कायमिष्यान्तशाहकृष्टयः ।

वृष्टिजोमप्रनगरामर्शाविति पुनर्वत् ॥ Ak. v. 3.

^३ पुनरेते दृष्टानुदया अभिषर्षद्विद्वानवति क्रियन्ते । Ak. v. 3.

कति पुनरेभ्यः कामघातौ दर्शनहेयाः^१ कति याघद्वाघनाहेयाः^२ ?
तदघद्योत्यते—

[265] दशेह दुःखदृग्भेयाः

सर्वेऽपि दशेह कामघातौ [V. A. 2. Fol. 104 b.] ⁽¹⁾दुःखे विप्रतिपन्नत्वा-
द्दुःखदर्शनहेयाः ।

सप्त हेत्वीक्षणक्षयाः ।

पञ्चो दशभ्यः सत्कायान्तग्राहदृष्टिशीलप्रतपरामर्शत्रयं हित्वा ।

सप्तापवर्गदृग्भेयाः

एत एव

अष्टौ मार्गेक्षणक्षयाः ॥^३

सत्कायान्तग्राहदृष्टी हित्वा । तेऽपि फलभूतेषु स्कन्धेषु विप्रतिपन्न-
[त्वा]द्दुःखदर्शनहेयैव ।

[266] दृष्टिहेयावलम्बित्वात्सदाकारपस्त्रि⁽²⁾हात् ।

रामादयस्तु चत्वारो ज्ञेया मार्गद्वयक्षयाः ॥^४

ते दर्शनप्रहातव्यास्तेषां चतुर्थौ रामादीनां यस्मादालम्ब्यनमतस्तत्प्र-

^१ दस्सनत्तिके दस्सनेनांति सोनापत्तिमग्गेन । सो हि पठमं निग्वाणं दस्सनतो
दस्सनंति दुत्तो । भावनायांति सेसमग्गतयेन । सेसमग्गतये हि पठममग्गेन दिट्ठस्मिं येव
वन्ने भावनावमेन उप्पज्जनि, अदिट्ठपुब्ब किञ्चि न पस्सति, तस्मा भावनांति दुच्चति ।
Dhs A. ii- 24.

कतमे घम्मा दस्सनेन पहातव्वा ? तीणि सयोजनानि—सत्कायदिट्ठि विचिकिच्छा
शीलव्यवपरामाप्ती । *Dhs. 1002*—इमिस्सा च पालिया दिट्ठिमविलेसो विचिकिच्छास-
किलेसो ति हे यं व आगता । सोमो दोमो मोहो मानो यीन उट्ठच्च अहिरिक अनोत्तप्प ति
इमे अट्ठ अनागता । आहरित्वा दीपेतव्वा । एत्थ हि...अपायमनीया लोमो...अनीत्तप्प
सन्वे पि' मे पहातेकट्ठा हुत्वा पहीयन्ति । *Dhs A. v. 30.*

^२ कतमे घम्मा भावनाय पहातव्वा ? अवसेसो लोमो दोमो मोहो उदेवट्ठा च
किलेमा...इमे घम्मा भावनाय पहातव्वा । *Dhs. 1007*—अवसेसो नि दस्सनेन पहीनावसेसो ।

••दस्सनेन हि अपायमनीया च पहीना । *Dhs A. v. 33*

^३ Cf दशते सप्त सप्ताष्टौ त्रिद्विद्विषयजिताः ।

यथाकथं प्रहोयन्ते कामे दुःखादिदर्शने ॥ *Alk v. 4*

^४ Cf. चत्वारो भावनाहेयाः । *Alk v. 52.*

हाणात्तेषामपि प्रहाणं स्तम्भनिपातादुपस्तम्भनिपातनवत् । ये ॥ रागादय-
श्चत्वारः स्वलक्षणज्ञेशस्ते भावनाप्रहातव्या द्रष्टव्या रागप्रतिघमानाधिद्याः ॥

अथ पुनः

[267] प्रतिकल्पवशोत्पत्तेर्दृष्टिका⁽³⁾ङ्गे तु दृक्त्वये ।

अधिघमाने जलु वस्तुन्येते स्कन्धेषु विपरीतसंदेहाकारप्रहणं कृत्या
प्रवर्तते । तस्मादेते दर्शण(न)हेये चेतोद्घाटनमात्रेण सारद्रव्यास्तिस्त्व(त्य)-
संदेया(हा)पगमयत् ।

रूपेऽप्येवं तथाऽरूप्ये प्रतिघानुशयाद्वे ॥^४

यथा कामधातौ प्रोक्ताः, रूपारूप्यधातोरप्येवं द्रष्टव्याः । प्रतिघानुशयं
वर्जयित्वा । तत्र हि शमयन्नि⁽⁴⁾ग्धसन्तानत्वात्प्रतिघनिमित्ताभावाच्च प्रतिघा-
नुशयो नास्ति ।^५

तत्र सत्कायान्तर्ग्राहदृष्टी एकप्रकारे दुःखदर्शण(न)मात्रहेयत्वात् ।
मिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्साः प्रत्येकं चतुष्प्रकाराः, चतुस्सत्यदर्शण(न)
हेयत्वात् । शीलाप्रतपरामर्शो द्विप्रकारो दुःखमार्गदर्शनहेयत्वात् । रागादय-
पञ्चप्रकाराः, चतुस्सत्यदर्शनमा⁽⁵⁾यनाहेयत्वात् । त एते कामधातो पद्विशिष्ट-
यन्ति । रूपधातायेकविंशदारूप्यधातावेकविंशदिति समस्ता दर्शनभावनाहेया
अद्यानयतिर्भवन्ति ।^६ तेभ्यः पुनरप्याशीति दर्शनप्रहातव्याः । दश भावना-
प्रहातव्याः ॥

अथ य एतेऽप्याशीतिरनुशया दर्शनप्रहातव्याः किमेते दर्शनमार्गेणैव
प्रहीयन्ते ? नेत्याह । किं तर्हि ?

[268] भवाग्रे⁽⁶⁾ क्षान्तिहेया ये दृग्धेया एव ते मताः ।^७

^१ Cf त एवाप्रतिघा पुन ।

रूपधातो तथारूप्ये इत्यष्टानवतिर्मेता ■ Ak v 5 bcd

^२ Cf. 'रूपवानुया अरूपवानुया अपरिवापदे एव पटिघानुशया च नानुमनि काम-
गगानुमयो च नानुमेनि । Yamaka A p 241 (SHBS vol xl)

^३ त एवमेव पद्वानुया नाकारप्रकारयानुमदैरष्टानवतिर्मेता आभिधर्मिराणाम् ।
Ak v 5 d

^४ Cf भवाग्रजा क्षान्तिहेया दृग्धेया एव ते मताः ।

दृग्भावनानाम्प्रक्षान्तिहेया भावनयैव तु ॥ Ak v. 6

भवाग्रजदृष्टे नदयभूमिचरिण्यारण्यम् । न हि जीविकोऽस्मि भवाग्रजनिष्पन्नमूर्तो
भावनामार्गं हति । Sak p 447.

ते ह्येकान्तेनान्वयक्षान्ति^१ चध्याः ।

ज्ञानवध्यास्तु ये तस्मिन्नम्यासेनैव तत्त्वयः ॥

एवमन्यास्यपि भूमिषु येऽनुशया ज्ञानवध्यास्त आर्याणां पृथग्जनानां च भावनामार्गैरेव^२ प्रहीयन्ते । शेषास्तु मयथा । यथायोगं शेषास्तु खलु भूमिषु यथासंभवं धर्मान्वयक्षान्तिवध्या अनुशया आर्याणां दर्शनहेयाः, (७) पृथग्जनानां च भावनाहेया इति बोद्धव्यम् ॥^३

अथ या इमाः पञ्च दृष्टयो धात्वाकारप्रकारभेदेन^४ पदत्रिशद्वा भिन्नास्तासां प्रत्येकं कः स्वभावः^५ ? तदारभ्यते—

[269] अहं ममेति या दृष्टिरसौ सत्कायदृक् स्मृता ।

तदुच्छेदध्रुवग्राहौ यौ सान्तग्राहदृक् स्मृता ॥

हेतुवत्तत्सामर्थ्यादसच्छास्त्रश्रवणाच्च पृथग्जनस्याहं ममेति पञ्चसूपादा-
(६) तत्स्कन्धेषु च आत्मग्राहः सा सत्कायदृष्टिरित्युच्यते^६ । सति सीदति वा
काये दृष्टिर्निपरीताकारा सत्कायदृष्टिरिति [नि]र्घचनम्^(७) । सैपात्मात्मीया-
कारभेदा[द] द्विप्रकारा । पुनः पञ्चस्कन्धासम्बन्धाः पञ्चात्मदृष्टयो भवन्ति ।

^१ V infra, *Ad. kārikā*: 423-424

^२ द्विविधो हि भावनामार्गः नीलिको लोकोत्तरद्वयः । *Saks* p 447.

^३ After this, the *Akb* has नैव हि बाह्यकर्मा वर्धनप्रहातव्या प्रहीयन्त इत्यपरे ।
...दृष्टसूपादसमकालं ते परिहोणा देवदत्त इवेति वैयाकिका । *Akb* v. 6 d See *Saks*.
pp 447-450

^४ आकारप्रकारपातुभेदेरिति । आकारभेदो रसानामनुशयानां 'आत्मात्मीयध्रुवोच्छेद-
नास्तिहीनाप्रदृष्टयः' इत्येवमादिव । प्रकारभेदो बुद्धवर्धनप्रहातव्यो निवायो भावद्वयवर्धन-
प्रहातव्य इति । धातुभेदः कामावचर, रूपावचर, भावप्यावचर इति । *Saks* p 436.

^५ Cf आत्मात्मीयध्रुवोच्छेदनास्तिहीनाप्रदृष्टयः ।

अहेत्वमार्गं तददृष्टिरेतास्ता पञ्चदृष्टयः ॥ *Ak* v. 7.

^६ Compare this definition of *sakāya dṛṣṭi* with Ācārya Saṃghabha-
dra's definition, as given by LVP —Saṃghabhadra (xxii 5, 9 b) explique :
Par la force de la cause (*hetu*, sans doute *subhūgahe*,—) et de l'enseignement,
des sots reconnaissent moi-et-moi-mes dans les cinq *spādāna-skandhas* Cette vue
est nommée *sakāya-dṛṣṭi* LVP *Ak* v. p 15 note 3

The Kośakāra gives the following definition : आत्मदृष्टिरासीददृष्टिर्वा
मन्वायदृष्टिः । नीदनीति मन् । अयं वाय मयान इत्यर्थः । मन्वाय वायस्वेति मन्वाय ।
पञ्चोपादानस्वभ्याः । *Akb* v 7.

पञ्चदशात्मीयदृष्टयः । ताः समस्ता विंशतिकोटिका^१ सत्कायदृष्टिरिति व्याख्यायते ।

तथोर्गृहीत^(१)स्य विपर्यासेनात्माव्यस्यासद्वस्तुनोऽसत्पुरुषसंसर्गाश्रित्य-
त्वग्राहो वा नित्यत्वग्राहेण वा साऽन्तर्ग्राहदृष्टिरिति ॥^१

[270] फलहेत्वपवादो यः सा मिथ्यादृष्टिरुच्यते ।^१

फलहेतुग्रहणे घस्तुक्रियाग्रहणं प्रत्येतव्यम् । अनेन शास्त्रप्रोक्तया
मिथ्यादृष्टेः साफल्येन ग्रहणं प्रत्येतव्यम् ।

ज्ञेयो दृष्टिपरामर्शः हीनवस्तुत्त [V B, 3 Fol 105 a] मग्रहः ॥^१

For various derivations of the term *satkāya dṛṣṭi*, see *L/P/Ak v p 15 n 12*

Also cf ये केचि भिक्खवे समणा वा ब्राह्मणा वा अतकविध अत्तान समनुपस्सन्ति सव्वे ते पञ्चमूपादानवसन्धे समनुपस्सन्ति एवेस वा अञ्जतर । *S III p 46* सक्कायदिट्ठी ति विज्झमानट्ठन सति सन्धपञ्चकसत्तावे काये, सय वा सती तस्मि काये दिट्ठी ति 'सक्कायदिट्ठि' । *Dhs A v 13* तन सत्कायदुट्ठियंत्त पञ्चमूपादानस्कन्धेषु आत्मात्मीय-
दशनम् । *Tob 12 a* पञ्चस्कन्धेषु विक्लपयत्तात्मानमित्थेव दृष्टिरुच्यते सत्कायदुट्ठि । *Aam p 77* अहमात्मीयाकारेण पञ्चस्कन्धदर्शनं स्वकाय । *Aas p 78*

^१ Cf तत्थ कतमा सक्कायदिट्ठि ? इय अस्सुतवा पुप्फुञ्जनो रूप अत्ततो समनु-
पस्सन्ति, रूपवत्त वा अत्तान, अत्तनि वा रूप रूपस्मि वा अत्तान वेदन सञ्ज 'सङ्खारे'
विज्झाण' विज्झाणस्मि वा अत्तान वा एवरूपा दिट्ठि—ये—विपरियेसगाही, अयं बुक्खति
सक्कायदिट्ठि । *Dhs 1003*—एत्थ पण्णरत्तं भवदिट्ठियो पञ्च विभवदिट्ठियो होन्ति ।
ता सव्वा पि पठममग्गवज्झा । *Dhs A v 26* See *Aam* ॥ 8

Cf केन कारणेन पञ्चदशात्मीयदृष्टयः । सम्मन्वात्मीयतामुपावायं वशावर्तनात्मीयता
मुपादाय अविनिर्भोगवृत्त्यात्मीयतां बोधाय । *Aam p 8*

^२ Cf अन्तर्ग्राहदृष्टिस्तेष्वेव पञ्चमूपादानस्कन्धधारमात्मीयत्वेन गृहीतेषु यदुच्यते
धारयन्तो वा दर्शनम् । *Tob 12 a* लोकस्यास्ति अन्तं वास्ति अन्तं—इत्येव दृष्टिरुच्यते
अन्तर्ग्राहदृष्टि । *Aam p 77* शाश्वतोच्छेदघात्रिय हेतुप्रत्ययफलविपाकानामज्ञानमत्त-
ग्राहदृष्टि । *Ibid*

^१ Cf मिथ्यादुट्ठि । यया मिथ्यादुट्ठ्या हेतुं वापवदन्ति फलं विषया वा तत्रा वस्तु
नागमयन्ति । या सर्वदशनपापत्वाग्निमिथ्यादुट्ठिरित्युच्यते । *Tob 12 a v supra, p 164,*
n. 6 *Akb* says एया रूपवादिका अन्वाग्नु नमाराणिका । *v 7* See *Sak* ॥ 450

^२ Cf दृष्टिपरामर्शः । पञ्चमूपादानस्कन्धधरतो विधिपटतं धेयत्त परमतरव
यर्दानम् । *Tob. 12 a* सामवपमेषु विक्लपयन्ति मननमग्रानाम् इत्येव दृष्टिरुच्यते दृष्टिपर-
मर्शः । *Aam p 77* अग्रमाधर्मभूतमनुमनुवि पस्सन्ति गुणं भुवि—इति दृष्टिपरामर्शः ।
Ibid

[271] अहेतावपथे चैव तद्धि शीलव्रताह्वयः ।

सर्वं यत्तु साक्ष्यं वस्तु हीनार्हत्वाद्दीनम् । आदिग्रहणशब्दस्य चात्र लोपो द्रष्टव्यः ।^१ दृष्ट्यादिपरामर्शं दृष्टिपरामर्शः । चतस्रो दृष्टीः प्रत्यवरं च वस्तुप्रतो गृह्णाति । कथमप्येवं दृष्टिः ? येयमात्मदृष्टिः—आत्मानमर्हं पूजयिष्यामि वासुदेवोऽत्र पूजितो भविष्यतीति हीनपुरुषं^(२) पञ्चोपादान-स्कन्धात्मकमप्रतः प्रतिपद्यते । नास्ति दत्तं यथासुखं प्रवर्तिष्यत इत्येवमादिः ।

अकारणे कुमारो च कारणमार्गग्रहणं शीलव्रतपरामर्शं । तद्यथा प्रकृती-भ्यरपुरुषादिहेतुकं पञ्चोपादानस्कन्धात्मकं न तृष्णाहेतुकमित्यकारणे कारण-दर्शण(नम्) । कुमारं चाग्निजलप्रवेशादौ प्रकृतिपुरुषान्तरस्था^(३)नादौ च द्यर्गापघर्गाहेतुत्वम् ।^२

शीलं त्वनाग्निहोतानुष्ठानं प्रतिजुहोत्याद्यास्तिस्रोऽन्तरङ्गक्रियाः, पञ्चा-त्ममनाद्याः बहिरङ्गाः, तदुभयस्य यावज्जीवमनुष्ठानं शीलम् । यथोक्तम्—
“जरामर्यं वैतत्सत्रं यदग्निहोमं जुहोति”^३ इति ।

व्रतम्—आग्नेयमग्निपरिचरयं शौकमापो हि घ्राद्यनुष्ठानम्^४ अपां शुक्रदैव-त्यत्यात् । सार्हस्पतीयौपनिषद्^(५)मोदानीयं जटावतारणम् । अथवा गोव्रता-दीनि^५ व्रतान्येभिः शुष्यते मुच्यत इत्याहुः ।

^१ Cf दृष्ट्यादिपरामर्शं इति वक्तव्यं आविशब्दलोपः कृतः । *Akb* v 7 —‘आदि-शब्दलोपः कृतः’ इति । दृष्ट्यादीनामुपादानस्कन्धानां परत्वेन प्रधानत्वेनावर्गो दृष्टिपरामर्शं इति । परशब्दप्रयोगेन वाममतिशयोक्त्यो लभ्यत इति आचार्यसंप्रदायः । *Saks* p 450
See *LVP Ak* v p 18, n 3

^२ Cf अहेतो हेतुदृष्टिरमार्गं मार्गदृष्टिः शीलव्रतपरामर्शं । तद्यथा महेश्वरो न हेतुर्लोकानाम् । स च हेतुः पश्यति । अग्निजलप्रवेशादप्यत्र न हेतुः स्वर्गस्य तां च हेतुः परिपन्ति । *Akb* v 7

शीलव्रतपरामर्शं । पञ्चमूपादानस्कन्धेषु मुदितो मुक्तिर्यो नैर्वाणिकतश्च यद्वर्तनम् ।
Trb 12 a

अनुचितहेतुप्रत्ययेषु यदेवमिति परिगुह्यमार्गमित्येव दृष्टिदृश्यते शीलव्रतपरामर्शं ।
Aam p 78

तस्य व्रतमी शीलव्रतपरामर्शो ? इतो वहिद्धा समणब्राह्मणान् ‘सीलेन मुद्धि, वतेन मुद्धि, सीलवनेन मुद्धीति’ वा एवम्या दिद्धिः । *Dhs* 1005

^३ Cf एतदं जरामर्यं सत्रं यदग्निहोमं जरया वा ह्यवात्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ।
Satapatha brāhmaṇa, 12, 4, 1, 1

^४ Cf आपो हि घ्रा मयोमूवस्ता नऽऊर्ध्वं द्यावत । महे रणाय वसत्ये । *Sakla-jajmrada*, xi 50

^५ Cf वतेना ति गोवनादिना *Dhs A* v 30 See *Al. mlla* 57

त्रयोधर्म(मी)स्त एव ते हरिहरहरस्यगर्मादयो न कारणमुपादानस्फ-
न्धात्मकत्वात् । न च नित्याः, न चाप्रत्या इत्येतद्विस्तरेणाविष्कृतम् ।^१ पञ्चा-
(श्वा)लम्बनाग्निजलप्रवेशादयश्च न स्वर्गोपवर्गद्वै(हे)तुर्दानशीलभावनानां तद्वे-
तुत्वात् । इत्यतो विप्र^(२)रोतदर्शश्च(न)मेतच्छीलव्रतपरामर्शोऽप्यमिति ॥

यदि तर्हि पुरुषेश्वरादिकारणद्वारेण शीलव्रतपरामर्शः प्रवर्तते, प्रात-
स्तर्हि समुदयदर्शनप्रहातव्यः ? नैतदस्ति । यस्मादसौ

दुःखभ्रान्त्यपयादानात्तदृष्ट्युत्सार्य एव सः ॥^३

^१ V. supra, p. 119.

^२ Cf. ईश्वरादिषु निर्यात्मविपर्ययात् प्रवर्तते ।

कारणाभिनिवेशोऽपि नु खड्गघेय एव सः ॥ Ak. v. 8

सायकारणे कारणद्विष्टः शीलव्रतपरामर्शः । कस्मादयं न समुदयदर्शनप्रहातव्यः ?...
दुःखदर्शनादेव हि तेषु तौ निर्यात्ममाहौ प्रहोषते । तस्मात् तत्त्वतोऽपि कारणमिनिवेशस्तत्र
एव प्रहीयते ।

यस्तर्हि जलान्निप्रवेशादिभिः स्वर्गोपपत्तिं पश्यति शीलव्रतेन वा शुद्धिं सोऽपि नु खड्गदर्शन-
प्रहातव्य एव । एष हि कुत्रपाठः “अकारणं कारणतः प्रत्येति शीलव्रतपरामर्शो दुःख-
दर्शनप्रहातव्यः” इति विस्तरः । किं पुनः कारणमसौ नु खड्गदर्शनप्रहातव्यः ? दुःखे
विप्रतिपन्नत्वात् ।

अति प्रसंगः—“सर्वेषां सास्त्रबालम्बनानां दुःखे विप्रतिपन्नत्वात् । कीदृशो बाज्य-
शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्यः ? यो मार्गदर्शनालम्बनः । सोऽपि हि नाम दुःखे
विप्रतिपन्नः ।” तस्मान् परीक्ष्य एषोऽयं । Ak. v. 8.

Yasomitra gives the following comment :—यस्मादयं न समुदयदर्शनप्रहातव्यः
इति । हेतुविप्रतिपन्नत्वादित्यभिप्रायः । ‘तत्त्वतोऽपि कारणाभिनिवेशः’ इति । निर्यात्म-
कर्तृपादृष्टतीक्ष्णत्वम् । ‘तत्र एव प्रहीयते’ इति नु खड्गदर्शनादेव प्रहीयते । ‘यस्तर्हि जलान्नि-
प्रवेशादिभिः स्वर्गोपपत्तिं पश्यति, शीलव्रतेन वा शुद्धिं’ इति । नाप्यतत्त्वं कारणमिनिवेशः ।
कथं नु खड्गदर्शनात्प्रहीयते ? तस्मात्समुदयदर्शनप्रहातव्य एवायं अभिधृतोऽप्यभिप्रायः ।

बैभाषिक आह—‘सोऽपि नु खड्गदर्शनप्रहातव्यः’ इति विस्तरः । दुःखे विप्रतिपन्नत्वादिनि
बैभाषिकाः । कथं च पुनर्दुःखे विप्रतिपन्नः ? तेन स्वर्गब्रह्माच्छुद्धिदर्शनादौ ।

‘अतिप्रसंगः’ इति विस्तरेणाचार्यः । ‘सर्वेषां सास्त्रबालम्बनानां’ अदृष्टिरवसावाता च
दुःखादिदर्शनप्रहातव्यानां दुःखे विप्रतिपन्नत्वात् । सर्वे हि सास्त्रवस्तु नु खड्गमिनि नु खड्गदर्शन-
प्रहातव्यप्रसंगः । तथा अग्निं न वदितव्यमुदवादिदर्शनप्रहातव्यं स्यात् ।

‘कीदृशो बाज्य-शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्यः ॥ वक्तव्यः ।’ योऽपि हि
गोमोलादिना मुष्यति—इति पश्यति तस्याप्ययमकारणं कारणतः प्रत्येतीति नु खड्गदर्शनप्रहातव्य
शीलव्रतपरामर्शः इति पश्यते ।

बैभाषिक आह—‘यो मार्गदर्शनप्रहातव्यालम्बनः’ इति । यो मार्गदर्शनहेतुप्राप्तौ

दुःखभूतेषूपदानस्कन्धेषु हरिहरहरिचयमर्मादिष्वकारणेषु बुद्ध्या
भ्रान्तः । तस्माद्यत्रैव भ्रान्तः^(६)स्तत्रैवाविपरीतदर्शना(न)त्प्रहीयते । कापथे च

मिथ्यादृष्ट्यादीनालम्बने, स मार्गदर्शनप्रहातव्यः शीलव्रतपरामर्शो इति । 'सोऽपि हि नाम
दुःखे विप्रतिपन्नः' इत्याचार्यः । मिथ्यादृष्ट्यादयो हि मार्गदर्शनप्रहातव्या अप्टावतुग्याः
शीलव्रतपरामर्शस्यालम्बनम् । ते च मायवत्त्वाद् दुःखमत्यन्तमूहीताः । तत्र च विप्रतिपन्न
इति । दुःखदर्शनप्रहातव्य एव स्यादित्यभिप्रायः । "तस्मात् परीक्ष्य एषोऽर्थः" इति ।
यस्मादर्थः दुःखदर्शनप्रहातव्यः शीलव्रतपरामर्शो न संभवति मार्गदर्शनप्रहातव्यश्च । अति-
प्रसंगादिबोधात्तस्मात् परीक्ष्य एषोऽर्थः । शीलव्रतपरामर्शो दुःखदर्शनप्रहातव्यः मार्गदर्शनप्रहा-
तव्यश्चेति । तद्विदमाचार्येण संशयावच्छेदकम्, न स्वमतं दर्शितम् ।

अथ आहु—योगाचारमतिमपेक्ष्यैव वृत्तम् । योगाचारा ह्यप्याविशतयुत्तरं क्लेशाशतं
वर्णयन्ति । यथैव हि दुःखदर्शनप्रहातव्या इमे दशानुसया भवन्ति । "तथैवेमे दश समुदयदर्श-
नप्रहातव्याः । तथैव च दश निरोधदर्शनप्रहातव्याः । दश मार्गदर्शनप्रहातव्या इति
चत्वारिंशत् कामवचरा दर्शनहेया भवन्ति । भावनाहेयास्तु षट् । अक्लिप्ता सत्कायदृष्टिः,
उच्छेददृष्टिः सहजो राग प्रणय मान अद्विष्टा चेति । षट्चत्वारिंशत् कामवचरा अनुसया
भवन्ति । क्पावचरास्त्वेकचत्वारिंशदेन एव प्रतिषेधव्या । यथा क्पावचरा, एवमाक्ल्या-
वचरा इति । (Cf *Aim* p 52.)

अत्र बहिर्लक्षणमिमाह—यदुक्त 'अतिप्रसंगः सर्वेषां मायबालम्बनानां दुःखे विप्रति-
पन्नत्वात्' इति । अत्र धूमः । नातिप्रसंगः । बुद्ध्यादिमुखेन विप्रतिपत्तेः । यद्यपि साक्षात्-
लम्बना बुद्धमत्यविप्रतिपत्ता, तथापि तु केचिद् बुद्धमुखेन विप्रतिपत्ता, केचित् समुदयमुखेन ।
केचिन्निरोधविप्रतिपत्तविप्रतिपत्ता । केचिन्मार्गविप्रतिपत्तविप्रतिपत्ताः । तत्र ये बुद्धमुखेन...
ते बुद्धदर्शनप्रहातव्याः । शीलव्रतपरामर्शश्च बुद्धमुखेन दुःखे विप्रतिपत्तो नित्यात्मप्रहणात् ।
तस्माद् बुद्धदर्शनप्रहातव्यः । यस्तु मार्गविप्रतिपत्तविप्रतिपत्तः, तत्रचा साक्ष्यनिर्देशादयः...
मिथ्यादृष्टिमुत्पादयन्ति । ता च मिथ्यादृष्टिः शीलव्रतपरामर्शोऽग्रजः । पश्यति । अथमेवा
शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्यः । नास्ति तु स शीलव्रतपरामर्शः यः समुदयमुखेन...
नापि निरोधमुखेन...विप्रतिपत्तः स्यात् । तस्माद् बुद्धमार्गदर्शनप्रहातव्य एव शीलव्रतपरा-
मर्श इति ।

यद्यपुन समुदय-निरोधमुखेन न विप्रतिपद्ये ? अत्राचार्यस्य भद्र आह—अतो
मार्गदर्शनप्रहातव्य एव शीलव्रतपरामर्शः संभवति । न निरोधदर्शनप्रहातव्य इति ।

इह शीलव्रतपरामर्शो द्विप्रकार इत्यते आभिप्रायिकं । "योऽपि हि गोशीलादिना
शुद्धिं प्रत्येति सोऽयमार्गो मार्गः पश्यतीति । यः शीलव्रतादिदुःखात्मन्तः शीलव्रतपरामर्शः,
स बुद्धदर्शनप्रहातव्यः । यो मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बनः, स मार्गदर्शनप्रहातव्यः । यः शीलव्र-
ताद्यालम्बनः स न मार्गविप्रतिपत्तिः । तथा न बाधते यथा मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बनः ।
यस्मान्शीलव्रताद्यालम्बनं बोधार्थिकं, न दूरात् न दूरात् अल्पयत्नप्राप्तम् । तद्विपर्यया-
न्मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बनं इति । *Saka*. pp. 450-453.

See *LIPAK* v. pp. 19-21.

सत्त्वधुद्वया भ्रान्त इति सम्यक्स्वमार्गदर्शना(ना)त्प्रहीयते । इति सिद्धं द्विदर्श(न)हेयः शीलव्रतपरामर्शः ॥

[272] सत्कायदृष्टवच्छेदो धर्ममात्रेच्छाद्यतः ।

दुःखाभिसमये तच्च तद्दृष्टयेयैव सोऽप्यतः ॥

यदा खलस्य धर्मेण धर्ममात्रबुद्धिरुत्पन्ना भवत्यनित्याः, दुःखाः, (७)शून्याः, अनात्मानश्च धर्मा इति तदैव सत्कायदृष्टवच्छेदो भवति, तत्प्रवर्तिता भ्रान्तर्गाहदृष्टिः, तत्रोपात्तस्या अपि समुद्घात इति । तच्च धर्मदर्श[न]-मनित्याद्यन्यतमाकारं यस्माद्दुःखाभिसमयमात्राद्भवत्यत एतद् दृष्टिद्वयं दुःखदर्शनहेयमेवेति सिद्धम् ॥^१

अथ य एते चरयारो विपर्यासाः—“अनित्ये नित्यम्”^२ एव^(३)भाव्यस्ते किं स्वभावाः ? तदारभ्यते—

[273] द्वयं दृष्टिपरामर्शदिकः सत्कायदृष्टितः ।

अन्तर्ग्राहार्थमन्यस्तु विपर्यासः प्रकल्प्यते ॥^१

तत्र तावत् । दृष्टिपरामर्शात्सुखशुचिविपर्यासौ प्रकल्प्य(ल्प्ये)ते । सत्कायदृष्टेरात्मदृष्टिविपर्यासः, अन्तर्ग्राहदृष्ट्यर्था[त्] नित्यविपर्यासः प्रकल्प्यत

^१ Cf सत्कायदृष्टिर्दुःखसत्यहेया यच्चस्कन्धेष्व्वात्मविकल्पनान् । क्षात्रव्रतोच्छेदसत्ता दुःखसत्यहेया प्रत्युत्पन्नपञ्चवन्ध्यालम्बनत्वात् । मिथ्यादृष्टिर्दुःखसत्यदुःखदर्शनहेया । एव समुदयनिरोधमार्गसत्यसमुदयनिरोधमार्गदर्शनहेयो दृष्टिपरामर्शः । दुःखसत्ये चेत् सुखशुच्यादिविकल्पना दुःखदर्शनहेया । एव समुदयनिरोधमार्गसत्येषु सुखशुच्यादिविकल्पना चेत् समुदयनिरोधमार्गदर्शनहेया । शीलव्रतपरामर्शः अमार्गे निर्वाणपर्येषण अहेतो हेतुवर्तनम् । शीलव्रतपरामर्शो दुःखदर्शनमार्गदर्शनहेयः । *Aam* p 128

Also cf. शीलव्रतपरामर्शसमीक्षण द्विविधः । दुःखदर्शनहेय वा मार्गदर्शनहेय वा । *JpI* p 75

^२ Cf. चत्वारोऽपि भिन्नसत्त्वे सञ्ज्ञाविपत्त्यासा विपत्तिविपत्त्यासा दिट्ठिद्विपत्त्यासा । न तमे चत्वारो ? अनित्ये भिन्नसत्त्वे निज्य ति...दुक्खे भिन्नसत्त्वे सुख नि ..अनतति भिन्नसत्त्वे अत्तादि...अमुमे भिन्नसत्त्वे सुख ति । *Ang* II p 52

See *Yogasūtra*, II, 5, *Sikshā* p 198 and *Aam* p 128

The *JpI* enumerates the following *dṛṣṭis*—अनित्ये नित्यदृष्टि नित्येऽनित्यदृष्टि, दुःखे सुखदृष्टि, सुखे दुःखदृष्टि, अगुची भृविदृष्टि, दृष्टावद्भृविदृष्टि, अनारमण्यात्तदृष्टिः, अहेतो हेतुदृष्टि, हेतावद्हेतुदृष्टि भावेऽभावदृष्टि, अभावे भावदृष्टिः । *JpI* pp 7-9

^३ Cf. दृष्टिप्रवाहविपर्यासचतुष्टयं विपरीततः । *Alk* v 9 ab.

See *Sikshā*, p 198

ननु च सूत्र उक्तम्—“अनित्ये नित्यमिति संशयिपर्याप्तः, चित्तविपर्याप्तो दृष्टिविपर्याप्त एव बाधदानमिति” इति द्वादशममरन्ति ।^१ नैव दोषः । नहि संशयचित्ते नितांके । तस्माच्चतुर्थेव दृष्टि^(१)म्वनवेपु विपर्याप्तोक्तिः । ‘दृग्गान् चित्तसंशयो’ तदुक्तिरिति । संशय इति लोकाकार्यव्यवहारपत्रिता दृग्ग(न)वराद्विपर्यन्तनासम्बन्धनिमित्तमुद्गृह्णाति । चित्तं च तद्वशानुवर्तिरिति तत्रोक्त्ये द्रष्टव्यम् । लोकेऽपि विपर्यन्तसंशयो विपर्यस्तचित्तस्योच्यते न विपर्यन्तवेदनो विपर्यस्तचेतन इति ॥^२

अथ किं दृष्टानुपपन्नम् माना^३ नुद्ययस्यापि कश्चिद्विशेषोऽस्ति ? विप्रत श्रूयते । कथमिति द्रष्टव्यम्—

[275] सम मानविधान्निमित्तो नव मानविधान्निमित्तः ।

मिथ्याप्युक्तनानादिभ्यः स्तोत्रार्थायान्ति नान्तिता ॥^४

तदस्य स्तोत्रस्य संक्षेपविस्तारव्याख्याप्रमेदोऽप्यमादृश्यते । तत्र शास्त्र-
त्कर्मव्यवहारासामर्थ्यसंमुखस्य येन केनचिद्वस्तुना चित्तम्योपनिर्माणः ।
प्रतिधर्मानः सत्तया भवति^(५) मानः, अतिमानः, मानातिमानः, अस्तिमानः,
अनिमानः, कनमानः, मिथ्यामानवश्च । एतेषां प्रपञ्चो यथा प्रकरणे^(६) ।

^१ इत्यादि विवरणा इति । कल्लु विवरणम् प्रथमं भद्र-चित्त-मूर्तिविधानम् इति ।
See p 454 CE. कचित् नित्यं चि-त्त्वं ननु चि-त्तमिति कदा चि-त्तमिति ननु
चि-त्तमिति विवरणा, चित्तविपर्यन्तविवरणा । 1/24 p. 376.

विवरणा चि-त्तमिति विवरणा ननु ननु ननु, चित्तं ननु चि-त्तमिति एव
पदम्, चित्तविवरणा, चित्तविवरणा विवरणा चि-त्तमिति एव पदम् । 1/24 p. 376.

^२ After this, the Kothikā gives some more details — ननु चि-त्तमिति
मर्त्यं मानवमिति विवरणा । इति विवरणा ननु ननु ननु, चित्तं ननु चि-त्तमिति एव
पदम्, चित्तविवरणा, चित्तविवरणा विवरणा चि-त्तमिति एव पदम् । 1/24 p. 376.

^३ CE. ननु मानं ननु विवरणा इति विवरणा । 1/24 p. 376.

^४ CE. ननु कदा ननु मानः ? कदा कतिमाना कतिमाना कतिमाना कतिमाना
कतिमाना कतिमाना । इति ननु मानः । 1/24 p. 376 See 1/24A p. 4 2, Di-
1116, Di-1A p. 645, Asa p. 4 6 and Asa p. 45.

^५ *Prakāśa*, 1/24, f 1 13 b (see *LIPAK* v p. 25). The
Kothikā gives the details of the *śāstra* *śāstra*, but does not give the
Prakāśa.

न[३] पुनर्ज्ञानप्रस्थाने^१ नवमानविधा उक्तास्तद्यथा^२—“श्रेयानहमस्मीति मानविधा । सदृशोऽहमस्मीति तद्दृष्टिसन्निधितैव मानविधा । सदृशादीनोऽहमस्मीति मानविधा । अस्ति मे श्रेयानस्ति मे^(७) सदृशोऽस्ति मे हीनः, नास्ति मे श्रेयो नास्ति मे सदृशो नास्ति मे हीनः ” इति ।

तत्र श्रेयानहमस्मीति सत्कायदृष्टिसन्निधितः अतिमानविधा । सदृशोऽहमस्मीति तद्दृष्टिसन्निधिते(ते)ष्व मानविधा । हीनोऽहमस्मीति तद्दृष्टिसन्निधितेष्वनमानविधा । अस्ति मे श्रेयानित्यूनमानविधा । अस्ति मे सदृश इति मानवि^(७)धा । अस्ति मे मान इति मानातिमानविधा । नास्ति मे श्रेयानिति मानविधा । नास्ति मे सदृश इत्यतिमानविधा । नास्ति मे हीनः^३ इत्यूनमानविधा । इति एवमेता नवमानविधास्त्रिभ्यो मानेभ्यो व्यवस्थाप्यन्ते मानामिमानोनमानेभ्यः^४ ।

त एते सप्तमाना सर्वेऽपि^५ दर्शण(न)भाषनादेयाः, स्वविरक्षेमक-सूत्रोक्ते^६—“(७)^७अस्ति मे एषु पञ्चसूपादानस्कन्धेष्वस्मीति मानोऽमहीनः(ण)^८” इति ॥

^१ *Juanaṣṭhāna* 20, 6 See *Jpf* pp 55 7

^२ Cf यत्ताहि धारन नव मानविधा उक्ता । *Akk* v 10 a

^३ युक्तस्तान्द बहुतरविशिष्टादस्यान्तरहीनोऽस्मीत्यूनमान सन्नतिस्पादयति । नास्ति मे हीन इत्यन विमूर्जितस्यानम । अस्ति सदृशो योऽभिप्रेते वरे मत्त्वरागो निहीनमप्यतिमान बह्व मप्यते । अपि चास्त्यन ज्ञानप्रस्थानविहितो विधिः । प्राक्करण तु निर्देग परिगृह्य श्रयानहमस्मीत्येकेषु मानोऽपि रयादिति मानोपि मानातिमानोऽपि हीनमपविशिष्टापेक्षया । *Akk* v 10 a

^४ Cf कतम नवविधा माना ? नेम्यस्त सेम्योहमस्मीति मानो । सेम्यस्त सदिसोहमस्मीति मानो । सेम्यस्त हानोहमस्मीति मानो । सदिसस्त सेम्योहमस्मीति मानो । सदिसस्त सदिसोहमस्मीति मानो । सदिसस्त हीनोहमस्मीति मानो । हानस्त सेम्योहमस्मीति मानो । हीनस्त सदिसोहमस्मीति मानो । हानस्त हीनोहमस्मीति मानो । इमे नवविधा माना । *Vbh* p 389

^५ एतदुक्तं भवति सर्वे दानभाषनाप्रवृत्तयः इति । *Akk* v 10 ab—ताव इति बहुषमस्मिमानोऽपि भावनाप्रवृत्तयः । न कवत् १५ । १५ अपि दानप्रवृत्तयः । न सेवन्मस्मिमान इति प्रवृत्तयः । *Sak* p 457

^६ This sutra is not referred to in *Akk*

^७ Cf तत्र सो एन समयन आयम्मा समको यन्निवाराम विहरति भाषापिक्का दुत्तिनो । आयम्मा समको एन समयको तनुपमकम्म इममु आयम्मा समको पञ्चमु उपादानकम्ममु विन्नि अत्तान वा अन्नानि वा समनुपस्सना ति ? इमेमु ह्यवहमादमो पञ्चमु उपादानकम्ममु न विन्नि अत्तान वा अन्नानि वा समनुपस्सना ति ।

किं पुनरत्र कारणं यदेते[ऽ]प्रहीणाः खल्वपि सन्तो नार्यस्य समुदा-
(२)चरन्ति ? शून्यतायाः सुभाषितत्वात्कर्मफलसंबन्धयुक्तेष्वपि विदितत्वात्,
दृष्टिपुष्ट्याश्च ॥

तत्र मानविधा अस्मिन्मानश्च सत्कायदृष्टिपुष्टाः । नद्यादिपर्यवस्थानं
मिथ्यादृष्टिपुष्टम् । विमवतृप्नोच्छेददृष्टिपुष्टा । भवतृप्णाप्रदेशः शाश्वत-
दृष्टिपुष्टः । इति विधादयस्तत्पोषा(प)कङ्केशामावादार्यस्य नोत्सहन्ते सन्तान-
मध्यारोद्धम् । ३कौतुत्यमपि चाकुशलमधीतरागस्यार्यस्याप्रहीणं न चास्य
सत्संभवति विचिकित्सासमुत्थितत्वादिति ॥

अथानुशयाः सर्वत्रगाः^१ कस्माच्छ्लेशनिकाया व्यवस्थाप्यन्ते ।
तदारभ्यते—

[277] दुःखात्समुदयाच्चैव सर्वगानां व्यवस्थितिः ।

दुःखसमुदयदर्शण(न)प्रदातव्याः खल्वनुशयाः सर्वत्रगाः । यस्मात्

तद्वदृष्टिहेयजातीनां स^(४)र्वासां त्रिपदस्थितेः ॥

द्वयोः पलु निकाययोः दुःखसमुदयाख्ययोस्तद्दर्शण(न)हेयानां(णां) पक्ष्य-
माना(णां)नां श्लेशानामुभयत्र लब्धप्रतिष्ठत्वात् ॥

किं पुनः सर्वे दुःखसमुदयहेयाः न हेयाः सर्वत्रगाः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

[278] काङ्क्षा पञ्च दृशोऽविद्या तद्वयामिभ्राष्ट्य कैवलाः ।

सप्त सर्वत्रगा दुःखादेतोरेभ्यश्चतुष्टयम् ॥^२

सप्तदृष्टयो^३द्वे विचिकित्से^४ तामिष्य संप्रयुक्ताऽविद्या भावेणिकी^५ च

^१ 'सर्वत्रगाः' इति । सर्वत्र गच्छन्तीति सर्वत्रगा । यत्रापि निवासानलम्बत इत्यर्थः । पञ्चानामपि निवासानां हेतुभावेनाविच्छिन्न इत्यन्तरे । *Saks*, p. 458.

Also cf. सर्वत्रगार्थः कतमः । तथा हि तृप्णा वस्तुसर्वत्रगा अवस्थासर्वत्रगा अप-
सर्वत्रगा धातुसर्वत्रगा एषणासर्वत्रगा प्रकारसर्वत्रगा च । *Atm*, p. 43

^२ Cf. सर्वत्रगा दुःखरेतुद्वययोः दृष्टयस्तथा ।

विमर्शः सह तामिष्य यादवित्तावेतिषी च ता ॥ *At* v. 12

^३ सप्तदृष्टयो दुःखदर्शनप्रहाणव्याः सप्तत्रयदृष्टपादय पञ्च । समुदयदर्शनप्रहाणव्ये
हे दृष्टी मिथ्यादृष्टिरामर्शदृष्टीति सप्त । *Saks* ॥ 458

^४ द्वे विचिकित्से दुःख-समुदयदर्शनप्रहाणव्ये । *Ibid*.

^५ भावेणिकीति बोध्यः ? एवमाहुः । सम्पर्को वेतिरित्युच्यते । न वेतिरवेति ।
पूषामात्र इत्यर्थः । ---अवेत्या परित्यावेतिषी । नाग्यानुगममहचारिणीत्यर्थः । *Ibid*.
See *Atm*, pp. 78-9 and *Atm*, p. 51.

किं पुनर्यद्भावनाहेयमप्रहीणं सर्वं तदार्यस्य समुदाचरति ? नेत्याह ।^१
प्रहीणमपि हि किञ्चित्समुदाचरति । तद्यथा श्रद्धादीनि पञ्चेन्द्रियाणि
मिद्ध दुष्प्रेन्द्रिय चक्षुराद्यष्टक चेति । अग्रहीन(ण)मपि खलु किञ्चिन्न
समुदाचरति । तद्यथा

[276] व^(१)धादिपर्यवस्थान कौकृत्यमष्टुमं विधाः ।

विभवेच्छा च नार्यस्य जायन्ते हेत्वभारतः ॥^२

येन यल्लु फलेशपर्यवस्थानेन सचिन्त्य प्राणिषद्यादत्तादानकाममिध्या
धारसृषादादानध्याषयेतैस्तद्व्याघप्रहीन(ण)मपि न समुदाचरति भावना
हेयत्वात् । कौकृत्य चाकुशल न समुदाचरति । मानविद्याश्च न च न
समुदा[V B 4 Fol 106 a]⁽¹⁾चरन्ति । विभयतृष्णापि^३ भावनान्नादातव्यापि
सती न समुदाचरति । 'व'श्रद्धाद्रवतृष्णायाश्च कश्चित्प्रदेशः । अहो यताह
मैरायण स्या नागराज (जा) । अहो यताहमसुरेन्द्र स्या वैमघिप्रादि ।^४
अहो यताहमुत्तरेषु कुरुषु जन्म लभेयेत्येयमादि ।

यरा आहसु तेनायस्मा स्तमको अरह् लीणासवो ति ।

स्तमको इमेषु स्वाह आवुसो पञ्चसु उपादानकषणसु न किञ्चि अतार्न वा
मस्तनिय वा समनुपस्तामि । न चमिह अरह् लीणासवो । अपि च ये आवुसो पञ्चसु
उपादानकषणसु अस्मीति अधिमत्त अवमष्टमस्मीति च न समनुपस्तामी ति । S III PP
1261—30

^१ Cf व^२ भावनाहेयमप्रहीण विभवस्य तदार्याणां समुदाचरति ? नावश्यम् ।
Abb v 10 ab — नावश्यम् इति । प्रहीण न समुदाचरतीति नियमः । तथा हि
श्रद्धादिमिद्धदुष्प्रेन्द्रियचक्षुरादयः प्रहीणा अपि समुदाचरन्ति । दानहेयानामन्तमुक्तत्वात् ।
भावनाहृदात्म्यनव रागद्वेषमोहविनष्टिरुपाप्यत इति भावनाहृयमव दद्यादपिपर्यवस्थानम् ।
Saks p 457

^२ Cf वधादिपर्यवस्थान हेय भावनया तथा ॥

विभवेच्छा न व्यासस्य सभवति विषादस्य ।

नास्मिता दुष्टिपुष्टत्वात् कौटुब नास्ति चागुभय ॥ Ak v 10 cd 11

^३ विभावो नाम क एष धम ? अधानुकी अनियता । तत्र प्रायत विभक्नुया ।
Abb v 11 a — तत्र अधानुत्पायामनियताया प्रायना । वि तत्रापि प्रायना भवति ?
भवनारोपाहः । धयोक्त गूत्र—वाचस्पयामा जीवनि निष्ठनि प्रियते वापयति तावत्सरो
गमय गम्य गहर मपरिगृह । वचायमाया उच्छिद्यते विनश्यति न भवति ।
इयताया मय्य मयिच्छिद्यो भवति इति । Saks p 457

Also cf विभवो नाम वनवो धम । प्रनिवधन । विषावनित्यता । Jp/
p 25 For details see LI PAk v p 2^a n 1

^४ Cf Vepa hūti (an ātmach chta n) See DPPN ii p 259

अत्र पुनः

[281] नमोर्ध्वधातुकास्तेषामाद्या दृष्टिद्वयादृते ।^१

सत्कायान्तर्ग्राहदृष्टी हित्वाऽन्ये नव घिसमागधातुसर्वत्रगाः ।^२

किं पुनरयु(त्रु)शया एव सर्वत्रगाः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

तेषां सहस्रशो घर्माः प्राप्तिसर्ज्याश्च सर्वगाः^३ ॥

ये सर्वत्रगानुशयसहस्रशो वेदनादयो घर्माः, आत्पादयश्च ते^(४)हि(ऽपि) सर्वत्रगास्तदेकफलत्वात् ॥

तेषां पुनरष्टानवतीनामनुशयानां कति सास्रपालम्बनाः कत्यनास्रपालम्बनाः ? तद्वद्व्यते—

[282] काङ्क्षामिथ्यादृष्टिमाभ्यां च मिथ्याऽनिराध केवला ।

निरोधमार्गदृष्टयोः पडेते निर्मलोक्षिणः ॥^५

निरोधमार्गदर्शनहेया मिथ्यादृष्टिष्विषिक्तित्वा तत्संप्रयुक्ता चापिघा सहायेषि^(६)न्याऽनिराध । इत्येते धातौ धातौ पडनुशया^७ यनास्रपालम्बनाः । येषां सास्रपालम्बना^८ ॥

अथैते निर्मलास्रम्बना कति कस्युपरप्रमातृमन्वन्ते, कति भूमिप्रतिपक्षं च ? तदुच्यते—

[283] स्वभूमेरेव निर्वाणं मार्गस्थन्नभूमिकः ।

तद्वदयनिश(प)योऽन्योऽन्यो हेतुत्वहेतुमारतः ॥^९

^१ Cf नमोर्ध्वधातुका एषा दृष्टिद्वयविवर्जिता । Ak v 13 ab

^२ The Akb here discusses one more point यत्र वामघातो स्थितो ब्रह्मणि सत्त्वदृष्टिं नित्यदृष्टिं चात्पादयति । तदा कथं सत्त्वापान्तर्ग्राहदृष्टी विषयभाषात्पालम्बनं न भवति ? Akb v 13 ab

^३ Cf प्राप्तिसर्ज्याः सहस्रशो येष्वप्येभिस्तेष्वपि सर्वगाः । Ak v 13 cd

प्राप्तयस्तु नैवम् । अनवफलत्वात् । Akb v 13 cd

^४ Cf मिथ्यादृष्टिमती ताम्बा युक्ताऽनिराध केवला ।

निरोधमार्गदृष्टयोः पडनास्रवर्णोचरः ॥ Ak v 14

^५ त्रयो निरोधदर्शनप्रह्वान्त्या यनास्रपालम्बना । एव मार्गदर्शनप्रह्वान्त्या अप्यत्र एव तत्र इति च । Sak p 460

^६ Cf स्वभूम्युपरमो माम पदभूमिनवभूमिकः ।

तद्वदयनिश(प)योऽन्योऽन्यो हेतुत्वहेतुमारतः ॥ Ak v 15

द्विप्रकारा इत्येकादशानुशया धातौ घातौ स्वधातुभूमिसर्वत्रगा^१ ज्ञेयाः ।
सकलस्वधातुभूम्यालम्बनत्वात्^२ । एते च परिपिण्ड्य त्रयस्त्रिंशत्सर्वत्रगा
भवन्ति ॥

एते पुनः सर्वत्रगाः

[279] द्रव्यतो दश चैरुथ नात्रा सप्त तु ते मताः ।

विष्णुपामप्यविद्यानां द्वयोश्च वि^(६)चिक्त्स्विद्योरेकणा(ना)मत्त्वान् ।

अथ कस्माद्रागप्रतिघमाना न सर्वत्रगाः ?^३ तदुच्यते—

रागप्रतिघमानास्तु परिच्छेदप्रवर्तिणः(नः) ॥

एते खलु रसलक्षणकेशाः^४ प्रतिक्लेशमनघययं चालम्ब्योत्पद्यन्ते । तस्मात्
सर्वत्रगाः ॥

त्रिचिक्त्स्विसापास्तु

[280] प्रकारान्तरवर्तित्वात्सदृत्सर्वभूगतिः ।

धातुन्तरागलम्बित्वात्पूर्वोक्ता एव सर्वत्रगाः ॥

^१ मनागधानुसर्वत्रगा in *Akk* v 12

^२ मन्त्रलम्बना वातलम्बन वात् in *Akk* v 12

यस्मादेते सर्वत्र स्वधानुमागन्त्यन्ते तस्मान्सर्वत्रगा इत्युच्यन्ते । *Saka* p 438

After this, the *Akk* deals with one more topic विचित्रियुगललम्बनं,
आहोम्वित् कथम् ? V *infra*, *Ad karikā* 278—9

^३ Cf सङ्गमयानेपु रागद्वयमानवपणि सर्वत्रगाणि । तन्त्रम्य हेतोः । तथा पञ्चा
लम्बन[हि]न् वात् । *Asm* p 79

^४ Cf इत्याम एकीदशानुशया मनागधानुसर्वत्रगा । ‘स्वलम्बना’वातलम्बनवाप ।
विमनिर्मुक्तलम्बन आहोम्वित् कथम् ? यदि त्रयम् अयेषामपि प्रथम । अथ युगलं
व गव्येन कामधानुशयं तृदि प्रत्ययकारण वा कारणतः । सर्वत्र नोच्यते सकल युगलं
लम्बन इति । अत्र तु पञ्चप्रकाराणि सर्वं युगलं । एवमपि यथाभूदित्युक्तं मनुष्या
यथाभूदनुष्टुप् तत्र तत्रावना तत्र च मान इति तूष्णामानयोरेव सर्वत्रगव प्राप्नोति ।

‘स्वलम्बना’वातेनायेन न सामान्य वक्ष्यते । तस्मात् सर्वत्रगाविनिर्वाणिका । *Akk* v 12

वैमर्षिक इत्यादी स्वयम् इत्यादयस्ति ‘स्वलम्बना’वातेन न सामान्यायेनो भवतः,
तस्मात् सर्वत्रगी इति । यथाभूदित्युक्तं मनुष्यामानी । न तु युगलान्वयस्मिन् । स्वलम्बन
वागन्त्यम् । एवमलम्बना द्विती । तस्मात् सर्वत्रगी । न चेत्सर्वत्रगी तत्र यो मर्त्येन
इत्यलम्बनी नो नर्तानन्दरी, परिगच्छी भावनाद्याविनिर्वाणिकम् । *Saka* p 457

[285] सर्वगोऽनुशयः कृत्स्नामनुशेते स्वधातुगः ।

स्वामालम्बनतो भूमिं स्वनिकायं त्वसर्वगः ॥^१

द्विविधाः खलु सर्वगाः । स्वधातुभूमिसर्वगाः, वि^(६)सभागधातुभूमि-
सर्वगाश्च । असर्वगा अपि द्विविधाः । सास्त्रवालम्बनाः, अनास्त्रवालम्बनाश्च ।
तत्र ते^२ येऽनुशयाः स्वधातुभूमिसर्वत्रगास्ते सकलामेव पञ्चप्रकारां स्वधातु-
भूमिमालम्बनतोऽनुशेरते । ये त्वसर्वत्रगाः सास्त्रवालम्बनास्ते स्वभूमौ स्वनि-
कायमालम्बनतोऽनुशेरते । दुःखदर्शण(न)प्रहातव्याः दुःखदर्शण(न)^(६)प्रहा-
तव्यमेव निकायं पाषट्पादनाप्रहातव्या माषनाप्रहातव्यमेवेति ॥

मालम्बनतश्च

[286] अस्वीकाराद्विपक्षत्वाधोर्ध्वभूमार्गगोचरः ।^३

मालम्बनतोऽनुशेरत इति वर्तते । किं कारणम् ? अल्पभूमिकस्या-
नास्त्रस्य च वस्तुनः 'अस्वीकाराद्विपक्षत्वा'च्च । आत्मदृष्टितृष्णाभ्यां हि
स्वीकृते वस्तुन्यनुशयोऽनुशयितुमुत्सहते । अना^(७)स्त्रवे ॥ वस्तुन्यूर्ध्वभूमि-
क(के) च प्रवृत्तिरेव सत्कायदृष्टितृष्णयोर्नास्तीति अ(न) तत्रानुशेरते ।

संप्रयोगिनि(णि) तु स्वस्मिन्नहीने संप्रयोगतः ॥^४

अनुशेरत इत्यधिकृतम् । यो येन धर्मेणानुशयः संप्रयुक्तः स तस्मिन्स-
ंप्रयोगिणि संप्रयोगतोऽनुशेरते पाषट्प्रहीणो भवतीति 'तु' शब्दो विधि-
नष्टि । त^(८)स्त्रेदमपि सिद्धं भवति—अनास्त्रवालम्बना विसभागधातुभूम्या-
लम्बनाश्च संप्रयोगत एवानुशेरते । सास्त्रवालम्बनाः स्वभूमायालम्बनतः
संप्रयोगतश्चेति ॥

कृतापुनरेतेऽनुशया उच्यन्ते ? तदुच्यते । प्रागाविष्कृतमेतत्प्रसङ्गागतं
न तु सुनिमित्तमित(ति) । तद्विधानां सूत्रगतं प्रदर्श्यते ।

[287] घात्रीवस्त्रमलन्यायैः सुचराम्बुचरकर्मः ।

ए^(९)तेऽनुशेरते यस्मात्तस्मादनुशयाः स्मृताः ॥

^१ सर्वत्रगा अनुशयाः सक्त्वामनुशेरते ।

स्वभूमिमालम्बनतः स्वनिकायमसर्वगा ॥ Ak v 17

^२ This ते is not required

^३ Cf. आनास्त्रवोर्ध्वविषया अस्वीकाराद्विपक्षतः । Ak v 18 ab

^४ Cf. येन च संप्रयुक्तस्तु स तस्मिन्संप्रयोगतः । Ak v 18 cd

स्वभूमिनिरोध एव निरोधालम्बनानां [V A, 4 Fol 106 b]
 (1) मिथ्यादृष्ट्यादीनामालम्बनम् । कामावचराणां कामावचरणि(नि)रोधः ।
 एवं यावद्वाग्रभूमिकानां भवाग्रस्यैव । मार्गालम्बनानां ॥ कामावचराणां
 सर्व एव स्वभूमिकाः क्लेशाः मार्गं आलम्बनम् । योऽप्यसौ रूपारूप्यप्रतिपक्षः,
 रूपारूप्यावचराणामप्यष्टभूमिकाणां(नां) मिथ्यादृष्ट्यादीनां नवभूमि-
 कोऽन्वयज्ञानपक्षो^१ मार्गं आल⁽²⁾म्बनः । किं पुनः कारणं मिथ्यादृष्ट्या
 निरोधः । परिच्छिन्न आलम्ब्यते, न मार्गेण ? तदुच्यते । 'हेतुत्वाद्धेतुभाव-
 तश्च ।' मार्गो हि परस्परहेतुकः,^२ न तु निरोध इत्यस्ति विशेषः ॥

अथ कस्माद्वागप्रतिवर्तमाना दृष्टिरील्लव्रतपरामर्शो च नानालम्बन-
 इत्यन्ते ? तत्रापदिष्यते—

[284] न रागः शक्त्यहेतुत्वान्न द्वेषोऽनपराधतः ।

न ⁽³⁾मानोऽतिप्रशान्तत्वाच्च भावत्वाद् दृशोऽपराः ॥^४

तत्र रागस्तावद्यचनाल्लवालम्बनः स्याद्विषाणाभिलाषप्रवृत्तत्वात्कुशल-
 धर्मच्छन्दयत्, न योगिणा(नां) धर्जनीयः^५ स्यात् । द्वेषोऽप्यपकारयस्तुष्टु-
 स्पद्यते, मोक्षस्तु सर्वदुःखोपरमादुपकारी । मानोऽप्यप्रशान्तत्वाद्भुक्तिलक्षणः,
 निर्मलास्तु धर्मास्तदपघातिनः । परामर्शो च यद्य⁽⁴⁾नाल्लवालम्बनो स्यात्तं
 सम्यग्दृष्टित्वं प्रतिपद्येयाताम् । तस्मात्पूर्वोक्ता एवानुशया निर्मलगोचराः ॥

अथैतेषामभ्यानवतेरनुशयानां कत्यालम्बनतोऽनुगते कति संप्रयोगतः ?^६

^१ ज्ञानव्यज्ञानपक्षयः पुनर्नवभूमिक — अनात्मव्यञ्जानान्तर चतुष्पत्ति-आकाशविज्ञान-
 विज्ञान-यायनभूमिक । स सर्व एव प्रथमध्यानभूमिराना एषा त्रयायामनुशयानालम्बनम् ।
 एव यावद् भवाग्रभूमिकानामिति । *Saks* p 461

^२ Cf वस्मानुत् स्वभूमिनिरोध एव तदगोचरावलम्बनम्, मार्गस्तु पञ्चभूमिकोऽपि
 नवभूमिकोऽपि वा तेषामालम्बनमित्यत्र हेतु दधेयति । 'आयो ह्यप्योऽप्यहेतुः' इति ।
 'अप्योऽप्यहेतुः' । पञ्चभूमिको धर्मज्ञानपक्षो मार्गोऽधरभूमिकस्योऽध्वंभूमिनस्य वा सप्तस्य
 विनिष्टस्य वा धर्मज्ञानपदान्तरस्यान्वयज्ञानपक्षस्यापि च मार्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि
 तस्यापवपज्ञानपदं नवभूमिको योग्यः । *Saks* p 461 See *Akb* in 52 cd

^३ Cf न रागस्तस्य वर्ज्यत्वाद् द्वेषोऽनपराधतः ।

न मानो न परामर्शो शान्तनुदधपभायन । *Ak* v 16

^४ न वर्जनीय रसादिनि । न प्राप्तिच्छेदेन ग्रहेय स्यादित्यर्थः । *Saks* p 462.

^५ य आलम्बनतोऽनुगते तद्वदप्यगम्यताऽनुचरतः... य नु तत्रयागन एवानु-
 धरेते ते नाप्यलम्बनानाल्लव्रतविगमनायभूयालम्बना अनुत्तवा इति । *Ibid*

[292] चलत्वादूर्ध्ववृत्तित्वादव्यापित्वाद्यथाक्रमम् ।^१

चला हि विचिकित्सा प्रतिष्ठार्थश्च ^(१)मूलार्थः । ऊर्ध्ववृत्तिरप्रतलक्षणे मानः, अधोलम्बनवृत्तीनि च मूलानि । न चैतौ क्लेशं पङ्क्तिज्ञानकायिकौ । तस्मादव्यापित्वाद्य मूलेषु व्यवस्थाप्येते ।

अव्याहृताः[३] तुष्णादुष्टिमानाविद्या इति यहिर्देशीयकाः, ध्यायिस्-
प्रोक्तेः ।^२ प्रयो हि ध्यायिनः—तुष्णादुष्टिमानोत्तरध्यायिमेदात् । सर्वे च
तेऽविद्यावशाद्भवन्तीति चत्वार्ये^(३)व इति ।

एतच्च न ते । कस्मा[४] ?

सूत्रस्यार्थापरिज्ञानाद्देहेतुर्ध्यायिचोदनात् ॥ -

या चाविदव्याहृता तुष्णा जविद्या प्रज्ञा चानतो विपाकजाऽपि सर्वाऽत्राव्याहृत-
मूलमिति शास्त्रमीश । *Abb v 20 d*

‘अव्याहृतमूलानि’ इति । अनेनान्याहृतमन्त्रेण केवञ्च तुष्णादविद्यामनसो विनोपिना इति दर्शयति । नच च अनिरक्लेदास्वभावाऽव्याहृतमूलमितिप्यते वैभाषिणः । ‘या चाविदव्याहृता तुष्णा’ इति । आस्वादनामप्रयुक्तस्य ध्यानाभ्यासपूरयत्तिकाऽं वा विमानादिषु सम्भवन । या चाविदविद्या रूपान्ध्यायत्वा कामधानी च मत्तयात्नप्राहदुष्टिमप्रयो-
गिणीनि । एव प्रज्ञा च या चाविदव्याहृता । अलना विपाकजाऽपि । कामधात्री विपाक-
जंवापिद्विद्विद्वन्स्यानिकनिर्माणितवप्रयुक्ता मत्तयात्नप्राहदुष्टिमप्रयुक्ता च रूपान्ध्यायत्वा
सर्वक्लेषामप्रयुक्ता प्रज्ञा । *Saks p 464*

^१ Cf इषोर्ध्ववृत्तेर्नातीश्रयी । *Abb v 21 a*

^२ Cf चत्वार्येवेति आहृताः ।

तुष्णादुष्टमानमोहास्ते ध्यायिप्रित्वादविद्या ॥ *Abb v 21 bcd*

आहृताश्च कार्यन्वाहृतमूलानां चटलि...अव्याहृता तुष्णा दुष्टिमानोऽविद्या च, ...
यस्मान् प्रयो ध्यायिनः, तुष्णादुष्टिमानोत्तरध्यायिनः । ते चाविद्यावशाद्भवन्तीति ।
Abb v 21 —

‘अव्याहृता तुष्णा’ इति । रूपान्ध्यायत्वात् । दुष्टिरपि तयोश्च कामधानी च
मत्तयात्नप्राहदुष्टिस्वभावा । अविद्याऽपि कामधात्री तत्प्रयामिन्धेव । रूपान्ध्यायत्वात्वेच
सर्वा । ‘तुष्णादुष्टिमानोत्तरध्यायिनः’ इति । य आस्वादनामप्रयुक्तध्यानध्यायी स तृतीयो-
त्तरध्यायी । यो ध्याननिषेधेण शास्त्रादि दुष्टिमुत्पादयति । स दुष्टपुत्तरध्यायी ।
मानोत्तरध्यायी च । मत्तेन मन्त्रेण साम्यदुष्टस्य ध्यानस्य नाभ्ये तथेति स मानोत्तरध्यायी । ...
ते चाविद्यावशाद्भवन्तीति ते च त्रयो ध्यायिनोऽविद्यावशादविद्यायोगात्तया भवन्ति ।
अतोऽविद्याऽव्याहृतमूलमिति । समापतितमात्रप्राप्ता च एता बन्धसमुदायाद्यवस्था
अव्याहृतानां धर्माणां मूलकारणमिति । *Saks p 464*

Cf. तस्य वृत्तया ज्ञायी ? अत्रि --द्विदुत्तरो ज्ञायी, तदुत्तरो ज्ञायी, पञ्चदुत्तरो
ज्ञायी नि । *Neth. p 76 Sec 1/4 p. 342*

‘सर्वेऽपि (१)निवृत्ताव्याकृता मत्ता ।’^१ समाधितमापद्युपहतत्वा[त्] न शक्नुवन्ति निवर्तयितुम् । कुशलास्तु धर्मा अव्याबाधफलत्वाद्विपाकं जनयितुमुत्सहन्ते ॥

[290] कामेव्यकुशलाः शेषाः^२

सत्कायान्तप्राद्वृष्टितन्त्रप्रयुक्ताऽविद्यावर्जिता श्लेशा कामधाताव कुशला , सव्याबाधफलनिवर्तकत्वात् ।

एव्य पुन कस्यकुशलमूलानि कति नेति ? तदु^(३)च्यते—

रागद्वेषतमास्यतः ।

ग्रीष्मेनाशुममूलानि पञ्चकारणयोगतः ॥^४

ये धर्मा अकुशलाश्चाकुशलमूलं च दर्शनभावनादेवाश्च पञ्चप्रकाराश्च^५ पञ्चविधानकायिकाश्च^६ त एधाकुशलमूलानीष्यन्ते ॥^७

किं पुनर्यथा[ऽ]कुशल(लानि) अनुशयाना मूलानि स्वस्येवमव्याहृता नामपि सन्तीति ? आह—

[291] अव्याकृतद्वयस्यापि ग्रीणि मूलानि तत्समा^८ ।

(६)अविद्या धीश्च तृष्णा च न काङ्क्षामानदृष्टय^९ ॥

“ग्रीणि अतथव्याकृतमूलानि, अव्याकृताऽविद्या तृष्णा प्रज्ञा” इति काश्मीरा ।^{१०} हेतुवर्धो हि मूलार्थः । अनिवृत्ताव्याकृता च प्रज्ञा हेतुत्वेन वर्तत इत्यसावव्याकृतमूलम् । विचिक्त्वा नाध्याकृतमूलम् । न च मान ॥

^१ एषाव्यावृत्तावस्तवमव एवाव्याकृता । किं कारणम् । क्लिष्टानां धर्माणां दुःखविप्लव स्यात् नञ्च तथोनास्ति परव्याबाधदेवभावात् । *Akb v 16 a*

^२ Cf गवास्तिवह्नुभा । *Ak v 19 d*

^३ Cf कामेव्यकुशलमूलानि रागप्रतिपक्षद्वय । ग्रीष्मेनाशुममूलानि । *Ak v 20 abc*
Sec Dhs 1058—1061

^४ इमं समूहं निराध मागन्वह्या भावनाहेयाश्च ।

^५ क्नु योव घाण विज्ञानाय मनाविज्ञानवाया ।

^६ कामधातो मरगम प्रतिपद्य सर्वो मागन्वहन् सत्कायान्तप्राद्वृष्टितन्त्रप्रयुक्ता दया वयम् । यदि अकुशलं चाकुशलस्य च मूलं तत्वाकुशलमूलमिदम् । *Akb v 20 bc*
Sec Dhs 1062 1070

^७ Cf तृष्णाविद्या अनिष्टमा । *Ak v 20 d*

कानि पुनस्तानि चत्वारि व्याकरणानि ? काश्च ताश्चतस्रः स्थितयः ? तदवद्योत्यते—

[294] एकांशार्यं विमज्जार्यं पृच्छार्यं स्थाप्यमेव च ।

मरणप्रसंगोत्कर्षजीमद्व्यान्यतादिनत् ॥^१

^१ तत्रैकाश्रयाकरणम्—किं (किं) यः कश्चिज्जायते सर्वोसौ मृ(म्रि)यते ? सोमिति वाच्यम् । अथ यः कश्चिन्म्रियते सर्वोसौ जायत इति ? विमज्ज व्याकृतं व्यम्—क्षीणस्त्रयो न (न) जायतेऽस्यः सर्वो जायते । किं मनुष्यो निशिरोऽथ हीन इति ? परिपृच्छथ व्याकृतं व्यम्—कानयिहृत्य पृच्छसि ? देवास्तिर्यगादीन्या ? यदि देवानारभ्य हीन इति वाच्यम् । अथ तिरस्त्रः श्रेष्ठ इति व्याकृतं व्यम् । किमन्यः स्फन्धेभ्यः पुत्रो वाऽन्य इति ? एष प्रश्नः स्थापनीयः^२, सदसतोरन्यानन्यत्वव्याकरणायोगात्^३, सपुष्पसौमन्यदौर्गन्ध्यव्या^(३)करणत् ॥^४

^१ Cf एकांशतो व्याकरण विमज्ज परिपृच्छथ च ।

स्थाप्य च मरणोत्पत्तिविशिष्टाहमाज्यतादिवत् ॥ *Ak* v 22

Also cf चत्वारो पञ्चव्याकरणाः । एकाव्याकरणीयो पञ्चो, विमज्ज व्याकरणीयो पञ्चो परिपृच्छा व्याकरणीयो पञ्चो, तपनीयो पञ्चो । *Digha* xxxiii i 11

एकसवचन एक विमज्जवचन पर ।

ततिय परिपृच्छस्य चतुत्प न ठापम ॥ *Ang* ii p ४6

^२ ^३ This whole passage (upto एष प्रश्न स्थापनीय) is almost identical with *Ak* v 22 The *Ak* begins—किं सर्वसत्त्वा मरिष्यन्तीत्येवाद्येन व्याकृतं मरिष्यन्तीति ।

^४ Cf एकसिवा पि सो षोड्धाद, मया धम्मा दसिता अनकसिका पि । *Digha* ix 33 Also cf न सो त्व सारिपुत्त मुकर एरुत्तेन व्याकातु । *Ang* L p 120

^५ Cf विमज्जपादो सो बहमत्य माणव, बाह्वेत्य एकसवादो । *M* sutta 99

^६ पञ्चविधा हि पुच्छा—अदिदुनोतया पुच्छा दिदुससन्दना पुच्छा, विमतिच्छदना पुच्छा, अनुगतपुच्छा वचनव्यवस्था पुच्छा । *Dhr* A iii 3

^७ *Ak* has सत्त्वद्रव्यस्याभावात् वभ्यापुवदयामयोस्तादिवत् ।

* The Kōśakara gives three other illustrations (of the four *prathana-nyāka* *ranas*) according to Bhadanta Rama, the *Ābhidharmikas* and the *Mahāsaṅghikas* See *Sak* pp 465-7

Cf अस्ति प्रश्न एकांतवचनीय सर्वो जातो मरिष्यति । यं भो इति । अथ सर्वे मृया जनिष्यन्त इति विमज्ज वचनीयमेतत् । प्रमुदितव्याति सीमत्तुत्प कुरालो न जनिष्यते इतरस्तु जनिष्यते । तथा मनुष्यत्राति अयसी वा न अयसी ? इत्यथ परिपृष्टे

॥ खल्वेषा घ्यायिनिस्त्वचोदनाऽव्याकृतमूलनिर्देशपरा (रा) । किं परा तर्ह्येषा (रा) ? योगिना त्रिपत्तिध्यानाधिभोक्षव्यावृत्तिपरेति पूर्वोक्तमेव साधु ॥^१

अथ यानि सूत्रे चतुर्दशव्याकृतवस्तुन्युक्तानि,^२ किं तानि कुशलाकुशल पक्षाव्याकरणादव्याकृत^(३)तयस्तुनि ?^४ नेत्याह । किं तर्हि ? स्थापनी यत्वात् ।

[293] प्रश्नव्याकरणाभ्याख्यचत्वारि वदतां वरः ।

शिष्यानां(खा) वादशिचार्थं स्थितीना च चतुष्टयीम् ॥

शीणि खलु कथावस्तून्याख्य^५ चत्वारि व्याकरणान्यवबुध्य^६ चतस्रश्च स्थितिरथगम्य^७ विगृह्य सभाया पञ्चभिरवयवैः^८ स्वपक्ष प्रतिष्ठाप्य धाद करणीयो नातोऽप्यथा इत्यत्र चि[V A, 5 Fol 107 b]^(१) निश्चयात् ॥

^१ The Kofakara does not disapprove the view of the Bahiradesiyaka See *LVPak* v p 43 n 1 2

^२ शाश्वतो लोक अशाश्वतो लोक इत्यवयवौ । *Sakv* p 465 See *M sutta* 63

^३ व्याकृतसवयवम वयन्युक्ते । *Sakv* p 465 For an allied controversy on the *drishti* being *avyakrta* see *Kv* xiv 8 —इदानीं व्याकृतकथा नाम होती । तस्य शिष्यावरिपरिपक्षनिव्याजमसात् चतुर्विध व्याकृतता अव्याकृत ति वृत् । दिट्ठिगत सत्सतो लोकोति लो वच्छ व्याकृतमेत ति सत्सतादिभावेन अव्यक्तता । यम पन इम विभाग अगृह्त्वा पुरिमाभावत विय दिट्ठिगत पि अव्याकृत ति रुद्धि सेट्ठपयापि अव्यक्तानञ्च उत्तर पक्षानञ्च । *Kv A* xiv 8

^४ Cf तौगिमानि भिषक्खे कथाकरयूनि । वतमानि तीणि ? अतीत वा भविष्ये भदान आरम्भ कथ कथ्य—एव अहोमि अतीतमदान नि । अनागत वा एव भविस्मिति अनागत मदान ति । एतर्हि वा भिषक्खे पञ्चपुण्य एव एतर्हि पञ्चपुण्य नि । *Ang* i p 197

Also cf अहञ्च न वामणि अतीत भदान आरम्भ दुस्सस्स समुदयञ्च अरथ गमञ्च देसेय्य अनागतमदान आरम्भ देसेय्य, अपि चाह इयेव नितिप्रो एत्थ च त निमिप्रस्स दुस्सस्स समुदयञ्च वरथममञ्च देहिम्मामि । *S* iv p 327

See *Addhāna katha Kv* xv 3

^५ V *infra*, *Ad karikā* 294

^६ V *infra*, *Ad karikā* 295

^७ The five *ayatanas* probably refer to *pratyāṅga*, *hetu* *drishta* *spanya* and *ayamāna* The *Asm* deals with various aspects of *vāda*, viz., *vāda vuttā hāya vāda-vāthāhāna*, *vādalambkāra vāda nigraha* and *vāda nīharana* वादाविष्टान यन्निष्टाय वा निष्ठान । यन्पत्तो द्विषयम् । साध्यं साधन च । साध्यं द्विषयम् । स्वभावा विपरस्व । साधनानि अष्टौ । प्रतिज्ञा हेतु इष्टान्त उपनय निगमनं प्रत्यर्थ अनुमानं आलापयन् । *Asm* p 105 The *Akk* does not refer to the *pañ ha ayy aya* (*vāda*) For the *āthā mukha-vāda* of the *Katha āthā* see *Points of Controversy* Prefatory notes pp xlviii and *Dhs A* i 6

कश्चिद्धि चादी स्थानास्थाने संभवासंभवाख्ये संतिष्ठते कश्चिन्न संतिष्ठते । प्रथमः कल्प्या(थ्यः), द्वितीयस्त्वकथ्यः । परिकल्पे संतिष्ठते, यः परिकल्पिते दृष्टान्ते दाष्टान्तिकार्थ(यै) प्रसाधके संतिष्ठते, स च कथ्यो यो न सन्तिष्ठते सोऽकथ्यः । (४) एवं प्रतिपदि ज्ञानवादितायां यः सन्तिष्ठते स कथ्यते । यस्तु न संतिष्ठते स दुर्मतिरकथ्यते ।

इदमिदानीं धक्तव्यम् । अय केनानुशयेन कस्मिन्वस्तुनि संयुक्तः ?^१ तत्र तावद्वस्तु क्षेत्रयस्त्वादपञ्चप्रकारम् ।^२ तदिह संयोगवस्तुघटितं वेदितव्यम् । त[द्व] द्विविधमाध्यात्म्यननैयम्येन प्रकारनैयम्येन च ।

तत्राध्यात्म्यननैयम्येन ता(५)वस्तुभिर्ज्ञानकायिकैरनुशयैः, रूपेष्वात्म्यनतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । ते च मनोधर्मायतने । एवं यावत्कायविज्ञानिकैर्यथाधिपयमालम्ब्यतः, तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । मनोविज्ञानकायिकैर्द्वाविंशस्वायतनेष्वालम्ब्यतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । इत्याध्यात्म्यननियमः ।

प्रकार(६)नैयम्येन तु दुःखदर्शनप्रहातयैः सर्वत्रयैः पञ्चसु तिकायेष्वालम्ब्यतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । असर्वत्रयैस्तु स्यनैकायिकेष्वालम्ब्यतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः^३ । इत्येवं सर्वत्र यथासंभवं धक्तव्यम् ॥

अथेदानीमसीतानागतप्रत्युत्पन्ननैयम्येन^४ फः पुद्गलः कस्मिन्वस्तुनि फतमेनानुशयेण(न) सं(७)युक्तः ? तदिदमुद्गाध्यते—

^१ Cf. ब्रह्म पुद्गलस्य षोडशयो यस्मिन्नालम्बने अनुशेते स तेन तस्मिन् संप्रयुक्तः । इदं तु वक्तव्यम् । अतीते न कस्मिन् पावत् प्रत्युत्पन्ने न कस्मिन्निति ?... *Akb.* v. 22.

See *Jps* p 19 and *Yogasūtra*, iv. 11.

^२ पञ्चविधवस्तु । रत्नभाववस्तु । यथोक्त—“यद्वस्तु प्रतिलम्ब्य समवायगतं स तेन वस्तुना” इति । आलम्ब्यवस्तु । यथोक्त—“सर्वपर्यन्तेषां ज्ञानेन यथामतिवृत्तिः” । संयोगवस्तु । यथोक्त—“यस्मिन् वस्तुनि अनन्य संयोजनेन संप्रयुक्तं प्रतिषमयोजनेनापि तस्मिन्” इति । हेतुवस्तु । यथोक्त—“सर्ववस्तुषां परमं वचनं ? सत्यं वा परमं.” इति । परिग्रहवस्तु । यथोक्त—“क्षेत्रगृहवस्तु” इति । *Akb.* II 55. See *Saks.* pp. 21-22.

^३ See *Asm.* pp. 33, 44 and 51.

^४ इयमसीत वस्तुतीतानि विमर्शमतीतपरीक्षा । उत्तराग्रनिष्कलक्षणतोऽपि हेतुफलोपयोगतोऽपि सन्नैराव्यवधानवाराधितमतिचान्तितोऽपि हेतुपरिरहविनाशतोऽपि फलरक्षणभावाभावतोऽपि स्मरन्वलयनिमित्ततोऽपि अवेद्यमन्तेजनमित्ततोऽपि उन्नेयाव्यवधाननिमित्ततोऽपि अतीत द्रष्टव्यम् । सर्वेषामेव देयः । प्रवर्तकप्रमाभिनिवेशात्प्रावर्तयम् ।

इयमनागतः^५ हेतौ मयानुत्पन्नोऽपि अव्यवस्थलक्षणतोऽपि हेतुक्रान्तापयोगतोऽपि

कश्चिद्धि चादी स्थानास्थाने संभवासंभवाख्ये संतिष्ठते कश्चिन्न संतिष्ठते । प्रथमः कथ्यः (थ्यः), द्वितीयस्त्वकथ्यः । परिकल्पे संतिष्ठते, यः परिकल्पिते दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकार्थः (र्थः) प्रसाधके संतिष्ठते, स च कथ्यो यो न सन्तिष्ठते सोऽकथ्यः । ^(५)एवं प्रतिपदि ह्यनवादितायां यः सन्तिष्ठते स कथ्यते । यस्तु न संतिष्ठते स दुर्मातिरकथ्यते ।

इदमिदानीं धकव्यम् । अय केनानुशयेन कस्मिन्वस्तुनि संयुक्तः ?^१ तत्र तावद्वस्तु क्षेत्रयस्त्वाद्विषयप्रकारम् ।^२ तदिह संयोगवस्थधिगतं वेदितव्यम् । त[द्] द्विविधमाश्रयालम्बननैयम्येन प्रकारनैयम्येन च ।

तत्राश्रयालम्बननैयम्येन ता^(५)वक्ष्यश्रुविज्ञानकायिकैरनुशयैः, रूपेष्वा-लम्बनतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । ते च मनोधर्मायतने । एवं यावत्कायविज्ञानिकैर्यथाविषयमालम्बनतः, तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । मनोवि-ज्ञानकायिकैर्द्वादशस्वायतनेष्वालम्बनतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । इत्याश्र-यालम्बननियमः ।

प्रकार^(६)नैयम्येन तु दुःखदर्शनप्रहातव्यैः सर्वत्रगैः पञ्चस्तु निकायेष्वा-लम्बनतः संयुक्तः । तत्संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः । असर्वत्रगैस्तु स्यनैकायिकेष्वा-लम्बनतः । संप्रयुक्तेषु संप्रयोगतः^३ । इत्येवं सर्वत्र यथासंभवं धकव्यम् ॥

अथेदानीमतीतानागतप्रत्युत्पन्ननैयम्येन^४ कः पुद्गलः कस्मिन्वस्तुनि कतमेनानुशयेण(न) सं^(७)युक्तः ? तदिदमुद्गाध्यते—

^१ Cf. कस्य पुद्गलस्य योऽनुगमो यस्मिन्नालम्बने अनुगमे स तेन तस्मिन् संप्रयुक्तः । इदं तु वक्तव्यम् । अतीते न कस्मिन् यावत् प्रत्युत्पन्ने न कस्मिन्निनि ?... *Akb.* १. 22.

See *Jpf* p 19 and *Yogasūtra*, iv. 11.

^२ पञ्चविधवस्तु । स्वभाववस्तु । यथोक्त—“यद्वस्तु प्रतिलब्धं समन्वागमतं स तेन वस्तुना” इति । आलम्बनवस्तु । यथोक्त—“सर्वपर्यक्षेया ज्ञानेन यथावन्निबन्धि” । संयोगवस्तु । यथोक्त—“यस्मिन् वस्तुनि अनुनयः संयोजनेन संप्रयुक्तं प्रविषमयोजनेनापि तस्मिन्” इति । हेतुवस्तु । यथोक्त—“सर्वस्तुवा. धर्मा. जनये ? सर्वज्ञा धर्मा.” इति । परिग्रहवस्तु । यथोक्त—“क्षेत्रगृहवस्तु” इति । *Akb.* 11 55. See *Sokr.* pp. 21-22.

^३ See *Atm.* pp. 33, 44 and 51.

^४ वयमतीतं वत्पतीतानि विमर्शमतीतपरोक्षानि । उत्तरप्रतिफलक्षयप्रतीतिरिति हेतुफलो-पयोगतोऽपि भवत्येवमवदानवारिवयमतिवर्तितोऽपि हेतुपरिग्रहविनागतोऽपि फलस्वरक्षण-भावाभावनोऽपि स्मरमवयवनिमित्ततोऽपि अवेक्षणभवेजनिमित्ततोऽपि उपेक्षाव्यवदाननिमित्त-तोऽपि अतीतं द्रष्टव्यम् । सर्वेषामेवदेव । प्रवर्तकत्वाभिनिवेशाव्यावर्तयम् ।

वयमनागतं^५ हेतौ सत्यनृपप्रतीतिरिति अतएवस्वरक्षणतोऽपि हेतुफलानुपयोगतोऽपि

[296] मानप्रतिधराणाः स्वलक्षणकेशाः सद्वस्तुविषयत्वात् ।

जाता यत्राप्रहीणाश्च संयुक्तस्तत्र वस्तुनि ॥^१

एते हि मानप्रतिधराणाः स्वलक्षणकेशाः सद्वस्तुविषयत्वात् । सामान्यलक्षणकेशास्तु दृष्टिरिचिविस्त्याद्याः । अत एते मानादयोऽतीनाः प्रत्युत्पन्नाश्च यस्मिन्वस्तुन्युत्पन्ना न च प्रहीणास्तस्मिन्^(२)स्तुनि तैः सम्युक्तो घेदितव्यः । नह्येतैः सर्वस्य सर्वत्रोत्पद्यन्ते स्वलक्षणकेशत्वात् ॥^२

सर्वत्रोत्पद्यमानावाप्तयूपस्थानतोऽपि हनुस्त्वभावामावनोऽपि अभिनन्दनासर्वत्रोत्पन्नमित्यतोऽपि अभिनन्दनास्यवदानमित्यतोऽप्यनागतं द्रष्टव्यम् । *

अथ प्रत्युत्पन्नं * । उत्पन्ननिवृत्त्यनयोऽपि हनुस्त्वोपयोगादुपयोगतोऽपि सर्वत्रोत्पद्यमानं पुरस्त्वानतोऽपि अतीनानागतभावमित्यतोऽपि कारित्रप्रत्युत्पस्थानतोऽपि प्रत्युत्पन्नं द्रष्टव्यम् । ** *Abh* p 21

Also see—अपि च अनिवार्यहेतुपञ्चयविषयमतीत, निवृत्तिहेतुविषयमनिवृत्तिपञ्चयविषय पञ्चुत्पन्नं, उभयविषयममगत् अभिमानं । सर्वत्रोत्पन्नं वा पञ्चुत्पन्नं, ततो पुन्ये अनागतं, पच्छा अतीतं । ** *Vm* xiv 191 See *VmT* pp 496-7 and *Dhs* 1038-40

The terms *pachchuppanna* and *appanna* are explained as below —

पञ्चुत्पन्नं च नामेतं त्रिविधं—उत्पन्नपञ्चुत्पन्नं तत्तत्तिपञ्चुत्पन्नं यद्वापञ्चुत्पन्नं च । तस्य उत्पादद्विगममगत् 'सत्पन्नपञ्चुत्पन्नं' । एकद्विगमनिवारपरिपाप 'मल्लतिपञ्चुत्पन्नं' । ** एव ताव भविष्यमाणत्वा । सप्तममगत् पन 'एवमल्लति अद्वयमल्लती' नि इ तान्निवो वत्ता 'उदक अतिरक्मि' वा गन्धं याव तीर अकल्लददक' वा न विणमादनि अय एवमल्लति नाम, इ इदो पवनवारा अगममनि नामा' नि वत्ता तदुभय मल्लतिपञ्चुत्पन्नं नामा' नि वदन्ति । एवमवगच्छिन्नं पन यद्वापञ्चुत्पन्नं नाम । *Dhs A* vi 19 21

उत्पन्नं हीनी ति वत्तमानं भूतापगत-आशामकतं भूमिलज्जवसेन उत्पन्नं नाम अनेरत्तं भेदं । तस्य सत्त्वं ति उत्पादद्वारा मल्लमल्लिगत्तं वत्तमानुत्पन्नं नाम । आरम्भगतं अनुभविता निवृत्तं, अनुभूतापगतमगत्तं भुगत्तापगतं उत्पादद्वारा वत्तमानुत्पन्नं निवृत्तं, हृत्तापगतमल्लं, मल्लमल्लं च अनुभूतापगतं नाम । यानि तस्य तानि पुन वदन्ति 'अमल्लती' ति एवमल्लिगत्तं नूनं वत्तं अमल्लं अतीतं ति समानं अज्जा विहारं पटिवाहिता अमलो विताकाओवत्तं वत्ता इतिमा, तदा वत्ताया च विहार अनुत्पन्नं ति समानं एव वत्ताया एवमल्लं उत्पादद्वारा ओवत्तामल्लुत्पन्नं नाम । तस्य तस्य भूमिगु अगममल्लं अनुत्पन्नं भूमिलज्जुत्पन्नं नाम । 'भूमि' ति विजयवत्तं आरम्भगतं तदुत्पन्नं पञ्चवत्तं । भूमिलज्जं नाम तेषु सत्त्वं उत्पन्नं विजयवत्तं । *Dhs A* iii 42-44

* Cf सामान्यलक्षणं स्वार्थ-पञ्चुत्पन्नं ।

यथापञ्चाऽऽतीनास्ते तस्मिन्वस्तुनि गन्तु ॥ *Abh* v 23

* Cf सर्वत्रोत्पन्नं इति विज्ञेयं । सर्वत्रोत्पन्नं सर्वत्रोत्पन्नं, सर्वत्रोत्पन्नं, सर्वत्रोत्पन्नं

[297] अज्ञातैर्मात्र(न)सैरेतैः सर्वत्रान्यैः स्वकाधिकैः ।
सर्वत्राज्ञैस्तथा शेषः संयुक्ता स्कन्धसन्ततिः ॥^१

यथा प्रहीणा इति चर्तत(ति) । यस्य खलु योऽतीतः क्लेशप्रकारः प्रहीणोऽनागतोऽपि । अतो ये मानरागादयो नागता न प्रहीणास्तैः सर्वस्मिन्^(१)यधिके वस्तुनि संयुक्तः । तदालम्बनानामुत्पत्तिसंभवात्मानसानां च त्रैपञ्चविपयत्वात् । अतोऽन्यै रागादिभिरनागतैरणा(ना)गत एव वस्तुनि संयुक्तोऽतीतैरतीत एव प्रत्युत्पन्नैः प्रत्युत्पन्न एव । मानसेभ्यो हान्ये पञ्चविज्ञानकायिकाः । ततः सिद्धं भवत्यतीतप्रत्युत्पन्नैरपि मानसैरस्याधिकेऽपि वस्तुन्यप्रहीणैः सं[*V. B.*, 6. *Fol.* 108 a]⁽¹⁾युक्तः स्यान्न च केवलं मानसैरेषानागतैरेभिः सर्वत्र । किं तर्हि ? पञ्चविज्ञानकायिकैरपि अनुत्पत्तिधर्मिकैस्तु पञ्चविज्ञानकायिकैः सर्वत्र त्रैयधिकैर्वस्तुनि संयुक्तः, तद्विषयस्यातीतानागतप्रत्युत्पन्नत्वात् ।^२ सामान्यक्लेशैस्तु दृष्टिविचिकित्साऽविद्याएवैकैयधिकैरपि सर्वस्मिन्त्रैयधिके वस्तुनि संयुक्तः, तेषां सामान्य⁽²⁾क्लेशत्वाद्यापदप्रहीणा इत्यनुवर्तते ।

कथं पुनर्गम्यतेऽतीतादिषु वस्तुषु रागादय उत्पद्यन्ते तैश्च तत्र संयुक्तो भवतीति ? सूत्रादेव हि । मगधतोक्म्—“अयश्छन्दरागस्थानीया धर्माः । अतीताश्छन्दरागस्थानीया धर्माः, अनागतप्रत्युत्पन्नाः । अतीताश्छन्दरागस्थानीयान्धर्माग्रतीत्योत्पद्यते च्छन्दः । उत्पन्ने च्छन्दे संप्रयुक्तस्तेधर्म⁽³⁾।

ननेरादय दृष्टिविचिकित्साऽविद्या । *Akb* v. 22.—‘स्वलक्षणक्लेशादय’ इति स्वलक्षणं सुखवेदनीयादि वस्तु । तत्र रागः सुखवेदनीयमेव वस्तुवालम्ब्योत्पद्यते इति स्वलक्षणक्लेश इत्युच्यते । तेन सुखवेदनीयेन वस्तुनालम्ब्यमानेनोन्नतिर्भवतीति मानोऽपि स्वलक्षणक्लेशः । तथा दुःखवेदनीय वस्तुवालम्ब्य प्रतिष उत्पद्यते इति प्रतिषोऽपि स्वलक्षणक्लेश इत्युच्यते । ‘सामान्यक्लेशादय दृष्टिविचिकित्सादय’ सामान्या. सामान्येन वा क्लेशा सामान्यक्लेशा । एते ह्यविशेषेण सुखवेदनीयादिके वस्तुन्युत्पद्यन्ते इति । अतस्तदालम्ब्योत्पन्ना सामान्यक्लेशा इत्युच्यन्ते । *Sak* p. 467. *V. supra*, p. 240, n. 4

१ Cf. सर्वत्रानागतैरेभिर्मानसैः स्वाधिके परैः ।

अर्जः सर्वत्र दोषैस्तु सर्वैः सर्वत्र संप्रतः ॥ *Ak* v. 24.

२ ‘तैरनुत्पत्तिधर्मिभिः सर्वत्र वस्तुनि त्रैयधिके संयुक्तः ।’ एते ह्यनुत्पत्तिधर्मिनोऽनागत एवाध्वन्यवतिष्ठन्ते । एषा चालम्बनानि मचरन्ति । समग्रयोषा हि क्लेशा सुखवै-
रानन्दनृत्पत्तिधर्मिणो विषयामिमुखा एवावनिष्ठन्ते । तथा ह्यनुत्पत्तिधर्मिनो नैवालम्बन-
मालम्ब्योत्पद्यन्ते इति । अत्र वेपाञ्चिकदालम्बनमनीनम् । वेपाञ्चिकदत्तमानम् । वेपाञ्चिक-
दनाग्न भवति । न ह्यालम्बनानुत्पत्ति एव तेषामनुत्पत्तिः । किं तर्हि ? प्रत्ययधर्मत्वात् ।
अवस्थाकृतं हि सामर्थ्यं न द्रव्यकृतमिति सिद्धान्तः । *Sak*. १. 468.

यंकव्यो न विसंयुक्तः ।^१ तथा—“यस्मिन् रूपेऽतीतानागतप्रत्युत्पन्ने उत्पद्यतेऽनुनयो वा प्रतिघो वा ।^२ इत्येवमादि ।

कः पुनरत्र संयुज्यते ? यदा शून्याः^३ सर्वसंस्काराः, नित्येन ध्रुवेन (ए) शाश्वतेनाविपरिवर्तितधर्म(मै)शात्मनाऽत्मीयेन^४ वा ? तथोक्तम्—“अस्ति कर्मास्ति विपाकः कारकस्तु नोपलभ्यते य इमांश्च स्कन्धान् प्रतिनिक्षिप्यान्याद् स्कन्धान् प्रति^(४)संदधातीत्यन्यत्र धर्मसंकेतात्”^५ इति विस्तरः ।

^१ The Sarvāstivādin quotes a similar *śloka* against the Sāvitrivādin न वतम्ब 'अतीत अल्पि अनागत अत्वी' ति ? आमन्ता ।

मनु कुत भगवता—“य किञ्च भिन्नत्वे रूप अतीतानागतपञ्चुप्यसं...या काचि वेदना... विज्ञाण...अयं बुञ्चति विज्ञाणवसन्धोति ।” [S III, p 47.] अत्येव सुतन्तो ति ?...तेन हि अतीत अल्पि अनागत अत्वी ति । Ks. I 1.

Cf अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदादमर्णाम् ।

नास्त्यस्य सम्भवः । न चास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन सम्भवन्त्य कय निर्वाति-
प्यन्ते वासना इति । अतीतानागत स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदादमर्णाम् । भविष्यद्वर्तितकमना-
गतम् । अनुभूतव्यक्तिकमतीतम् । स्वय्यापारोपहृद वर्तमानम् । त्रय चैतद्वस्तु नान्त्य
होयम् । यदि चैतत्स्वरूपतो नामविषयध्वे विविचय ज्ञानमुदपत्स्यत तस्मादतीतानागत स्वरू-
पतोऽस्तीति । *Yoga bhāṣya*, IV 12

^२ Cf. “यपञ्चेति अतीतानागतपञ्चुप्यसं चक्खुविञ्जोप्य रूपमारब्धम्...” Quoted in *Netti*, p 38.

^३ ‘मुञ्जो लोको मुञ्जो लोको ति भन्ते बुञ्चति । कितावता नु खो भन्ते मुञ्जो लोको ति बुञ्चती ति ?’ ‘यस्मा खो आनन्द मुञ्ज अत्तेन वा अत्तनियेन वा तस्मा मुञ्जो लोको ति बुञ्चति ।’...S IV, p. 54

...परमत्वेन हि सत्त्वानेव सत्त्वानि वेदक कारक निम्बुत-गमकाभावतो मुञ्जानी ति वेदितव्यानि । *Vm.* XVII. 90.

शून्यतालक्षण वतमत् । तेषु तस्य अभावः । तेषु अभाव वतम । स्कन्धधातवा-
यनेषु नित्यध्रुववृत्त्याविपरिवर्तितधर्मरिपातमीयाभावः । अनन्त नयेन तेषां शून्यता । *Aśm* p. 40

^४ अनात्मलक्षण वतमत् । यथाऽऽत्मवादे स्थितस्य आत्मलक्षणस्य स्कन्धधातवायतनेषु तन्लक्षणस्याभावः । स्वन्धधातवायतनेषु आत्मलक्षणाभावात्तामुपादाय । इदमुच्यते अनात्म-
लक्षणम् । एतद्विषयध्वोक्तं भगवता सर्वे धर्मा अनात्मन इति । *Ibid*

^५ See *LVPak.* v p 59, n 3 Quoted in *Akb.* III 182, B *Pañjikā*, IX 73, Tr *Pañjikā*, p. 11.

Cf स च तथामनस्य हेतुप्रत्ययसमुच्चनं धर्मदेवनामकरेत् । नात्र वरिचदात्मा वा एतेषो वा जीवो वा वृद्धलो वा यं करोति प्रणिषवेदकते इति सूत्रनाममभिप्रायानां माया-

तत्र प्रतिसमाधानम्—‘संयुक्ता स्कन्धसन्ततिः ।’ स्कन्धसन्ततो हि स्कन्धलक्षणसन्तानैकत्वाभिमानात्, संवृत्या सत्त्वसंघातिरित्यदोषः ॥^१

धयात्पुनरेतस्मात्—

[298] द्वयमेवात्र निष्पन्नं तृतीयं तूपचारतः ।

यस्तुसंयोजनाख्यं द्वयं परमार्थतो विद्यते सत्त्वाप्यस्तु तृतीयोऽर्थः संवृ^(५)त्या विद्यत इति ।^२

धर्मतामसंक्षेपधर्मतां प्रवृत्तिप्रभास्वरतां सर्वधर्माणामवतरत्यादिबुद्धान्सर्वधर्मानामिदं दृष्टवात्य-
धिमुच्यते ।*** *Tathāgata-kāla-sūtra*. (Quoted in *Sikshā*, p. 172.)

Also cf. दुक्लमेव उप्पज्जमानं उप्पज्जति, दुक्लमेव निदग्गमानं निदग्गति ।
J. II. p. 17.

विष्णु सत्तो ति पच्चेसि । मारदिट्ठित नु ते ।

मुद्धसद्धारपुञ्जोयं । मयिष सत्तूपलम्भति ॥

दुक्लमेव हि सम्भोति । दुक्लं तिट्ठति वेति च ।

नाञ्जनं दुक्ला सम्भोति । नाञ्जं दुक्ला निदग्गति ॥ J. I. p. 135.

दुक्लमेव हि, न कोचि दुविवनो, कारको न, निरिया च विज्जति ।

अतिय निम्भुति, न निम्भुतो पुमा, मग्गमरिय ममको न विज्जति । *Vm. xvl 90*.

The *Abhidharma-mūla-sikṣā* gives the following comment :—

“यथापि भङ्गसम्भारा होति सद्दो रणो इति ।

एवं सन्धेसु सन्धेसु होति सत्तोति सम्भुतीति ॥” [J. I. p. 135.]

—यदि पुणसो न विज्जति क्वं सारम्मणता सिया ति ? अविज्जमानस्तोपि आरम्म-
णस्त गहणतो । अविज्जमानमपि हि परिवर्णित लोकसञ्ज्ञातं वा विज्जमानं वा समावभूतं
आरम्मण गहेत्वा वा उप्पज्जनतो सारम्मणता वुत्ता । सियारम्मणता ति हि वचनं चित्तचित्त-
सिकानं आरम्मणेन विना अप्पवत्तिम्मवेव सीयेति न तेहि पत्तिरत सारम्मणस्म विज्जमानतं
धाति । अय मसत्तामंलनविनिम्मुत्तस्म अतियत्तापटिसेपो सव्वया अनुवतन्तानं विनिच्छपो ।
A. Mūlāpikā. p. 131. V. *infra*, *Ad. kārikā* 306.

^१ Cf. नास्मासि

कीदृश अस्मा य इमाप्रतिषिधत्यन्यादयं स्वन्धान् प्रनिमन्दधातीति परिवर्त्यने । ॥
तादृशो नास्त्यन्तर्गोपारपुण्य । एव तूयम भगवन्—‘अस्ति वरं...धर्मेसवेनान् ।’...कीदृश-
स्तस्यात्मा न प्रतिषिध्यते ?

स्वन्धमाश्रन्तु बलेऽधर्माभिर्संहृतम् ।

यदि तु स्वन्धमाश्रमेवास्मैयुपचरामते तस्याप्रतिषेधः । *Abb. III 18 ab*.

^२ Cf. बुद्धान पव द्वे यथा सम्भुतिरथा परमदयसा च । तस्य सत्तो पोषो देवो
वत्ता ति आदिवा सम्भुतिरथा नाम । अनिचं दुक्कं अनत्ता धन्धा धानुयो आपवतानि

कुत पुनरेतद् द्वय परमार्थतो निघते ? तदुच्यते —

सदसदेतुनो यस्मान्मध्यस्थैश्च परिग्रहात् ॥

शुभाशुभफल कर्मनैयम्याद् शुखदोषफलनियम्यता (ता) । किञ्च, 'मध्यस्थैश्च परिग्रहात्' मध्यस्था उच्यन्ते वीतफलेशा । तै शुभ च शुभतो ऽशुभ चाशुभत, शुभाश्च शुखत दोषाश्च दोषत परिगृहीता^१ । तत्फल चेष्ट मिष्टत परिगृहीतमनिष्ट चानिष्टत । इति सिद्ध द्वय परिनिष्पन्न^२ तृतीय सूचचारत इति ।

युक्तं तावदिदम् । यद्विद् प्रत्युक्तं यस्तुहेतुप्रत्ययात्प्रतीत्योत्पन्न परमार्थतो विघते^३ प्रत्यात्मयेदानीयत्वात्, सद्दालम्बनाश्च रागादय द्रव्यव सन्तीति । यत्पुनरिदमुक्तमतातानागते यस्तुनि ज्ञेय^(४) किञ्चैतनुशयै सयुक्त इति तदेतत्सा हसमाहायुक्पिन्मात्रम् । क पुनरेतदतीतानागतादि द्रव्यतोऽभिप्रायश्च तीत्याहामिधार्मिका ॥^३

सनिपट्वाता सम्मप्यत्राणि नि आहिका परमत्यक्त्वा नाम । पकित्या एन पठम एव परमत्यक्त्वा कथन्तस् दमना नूलाकारा होनि तस्मा बुद्धा पठम सम्मुक्तिक्य कथन्ता पि सच्चमेव समावमेव यमुसा व कथन्ति परमत्यक्त्वा कथन्ता पि सच्चमेव समावमेव यमुसा व कथन्ति ।

दुवे सच्चानि अकलामि सम्बुद्धो वरता वरी ।

सम्मुनि परमत्यक्त्वा ततिप मूलम्भति ॥

सकेतवचन सच्च लोकसम्मुक्तिवरण ।

परमयवचन सच्च सम्मान भूतलक्षण ति ॥ D gha A ix. 49

For a discussion on the terms *paramattha* and *saccha* see *Points of Controversy* pp 371—4

For the Mahayanist definitions of *paramartha* and *samvrttatya* see B Pany ka ix. 2 *Madhyamakasastra* vi 23 25 *Madhyamakarika* xxiv 8

On *parinirvāṇa* see *Trisvabhāvanirdeśa* 3, *Points of Controversy* pp 39-6

^१ The Mahayanists hold the opposite view — तदुपरिगतं च प्रतीयतमूलप्र वस्तुरूप समुनिरुच्यते । तत्रैव लोकावनिमलपि यमिरीयते । B Pany ka ix. 2

^२ The Kōśakara initiates a long discussion on this controversy and gives the Va bhāṣhika view as below —

इति अनिरूपितानागतमनमृच्यन्त्यव न । यद्यस्ति सवनागानि वान्स्काराणा गावत्तव प्राप्नोति । यद्य नास्ति । कथं तत्र तत्र वा सयुजना भवति विनपुक्तो वा । न सत्काराणा गावत्तव प्रतिज्ञायने बंधाधिक मस्तृन्त्यवयागात् । प्रतिपाद्यतु विनाद सवनागानि लोकावनि

उक्तं हि भगवन् — अतीतं च भविष्यं च नाभविष्यन्न श्रुतानागवाक्योऽतीते कान्तानागविषयम्

चत्वारः खल्विह प्रवचने वादिनः । कतमे चत्वारः ? तदपदिश्यते—

[299] सर्वमस्ति श्रदेशोऽस्ति सर्वं नास्तीति चापरः ।

अव्याकृतास्तिवादीति चत्वारो वादिनः स्मृताः ॥^१

तत्र सर्वास्ति^(१)वादा(द)स्याध्यत्रयमस्ति स ध्रुवत्रयमिति । विमज्ज-
वादिनस्तु^२ द्वाष्टान्तिकस्य च प्रदेशो वर्तमानाध्यसंशयः । वैतुलिकस्य अयोग-

इयात्

“इयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पादना” इत्युक्तम् । “अस्ति वा अतीतानागतं तदालम्ब्य
विज्ञानं इयं प्रतीत्यं न स्यात् ।”

सद्विषयात्

सति विषये विज्ञानं प्रवर्तते नास्ति । यदि चातीतानागतं न स्यादात्मन् विज्ञानं न
स्यात् ।^३

कलात् ।

यदि नातीतं न स्यात् पुमानुस्य कर्मणं कर्मापत्त्या च न स्यात् ।^४ तस्मात्सर्वेषां
तीतानागतमिति चेन्नविद्या । अवश्यं च कस्मैतत्सर्वास्तिवादेन सताम्बुपगन्तव्यम् । *Akk*
v 25 ab

For a detailed exposition of the arguments between the Vaibhāṣika
and the Sautrāntikas on the question of Śrāvastivāda, see Stcherbatsky
The Central Conception of Buddhism, pp 76—91 (Appendix i), *LVP Ak.* v pp
49—66 For the वैकल्याणवादिसम्प्रदाय, see *Bodhicaryasatara-pañjika*, ix 143-150
For the earliest reference to this topic in the Pali literature, see *Poṭṭhapāda-*
sutta (*Digha* ix. 50—53)

This controversy is recorded in the *Kathavatthu*, i 6-8

—इदानीं सम्प्रत्यक्षं ति वादक्या नाम ह्येति । तस्य यम ‘यं विञ्चि सर्वं अतीतानाग-
तवत्तुल्यं —ये— अयं वृत्तानि रूपरूपिणी ति आदिवचनयोः सम्ये पि अतीतादि भेदा धम्मा
संघतमात्रं न विग्रहन्ति तस्मात्सम्यं अस्ति येन नामा नि लडि, सेय्यथापि एतरहि सम्प्रति-
पादानं । समं लडिक्किमोपगतं सम्प्रत्यक्षं पुच्छा तरुवादिस्स । *KbA* i 6 On ‘सर्वं
अस्ति’ see *Points of Controversy*, pp 375—7

१ Cf तदस्तिवादात् सर्वास्तिवादा इष्टाद्वयविषया । *Ak.* v. 25 cd.

२ ये तु किञ्चिदस्ति यत्प्रमुलप्रमदतकं चारीनं कर्म, किञ्चिन्नास्ति यद्वत्तकम्-
तीतानागतं चेति विमज्जं अस्ति तं विमज्जवादिनः । *Akk* v 25 cd

This view, attributed to the Vibhajjavādins, is referred to in the *Kathā-*
vatthu —अतीतं न भवति ?

एवञ्च अस्ति एवञ्च न भवति ।

३ ‘वि अस्ति वि न भवति ?’—अतीता अविपक्वविषया धम्मा ते अस्तीनि ?

शून्यतावादिनः^१ सर्वं नास्तीति । पौद्गलिकस्यापि^२ अघ्यावृतमस्तुवादिन
पुद्गलोऽपि द्रव्यतोऽस्तीति ।

अत्र पुन

[300] एभ्यो यः प्रथमो वादी भजते साधुतामसी ।

तर्कामिमानिनस्त्वन्ये^३ युक्त्यागममहिष्कृताः ॥

यः खल्वेव प्रथमो वादी सर्वास्तिवादाख्यः, एष खलु युक्त्यागमपोषणा
भिषायित्वात्सद्वादी । तदग्रे वादिनो वार्थान्तिकवैतुलिकपौद्गलिका न
युक्त्यागमभिषायिनः, तर्कामिमानिनस्ते । मिथ्यावादित्वादेते लोकायतिक

आमन्ता ।

अतीता विषयविपाका धम्मा ते अतीति ? न हे व वत्तव्य ।

अनागता उप्पादिनो धम्मा ते अतीति ? आमन्ता ।

अनागता अनुप्पादिनो धम्मा ते अतीति ? न हे व वत्तव्ये । *Kv* 1 8

—इदानी एवञ्च अतीति इति वाचा नाम होती । तत्र ये एकञ्च अतीति अतीति

मञ्जति, सेय्यया पि वत्तसपिका । अत्र हि स्त विषयायो विषयविपाका अस्ति, विषय-
विपाका नतीति । *Kv* A 1 8

From this it would appear that the Kassapikas are vibhajjavādins
The Sāhavaravādins too claim to be vibhajjavādins —विभज्यवादी भन्ते समा-
सम्बुद्धोति ? आग महाराजा ति । *Vinaya* A 1 p 61 Also see विमज्जवादि
महाल लोकाहेत्वा *Vn* xvii 25

Cf 'राज्यं वाहं किमेतं अदानं नामा ति ? अतीतो अद्धा । अनागतो अद्धा ।
पञ्चुप्पन्नो अद्धा ति । किं वनं भते सम्ये अद्धा अतीति ? कोचि महाराज अद्धा अति-
कोचि नतीति । ये ते महाराज सत्तारा अतीता विगता निच्छा विपरिणता सो अद्धा
मद्वि । ये धम्मा विपाका ये च विपाकयम्मधम्मा ये च अज्जज्ज पटित्तिमं देति, सो अद्धा
अति । ॥ सत्ता कालद्वुत्ता अज्जज्ज उप्पन्ना सो च अद्धा अति । य सत्ता कालद्वुत्ता
अज्जज्ज अनुप्पन्ना सो अद्धा नति । य च सत्ता परिनिम्बुत्ता सो च अद्धा नति परिनिम्बु-
त्ता ति । *Mūlaka*, p 52

Also cf 'लोकायतिकं हि वम्मस्तं विपाको दुविधो—संशयतो अप्पतो च । तत्र
'संशयतो' उप्पन्नो नाम । 'अप्पतो' चित्तान्तरे वा उप्पज्जतु, वप्पततसहस्रस्तित्तकमे वा ।
एवपञ्चपट्टेन अति नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । *Dhr* A v 41 See
A Mūlaka, p 121

^१ V supra, p 33

^२ The Kāśikā does not mention in this connection, the views of
Vaiśiṣṭika and Paudgalika.

वैनाशिकनष्टादपक्षे प्रक्षेप्तव्याः । इत्यतश्च सर्वं सर्वगतमुपदर्प(शं)-
[V. A, 6. Fol. 108 b.]⁽¹⁾यिष्यामीति ॥

कः पुनरयं सर्वास्तिवादी साधुना(तां) भजते ? तदिदमवद्योत्यते ।
एष खलु वादी

[301] इच्छत्यध्वत्रयं यस्मा[त्] कृत्यतव ध्रुवत्रयम् ।
सर्वास्तिवाद इत्युक्तस्तस्मादाद्यध्वतुर्विधः ॥

अथैष सर्वास्तिवादश्चतुर्था भेदं प्रतिपन्नः । कथम् ? तदारभ्यते—

[302] भा[वाङ्काऽ]न्यथिकाख्यौ द्वाव[व]स्याऽन्यथिको परः ।
अन्यथाऽन्यथिकश्चान्यः, तृ⁽²⁾तीयो युक्तिवाद्यतः ॥^१

^१तत्र भाषान्या(न्य)थिको भदन्तधर्मप्रातः । स होयमाह—धर्मस्याध्वसु
प्रवर्तमानस्यानागतत्वादिभाष्यमात्रमन्यथा भवति । न द्रव्यान्यथात्वम् । यथा
सुवर्णस्य कटकादिस्संस्थानान्तरेण रु(प्रि)यमान(ण)स्य पूर्यसंस्थाननाशे ॥
सुवर्णनाशः । क्षीरस्य वा दधित्वेन परिणमतो यथा रसदीर्घविपाकपरि-
त्यागो न व⁽³⁾र्तय्येति ।^२ तदेव धार्यगण्यपक्षमजमानत्यासद्वर्त्य एव द्रष्टव्यः ।
यस्मात् एयोऽवस्थितस्य द्रव्यस्य जातिलक्षणस्य समुदायरूपस्य चाऽन्यथाऽ-
न्यथावस्थानलक्षणं परिणाममिच्छति ।^३

लक्षणान्यथिको^४ भदन्तघोषक इह पश्यत्यतीतो धर्मोऽतीतलक्षणेन युक्तो-
ऽनागतमत्युत्पन्नलक्षणाभ्यामपियुक्तः, एवमनागतप्रत्युत्पन्ना⁽⁴⁾वपि । यथा पुरुषः

^१ Cf. ते भावलक्षणावस्याऽन्यथाऽन्यथिकसंज्ञिताः ।

तृतीयः शोभनोऽध्वानः शरित्रेण व्यवस्थिताः ॥ *Abb* v. 26.

^२ The following *Abb*, containing the views of the four Āchāryas, is almost identical with *Abb* v. 26.

^३ Cf. तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाध्वस्वनीनामाननवर्तमानेषु भाषान्यथात्वं भवति ॥ तु द्रव्यान्यथात्वम् । यथा सुवर्णमजानस्य भिरवाऽन्यथात्रियमाणस्य भाषान्यथात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति ।... *Yoga bhāṣya*, III. 13.

^४ एषा ॥ प्रथमः परिणामवादिवात् सांख्यपक्षे नियोज्यः । *Abb* v. 26 ab.

^५ Cf. लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु वर्तमानोऽतीतलक्षणपुनरोज्जागृतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामपियुक्तः । तथा वर्तमानो "तथानागतो" । यथा पुरुष एहम्पि विषया रसतो न तेषामु विरक्तो भवतीति । *Yoga-bhāṣya*, III. 13.

एकस्यां स्त्रियां रक्तोऽन्यास्वविरक्तः । तदस्याप्यध्वसं करो^१ भवत्येकस्य धर्मस्य विलक्षणयोगाभ्युपगमात् । एषोऽपि पुरुषकारणि(?)वागुरायां प्रवेशयितव्यः ।

अथस्याऽन्यधिको भदन्तवसुमित्रः । स खल्याह—धर्मोऽध्वसु प्रवर्तमानोऽवस्थामवस्थां प्राप्याऽन्यथाऽन्यथाऽस्तीति निर्दिश्यते । अथस्यान्तरविशेषवि^(५)कारात्स्वभावापरित्यागाच्च । यथा निक्षेपवर्तिकैकाद्विन्ध्यस्तैकेत्युच्यते, सैष शताङ्गे शतं सहस्राङ्गे सहस्रमिति ।^२

अन्यथाऽन्यधिको भदन्तबुद्धदेवः । स ब्रूते । धर्मोऽध्वसु प्रवर्तमानस्याऽऽनानां पूर्वापरमपेक्ष्यान्यथा चाम्यथा चोच्यते । नैवास्य भाषान्यथात्वं भवति द्रव्यान्यथात्वं वा । यथैका स्त्री पूर्वापरमपेक्ष्य माता चोच्यते बुद्धिता च । तद्वद्वर्गोऽनागतप्रत्युत्पन्नमपे(पे)क्ष्यातीत इत्युच्यते । तथैतरोऽपीतरद्वयमपेक्ष्येति ।^३

अस्याप्येकस्यातीतस्याध्वनः पूर्वोत्तरक्षणत्र(द्व)यमपेक्ष्याध्वत्रित्यापत्तिदोषप्रसङ्गः ।

तदेभ्यश्चतुर्भ्यः सर्वास्तिचादेभ्यस्तृतीयः स्वविरचसुमित्रः पञ्चविंशतितत्पत्तिरासी परमानु(णु)संख्यवादोन्मायी (७)ब । इत्यतोऽसावेध युक्त्यागमासुसारि[त्वा]दासः प्रामाणिक इत्यध्ययसेयम् ।

भदन्तबुद्धदेवोऽपि तीर्थपङ्कजजमानत्वाच्च परिगृह्यते ।^४

भदन्तघोषकोऽप्यध्वसंकरवादित्वादकैकस्याध्वनोऽध्ययलक्षणग्राम्ययति ।

^१ द्वितीयस्याध्वसङ्कुरः प्राप्नोति । सर्वस्य सर्वलक्षणयोगात् । पुरुषस्य तु वत्साचित्त्रिया रागः समुदाचरति वत्साचित् केवल समन्वागम इति किमत्र साम्यम् । *Akh. v. 26 ab.*

Cf. अत्र लक्षणपरिभाषे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्वसङ्कुरः प्राप्नोतीति परदोषबोधप्रसङ्ग इति । तस्य परिहारः—धर्माणां धर्मस्त्वमप्रसाध्यम् । सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोऽपि बाध्यो न वर्तमानममय एवास्य धर्मत्वम् । एवं हि न चित् रागधर्मक स्वात्, श्रोत्रकाले रागस्याममूदाकारादिति । किञ्च त्रयाणां लक्षणानां युगपदेवस्या व्यक्ती नास्ति सम्भव । त्रयेण तु स्वयम्यज्जगज्जनस्य बावो भवेदिति -- *Yoga-bhāṣya*, III 13.

^२ *Cf.* धर्मोऽन्युपपन्नान्ते लक्षितान्ते लक्षितान्तास्तान् लक्षितान्ता तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यथेन प्रतिनिदिश्यन्ते । अदस्यान्तरतो न द्रव्यान्तरत । यथैवा रेखा सतस्याने सत दशरूपाने दश एवा धैवस्याने । *Ibid.*

^३ *Cf.* यथा धैवत्येऽपि स्त्री यत्ना चोच्यते बुद्धिता च स्वता वेति । *Ibid.*

^४ *Cf.* चतुर्भ्यस्याप्येवमिदमेवाध्वनि त्रयोऽनानां प्राप्नुवन्ति । अतीतेऽध्वनि पूर्वपरिचयौ लक्षणादीनामाग्री मध्यमं लक्षणं प्रत्युपगम्य इति । एवमनामनेऽपि । *Akh. v. 26 ab.*

इत्यतस्तृतीय एवापदोपः । यस्मात्—

[303] कारित्रेणाध्वनामेव व्यवस्थामभिव्यञ्जति ।

तत्कृन्वन्वर्तमानोऽध्वः ^(१)कृतेऽतीतोऽकृते परः ॥^१

ये खलु भगवतोक्ताः स्वभावसिद्धास्त्रैयाध्विका धर्मा अतीतानागतप्रत्यु-
त्पन्नास्तेषामयमाचार्यः क्रियाद्वारेणावस्थामेदमिच्छत्यजहत्स्वरूपो हेतुसाम-
ग्रीसन्नधिष्ठानप्रयोधितशक्तिः । क्रियावा[न] हि संस्कारो वर्तमान इत्युच्यते ।
स एव त्यक्तक्रियोऽतीतोऽनुपात्तक्रियोऽजागतः । इत्येवं च ^(२)सति कालत्रय-
स्यैकाधिकरण्यमेकाधिष्ठानव्यापारपरिच्छेद्यत्वं बोधपक्षम् । अन्यैकः(क)द्र-
व्यजातिनिमित्ताभावे वैयधिकरण्ये सति कालत्रयसंबन्धाभावाः प्राप्नुयादिति ।^१

अत्राह षोडशः—न, अतीतानागतस्यार्थस्य प्रवक्ष्या^१ व्यपदेशसिद्धेः ।
न, परमार्थद्रव्याभावे निरधिष्ठानप्रवृत्तिव्यपदेशानुपपत्तेः । अ[V. B, 7. Fol.
109a]^(१)वर्तमानोपेक्ष्यस्तद्व्यपदेश इति चेत् । न । वर्तमानस्यरूपस्थिति-
शक्तिप्रियाभावे सस्यानुपपत्तेः, सदसत्तोरपेक्षासंबन्धाभावाच्च । सत्यलक्षण-
मिदानीमेव द्योत्यते अतीतादीनां पदार्थानाम्—

^१ Cf तृतीयः शोभनोऽध्वानः कारित्रेण व्यवस्थिताः । Ak. v. 26 cd.

यदा स धर्म कारित्र न करोति तदाजागत । यदा करोति तदा प्रत्युत्पन्न । यदा
कृत्वा निवृद्धस्तदाऽतीत इति । Akb v. 26 cd.

—‘तृतीय शोभन’ इति वैभाषिकः । ‘‘‘कारित्रं पुन तदुरादीना दशनादीनीति ।
रूपादीनामपि स्वेन्द्रियगोचरत्वम् । Saks. p. 471.

^२ भवस्यापरिणामे कौटस्थ्यबोधप्रसङ्गोप कैश्चिनुक्त । कथम् । अध्वनो व्यापारेण
व्यवहितत्वाद्यदा धर्म स्वव्यापार न करोति तदानागतो यदा करोति तदा वर्तमानो यदा कृत्वा
निवृत्तस्तदातीत इत्येव धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थाना च कौटस्थ्य प्राप्नोतीति परैर्बोप उच्यते ।
नासौ दोषः । कस्मात् ? गुणिनित्यत्वेऽपि गुणाना निमर्दनेऽभिप्रायात् । ‘‘‘तमेदमुदाहरणम्—
मृद्धर्मी विण्ढाकाराद्धर्मोन्मत्तरमुपसम्पद्यमानो धर्मतः परिणमते षटाकारमिति । षटाकारो-
ऽजागत लक्षणं ह्रित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते । षटो नयपुरागता
प्रतिक्षणमनुभवप्रकस्यापरिणाम प्रतिपद्यत इति । धर्मिणोऽपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि
लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति । Yoga-bhāṣya, III. 13.

^१ On *prajñapti* (*prāñāṭi*), see Dhṛ 1306—7, Dhṛ A. v. 112, Vm. vii
54, A. Mūlajikā, pp. 129—131, and JPTS. 1913—14, pp. 124—9. V. infra,
Adv. kārikā 319.

[304] बुद्ध्या यस्येक्ष्यते चिह्नं तत्संज्ञेयं चतुर्विधम् ।

परमार्थेन संवृत्या द्वयेनापेक्षयाऽपि च ॥^१

यस्य अत्यर्थवस्तुन(नः) स्वभावसिद्धस्वरूपस्याविपरी(2)ताकारया धर्मो पक्षक्षण्या परिच्छिन्नं लक्षणमुपलक्ष्यते तत्स[द]्रव्यमित्युच्यते । तत्पुनः सत् प्रतिमिद्यमान(नं) चतुर्विधं भवति ।

^१ This topic is discussed in the Sixth *Kośasthana* of *Akh* —

“‘द्वे अपि सत्ये सवृत्तिसत्य परमार्थस्य च । तयो किं लक्षणम् ?

यत्र भिन्ने न तद्वृद्धिर्वापोहे धिया च तत् ।

यदाभ्युवस्तवृत्तिसत् परमार्थसदस्यवा ॥

प्रसिद्धवचनो भिन्ने न तद्वृद्धिर्भवति तत् सवृत्तिसत् । तद्यथा घट । सत्र हि कपालयो भिन्ने घटवृद्धिर्न भवति । यत्र चाग्यानपोह्य धर्मान् बुद्धया तद्वृद्धिर्न भवति तच्चापि सवृत्तिसद्वेदिनस्यम् । तद्यथाम्बु । तत्र हि बुद्ध्या रूपादीन् धर्मान् रीत्याभ्युवृद्धिर्न भवति । तेष्वेव तु सवृत्तिमज्ञा कृतेति सवृत्तिकथान् घटश्चाम्बु चास्तीति ब्रुवन्त सत्यमेवाहुर्न मुपेत्येनत् सवृत्तिसदम् ।

अतोऽन्यथा परमार्थस्यम् । तत्र भिन्नेऽपि तद्वृद्धिर्भवत्येव । अन्यधर्मापोहेऽपि बुद्ध्या तत् परमार्थसत् । तद्यथा रूपम् । तत्र हि परमाधुनो भिन्ने वस्तुनि रसाह्वानि च धर्मान् पोह्य बुद्ध्या रूपस्य स्वभाववृद्धिर्भवत्येव । एव वेदनादयोऽपि द्रष्टव्या । एतत् परमार्थेन भावात् परमार्थसत्यमिति ।

यथा लोकोत्तरेण ज्ञानेन गृह्यते तत् पृष्ठज्येन वा लौकिकेन तथा परमार्थसत्यम् । यथाऽन्यत्र तथा सवृत्तिसत्यमिति पूर्वाचार्या । *Akh* vi 4

—‘गवृत्तिसत्’ इति । सत्यवहारेण सत् । ‘परमार्थत सत्’ इति । परमार्थेन सत् । स्वसत्त्वेन सदित्यर्थत । ‘एव वेदनादयोऽपि द्रष्टव्या’ इति । वेदना-चेतना-मज्ञादयोऽपि द्रव्यमस्त एव द्रष्टव्या । कथम् ? वेद(विन)नादीन् धर्मान् रीत्या बुद्ध्या वेदनास्वभावे वृद्धिर्भवतीति । द्रव्यमती वेदना । एव मज्ञा चेतनादयोऽपि द्रष्टव्या ।”

‘न नृपेति । संवृत्तिसत्यस्य वक्ष्यते प्रयोजनं दर्शयति । उक्तं च

“‘द्वे सत्ये समुपायाय बुद्ध्या धर्मदेनवा ।

लोचनवृत्तिसत्यं च सत्यं च परमार्थत ॥” इति [*Mādhyaṃika kārikā*, xxiiv ॥]

तथा ‘परमार्थसत्यम्’ इति । परमार्थ ज्ञानस्यायं परमार्थः । यथा आग्नेन ज्ञानेन लौकिकेन गृह्यते तथा संवृत्तिसत्यम् । सत्य्या सत्यवहारेण ज्ञानेन वा विपृष्टनासिद्धयेन वा गृह्यते इति संवृत्तिसत्यम् ।

त्रिविधं हि धोनाचार्याणं सत् । परमार्थ-संवृत्तिसत् द्रव्यमस्त । द्रव्येन स्वसत्त्वेन सत् द्रव्यमिति । *Satr* p 524

See also—गवृत्तिसत्यस्य द्रव्यमिति धोनाचार्या । *Akh*. II. 55 c.d.

परमार्थेन यन्नित्यं स्वभावेन संगृहीतं न कदाचित्स्वमात्मानं जहाति,
विशिष्टज्ञानाभिधानापोरूपेयविषयविषयिसंचयं तत्परमार्थसदित्युच्यते ।

यत्पुनरणे(ने)रुपरमार्थसत्यपृष्ठे^(३)न व्यवहारार्थं प्रवृत्तिरूपतया निर्दिश्यते
तत्संवृत्तिसत् । तद्यथा घटपटवनपुद्गलादिक[म्] ।

किञ्चिदुभयथा । तद्यथा पृथिव्यादि । किञ्चित्सरग[र]पेक्षया पितृपुत्र-
गुरुशिष्यकर्तृक्रियादि ॥

अथ यदिदमुक्तं द्रव्यसन्तोऽतीतानागताऽष्वस्या धर्मा इति तद्भागमयु-
क्त्यनभिधानादभिधानमात्रम् । तस्मादागमयुक्तिभ्यामु^(४)पपाद्योऽयमर्थ इत्यत
इदं प्रतिज्ञायते—

Also of "कुत्रे सत्त्वानि भवन्तास्ति सम्बुद्धो वदता धरो ।

सम्मतिं परमस्यञ्च तस्य नृपसम्भवि ॥

सङ्कृतवचन सच्च धर्मसम्भुतिकारण ।

परमस्यवचन सच्च धम्मान तयल्लक्षण ॥"ति । Quoted in *KrA* १ १

The *Abhidharma samuchchaya* gives the following illustrations of the
twofold preaching of Buddha —

यदुक्तं द्विविधे दुस्ते इति । तत् सवृत्तिसत्यं दुस् परमायसत्यं दुस् व ।
जातिदुस् भावत यदपीच्छन् लभते तदपि दुस् समिति सवृत्तिसत्येन दुस् । यदुक्तं सक्षिप्तं
पञ्चोपादानस्व चा दुस् समिति परमार्थसत्येन दुस् । *Asm* p 38

सवृत्तित् वतमत ? लौकिकमार्गेर्बीजनिग्रहेण यो विरोधो लभ्यते । भूतो भगवता
तदाशिकनिषाणमित्युच्यते । परमार्थत वतमत ? आप्रवृत्तया बीजनिर्मुक्तन यो विरोधो
लभ्यते । *Ibid* p 63

Cf 'एकं हि सच्च न दुतीयं [*Suttamapa*, 884] आदिषु परमस्यसच्चे निध्वाने
येषां सगं न । *Vm* xvi 26

The Mahayanist view is fully discussed in the *B Pajjaka* —

सवृत्ति परमायश्च सत्यद्वयमिदं मतम् ।

भुद्धेरगोचरस्तत्त्व बुद्धि सवृत्तिरूप्यते ॥

• तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तुरूपं सवृत्तिरूप्यते । सदेव लोकसवृत्तिसत्यं
मित्यभिधीयते ।

विनोपपन्ना येन यद्विज्ञाणा पण्णामपि आह्वयमवति लोक ।

सत्यं हि तत्लोकत एव येष विकल्पितं लोकत एव विद्यता ।

• परमार्थः । अद्वयम वस्तुरूपं यन्मिगमात् सर्ववृत्तिवासनानुसृष्टिचरत्वेऽग्रहाण
भवति । सर्वधर्माणां निस्वभावता । शून्यता तद्यथा भूतकोटि- धर्मेषां । सर्वस्य हि
प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निस्वभावता पारमार्थिक रूपम् । *B Pajjaka*, ix 2

For other views and details, see *LVPak*. vi pp 139 142, notes

[305] सदतीतासमुत्पन्नं बुद्धोक्तेर्वर्तमानवत् ।

धीनामगोचरत्वाच्च तत्सत्त्वं वर्तमानवत् ॥

उक्तं हि भगवता—“अस्ति भिक्षवोऽतीतं रूपं नोचेदतीतं रूपं अभवि
प्यधमे सत्त्वा अतीते रूपे समरञ्ज्यन्ते । यस्मात्तर्ह्यस्यतीतं रूपं तस्मादिमे
सत्त्वा अतीते रूपे संरञ्ज्यन्ते ।”^१ एवमनागतप्रत्यु^(१)त्पन्न(त्री) चेति वाच्यम् ।
विभक्तिप्रतिरूपकोऽयं निपात इति चेत् ।^२ न । वर्तमानेऽपि तत्प्रसङ्गात् ।
क्रियायचनेन चोत्तरपदेन पूर्वस्य क्रियायचनस्यैव पदस्य सामानाधिकरण्यात् ।

^१ Cf सवर्णान्तितोऽनत्वात्

उक्तं हि भगवता—“अतीतं चेद् भिक्षवो रूपं नामिविषयं श्रुतवानार्यधावकोऽतीते
भ्येऽनेनोऽभिविष्यत् । यस्मात्तद्वत्स्यतीतं रूपं” । *Abb* v 25 a.

Also cf “अतीते राध रूपं अनेक्यो हाहि, अनागत रूपं वा अभिवन्दि, पञ्चुपन्नस्य
एवम् निबिडाय विरागाय विरोधाय चानाय पटिनिस्सगाय पटिपज्जा” वि । Quoted
in *Nitti* p 30

See *Al. sutta* 109, 132, 133, *Madhyamaka-sūtra*, xii: 11

This passage from *S. nipātes* provides the first argument for the case of
sarāśīrāda of the *Vaibhāṣika* — ‘अथासत्यनातानागतं नय वेन तस्मिन् वा समुत्पत्तो
भवति ?’ The answer of the *Saṅghantika* is “तज्जनद्वत्वनुपमावान् कथेयेन
तथाऽम्बन कथेयानुपमावान् इत्युक्त्वा भवति ।” *Abb* v 27 c. See *Saka* p 477
and *The Central Conception of Buddhism*, p 90

^२ यत्तुनमुत्पन्नमिति । यद्यपि बुद्धोऽन्यवर्तमानागतमिति । अतीतं तु यदमृतं
पूर्वम् । अनगतं यमगतिं हृत्ती भविष्यति । एवं च इतरास्तीत्युच्यते । न पुनरुच्यते ।
कारणवशाद् वर्तमानवत्तदतीति । ययमयथास्ति । अतीतानागतानागतम् । इदं पुन तयो
मियम । कथं तदतीतमनागतं चाच्यते यदि निश्चयस्याति । तस्माद्यन् भूतपूर्वस्य च
हताभावित्वं च एतस्य मृत्युवशात् भाविना च जायमानं हेतुकारणवाददुष्टिप्रतिपक्षमुक्तं
भवता—“अनागतमनागतमिति ।” अस्ति तस्यैव निपातत्वात् । यथा अस्ति दीपाय
प्रागभासोऽस्ति वत्सादभास इति वचनात् अवन्ति यथा चास्ति निवृत्तः स दीपो न सत्ता
निरोधित इति । एवमतीतानागतमप्यनोपपन्नम् । अथवा ह्यतीतानागतभाव एव न भविष्येत् ।
Abb v 27 c.

—आमन्त्रणं भविष्यत्प्राप्तमिति वचनादप्यनानिश्चयमिति वचनात् निपातत्वात् ।
विज्ञानविज्ञा हि निपातः । आनीतर्हं भविष्यत्प्राप्तं प्रवक्तुम् । यथास्ति दीपमिति
विचारः । न चास्ति प्रमाणप्रसङ्गात्तस्मादप्यनीति । ननु च भविष्यत्प्राप्तं निश्चयः प्रमाण-
वन्तीति । नावयति । ननु तदतीतवत्तमव विज्ञानं यस्मिन् भविष्यत्प्राप्तं तदतीतं
विज्ञानं तावत्त एव न भविष्यत्प्राप्तं । *Saka* p 473.

See *B. Pāṇṇāsa*, ix: 14) ab, V *litta*, *Abh. Sutta* 319, notes.

पुनश्चोक्तं भगवता—“रूपमनित्यमतीतानागतम्, कः पुनर्वाङ्मयः प्रत्युत्पन्नस्य ? एवंदर्शी श्रुतवानार्यधायकोऽतीते रूपेऽनपेक्षो भवत्यनागतं रूपं नाभिनन्दति । प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे विरागाय निरोधाय प्रतिपन्नो भवति । अतीतं चेद्रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यधायकोऽतीते रूपेऽनपेक्षोऽभविष्यत् । यस्मात्तद्व्यस्त्यतीतं रूपं तस्माच्छ्रुतवानार्यधायकः अतीते रूपेऽनपेक्षो भवति”^१ इति विस्तरः ।

तथोक्तम्—“यच्छारिपुत्र कर्माभ्यतीतं क्षीणं^(१) निरुद्धं विगतं विपरिणतं^२ तदस्तीति । तच्चेत् कर्म शारिपुत्र नाभविष्यन्नैदैकतीयस्तद्धेतोः तत्प्रत्ययादपायदुर्गतिविनिपातं कायस्य मेदाश्रयकेषूपपत्स्यते”^३ इति विस्तरः ।

१-२ This *sūtra*-passage is also quoted in *Akk.* v. 25 ab and in *Sakv.* pp 468-9. Yaśonūtra says निर्विपर्ययाद्विरागकालेऽतीतविपर्ययापेक्षार्यधायकस्यानपेक्षामतिर्न स्वास्तिपर्ययः । यवातीत रूपमपेक्षते तदा तन्नास्तितिरिति । “प्रत्युत्पन्नं वैमिश्रकरो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यधायकः प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे” प्रतिपन्नोऽभविष्यदित्येतन्मोक्तमभयपन्नमिदंत्वात् । *Sakv.* p 469

Cf. रूपं भिन्नत्वे, अनिच्छा अतीतानागतं, कोऽपि वादो वच्चुप्पन्नं, एव पस्स भिन्नत्वे, सुतवा अरियसावको अतीतेषु रूपेषु अनपेक्षो होति, अनागते रूपे नाभिनन्दति, वच्चुप्पन्नं रूपान् निर्विद्यम्य विरागाय निरोधाय पटिपन्नो होति । सद्वा गन्धा रसा कोट्ठवा धम्मा अनिच्छा...पटिपन्नो होति । *S.* iv. p. 5

Also cf. पुण्वं मे भिन्नत्वे सम्मोघा...एतवहोति—ये मे पञ्चकामगुणा वेतसो सम्फुट्टपुग्वा अतीता निरुद्धा विपरिणता तस्य मे चित्तं बहुलं गच्छमानं गच्छेयं, वच्चुप्पन्नेषु वा अप्य वा अनगतेषु...*S.* iv p. 97.

^२ क्षीणमुपचयविनाशात्, निरुद्धं प्रवन्धविनाशेन, विगतं प्रकृतिविनाशात्, विपरिणतं विचारविनाशेन । *Aśv.* p 233.

^३ Cf. कलात्

यदि चानीतं न स्यात्, सुभानुब्रह्म कर्मणं फलमावृत्या कथं स्यात्, न हि फलोत्पत्तिकाले वर्तमानो विपर्ययेतुस्तीति । तस्मादवत्येवातीतानागतमिति भेदादिहाः । *Akk.* v. 25 b

The *Kosakāra* refutes this *Vaiśāṇika* view :—यदप्युक्तं पलाविति । नैव हि सौत्रान्तिका अतीतात् कर्मणं फलोत्पत्तिं वर्णयन्ति । किं तर्हि ? तत्पूर्वकात् सन्तानविशेषादित्यात्मवादमतिपेक्षे सप्रवेदिष्याम । यस्य स्वतीतानागत इत्यतीतं तस्य फल नित्यमेवास्तीति किं तत्र कर्मणः सामर्थ्यम् ? *Akk.* v 27 ab

Also cf. यदप्युच्यते । अस्त्यतीतं कर्म । अस्त्यनागतं फलमिति सूत्रवचनात् । अस्त्यतीतादिभिरा । तदपि हेतुफलापवादे तद् दृष्टिप्रतिपेक्षार्थमुक्तं भगवता । *B. Puṅgukā,* ix. 143

[305] सदतीतासमुत्पन्नं युद्धोक्तेर्वर्तमानम् ।

धीनामगोचरत्वाच्च तत्सत्त्वं वर्तमानम् ॥

उक्तं हि भगवता—“अस्ति मिश्रवोऽतीत रूपं नोचेदतीत रूपं भगवित्प्रेमे सत्त्वा अतीते रूपे समरञ्ज्यन्ते । यस्मात्तर्ह्यस्त्यतीतं रूपं तस्मादिमे सत्त्वा अतीते रूपे सरञ्ज्यन्ते ।”^१ यमनागतप्रत्यु^(५)त्पन्न(श्च) चेति धाच्यम् । विभक्तिप्रतिरूपकोऽयं निपात इति चेत् ।^१ न । वर्तमानेऽपि तत्प्रसङ्गात् । क्रियावचनेन चोत्तरपदेन पूर्वस्य क्रियावचनस्यैव पदस्य सामानाधिकरण्यात् ।

^१ Cf सप्तवाचास्तितोवत्वात्

उक्तं हि भगवता— अतीतं चेद मिश्रवो रूपं नामिविष्यत् श्रुतवानामश्रावकोऽतीते रूपेऽनेनोऽमविष्यत् । यस्मात्तद्व्यस्त्यतीत रूपं । *Akk v 25 a*

Also cf अतीते राय रूपे जनपक्वो ह्यहि अनापत रूपं मा अभिनन्दि पञ्चपुष्पसस रूपस्य निर्विनाय विरागाय निरोपाय चागाय पटिनिस्सचाय पटिपग्गा ति । Quoted in *Nett* p 30

See *M suttas* 109 132 133 *Madhymaka-vritti* XII 11

This passage from *S* 1 pictures p or des the first argument for the case of *tarnatitvada* of the Va bhashika — अथास्यतीतानागने क्य तेन तस्मिन् वा सयुक्तो भवति ? The answer of the Sautrantika is तन्नतद्वदनुगवनावान क्तेनान तन्नालम्बन क्तेनानायमावाहस्तुनि सयक्तो भवति । *Akk v 27 c*. See *Saka* p 477 and *The Central Concept on of Buddhism* p 90

^२ यत्तुल्यमुक्तं वादिति । यद्यपि क्षुभोऽस्त्यतीतानागतमिति । अतीतं तु यदभूतं पूर्वम् । अनागतं यत्तु हेतु मविष्यति । एवं च कृवास्तीयुष्यते । न पुनत्रभ्यत । कचवमाह वनमानवत् स्तीति । कचमव्याप्रति । अतीतानागतानाम्ना । इ पुन तयोप स्थितम् । कच तन्नीनमनागतं बोध्यते यदि नियमस्यानि । तस्माद्यत नूनपूर्वस्य च हेतुभाविनश्च फलस्य भूतपूर्वता भाविना च नापयितु हेतुत्वापवाददुष्टिप्रतिपक्षाधमूक्त भगवता— अस्त्यतीतमनागतमिति । अस्ति गच्छस्य निपातवात् । यथा अस्ति हीनस्य प्रागभायोऽस्ति पश्चात्भाव इति वक्तारो भवन्ति यथा चास्ति निरुद्धं स दोषो न मया निरोधित इति । एकमतीतानागतव्यस्त्योक्तम् । अथवा ह्यतीतानागतभाव एव न तिष्ठति । *Akk v 27 c*

—आमीनीन मविष्ययनागतमिति वक्तव्यस्त्यतीतवचनमस्तिगच्छस्य निपातवात् । त्रिकालविषयो हि निपातः । आसीत् च मविष्यत्प्रति प्रवचनम् । यथास्ति दापस्यति विस्तारः । न चास्ति प्रयोगातिच्छेदोपसाधस्ताति । ननु च अभाविस्त्वस्य निरुद्धोऽप्यतः वस्तीति । सद्यमस्ति न तु प्रतीकृतनामेव विघ्नाय सोस्ति । यदि तेनैव लक्षणं विघ्नानानागत एव न तिष्ठति । *Saka* p 473

See *B Pajyaka* II 143 ab V infra, *Abh kanka* 319 notes

पुनश्चोक्तं भगवता—“रूपमनित्यमतीतानागतम्, क. पुनर्वाद. प्रत्युत्पन्नस्य ? पूर्वदर्शी श्रुतवानार्यश्चावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षो भवत्यना⁽⁶⁾गत रूपनाभिन्नन्दति । प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे विरागाय निरोधाय प्रतिपन्नो भवति । अतीत चेदूप नामविष्यन्न श्रुतवानार्यश्चावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षोऽभविष्यत्, यस्मात्तद्विस्त्यतीत रूपं तस्माच्छ्रुतवानार्यश्चावकः अतीते रूपेऽनपेक्षो भवति” इति विस्तरः ।

तथोक्तम्—“यच्छ्रारिपुत्र कर्माश्रयतीत क्षीण⁽⁷⁾निरुद्ध विगत विपरिणत^३ तदस्तीति । तच्चेत् कर्म श्रारिपुत्र नामविष्यन्नैकैकतीयस्तदेतो तत्प्रत्ययादपायदुर्गतिधिनिपात कायस्य भेदाधरकेषूपपत्स्यते” इति विस्तरः ।

१-१ This *sūtra* passage is also quoted in *Akk* v 23 ab and in *Saka* pp 468 9. *śālistamitra* says : निर्विषयत्वाद्द्वारायकालेऽतीतविषयापेक्षावभावकस्यानपेक्षामतिन स्यादित्यथ । यदातीत रूपमपेक्ष्यत तदा तत्रासक्तिरिति । प्रत्यक्षं चेद्भिन्नभावो रूपनामविष्यन्न श्रुतवानार्यश्चावकः प्रत्युत्पन्नस्य रूपस्य निर्विदे प्रतिपन्नोऽभविष्यदित्यतनोक्तमुभयपक्षप्रमिद्धत्वात् । *Saka* p 469

Cf. रूपं भिन्नत्वे अनिष्ठा अतीतत्वात्ता को पुन वादो पञ्चुपपन्ना, एव परस्मिन्नत्वे सतथा अरियसावका अतीतेषु रूपेषु अनपेक्षो होति अनापेक्षे रूपे नाभिन्नन्दति पञ्चुपपन्ना रूपान निर्विधाय विरागाय निरोधाय पटिपन्नो होति । तद्वा गथा रत्ता कोट्टुया पम्मा अनिष्ठा पटिपन्नो होति । *S* iv p 5

Also cf. पुण्य मे भिक्तत्वे सम्बोधा एतदहोहि—य मे पञ्चकामगुणा येततो सम्पुट्टुपुग्वा अतीत निरुद्धा विपरिणता उ-प मे चित्तं नद्वन्द्वं गच्छमानं पण्डय पञ्चुपपन्नेषु वा जण्य वा अनागतेषु *S* iv p 97

२ क्षीणमुपपद्यविनागात् निरुद्ध प्रवधविनाशन, विगत प्रकृतिविनाशात् विपरिणतविकारविनाशन । *Aaa* p 233

३ Cf. फलात्

यदि चातीतं न स्यात् गुणापुत्रस्य कमण फलमादत्तारक्य स्वस्तं न हि फलोत्पत्तिकाले वसमानो विपाकरेतुरस्तीति । तस्मादस्यवातीतानागतमिति संभाविका । *Akk* v 25 6

The *Kosakara* refutes this *Vaibhashika* view—यदप्युक्तं फलादिति । नैव हि सौत्रांतिका अतावात् वयमण फलोत्पत्तिं वषयन्ति । किं तर्हि ? तत्पूर्वकालं सन्तानं विपादादिपातमवादव्रतितेषु मन्त्रेदिष्याम । यस्य स्वतातानागतं द्रव्यतोऽस्ति तस्य फलनित्यमेवास्तीति न तत्र कमण सामर्थ्यम् ? *Akk* v 27 ab

Also cf. यदप्युच्यते । अस्यतीतं कमः । अस्त्यनागतं फलमिति सूत्रवचनात् । अस्यतीतादिभावः । तदपि हेतुफलापवादे तदं दुष्टिप्रतिपपायमूना अगवता । *B* *Paṇṭikā*, ix 143

तदाहितचित्तभावना सन्धाय वचनाददोष^१ इति चेत् । न । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरो ह्येव वादः^२ । किं तिलपीडकवत्पुनरावर्तसे ?

किञ्च,⁽⁸⁾ भावनाभाव्यमानचित्तयो स्वरूपशक्तिप्रियानुपपत्ते पुष्ट्यासिततैलवत्, अन्यानन्यत्वादिवक्ष्यमान(९)दोषाश्च ।

परमार्थशून्यतासूत्रादसदिति चेत् । न । तदर्थपरिणानात् । तत् एवानागताद्यस्तित्वसिद्धेश्च । तत्रैतत् स्यात्—परमार्थशून्यता सूत्रे भगवता

^१ Cf यत्तहि लघुइतिस्विकान परिब्राजकानघिदृश्योक्त भगवता यत्कर्माभ्यतीत क्षीण निवृद्ध विमल विपरिणत तदस्तीति । किं ते तस्य सस्य कमणो भूतपूर्वत्व नच्छन्ति स्म ? तत्र पुनस्तदाहित तस्या सततौ कलदानसामर्थ्यं संपाद्योक्तम् । अथवा हि स्वेन भावेन विद्यमानमतीतं न सिद्ध्यन् । *Akk v 27 cd*

—यत्तहि लघुइतिस्विकान इति विस्तरः । आलस्यया बुद्धभाषितं च सूत्रम् । सद्यस्तामेव । आयमहामौल्यस्यायनश्च मारित इत्याहुरपिमुक्ता । यतो नो मारित इत्यत्र सूत्र एव पठ्यते लघुइतिस्विकाना परिब्राजका आनन्दपरिणो य कर्माभ्यतीत तत्रा स्तीत्ययमादिन इति विस्तरः । एतदुक्तं भवति । इच्छन्ति स्म ते तस्य कमणो भूतपूर्वताम् । किन्तु न द्रव्यमिति तस्मै कमणि ते विप्रतिपन्ना । नास्ति तत्कर्माभ्यतीतमिति । यदा भगवता यत्र ते विप्रतिपन्ना स्वभावे तत्कर्माभ्यतीतमस्तीति विस्तरेण । तस्मादस्ति स्वभावेनातीतमिति विस्तरः । तत्र पुन श्रूय यद् भूतपूर्व कम, न तदेवातीतमित्यभि संपाद्योक्तं तत्कर्मास्तीति । किं तहि ? तदाहित तेन भूतपूर्वेण कमणा आहितमस्ति । तस्या सततौ कलदानसामर्थ्यं संपाद्योक्तमिदं यन्नामिप्रोयणोक्तमिति । कथं गम्यत इत्याह । अथवा हि स्वलक्षणं विद्यमानं तत्कम प्रत्युत्पन्नलक्षणं विद्यमानमतीतं न सिध्यति । प्रत्युत्पन्नमेव सिध्यदित्यभिप्रायः । तदाहितमिति विस्तरेणोच्यमानस्यतीतं कर्मास्तीति सिध्यति । *Saka p 474*

For the legend of Moggallāna's death see *Dhammapada A* x 7 and *Jataka* 522. Also see—एतन्मम भिनक्षवे मम सावकान् भिक्खून् इद्विपस्तान् यदिदं महामो गस्तानोति । पुन च किर सो लघुतेहि परिपोषितो भिक्खुसो सञ्जुणितद्धिमसधमनि मरमपरिवसो परिनिब्बुतो । *Mūlaka p 188* See *DPPN* II p 546

^२ While discussing the *viññāyogaphala* the *Kośakara* incidentally deals with a subtopic—अथैकस्मिन् दुःखस्य ग्रहाणम and says—एनदतीतानागतस्वास्ति स्वचिन्ताया वित्तमिप्पाम् । *Akk* II 55

It is possible that the *Dipakāra* too, had discussed this topic in the corresponding portion of the Second *Adhyaya* of *Adh*, which is lost. V *supra*, p 114, n. 4

For *वमपन्नसम्भषणीसा* see *Tatiratangraha* 479-544 *B Pany ka*, II 70-73 and *Madhyamkākārikā*, XVII 21-33

यिस्त्वष्टमनागतादिनास्तित्वं प्रदर्शितम् । तत्र ह्युक्तम्—“चक्षुरूप^(१)धमानं न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्यमानं न कचित्संनिचयं गच्छति” इति विस्तरः ।^१ अतीतानागतसद्भावे चागतिगतिदोषो(पा)भ्युपगमः प्राप्नोतीति^२ ।

एतच्च न । कुतः ? सूत्रार्थापरिश्चानात् । अत एवानागताद्यस्तित्व-
सिद्धेश्च ।

सूत्रस्य तावद्वयमर्थः । यदुक्तम्—“चक्षुरूपधमानं न कुतश्चिदागच्छति,
निरुध्यमानं न कचित्संनिचयं गच्छति” [V.A. 7 Fol. 109 ■] ^(१)“चक्षुः” इति तद्वेदोक्त-
वादिधिप्रतिपेधार्थं सांख्यमतद्वयुदासार्थं च ।

वेदे ह्युक्तम्—“पञ्चत्वमापद्यमानस्य चक्षुरादित्यादागतं पुनस्तत्रैव प्रति-
विगच्छति । ओन्नमाकाशम् । घ्राणं पृथिवीम् । जिह्वा आपः । कायो
वायुम् । मनः सलिलं सोममित्यर्थः ।”^३ तत्प्रतिपेधार्थं भगवानबोधत्—
“चक्षुरूपधमानं न कुतश्चिदागच्छति” इति विस्तरः ।

^१ Cf. इत्य घेतदेव यन परमार्थमन्यतायामुक्तं भवति—“चक्षुरूपधमानं...संनिचय
गच्छति । इति हि भिन्नवस्त्वक्षुरभूत्वा भवति भूत्वा च प्रतिविगच्छति” इति । *Akb v.*
27 ab. See *LIPAK v. p. 59, n 3*

Also cf. ययैव चक्षुर्विज्ञाणं मनोपातु अवस्तरं ।

न घेव भागतं नापि न निम्बतं मनन्तरं ॥ *Vm. xix. 23.*

सो एव भजानाति—इमस्स नामरूपस्स उप्पत्तितो पुब्बे अनुप्पन्नस्स रासि वा निषयो
वा नत्थि, उप्पन्नमलस्सापि रासिनो वा निचयनो वा भागएन नत्थि, निरुज्ज-
मानस्सापि दिसाविदिमाममन नाय नत्थि, निरुद्धस्सापि एकास्मिं ठावे रासितो निचयवो
निधानतो मवट्ठान नाम नत्थि । यथा एव वीणाय वादियमानाय उप्पन्नस्स सइस्स नेव
उप्पत्तितो पुब्बे सन्निचयो अत्थि...न निरुद्धो कल्पेति सन्निहितो तिट्ठति, अथ सो वीणञ्च
उपवीणञ्च पुरिस्स च तज्ज वायामं पटिच्च अट्ठत्वा सम्भोति, हुत्वा पटिदेति एवं सत्थे पि
रुपाहपिनी पम्मा अट्ठत्वा सम्भोति हुत्वा पटिदेन्तीति । *Vm. xx. 96.*

Also see—पडिमे महाराज घातव...पडिमाणि स्पर्शावतनानि...अट्टादयेमे मन-
उपविचाराः ।...तत्र महाराजाध्यात्मिकः पृथ्वीवातुः उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति, निरुध्य-
मानो न कचित्संनिचयं गच्छति...*B. Pañjikā, ix. 88* See *Sikshā, p. 229.*

^२ Cf. यदि चानागतं चक्षुः स्वातोक्तं स्याद् ‘भूत्वा न भवतीति’ । वर्तमानेऽप्यन्य-
भूत्वा भवतीति चेत् । न । अव्ययो भावादनयान्तरत्वात् । अथ स्वात्पन्यभूत्वा भवति,
सिद्धिमिदमनागतं चक्षुरातीति । *Akb v. 27 ab* See *B. Pañjikā, ix. 142 ab*

^३ Cf. माद्वयत्वेति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य भूतस्याग्निं वायुप्येति वात प्राणश्चतु-
र्पादिर्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्वेदं पृथिवीं शरीरमावासात्मात्मीयघोर्लोमानि वनस्पदीन्केया अप्यु-
लोहितं च रेतश्च निधीयते...*Bṛhadāraṇyakaopaniṣat, III. 2. 13.*

२१८

सांख्याः स्वत्वव्याचक्षते—“बध्नुष्यधानादागच्छति तत्रैव च पुनर्वि-
गच्छति” इति । तन्निरासार्थं च भगवानयोचत्—“बध्नुस्त्वद्यमानं न
कुतश्चिदागच्छति ।” अवेशप्रदेशस्थाः स्वत्वनागतातीतपरमावविशति-
संज्ञिता धर्मः (र्माः) इति तदागमनगमनानुपपत्तिः ।

कस्तर्हि वाक्यार्थः—“अभूत्वा भवति । भूत्वा च प्रतिविगच्छति”^१
इति ? द्विविधं हि बध्नुर्द्रव्यसत्त्वे^(३) च परमार्थसतो यदप्रबुद्धमुमयम्^(१) ।
अन्यदप्रबुद्धमनु-बुद्धमु^(२)पात्तक्रियम् । पूर्य तद्देतुप्रतीत्य क्रियामुपादत्ते
प्रबुध्यत इत्यर्थः । उपात्तक्रियं च द्वितीयम् । तच्च क्रियामुज्झत्प्रतिविगच्छ-
तीत्युक्तं भवति ।

साख्यमर्तानिषेधार्थं वा । साख्यानां स्वत्वेकं कारणं नित्यं स्वां जातिम-
जहत्तेन तेन विकारविशेषात्मना भूत्वा भूत्वाऽन्येनान्येन कार्ये^(४) विशेषात्मना
परिणमतीति । तत्प्रतिषेधार्थं भगवानयोचत्—“बध्नुस्त्वद्यमानं न कुतश्चि-
दागच्छति निरुध्यमानं न क्वचित्संनिधय गच्छति” इति । बध्नुर्भूत्वा
वर्तमानेऽप्यत्र क्षणमात्र क्रियारूपमादाय त्यक्त्वा पुनरदर्शनं गच्छति ।

किञ्चान्यत्, अत एवानागतास्तित्वसिद्धेः । यदुक्तमस्मिन्नेव सूत्रे
“बध्नुस्त्वद्यमानं न कुतश्चि^(५)दागच्छति” इत्यत्रैतददर्शितम् । सदिदं बध्नु-
न्तरङ्गयद्विरङ्गकारणसामग्रीसन्निधानोपाधिवशेन क्रियामुपाददानं न कुतश्चि-
दागच्छति । कुतः पुनस्तत्सत्त्वमिति चेत् । मुख्यसत्ताविष्टे कर्तरि शानचो-
विधानाभिरुध्यमानवदिति । तस्मा[द्] दुर्बिहितवेतादोत्थानवत् सोत्रान्तिकैः
रूपक्षोपधाताय सूत्रमेतदाधीयते ।

(१) एवं तावदागमारिसद्भमश्चनयास्तित्वम् ।

युक्तितोऽपि—“धीनामयोचरत्याश्च तत्सत्त्वं वर्तमानवत् ।”^२ तदाकारया
अलु बुद्ध्या यस्यार्थस्य स्वसामान्यलक्षणं परिच्छिद्यते, यश्च बुद्धोकनाम-
वापधर्मकायाम्बा(भ्या)मभिधोत्यते स परमार्थतो विद्यते । कथम् ? वर्तमान
बध्नुरुपादिवत् । ज्ञानज्ञेयामिमानामिधेयसंबन्धः[] खल्ववृत्तक^(७) इति शिष्टा-
दः(ः) प्रतिपद्यन्ते ॥

असदालम्बनाऽपि शुद्धिरस्तीति चेत् । अत्रापदिश्यते—

[306] नासदालम्बना बुद्धिरागमादुपपत्तिः ।

आगमस्तावत्—“चक्षुः प्रतीत्य रूपं चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनः प्रतीत्य धर्मोऽचोत्पद्यते मनोविज्ञानम् । एतावच्चैतत्सर्वमस्ति”^१ इत्युक्तं भगवता । तत्र मनोविज्ञानं त्रैयधिकासंस्कृतधर्मविषया[यम्], ^(४) पञ्चविज्ञान-कायाः प्रत्युत्पन्नपञ्चविषयालम्बनाः । न तु कचिदसा(स)[दा]लम्बनमुक्तं नापि तदस्तीति तद्विषयबुद्धयभावः ।^२

तथोक्तम्—“यद्व(दु)त लोके नास्ति तदहं द्रक्ष्यामि” इति विस्तरः^३ ।

‘ Cf सर्व बो भिक्खवे देहिस्सामि । “किञ्च भिक्खवे सन्न ? ” चवहु चेव रूपा च । सोतञ्च सदा च । घानञ्च गन्धा च । जिह्वा रसा च । काया च फोड्ढया च । मनो च धम्मा च । इदं बुच्चमि भिक्खवे सत्थ । J iv. p 15 See J iv pp. 15-30, V. supra, p 3, n 2 The Pāli passage is according to the *ajatanadejanā*—इति छत्र विज्झाणकायान् उपासिद्धारारम्भता द्वादस वृत्तानि नि । Vm xv. 10.

For the *dhātu dehanā*, see the following —चक्षुस्त्व पटिच्च रूपे च उप्पज्जति चक्षुर्विज्झाण । मोन थ पटिच्च “मनञ्च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति मनोविज्झाण . J. II p 72

* यदप्युक्तम् “द्वय प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पादात्” इतीदं तावदिह सम्प्रधार्यम् । यस्मिन् प्रतीत्य धर्मोऽचोत्पद्यते मनोविज्ञानं, किं तस्य यथा मनो जनक प्रत्यय एव धर्मा आहोस्विदा-लम्बनमात्र धर्मा इति । यदि तावत् जनक प्रत्ययो धर्मा कथं यदायत् कल्पसहस्रेण भविष्यति वा न वा नहिदानीं विज्ञानं जनयिष्यति । निर्वाणं च सर्वप्रवृत्तिनिरोधाऽजनकं नोपपद्यते । अयालम्बनमात्र धर्मा भवन्ति, अनीतानागतमप्यालम्बनं भवतीति शून्यम् । यदि नास्ति यथासालम्बनम् ।

अनेदानीं शून्यम् । यदा तदालम्बनं तथास्ति । यथा तदालम्बनम् । अमृतं भविष्यति चेति । नहि करिष्यदतीतं रूपं वेदना या स्मरप्रसूतीनि पश्यन्ति । किं तर्हि । अमूदिनि । यथा क्षणपि वर्तमानं रूपममृतं तथा तदतीतं स्पर्शते । यथा चानागतं वर्तमानं भविष्यति तथा बुद्ध्या गृह्यते । यदि च तत्सर्वं वास्ति वर्तमानं प्राप्नोति । अथ नास्ति, असदप्यालम्बनं भवतीति सिद्धम् । तदेव तद्विकीर्णमिति चेत् । न । विवीर्णस्याग्रहणात् । यदि च तत्तदेव क्व नेचत् परमाणुयो विद्यन्तम् । एवं यानि परमाणवो नित्या प्राप्नुवन्ति । परमाणुजनयविभागमात्रं चैव सति प्राप्नोति । न तु किञ्चिदुत्पद्यते नापि निवर्ष्यत इत्यागोवि-श्यात् आत्मनिष्ठो भवति । शून्यं चापविद्धं भवति । “चक्षुस्त्वयमानं न बुभुक्षितं दागच्छन्ती” इति विस्तरः । अपरमाणुगतिज्ञानं वेदनादीनां यथा विवीर्णत्वम् । तेऽपि च यथोत्पन्नान्मूला स्मर्यन्ते । यदि च ते सर्वेव सन्ति नित्या प्राप्नुवन्ति । अथ न सन्ति, असदप्यालम्बनमिति सिद्धम् । *Alb. v. 27 ab. See Sakr p 474*

१ Cf. यत्तहि बोपिस्सत्वेनोक्तम्—“यत्लोके नास्ति तदहं द्रक्ष्यामि वा द्रक्ष्यामि वा नदं स्यात् विज्ञानं” इति । अपरे आभिमानिका भवन्त्यमन्तमप्यवधारं सन्ति पश्यन्ति । अहं

२७०

तथा—“त्रयाणां सन्निपातः स्पष्टः । सहजाता वेदना”^१ इति विस्तरः । एतेनाभिधानाभिधेयसंबन्धः प्रत्युक्तः । तदेवं सति सूत्रेऽस्मिन्मध्यमाप्रति^(७)-पत्तद्विशिता । यदुत—केनचित्प्रकारेण शून्याः संस्काराः मिथ्यापरिकल्पितेन पुरुषालयविज्ञानाभूतपरिकल्पादिना । केनचिदशून्याः, यदुत—स्थलक्षण-सामान्यलक्षणाभ्यामिति^२ । यथा कात्यायत(-य)न सूत्रे—“लोकसमुदयं छात्वा या लोके नास्ति ता सा न भवति । लोकनिरोधं छात्वा या लोकेऽस्ति ता सा न भवति इतीमौ [V B, 8 Fol 110a]^(४) द्वावन्तौ परित्यज्य मध्यमया प्रतिपदा तद्यागतो धर्मं देशयति ।”^३ न चैतद् द्वयमस्तिनास्तित्वाख्य-मेकाधिकरणं विरोधादुपपद्यते न च निरधिष्ठानम् । नापि खपुष्पशून्या-धिष्ठितम् ।

तु सन्तमेवास्तीति पदयामीत्यय तत्राभिप्रायः । इतरथा हि सर्वबुद्धीना सदालम्बनत्वे कुतोऽस्य विमर्शं स्यात्, को वा विशेषः । इत्थं चैतदेवम् । *Akk* v 27 ab

—यद्यभाषो विज्ञानस्यालम्बनं यत्तर्हीति विस्तरः । बोधितत्वेन चरमभक्तिर्नवमुक्तम्—यत्लोके नास्ति, तज्ज्ञास्यामीत्येव सम्भवो नास्तीति बचनादभावालम्बनं न भवतीति दशितं भवति । आचार्योऽस्याभिप्रायतामस्य सूत्रस्य एवं प्रभाह—अपरे आभिधानिका इति विस्तरः । अपरिहातसमाप्रयोऽपरे—असन्तमप्यवभाषं दिव्यचक्षुरवभाषं प्रयोषावस्थायां सन्तमित्येव पश्यन्ति । अहं तु सन्तमेवावभाषं पूर्वरेण दिव्यचक्षुषोऽस्त्येति पदयामीत्ययमत्र सूत्रेऽभिप्रायः । कुतोऽस्य विमर्शं इति । सर्वबुद्धीना सद्रूपरत्ने व्यवस्थाप्यमाने कुतोऽस्य विमर्शविचारः सदेहो वा स्यात् । यदुत लोके नास्तीति विस्तरेण य उक्तं । सदसवालम्बने तु बुद्धीनामय विमर्शं सम्भवति । नायथा । को वा विशेष इति । को वा बाधिसत्त्वस्यान्यभ्यो विशेषः, यदि तेऽपि सन्तमेवावभाषं पश्यन्ति नासन्तम् । सदसवालम्बनत्वे हि बुद्धीनामय विशेषो भवति । इत्थं चैतदेव सत्, असवालम्बना बुद्धय इति । *Sahr* pp 475—6

^१ Cf चतस्रश्चावृत्तौ पटिच्छन् रूपे च उण्यज्जति श्वक्खुविज्जाणं तिण्णं सगतिं फस्सो, कस्सपचय्या वेदना *M sutta* 18

^२ कायं स्वसामान्यलक्षणस्याप्यपेक्षते । वेदना चित्तं धर्माश्च । स्वभाव एवैवा स्थलक्षणम् । सामान्यलक्षणं तु अनित्यता संस्कृतानां दुःखता सातवाणा शून्यताज्जातमते सर्ववर्णणाम् । *Akk* vi 14 cd —“स्वभावा एवैवा स्वलक्षणम् । क स्वभावः ? कायस्य भूतमीतिवत्तयम् । वेदनाया अनुमत्त्वम् । चित्तस्योपलब्धित्वम् । *Sahr* p 529. See *LVP Ak* vi p 158

^३ Cf कितावता नु खो भन्ते सम्मादिट्ठिं होनी ति ? इयनिस्सतो एवाय कच्चायनं लोको येमुय्यनं वत्थितं च नत्थितं च ।

लोकसमुदयं लो कच्चायनं यवामूतं सम्मप्यज्जायं पस्सतो या लोके नत्थिता सा न होति । लोकनिरोधं लो कच्चायनं यवामूतं सम्मप्यज्जायं पस्सतो या लोके वत्थिता सा न होति । *S. II* p 17

शुक्तिरपि । ज्ञानज्ञेयाभिधानाभिधेयसंबन्धस्याकृतकत्वात् । नास्ति-
शशविपात(ख)मित्यस्य ज्ञानस्याभिधानस्य चासद्विषयत्वमिति चेत् । तत्र
प्रमः—

(२) अन्यापेक्ष्येऽथ संबन्धप्रतिषेधोऽध्यष्टयोः ॥

योऽयं नास्ति शशविपाणाद्विप्रतिषेधोऽस्य तर्हि किं प्रतिषेध्यम् ? यद्यस-
दालम्बना बुद्धिर्नास्त्यभिधानं वा निरभिधेयमिति ! अत्रापदिश्यते । 'अन्या-
पेक्ष्येऽथ संबन्धप्रतिषेधः ।' कार्यकारणादित्विविधः^१ संबन्धोऽत्र गोविपा-
णादिषु पूर्वदृष्टः शशविपाणादिषु प्रतिषिद्धयते । श^(३)शपि(शि)रोमाप्रका-
काशघातुसंबन्धदर्शना(ना)द्यदि शशशिरस्या(स्य)पि विपाणमभविष्यत्तद्वदे-
घोषलप्स्यते । न चोपलभ्यते । तस्मात्संबन्धान्तरापेक्षं शशविपाणशब्दगह-
मात्र मत्रा संबन्धन्तरसंबन्धबुद्धयपेक्षेणावधोत्यते, न तु किञ्चिदभिधानम-
भिधेय वा प्रतिषेध्यात्मनः(ना) श्रीयत इति सिद्धं सर्वं बुद्धिः सद्विषयेति ।

(४) एतेनाज्ञातं स्पष्टं च गोविपाणं प्रत्युक्तम् । गोशिरसा(शिरो)-
मात्रमाकाशघातुधेष्टित(तं) दृष्ट्यः(द्व्या) जन्यते ध्यस्त या गोविपाणमिति
प्रष्टव्यम् ।

त्रयोदशायतनप्रतिषेधबुद्धिविषयाद् अस्तिरषादसदालम्बना बुद्धिर-
स्तीति चेत्^२ । न । भगवतेयं धाम्यस्तुमात्रमेतदिति निर्णीतत्वात् । उक्तं हि
भगवता हस्तताडो(लो)पमे सुने—“एतावत्सर्वं यदुत^(३) चक्षु रूपं च साधमनो
धर्माश्च । यः कश्चिदेतद् इयं प्रत्याख्याया[न्य]द् इयं ज्ञेयमभिधेयं वा

^१ सञ्ज्ञासञ्ज्ञि-ज्ञानज्ञेय क्रियाकारणसंबन्धः । V. 106a, Adv. kārikā 313

^२ Cf यद्यसदालम्बनं स्यात्, त्रयोदशमप्यायतनं स्यात् । अयं त्रयोदशमायतनं
नास्तीत्यस्य विमालम्बनम् ? एतदयं नामालम्बनम् । एव तर्हि नाम एव नास्तीति
प्रतीयेत । अथ च दृष्टस्य प्रागभावमालम्बते किं तस्यालम्बनम् । दृष्ट एव । एवं तर्हि य
द्वद्वानात्र प्रार्थयते तस्य दृष्ट एव कर्तव्यं स्यात् । अनागतत्वमस्य इति चेत् । सति कस्य
नास्तिबुद्धिः । वर्तमानो नास्तीति चेत् । न । एवत्वात् । यावता तस्य विरोधस्तस्यामूला-
भावसिद्धिः । तस्मादुभयं विज्ञानस्यालम्बनं भाव्यव्याभावयत्नः । Akb v. 27 ab.

त्रयोदशमप्यायतनमालम्बनं स्यादिति । त्रयोदशानामायतनानां त्रयोदशमायतनम् ।
तद्विज्ञानस्यालम्बनं स्यात् । अलालम्बनत्वं दृष्टमात्रेण तदालम्बनं वा विज्ञानं स्यात् । एव
वैभाषिकेनोक्तं आचार्यं आह—अयं त्रयोदशमिति विस्तरः । एतदेव नामेति वैभाषिकाः ।
यदेनप्राप्तं त्रयोदशमायतनमिति । तदालम्बनम् । एव तर्हि नामैव नास्तीति प्रतीयेत ।
नाभिधेयं त्रयोदशमायतनाभावलक्षणम् । न च यस्य दृष्टस्य प्रागभावमालम्बते, न तस्या-
लम्बनम् । भक्तानि वाक्येनोप । एव प्रकृते वैभाषिक आह—शब्द एवालम्बनमिति
प्रकृतम् । एव तर्हीति विस्तरेणाचार्यं ।***Saks p 475

कल्पयेत् धाग्वस्तुमात्रमेवास्य स्यात् । पृष्ठो वा न संप्रजानीयादुत्तरे वा संमोहमापद्येत । यथापि तदविषयत्वात् ।^१ इति ।

किञ्च, अस्तिशशविषाणाभिधानाभिधेयवशास्त्युक्तिरपि वाग्वस्तुमार्थं विषाणाख्याभिधेयार्थसंबन्धविहीनम् । एतेन पट्टः स्कन्धः प्रत्युक्तः । किञ्च, पञ्चस्कन्धविषयविपरीतज्ञानप्रतिषेधात् । अज्ञातचक्रबुद्धिप्रतिषेधवत्, द्विचन्द्रबुद्धिप्रतिषेधवत् । उक्तं हि भगवता—“ये केचिदात्मेति समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति सर्वे त इमानेव पञ्चोपादानस्कन्धान्समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति”^२ इति स्कन्धविषये सैषा किर्यात्मद्रव्यभ्रान्तिरित्यवद्योत्यते ।

किञ्च, नञः सङ्गतप्रतिषेधविषयत्वानुपपत्तेश्च । सन्तं तावदर्थं न प्रतिषेद्धुम(म्) समर्थं । यदि हि सन्तमर्थं शक्नुयात्प्रतिषेद्धुं न राजानो हस्त्यम्बं वि(षि)भृपुर्षं(नं) सन्ति इत्येव इत्येवं ध्रुवः । इत्युक्तं इत्थूनाप्रभावः[] स्यात् । न चैतदस्ति । अथासन्तं प्रतिषेधयति, तेनाभावप्रतिषेधाद्भाष्य(८)व स्यादिति । तस्माच्चञो न गोविषाणादि[] नापि शशः(श)[विषाणादि] प्रतिषिध्यते । किं तर्हि । शशाकाशपानुसंबन्धबुद्ध्यपेक्षेण गोविषाणादि-प्रख्यासंबन्धबुद्धयोऽवद्योत्वन्ते । सिद्धा सदात्म्यनैव बुद्धिः । एवमभ्यत्रापि ॥

[307] रूपादौ वस्तुनि क्षीणे सत्येवोत्पद्यते मतिः ।

सा ज्ञानस्यासदाकारा शास्तुस्तथान्पचित्तवत् ॥

रूपादौ खल्वपि^(१) वस्तुम्यभ्यतीते सत्येव बुद्धिरुत्पद्यते । न ह्यसदात्म्यना बुद्धिरुत्पद्यते । सदात्म्यना बुद्धिरस्तीत्युपपादितम् । न च नो द्रव्यं चिनश्यतीत्युक्तम् । यदेतद् रूपादिद्रव्यं पूर्वानुभूतं तदेव तस्मृत्या पृच्छत इत्युपरिष्ठादपि साधयिष्यामः ।

या तर्हि निरुद्धदेवदत्तानुस्मृतिर्घटानुस्मृतिर्वा स्त कथं जायते ? अतीतानाग[V A, 8 Fol 110 b.](¹) तयोर्देवदत्तघटप्रज्ञप्त्युपादानयोरिति । अत्र धूमः । सापि खलु साविषास्वासदाकारोत्पद्यते स्थान्वा(एवा)दौ पुरुषादि-बुद्धियत् । निरविद्यस्व तुशास्तुस्तत्त्वाकारा भवति रूपादिधर्ममात्रबुद्धिरेव ।

^१ किञ्च भिन्नत्वे सत्यं । चक्रं चेव रूपा च - ये - मयो च धर्मा च । इदं बुद्ध्यति भिन्नत्वे सत्यं । यो भिन्नत्वे एव वदेय्यं । अहमेतं सत्त्वं पञ्चवक्ष्यामि अत्र सत्त्वं पञ्चापेरसामीति । तस्मै वाचाकृत्युरेतस्य । पृष्ठो च न सम्पादयेय । उत्तरिञ्च विषात आपन्नस्य । त निरुद्ध हेतुः । यथा त भिन्नत्वे अविसयसि नि । J iv p. 15

V. supra, p. 269, n. 1

^२ Cf वे हि देवि भिन्नत्वे समया वा ब्राह्मणा वा अनेकविहितमतान् समनुपस-माना समनुपसन्ति । सत्त्वं वे पञ्चुपादानवक्ष्ये समनुपसन्ति एतेषां वा अञ्जतर । J. iii p 46 See Saka 587

तद्यथा परचित्तयिदः स्वलक्षणाकारा बुद्धिरुपपद्यते । तत्सामर्थ्योपाधि[व]शे-
नान्यथापि जानीते । तद्वत्तत्सामर्थ्येण भाविनीं भूतां च संज्ञा(क्षां) (२)रूपा-
दिषु देवदत्तघटलक्षणां प्रतिपद्यत इति ॥

इतश्च सदतीतानागतम्—

[308] हर्षोत्पादमयोद्वेगस्मृत्युत्पत्त्य(च्य)ङ्गमावतः ।

अतीतानागतं हि मित्रममिघौ(चं) वा मनसि कृत्वा हर्षोत्पादमयाद्-
योऽभ्युपजायन्ते । ते चानिमित्ता न भवितुमर्हन्ति । कथम् ? वर्तमानवत् ।
तद्यथा सति वर्तमाने मित्रेऽमित्रे वा हर्षमयादयो भवन्ति नासती(३)ति तद्वत् ।

किञ्च,

साङ्गस्य शक्त्यभिव्यक्तेः सदीपघटरूपवत् ॥

विद्यमानस्य चतुर्नानागतस्य वस्तुनोऽतीतप्रत्युत्पन्नसहकारिकारणसाम-
ग्रीपरिगृहीतस्य शकिमाद्यभाविर्मवति । कथम् ? 'सदीपघटरूपवत् ।' तद्यथा
तमसि विद्यमानस्य घटरूपस्य स्वात्मोद्भावनशक्तिः प्रदीपादिकारणसामग्री-
सन्निधाने सति भवति (४)तद्वदिति । इतश्चास्त्यनागतम् ॥

[309] जनीहाकर्तृसाध्यत्वात्पञ्चभावविकारवत् ।

तद्यथा अस्ति विपरिणामते घर्घते क्षीयते यितश्यतीति सति मुख्यसत्ता-
धिष्ठे कर्तरि एते पञ्च भावविकारा भवन्ति । तद्वज्जायत इत्ययमपि पद्यः भाव-
विकारः^१ सति मुख्याविष्टे कर्तरि भवितुमर्हतीति । किञ्च, जायमानता सत्ता
नश्यता ना(२)सामानाधिकरण्ये सत्यनन्यतापत्तिसङ्करदोषप्रसङ्गात् । वैयधिक-
रण्याभ्युपगमे संख्यामायादेकत्र तद्व्यपदेशानुपपत्तिः । किञ्च, जायमान-
तादिक्रियाभावेऽस्तित्वायोगात् । कथम् ? शशविषाणवदिति ।^३ उपचारसत्तेति
षेत् । न । मुख्यसत्ताया सत्यामुपचारसद्भावात्, दृश्यमान(४)दोषाच्च ।

इतश्चास्ति—

सतः कू(क्रि)धाङ्गतादृष्टविकार्य(६)प्राप्यकर्मवत् ॥

तद्यथा विकार्ये कर्मणि सति करणं दृष्टं काशात्कटो करोति । प्राप्ये
च कर्मणि सति ग्रामं गच्छति देवदत्तः सूर्यं च पश्यतीति गमनदृष्टिक्रिये
सति कर्मणि भवतः । तद्वन्निरवर्त्येऽपि कर्मणि मुख्यद्रव्यास्तित्वे सति देवदत्त-
कर्तृका घटक्रियोपपद्यत इति ॥

सांख्यः पश्यति—विद्यमानमेव जायते । (७)तद्यथा क्षीरे विद्यमानं दधि,
कार्यकारणयोरेकत्वात् । तं प्रत्यपदिश्यते—

^१ See Nirukta; १ 2. 8.

[310] द्वितीय जन्म जातस्य वस्तुनो नोपपद्यते ॥

यदि क्वचु क्षीरे दध्वादयो विकारा सन्ति चाजे ग्राहकुरादयः शुभ्रशो नि(णि)ते च कलसादयः तेषां जस्तानां क्षारादिवज्जन्म पुनर्ण(नं) युज्यते । यथा च न युज्यते तथा पूर्वमेवाग्रिष्कृतम् ।

धैशेषिको प्र^(६)वर्ते—कपालेऽपि विद्यमानं घटद्रव्यं तन्तुषु चाविद्यमानं घटद्रव्यं कपालतन्तुसंयोगादुत्पद्यते । गोण्या च कटपनया विप्रवृत्तायस्थाविषया जनिकर्तृसत्ता व्यपदिश्यते इति । अस्याप्यवयवविद्रव्यं सहाय्यवयवं पूर्वमेव विहितोत्तरम् । यत्पुनरुत्तमुपचारसत्तया जनिकर्त्तोपदिश्यते इत्यत्र प्रम —

मुख्यसत्ता शु^(१)भाभावाद्गौनी(शी) सत्ता न विद्यते ॥

न हि मुख्यसत्ता[वा] गुणामाद्यऽन्यथाभावे वा कारणेषु प्राप्नु पत्यभावे वा कार्यसत्तोपचारे युज्यते ॥

कस्मात् ?

[311] साधर्म्ये सति तद्वृत्तेर्व्याहार मधुरोक्तिवत् ।

तद्यथा मधुरवाग्देवदत्त इति चात्र माधुर्यगुणयुक्तस्य गुडद्रव्यस्य मधुनो वा साधर्म्यमभिलषणीयता विद्यते इत्यतो वाचि [VI B 1 Fol 111 a]^(१) माधुर्यशब्दं प्रयुज्यते । कयामुले च चन्द्रकातिसादृश्यं दृष्ट्वा चन्द्रशब्दं प्रयुज्यते । बाहीके च आर्यसाधर्म्याद्रोशब्दं प्रयुज्यते—गौरय बाहीक इत्येषां भावि । न च तथा कश्चिद्गुणानयवगमोऽपि तन्तुषु तत्संयोगे वा प्राशुपस्य भाव्य निरागमनं कार्यस्यास्तीति । न च कार्यं किञ्चिदीपवृत्तमुपपद्यते । निष्ठासत्तैककालाभ्यु^(२)पगमात् । प्रागव्यपदेश्य वस्तुमानं विप्रकृतं जायत इति चेत् । न । उच्यते । तथात् । मम तु चन्द्रकोटीप्रकाशसत्त्वो दृष्टातो विद्यते ।

आनिष्ठलिङ्गमुख्यस्य जन्मेष्ट दासकादिवत् ॥

अयं हि अनिरमिनिष्यन्नखादिवचनो नास्व प्रादुर्मावधचन । कथम् ? 'दारि(र)कादिवत् । तद्यथा दारको मुर्यसत्तानिष्ठा मातुवृक्षेर्निष्क्रमे(णे) जायत^(३) युज्यते । तद्वदप्रापीति ॥

दार्ष्टान्तिकं श्रुत्वा प्रते—कारणशक्तिषु निरागमजनिकर्तुपचारं प्रयतंत । तं प्रति प्रम —

[312] स्यात्तत्पुष्पं समुत्फुल्लं स्याज्जटालश्च दर्दुर ।

स्वमारो यदि भागानां प्रागभूत्वा समुद्भवत् ॥

न ह्यसतं कस्यचिद्भूतशेषिणादेरुपादो भवति नैराभ्याविशेषसर्वा

सदुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।^१ तद्धेतु^(४)कानां च जायमानजातनश्यत्कालेष्वाम्नास्ति-
त्वस्थितशक्तीनामनुपपत्तेः । कारणानां च कार्यात्मकत्वा[त्] प्रागुत्पत्तेर-
सत्त्वम्, असत्त्वादनुपपत्तिदोषापत्तिः । कुतश्च नाभावो भावीभवति ?
स्थितिशक्तिक्रिया[ऽ]योगात् ॥

कथमयोग इति चेत् । तदाविच्छिद्यते—

[313] स्थितिशक्तिपरित्यक्तान्धर्माभाशान्वितोदयान् ।

यद सोम्य कथं याति प्रतीत्या ^(५)वस्तु वस्तुताम् ॥

इह प्रलु भवतामहेतुको विनाशः^२ सद्योत्पत्तिमत्तां नित्यसंनिहितः ।
तस्मिन् सति जन्मस्थितिशक्तिक्रिया न विद्यन्ते, विरोधात् । तास्यसतीषु
कारणमपि चे(च)य विनष्टम् । तदस्मिन्नसति किं प्रतीत्य असन्निरात्मकं
यस्तु यस्तुतां यातीत्याचक्ष्य । कथं ते कार्यं कारणं योपपद्यते ? सतां
हि संज्ञासंज्ञिमानयोग्यक्रियाकारणहे^(६)तुफलादीनामन्योन्यापेक्षप्रसङ्गे । अथ
तद्याभावो न कश्चिदस्ति भाषयिरोषो, कथं तर्हि स भावो नष्ट इत्युच्यते ?
तस्माद्भूयतो याद्वा प्रमेतत्, भ्रमस्तु विद्यमानयोरेवोपकार्युपकार[क]भाषो युक्तः ॥

यस्मात्—

^१ Cf. ...यस्य त्वतीतानागत इव्यताप्रति तस्य काल नित्यमेवास्तीति किं तत्र वर्तमानं
सामर्थ्यम् । उत्पादने सामर्थ्यम् । उत्पादस्तद्भाभूत्वा भवतीति सिद्धम् । अथ तत्र एव
चास्ति । कस्येदानीं न च सामर्थ्यम् । वार्थग्यवादश्चैव द्योतितो भवति—‘यद्यस्तस्यैव
तत् । यद्भास्ति नास्त्येव तत् । यस्ततो नास्ति सभन । सतो नास्ति विनाश’ इति ।
वर्तमानोत्कर्षे तर्हि सामर्थ्यम् । विभिन्न वर्तमानोत्कर्षे नाम । देशान्तरावर्पणं चेत् ।
नित्यं प्रसक्तम् । अहमिणा च न च तत् । यच्च तदाकर्षणं तदभूत्वा भूतम् । स्वभाव-
विशेषणं चेत् सिद्धमभूत्वा भवनम् । तस्माच्चैव सपरित्तवात् शास्त्रे साधुर्भवति यवतीतानागतं
इव्यतोऽस्तीति वदति । *Akk* v 27 c

—वर्तमानोत्कर्षेण दृष्टि र्बैभक्तिक । विविद्यमानो वर्तमानोत्कर्षमिति विस्तरेणाद्यम् ।
देशान्तरावर्पणं चेत् । यदि मनसि हेतुना फलम्य देशान्तरावर्पणं वर्तमानोत्कर्षमिति, अथ
ब्रूम । नित्यं प्रसक्तं फलमिति वाक्यस्येव । केवल देशान्तरादेशान्तरावर्पणम्, न विज्जि-
दपूर्वभूतयन इति नित्यं प्रसक्तम् । अहमिणा च वेदनादीनाम् । कब तद्देशान्तरावर्पणा ।
अमूर्तत्वेनादेशरूपत्वात् तद्युक्त्यत इत्यभिप्राय । यच्च तदाकर्षणं क्रियामज्ञकम्, तदभूत्वा
भूतमित्यभूत्वाभावसिद्धिरित्यभिप्राय । स्वभावविशेषणं चेत् । यदि मनसि हेतुना स्वभा-
वोऽन्य फलस्य विशेष्यते, तेन फलविशेषणं भवतीति । अथ ब्रूम । सिद्धमभूत्वा भवनमिति ।
सिद्धमभूत्वा विशेषणस्य भवनं प्रादुर्भाव इति । *Saks*. pp 476—7.

^२ V. *supra*, p 107, n 1.

[314] लोके दृष्टः सतोरेव परस्परमनुग्रहः ।

तद्देवोपघातोऽपि नाश्वशृङ्गादिवा(पा)दयोः ॥

अनुग्रहोपघातयोश्च ^(१)कार्यकारणसंबन्धोपचारश्च सतोरेव भयतीत्या-
स्मनन्धयेभ्यः प्रसिद्धमेतत्, नासतोः न च सदसतोरिति ॥

धैतुलिकः^१ कल्पयति—

[315] यत्प्रतीत्यसमुत्पन्नं तत्स्वभावान्न निश्चते ।^२

पक्षलु निश्चयभावं निरात्मकं हेतुं प्रतीत्य जायते तस्य खलु स्वभावो
नास्ति । न हि तत्कारणेषु प्रत्येकमवस्थितं नापि भागशो नाप्यस्य^(३) कश्चित् ।
नापि हेतुसमुदाये तद्रूपमाभावात् । यच्च न कचिदस्ति तत्कतमेन स्वभावे-
नोत्पत्स्यत इति नास्ति स्वभावः । यस्य च नास्ति स्वभावः तत्कथमस्ती-
त्युच्यते ? तस्मादलातचक्रवज्रिस्वभावात्पत्यात् सर्वधर्मा निरात्मान इति^४ ।

तं प्रत्यपदिश्यते—

^१ Cf नैवासतो नैव सत प्रत्ययोऽर्थस्य युज्यते ।

अथत प्रत्यय इत्यसतश्च प्रत्ययेन हिम् ॥

न सत नासत् न सतत् धर्मो निर्वर्तते धरा ।

अथ निर्वर्तको हेतुरेव सति हि युज्यते ॥ *Mādhyamika-kārikā*, : 6-7.

न भावाऽभावात् भावा भावोऽभावात् नायने ।

माऽभावाऽभावनऽभावाऽभावो भावात् नायने ॥ *Chatuh loka*, 364

^२ Cf हेतुन्ययगामयौ प्रतीत्य ज्ञानस्य परावृत्तात्मनायस्य प्रतिविम्बमने कुत
मास्वभावता ?

य प्रत्ययैर्वापि स ह्यत्राता ।

न तस्य उत्पत्तौ स्वभावोऽस्ति ॥

य प्रत्ययार्थान् न धूय उक्ता ।

य नून्यता नास्ति नाऽयमस ॥ *B Pāṣṣkā*, 12 2

See *Sikṣā*, p 241

^३ Cf यदुच्यते किमुच्ये निश्चयभावा अवधर्मा इति । अत्र कोऽभिप्रायः ? इदम
भावतामुदाय स्वैवात्मनाऽभावतामुदाय स्वे भावप्रतिपत्तिनाऽभावतामुदाय बालराहृच्छा-
त्ताभावतामुदाय ॥ अत्र नूनं परिनिर्वाणे स्वभाव उत्पत्तिनि स्वभावतामुदाय परान्ते
उत्पत्तिनि स्वभावतामुदाय परिनिर्वाण परमार्थनि स्वभावतामुदाय । अनुपपन्ना अनिरुद्धा
आदिगता प्रवृत्तिरिति चेत् इति कोऽभिप्रायः ? यथा नि स्वभावतामुदाय अनुपपन्ना ।
यथा अनुपपन्ना अनिरुद्धा । यथा अनुपपन्ना अनिरुद्धा तथा आदिगता । यथा
आदिगता तथा प्रवृत्तिरिति चेत् ॥ *Ans* p 84

न विद्यते स्वभावाद्द्विद्यते तत्ततोऽन्यथा ॥

ग्रहोद्यमेनत्—यत्प्रतीत्यसमुत्पन्नं ^(१)तत्संवृत्यात्मना विद्यते यनसंघा-
दिवत् । यत्परमार्थतो विद्यते तस्य प्रतीत्यावस्थाशक्तिमूर्तिवित्यादिमात्र-
मुत्पद्यत^२ इति ॥

तस्य तर्हि हेतवो विद्यमानस्य कमुपकारं कुर्वन्तीति ? अत्रामिधीयते ।
न खलु द्रव्यस्वभावास्तित्वं प्रति कश्चिदुपकारं कुर्वन्ति ।^३ न च स्वभावस्या-
पेक्ष्य प्रवृत्तिः । किं तर्हि ?

[316] प्रकुर्वन्ति दशामात्रं [VI A. 1 Fol 111 b]

^(१)हेतवो वस्तुनः सतः ।

राजत्वं राजपुत्रस्य सात्मकस्यैव मन्त्रिणः ॥

तद्यथाऽमिजातस्य राजपुत्रस्य विद्यमानस्य मन्त्रिणः सयत्नसमुदयाः
परिग्रहानुग्रहमात्रेणोपकुर्वन्तो राजत्वं कुर्वन्त्येवमनागतस्य वस्तुनः सतो
हेतुप्रत्ययाः समेत्य लक्षणमात्र(त्रं) [यत्]मानाद्यमैश्वर्याधिपत्यं कुर्वन्तीत्यव-
योद्व्यम् ॥

अन्ये पुनर्धर्षयन्ति—

[317] ^(२)धर्माणां सति सामग्रे सामर्थ्यमुपजायते ।

चितानां परमानु(णु)नां यद्दात्तोपलम्भने ॥

यथा खलु परमानु(णु)संचयश्चक्षुषा गृह्यते, प्रत्येकं परमान(णु)वो न
गृह्यन्ते, तथा कारणसामग्रे सति धर्माणां क्रियासामर्थ्यमुपजायत इति
ब्रह्म्यम् ।

भङ्गन्तकुमारसातः पश्यति—वातायनप्रविष्टस्या(स्या)न्तःपार्श्वद्वयेऽपि
तुटयः ^(३)सन्ति । रश्मिगतस्य तु दर्शनमस्य तुटे रश्मिपार्श्वगास्त्वनुमेयाः ।
एतेन व्याख्यातं धर्माणामध्ययोर्द्वयोपस्तिवम् । प्राप्य शानातिशयं मुनयः
पश्यन्ति, तास्तु धीर्हि चिकक्षा ॥

^१ V 1012a, *Ad kārika* 323

^२ Cf. वृत्तावकाशमेवमन्तम् । अनागत विद्यमान उत्पद्यत इति । तस्मादयं पराञ्ज-
यति । 'ननु चेन्न सति समागहेनुरभूना अनागतानस्थाया हेतुर्भवति वर्तमानानस्थायामिति
प्राप्ति' प्रसङ्गादित्यर्थः । 'इष्यत एवावस्था प्रति न ब्रह्म्यम्' इति । 'अवस्थाकृतं हि सामग्यं
न ब्रह्मफलम्' इति । *Saka* p 201

[319] नामसल्लक्षणाभावाद् द्रव्यसत्त्वाङ्गसिद्धितः ।

अनाग^(१)ताभ्यतीतस्य नास्ति प्रज्ञप्तिस्त्यक्ता ॥

सोपादानं हि सर्वं प्रज्ञप्तिस्तत् । न च वर्तमानमुपादानमुपपद्यते ।
अनागताभ्यतीतस्य तस्माद्विरुपादानस्य प्रज्ञप्त्यभावादसदेतत् ।

यदि तर्ह्यनागतं चक्षुरादिद्रव्यं विद्यते कस्मान्न पश्यति न दृश्यते न
विज्ञानाति ? न व्यक्तं कारित्राभावादी(दि)ति ॥

तद्वच्च कोशकारः प्रश्नयति—

[320] को विघ्नः^१

(१) यदि चक्षुर्विद्यते किं न पश्यति ? यथं ब्रूमः—

अङ्गवैकल्यम्^२

इदं हि प्रदीपाद्यङ्गवैकल्ये वर्तमानस्यापि चक्षुषो रूपादर्शनम् ।
तत् प्रत्याचष्टे—सर्वस्य सदास्तित्वे कुतोऽङ्गवैकल्यम् ? ययमाचक्षते—

न तत्सर्वास्तित्वा सदा ।

त्रैयधिरूपाणि खल्वत्राङ्गानि विवक्षितानि । तत्र केपाञ्चिदसांनिध्यं
ममति तद्वैकल्यात्कारित्रं न करो^(३)तीति ।

तत् प्रत्याचष्टे—

तत्कथं^४

^१ इदं तु वक्ष्यते । यद्यतीतमपि द्रव्यतीतस्यनागतमिति । कस्मात्सतीतमिरवुध्य-
तेऽनागतमिति वा ननु चेन्न—‘अध्वान कारित्रेण व्यवस्थिता’ इति । यथैव प्रत्युत्पन्नस्य
तत्तत्भागस्य वक्षुषं किं कारित्रम् । फलदावप्रतिग्रहणम् । अतीतानामपि तर्हि सनाग-
हेतवोऽङ्गा फलदानात् कारित्रप्रसङ्गोऽन्वैकारित्रस्य वेति लक्षणसम्भारः । इदं च वक्ष्यते ।
तेनैवावगता सती धर्मस्य नित्यं कारित्रकरणे

को विघ्नः

येन वदाचित् कारित्रं करोति वदाचिरेति । *Abb v. 27a*

^२ प्रत्ययानामसम्प्रत्ययमिति चेत् । न । नित्यमस्ति वाभ्युपगमात् । *Ibid.*

^३ यच्च तत्कारित्रमतीतानामतत् प्रत्युत्पन्नं चोच्यते

तत्कथं

किं कारित्रस्याप्यवदस्ति कारित्रम् । अथ तेनैवातीतं नाप्यनागतं न प्रत्युत्पन्नमस्ति

किं लक्षणात्कारित्रं ततो वा द्रव्यात्, किमन्यदाहोस्विदनन्यदिति ?
तत्र यथं प्रतिवदाः—

श्रूयतां सद्म्यः

द्याघ्रासनमध्यास्य न हि सर्वज्ञप्रवचनगाम्भीर्यं सदेवकेनापि लोकेन
शक्यं तर्कमात्रेणावबोद्धुम्^१ । यस्मात्सोम्य—

दुर्वोधा खलु धर्मता ॥^२

तथापि तु धूयताम् ॥

च । तेनायम्भूतवान्निवृत्त्यवस्थां प्राप्ताम् । अतो न वक्तव्यं यदा कारित्रं न करोति
धर्मस्तदाज्ञागत इति ।

नाम्यत्

अतो न भवत्येष दोषः । एव तद्धि च एव

अध्यायोगस्तथा सतः । *Abb* v 27 ab

^१ Cf. "Vaibhāṣika (does not feel discountenanced by this series of arguments, and says) We Vaibhāṣikas, nevertheless, maintain that the past and the future certainly do exist. But (regarding the everlasting essence of the elements of existence, we confess) that this is something we do not succeed in explaining, their essence is deep (it is transcendental), since its existence cannot be established by rational methods " *The Central Conception of Buddhism*, pp 90—91 (See *Ibid*, note 1)

^२ अत्रानन्यता केन

“अथागमनीयतागमे कथं तत्र तस्मिन् वा सयुक्तो भवति ? तज्जतदेवबुद्धानां
भावात् कथं तदागमनं केनागमनभावाद्भूतानि सयुक्ता भवति । अस्त्येव स्वतीतानागत-
मिति वैभाषिकाः । यत्र नेतुं शक्यते तत्रागमनागमनेव वेदितव्यम् ।

गम्भीरा खलु धर्मता ॥

तावदर्थं तार्किकाणां त्रयणीति । अस्ति पर्यायी बहुत्वघटे तद्विरुध्यते । व्यमुत्पद्यते
ह्यं निरुध्यते । अस्ति पर्यायीत्युत्पद्यतेत्यविरुध्यते । अनागतमुत्पद्यते वर्तमानं निरुध्यते ।
अध्यागमनघटनः । उत्पद्यमानस्याप्यनगृहीतत्वात् । अध्वनोऽप्युत्पद्यते । अनकरागिबतवा-
दनागतस्याप्यन । *Abb* v 27 cd

—धर्मता इति । धर्मोऽसौ स्वभावः । अनीत्यादिनाप्यव्यवस्थाने सति तत्तत्प्रवहारा-

भूत्यादनाप्यमाह । अस्ति पर्याय इत्यादि । अस्ति वचनत्रय । ह्यमुत्पद्यते ह्यं निरुध्यते
इत्यादिवत्त्वात् । अयमुत्पद्यतेत्यविरुध्यते । अनागतमुत्पद्यतेत्युत्पद्याराभिमुखत्वात् ।
वर्तमानं निरुध्यतेत्यविरुध्यतेत्यविरुध्यते । अध्यागमनघटने, उत्पद्यमानस्य धर्मस्याप्यनगृही-
तत्वात्, अध्यागमनादिन्यर्थः । 'त एकाध्या कथावस्तु' इति लभ्यात् । अध्वनोऽप्युत्पद्यते-
व्याप्यघटने धर्मः । वज्रादिनाह । अनेकजन्मिबतवादनागतस्याप्यन इति । यस्मादनेनेर्वा
हलातामदागमनां सतिवत्तायां वरिचदव धन उत्पद्यते । अनीत्यवनागमनघटन इत्युच्यते ।
S&B pp 477—8

[321] वर्तमानाध्यसंपातात् मा^(१)मय्याद्भूपरिग्रहात् ।
लब्धशक्तेः फलादेयः कारित्रमभिधीयते ॥

अनागतस्य खलु धर्मस्य वर्तमानाध्यसंपातादन्तरङ्गबहिरङ्गसामग्र्या-
परिग्रहात् लब्धसामर्थ्यस्य धर्मस्य यः फलाक्षेपस्तत्कारित्रमित्युच्यते ।^१
सा च वर्तमानकाला वृत्तिः कारित्रमित्याख्यायते । तत्र यो वृत्तेऽन्यत्कारि-
त्रमिति तस्य द्रव्य^(२)स्यमायपरित्यागः प्रसज्यते ॥

शास्त्रे तु खलु—

[322] न वर्तमानता रूपमतीताजा(ना)न(ग)ता न च ।
यतोऽतो नाध्यसंचाराद् रूपात्मान्यथेत्येते ॥

यदि द्रव्यात्मनो नान्यथात्वं किं तर्हि हेतु[न] प्रतीत्य जायते ? भ्रमः—

[323] अवस्था जायते काचिद्विद्यमानस्य वस्तुनः ।
तथा शक्तिस्तथा बेला तथा सत्ता तथा क्रिया ॥

तत्रापस्थाशक्तिप्रत्यय [VI B, 2 Fol 112 a]^(१)क्रियापेक्षा द्रव्यपक्षा शक्तिः
क्रियापेक्षाकृतं सामर्थ्यम् । क्रियाणा(ना)गतफला । द्रव्यवृत्तिधे(वे)ला
कालो वर्तमानाख्ये(ष्यः) । मूर्तिः परमानु(सु)प्रवयविशेषः । सत्ता प्रयोधाख्यं
प्रवृत्तिसत्त्वम् । इति सर्वमितदन्तरङ्गबहिरङ्गकारणसामग्रीखनिधानापेक्षा-
सक्तस्वरूपम् ॥^२

^१ On *karitra*, see *Ass* pp 362 ff

^२ Cf यदि धर्म एव कारित्र कस्मात्त एव धर्मस्तेनैवात्मना विद्यमान कदाचिदतीत
इत्युच्यते कदाचिदनागत इत्यध्वना व्यवस्थानं न सिध्यति । किमत्र न सिध्यति ? यो ह्यजातो
धर्मं सोजायत । यो जातो भवति न च विनष्ट स वर्तमान । यो विनष्ट सोऽतीत
इति । एतदत्रात्र वक्तव्यम् । यदि यथा वर्तमान द्रव्यतोऽस्ति न तथाऽतीतमनागत चास्ति ।
तस्य तेनैव स्वभावेन सतो धर्मस्य कथमिदं सिध्यत्यजात इति यो विनष्ट इति वेति ।
किमस्य पूर्वं नासीद्यस्याभावादजात इत्युच्यते ? किं न पश्चादास्ति यस्याभावाद्दिनष्ट
इत्युच्यते ? तस्यास्य सिध्यति नवंप्रयोज्यत्वनयम्, यद्यभूत्वा भवतीति नेष्यते भूत्वा च पुनर्न
भवतीति । यदप्युक्तम्—सर्ववृत्तलक्षणयोगात् आदन्वतत्त्वप्रसङ्ग इति । तदिदं केवलं
बाह्यमात्रमुत्पादविनाशपरिणामात् । नित्यं च नास्तीति त धर्मो न च नित्य इत्यपूर्वेणा वाच्यो
युक्तिः । आह कत्ववि—

“स्वभाव सदा चास्ति भावो नित्यरूप नेष्यते ।

न च स्वभावाद् भावोऽयो व्यक्ताधीश्वरत्वेष्टितम् ॥” *Abb* v 17 bc.

Also cf अथ पूर्वपरिकारयो कारित्रपून्यतया धर्मस्यावबु विषयः । तथा हि

अथ सर्वास्तिवादविभ्रष्टिर्वैतुलिको निराहः(ह) — वयमपि त्रीन् स्वभा-
वान् कल्पयिष्यामः ।^१ तस्मै प्रतिवक्तव्यम् —

[324] परिहृत्यैर्जगद्ग्राहं मूर्खचित्तानुराजिभिः ।

यस्तु मिद्वन्मनोप्राही परिकल्प्यः स दुर्लभः ॥

ते सत्येते भवत्सल्लिपनास्त्रयः स्वभावाः पूर्वमेव प्रत्युदाः । एवमन्येऽप्य-
सत्परिकल्पाः प्रोत्सारयितव्याः । इत्येतदपरमध्वस(सं)मोहाङ्कनास्थानं
कोशकारकस्तेति ।^२

गतमेतत्प्रासङ्गिकं प्रकरणम् । शास्त्र^३मेवानुयतताम् ॥

व्यापकतामिदं यस्मिन्नुत्तुनि यैः क्लेशैर्यदवस्थैर्यैः संयुक्तः । इदमिदानीं
यक्तव्यम् । यद्वस्त्वग्रहीणं संयुक्तः स तस्मिन्नुत्तुनि ? यस्मिन्वा यद्वत्तुनि
संयुक्तोऽग्रहीणं तस्य तद्वत्तु ? यत्तायद्वस्त्वग्रहीणं संयुक्तः स तस्मिन्नुत्तुनि ।
स्याद्वत्तुनि संयुक्तो न च तद्वस्त्वग्रहीणं यथा तावद्दर्शनमार्गे ।^४

यदाप्रत्यक्षकारित्वं, इत्थं न करानि, तदाऽनागताऽभिधीयते । यदा करानि तदा प्रत्युत्पन्न ।
यदा तु इत्यादिप्रवृत्तिः, तदाऽर्जित इति विनाय ।

एतदपि न विचित्रं । तेनैवात्मना नश्येत् तदापि सङ्गवान् । कारित्वमपि कथं न
स्यात् । इति वक्तव्यम् । प्रयत्नराश्यापि निषेधवस्थितम्पस्य न सम्भवति । कारित्व
शून्यस्य च यन्तु-वद्व्यवस्थितमानीतमपि नत्वग्रहीणं । कारित्वं वा कथमतीतमनागत
प्रवृत्तौ चोच्यते । किं तदपरकान्तिप्रसङ्गात् । स्वयमेव वा । पूर्वज्ञानवस्थानम् ।
पादधारय च धर्मस्यापि स्वयमेवानी-वादिभ्यवस्थाया न विनिवृत्तयुक्तं । यदि च यदा वर्तमान
इत्यनीर्जितं तदाऽनागतागतं चास्ति । तदा नैवम् । नृमात्रेण नृणां धर्मस्य कथमनुत्प-
त्तिरप्यस्वभावता । तस्मादभू-वाभवनधर्मता न मगच्छन् कथमिदमवधारणम् । तद्वत्तु
पगच्छन्ता तात्रातिदिमद्भावः । तदवयवमत्र सप्रवृत्तौ — स्वभावात् तदवदा कारित्वं ।
॥ *Pañjikā*, ix 143 ab

^१ इत्यत्र परल-प्रत्यक्षं चरित्तत्त्वम् एव च ।

प्रत्यक्षं स्वभावात् धीराणां गम्भीरज्ञेयमित्यत्र ॥

यन्तु स्थापितं परल-प्रत्यक्षं यथा कथं न चरित्तत्त्वम् ।

प्रत्यक्षार्थीनवृत्तिवत्त्वं चरित्तत्त्वमात्रमात्रम् ॥

तस्य एवानुपपत्त्यात् ॥ तदाऽर्जितप्रमाणता ।

ज्ञेयं न चरित्तत्त्वम् स्वभावात् तदवधारणम् ॥ *Trisambhāsa mūlā*, i.—3

^२ V १०५, p 33, p 101, n 4

^३ Cf यद्वत्तु दर्शितं विमर्शनात् न तस्मिन्नुत्तुनि ? यथा वा विमर्शनात् प्रहीणं तस्य
नद्विषयः । यथा तदाऽर्जितप्रमाणं तस्य नद्विषयः । स्थापितं प्रहीणं न च तस्य विमर्शना-
त्प्रवृत्तौ । 143 च 23 — यद्वत्तु दर्शितविषयाः । १७ प्रवृत्तं प्राप्तिविषयम् ।
विमर्शनात् तदवधारणम् । *Śaṅk* p 47

[325] अन्यसर्वत्रगैर्वि^(१)द्धः प्रहीणे दुःखदृक्चये ।^१

दुःखशाने उत्पन्ने समुदयशाने चानुत्पन्ने दुःखदर्शनप्रहातव्यं यस्तु^२
प्रहीणं भवति । तस्मिन्प्रहीणेऽपि समुदयदर्शण(न)प्रहातव्योऽप्रहीणः, तदाल-
म्बनैः सर्वत्रगैः संयुक्तः ।

भावनामार्गेऽपि—

प्रहीणे प्राक्प्रकारेऽपि शेषैस्तदवलम्बिभिः ॥^३

नवानां प्रकाराणां^४ यो यः प्रकारः पू^(५)र्व्यं प्रहीणस्तस्मिन्प्रहीणेऽपि
शेषैस्तदवलम्बिभिः क्लेशैः^६ संयुक्तो विज्ञातव्यः ॥

अथ कस्मिन्वस्तुनि कल्पनुशया अनुशेरते ? अत्र चालम्बननियम एव^७
तावद्दर्शयितव्यः । कतमो धर्मः कतमस्य विज्ञानस्यालम्बन[म्] ? तत एव^८
[त]द्विस्पष्टं गम्यते—अमुष्मिन्वस्तुनि इत्यन्तोऽनुशया अनुशेरत इति ।^९
तद्विदमभिधर्मगङ्ग^{१०} प्रसार्य(य)ते—

[326] ^(६)धर्माः षोडश(श) विज्ञेयाः प्रत्येकं त्रिमवात्मकाः ।

पञ्चधा निर्मलाश्चैव विज्ञानानि तथैव च ॥

धर्मास्तावत् कामरूपाकृत्यधातुषु प्रत्येकं पञ्चप्रकारा दुःखादिदर्शनहेया
अप्रहेयाश्च निर्मला इति षोडश भवन्ति । एवं विज्ञानानि द्रष्टव्यानि ॥

तत्र तावदभिधार्मिकोऽन्वैः पृष्टः—

[327] धात्वायतनसत्येषु प्रकारेषु च ल^(७)क्षयेत् ।

धर्मसंप्रदविज्ञानज्ञानानुशयचोदितः ॥

धर्मसंप्रदविज्ञाने वा पृष्टो धात्वायतनस्कन्धेषु पाद(त)यित्वा लक्षयेत् ।

^१ Cf प्रहीणे दुःखदृग्चये समुक्त शेषसर्वगैः । Ak v 22 cd

^२ निकाय in Akb

^३ Cf. प्राक् प्रहीणे प्रकारे च शेषैस्तद्विषयमेलं । Ak v 28 cb

^४ V supra, p 165, m 2.

^५ शेषैस्तद्विषयमेलंरिति । प्रहीणप्रकारविषयानुशयैस्तिथ्यं । तत्राथाऽपिमानाधि-
मारे प्रकारे प्रहीणेऽपिमात्रमव्यादिभिः शेषैरप्रहीणैरनुशयं समुक्तं । तथा ह्यसावविमाना-
विमानाण प्रहीणेन क्लेशप्रकारेण विषयुक्तोऽपि स समुक्त एव ते शेषैरिति । See p 478

^६ Cf तत्र कतमो धर्मः कस्य चित्तस्यालम्बनमिति ज्ञात्वा अमुष्मिन्विज्ञानोऽनुशया
अनुशेरत इत्येतदभ्यूहितव्यम् । Akb v 28

मानेषु पृष्ठः सत्येषु पातयित्वा सक्षयेत् । अनुशेषेषु पृष्ठः प्रकारेषु पातयित्वा निर्दे(दि)शेत् । एवमसंमूढो व्याकरोतीति ॥

तत्र तावत् । विज्ञानेषु षोडशधर्माश्चोच्यन्ते । कस्य विज्ञानस्य कतमे धर्मा गोचर[ः] इति ? तदविष्क्रियते—

[328] समुदयदृश्यैः कामाप्ता मायनावयाः ।

स्वकप्रयैकरूपास्तविरजावित्तगोचराः ॥^१

कामावचराः अलु दुःखसमुदयदर्शनमायनाप्रहातव्या धर्माः प्रत्येकं पञ्चानां विज्ञानानां गोचरीमवन्ति । कतमेषां पञ्चानाम् ? स्वेषां^२ प्रयाणां कामावचर^(१)स्य दुःखदर्शन(न)प्रहातव्यस्य विज्ञानम्यालम्बनम् । समुदय-दर्शन(न)प्रहातव्यस्य सत्यंमसंप्रयुक्तस्य । मायनाप्रहातव्यस्य कुशलस्य । एकस्य च रूपास्य मायनाप्रहातव्यस्य कुशलस्यानास्रवस्य चेति । एवं समुदयदर्शन(न)मायनाप्रहातव्यावपि वक्तव्यौ ॥

एत एव प्रपौ धर्माः

[329] आत्मीयाधस्यैकोर्ध्वनिर्मलानां तु [VI. A. 2. Fol. 112 b]

^(१)रूपाः ।^३

रूपावचरो हि दुःखदर्शन[न]प्रहातव्यो धर्मः अष्टानां विज्ञानानाम-लम्बनम् । स्वकप्रयम्याधरप्रयस्योर्ध्वैकरूपाप्रलस्य च । स्वधातुकस्य प्रयस्य पूर्यणम् । अधरधातुकस्य तु कामावचरयोर्दुःखसमुदयदर्शन(न)प्रहातव्य-विसमागधान्यालम्बनयोः । मायनाप्रहातव्यस्य च कुशलस्य ऊर्ध्वैकस्याकल्या-णवर^(२)स्य^४ मायनाप्रहातव्यस्य कुशलस्यानास्रवस्य^५ च । एवं समुदयदर्शन-मायनाप्रहातव्यौ वाच्यौ ।

आत्म्याप्रार्थिवान्वास्तनिकनिर्मलगोचराः ॥^६

^१ Cf दुःखसमुदयदर्शनमायनाप्रहातव्याः ।

स्वकप्रयैकरूपास्तविरजावित्तगोचराः ॥ Ab v 29

^२ रूपावचरानाम् ॥ Ab v 29 See Sab p 479

^३ Cf आत्म्याप्रार्थिवान्वास्तनिकनिर्मलगोचराः ॥ Ab v 30 ab

^४ आत्म्याप्रार्थिवान्वास्तनिकनिर्मलगोचराः ॥ Sab p 479

^५ आत्म्याप्रार्थिवान्वास्तनिकनिर्मलगोचराः ॥ Ibid

^६ Cf आत्म्याप्रार्थिवान्वास्तनिकनिर्मलगोचराः ॥ Ab v 30 cd

आरूप्यावचरास्त एव त्रयो धर्माः, दशानां विज्ञानानामालम्बनम् ।
त्रैधातुकानां प्रत्येकं त्रयाणाम्, एषामेवानास्रवस्य च । इत्येवं ता(ता)घत्
त्रैधातुकाः दुःखसमुदयदर्शण(न)हेया (३)भावनान्हेयाश्च धर्मा उक्ताः ॥

[330] सर्वे स्वाधिकविज्ञेयाः समनिर्याणदृक्चयाः ।^१

सर्व एव त्रैधातुकाः निरोधमार्गदर्शनहेयाः स्वनैकायिकाधिकश्चि(चि)त्त
गोचरा विज्ञातव्याः ।^२ कामायचरो हि निरोधदर्शण(न)प्रहातव्यो धर्मो
दुःखदर्शनप्रहातव्यादिवत् पञ्चानां विज्ञानानामालम्बनम् । स्वनैकायिकस्य
चानिरोधदर्शनप्रहात(४)व्यस्येति पक्षणाम् । एवं मार्गदर्शण(न)प्रहातव्योऽपि
वेदितव्यः । रूपावचरो निरोधमार्गदर्शण(न)प्रहातव्यो पूर्ववदृष्टाणां(नां)
विज्ञानानां प्रत्येकमालम्बनं स्वनैकायिकस्य चाधिकस्येति नवानाम् । एवमा-
रूप्यावचरो पूर्ववदशानां स्वनैकायिकस्य चाधिकस्येत्येकादशानामालम्बनं
भवतः । उक्ताः पञ्चदशधर्माः ।^३

निष्केशा^(५)स्त्रिभवाप्तान्त्यत्रयनिर्मलगोचराः ॥^४

त्रैधातुकानां पञ्चानां प्रकाराणां प्रत्येकं येऽन्त्यास्त्रयः प्रकारा वि(नि)-
रोधमार्गदर्शण(न)भावनान्हेयाः, तेषां नवानामनास्रवस्य वेति । एषमना-
स्रवा धर्मा दशानां विज्ञानानामालम्बनं भवन्ति ॥^५

पुनरप्येव एवार्थपिण्डः श्लोकेनावधोत्यते—

[331] कामाप्त(सं) पञ्चविपयो रूपासं त्वष्टगोचरः ।

(६)आरूप्यासं दशानां तु दशानामेव चाप्तम् ॥

^१ Cf निरोधमार्गदर्शण-सर्वे स्वाधिकगोचराः । Ak v 31 ab

^२ Cf निरोधमार्गदर्शनहेयानां स्व चित्त निरोधमार्गदर्शनहेयमेव तस्याधिकस्य ते धर्मा
मालम्बनं ज्ञेया ।... Akb v 31 ab

^३ See Saks p 480

^४ Cf अनास्रवास्त्रिधात्वन्वयप्रधानास्रवगोचराः । Ak v 31 cd

^५ अनास्रवा इति निरोधादयः । त्रिषु धातुषु भान्यन्त्यानि त्रयाणि निरोधमार्गदर्शन-
भावनाप्रहातव्यलक्षणानि । तेषां यथायोग्यमनास्रवस्य च गोचरः । कथम् ? प्रतिसत्या-
निरोधार्थमार्गो तावत्तदालम्बनानां मिथ्यादृष्टिविविक्त्याऽविद्यागम्ययुक्तानां भावनाप्रहात-
व्यानामनास्रवस्य च धर्मज्ञानान्वयज्ञानवक्षस्य यथायोग्यमालम्बनम् । आकाशाप्रतिसत्यानिरोधो
तु भावनाप्रहातव्यलक्षणविलम्बस्य चित्तस्यालम्बनमिति वेदितव्यम् । आचार्यगुणमतिसमुत्पद्यो
तु म्याचक्षते—आकाशाप्रतिसत्यानिरोधो भावनाप्रहातव्यस्य विष्णुविलम्बस्यलम्बनमिति ।
तदयुक्तम् ।... अतो न विलम्बचित्तस्य भावनालम्बनमिति सिद्धान्तः । Saks p 481.

तस्मिन्विज्ञाने ते[५]नास्त्रयालम्बनाः संप्रयोगतोऽनुशेरते । सास्त्रबालम्बनाः
यालम्बनतः । एवं कामाच^(३)चराश्चत्वारो निकाया भवन्ति ।

रूपावचरे विज्ञाने सर्वव्रगसंप्रयुक्ते त्वसर्वव्रगालम्बते (?) । एवं रूपावच-
रास्त्रि(स्त्र)यो निकाया भवन्ति । तस्य तु चतुर्थेऽप्यानर्मागस्याक्लिष्टस्य विज्ञा-
नस्य कामधात्यालम्बनस्योपगतविमोक्षाप्रमाना(णां)शुमादिसंप्रयुक्तस्योपेक्षो-
पविचारसंप्रयुक्तस्य विज्ञानस्यालम्बनम् । तत्पुनराकाशा^(४)नन्त्यायतनसा-
मन्तकेन कुशलेनालम्ब्यते । अतस्तच्चारूप्याः सर्वव्रगा मायनादेयाश्चातुशेरते ।
उक्तं दुःखदर्शनप्रहातव्यम् ॥

[334] तद्वदेव द्वितीयेऽपि पञ्चमेऽपि तथैव च ।

एवं समुदयदर्शनभाचनाप्रहातव्ययोरपि विज्ञानयोर्यथोक्तयोर्द्रष्टव्यम् ।
अयं तु विशेषः । दुःखे दुःखदर्शन(न)हेयाः सर्वे, समुदयसर्ध्व^(५)गाश्च ।
समुदये तु समुदयदर्शनहेयाः सर्वे, दुःखदर्शनहेयाश्च सर्वव्रगाः । अन्यत्सर्वं
समानम् ।

सास्त्रयालम्बनाः स्वे च तृतीयेऽप्यनुशेरते ॥

निरोधदर्शनप्रहातव्यं तृतीयं विज्ञानम् । तत्राप्येते च प्रयो निरोधदर्शन-
हेयाश्च सास्त्रयालम्बनाः ॥

[335] परिवृत्ते तु कामाप्ताः संस्कृतार्थावलम्बिनः ।

परिवृत्ते तु ^(६)विज्ञाने कामावचराश्चत्वारो लि(नि)कायाः, निरोधदर्श-
न(न)हेयालम्बनाश्च सास्त्रयालम्बनाः । ये ह्येषा(नां)लम्बनास्ते निर्धाना-
(णां)लम्बने विज्ञानेऽनुशेरते, न विज्ञानालम्बने ।

शेषं पूर्ववदाख्येयम्

पूर्वे चत्वारो लि(नि)कायाः, दुःखसमुदयमार्गभाचनाहेयाश्चातुशेरते
इत्यर्थः ।

चतुर्थेऽपि तृतीयवत् ॥

चतुर्थेऽपि ^(७)खलु मार्गदर्शनहेये विज्ञाने कामावचराभ्यो मार्गदर्शन(न)-
हेयाश्च सास्त्रयालम्बना रूपावचराः सर्वव्रगा मायनादेयाश्च ॥

[336] परिवृत्ते तु कामाप्तावत्वारोऽप्यत्र पूर्वम् ।

परिवृत्ते तु खलु विज्ञाने कामावचराश्चत्वारो लि(नि)रोधदर्शन(न)हेयाः

मुफत्वा । कृपायचरास्त्रयो दुःखसमुदयदर्शनमायनाहे^(१)याः । आरूपाः
सर्वप्रगाः मायनाहेयाश्च । समाप्तं कामावचरं विद्वानम् ॥

रूपास्ते प्रथमेऽवस्तात् त्रयः स्वे सन्त्यपि त्रयः ॥

[337] आरूपाः सर्वगाः सार्व मायनापथसंज्ञयैः] ।

कृपायचरे प्रथमे क्लृ विद्वाने कामावचरास्त्रयो दुःखसमुदयविसमाग-
धात्यालम्बनाः संप्रयोगतः । असर्वप्रगास्त्वालम्बनतो ^(१)मायनाहेयाश्च स्वे
च त्रयः । एत एवाकूपाः सर्वप्रगा मायनाहेयाश्च ।

परिवृत्ते त्रयोऽवस्तात्

दुःखसमुदयदर्शन(न)मायनाहेयाः ।

चत्वारश्च स्वधातुतः ॥

मार्गदर्शन(न)हेयाश्च दुःखसमुदयान्ययज्ञानक्षान्तिसंप्रयुक्ते विद्वाने ॥

[338] आरूपास्तत्र चत्वारो सि(नि)कृपा अनुशेते ।

दुःखसमुदयोः [VI A, 30 Fol 113 b] ^(१)मार्गदर्शन(न)मिष्यादि(द)-
एथादिसंप्रयुक्तचित्तालम्बनत्वात् ।

तद्देव द्वितीयेऽपि पञ्चमेऽपि तथैव च ॥

द्वितीयेऽपि क्लृ कामावचराकृपायचरास्त्रयो दुःखसमुदयमायनाहेयाः ।
आरूपाः सर्पगा मायनाहेयाश्च ॥

[339] सप्तगालम्बनाः स्वे च तृतीयेऽप्यनु[शेते]ने ।

यथा निर्दिष्ट इति ।

परिवृत्ते तु रूपाः संस्कृतार्थान्^(२)लम्बिनः ॥

निरोधदर्शनहेया असंस्कृतगालम्बनान् मुफत्वा ॥

[340] अन्यत्तु पूर्वज्ज्ञेयं चतुर्थेऽपि तृतीयम् ।

कामावचराः त्रयो दुःखसमुदयमायनाहेयाश्चराः, आरूपायचराश्चराश्चराः,
निरोधाकर्तृ मुफत्वा । 'चतुर्थेऽपि' मार्गदर्शन(न)हेये 'तृतीयम्' द्रष्टव्यम् ।
यथा तृतीये गालम्बनाः व्यनक्तिपिबन्ता अपिबीमयन्ति, ^(१)तथा चतुर्थेऽपि
स्वे साक्षयालम्बना अपिबीमयन्ति ।

समाप्तानि षोडशचित्तानि । तेषु चानुशयनिर्देश इतः । अधुना
धनुः^(१)रिन्द्रियादीनां यत्तव्यम् । सोऽयमुपदिश्यते—

[344] भावनापथहातव्यो निकायः सर्वगैः सह ।

अनुशेते द्विधात्वाप्तो व्याख्याश्चक्षुरिन्द्रिये ॥

चक्षुरिन्द्रिये खलु भावनाहेया सर्वप्रगाध्यानुशया कामायचररूपावचरा
अनुशेते । एष यावत्कायेन्द्रिये चक्षुर्धातो रूपधातौ चक्षुर्विज्ञानधातौ धाय
द्विस्तरेण ^(२)कायविज्ञानधातो यावद्रूपस्कन्धे वाच्यम् ॥

अधुना चक्षुरिन्द्रियालम्बने विज्ञाने यत्तव्यम् —

[345] निकायाः कारूपास्तश्चक्षुरिन्द्रियगोचरे ।

दुःपहेतुद्वयस्यासप्रहातव्याह्नपक्षयः ॥

[346] आरूपा भावनाहेयाः सर्वगाध्यानुशेते ।

चक्षुरिन्द्रियालम्बने खलु विज्ञाने कामायचररूपावचरा दुःप्रसमुद्यय
[VI B, 6 Fol 114 a]^(१)र्यनमायनाप्रहातव्या, आरूपावचराश्च भावनाप्रहा
तव्या, सर्वप्रगाध्यानुशेते ।

परिदृष्टे तु चत्वारः समदृक्चपवज्रिताः ॥

चक्षुरिन्द्रियालम्बनालम्बने तु विज्ञाने चत्वारो शि(नि)काया अनुशेते ।
निरोधदर्शनहेयं द्वित्या । तदि चक्षुरिन्द्रियालम्बन विज्ञान सर्वत्र समयुक्तम् ।
तद्व्यालम्बन सर्वप्रगाध्याम् । एषं त्रयं ^(२)परादृष्टे ।

द्विपरादृष्टे तु चक्षुरिन्द्रियं पर्यालम्बनं तु असमुद्ययचर्मज्ञानक्षान्ति
समयुक्तस्य चित्तस्य । तापुनरालम्बनं कामायचरमार्गदर्शनप्रहातव्यम् ।
मिथ्यादृष्टिपिचिचित्साऽपिद्या[त]रसंप्रयुक्तानां विज्ञानानाम् । तेषु विज्ञानेष्व
नास्त्रयालम्बना समवायताः, सास्त्रयालम्बनास्त्रयालम्बनताऽनुशेते । एषं
धनुर्धा नि^(१)कायो यर्षत मार्गदर्शनहेय । तद्वै सति कामायचररूपव्यापारः,
आरूपावचराध्यापारः, सर्वेऽभिसमस्य प्रेधातुकाध्यापारो भवन्ति ।

आकाशानत्यापतनस्य धनुः कुशलस्य चक्षुरिन्द्रियमालम्बनम् । तत्रा
रूपाः सर्वप्रगा भावनाहेयाध्यानुशेते । तथापि सर्वप्रगतसमयुक्ते चेत्तसि
असर्वप्रगा यधन् इति त्रयो ^(२)भवन्ति । तु असमुद्ययालम्बनज्ञानक्षान्ति
संप्रयुक्तस्य च विज्ञानस्य चक्षुरिन्द्रियमालम्बनम् । तद्वारूप्यमार्गदर्शनप्रहा
तव्यस्य मिथ्यादृष्ट्यादिसमप्रयुक्तस्य विज्ञानस्यालम्बनम् । तत्र तेऽनास्त्रया
लम्बनाः संप्रयोगतः, सास्त्रयालम्बनाः आलम्बनतः । एषमाारूपावचरा अपि
अध्यापार निकाया भवन्तीति ॥

¹ The MS has not discussed this. Only the author's hypothesis is explained
in an illustration. See *Sāky* pp 493-4

- [347] दुःखेन्द्रिये^१ तु का^(१)माप्ताः स्वैरेव सह सर्वगैः ।
तद्गोचरे तु विज्ञाने निकाया अनुशेते ॥
- [348] कामापन्नाद्यो रूपाः^(२) सर्वगाम्याससंज्ञयाः ।
परवृत्ते तु चत्वारः कामाप्ता अनुशेते ॥
- [349] प्रयो रूपभवादन्त्याद्भावनाहेयसर्वगाः ।
सकला द्विपरावृत्तेचत्वारश्चानुशेते ॥
- [350] सुखेन्द्रिये तदालम्बे चित्ते तद्गोचरेऽपि च ।
कामाघाताः ^(६)यथायोगं सर्वगाश्चानुशेते ॥^२

तत्र तावत् । ^१सुखेन्द्रियं सप्तविधम् । कामाद्यचरं भायनाप्रज्ञातव्यम्, रूपाद्यचरं पञ्चप्रकारम्, अनास्रवं चेति । तदेतत्समासतो द्वादशविधस्य विज्ञानस्यालम्बनं भवति । कामाद्यचरस्य चतुष्प्रकारस्य^४ अन्यत्र निरोधदर्शनहेयात्^५, रूपाद्यचरस्य पञ्चप्रकारस्य,^६ आरूप्याद्यचरस्य द्वि^(७)प्रकारस्य मार्गदर्शनभायनाहेयस्य [अ]नास्रयस्य च । इदं द्वादशविधं सुखेन्द्रियालम्बनं विज्ञानम् । तत्र यथायोगं कामाद्यचराश्चत्वारो निकायाः रूपाद्यचराः संस्कृतालम्बनाः, आरूप्याद्यचरौ द्वौ निकायौ, सर्वगाम्याश्चानुशया अनुशेते इति ।^१

^२तत्पुनः सुखेन्द्रियालम्बनं विज्ञानं यस्य चित्तस्यालम्बनं तस्मिन् सुखेन्द्रिया^(६)लम्बनालम्बनम् । तस्मिन् कत्यनुशयाऽनुशेते ? तत्फलं सुखे-

^१ See *Sāk.* pp 483-4.

^२ The *Akb* gives only this as an illustration. “...दिहमात्रं दर्शयिष्याम । सुखेन्द्रियालम्बने विज्ञाने कत्यनुशया अनुशेते इति प्रश्नं वागते विचारयितव्यम् । सुखेन्द्रियं सप्तविधम् ।”

^{३-३} From सुखेन्द्रियं सप्तविधम् to अनुशेते इति is identical with *Akb* v 31 cd.

^४ कामाद्यचरस्य चतुःप्रकारस्य इति । दुःखसमुदयमार्गेदर्शनभायनाप्रज्ञातव्यस्य ।... *Sāk.* p 481.

^५ न तु निरोधदर्शनहेयस्य चित्तस्य । तत्र मिथ्यादृष्ट्यादीनां निरोधालम्बनत्वात् । दृष्टिपरामर्शादीनां च स्वनिकायालम्बनत्वात् । तत्र च सुखेन्द्रियाभावात् । तेनोच्यते—अन्यत्र निरोधदर्शनहेयादिति । *Ibid* p 482

^६ रूपाद्यचरस्य पञ्चप्रकारस्येति । परमात् तृतीयध्यानसङ्गृहीत पञ्चप्रकारं सुखेन्द्रियं भवति । *Ibid.*

^७ Cf. सुखेन्द्रियालम्बनालम्बने विज्ञाने कत्यनुशया अनुशेते ? तत् पुनः... *Akb* v. 31 cd.

तत्र 'एकम्' वीतरागस्योपरिसामन्तकाद्भावनामयम् । 'पञ्च' वीतरागस्य कामाचक्षरे भावना^(१)प्रहातव्यं निर्माणचित्तं प्रथमध्यानफलम् । 'पञ्च' स्वमौमानि । 'सप्त चा' उपरिसामन्तकाद्भावनाप्रहातव्यं कुशलं साक्षिधम् । 'दश चा' रूपेभ्यः प्रच्युतस्य कामरूपेष्पपद्यमानस्येति ॥

[355] आरूप्यधातुजातस्य चित्तानीमानि लक्षयेत् ।

स्वधातुकानि पञ्चैव च्युतिकाले दशान्यतः ॥

रूपकामेषूपपद्यमानस्य तत्रत्यानि द्^(१)श भवन्ति । स्यान्ति पञ्च पञ्चा-
न्यतः । गतमेतत् ॥

इदानीं वक्ष्यम् । अथ यदिदं सानुशयं चित्तमुक्तं वक्तव्यम् ?
इत्यत्राभिधीयते—

[356] साधिष्यादनुशायित्वाचित्तं सानुशयं मतम् ।

द्विधा वा क्लिष्टमक्लिष्टमेकैवापदिरपते ॥^१

ब्राम्यां खलु प्रकाराभ्यां चित्तं सानुशयमुच्यते । साधिष्यभाषेनानु-
शायित्वेन च । तत्र क्लिष्टं ब्राम्यां का^(१)रणाभ्यां सानुशयं यदप्रहीन(ण)क्लेशम् ।
अक्लिष्टं पुनरेकधा साधिष्यभाषनेवेति । तत्र क्लिष्टं चित्तमनुशयैः संप्रयुक्तैर-
प्रहीणैः सानुशयं तदालम्ब्यनैश्चाप्रहीणैः ।

कथमिह योऽनुशयो येन चित्तेन संप्रयुक्तः स खल्वप्रहीन(ण)स्तस्मि-
न्चित्तेऽनुशेते ?^१ यावद्धि तदनुशयानुप्राप्तिविशेषेण सा चित्तसन्ततिर^(१)यष्टव्या
चाधिष्ठिता च भवति, निष्पदफलस्य बानागतस्य तस्यां चित्तसन्ततौ
समागतेतुल्यतये कृतास्पदो भवति, तावदसाधनुशयस्तस्मिन्नेतस्यनुशेते
इत्युच्यते । तस्य पुनः क्लेशाशीविषस्य प्राप्तिद्रष्टव्यमङ्गे कृते चित्तमानोऽपि
सन् क्लेशस्तस्मिन्नेतस्यनर्थानुत्पादनात् सन्नपि संप्रयोगतः ना^(१)नुशेते इत्यु-

^१ Cf द्विधा सानुशयं क्लिष्टमक्लिष्टमनुशापकैः । *Ak* v. 32 ab.

क्लिष्टं चित्तमनुशयानैरनुशयैः सानुशयं तत्संप्रयुक्ततदालम्बनैरप्रहीणैरनुशयानैरेव
तत्संप्रयुक्तैः प्रहीणैस्तत्कहितत्वात् । अक्लिष्टं तु चित्तमनुशयानैरेव तदालम्बनैरप्रहीणैरिति ।
Ak v. 32 ab.

अनुशयानैरनुशयानैरेवानुशयैः सानुशयं क्लिष्टमित्यर्थः । तत्कहितत्वात् सदावस्थित-
त्वात् । अक्लिष्टं चित्तमनुशयानैरेव सानुशयं विवेचयितुं शक्यत्वान् । *Sako*, p. 484.

This topic is dealt with in detail in *Adv*. The *Ak*, is very brief

^२ Cf यैरनुशयैर्मन्विक्त सानुशयं तेऽनुशयस्तस्मिन्नेतस्यनुशेते ? स्पृनुशेते । येऽनु-
शयस्तेन चित्तेन संप्रयुक्ता अप्रहीणास्तदालम्बनास्त्राप्रहीणा ? स्पृनुशेते । येऽनुशय-
स्तेन चित्तेन संप्रयुक्ता प्रहीणास्तदालम्बनाश्च । तदेव कृत्वा भवति—

द्विधा सानुशयं क्लिष्टमक्लिष्टमनुशापकैः । *Ak* v 32 ab.

च्यते । नित्यं च तदालम्बनतो कारिष्वाकरणात्, तस्मिन्नालम्बने मार्गविदूष-
णाकारदूषिते आलम्बनतोऽपि नानुशेष इत्युच्यते । न तु कदाचिन्मुञ्जेशीका-
यदुद्धृत्य शक्यते तस्मात् क्लेश चित्तात्पृथक्कर्तुं निर्नाशयितुं वा स्थालम्बनाद्वा
यिमुखीकर्तुम् । उक्तं हि—“यो धर्मो यस्य धर्मस्यालम्बनं कदाचित्स धर्मस्तस्य
धर्मस्य नालम्बनम् ? आह—न कदाचित्”^१ इति । अतस्तच्चित्तं सहाय-
भावेन सानुशय सहायभावस्यापरित्यागात् । न त्वनुशयभावेन सानुशयं
सम्प्रानर्थावृत्त्यादनात् ।

कतरापुनश्चित्तं सानुशयम् ?^२ त्रैधातुक प्रत्येकं पञ्चप्रकारम् । पुनः
प्रत्येक द्विधा भिद्यते । सर्वत्रगासर्वत्रगसाक्षया [VI B, 7, Fol 115 a] ⁽¹⁾मा-
स्त्रालम्बना(न)क्लिष्टाक्लिष्टमेवै ।

तत्र दुःखदर्शनप्रहातव्य सत्कायदृष्टिसंप्रयुक्तम् । तथा च सत्काय-
दृष्ट्या तत्संप्रयुक्तया आधिषयया सहायभावेन सानुशयाने च सानुशयम् ।
शेषैः स्थानिकायिकैः समुदयदर्शनप्रहातव्यैश्च सर्वत्रगैरनुशयभावेनैव । शेषैर्नो
भयथा । एव सर्वैः दुःखदर्शनप्रहात⁽²⁾व्यैः समुदयदर्शन(न)प्रहातव्यैश्च संप्रयुक्तं
चित्तं यथायोगमभ्यूहितव्यम् ।

निरोधदर्शन(न)प्रहातव्य मिथ्यादृष्टिसंप्रयुक्तम् । तथैव तत्संप्रयुक्तया
आधिषयोभयथा । शेषैः स्थानिकायिकसाक्षयालम्बनैः सर्वत्रगैश्चानुशयभा-
वेनैव । स्थानिकायिकानास्त्रालम्बनैस्तदव्यैश्च नोभयथा । एवमभ्यै⁽³⁾ नि-
(नि)रोधदर्शनप्रहातव्यैः मार्गदर्शनप्रहातव्यैश्च यथासंभवं वक्तव्यम् ।

मात्रनाप्रहातव्य रागसंप्रयुक्तम् । तथैव तत्संप्रयुक्तया आधिषयोभयथा ।
शेषैर्भावनप्रहातव्यैः सर्वत्रगैश्चानुशयैर्भावैर्वा । अन्यैर्नोभयथा । एवमन्य
ज्ञावनद्वैपसंप्रयुक्तमपि यथायोगं वाच्यम् ।

अक्लिष्टन्तु स्त्रानिकायिकैः स⁽⁴⁾र्वत्रगैश्चानुशया(य)भावेनैव सानुशय-
मिति ॥

क पुनरेषामनुप(श)याना प्रवृत्त्यनुक्रमः ? तदुच्यते । मोहस्तावत्
सर्वज्ञेशाप्रणी, तस्मात्क्लेशपुरोयायिनः ।

[357] मोहात्सत्कायद्वक्तस्या अनुग्राहेक्षणं ततः ।
काङ्क्षामिथ्येवञ्च तस्याः शीलामर्शस्ततो दृशः ॥^३

^१ Quoted in *Akb* II 62 c. See *LVPak* II p 307

^२ V *supra*, p 221

^३ Cf मोहश्चादृशा ततो मिथ्यादृष्टिः सत्कायद्वक्तः ।

ततोऽन्तर्गृह्यं तस्याः शीलामर्शस्ततो दृशः ॥ *Ak* v 32 cd, 33 ab

[358] रागः सु(स्व)दृशि मानश्च द्वेयोऽन्यत्र प्रतायते ।

ज्ञेयः प्रवृत्तिबाहुल्यादेवमेपामनुक्रमः ॥^१

इह तावद् वाद्यस्य पञ्चोपादानस्कन्धात्मके दुःखे संमुग्धस्य फलभूता[न] पञ्चोपादानस्कन्धानजानतः सत्कायदृष्टिरुपजायते । सत्त्ववी(वी)जपुद्गलात्म-
ग्राहयोगेन । ततोऽस्य तच्छाश्वतोच्चेदान्तग्राहलक्षणाऽन्तग्राहदृष्टिः । तस्यैव
मयति—यदि तावदयं ^(१)नित्योऽविकारी पुरुषः किं घर्मेण यः सुखेन नानुगृह्यते,
दुःखेन वा मोक्षीष्यते । अथायमुच्चेदधर्माऽनित्यस्तथापि किं घर्मे(मे)णेति
विचार्यतः कांक्षो(काङ्क्षो)त्पद्यते । कांक्षया(काङ्क्षया)प्रवृद्धया मिथ्यादर्शण(न)-
मावहति । तदकारणे कारणामिनिवेशाभिहीनं चाप्रतो ग्रहणात् शीलमत-
दृष्टिरयमर्शांषाकर्षति । ^(१)ततोऽस्य 'रागः स्वदृशि मानश्च द्वेयोऽन्यत्र
प्रतायते ।' तस्य क्वलु मिथ्यादर्शनभूतग्रहायेधवशादभ्येयसि भ्येयोपुद्गला
प्रवृत्तस्यानप्र(मे) बाध्यपुद्गलमिनिविष्टस्य स्वपक्षे रागो भवति परपक्षे च द्वेयः
प्रवर्तते ।^१ इत्यतः स्य(तत्) 'ज्ञेयः प्रवृत्तिबाहुल्यादेवमेपामनुक्रमः' ॥

ययं नु पश्यामः

[359] सदसन्मि^(१)त्रयोगाच्च तद्दृष्ट्यनियमो मतः ।

कल्याणमित्रपापमित्रसंसर्गादि प्रायेण श्रद्धादीनां गुणानामेषां च क्लेशानां
समु[दा]चारप्रवृत्तिः आचार्याणाममिमतेति । स पुनरेव—

क्लेश उत्पद्यते कश्चित्संपूर्णैः कारयैस्त्रिमिः ॥^१

हेतुप्रयोगविषयवलयैः^४ कश्चित् त्रिमिरुत्पद्यते । कश्चित् द्वाभ्यामिति ।

^१ रागः स्वदृष्टी मानश्च द्वेयोऽन्यत्रेत्यनुक्रमः । Ak. v. 33 cd.

^२ स्वदृष्ट्यध्यवसिनस्य तत्प्रत्यक्षीकयूनायां परदृष्टौ द्वेयं प्रवर्तते । अपरे स्वदृष्टादे-
वायत्र गृहीते त्यक्ताया द्वेयमिच्छन्ति । दर्शनहेतुना दृष्टीना स्वात्मान्तिकदृष्ट्यात्मनस्त्वान् ।
Ak. v. 33 d

^३ अग्रहीणादनुज्ञायाद्विषयात्प्रत्युपस्थितात् ।

अयोनिशो मनस्कारात्तेदां गंवृणंकारण ॥ Ak. v. 34.

^४ तद्यथा रागानुज्ञायोऽग्रहीणो भवत्यपरिज्ञातं कामरागपर्यवस्थानीयाश्च धर्मा आमास-
यता भवन्ति तत्र चायोनिशो मनस्कार एव कामराग उत्पद्यते । तान्येतानि यथाक्रमं हेतु-
विषयप्रयोगफलानि । Ak. v. 34 abc.

हेतुविषयप्रयोगफलानीति । हेतुबलं कामरागोत्पत्तये कामरागानुज्ञायोऽग्रहीणो भवत्य-
परिज्ञातः । कामरागपर्यवस्थानीया विषयवत्त्वं । तत्र चायोनिशोमनस्कारः प्रयोगवत्त्वं ।
Sansk. p. 485

(७) तत्र हेतुबलं समागसर्वत्रगादिहेतुभावनाऽनामतोत्पत्तये वर्तमानप्राप्त्युत्सर्गं मेधिकादिनिदर्शका(ना)त्* । प्रयोगबलमप्ययोगि(नि)शो मनस्कारादिसनिधा नम् । प्रत्ययबलमपरिहृतात्विषयमासगमनं निदर्शक(न)महत्परिहृतिष्वत्र मिति* ॥

अभिषमंदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ

पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीय [VI A, 7 Fol 115b] (१)पाद ॥

* See *Ang* iv pp 354-358

* वदचित्तं विलं विषयवत्तेनोत्पद्यन्ते । न हेतुबलेन । यथा परिहृणधर्मकस्याहृतं इति । *Akb* v 34 d

This is one of the major controversial points recorded in the *Katīd vatthū* Buddhaghosa gives the following details —

इयानि परिहृणिकथा नाम होति । ‘परिहृणधम्मो अपरिहृणधम्मो’, ‘परिहृणै निक्कल्ले धम्मा समयविमुत्तस्स भिक्खुणो परिहृणाय सवत्तति । [कतमे पञ्च ? कम्मा रामता भस्सारामना निहारामना सङ्गुगिकारामना यपाविमुत्त वित्तं न पञ्चवेकवति । इमे पञ्च धम्मा *Ang* iii p 173] इति वा एवमादीनि हि सुत्तानि निस्साय सम्मतिमा वशिष्ठुत्तका, सत्त्वविवादिनो एकल्ले च महासङ्घिकार अरहत्तो पि परिहृणं इच्छन्ति तेष लद्धिनिन्दनस्य परिहृणानि अरहा अरहत्ता नि पुञ्जा सकवादस्स । तत्र परिहृणायी ति हे परिहृणियो पत्तपरिहृणानि च अप्पत्तपरिहृणानि च । तस्य ‘इतिपग्गि लो आयस्समा गोधिको सग्गहा सामयिक्कय वेत्तोविमुत्तिपा परिहृणयी’ ति अथ पत्तपरिहृणानि नाम । इध पत्तपरिहृणानि मयिजेता । सत्त्वसमये एव इम पत्तपरिहृणानि नाम लोकियसमापत्तिया च इच्छन्ति, न अरहत्तादीहि सामञ्जस्यफलेहि । परसमये पि न सम्बसामञ्जस्यफलेसु सम्बभवेसु सम्बकालेसु सम्ब सत्त्व पुण्णलान न इच्छन्ति । *KdA* i 3

Cf श्रोत्राच्छतुर्णां पञ्चवलां कलाद्धानिर्न वृत्तात् ।

योन्यापत्ति पञ्चानां परिहृणानि । दधनहेयानामवस्तुक्त्वात् ।

यहत्वादपि नास्ति परिहृणपरिति सौत्रांतिका । एष एव च ग्याय । कथमिदं गम्यते ? आगमागुक्तिनद्वय । ‘यौतस्य चाप्रमादरणायाऽप्रमादकरणीयं वदामी’त्युक्तं नाहं । सामयिक्कय बलीनि चेत् । वयमप्येव वूम । सा तु विचार्या । विमहत्त्वमा हास्तिद् ध्यानानां । प्रमितायने हि लौकिकमागप्रतिलभ्यात्कलद्वयात्परिहृणानि । अहत्वादपि तु परिहृणानि बर्णयति वसायिका । *Akb* vi 58 ab

See *Ang* iii p 173 p *Polisatth*, P 11 *Am* p 87 *Saks* pp 586-590 and *LVPAk* vi pp 26-261 V infra *Ad karikā* 437, note 8

पञ्चमाध्याये

तृतीयपादः ।

अथ य इमे भगवता त्रय आसन्वा व्याख्याताः—“कामास्रवो भवास्रवोऽ-
विद्यास्रवश्च ।”^१ एषां कः स्वभावः ? तदिदमारभ्यते—

[360] व्यविधाः सकृताः कुशाः कामे कामास्रवो मतः ।
स्थानोद्धत्ये च हित्वोर्ध्वं समानत्वाद्विद्यास्रवः ॥^२

सर्वे होति स]माना निवृत्ताव्याकृतत्यादन्तर्मुखप्रवृत्तत्वाच्च ॥

[361] अविद्या^३त्यस्तु मूलत्वादविद्या सार्वाधातुकी ।^४

अविद्या ऋतु संसारमूलम् । उक्तं हि भगवता—“अविद्याप्रत्ययाः
संस्काराः ।”^५ तथा—“याः काश्चन दुर्गतयोऽस्मिन्नोक्ते परत्र च ।
सर्वास्ता अविद्यामूलिकाः”^६ इति ।

तत्र तावत्कामास्रवः एकचत्वारिंशद् द्रव्यानि(षि) । रागप्रतिषमानाः
प्रत्येकं पञ्चप्रकारत्वात् पञ्चदश भवन्ति । विचि^७कित्साः चतस्रः । इष्टयो
द्वादश । दय पर्यवस्थानानि । इत्येतान्येकचत्वारिंशद् द्रव्यानि(षि) कामास्रव
इत्याप्याप्यते ।

^१ Cf. तयो आसवा । कामास्रवो भवास्रवो अविज्ञास्रवो । *Digha*, xxxiii 1 10

^२ Cf. कामे तत्पर्यवस्थाना वल्लभा कामास्रवो विना ।

मोहेनानुगया एव रूपरूप्ये भवास्रवः ॥ *Alk.* v 35

V *supra*, pp 18, 220 For a controversy whether *asrava*, is *sairava*,
see *Kr* xv 5—इयानि आसवद्वया नाम हाति । तस्य यस्मा चतूहि आसवैहि चत्तरि
अज्जो आसवा नाम तन्धि, यन चत्तारा आसवा सासवा सिण्णु, तस्मा चत्तारो आसवा
असत्तवा ति वेत रद्धि, मय्यथापि हेतुवादात् । *KrA* xv 5

^३ Cf. मूलमवितेत्यास्रवः पूयद् । *Alk.* v 36 d

^४ Cf. अविज्ञापचया समारा । *Vbh* p 135

^५ Cf. या काश्चन दुर्गतयोऽस्मिन्लोके परत्र च ।

अविद्यामूलिका सर्वा इच्छादोषममूत्रिणा ॥ Quoted in *Saka* p 486

Cf. also, या काश्चिन्मा दुर्गतयो अस्मि लोके परत्र च ।

अविज्ञामूलका सर्वा इच्छादोषममूत्रिणा ॥ *Theravada*, 40

तयैवैकाकिन्योऽपि दृष्टव्य इति । तदेवं सति कामौघ एकाग्रविंशत् द्रव्याणि ।^१
रागप्रतिघमानाः पञ्चदश । विचिकित्साभ्यतस्त्रः । दश पर्यवस्थानानीति ।

मघौघोऽष्टाविंशतिर्द्रव्याणि ।^२ रागमाना विंशतिः ।^३ विचिकित्सा
अष्टौ । दृष्ट्योघः पट्त्रिंशद् द्रव्याणि ।^४ अविघौघः^५ पञ्चदशद्रव्याणि ।
एवमेव (७)योगा दृष्टव्याः ॥^६

[362] साऽविद्या द्वे उपादाने यथाक्तो(क्तौ) द्वे तु दृष्टमये ।^१

चतस्रोऽप्येकमन्त्यैकं कुमार्गादिसमाधत्तात् ॥

[363] शोपात्तैर्धातुकास्त्वन्ये सात्मभावप्रवृत्तिः ।

‘तत्र कामयोग एव सहाऽविद्यया कामोपादानं चतुर्विंशद् द्रव्याणि ।
रागप्रतिघमानाविद्या विंशतिः । विचिकित्साभ्यतस्त्रः । दशपर्यव(७)स्थानानि ।

मघयोग एव सहाविद्यया^१ आत्मवादोपादानम्,^२ अष्टाविंशद्
द्रव्याणि । रागमानाविद्यात्रिंशत् । विचिकित्सा अष्टौ ।

^१ द्वादशदृष्टधन्यनाभासबन्धेन चत्वारिंशद् द्रव्याणि भवन्ति । किं वाहि ? एका-
ग्रविंशद् द्रव्याणि भवन्ति । *Sak.* p. 487.

^२ भवान्नयो द्विषन्वासाद् द्रव्याण्युक्तानि । तत्रचतुर्विंशतिर्दृष्टीरपनीयाप्याविंशति-
र्द्रव्याणि *Ibid.*

^३ रागमाना विंशतिरिति द्विधातुका रागा इव भवन्ति । माना अपि दशेति विंशतिः ।
Ibid.

^४ दृष्ट्योघ पट्त्रिंशद् द्रव्याणीति त्रिषु धातुषु त्रिधावत्त द्रष्टव्य इति । *Ibid.*

^५ कौतोऽनुकूल प्रवाहावर्त ओघार्थः । *Atm.* p. 47. यन्त्र संविग्नन्ति तं बहुस्मि
ओहन्ति ओसीदापेयीति ओघा । *Dhs A. II. 45. See Jp.* p. 66.

^६ योगद्वचतुर्विधः । विषययोगपरिपन्थकरो योगार्थः । *Atm.* p. 47. यस्त तवि-
ग्नन्ति त बहुस्मि बोधेतीति योगा । *Dhs A. II. 46. See Jp.* p. 66.

^७ Cf. पयोक्ता एव साऽविद्या द्विषा दृष्टिविवेचनत् ।

उपादानानि । *Ak.* v. 38 abc.

^८ From तत्र कामयोग एव to शुद्धिप्रत्यागमनार्थेति, is almost identical with
Ak. v. 38 abc.

^९ The *Kofakāra* discusses one more point here :

अविद्या तु शाहिका नेति मिथिता । *Ak.* v. 38 d.

—‘अविद्या तु शाहिका नेति मिथिता’ इति । न केपला अविद्या भवभूताददाति ।
कस्मादित्याह । असप्रस्थानलक्षणतया अपटुत्वादिति । मिथितास्त्वन्यकोऽपसंपर्कवशादुपा-
ददातीत्यभिप्रायः । *Sak.* p. 487. See *LVP Ak.* v. p. 77.

^{१०} On *upādāna*, see *Dhs A.* v. 99 and *Atm.* p. 47.

दृष्टियोगाच्छीलव्रतं निष्कृष्य^१ दृष्ट्युपादानं विशद् द्रव्याणि । शीलव्रतोपादानं पदद्रव्याणि । कस्मात्पुनरेते(त)द् द्वि(द)ष्टिम्यो निष्कृष्टम् ? 'कुमार्गादि-समाश्रयात् ।' मार्गप्रतिद्वन्द्वमूर्त^२ होत^३ दुमयपक्षविप्रलम्भकं च । गृहिनो(शो)र्जप हनेन विप्रलब्धाः यनशनादिभिः स्वर्गमार्गसंबन्धया । प्रवृजिता अपीष्टययविषर्जने शुद्धिप्रत्यागमनादिनि^४ ।

'शेषास्तेषातुकाः ।' दृष्ट्यो दृष्ट्युपादानम् । त्रैधातुकाश्च शीलव्रत-परामर्शाः परामर्शोपादानम् । कामाक्षयस्तु एकधा^५ तुकः । भवास्यस्तु द्विधातुकाः । तस्मादेव तद् 'अन्यम्' इयं सार्वधातुकमेव । 'आत्ममाव-प्रवृत्तिनः ।' आत्ममावात्मन्यनप्रवृत्तं अत्येतदिति ।

ते अत्येते अनुशयाः

संयोजनादिभिः शब्दैर्दशिताः पञ्चधा पुनः ॥^६

संयोजनपन्थनानुशयोपप्लेखपर्यवस्थानमेवेन पञ्चधा मित्योक्ता ।
[VI. B. 4. Fol. 116. a]

[364] ^(१)नव संयोजनान्यस्मिन्नीप्यामात्सर्यमेव च ।

द्रव्यामर्षसामान्याद् दशः संयोजनद्वयम् ॥^७

[365] शेषान्य(सप्त)नुशयाः पञ्च

^८ नव सप्त संयोजनानि सूत्र उक्तानि—अनुनयप्रतिधमानाविद्यादृष्टि-परामर्शविचिकित्सेभ्यामात्सर्यसंयोजनानि ।^९

^१ दृष्टियोगाच्छीलव्रतं निष्कृष्येति पद्विशद् इत्येकाद् दृष्टियोगादापुनरेव वच्छीन-व्रतपदमस्मिन्निष्पन्न । *Saks* p 487

^२ मार्गप्रतिद्वन्द्वमूर्तः । अन्तरयोगजातादिभिर्बोधप्रदानिदर्थान्माप्यं प्रतिद्वन्द्वमूर्तं पील-व्रतोपादानम् । *Ibid*

^३ Ysk-*gata* seems to refer to the Jaina ascetics : रयपरित्यागद्विनि-रम्यामप्यनुशयाव्रतनयवर्तिशोऽनुशयानिना मुद्धिप्रत्ययमन्ताम् । *Ibid*. Cf. *Tamārīkh-ītra*, ix. 19

^४ Cf संयोजनादिभेदेन पुनन्ता पञ्चधाशिताः । *Atk* v 41 ab.

^५ Cf द्रव्यामर्षसामान्याद् दृष्टी संयोजनान्यरम् । *Atk* v 41 cd.

^६ From नव सप्त 10 द्वे दृष्टी identical with *Atk* v. 40 ab.

^७ नव संयोजनानि । *Atk* p 44 दश संयोजनानि । *Atk* p. 52 The *Sanskrit* affixes only seven नव संयोजनानि । अनुनयप्रवोचन, विप...

तत्रानुनयसंयोजनं त्रैधातुसो रागः । एवमन्यानि यथायोगं वक्तव्यानि ।
दृष्टिसंयोजनं तिस्रो दृष्टयः परामर्शसंयोजनं द्वे दृष्टी ।

किं पुनः कारखं संयोजनेषु तिस्रो दृष्टयो दृष्टिसंयोजनं पृथगुक्तम् ? द्वे
पुनर्दृष्टी परामर्शसंयोजनं पृथगिति ? तदुच्यते—‘द्रव्यामर्षणसामान्याद् दृशः
संयोजनद्वयम् ।’ अष्टादशद्रव्यानि(णि) खलु तिस्रो दृष्टयः ।^१ अष्टादशैव
द्वे परामर्शदृष्टी ।^२ द्वयोश्च नामसामान्यम् । तस्मादेतद् द्वयमेकं संयोजन-
मुक्तमिति ।^३

पुनरप्यस्यत्र भगवाम्संयोजनम्

पञ्चधा पञ्चधा पुनः ।

जगदावरभागीयमूर्ध्वभागीयमेव च ॥^४

दिदिठ...विचिकिच्छा मान...भवराग...अविज्ज्ञासंयोजन । *Digha, xxxiii 2, 3* The following ten are often mentioned in the Pali *suttas* —सककपदिट्ठि, विचिकिच्छा सीलव्रतपरामासो, कामच्छन्दो, व्यापादो, रूपरागो, अरूपरागो, मानो, उदच्च, अविज्ज्ञा । A different enumeration of the ten *sanyojanas* is found at *Chullaniddesa*, 657 and *Dhs* 1113—1463 —कामरागो, पटिघो, मानो, दिट्ठि, विचिकिच्छा, सीलव्रतपरामासो, भवरागो, इस्सा, मच्छरिय, अविज्ज्ञा । See *A Buddhist Manual of Psychological Ethics*, p 297, § 1.

The *Aśv* identifies the ten *anulayas* with ten *sanyojanas* For their relation, see *M sūtra* 64

^१ कथम् ? कामघाती सकामान्तयाहृदयी द्वे । ते च दुःखदर्शनप्रहातव्ये एवेष्टे ।
गिध्यादुष्टिबलतु प्रकारा । दुःखदर्शनप्रहातव्या यावन्मार्गदर्शनप्रहातव्या । इत्येव कामघाती यद्
भवन्ति । यथा कामघाती यद् एव रूपघाताकारूप्यघाती सेत्यष्टादश भवन्ति । *Saku*, p 499

^२ अष्टादशैव द्वे परामर्शदृष्टी । कथम् ? कामघाती दृष्टिपरामर्शो दुःखदर्शन-
प्रहातव्यो यावन्मार्गदर्शनप्रहातव्य इति चतु प्रकारा । सीलव्रतपरामर्शोऽपि दुःखदर्शनप्रहातव्य,
मार्गदर्शनप्रहातव्यत्वेन द्विप्रकार । इत्येव कामघाती यद् भवन्ति । एव रूपघाताकारूप्य-
घातो, च । दृश्येदष्टादश द्रव्याणि भवन्ति । *ibid*

^३ After this the *Kośakāra* discusses one more point —अथ कस्मादीप्या-
मात्यै संयोजने पृथक् संयोजनद्वयमुक्तम्, नान्यत् पर्यवस्थानम् ? *Akb* v 42 This is not
discussed in *Aśv*

^४ Cf पञ्चधावरभागीय द्वाभ्या कामानतिक्रम ।

त्रिभिस्तु पुनरावृत्ति । *Ak* v 43 ahc.

Cf also, बहू लो नन्ते धारयि भववना देसितानि पञ्च भोरभागीयानि संयोजनानि...
सककपदिट्ठि...विचिकिच्छा सीलव्रतपरामास कामच्छन्द व्यापाद... । *M sūtra* 64

[366] आद्यन्त्ये द्व द्यौ कांक्षा(काङ्क्षा)कामच्छन्दो द्विरेव यः ।

तत्र पञ्च संयोजनान्यवरभागीयानि । तद्यथा—सत्कायदृष्टिः शीलप्रत-
परामर्शो^(१) विचिकित्सा कामच्छन्दो व्यापाद इति । एते हि कामघातुद्वित्वा-
दवरभागीया इत्युच्यन्ते^(२) । अथवा हि कामघातुरेतानि च तदनुगुणानि ।
यस्मात्

द्वाभ्यां कामानतिक्रान्तिः पुनराण(न)थनं त्रिभिः ॥^३

कामच्छन्दव्यापादाभ्यां कामघातुं नातिक्रामति । सत्कायदृष्ट्यादि-
भिक्षिमिरतिक्रान्तोऽपि पुनरावर्तते दीवारिकानुचर^(४)साधर्म्यात्^५ ।

अन्ये पुनराहुः—त्रिभिः सत्त्वावरतां नातिक्रामति पृथग्जनत्वम्, द्वाभ्यां
घात्यवरतां कामघातुमिति ॥^६

यदा घलु क्षोनभापन्नस्य पर्यादाय त्रिसंयोजनप्रदाने पदं क्लेशः
महीणाः किमर्थं तिष्ठो दृष्टीरपहाय श्रयाना(श्रय)मेवाह सत्कायदृष्टी(र्षि)
शीलप्रतपरामर्शं विचिकित्सां च ।^७ तदुच्यते—

पञ्चिभानि भिक्खवे उदभागियानि सयोजनानि । * अरराणो, अरएणो, मानो,
उदच्च, भविग्गा । *Ang* iv p 460

See *Ang* i p 232, ii 238, iv p 459, *Jp* p 678 and *A Buddhist*
Manual of Psychological Ethics, pp 302, n 1

१ द्वाभ्यां कामानतिक्रम इति तदग्रहाण कामधात्वन्निवधान । दीवारिकानुचर-
साधर्म्यादिभिः । दीवारिकमर्मणो कामच्छन्दव्यापादौ । तौ हि कामघातुबन्धनागात्तमि-
त्रमन न दम । दीवारिकवान् । अनुचरमपमणि सत्कायदृष्ट्यादेव । *Saka* pp 491 2

२ त्रिभिः सत्त्वावरतामिति । पृथग्जनत्वस्या सत्त्वावरता सत्कायदृष्टिशीलप्रत-
परामर्शविचिकित्सापरावर्तनातिक्रामति । द्वाभ्यां कामच्छन्दव्यापादाभ्याम् । घात्यवरतां
कामघातुवर्तमानां नातिक्रामति । नातिक्रमन् । आर्येभ्यो ह्यवरं पृथग्जनः । पातुषु च
कामघातुचरः । सत्त्वावेव सत्कायवरभागीयानि । अपरे बोधाकाराः । *Saka* pp 491 2

३-४ From दसा मज्जु १, विचिकित्सा च is identical with *Abb* v 43 =

—पर्यादाय त्रिसंयोजनप्रदानादिभिः । निरवगच्छन् सत्कायदृष्टिशीलप्रतपरामर्श-
विचिकित्सापरावर्तनग्रहाणादिचरं । यद् वज्जेता महीणा इति । पञ्च दृष्टयो विचिकित्सा
च । न तु राणादव उक्ता गावगणवन् । त्रिंशो दृष्टीरपरावर्तने । अन्त्याहमिध्यादृष्टि-
दृष्टिपरावर्तनी । अज्येष्टादिभिः । सत्कायदृष्टिशीलप्रतपरामर्शविचिकित्सापरावर्तन-
ह । अत्राह । अत्राह । तथा हि कुत्रे पदपत्र—‘विजया मज्जु योगान्तो मरुति ? यत्रव
मरुतमरुतपञ्च इह दुष्कर्ममरुतमिति इह दुष्कर्मोपपादनीयमिति मरुतमिति’

[367] द्व्येक^(६)दृग्धेयकार्योक्तेर्दृष्टिदेयमुखग्रहत् ।
सर्वदृग्धेयमास्त्वेषपि त्रयमेतदुदाहृतम् ॥^१

प्रवर्तकग्रहणे खलु प्रवर्त्यमपि गृहीतं भवति प्रदीपालोकवत् । तत्र सत्कायदृष्ट्या तत्प्रवर्तिताऽन्तर्ग्राहदृष्टिर्गृहीता । शीलव्रतपरामर्शेण दृष्टि-परामर्शः प्रवर्तितः । विचिकित्सया मिथ्यादृष्टिः प्रवर्तिता । अतो हेतु^(७)ग्रहणात्कार्यग्रहणं वेदितव्यम् ।

अथवा त्रिचिदा क्लेशाः—एकप्रकाराः, द्विप्रकाराः, चतुष्प्रकाराश्च ।^१ तत्र सत्कायदृष्ट्या एकप्रकारा गृहीताः । शीलव्रतपरामर्शेण द्विप्रकाराः । विचिकित्सया चतुष्प्रकाराः गृहीता भवती(न्ती)ति ॥

परं ब्रूमः—^३

[368] सर्वानर्थनिदानत्वान्मार्गप्रत्यर्थिमावतः ।
तथ्यो^(८)हाविधुत्वाच्च त्रिसंयोजनदेशना ॥^२

सत्कायदृष्टिः खलु सर्वानर्थमस्मानां क्लेशस्य च भवत्रयस्य च मूलम् । अतस्तयोस्त्रयातया सर्वानर्थवृक्षस्योत्सादनं भवति । मार्गस्य च सद्भूतस्य प्रत्यर्थिभूतः कुमागांवलम्बी शीलव्रतपरामर्शः । तेन प्रहीणेन सम्मार्गेण मोक्षपुर-मवेशो भवति । सम्बन्धदृष्ट्यादि^(९)मार्गं प्रतिपत्तिप्रतिबन्धभूता च विचिकित्सा ।

यथाभूतं प्रजानाति । त्रीणि चास्य संयोजनानि प्रहीणानि भवन्ति परिज्ञातानि । तद्यथा सत्कायदृष्टिः शीलव्रतपरामर्शौ विचिकित्सा च । स एषा त्रयाणां संयोजनानां प्रहाणाद् -
स्रोतापन्नो भवत्यविनिपातधर्मा सम्बोधिपरायणः सत्तङ्कङ्कवपरमः सत्तङ्कत्वो देवाश्च मनुष्याश्च ससृष्ट्यं सन्धाय दुःखस्यान्तं करिष्यतीति ।^१ सर्वमेतद्वक्तव्यं स्यात् । भवेदित्यर्थः ।
Saku, p. 492. Cf. द्व्येकञ्चो पुण्यलो तिष्णं संयोजनानं परिकल्प्या स्रोतापन्नो होति अविनि-
पातधर्म्मो नियतो सम्बोधिपरायणो, सो सत्तङ्कतत्तु देवे च मनुस्से च सन्धानित्वा ससरिवा
दुक्खसन्तानं करोति । *P. Pāṇḍita*, p. 15.

जानाति भन्ते भगवा...अयं पुण्यलो यथानुसिद्धं तथा पटिपञ्जमानो, तिष्णं संयोजनानं परिकल्प्या स्रोतापन्नो भविस्सति अविनिपातधर्म्मो नियतो सम्बोधिपरायणो ति ।
Digha, xxviii. 13.

^१ Cf. मूलमूलग्रहात् त्रयम् । *Al.* v. 43 d.

^२ द्विप्रकाराः किल क्लेशा इति । दर्शनदेया इहाधिकृता । एकप्रकाराः सत्कायान्त-
ग्राहदृष्टयः दुःखदर्शनमात्रप्रदेयत्वात् । द्विप्रकाराः शीलव्रतपरामर्शः । चतुष्प्रकाराः विचिकि-
त्सामिथ्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शाः । ये तु रागादयो दर्शनदेया । तेषां त्वालम्बनत्वात् गृहीता
एवेति शक्यं वक्तुमिति । *Saku*, p. 492

^३ This view is not referred to either by the Kośakāra or Yaśomitra.

तथा प्रदीन(ण)था सम्यग्दण्डिसंकल्पपुरःसरं मागो निर्विबन्धः प्रवर्तते ।
इत्यन्तरीत्यनुशयग्रहाणेऽपि सति त्रयाणामेव ग्रहणम् ।

वैमाणाः पुनः पश्यन्ति^१—मोक्षान्तराया(याः) त्रयोद्भावनाः ।^२ यथा खलु
त्रयोऽन्तराया मार्गगमने भयन्त्यगन्तुकामताऽन्यथा[VI A 4 Fol 116 b](^३).
‘ग्रहणं मार्गचतुष्टयसंदृष्ट्वा मार्गगमनाप्रतिपत्तिः । एवं मोक्षगमने त्रयोऽन्त-
राया भवन्ति । सत्त्वायहृष्ट्या मोक्षादुन्ना(त्वा)सं गतस्यागन्तुकामता भवति ।
शीलव्रतपरामर्शेनाभ्यमार्गग्रहणात् मार्गविभ्रान्तिः । विचिकित्सा मार्गसंशये
सति मार्गाप्रतिपत्तिरिति]पां मोक्षगमनान्तरायाणां ग्रहाणं त्रयोद्भावनस्य
यातयद्भगवान् (२)केशनयस्यैव ग्रहणमकार्षीदिति ॥^२

यथा च पञ्चविधमप(य)रमागौयं सयोजनमुक्त्यास्तथा पञ्चोर्ध्वमागो-
याणि(नि) संयोजनाभ्याख्यातया(वान्) सुत्रे ।

[369] द्वौ रूपारूपजौ रागौ मानमोहोद्भवावपः ।

पञ्च खलुर्ध्वमागोयाणि(नि)सयोजनानि ।^१ तद्यथा—रूपरागः, आरूप्य-
रागः, मोहस्यम्, मानोऽपि वा य । एषामग्रहीताना ऊर्जं^(२)पातुद्वयं
नातिश्रामन्ति सख्याः । समाप्तः संयोजनाधिकारः ।

यन्वनानीदानीमुच्यन्ते । त्रीणि बन्धनानि । रागो बन्धनं द्वेपो मोहो

^१ Kofakara says अग्रे पुनराहु —

अगन्तुकामता मार्गविभ्रमो नावसराय ।

इत्यन्तराया बोधस्य गमनेऽतिविरहेणा ॥ Ak v 44

Yasomitra says that this is a view of the Kofakara —अग्रे पुनराहुर्वाच्य-
दनेवाचार्य । Saka p 492.

Prof Pradhan gives the following note on this *Kofa karika*(v 44)—This
karika is a problem. the Triang Yao edition does not include this *karika* at
its proper place and gives a note that this Sanskrit *gatha* does not occur in
the original Sanskrit. But other editions of Chinese Translations regard it
as a *karika*.

^२ This passage (from यथा खलु to पद्ममकार्षीदिति) is almost iden-
tical with Ak v 44

^३ Cf पञ्चोर्ध्वमागौयं द्वौ रागौ रूपरूपजौ ।

मोक्षावपातपौद्गारव Ak v 45 abc

V supra, p 301, n 4

बन्धनम् ।^१ अभिस्वैधानुकाः सत्त्वाः संसारचारके बद्धाः यथायोगम् । कस्मा-
त्पुनरेतानि बन्धनानीत्युक्तानि ? तदुच्यते—

त्रिवेदनाशायित्वाद् दृढत्वाद्वन्धनत्रयम् ॥^२

त्रिवेदनाशश्चात्सलु बन्धनत्रयमुक्तम् । तत्र सुखार्या वेदनायां रागो-
ऽनुशेरते । दुःखार्या द्वेषः ।^३ अदुःखासुखायां मोहः ।^४ एते च त्रयो मूलकेशाः
पद्विज्ञानमौमाः पञ्चप्रकाराः । तस्मादेते दृढत्वाद् बन्धनशब्देनोक्ताः ॥

पुनरन्ये भगवता सूत्रे—

[370] द्विपञ्चग्रन्थनाद् ग्रन्थाद्यत्वारः समुदाहृताः ।

अभिध्यात्यस्तथा द्वेषः परामर्शद्वयं तथा ॥^५

तत्र गृही अभिध्याया वि^(५)पक्षेषु प्रथितस्तद्व्याघातकर्तृषु विधादमार-
भमानो द्वेषेक्षानुबध्यते । प्रवर्जितः शीलव्रतपरामर्शप्रथितस्तद्व्याघातध्वंश-
दिवमेव सत्यमिति सत्याभिनिवेशपरामर्शेन दृष्टिपरामर्शाख्येन बध्यते । इति
चत्वारो भवन्ति ॥

उक्ताः क्लेशाः ।

^१ रागो भन्ते बन्धन दोषो बन्धन मोहो बन्धन । *S. iv. p. 292*

बन्धन त्रिविधम् । रागबन्धनेन सत्त्वानां विपरिणामदुःखताया बन्धनम् । द्वेषबन्धनेन
सत्त्वानां दुःखदुःखताया बन्धनम् । मोहबन्धनेन सत्त्वानां सत्स्वार्थदुःखताया बन्धनम् ।
Arm. p. 46. See Anu. p. 81 and Yogasūtra, II. 7—8.

^२ Cf. विद्वत्साध्वनत्रयम् । *Alk. v. 45 d.*

^३ *V. supra, p. 48, n. 6.*

^४ Cf. अदुःखसमुत्थम हि वेदनाय अभिज्ञा बन्धुषेति । *Netu. p. 32.*

^५ After this the *Kośakāra* says.—न तथा रागद्वेषी । स्वसन्तानिनाहन्वन्तौ
वा नियमः । *Alk. v. 45 d.*—ननु च रागद्वेषावप्यदुःखामुखाया यथायोगं तथैवानु-
शयाते । कस्मान्मोह एवोच्यते इत्यादि—रागद्वेषावप्यनुशयाते । न ॥ तथा यमो मोहः ।
मोहो ह्यपद्विज्ञानपद्व्यामदुःखसुखाया वेदनामनुकूलत्वात्पुनरापनुशये इति ।—स्वसन्तानिक-
मुलाद्यनुमृत्तिसामर्थ्यात्तथा नियमः । अपरे तु व्याचक्षते—*Sak. p. 493.*

See A. Vibhāsū, pp. 43-44.

^६ This topic is not found in *Alk. Cf.* चत्वारो ये भिक्खवे गम्भा । अभिज्ञा
नामण्यो, व्यापादो—शीलव्यवहारमासी—इदं सत्त्वानिनिवेशो कायगन्धो ।—*S. iv. p. 59.*

Also cf. ग्रन्थाद्यत्वारः ।—समाहितमन स्वभावस्य कायस्य परिग्रन्थनार्थेन ग्रन्थो
वेदितव्यः । तेन किं भवति । चतुर्विधं चित्तं विक्षिप्यते । *Arm. p. 48.*

[371] उपक्लेशास्तु विज्ञेयाः संस्माद्या यथोदिताः ।

सर्वे वा चैत०साः क्लिष्टाः संस्कारस्कन्धसंज्ञिताः ॥^१

ये तावत्खलु क्लेशा उपक्लेशा अपि ते चित्तोपक्लेशनात् ।^२ 'इह तु पर्यवस्थानक्लेशमलसगृहीता क्षुद्रकवस्तुकोद्दिष्टा' वेदितव्याः । येऽपि चान्ये चैतसिकाः संस्कारस्कन्धसगृहीताः तेऽप्युपक्लेशा इत्याख्यायन्ते ॥^३

के पुनस्ते क्लेशमत्ता कानि वा पर्यवस्थानानि ? तत्र तावत्—

[372] मूल^४क्लेशमलास्त्वन्ये पङ्कपक्लेशसंज्ञिताः ।

त इमे उच्यन्ते—

शास्त्रोपनाहप्रदाशमायामदनिहेतनाः ॥^५

^१ V supra p 76 n 3 For *upakleśa* see *M sūtra* 7 *MA* i p 233 235 and *Khuddakavāṇiṣa Vibhanga Vbh* pp 345 392

Cf यस्याये चैतस्या क्लिष्टा संस्कारस्कन्धसहितः ।

क्लेशोऽस्यस्तेऽप्युपक्लेशास्ते तु न क्लेशसंज्ञिताः ॥ *Ab* v 46

^२ Cf ये क्लेशास्ते उपक्लेशा अपि भवन्ति । उपक्लेशास्तु न क्लेशाः । क्लेशान् स्थापयित्वा तदन्त्यं क्लिष्टं संस्कारस्कन्धसगृहीतं सारचैतसिको धर्मः । स पुनः कथं । पङ्कपादीन् क्लेशान् स्थापयित्वा क्लिष्टं संस्कारस्कन्धसगृहीतं क्रोधादिकश्चैतसिको धर्मः । अत्र खलु रामो द्वयो मोहश्च चैतसिका उपक्लेशा उच्यन्ते । *Atm* p 47

^{३-४} Cf यस्याय क्लेशस्य क्लिष्टा धर्मा संस्कारस्कन्धसगृहीताश्चैतसिकान् उपक्लेशास्ते पुनर्ये क्षुद्रकवस्तुके पठिताः । इह तु पर्यवस्थानक्लेशमलसगृहीतान्वा निर्देश्यामः । *Ab* v 46

^५ ये क्षुद्रकवस्तुके पठिता इति । क्षुद्रकवस्तुके प्रवचनभागे य पठिताः । न तु धेनूनादय एवेत्यभिप्रायः । तत्रैवा अरतिविजग्निका चेतसो लीनत्वं तद्वी भक्षऽसमता नामात्मना अमनमिहार वामदुष्टस्य शृङ्गी भित्तिरीका अनाजयता अमरदवता अस्वभावा मृद्वनिता वामवितर्को व्यापावितर्को विहिमावितर्को ज्ञातिवितर्को जल्पदवितर्कोऽमरवितर्कोऽवमपना प्रलिनमुक्तो वितर्कः वृत्त्येवताप्रतिसमुक्तो वितर्कः शोकः दुःखं दोषमनस्वमृषायास इति । *Sak* p 493

The *Khuddakavāṇiṣa* corresponds to the *Khuddakavāṇiṣa Vibhanga Vbh* pp 345-392. The latter enumerates a long list of civil states and gives a detailed commentary on them. See *VbhA* pp 465 516 and *Mūlāda* p 283

^५ Cf अये च षट् चण्डमल्लः माया पाठय मवस्तथा ।

प्रमाण उपनाहश्च विहिता चैति रामो ॥ *Ab* v 49cd 50 ab

तत्र चित्तकौटिल्यं शास्त्रं चित्तस्यानृजुता धर्मीमायः^१ उपनाहः^२
प्रतिघनप्यन्दो यैरानुबन्धरुद्रन्ध्रावधानता । सन्तोष्यमानस्याप्यधर्मदृढ-
ग्राहिता प्रदाशः^३ परामिसन्धानाय मिथ्योपदर्शनकारी^(३) परघञ्जना
मापाः(या) ।^४ चित्तस्मयो मदः । सतुरुपकुलवतभोगयौयनारोग्यपरिजन-
संपत्तिसंरागजः प्रमादास्पदं विविचेन्द्रियविभ्रमोत्पादजनकः ।^५ सत्त्व-
व्यापादो विहिंसा विदेहनेत्यर्थान्तरम् । उक्ताः षट् फलेशमलाः ॥

^१ Cf. कतम साठ्येयं ? ...य तय सठ्ठा वनरत्ता ...परिससत्ता... । *Vbh.* p. 358.
शास्त्रं स्वशेनप्रच्छादनापमगृहीत चेत्तु कौटिल्यम् । ...शास्त्रं प्रसादित्ते । स हि
स्पृष्टमेव प्रच्छादयति न वात्ता । ... *Tsb.* 14. चित्तकौटिल्यं शास्त्रं येन यथाभूव नाविज्ज-
येति विविपत्यपरिस्पृष्ट वा पतिपत्ते । *Akk.* v. 49 cd.

^२ Cf. पुञ्चवालं वापो अवरकाल उपनाहः । ...वृद्धोवन्म कोपस्य अयं वुच्चति ।
उपनाहो । *Vbh.* p. 493. व्यापातवस्तुबहुलोवार. उपनाहः । *Akk.* v. 49 cd.
...प्रतिपातिव एव वैरासयस्यानुत्पन्नं । *Aim.* p. 8

^३ Cf. कतमा पलासी ? यो पलासी...विवाद्द्वान युगगाहो अप्यदिनितरणो अयं
वुच्चति पलासी । *Vbh.* p. 357. व्यापातवस्तुबहुलोवार प्रदाशं येन व्यापातमिति न गृह्णाति ।
Akk. v. 49 cd. प्रदाश कतम ? प्रतिपातिव शोपोनाहपूर्वं द्वमरवेण व्यापात ।
Aim. p. 8. प्रदाशवचनपादातिता । ...ममं पट्टनपासेन दशनयीना शारी तद्भापो
दायिता । ...अयं च शोपोनाहपूर्वं वदयेत व्यापातस्वभाव इति प्रतिपातिव एव न द्रव्यतो
विद्यते । *Tsb.* 14.

^४ Cf. कतमा मापा ? इयेवन्धो वायेन...वाधाय ...मनसा दुष्कृतिं पदिया,
तत्त पटिच्छादनहेतु पातिव इष्टं पटिद्वहि...या एवन्धो मापा । *Vbh.* p. 357. मापा परव-
च्छना... । इयं च पटिद्वहि...रागमोहाभ्यामभूतान् गुणाग्रवासपत्तयो तन्मुदितयो प्रहाप्यत
इति...प्रहापित एव न द्रव्यतः । *Tsb.* 14

^५ Cf. य इयमेष्वेव रत्ताय दर्पयेत पर्यादानात्तुमन्धर्मविद्याय प्रतिगृह्यत
मद इत्याचार्यगणभरः *S&S.* p. 140.

Also cf. मर इयमेष रत्ताय पर्यादानं तु चेत्तम । *Ak.* ii. 33 cd.

...ममं पट्टनपासेन दशनयीना शारी तद्भापो दायिता । ...अयं च शोपोनाहपूर्वं वदयेत व्यापातस्वभाव इति प्रतिपातिव एव न द्रव्यतो
विद्यते । *Tsb.* 14

अयं कतम ? यो मर माप उन्माद शोध मंथोम चित्तगुणानुविषापी
वितागमपाद । इति मर । मापः कतम ? यो माप ...वितागुणानुविषापी वितागमपाद ।
मरमापयो यो मर ? यं यमं अनुदित आत्मपदानुगुणाय चित्तगुणानुपादनमाप
न उन्माद मरः । यं पुनानुदित आत्मपदानुगुणाय चित्तगुणानुपादनमाप
न उन्माद मरः । इति मर । *J&J.* p. 55 V. supra, p. 84, n. 6. The *Vibh.* (p. 345) enumerates the
different kinds of *māra*.

दश पर्यवस्थानान्युच्यन्ते ।

[373] मर्त्येऽप्यहिचनपत्राप्यस्त्यानमिदोद्भवक्रुधः ।

मात्स^(१) कुरुतत्वं च दशधा पर्यवस्थितिः ॥^२

एते ह्यनुबन्धाऽवाख्यान्नानुशया । न ह्येषामनुबन्धदाह्यमस्यनु
शयास्तु दृढानुबन्धा । तस्मादेतानि कालान्तरमात्रं चित्तपर्यवस्थापनात्
पर्यवस्थानानीत्युच्यन्ते ।^३

अथ च छादयते(त) चित्तापलेपो भ्रक्ष, चित्तं भ्रक्षयतीति भ्रक्ष ।
परसम्पत्त्यमर्पणभीष्टां । अकार्यं कुरुत [VI B 5 Fol 117 a]^(१)स्यात्मान

^१ Cf कानि पुन पर्यवस्थानानीत्याह— क्वेत्ता अपीहि पर्यवस्थानं कामरागपयवस्था
नम्रत्यमनुस्रम इति सूत्रं वचनात् । प्रकरणमास्त्रं तु

साहोवियमनपत्राप्यभीष्टानामप्यनुबन्धः ।

कीदृश्य सत्यानभिद्धं च पर्यवस्थानवच्छेदा ॥

वैनायिक-यायनं पुनरपि पर्यवस्थाना-यतानि पाट्यौ

क्रोधस्रसौ च । *Akk* v 47 48 a

Cf पर्यवस्थानायट्यौ । सत्यानं मिदमोद्भूय कीदृशमीष्या मत्सयमाहोवियमनपत्राप्य
च । पुन पुन उद्भूयनं चित्तं पर्यवस्थानातीति पर्यवस्थानानि । तथा च त्रयमप्रप्रहृतिमित्त
भावनाकाये तत्सन्निभयप्रसन्नयमीदिशुद्धिसगृहीतगोलकाये चित्तं पर्यवस्थानान्ति । *Asm* p 47
बोकासवानवसेन विलेखानं चित्तं कुसलपर्वति परिप्रादित्वा ठान परियुद्धान । त
समाधिं विवक्षन्मति । *VmT* p 18 समुदाचारवसेन परियुद्धानतीति परियुद्धान ।
Vbh A p 509 Only seven *par yuṭṭhanas* are mentioned in the Pali Canon—

सत्यं कथमे सत्तं परियुद्धाना ? कामरागपरियुद्धानं पटिच—मात—दिट्ठि—विदि
किच्छा—भदराण—यविज्जा परियुद्धान । इमे सत्तं परियुद्धाना । *Vbh* p 383
These seven *par yuṭṭhanas* correspond to the seven *anusayas* For a controversy
on the relation of these two see *Ko* xiv 5—इदानीं ब्रज्जो अनुसयो ति कथा नाम
होति । तत्र यस्मा पुनरुज्जो कुसलपर्वति चित्तं पर्यवस्थानं सानुसयो ति वत्तवो न
परियुद्धानो ति तस्मा य—ो अनुसयो ब्रज्जं परियुद्धानं ति यसं लद्धिं सेय्ययापि अप्यकानं ।

सानुसयो ति यदि पत्रं तस्मिं समयं अनुसयस्स अप्यहीनत्ता सानुसयो ति वत्तव्यं अनुस
यमेत । *Ko* A xiv 5 V *supra* pp 222 ff

^१ अवयवप्रच्छान्नं चक्ष । *Akk* v 48 a

इयमपादीशिराह्यं काये तद्विनिष्ठा चोन्वेन तत्र त्वमेवकारी यनुयुक्तस्य मोहाणिवत्तव
प्रच्छान्ना चक्ष । *Tib* 14 तत्र वनामो यत्तवो ? यो यमवो यत्तवयना यत्तवयन
निट्ठरियं निट्ठरिययमं अर्थं वृत्तिं यत्तवो । *Vbh* p 307

मवेक्ष्यालज्जनाऽहोः ।^१ परमपेक्ष्यालज्जनाऽनपघ्राप्यम् ।^२ कायाकर्मण्यता
स्यानं तन्दीपधायवचनम् ।^३ कायचित्ताकर्मण्य(एष)ता मिद्धं चित्तामिसंक्षेपः
स्यन्ताख्याः, स तु क्लिष्ट एव पर्यवस्थानम् ।^४ चित्ताव्युपशान्तिरौद्धत्यम् ।^५
परापकारनिमित्तोद्धवोऽपरित्यागयोगेण(न) चरुहीभावः शोधः ।^६ स्ववस्तु-
न्याग्रहो मात्सर्यम्,^७ मत्तो मा सरेदेतदिति निरुक्तिः ।^८ कुकृतभावः
कौकृत्यम् ।^९ इत्येतानि दश पर्यवस्थानानि ॥

अयेपासुपक्षेगुमलपर्यवस्थानानां का कस्य रागादेर्मूलस्तेऽस्य निप्यन्दाः ?
तविदमारभ्यते ॥

[374] एय्योऽनुनयनिप्यन्दा आहीक्यौद्धततादयः ।^६

इमे खलूपपक्षेः रागधि(नि)प्यन्दाः । यदुक्त—^१अहीक्यौद्धत्यमद-
मात्सर्यकुहनालपनानैमित्तिकतानेप्येशिकता लाभेन लाभस्य (३)निश्चिकीर्षता
पापेच्छता महेच्छतेच्छस्थिता कामजातिजनपदवितर्कपापमिश्रतादयः ।^२

^१ V. supra, p. 73, n. 1.

^२ V. supra, p. 74, n. 1.

^३ Cf. औद्धत्य चित्तस्याप्युपशम । "स पुनरेव रागानुरूपपूर्वहानिरतिनिनीहिताद्यनु-
स्मरतश्चेतसोऽन्युपशमहेतुः क्षममपरिपन्थकर्मकः । *Tib.* 14. See *Dhā.A.* III. 547.

^४ Cf. व्यापादहिमार्कजित सत्त्वात्तरवयोरापात. शोधः । *Abb.* v. 48 a. वर्तमान-
मपकारमागम्य यश्चेतस आपात. सत्त्वात्तरवविषयो दण्डदानादिसन्निधयदानकर्मकश्च स
शोध इति प्रसज्यते । *Tib.* 14.

^५ Cf. कौणलप्रदानविरोपी जितग्राहो मात्सर्यम् । *Abb.* v. 47, cd. पण्य मच्छ-
रिपानि । आवासमच्छरिय-बुल-लाभ-अण्य-मम्ममच्छरिय । य एवेक्य मच्छेरं वेदिच्छ
वदरिय मट्टर-वृषता एगाहिर्त्त चित्तस्स, इदं मुचवति मच्छरिय । *Vbh.* p. 357. See
Ang. III. 301.

^६ Cf. गच्छरयोगेन मच्छरी ति एवतमान मच्छरितद् गहेत्वा माह मच्छरमावो
मच्छरिय ति । निर्वसितयेन पन म्हा इदं मच्छरियं अज्जोसं होतु, मज्जेनेव होतु ति मच्छ-
रियं ति पौराणा । *Vat.* p. 494.

^७ Cf. कुञ्चिन्त नन पुनत । तस्य भावो पुनमुच्च । ए एच्छानुनापनलक्षणं,
नानादानुभोषनरम, विपटिसारपचूपट्टान, कणापनपट्टान । *Dhā.A.* III. 563. See
Dhā. v. 95-96. V. supra, p. 80, n. 3.

^८ Cf. रागेत्या अहीक्यौद्धत्यमातराः । *Abb.* v. 48 b.

^९ The *Kośakāra* mentions only three *apākleśas*, viz., *āhrikyā*, *auddhityā*
and *māṭṭaryā* (*Abb.* v. 48 b)

^{१०} Cf. "मदो वमादो पम्मो मारम्मो अविज्जता मदिच्छता पापिच्छता मिद्धं निजिन
पापस्य भनभाणवृत्ति अरणि तन्दि विजहिजा मत्तसम्मदो वेतगो च कीनत्त बुद्धना सपना नेमि-

तत्राहोभयानपत्राप्यमदा व्याख्यातलक्षणा । लाभसत्कारयशोलोभाद् भूतगुणदर्शनार्थमोर्थापथविकल्पकृच्चैतविशेषः कुद्धना । लाभार्थमेव गुणपृ (मि)यालपनकृत्तपना-(ना) । उपकरणार्थित्वनिमित्तदर्शनकृच्चैत^(४)विशेषो नैमित्तकता । परगुणवदोषवचननिपेक्षकृदेव चेतसिको नैपेक्षिकता । लब्धलाभक्यापनेनान्यलाभनिधिकीर्णता [लाभेन लाभस्य निधिकीर्णता] । परैर-भूतगुणसम्भावनेच्छा पापेच्छता । लाभसत्कारपरिवारप्रार्थना महेच्छता ।^१

लोभात्परैर्भूतगुणसम्भावनेच्छा इच्छस्वित्ता । कामरागप्रतिसंयुक्तो वितर्कः कामवितर्कः । ज्ञाति^(५)कोदोपरीतस्य तदायाहविबाहकृत्पियणिप्राजसे पादीना गृहसन्धारन(स)मुपजीवनोपायाना राजतस्करादिभयप्रशमनोपायाना च वितर्काणा [वितर्कः] ज्ञातिवितर्कः । पयांसजीवितोपकरणपरितुष्टस्य लोकवि(मि)त्रता, सुन्दरायापहतचेतसस्तेषा जनपदाना भूमिरमनी(णी)यता सुमिक्षेमेताप्रचुरगोरसेसु^(६)धिकारगोधूमश्याद्यादीना वितर्कणाजनपद वितर्कः । शीलदृष्ट्याधारचिपन्नाना रतिवृत्ता ससेवा पापमित्रता ।

प्रज्ञानपत्रपास्त्यानमिद्धाया मोहसंभवाः ॥^२

तत्र(त्र) 'प्रज्ञाण(न)पत्रपास्त्यानमिद्धा' । 'आदि'प्रज्ञाणल्लय', अमन-सिकापा(रो)द(ऽ)नादरता, दीर्घचस्य तन्त्री(म्री) मक्कासमतेत्येयमादय ।

तत्र लघो^३ नाम दोषगुणत्यागा^(७)र्जन प्रति आत्मपरिमवज्झित्सर्ककोवः । कुशलासमन्याहार औदासीन्ययोगेणामनसिकार । गुणेषु गुणवस्तु चायङ्-

तिक्ता निपेक्षिता लाभन लाभ निजमित्तता सेव्योद्दमस्मीति मानो ज्ञातिवित्तकोजनपद अमर-रानुदयनापदिसयुक्तो लाभसत्कारसिलोपदिसयुक्तो अनवज्झतिपदिसयुक्तो वित्तको ।
Vbh p 345 V supra, p 306, n 4 For the definitions of these terms see
Vbh pp 350-7 and Vm I 61 83

^१ Cf अलम्बेच्छा महेच्छता : Ak vi 6 d

अलम्बे तु प्रणीतेऽपि वा प्रगृहेऽपि वा इच्छाभिलाषा महेच्छतेत्याचार्यमतम् । Saks
II 525

^२ Cf चसं विवाह-

तृष्णानि प्यन्द इत्यने । अविद्यानि प्यन्द इत्यपरे । उभयोस्त्विय । यथाक्रम
जातानामनमिति ।

अविद्यास्त स्यान्मिद्धानपत्रणा । Akb v 48 cd

यथाक्रमं ज्ञाताज्ञातानामिति । राजादिमित्रिनाना प्रक्षयता पुद्गलाना चस तृष्णा निप्यन्द । मा मे लाभसत्कारो न अविप्ययीति । अज्ञातानामविद्यानिप्यन्द । कर्मत्व
ज्ञानमयदधान तत्त्वञ्च प्रच्छादयति । न परस्यान्तिके विगुदधर्षं देशयतीत्यनमुभयनिप्यन्दो
चस इत्यने । Saks p 494

^३ For *lga* see Tib II abc.

मानवृत्तिरणा(ना)दरता । धर्मानुशास्त्वपु सामूयितप्रतिमन्त्रकृदौर्वचस्यम् ।
जन्मिकोद्गम(मा)दक्षिवर्त्मस्तम्मनिद्रास्पदः चैतविशेषः स्त्यानाख्या तन्द्री ।
कुशलपदानुकूलमोजनसमताप्रति^(६)विधयेतसो मकासमता ॥

[375] कौटुल्यं विचिकित्सोत्थं क्रोधाद्या द्वेषसम्भवाः ।^१

कौटुल्यं अलु यथोक्तलक्षणं विचिकित्सासमुत्थितम् । क्रोधाद्या द्वेष-
निप्यन्दाः । 'आदि'शब्दादीर्घा[^(७)ज्ञान्युपनाहप्रदाशसंरम्भादयः ।

तत्रेर्ष्या पूर्वोक्तलक्षणा । सद्भासहिष्णुताऽक्षान्तिः । रन्ध्रावधाना-
निवृत्तिरुपनाहः । संतोषमानस्या^(८)व्यदद्विद्वद्भाहिता प्रदाशः । पराभिर्मर्दिपतः
पाणिपादीषुकपोलशरीरकम्पयोनिभ्रान्तमनसः क्षोभः संरम्भः । निमित्त-
भाश्रेण सातत्यविहेठनकृच्छ्रही । निस्तनतौऽमीक्ष्यविवाच(द)कृत्तस्तत्त(कृत्यं
स्त)म्भनता । काम्यान्विषयाननुस्मरतो रतिविपरीतमनसः प्रवृत्तिररतिः ।
चित्तापैशल्यमनाजंयता । व्यापादार्थ[VI A, 5 Fol 117 b]^(९)प्रयुक्तो
यितर्को व्यापादयितर्कः । विहिंसासंप्रयुक्तो यितर्कः [विहिंसायितर्कः] ।

अ[मा]दस्तम्ममार्द्र^(१०)न्य मापाशाख्यविजृम्भिकाः ॥

[376] कायदुष्टलताघाथ ज्ञेया व्यामिश्रसम्भवाः ।

तत्र दोषप्रयत्नस्य गुणानभिसंमुख्यं प्रमादः । पूजाहैष्यसंभ्र(न)तिः
स्तम्मः । परानुरोधात्पापानुवृत्तिरु[च्यै]तो(त्तो) मार्द्रक्यम्^(११) । पराभिस-
न्धानाय मित्योपदर्शण(न)कृच्चैत्तो म(मा)या । चित्तकौटि^(१२)ल्यं शाश्व्यम् ।
क्लेशसमुत्थितः कायस्यानमनविनमनकृद्यैत्तो यिजृम्भिका । क्लेशकृता
यिदिघालमन(न)संश्रानानात्वसंश्रानः । अतिधीर्यभेकासमतानिर्ज(जां)त-
कायवैपम्यायाघ(घः) कायदौष्टल्यम् । कल्याणमिश्राणां गुणेष्वननुशिक्षा
असमागानुवर्तनता । क्लेशसमुत्था परसम्पदितर्कणा, परोदयप्रतिसंयुक्तो
यितर्कः । इत्येवमा^(१३)दयो व्यामिश्रसमुत्थिता द्रष्टव्याः ।

प्रदाशो ह्यपरामर्शनिप्यन्दः शठता दृशः ॥^१

पूर्वोक्तलक्षणाः प्रदाशः परामर्शनिप्यन्दः । शाठ्यं दृष्टिसमुत्थितमिति ॥

अथ कः क्लेशः कया वेदनया संप्रयुज्यते ? तदिदमारभ्यते—

^१ Cf कौटुल्यं विचिकित्सा- क्रोधेर्ष्ये प्रणिधान्यये । Ak v 49 ab

^२ The reading of this word is doubtful

^३ Cf. दृष्ट्यामर्शद्विगतानु शाठ्यं दृष्टिसमुत्थितम् । Ak v 51 ab.

[377] सोमनस्येन रागस्य संप्रयोगः सुखेन च ।

राग खलु सुखसौमनस्याभ्या सप्रयुक्त ।

द्वेषस्य दौर्मण(न)स्येन दुःखेन ^(१)च निगद्यते ॥^१

सप्रयोग इति धत्ते । प्रतिघ खलु दुःखदौर्मण(न)स्याभ्या सप्रयुक्त ॥

[378] सर्वमोहस्य

मोहस्य तु पञ्चमिरपीन्द्रियै सप्रयोग ।

वित्तिस्या चेतसीभ्यामसदृशः ।^२

मित्यादृष्टिर्हि दोर्मण(न)स्यसौमनस्याभ्या सप्रयुज्यते, पापकर्मणा पुण्यकर्मणा च यथाक्रमम् ।

काह्ना च दौर्मण(न)स्येन

साशयितो हि निश्चि(श्च)याकाफपी(काह्नी) ^(३)दौर्मण(न)स्येन सवध्यते ।

शेषाणां सुमनस्तथा ॥^३

शेषास्तनुशया — चतस्रो दृष्टयः,^४ मानश्च । पार्याक(द्वर्षाका)रुद्धि-
त्याःसौमनस्येन सप्रयुक्ता ॥

[379] उपेक्षया तु सर्वेषाम्

सर्वेष्वप्यविशेषेणानुशया उपेक्षया सप्रयुज्यन्ते । प्रगाहच्चेदकाले खलु
अशानामवश्यमुपेक्षा समुपजीभवति ।^५

कामाप्तानामयं विधिः ।

^१ Cf मुलाभ्यां संप्रयक्ती हि राग द्वयो विषययात् । Ak v 55 ab

^२ Cf माह सर्वसदृष्टिमनोदुःखमुत्पन्न तु । Ak v 55 cd

^३ Cf सोमनस्येन काणाभ्यां सौमनस्येन वामना । Ak v 60 ab

^४ चतस्रो दृष्टय इति । मन्त्रायन्टि अत्राहदृष्टि दृष्टिपरामां शीलप्रत
परामां च । Sakr p 426

^५ उपेक्षा सतिष्ठति इति विनागावस्थायां मद-वात । Sakr p 426

कामावचराणां खल्वनुशयानामेष विधिः द्रष्टव्यः ।

इतोऽन्यधातुजानां तु प्रतिभूम्यन्तरं स्वकैः ॥^१

यस्यां यस्यां ममौ यावन्दि(न्तो)न्द्रियाणि सन्ति तत्रापि चातुर्विज्ञान-
कायिकाश्चातुर्विज्ञानकायिकैर्मनोभूमिका मनोभूमिकैरेव यथासंभवम् ॥^२

उक्ताः श्लेशानामिन्द्रियसंप्रयोगः । उपश्लेशानामुच्यते—

[380] ईर्ष्या दौर्मण(न)स्येण(न) कौकृत्यस्य तथा क्रुधः ।

^(१)प्रदृष्टोपनद्वेष्ट विहिंसायास्तथैव च ॥^३

दौर्मण(न)स्येन खल्वौर्ष्याकौकृत्यक्रोधप्रदाशोपनाद्विहिंसाः संप्रयुज्यन्ते ॥

[381] मात्सर्यं दौर्मण(न)स्येन सौमनस्येन कस्यचित् ।^४

प्राप्यमानो ह्यप्रपच्छन् परस्य जहीयमानो दुर्मणा(ना)पते । केचित्पुनः
स्याचक्षते—सौमनस्येन संप्रयुज्यते लोमान्वयत्वेन हर्षाकारवर्तित्वात् ।

द्राम्यां^(५) माया तथा शार्थं प्रबो मिदं तथैव च ॥^५

दौर्मण(न)स्यसौमनस्याभ्यां मायाशार्थमिदानीं संप्रयुज्यन्ते । कदा-
चिद्धि सुमनाः परं वञ्चयते । कदाचिदुर्मनाः । पयं पावत्स्वपि(पी)ति ॥

[382] मदस्तु सुमनः[ः]स्कन्धमुत्ताम्नां संप्रयुज्यते ।^६

तृतीये ध्याने सुखेनाघस्तात्सौमनस्येनोर्ध्वं नोपेक्षया । 'तु' शब्दस्य
विशेषणत्वात्तदर्थं विशेषो सम्भवति ।

आ^(७)ङ्गीकृत्यमनपत्राप्य(प्यं) स्त्यानौद्धत्ये च पञ्चमिः ॥

^१ Cf. सर्वेऽप्युपेक्षया स्वे-स्वैर्ययागूढ्यदूष्वन्भूमिका । Ak v. 56 cd

^२ See Sakr ॥ 496

^३ Cf. दौर्मनस्येन कौकृत्यमौर्ष्या क्रोधो विहितम् ।

उपनाह प्रदादत्त । Ak v 57 abc

^४ Cf. मात्सर्यं तु विपर्ययात् ।

सौमनस्येन ययं । लोमान्वयत्वेन हर्षाकारवर्तित्वात् Akb v. 57 d

^५ Cf. माया शार्थमयो अस्तौ मिदं बोधवया पर ।

मुत्ताभ्यां सर्वेऽपेक्षा चत्वार्यन्यानि पञ्चमि ॥ Ak v 58.

पञ्चमिरपीन्द्रियैः आर्हीक्ष्यानपत्राप्यस्यानौद्धत्यानि संप्रयुज्यन्ते । एषां
षतुर्णां पर्यवस्थानानामकुशलमहामूमिकत्वात् क्लेशमहामौमिकत्वाच्च ॥

इदमिदानीं चकच्यम् । क एषां किं प्रहातव्यः ? यानि तावदस्य पर्यव-
स्थानानि तेभ्यः—

[383] आर्हीक्ष्यमनपत्राप्यं स्थानमिदं तथोद्धवः ॥^१

[Folios 118—125 lost.]^२

.....[अभिषमंदीपे विभाषात्रयाया वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥]

..... [पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥]

^१ Cf. तत्राह्वीक्ष्यानपत्राप्यस्यामिदोद्धवा द्विधा ॥

तद्वन्धे बाधनादृवा स्वतन्त्रादक तत्रा मन्त्रा । Ak v. 51 cd, 52 ab

^२ Folios 118—125 (comprising the last portions of the third *pāda*, the entire fourth *pāda* of the Fifth *Adhyāya* and the first *pāda* of the Sixth *Adhyāya*) are lost. In these lost folios the *Adv* might have discussed following topics, which are dealt with in the corresponding *Ak* v 53—70 —

१ कति पुनरेवा (उपकल्पाणां) कुतस्या वेदिनव्या ?

२ कथमुक्त्या कथयन्त्याहना ?

३ अनुष्ठाना कति मनामूमिका कति पद्विज्ञानमूमिका ?

४ पञ्च निवरणानि ।

५ विषुवागवानुसर्गत्रयाणां विरोधमार्गदोषेनप्रहातव्यानां च मासवान्मन्त्रानां यदाल-
म्बनं परित्याजेत तथा न प्रहीयन् । यदा प्रहीयन्ते तदालम्बनं न परित्याजेत, इति
कथमेवा प्रहातम् ?

६ कतिविधस्तत्र प्रतिपन्न ?

७ प्रहीयमाणे कथेन कुत प्रहातव्य ?

८ अनुष्ठिता दुरता ।

९ किं मार्गविजयमनान् कथेनानां पुनः प्रहातविधेयो भवति ? कतिपुं कालेयु ?

१० नव परित्याग परित्यागानि च ।

११ क कतिमि परित्यागि सन्वागत ?

१२ क कति परित्याग्यनति सञ्चत वा ?

षष्ठोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।^१

• • • [VII B, 1 Fol 126a] शीदारिकम्^२ । अतस्तत्पूर्वम् । ततो वेदनास्मृत्युपस्थानं द्वाभ्यां स्थूलतरं वेदनास्मृन्धवत् । ततः चित्तस्मृत्युपस्थानं रूपादि-
प्रतिबिम्बितस्याभाव्यात्सुलक्षम् । धर्मास्तु सञ्ज्ञाचेतनाद्याः संप्रयुक्ताः, प्राप्त्या
दयः विप्रयुक्ताः, संस्थानाश्च परमसूक्ष्मास्तस्मादन्ते धर्मस्मृत्युपस्थानम् ।
अत एवोत्पत्तिक्रमोपि^३ तथैव ।

^१ A major portion of the First *pada* of this *Adhyaya* is lost in the lost folios (V supra, p. 314, n. 2.) In these lost folios the *Adh* might have discussed the following topics, which are dealt with in the corresponding *Akh* vi 1—15 —

- (१) दर्शनभावनामार्गो विमलश्रवो साक्षवो वा ?
- (२) वानि मयानि वनि च ?
- (३) कथं सर्वे भावनाः सम्भारा दुःखम् ?
- (४) अनुनिश्चय परमार्थसत्यं च । तयो किं लक्षणम् ?
- (५) कथं पुनस्तेषां दर्शनं भवति ?
- (६) किं पुनराभा प्रज्ञाना रक्षणम् ?
- (७) भावनायां प्रयुक्तस्य कथं भावना संपद्यते ?
- (८) कं पुनरन्यच्छान्त्यानुष्ण्या स्वभाव ?
- (९) अनुनिश्चयवदो किं दर्शितं भगवता ?
- (१०) भावनायां कथमवतारो भवति ?
- (११) स्मृत्युपस्थानभावनायां कं स्वभाव ?

^२ The topic under discussion is *śrītyupasthāna* —

निष्पन्नप्रमथं कुर्यात्स्मृत्युपस्थानभावनाम् ।

कामादिचित्तधर्माणां द्विलक्षणपरोक्षान् ॥ *Akh* vi. 14

^३ Cf. पञ्चोत्पत्ति

वस्मात्पुनरेवमुच्यते । शीदारिकस्य पूर्वं दर्शनम् । *Akh* vi. 15 c

शीदारिकस्य पूर्वं दर्शनमिति । वाचस्त्रिम्यं शीदारिक । पट्टिवस्त्रानविनयदादिनि ।

तस्य पूर्वं दर्शनम् । द्वाभ्यां वदन्त प्रचारीदारिवचनं तदनन्तरं तस्यां दर्शनम् । भूम्न-
प्रचारीत्वाद् दुर्बलतया धर्मा भूम्ना इत्यनन्तरं पूर्वं चित्तस्य दर्शनम् । अन्तर्धर्मानामिति ।

Skt p. 531

प्रायेण हि सत्ता रूपाद्युपमागरतत्वात् मोक्षविमुखा भवन्ति वेदनामिनन्दित्वात्, सा चाभिनन्दना चित्तस्यादान्तत्वात्। तथादान्तत्वात् रागादिभिः। अन्दादिमिथ दान्तत्व भवति^१।

चतुर्दशपि चतुर्विधस्यासप्रतिपक्षत्वात्^२। अत्रुपौ शुभिसन्नाहिण्यास प्रतिपन्ना हि कायपराया। दुःखे सुखसन्नाहिण्यासप्रतिपक्षो वेदनापरीया। अनित्ये नित्य^३सन्नाहिण्यासप्रतिपक्षश्चित्तपरीया चित्तस्य लघुपरि धर्तित्वात्। अनात्मन्यामसन्नाहिण्यासप्रतिपक्षा धर्मपरीया। धर्मस्त्वुपस्थानस्य वैयर्थ्यादेरासन्नाहिण्यास निवर्तते। आदिशब्दाच्चतुराहारे^४ पञ्चस्कथ^५प्रतिपक्षत्रयथायोगम्॥

स तदानीं योगाचारः

[384] ममस्तालम्बिनान्त्येन तान्वेत्य(स्य)बुवतादिभिः ।^५

“सम्मिस्सालम्ब्येन हि धर्मस्त्वुपपन्नान्^६ त्रिचतुष्पञ्चस्कधालम्ब

^१ Cf यदा वा कामगमस्य कायाधिलान म च वन्तामिल्लपान स च चित्तस्या गान्तवान् मत्तत्तागगानिनि वमापिका । *Alk* vi 15 c

^२ Cf चतुष्कलु विपर्यायविपक्षेण । *Alk* vi 15 d.

विश्वविभागात् अमागामनामकागिवाद्धवमान रहितवामनति धमनिप्रवृत्त । धर्मा इम पयस पयसवग्गिना । न च वल्लिम्बवत्त वामनि । नत्तातादा । *Sahr* pp 531 2 —यस्माच्चतुरा विपत्तामान निगन्ति तस्माच्च वायवाक्यन्त स्मयुपस्थानानि न पुनाधिकानि । *Aam* p 113

Cf कम्मा एत भवता चत्तारो व ततिपट्टाना वत्ता अनता अनविक्का नि ? वत्तय हितता तण्हापरित निट्ठिवग्गि-ममययानिक विपम्पनावानिकम् आरम्भणता । सुख-मुल निज्ज-अत्तमावविपम्पनामपहान्तव वा । न चत्तन्न विपत्तामपम्पनयमव दय क्षा चतुरावपागामवग्गय तागतवगनिपहान्तयग्गि चतुर्विज्जागरणि यग्गि चत्तारा व वत्ता । अटटक्काय एत माणवयन चत्त एक्कयममामग्गवयन व एक्कवेव ततिपट्टान आरम्भणवत्तेन चत्तारो नि एत्तव वन । *Vibh* A p 215

^३ चत्तारा आहारा । कर्वाडिवाग आगरा आडागिका वा सुखमा वा फम्पो इतिपि मनीमन्वन्ता ततिता विताग चत्तय । *Dzha* xxx 11 । 11

^४ *Rupa-s dars sampna amskara-s juna*

^५ Cf स यमसमपपन्नान तमम्बालम्ब्येन स्थिन ।

अविद्युत्तव तावानाप्पन्नान विपयनि ॥ *Alk* vi 16

^६ चतुष्पमययनि । यमस्य यमस्थानयममिस्सालम्बनममिस्सालम्बन भवति । काय वेदनाचिन्तनविज्जुत्तमाग्गवत्तवमभवान् । तमिस्सालम्बनमपि भवति । यन् काय वन्ता

नत्वात् । पञ्चस्कन्धालम्बनमेव तु सामान्यालम्बनमिति निर्दिश्यते । तेन तु चत्वार्यपि स्मृत्युपस्थानान्यमित्तमस्यानित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतश्चेति चतुर्भिराकारैः प्रत्यवेक्ष्यते । ततः पुनर्योगी कार्यं परमाणुसंघातक्षणसन्ताना(न)-भेदेन प्रमिद्य परमा(०)णुशः क्षणश्च निरीक्ष्यते । कललादीनां वा वीजाद्यश्च-
(च्य)ह्लाणि(नि) पृथङ्मिश्रीमृतानि च योगी रूपानि(णि) निमित्तेषु पश्यति । तदूर्ध्वं तस्यानित्यत्वादिभिः सामान्यलक्षणेन यथायोगं सर्वधर्मकजातीयत्वा-
दिमोक्षे सत्पहंकारममकारविष्कम्भनग्रहानं(शं)^१ भवति । तत्प्रहाणाद्रागाद-
योपि क्षोयाः श्रुतचिन्तामयाभ्यां (०)ज्ञानाभ्यां विष्कम्भ्यते(न्ते) ।

कतमेन पुनरत्र स्मृत्युपस्थानेन^१ फलेशात्यन्तक्षयो भवति ? श्रमः ।

ह्येशात्यन्तक्षयोऽन्त्येन संमिञ्जालम्बनेन वा ॥^१

अ द्वे पश्यति धर्मस्मृत्युपस्थानं तत् समिञ्जालम्बनम् । यदि कायं यावद्वर्माश्च पश्यति तदपि तथैव । यदपि कायं वेदना चित्तं धर्माश्च समस्तान् पश्यति, तदपि समिञ्जालम्बनं धर्मस्मृत्युप-
स्थानमिति । *Saka* p 532

^१ य सत्तेषाले उदये पबिज्जत्तेन घटेन मेवालस्स विद्यं तन तेन लाकियसमाधिना नीवर-
णादीनं पच्चनीकधम्ममं भिक्खम्मनं, इदं विवखम्मनप्पहाणं नाम । पाळिय एनं, “विवखम्म-
नप्पहानञ्च नीवरणानं पटमज्झानं भाग्यवो” [*Paṭisambhiddā*, १ p 27] इति नीवरणानं येन
विवखम्मनं बुद्धं, स पावटत्तां बुद्धं इति वेदितव्यं । *Vm* xxii 11।

अप्राप्तेऽज्ञानवचित्तं नीलप्रवृत्ताभाक्षनाभ्यां स्थापयति शमडैषमोहान् चित्तं भवत्यनपा-
धानमिति विष्कम्भनग्रहणं । *Aam* p 74

^२ Cf एकायनो अथ भिक्खवे भग्गो सत्तानं विमुद्धिया साकपरिदेवानं समतिक्कमाय
दुक्खदामनस्मानं अत्यङ्गमायं आयस्स अधिगमायं निब्बानस्सं मच्छिक्खिरियायं, यद्विदं चत्तारो
सतिपट्टानां । कतमे चत्तारो ? इधं भिक्खवे भिक्खुं कस्ये कायानुपस्सो विहरन्ति...वेदनानु
वेदनानुपस्सो चित्ते चित्तानुपस्सो धम्मं धम्मनानुपस्सो विहरन्ति आतापी सम्पजानो सत्तिमा,
विनेय्यं लोके अभिज्जादोमनस्सं । *Digha*, xxii 1 See *Satipatthāna Vibhanga*
Vbh pp 193—207

कुसलरासी इति भिक्खवे वदमानो चत्तारो सतिपट्टाने “वदेय्यं । केवलं ह्यत्र भिक्खवे
कुसलरासी यद्विदं चत्तारो सतिपट्टानां । *S* १ p 146

कुनं पुनरेतन् स्मृत्युपस्थानभाजनया विपर्यया सघटत इति ? भूयस्त् । एकायनोऽयं
भिराशो मार्गं यदुत स्मृत्युपस्थानानि । अवलोक्य कुसलरासिर्बहुनं चत्वारि स्मृत्युपस्थानानी-
नि वचनान् । *Saka* p 529

^३ अथ स्मृत्युपस्थानानां क्व स्वभावः ? विविधस्मृत्युपस्थानं स्वभावसमर्पात्मन्-
स्मृत्युपस्थानम् । तत्र स्वभावस्मृत्युपस्थानम्—

प्रज्ञा श्रुताश्चमयी

श्रुतचिन्ताभाषनामयानि स्मृत्युपस्थानानि ।

अथ तत्सर्पात्मन्वा, कम ।

संसर्गस्मृत्युपस्थानेन खलु 'संभिघातम्यनेन अत्यन्तफलेशप्रदाणं क्रियते । 'धा' शब्दो विकल्पाय' ॥

यस्मात्—

[385] असंभिघार्थविषयं त्रयमेतद् द्विधेष्यते ।

साक्षयानां च वेषेदात् । त^(१)त् पुन स्फुञ्चानवित्यादिना

तस्यैवं परयतः साक्षाद्बुद्ध्यव्यदर्शय(न)म् ॥

[386] स्कन्धेषु जायते पञ्चाक्षक्रमरिकादिवत् ।

अथ तत्सहस्रको भर्मा तत्तपस्मृत्युपस्थानम् । तत्रालम्बना आलम्बनस्मृत्युपस्थानम् । स्वभावस्मृत्युपस्थानं प्रकृति । कुत एव तत् ? काय कायानुपबन्धना स्मृत्युपस्थानम्' इति वचनात् । का पुनरनुपपद्यते ? प्रज्ञा । कस्मान्न्यना स्मृत्युपस्थानमित्युक्तं भगवता ? स्मृत्युपदेकत्वादिति वैभाषिका । एष तु युज्यते । स्मृतिरनयोपतिष्ठति इति स्मृत्युपस्थानं प्रज्ञा, यथा दृष्टस्याभिप्रेयनात् । तथावा ह्युक्तमनिरुद्धेन—'तस्य काय कायानुपबन्धनो विहृत कायालम्बनानुस्मृतिरनपिच्छति सतिष्ठते । भगवताऽपि—तस्य काय कायानुपबन्धनो विहृत उपस्थिता स्मृतिमवत्यममूढा' इति । यत्र वृत्त—यस्य भिक्षवश्चतुर्णां स्मृत्युपस्थानानां समुदयश्चास्तगमश्च । आहारसमुदयान् कायस्य समुदयो भवत्याहारनिरोधात्कायस्यास्तगम इति । अत्र आलम्बनमेव स्मृत्युपस्थानमुक्तम् । स्मृतिरनयोपतिष्ठति इति कृत्वा । *Akb vi 16 ab See Sakv pp 529—531*

Cf चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि । नित्य स्मृतिरक्षिणी प्रशोच्यते स्मृत्युपस्थानम् । *Aam p 113* स्मृत्युपस्थानानां स्वभावः कतम् ? प्रज्ञा स्मृतिश्च । *Aam p 71* सतिपट्टानां ति तयो सतिपट्टानां सतिगोचरोपि तिषा पटिपट्टेणु सत्त्वकेषु सत्त्वानो पटिपट्टानुनयवीतिवत्तनापि, सति पि । चतुर् भिन्नस्वरे सतिपट्टानान् समुदयञ्च अत्यङ्गमश्च देमिस्सामि का पुन भिन्नस्वरे कायस्य समुदयो ? बाह्यागममुदयो कायस्य समुदयो नि आग्निं हि सतिगोचरो सतिपट्टानं हि वृत्तनि । तथा कायो उपट्टान, सो सति सति उपट्टानञ्चैव सति वा' ति अदामु । तस्यैवो पटिपट्टाति अस्मि नि पटिपट्टान, का पटिपट्टाति ? मणि सतिषा पट्टानं सतिपट्टान । तयो सतिपट्टाना यदरियो सेवति । तदरियो भवमानो सत्या गण अनुपासितुमरहता नि ण्य निवा पत्तिपट्टमु सावकेषु सत्त्वानो पटिपट्टानुनयवानिवत्तना मणिपट्टानं नि वृत्ता । तस्यैवो पट्टपेतव्यतो पट्टान । चत्वारो सतिपट्टाना भाकिना मत्तम्बोअङ्ग परिपूरता' ति अग्निमु पुन सति यव सतिपट्टान । अपवा सरणटटन मणि उपट्टानटटन पट्टान इति सति च स उपट्टानञ्चाति सतिपट्टान, इदमपि अपिषेत् । *Vbh A p 224*

For various interpretations of the *Uten samyappasādhana* see *The Bodhisattva Doctrine* pp. 83 ff

एषा च स्पृश्युपस्थानकुशलमूलनिष्ठा । तस्य खल्वनित्याकारमभ्यस्यतः
सर्वसंस्कारेषु प्रतिक्षणमुदयव्ययदर्शाण(न)मुत्पद्यते, 'चक्रधम्मरिकादि[वदि]'ति ।

स प्रतीत्यसमुत्पादं स्कन्धानां प्रत्यवेक्षते ॥

(१०) तस्य प्रतिक्षण(णं) उत्पादव्ययं पश्यतः एवं भवति—कथं वेत्ते संस्काराः
सन्तानेन प्रवर्तन्ते नोच्छिद्यन्ते । स प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति धैर्यध्विकानां
संस्काराणां हेतुफलसम्बन्धनियमावस्थितानाम् । ततः पुनः प्रतीत्यसमुत्पादम् ॥

[387] सत्येषु पातयित्वतं तदा कश्चित्परीक्षते ।

तदनित्यत्वदुःसत्त्वे समवेत्य ततः पुनः ॥

एकैकमङ्गं सत्येषु पातयित्वाऽनित्यतो दुःसत्तत्र प्रत्यवेक्ष्य

[388] अकर्तृकानिरीह्यांश्च प्रत्ययाधीनसंभवान् ।

दृष्ट्वा सर्वेष्वनात्मेति तत्त्वाकारं शि(नि)पेयते ॥

तत्र स्पतन्त्रकर्तृधिरहित्याच्छ्रुत्यान्पश्यति स्वयंशेन विना सहकारिभिः
प्रत्ययैः कियत्करणात्, परार्थीनजन्मत्वाद्या[ना]त्मानं पश्यति । 'दृष्ट्वा सर्वेष्व-
नात्मेति [VII A, 1. Fol. 126 b.] (१) तत्त्वाकारं शि(नि)पेयते' ॥

तदभ्यस्यतः

[389] अनधिष्ठातृफलं च पारतन्त्र्यं च परप[तः] ।

न ह्यत्र कश्चित्पुरुषो वा परमेष्ठी वेम्बरः स्पतन्त्रश्चैकश्च विद्यते, पर-
तन्त्रजन्मप्रसरा एव सर्वसंस्काराः स्वसामान्यलक्षणाधिष्ठितस्थभायाः, इति
परीक्ष्यमाणस्य

सर्वधर्मे[षु नै]रात्म्ये स्थिरा शुद्धिः प्रवर्तते ॥

पयोक्तम्—

“सर्वधर्मा अना^(२)त्मानः पश्यति प्रज्ञया यदा ।

तदा निर्धिचते दुःखादेव मार्गो विमुक्षये ॥”^३

^१ Cf. मध्ये सङ्गारा अनिच्चा इति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दनि दुप्पे, एम मग्गो विमुट्ठिया ॥

सन्ने सङ्गारा दुक्खे इति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दनि दुप्पे एस मग्गो विमुट्ठिया ॥

मध्ये धम्मा अनत्ता इति यदा पञ्जाय पस्सति ।

अथ निब्बिन्दनि दुप्पे एम मग्गो विमुट्ठिया ॥ *Dhammapads*, xx. 5-7.

मध्ये सङ्गारा नि कामभवादिमु उणमा सन्धा तथ तत्थेव निदग्गनत्तो अनिच्चा इति
यदा विपग्गना पञ्जाय पस्सति । दुक्खे इति परिणीयत्तत्तेन । सन्ने पच्चा नि पञ्च-
कण्ठाव अधिप्पेता । अनत्ता नि जीयन्तु मा मीयन्तु नि वम वत्तन्तु न मक्कोवि भवतवत्त-
नत्तेन असमुज्जा अस्सापिवा अनिस्सरा ॥ अथो । *Dhammapads A* xx. 57.

अथ कस्माद्विह शून्याकारो न देशितः ?^१ तदुच्यते—

[390] स्वभावेनाविशून्यत्वा[द्] धर्ममुद्रा तु(उ)दाहृते(ता) ।

तदुक्त्या च तदुक्तत्वाच्छून्याकारो ण(न) देशितः ॥

न खलु संस्काराः स्वभावेन शून्याः पृथिन्यसेजोवायुप्रभृतीनां काठिन्या-
दिलक्षणस्य भूत्यादिप्रियायाश्च प्र^(३)त्यक्षत्वात् । रागादीनां दोषाणां भ्रदादीनां
च गुणानां चित्तमात्म्यशुद्धिकरणसामर्थ्यात् । तेषां च सामर्थ्यं यथा द्रव्याणां
हरीतकीचित्रकवृक्षप्रभृतीनां रसवीर्यविपाकप्रभायादिवर्शणा(ना)त् सत्त्व-
भायप्रभावाः सर्वधर्माः धर्ममुद्रायाश्च 'शून्याकारो' शो(नो)कः । तस्मादिहापि
नोच्यते । अथवा 'तदुक्त्या च तदुक्तेः ।' अनात्माकारो^(४)तया च शून्यतान्युक्ता
मयति ॥

तदेवं नैरात्म्ये स्थिरमतिः

[391] गोत्रद्वारसमूहादीन् धात्वादीनां यथायथम् ।

स्वसाधारणचिह्नाभ्यां सदतोपपरीक्षते ॥

धात्वायतनस्कन्धेषु स्वसामान्यलक्षणपरिच्छिन्नेषु

[392] प्रतिस्कन्धं ततस्तस्य स्वामान्यादिषु तत्त्वतः ।

क्रमेण जायते पश्चात्कौशलं स्थानसप्तके ॥

“रूपं यथाभूतं प्रजानाति ^(१)रूपसमुदयं रूपनिरोधं रूपनिरोधगामिनीं
प्रतिपदं रूपस्यास्यार्धं रूपस्यादीनर्धं रूपस्य निःसरणमेवं याप्रवृत्तिमानस्य ।”
उक्तं हि भगवता—“सप्तस्थाने कुशलो भिक्षुः त्रिविधार्थोपपरीक्षी क्षिप्रमेवा-
द्यधर्षणं करोति”^(२) इति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ दण्डस्याध्यापस्य प्रथम पादः ॥

^१ This discussion is not found in *Akk* V. supra, pp 262 ff

^२ Cf सत्तट्ठानुत्तमो भिक्षवे भिक्षुं त्रिविधूपपरिक्खी इमस्मिं धम्मविनये केवली
मुत्तिदधा उत्तमपुरितो नि वृत्तति ।

अथ च भिक्षवे भिक्षुं सत्तट्ठानुत्तमो होति ? इध भिक्षवे भिक्षुं ऋष पञ्चानानि,
रूपसमुदय...रूपनिरोध...रूपनिरोधगामिनि पटिपदं रूपस्य अस्माद...रूपस्य जादीनव...
रूपस्य निरगण पञ्चानानि । वेदन...मज्झ...मयारे...विज्झाण...पञ्चानाति ।...

अथ च भिक्षवे भिक्षुं त्रिविधूपपरिक्खी होति । इध भिक्षवे भिक्षुं धानुमो उप-
परिक्खति । आरुणको उपपरिक्खति । पटिक्खममुपाहमो उपपरिक्खति । S ma pp 61-65.

पष्ठाध्याये

द्वितीयपादः ।

(७) तस्यैदानीं योगिनः स्मृत्युपस्थानादिषु कुशलमूलेषु दृष्टपूर्वं ज्ञेयं सत्या-
कारण्यस्थानेनानुचितश्रुतचिन्तामयाकारसमुदाचारण्या(न्या)येण(न)

[393] निर्मथ्नतः क्रमेणा(शा)स्य दुःखसत्यभवारणिम् ।

श्रद्धावीर्यसहायस्य तत्त्वज्ञानानलार्थिनः ॥

[394] आकारपतितं ज्ञानं ततः शमनियामकम् ।

भावनामयमूप्माख्यं जा⁽⁷⁾यते सानुवर्तकम् ॥^१

तत्खलूप्मगतं^२ प्रकीर्तित्यात् षोडशाकारम्, प्रतिसत्यं चतुराकारत्वात्,
सामान्यं धर्मस्मृत्युपस्थानं अधिप्यस्वार्थमार्गाग्नेर्निमित्तभूतं धूमाग्निपत् ।
तस्मिन् हस्ते शमः^३ प्रत्यासधीभवति । अतस्तत् 'शमनियामकं भावना-
मयम्' इति । ध्यानसंहराश्रितसमाधिषलेन दृढीभावाद्यित्तं भावयति (८) धम्प-
कपुष्पतिलतैलवदिति । 'सानुवर्तकं' च पञ्चस्कन्धस्यभावं नैरात्म्यबुद्धिपरि-
तोषाद्यानुस्कन्धशः प्रसाद उत्पद्यते—स्कन्धमात्रकमेवेदं सत्कायदृष्टेर्बन्तुभूतं
नात्रात्मास्त्यात्मीयं वा ॥

[395] ततस्तथैव मूर्धानो मिथ्यादृष्ट्युपघातिनः ।

ऊष्मभ्योऽधिकसामर्प्यत्रितश्रद्धाविवर्धिनः ॥^४

तदूर्ध्वं ततो मूर्ध्ना^(७) नतस्यैव षोडशाकाराः ।^५ तेषां पुनरयं पिशेयः ।

^१ Cf तत ऊष्मगतोत्पत्तिः

तन्मादधर्मस्मृत्युपस्थानादेवमभ्यस्तात् त्रयेणोष्मगतं नाम कुशलमूलमुत्पद्यते । ऊष्मगत-
मिवोष्मगतम् । वलेदोष्मगतदहनस्यायं मार्गाग्नेः पूर्वरूपवान् ।

तच्चतुः सत्यगोचरम् । Ak vl 17 ab

^२ ऊष्मगतमित्यूष्मप्रवारं कुशलमूलम् । प्रकर्षवत्त्वादिनि प्रारम्भवत्त्वादित्यर्थं ।
Saks. p 33. ऊष्मा वनम् । गृद्धर्ध्विनयेऽप्यथडासमादानम् । Jpl p 7.

V. infra, Ak kārka 421 ab, notes.

^३ see Śikshā, p 119.

^४ Cf षोडशाकारमूप्मेन्यो मूर्ध्नास्तैःपि तावृत्ताः । Ak vs 17 cd

^५ मृदुमध्याधिमात्रऊष्माभिबृद्धेभ्य ऊष्मभ्यो मूर्धनि उत्पद्यन्ते । यादृशा ऊष्मगद्वन्तु-
मस्यालम्बना षोडशाकारादिव । उन्मृष्टतत्त्वानु नामान्तरं चन्नुत्पन्नमूलमूर्धन्यान् मूर्धनि ।

मिथ्यादृष्टिस्तुपधातिवम् तदुपधातात् कुशलमूलानि न समुच्छिन्दन्ति ।
ऊर्मभ्योऽधिको विशेष रत्नयथ्यदाविवर्धिनश्च । तेषु यदधिमात्रेण
बुद्धादिषु रत्नेषु त्रिपदाकारतः प्रसादोऽभिवर्धते, न स्वम्बश्च, प्रागेवोन्मतेषु
तद्बुद्धिपरितोषात् । मूर्धस्य [Folio No 127 lost]^२

Akb v 17 cd — मूर्धगणोऽयं प्रकपयन्तवाची । तथा हि ओके वक्तारो भवन्ति ।
मूर्धगता स वस्य धीरिति । इ हि कुशलमेव ज्ञेयम् । ऊर्मवत्तमूयकृत्तण परिहृणिममवात् ।
अपले क्षातिलोकिनाप्रघमलक्षण विषययात् । तत्र तयोपमृषु तद्वृद्धमगतम् । यदधिमात्र
ते मूर्धनि अक्षर्यारवि यन्मु सा क्षास्ति । यदधिमात्र ते लौकिकाप्रधर्मा । Sakv p 512

Cf मूर्धा कर्म बद्धघमस्यप्यप्रमाणधर्धोपाद । यथा वारायणमागवक
मनोचद् भगवान्—

बद्ध घमऽयं सद्य चेप्रसादोऽपोऽपि आयते ।

मूर्धघम गतो नाम विनातव्य स माणव ॥

मूर्धपात नतम् ।

एव निघमतो यदि परिहीयत ब्रूय ।

यदागि मघवन्ति ज्ञय नाम तथाविधम् ॥ Jpl p 6

The terms *m rāha* and *mu dha pa* occur with a different meaning in
Sultan pata मुदा मडातिपात च नावरी परिपुच्छति ।

त ध्याकराहि भगवा कल विनय नो इत्से ।

अविज्ञा मुदा सि जानाहि विज्ञा मुदाधिपातिनि ।

मडातनिसमाधीहि छदविरिय सयना । Sultan pata 1025 26

१ V supra p 167 n 1

२ Folio No 127 is lost. In his lost folio he *Adh* might have
discussed the following topics which are discussed by the Kotakāra = Akb
vi 18-25 ab

- (१) मूर्धनि ।
- (२) ऊर्मयया (ऊर्म मघ) विनयन वधन च ।
- (३) त्रिप्रकारा क्षास्ति (मन्त्री मय्या अधिमात्रा) ।
- (४) क्षास्ति कामावचरदुष्प्राम्भनव ।
- (५) लौकिकाप्रधर्मा
- (६) अनुविधमपि निवधमणीयं भावनामय धर्मोमं च ।
- (७) एतानि चत्वारि कामाध्यानि ।
- (८) कथं निवधमणीयानां त्यागः ?
- (९) एतं पुनर्विद्वान्परिहृणा किं स्वभावः ?
- (१०) निवधमणीयानि विज्ञानानि श्रावका भवन् ।
- (११) मागमाणीयानि कर्माणि ।

[VII. B, 2. Fol. 128 a] १

[396d.] "नेत्वस्मिन्मयत्रापि पथिमा ॥"^१

विन्यासे विवर्धने चैव धर्मस्मृत्युपस्थानां(नं) प्रत्युत्पन्नं तदेव चानागतं भाव्यते ॥^२

[397] भाव्यते स्फुट्यत्वादौ न(न) तन्निर्वाणदर्शिनः ।

न खलु स्फुट्योपरमदर्शिनः स्फुट्यमतिर्भाष्यते ।

आकारांस्तुल्यजातीयात्(न्) सर्वत्रापि तु निर्दिशेत् ॥^३

यादृशाः प्रत्युत्पन्नास्तादृशा एधानागता भाव्यन्ते ॥

[398] द्रष्टव्याऽन्यतरा (२) ताम्यः प्रत्युत्पन्ना विवर्धने ।

चतसृभ्योश्च(भ्यस्त्व)न्यतमा प्रत्युत्पन्ना विवर्धते(ने) ॥^४

^१ V. supra. p. 322, n. 2.

^२ The topic under discussion is ākaraṇa of āśmaga and mūḍha by dharmasampratyupasthāna. किमिदमाकरणम् ? सत्येवाकाराणां प्रथमतो विन्यसनम् ।^१ चतुर्भिरपि स्मृत्युपस्थानैरेषा वर्धनम् । Akb. vi 18 ad. The Kōśakīra deals with this topic in brief in Akb. vi 19 d (corresponding to Ad. kārīkās 396—408).

^३ Cf. सप्त त्रिसत्यालम्बनोपगतावरणे धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रत्युत्पन्नमनागतानि चत्वारि भाव्यन्ते । निरोधसत्यालम्बने तदेवोभयथा । Akb. vi 19 d.

—त्रिसत्यालम्बनोपगतावरणे इति । दुःखसमुदयमार्गालम्बनोपगतावरणे । धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रत्युत्पन्नम् । यन्नजन्मस्य कार्यस्योपरणे समानालम्बनत्वेन धर्मस्मृत्युपस्थानस्यैव समर्पणात् । प्रतिनियमालम्बनत्वेन हि नायस्मृत्युपस्थानादीभ्यः समर्पणीनि । अनागतानि चत्वारि भाव्यन्ते इति । यस्मात्स्मृत्युपस्थानेन कायवेदनादयोऽपि दुःखसत्यादि-मगृहीता गृह्यन्ते । नायस्मृत्युपस्थानादीनि च पूर्वप्रतिष्ठापानि भवन्तीत्यनद्वयार्थं भाष्यन्ते प्रात्युत्पन्नादिनि । निरोधसत्यालम्बने तदेवोभयमेति । निरोधसत्यालम्बने कृत्त-गतावरणे धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रत्युत्पन्नम्, तदेव चानागतं भाव्यते । न नायस्मृत्युपस्थानादीनि । निरोधसत्यं कायसमाधानम् । Saka pp. 535—536.

^४ Cf. सर्वत्रापि सभागा । Akb. vi 19 d —सर्वत्रापि सभागा इति । त्रिसत्यालम्बनस्य निरोधसत्यालम्बनस्य चोपगतावरणे सप्त एवाकारा भाव्यन्ते । दुःखसत्यालम्बने दुःखसत्यावारा एव चत्वारो भाव्यन्ते । न समुदयसत्यावारा ।^१ Saka p. 536

^१ Cf. विवर्धने चतुर्णामिदमनागतानि चत्वारि । Akb. vi 19 d —विवर्धने इति त्रिसत्यालम्बने । नायस्मृत्युपस्थानादीनामव्यतनम् प्रत्युत्पन्नं समर्थम् । Saka p. 536.

[399] अनागतास्तु भाव्यन्ते चत्वारिऽप्यत्र निश्चयात् ।

मोक्षेऽन्त्ये संसृतीभूताः[ः] समग्राः सन्वनागताः ॥^१

निरोधे तु प्रत्युत्पन्नं धर्मस्मृत्युपस्थानं चत्वारि त्वनागतानि भाव्यन्ते ॥

[400] आकाराः सलु सर्वेऽपि भाव्यन्ते गोत्रलाभतः^२ ।

गोत्रानि(हि) खलु लघानि निरोधे^(३)सत्यतोऽत्र षोडशाप्याकारा भाव्यन्ते ।

गोत्रलाभे तु विज्ञेया सभागाकारभावना ॥

प्रथमयोः सत्ययोः गोत्राणि आलम्बनानि । तेनान न विसभागाकार-
भावना ॥

[401] सर्वत्राकिरस्ये मूर्ध्नो निरोधाकिरस्येधने ।

धर्मास्याः संसृतीभूताश्चतस्रः सन्वनागताः ॥

मूर्धाकारनिव्यासे 'निरोधाकिरस्येधने' च धर्मस्मृत्युप^(४)स्थानं प्रत्यु-
त्पन्नम्, चत्वार्यनागतानि भाव्यन्ते ॥^३

[402] आकाराः सरुलास्तत्र भाव्यन्ते गोत्रलाभतः ।

सर्वाभ्योऽन्यतरोन्पन्नाः[ः] सत्यप्रयतिवर्धने ॥^४

^१ Cf तत्रैव निरोधालम्बनप्रवृत्ततावनानि चत्वारि । *Akk* vi 19 d—
निरोधसंस्थां लम्बनं प्रवृत्तं सप्रवृत्ति । *Saks* p 537

^२ Cf आकारा सर्वे लघाश्च गोत्राणाम् । *Akk* vi 19 d—आकारा सर्वेऽपि
षोडशापि भाव्यन्ते । किं कारणम् ? लघ्याद् गोत्राणाम् । सम्भवन्वत्तु सत्त्वालम्बनं
वाप्यस्युपस्थानादिशालीनां लघाकारिण्ये । *Saks* p 536 The *Kosakāṭa* deals
in detail with *gottas*—निर्वधभागीयानि त्रिवोशानि यावदादिगात्रप्रदात *Akk* vi 23 c
See *Akk* vi 57 and SS *Yasomitra* gives the following views तत्र केचिदेष
वर्गयन्ति कुलसमूहानि गात्रमिति । अग्रे पुनराह पुनरावृत्त्याप्यामारभ्येन्द्रियभेदे
गोत्रमिति । गोत्रानि का पुनरावृत्ति—सर्वान् सामर्थ्यं तेनमो गोत्रमिति । *Saks* pp 593-4
On *gottas*, see *The B dharmatā Doctrine* pp 51 ff and *AMBRH* pp 50, 847

^३ Cf मूर्धाकरणे चतुस्यलम्बनानि निरोधालम्बनवर्जं चालम्बनानागतानि चत्वारि ।
Akk vi 19 d—मूर्धाकरणे सत्राणि धर्मस्मृत्युपस्थानमत्र प्रवृत्तम् । वायादिस्मृत्यु-
पस्थानाभिरुपस्थानम् । निरोधालम्बनवर्धनेऽत्र च धर्मस्मृत्युपस्थानं प्रत्युत्पन्नम् ।
इत्येवमवगच्छन् । *Saks* p 536

^४ Cf आकारा सर्वे । विमत्यालम्बनवचनं चतुस्यलम्बनप्रवृत्तानां चत्वारि ।
Akk vi 19 d

- [403] अनागताश्चतसस्तु भाव्यन्ते तत्र निश्चयात् ।
आकाराः सकला ज्ञेयाः क्षान्तिविन्यसने त्रि(श्र)णु ॥^१
- [404] सर्वत्रान्त्याः समुत्पन्नाश्चतस्रः सन्वनागताः ।
आकाराः सकलास्तत्र भाव्यन्ते चाप्यना^(२)गताः ॥
- [405] प्रत्युत्पन्नापघर्षेषु धर्माख्या स्मृत्युपस्थितिः ।
अनागतास्तु भाव्यन्ते चतस्रस्तेषु निश्चयात् ॥^३
- [406] आकाराः खलु चत्वारो दृढमार्गसदृशास्ततः ।^३
यथोष्मकिरस्थे तद्दृष्टं द्रष्टव्यं दृष्टिर्त्तमिति ॥
- [407] अन्त्यां मार्गान्वयज्ञाने प्रत्युत्पन्नां विनिर्दिशेत् ।
चतस्रोऽनागतास्तद्वत् षोडशाकारभावनात्(ः) ॥
- [408] तदूर्ध्वमपि चर्यस्य सर्वापूर्वगु^(६)खोदये ।
श्रुतचिन्तामयं हित्वा सूक्ष्मक्षत्तमं व्यपोह्य च ॥
- एषं तावदार्यस्य स्मृत्युपस्थानभावना द्रष्टव्या ॥
- [409] बालस्यारम्भमार्गे तु चतुर्भूमिनिर्जपैः ।
भूतामन्यतरां तान्यश्चतस्रः सन्वनागताः ॥
- [410] आनन्तर्यपथे मुक्ताप्रान्त्यां सर्वास्त्वनगताः ।
अन्त्ये ध्याने त्रयोमादिमार्गेष्वष्टासु पूर्ववत् ॥

^१ Cf क्षान्तीना सर्वत्र चान्यम् । *Akb* vi 19 d—आकरण विषयने चान्य
धर्मस्मृत्युपस्थान प्रत्युत्पन्नम् । तथा ह पुनश्च—सर्वस्या क्षान्त्या धर्मेण वर्धनमिति ।
Saka p 536

^२ Cf अपघर्षमेष्वन्यभवागतानि चत्वारि । *Akb* vi 19 d—अपघर्षेषु सम्पूर्णा-
क्रियमाणेष्वन्य धर्मस्मृत्युपस्थान प्रत्युत्पन्नम् । अनागतानि चत्वार्यनृत्यतिथयर्गाण्येव प्राप्यन्ते ।
Saka p 536

^३ Cf आकाराश्चत्वार एव । अन्यामावाह्यनमार्गसदृश्याश्च । *Akb* vi 19 d—
आकाराश्चत्वार एवेति । अनियदु गन्धानाम् आकारा । दर्शनमार्गसदृश्याश्चेति ।
दुर्गाकारा एव चत्वारो भाव्यन्तः । कस्मान् ? दर्शनमार्गमादृश्यात् । दर्शनमार्गे हार्य
गणस्य दर्शन भवति । तदनाग एव भाव्यन्तः । दर्शनमार्गमादृश्या ह्यप्रथमा ।
Saka p 536

- [411] तिस्रस्तु नवमे विद्यात् ⁽⁷⁾मौलभूमिप्रवेशतः ।
सामन्तकप्रयोगे तु चतस्रोऽन्त्याथवा भवेत् ॥
- [412] दिव्याक्षिश्रुत्यभिज्ञायां विमोक्षादौ तथैव चः(च) ।
प्रथमां संमुखीभूतां चतस्रः खल्वनागताः ॥
- [413] परि(र)चित्ते तृतीयास्तु(या तु) चतस्रश्चाप्यनगताः ।
प्राङ्निवासाप्रमाना(णा)नामन्त्यां सर्वास्त्वनगताः ॥
- [414] आरूप्यानां(णां) विमोक्षाणां तिसृभ्योऽन्यतमां वदेत् ।
सं⁽⁸⁾मुखे नाम जातास्तु तिस्र एव विनिर्दिशेत् ॥
- [415] आरूप्यकृत्स्नयोस्त्वन्त्यां प्रत्युपन्नामुदाहरेत् ।
तिस्रः खल्वसमुत्पन्नाः कथयन्नियमेन तु ॥
- [416] आर्यस्य खलु वैराग्यप्रयोगे क्षेपने(णे) पि च ।
सर्वेभ्योऽन्यतराभूताश्चतस्रश्चाप्यनागताः ॥
- [417] आनन्तर्यपथे मुक्तावन्त्याः सर्वास्त्वनगताः ।
रि(ष्ट)व्यादौ तु गुणाः सर्वमनार्यस्यैव निर्दिशेत् ॥
- [418] ⁽⁹⁾अन्त्यपूर्वनिवासादौ स(च) धर्मप्रतिसंविदि ।
तथापरसमाध्यादावरणायां तथैव च ॥
- [419] आरूप्याख्यविमोक्षादौ संज्ञासूक्ष्मोदये तथा ।
सर्वाभ्योऽन्यतराभूताश्चतस्रः खल्वनागताः ॥
- [420] भूयात्तु सूक्ष्मसूक्ष्मेऽन्त्यां भूतां तिस्रस्त्वनगताः ।
समासेनेपमाख्याता स्मृत्युपस्थानभावना ॥
- निर्वेधमागीयानचिकृत्य [VII. A, 2. Fol. 128 b.]
- [421] ⁽¹⁾एतन्निर्वेधमागीयं चतुर्धा भावनामयम् ।^१

^१ Cf. इति निर्वेधमागीयं चतुर्धा भावनामयम् । *At* vi 20 ab.

इत्येनानि चत्वारि निर्वेधमागीयानि कुशलमृत्नानि यदुन उपपन्न भूयानिः क्षान्तयोऽप-
र्यान्तः । *At* vi 20 ab

परमार्थदक्षिणीयमिजुस्तद्व्यपदेशद्वारभूतत्वात्^१ भावनामयं न श्रुतमयं
चिन्तामयम् । कुतः पुनरुपपत्तिप्राप्तिलम्बिकं भविष्यतीत्येतच्च सन्ध्याय

Also cf. निर्बन्धभागीयानि बुद्ध्यलमूलानि ऋष्यगतः मूर्धानं सत्यानुकूलान्ति लौकि-
काद्यधर्मद्वयः । ऋष्यगतः कृतमत् । प्रत्यात्म सत्येत्वालोक्तद्वय समाधि प्रज्ञासयोगश्च । मूर्धानं
कृतमत् । प्रत्यात्म सत्येत्वालोक्तद्वय समाधि प्रज्ञासयोगश्च । सत्यानुकूलान्ति कृतमा ।
प्रत्यात्म सत्येत्वेवदेशप्रविष्टानुसृत समाधि प्रज्ञा सयोगश्च । लौकिकाद्यधर्मः कृतम । प्रत्यात्म
सत्येत्वालन्तर्दक्षिणमभाधि प्रज्ञासयोगश्च । *Asm* pp 65—66.

ध्यानविधिषु पीडितो भवति चित्तमर्वायतनप्रतिमयोगः ।^२ तमेव प्रत्यवेक्षते काय
वेदना चित्त धर्मात् इत्येकत्वं धर्ममन रित्येतौ शुचिनीर्त्तकाप्रचित्तस्य पारमार्थिकप्रज्ञाधिगमः ।
प्रत्यवेक्षते मर्मे मरुत्कारा...प्रवित्या...दुःखा...शून्या...बनात्मान । ततो लभते ऋष्यगमं
चित्तोत्थापितम् । यथा यथानात्वालेखनलत्वावस्था बुद्धधर्मेषु गरिशुद्धबुद्ध्यलमूलप्रबोधात् ।

चतुर्भिः प्रत्ययैः पश्यति पादभावारान् । चतुर्भिराकारं पश्यति दुःखसत्य...समुदय
...निरोध...मार्गसत्यम् । पश्यन् बोद्धव्यत्वाद्बुद्ध्यलमूलं नित्यमात्मापि विहरति बीर्ष्यानि-
र्युत्तमधर्मं । एतन्माद्भ्यस्त कुशलमूलं प्रवृद्धमच्यते मूर्धा कुशलमूलम् ।^३ ऋष्यगमोत्तर-
मूर्धा जडद्वय इति । सत्यक्षान्तिमनुगतो मूर्धा नाम क्षान्तिबुद्ध्यलमूलम् । त्रिविध एष...अधि-
मात्र मध्यमं मृदुश्च । चतुःसंयन्निपन्ननामुपादाय पश्यति बोद्धव्यत्वात् सत्यमनुसरन्
मप्रवर्धयति कुशलमूलमित्युच्यते लौकिकाद्यधर्म इति ।^४ रश्चिदाह । लौकिकाद्यधर्मो हि
श्रद्धादीनि पञ्चेन्द्रियाणि । परमार्थस्तु एकाग्रचित्तकाले चित्तचैतसिवा धर्मा लौकिकाद्य-
बुद्ध्यलमूलमिति । *Asm* pp 83-84

The Mahāyānaistic interpretations of these terms are given in *Asa*.—

एव कृतधर्मप्रविषय समाहितचित्तद्वय सर्वधर्मनैरात्म्य भावयन् तमेव यदा पृथग्भूता-
धर्मिनिवेगामादादीपत्यष्टजानालोकेन मनोमात्रमेव पश्यति तदाऽप्योप्यगतावस्था । स
एवात्रालौकिकधी नाम समाधिष्यते महायाने ।

यदा तस्यैव धर्मागोक्तस्य बुद्धधर्मं नैरात्म्यभावनाया बीर्ष्यारम्भेण मध्यमपटो जानागोको
भवति, तदा मूर्धावस्था । स एष बुद्धालोको नाम समाधिः ।

यदा तु चित्तमाभावग्यानेन स्पष्टतरो बाह्याधर्मिनिवेगामादौ जानागोको जायते,
तदा क्षान्त्यवस्था । शास्त्रकाराभावात्तुप्रवेशात्तत्त्वार्थदेशप्रविष्टो नाम समाधिः ।

यदा पुनरर्थग्राहकविज्ञेयानाभावा जानालोको निपद्यते, तदा लौकिकाद्यधर्मावस्था ।
॥ एषानन्तर्यो नाम समाधिः । सर्वादर्चना अवस्था बुद्धादिमृत्तिनोपधिमृत्तिधर्माभिर्दृश्यते ।
Asa p 64

^१ Cf. निर्बन्धद्वारोद्घाटनप्रतिबल इति पृथग्जनधर्मोत्पन्न प्रतीत्य प्रथममन्यदर्शनं चतुरा-
वार... *Asm* p 84. धानप्रयापिणमप्राप्तये मुदप्यगा बुद्ध्यल हेतुरिति । अथ च हेतु-
भाव नर्वाधर्मोपादीनां वेदिनश्च । *Asa* p 50

मगयतोत्तम्—“च्युतौ वतेमौ मोहपुरुषावस्माद्धर्मवि[न]याद्यत्र नामानयो
मोहपुरुषयोरुष्मगतमपि नास्ति” इति । तच्चैतत्सर्वम्

(२) षड्भौमं^१ षोडशाकारं पञ्चस्कन्धा विनासिभिः ॥^२

‘षड्भौम’ दर्शनमार्गवतो^३ ‘षोडशाकार’ दर्शनमार्गवत् सानुपरिवर्तक ।
‘पञ्चस्कन्ध’ विनासिभिः^४ प्राप्तयः खलु नोष्माणतादिस्वभावाः ।^५ तत्स्या

^१ Cf ऊष्मा कतम । मद्धमविनयञ्च उदायमाधानम् । यथा भनवान्द्विषदाहवजि
स्तुनयन् भित्त् अशोचन् । एतौ याधपुरुषौ मम मद्धमेष विगतौ विनयन् च । तथा हि ।
महापुरुषो दूरमाकाशं गन्ता । एतौ मोहपुरुषौ मम मद्धमविनये नास्तीत्यतोऽपूष्मोदृताः ।
JpI p 7

Cf also अविनाय अरिहो भित्त् यद्धवाधिपुष्मो उष्मीकृतो पि हर्मस्मि धम्मविनये ।
M sūta 22—उत्सोवतो हि यथा निवृत्तेपि महतो अगिगस्स म् खञ्जुपनकमत्तापि अगिग
पटिवा होति यव य निस्माय पुन महा अमिक्कव यो भवेत्थ किन्तु खो एव इयस्स अप्पमत्तिक्का
पि आणुस्मा अत्थि य निस्माय वायमन्ता म्मकलानि निव्वत्तेप्प्या नि ? MA sūta 22

^२ Cf अनागम्यान्तरध्यानभूमिक इत्यधोऽपि वा । Ak vi 20 cd

^३ Cf तथाप्रथमां सर्वं तु पञ्चस्कन्धा विनासिभिः । Ak vi 19 cd

^४ The six bh mss are the following —

अनागम्यं ध्यानांतरं चत्वारि च ध्यानेषु अत्य (निवधभागीयस्य) भूमिः । तस्य
गृहीतत्वात् । मोक्षम् । दानमागपरिवारत्वात् । तदभावात् कामधात्वालम्बनत्वात् ।
तस्य च पूव परिणयप्रदेयत्वात् । भवतपोयकस्य इ प्रथम निर्वधभागीय सप्तभूमिके कामाव
चरेषु स्त । Akb v 20 cd —नारूप्यं निवधभागीयमस्ति । दानमागप्रयोगवान् ।
दानमागस्य ऊर्ध्व आरूप्यं अभावः । यस्मादाहृत्या कामधातुं शालम्बन्ते ।
आह । किं कामधात्वालम्बनं दानमागं प्रयाज्यमिति ? अत उच्यते । तस्य पूव
परिणयप्रदेयत्वमिति । तस्य कामधातुनिरूपस्य पूव परिणयत्वात् । समुदयरूपस्य च
ग्रहत्वात् । अत्र च हेतुयम्यस्य योगी कामावचरेषु दुष्कृतं विहृत्यते । तेन स तत्र ततो
मोक्षमन्वेय इति । Sakv p 537 According to the Sthavara-vād as the *darśana*
mārga (i.e. the first supermundane path) is not attained in the *Arāpa loka*
due to the absence of *hadaya vatthu* —अरूपावचरा देवा कल्पस्य अभावात् दुष्कृतस्य
परिज्ज्ञानं असम्भवं । तस्मात् परममया उपान्तेन न मत्तान्ति । A Sangaho Nānanta
Tikā vi 24 See JpI 3 and Aam p 84

The *Adv m*, bt have contained a full discussion on this topic in its
lost portion V supra p 322 n 2

^५ सर्वं तु पञ्चस्कन्धा मपरिवारप्रदेयमिति । समाहितभूमिवत्त्वाद्रूपयतामीनाम्
विनिर्जिज्ञासो मगम्यन्ता म्मिति पञ्चस्कन्धा ऊर्ध्वजादय मपरिवारा गृह्यन्ते इति ।
Sakv p 535

^६ Cf प्राप्तया मोक्षमयादिभिः संयुक्ते । मा भूयस्य तमस्मत्त्वाभावाद्भयम्

भाव्ये हि तास्मान्मार्गस्थोष्मगतादिसंमुखीभावः स्यात् । न चेत्थते । सत्य-
दर्शनसमङ्गितो दृष्टसत्यस्य वा सत्यदर्शनप्रयोगसंमुखीभावे प्रयोजना-
भावादिति ।

आह । के पुनस्ते षोडशाकाराः^१ येषां भावनेन(नया) स्रोतभापन्नो
भवति ? तदुच्यते । चतुर्भिर्वाकारैरणि(नि)त्यदुःखशून्यानात्माकारैः दुःखं
परीक्षते । तत्र बोधिसत्त्वाद्दते तृष्णाचरितः^२ प्रायोऽणि(नि)त्याकारेण,
कौसीयाधिको दुःखाकारेण, आत्मीयद्विष्टचरितः शून्याकारेण, आत्मद्विष्टचरि-
तोऽनात्माका^(३)रेण ।

हेतुसमुदयप्रमथप्रत्ययतः समुदयम् । हेतुतः सहेतुद्विष्टचरितः । समु-
दयतः एककारणद्विष्टचरितः । प्रमथतो नित्यकारणद्विष्टचरितः । प्रत्ययतोऽ-
शुद्धिपूर्वकृतद्विष्टचरितः ।

निरोधशान्तप्रणीतनिःसरणतो निरोधम् । एभिश्चतुर्भिर्निरोधः । नास्ति
मोक्ष इत्येवं द्विष्टचरितो निरोधतः । श^(४)रीराविमत इत्येवं चरितः शान्ततः ।
धिपयसुपचरितः प्र[णीत]तः । ध्यानाविमुक्तचरितो निःसरणतः ।

मार्गन्यायप्रतिपक्षैर्यानि(णि)कतो मार्गः(मंम्) । एभिश्चतुर्भिर्मार्गः । नास्ति
मोक्षमार्ग इत्येवं द्विष्टचरितो मार्गतः । कष्टतपोभिरित्येवं द्विष्टचरितो न्यायतः ।
लौकिकधैर्याभ्यमार्गचरितः प्रतिपत्तितः । अ^(५)सकृद्भौतिकमार्गपरिहाणितो(को)
नैर्याणिकतः ।^३ इत्येवमादिते(के ?) समये व्यभिचरणकाले त्यक्तोपि सर्वः

तादीनां सम्मुखीभाव इति । *Abb* vi 19 d — प्राप्तिस्सम्मुखीभावोदायपुद्गलस्योष्मगतादीनां
प्राप्तिप्रयोगभूतानां सम्मुखीभावो या भूदिनि प्राप्तया नोष्मगतादिषु गृह्यन्ते । न हि
प्राप्तप्रयोगकल्प्यावत्स्य प्रयोगसम्मुखीकरणं न्याय्यमिति । *Saku* p 535

^१ See *Am* p 83

Cf. कथं तथद्वेन चत्वारि सत्त्वानि एकपटिवेषानि ? सोळसहि आकारेहि तथद्वेन
चत्वारि सत्त्वानि एकादिवेषानि । दुस्सल्लय पीडनद्वे, सङ्गद्वे, सत्तापद्वे, विपरिणामद्वे
तथद्वे । समुदयसस आयुहद्वे, निदागद्वे, मयोपद्वे, पल्लोपद्वे तथद्वे । निरोधसस
निस्सरणद्वे विवेकद्वे, लभद्वे, जमद्वे तथद्वे । अगसस निव्यानद्वे, हेतुद्वे,
दस्मनद्वे, अधिपवेय्यद्वे तथद्वे । इमेहि सोळसहि आकारेहि तथद्वेन चत्वारि सत्त्वानि
एकपटिवेषानीति । *Pajusambhadd*, vol. II, pp 104 5 See *Vm* xvi. 15.

^२ चरिया च छ चरिया । रागचरिया दासचरिया मोहचरिया, मदाचरिया, दृष्टि-
चरिया, त्रिष्वचरिया । *Vm* III 74. For details, see *Vm* III 74-96

^३ Cf. य एवेतं ज्ञेयं तत्तु दुस्सज्जाणं वा धुवमुभयसत्तमाविरहितेणु सत्तपेणु
धुवमुभयसत्तमाविरहितं पदे विपटिपणि, समुदयज्जाणं इत्तरपथानवकायगमावादीहि त्थोरो
पवततीति अकारणे कारणाणिमानावन् हेतुमिहि विपटिपत्ति, निरोधज्जाणं अण्णनाव-

परीक्षते । रोगमण्डशरयाघाताकारादिभिर्ण(नै) तु तैरत्यन्तप्रहाराभिमित्यत पोढ
शैवायांकारा इत्युच्यन्ते ।^१ पुरस्ताच्चैतच्छ्लोकानुगतमेवोपदर्शयिष्यामि ॥^२

निर्वेधभागीयेभ्य पुन

[422] पश्चाच्च सल्लु^(७)निर्वेध आर्यमार्गाह्वयस्तत् ।

त यस्माच्चिन्तितो वेधस्तस्माच्चिर्वेध उच्यते ॥^३

लोचयपिकादिषु अपवयवगाहभूत निरोध विष्यटिपत्ति मगज्जाण वाममुखत्तिक-अतकिलमया
नूयोगप्पमवे अबिसुद्धिमग्ग विमद्धिमग्गगाहवसेन एवत्त उपाय विष्यटिपत्ति निव्वत्तति ।
V/m xvi 85

^१ Cf छहाकारेहि सुञ्जत परिगण्हाति । छहाकारेहि सुञ्जत परिगण्हेत्वा पुन
अठठहाकारेहि परिगण्हाति । पुन दसहाकारेहि परिगण्हाति । द्वादसाकारेहि परिगण्हाति ।
एव द्वादसाकारेहि सुञ्जत परिगण्हेत्वा पुन क्षीरणपरिञ्जावसेन द्वादसालीनाम आकारेहि
सुञ्जत परिगण्हाति । इष अनिच्यतो दुवसतो रोगतो वण्णतो सल्लसतो अणतो समुवसतो
अणवज्जमतो आदीनवतो नि सरणतो पत्तति । वेदन पे विञ्जाण अनिच्यतो पे
निस्सरणतो पत्तति । V/m xxi 56 59 Also see V/m xvi 15 48 Patsiam
bh da vol 1 118 vol 11 104 5 and Chulla s ddesa pp 279 280 283

^२ Cf निर्वेधभागीयामीति श्लोच । विष विभाग । निश्चितो वेधो निर्वेध आर्य
मार्गस्तेन विचित्रि-साप्रहाणात् सयाना च विभज्जनादिद दुत्तयय यावत् मान इति । तस्य
भागा दानमार्गेण । तस्मावाहकत्वेन हितवात्रिवधभागीयानि । Akb vi 20 ab

Cf also इष भिज्जवे अरियमावको आरदविरियो होति उदयत्थवामिनिवा पञ्चा
सनमागतो अरियस निम्बधिकाय सम्मापुत्तकरयमामिनिवा । इद पञ्चावल Ang iii
p 2 For n bbedhabbhag ya s ka see V/m 1 39 For n bbedhabbhag ya samadh see
D gha xxx v 1 6

The V bhanga g ves the follow ng def n on of n bbedhabbhag nt panā —
निव्विरासत्तता सञ्जापनसिक्कारा समुदाचरति विरागूपसहिता निव्वधपमाग्निनी पञ्जा ।
V/bh p 330 — निव्विरासत्तता नि समन पञ्चज्जाणा वुट्ठित निव्विरासत्ततातेन विपत्तनाज्जाण
सत्तता विपत्तनाज्जाण हिंसाज्जन्त वत्तते निव्विरात्त उव्वच्छति तस्मा निव्विरा नि वुत्तति ।
समुदाचरती नि निम्बाणमन्तिरिग्गियाय चोत्ति तुत्ति । विरागूपसहिता वि विरागस
द्वातेन निम्बाण उपसहिता विपत्तनाज्जाणहि मक्का इमिवा मग्गन विराग निव्विरा
मच्छिन्नातु नि पत्तति विरागूपसहि नि वुत्तति । त सम्पयुत्ता सञ्जापनसिक्कारा पि
विरागूपसहिता एव नाम तस्मा हेम सञ्जापनसिक्कारा वसेन सा पटमग्गानपञ्जा अरिय
मग्गवन्निपस पट्टाज्जनाय निव्वधपमाग्निनी ति वुत्ता । एव चतुमु ठगमु पटमग्गानपञ्जाव
वपिना । इति पञ्चानपञ्चासु नि इमिवाव नयन वपि वपिग्गता । V/bhA p 418-9
For n b da and pafsedha see V/bh p 330

इति प्रागाविष्कृतमेतत्^१ ॥^२

[423] धर्मज्ञानरुचिर्दुःखे निर्मलं धर्मदर्शनम् ।
ततस्तत्रैवावधृतिः धर्मज्ञानमनन्तरम् ॥^३

लौकिकेभ्यः खल्वग्रधर्मैभ्यो^{*} निरासवा लोकोत्तराः(रा) धर्ममात्रेक्षण-

^१ This topic is discussed earlier in *Adv* in its lost portion V supra, p 322, n 2 See also p 326, n 1

^२ Here begins a new topic—the *darkana mārga* and *bhāvanā mārga*

^३ Cf अभिसमयक्रमस्तु वस्तुमारब्धः । तत्र च यावदग्रधर्मा उक्ताः । शेषे वस्तुभ्यम् ।
अत एव उच्यते—

लौकिकेभ्योऽग्रधर्मैभ्यो धर्मशान्तिरनासवा ॥

कामदुःखे ततोऽनेव धर्मज्ञानं तथा पुनः । *Al.* vr 25 cd, 26 ab

The *B Pāṇjikā* gives in brief the *abhisamaya krama* —तत्र वैसाधिकादप्यसर्वधर्मशून्यतायाः सर्वावरणप्रदाणमसहमाना चतुरार्यगत्यवर्शनभावना च तदुपायमिच्छन्तः प्राहुः सत्यवर्शनतो मुक्तिः शून्यतावर्शनेन किम् ।

* तत्र धृतराष्ट्रस्य श्रुतपिप्तावतो भावनायाः प्रवृत्तस्य । अशुभानुपापानस्मृत्युपस्थानभावनानिष्पत्तिक्रमेण । अनित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतश्चेत्येतं पौब्रह्मभिराकारैर्दुःखादिष्वप्यस्य । ऊष्मगतादिष्वतु निर्वेगभागीयद्वारेण दुःखं धर्मज्ञानश्चात्याविष्यच्चदशसंज्ञस्य दर्शनमार्गस्य, ततः परं भावनामार्गस्याधिषमाहर्शनभावनाहेत्यवैधातुकवैशेषिकेराशिप्रहाणात् क्षपानुराधाहागोत्पत्तिरित्यायसत्येषु सत्त्वेषुऽभिसमयक्रमः । इत्यभावसत्यवर्शनतो मुक्तिरुच्यते ।
B Pāṇjikā ix 41 ab

५ लौकिकाग्रधर्मः क्लृप्तः । चित्तवैतसिकधर्मा समनन्तरा सम्पत्त्वन्त्याममवक्रान्ता लौकिकाग्रधर्म इति । अपर आह । पञ्चेन्द्रियाणि समनन्तराणि सम्पत्त्वन्त्याममवक्रान्तानि लौकिकाग्रधर्म इति ।

क्लृप्तादिभिर्मते लौकिकाग्रधर्म इति । चित्तवैतसिकाग्रधर्मा एव भवन्त्यन्येषु लौकिकेषु यदा प्रकृष्टा ज्येष्ठा प्रधाना उत्तरा परमा इत्यभिधीयते लौकिकाग्रधर्म इति । पुनः खल्वेवमेते चित्तवैतसिकधर्मा समनन्तरा विहाय पृथग्भक्तव्यं प्राप्नुवन्त्यायत्वं विहाय मिथ्यात्वं प्राप्नुवन्ति सम्पत्त्वन्त्यं प्रतिबलद्वयं सम्पत्त्वन्त्यामावक्रान्त्ये इत्यभिधानं लौकिकाग्रधर्म इति ।

॥ लौकिकाग्रधर्मो निष्पन्नविवर्तनीयः । कस्मात् लौनिवाग्रधर्मं सत्यानुसारी सत्यानिमुख सत्यनिर्माशिकः । अन्यो यान्तरे नाववागोऽसद्व्यवधितोत्पादस्य येन नायंसत्या भिसमपनिर्वेधः । पुनः खलु । लौकिकाग्रधर्मो दुःखधर्मज्ञानान्तेर्भवति समनन्तरप्रत्ययः ।
Jpf pp 2 and 5

The *tantrasyugradharma* corresponds to the *gustabhū chitta*, which is followed by the *satapatti magga-chitta* —

अथ तस्मिन् निमित्तपवसारम्भणे पालिवोचतो उपदिष्टे अनुलोभज्ज्ञानस्य आसेवनन्ते

दष्टिरूपयते^१ । सूत्र उक्तम्—लौकिकाग्रधि^(२)र्मानन्तर सम नियाममवक्रामति^३

अनिमित्त विमह्वार निरोध निब्बान आरम्भण कुस्मान पुण्ड्रजनगोत्त पुण्ड्रजनसत्त पुण्ड्रजन भूमि अतिक्रममाण निब्बानारम्भण पठमावट्टन पठमाभोग-पठमसमजाहारभूत मणस्स अनन्तर समन नरासेवन उपनिग्गय-नयि विमनवमेन छहि आकारेहि पञ्चयभावं साधयमान सित्ताम्पत्त विपस्सनाय मुदभूत अपुनरावट्टक उप्पज्जति गोत्रभूञ्जाण य स साय वुत्त— कय वहिडा बुद्धानविद्वट्टन पञ्जा गोत्रभूञ्जाण ? उप्पाद अभिमुप्यतीति गोत्रभू पवत्त प उपापास अभिमुप्यता नि गोत्रभू वहिडा सद्धारनिमित्त अभिमुप्यतीति गोत्रभू अनुप्पाद पक्कन्तीति गोत्रभू अपवत्त वे अनुपायान निरोध निब्बान पक्कन्तीति गोत्रभू, उप्पाद अभिमुपित्वा अनुप्पाद पक्कन्तीति [*Pet sambh da vol 1 p 66*] ति सब्ब विचारेतब्ब । *Vm xxii 5* [गोत्रभूञ्जाण] हि अनावज्जनपि समान आवज्जनद्वान् ठवा एव निब्बत्तादीति मणस्स सज्ज दवा विष निरुक्कति । मग्घो पि तेन दित्तसज्ज अमुञ्चित्वा व अवीचि सत्तनिवमेन त ज्ञाण अनुवधमानो अनिन्दपुब्ब अपाल्लिनपुब्ब लोभ दोस मोहज्जपं निरिग्गमानो व पदालयमानो व निव्वतति । *Vm xxii 11* कतमा व पुण्णो गोत्रभू ? यस धम्मान समनन्तरा अरियधम्मस्स अववक्कन्ति ह्वीति तहि धम्मोहि समन्नागतो अय वुच्चति पुण्णो गोत्रभू । *P Pannali p 2*

^१ The *dharma motrekshana dr shis means dharma gnana kshanti* the first lokottar-ach ita —लौकिकाग्रधर्मानन्तरमनासवधमज्ञानक्षान्तिरूपयते । कश्मिन्नालम्बन ? कामदुःख ।

कामावचरमस्या आलम्बनम् । सय दुःख धमज्ञानक्षान्तिरित्युच्यते । अवावचनादाय निष्पन्न विचारणम् । कथगानाय क्षान्ति । पुण्यफलवचनम् । *Akh vi 25 cd and 26 a* —यस्या धमज्ञान निर्यज्ज मा धमज्ञानक्षान्ति । धमज्ञानार्थं क्षान्ति धमज्ञानक्षान्ति । यथा पुण्यव क पुण्यवन कथाय पुण्य फलवुत्त । *Sak p 541*

^२ Cf लौकिकाग्रधर्मानन्तर दुःख धमज्ञानक्षान्ति । दुःख कथमत ? दुःखमयम् । दुःख धम कथम् ? दुःखमयापिणय गगनधम । धमज्ञान कथमत ? प्रयोगमार्गे गयापिरनर्थ धमविचारणानाम् । ज्ञानक्षान्ति कथमा ? पूर्वोपनिन्दितविचारणामुपाय प्रयोग दुःखस्य प्रयोजनमार्गिनी अनायता श्रमा । यथा श्रया दुःखजनप्रदानम्यान गवक्षान्ति प्रवृत्ति । नरमादुच्यत दुःख धमज्ञानक्षान्तिरिति । *Am p 66*

^३ Cf गदमिणु लौकिकाग्रधर्मा वमन जावननामवपुदम —इयुच्यते दुःखस्य क्षान्ति । अदुःखवय प्रथमम्-तस धमज्ञानदुःख क्षान्ति । तथा अग्निनिदधने ज्ञानजनमम् । *Am pp 84 5* (see *Am p 150*)

^४ Cf मय [अनायता दृश धमज्ञानक्षान्ति] य निपासावक्षान्तिरित्युच्यते । मय कश्चनियामावक्रमणम् । मयकथं निर्वाणमित्युच्यते सूत्र । मय निवसा निवाम कवन्तीभाव । नराविमनसश्चमणम् । मया बोधप्राप्तायावदुत्तम उच्यते । अनायताया धमजनस्य धारणो । तथा मया कश्चिन्ननामनायावदुत्तमम् । वायम् । प्रणीतारिदम् । *Akh vi 26 a*

यद्वचनान्तौ पृथग्जनभूमिं समतिश्रामति^१” इति । तदनन्तरं दुःखे धर्म-

—‘सम्यक्त्व निर्वाणमित्युक्तम्’ इति । सम्यक्त्व कतमत् ? यत्तत् पर्यावाय राग-
प्रहाणमिति विस्तरः । “सम्यक्त्वे नियम एकाञ्चीभावो नियाम’ इति घञि लृप् । “तस्या-
भिगमनमवक्रमणम्’ इति । तस्यैकान्तीभावस्याभिगमन प्राप्तिः । तदेव विपर्ययस्यापक्र-
माभिधानावकान्तिरित्युच्यते । ‘तस्या च’ इति धर्मज्ञानशान्तीः । ‘प्रदीपजातिवत्’ इति ।
प्रदीपस्येव जातेरिव चेत्यर्थः । यथा प्रदीपस्यानागतस्य तमोविनाशे सामर्थ्यम्, जातिश्चाना-
गताया जग्यजनने, तथा पुण्यजननत्वावर्तने सामर्थ्यमनागताया धर्मज्ञानशान्तेरभ्युपगम्यते ।
Saka p 541

The Pali scriptures contain several references to *samyaktva* and *nyāma* *avakāraṇā*. Here too, *nyāma* means the *lokaṭṭara mārga* —

(१) दिट्ठिविमुक्तानि उपातिवत्तो पत्तो नियाम पटिलद्धमणो । *S. Nipāṭa*, 55 —
उपातिवत्तो हि दस्सममग्गे अतिक्कन्तो । पत्तो नियाम ति अविनिपातधम्मताय सम्बोधिप-
रायणनाय च नियतभाव अधिगतो, सम्मत्तनियामसज्जात वा पठममग्ग ति; एतावता पठग-
मगनिष्कति च तास्स पटिल्लभो च वुत्तो । इदानीं पटिलद्धमग्गो ति इमिना सेरामग्गपटिल्लभ
दीपेति । *S Nipāṭa A* 55 Also cf सज्जातयम्यो नियतो वयाववा । *S Nipāṭa*
70, सद्धो सुत्ता नियामवस्सो । *Ibid* 371

(२) ओक्कमति नियाम कुसलेसु धम्मेषु सम्मत । *Ang* १ p 121 —कुसलेसु
धम्मेषु मग्गनियामसज्जात सम्मत । *Ang A* १ p 192

For various controversies on *nyāma* and *nyama*, see the following
kathas in *Kathavatthu* —ओक्कन्तनियामकथा, iv 8, नियामकथा, v 4, नियामो अस-
खतो ति कथा, vi 1 सत्तखत्तुपरमो पुग्गलो सत्तखत्तुपरमता नियतो ति कथा, xii 5,
कोलकोलो पुग्गलो कोलकोलता नियतो ति कथा, xii 6, एक्कीजी पुग्गलो एक्कीजिता
नियतो ति कथा, xii 7, अनन्तरापयुत्तो पुग्गलो समतनियाम ओक्कमेय्या ति कथा, xiii 3,
नियतो नियाम ओक्कमती ति कथा, xii 4, अरिय पुग्गजनस्स अक्कन्तनियामत्ता ति कथा,
xix 7 and सव्वे धम्मो नियता ति कथा, xxi 7

नियामो हि ब्रह्मचरिय ति वा अरियमग्गस्स नाम । *Kv A* १७ 8 नियाममग्गनाया ति
नियामो वुच्चति मग्गो मग्गमग्गनाय मग्गोक्कमनाया ति अत्यो । *Ibid* v 4 नियमो ति
'नय्त्तो नियाम ओक्कमिपु कुसलेसु धम्मेषु सम्मत' ति [*Ang* १ p 121] दन्वन्तो धरिपमग्गो
वुच्चति । *Ibid* vi 1 —हे नियामा सम्मतनियामो च मिच्छतनियामो च । सम्मतनियामो
अरियमग्गो । सो अविनिपातधम्मत्त जेप फट्ठप्पत्ति च नियमेति । मिच्छित्तनियामो आनन्त-
रियकम्म । ॥ अनन्तरा निरयूपपत्ति नियमेति । *Ibid* xii 5 “इमे हे नियामे ठप्पेत्ता अज्जो
नियामो नत्थि । सव्वपि हि सेत्ता तेम्मवधम्मा अनियता नाम । *Ibid* xiii 4 For details,
see *Points of Controversy*, pp 275, 383—386, Wogihara Asanga's *Bodhisattva*
bhumi, p 31, *LVPak* vi p 180, n 6

^१ कतमो च पुग्गलो पुग्गजनो ? यस्य पुग्गलस्स तीणि सयोजनानि अप्यहीनानि न
च तेम धम्मान पहनाय पटिपटो—अय वुच्चति पुग्गलो पुग्गजनो । *P janāṭṭi* p 12

ज्ञान निश्चयात्मकम् ।^१ क्षान्त्या या संयोगप्राप्तिं छिनत्ति ज्ञानेन विसंयोग

पुनरुत्पन्ननिर्दोषे तीणि संयोजनानीति निष्ठिमयोजनशीलव्यतपरामासंयोजनविविक्कितामयोऽनानि । ज्ञानानि हि कल्लवस्स परोनानि नाम होन्ति । तेसं च घम्मानंति तेसं संयोजनं घम्मानं । मयवत्तस्मिं हि तेसं पहाताय वट्ठिपन्नो नाम होति । *P. pannaññi A p 25*

Cf पृथग्जनव वतमन । यथायवम आयोप्यगते आयमान्ते आयमान्ते आयकृते आयप्रणायामप्राप्तिरप्राप्तता अप्राप्त्यमानता इति पयग्जनवम । त्रीविकाराप्रथमसम्यग्निरोधे इति धम्मनामसातिसमुपा । अयं तस्मिन् काले उपायव पयग्जनव व्यपगच्छति एवमेतत्त—[पयग्जन]स्वभावस्यानिपत्ति । *JpI pp 59—60*

The Samyutta n kya makes specif c reference to the prithagjana bhū samat kramana —

वत्तव पे मनो पे विज्जाणं अनिच्च विपरिणामी अज्जावामावि । यो भिक्खवे इमे घम्मे एव सहसि अधिमुच्चति अयं बुच्चति भिक्खवे सद्धानुसारी ओक्कतो सम्मतनियाम सप्परिसमूर्धं ओक्कतो वीतिवत्तो पुनरुत्पन्नमूर्धं । अभवो तं कम्म वानं म कम्म कवा निरय वा निरच्छानयोनिव वा पत्तिविषय वा उप्पज्जय्य । अभवो च ताव वार्त्तं कातु याव म सोत्तारत्तिकलं सच्छिकरोति ।

यस्तं तो भिक्खवे इमे घम्मे एव पञ्जाय मत्तसो निज्ज्ञानं लभन्ति अयं बुच्चति घम्मानुसारी ओक्कतो सम्मतनियाम पे सच्छिकरोति । *S III pp 225 7 (Okkani ka samyutta)*

The Kosakara gives two more views regarding the prithagjanatva upa sarkana — त्रीविकाराप्रमैरित्यपरे । न । तदमवातद्विरोधिवादवोप । शत्रुस्वधारणं

तदुपातनवन । उभयपरित्यगरे । आनन्दविमक्तिमागमाधर्म्यानि । *Akk vi 26 a*

— त्रीविकाराप्रमैरित्यप इति । पयग्जनव व्यावृत्त इति प्रवृत्तम् । न । तदमवात

मयमस्य पयग्जनपन्नं व्यावृत्तिप्यत इति । तद्विरोधिवादवोप । अश्वधर्माणां पयग्जनव

विरोधावदोष एव । विम ? यथा शत्रुस्वधारणं एव कश्चिच्छत्रुं पातयत । एव

विभाषयमां पयग्जनव शत्रुस्वधारणाल्लेव पयग्जनव ध्यायववति ।

उभयपरित । त्रीविकाराधर्म्ये क्षान्त्या च पयग्जनत्वं व्यावृत्तम् । कथम् ? आनन्दय

विमक्तिमाधर्म्यादि इति त्रीविकाराधर्म्यप्रमाणमामन्तपणं साधय्याम् । क्षान्तेर्विमक्ति

मागण । यथा ज्ञानानन्दमागणं त्रैमयिने विमक्तिमागणं प्रवृत्तं एवं त्रीविकाराधर्म्य

पयग्जनव विवृत्तं क्षान्त्या विवृत्तिमिति । *Saks pp 541 542*

See Aas p 84 Am p 66 For the S havavad n s v cw see Ks I I

(सरागं चित्तं विमक्कवा नि कथा) and III 5 (निवत्ता नीवरणं जह्वा नि कथा) ।
Cf तत्र पुनः म घम्मानान्तरनतरमयत्र कामावचरे दुष्टे धम्मज्ञानमुत्पन्ने ।
तत् बुद्ध धम्मज्ञानमिच्छन् । *Akk vi. 2f ab* — नम इत्तं धम्मज्ञानमिच्छन् इति ।
नास्ते तन माम्मा व्यपहार इति दण्डयति । *Saks II 542*

प्राप्तिमाचद्वर्तीति विशेषः ।^१

[424] एवं त्रिष्वपि सत्येषु तथैवान्वयधीर्द्विधा ।^२

द्वाभ्यां धर्मज्ञानक्षान्तिधर्मज्ञानेक्षणभ्यां समनन्तरं^(१) रूपाकृत्याचचरे
दु सेऽन्वयज्ञानक्षान्त्यन्वयज्ञानेक्षणमुत्पद्यते^३ । एवं त्रिष्वपि सत्येषु द्रष्टव्यम् ।
अथ पुनः

Also cf दु से धर्मज्ञान कृतमत् ? क्षान्त्यनन्तर येन ज्ञानेन पूर्वोक्तस्य क्लेशेभ्यो
विमुक्तिं साक्षात् करोति । तस्मादुच्यते दु से धर्मज्ञानमिति । *Am* p 66 दु से धर्मज्ञान
विमोक्षमार्गं । *Am* p 85 V *infra*, *Adv karikā* 477

^१ The *Kośakāra* deals with this point in detail — Cf कृत्यात् पुन ज्ञानतो
ज्ञानानि चावश्य भवन्ति ?

क्षान्तिज्ञानाभ्यन्तर्यमुक्तिमार्गा यथाक्रमम् ।

अनन्तर्यमार्गा क्षान्तस्य क्लेशप्राप्तिविच्छेद प्रत्यन्तरयितुमध्यवयत्वात् । विमुक्तिमार्गास्तु
ज्ञानानि । वृत्तिप्राप्तिविमुक्त्याना विसर्गप्राप्तिसहायकात् । अतः समयेरवश्य भवितव्यम् ।
द्वाभ्या चोरनिष्ठासनकपाटपिधानवत् । *Akb* vs 27 cd

अनन्तर्यमार्गमिति • अनन्तरमत्रा अनन्तरमार्गो वा अनन्तर्यम् । तस्य मार्गं ज्ञानान्त-
र्यमार्गा । विमुक्तिमार्गा इति विमुक्तौ मार्गा विमुक्तिमार्गा । क्लेशत्रिष्वकृत्यवस्थामार्गं
इत्यर्थः । द्वाभ्या चोरनिष्ठासनकपाटपिधानवदिति । यथा द्वाभ्यामनेन चोरो निष्ठास्यते,
द्वितीयेन तदप्रवेष्टाय कपाटं पिधीयते । एवमानन्तर्यमार्गेषु क्लेशचोरा निष्ठास्यते तत्प्राप्ति-
च्छेदतः । विमुक्तिमार्गमिति च विसर्गप्राप्तिवपाटं पिधीयते अर्तमानोक्तवत् । *Sak*
p 549 See *Am* p 177

^२ Cf दो से दु क्षान्त्यवक्षान्तिज्ञाने सत्यप्रये तथा । *Ak* vs 26 cd

^३ Cf प्रथमता [दु सेऽन्वयज्ञानक्षान्त्या] धर्मतत्त्वज्ञानाद्धर्मज्ञानम् । तदन्वयानुध्वं
दु क्षान्त्यनन्तर्यमज्ञानम् । तथैवानुगमनात् । *Akb* vs 26 c

Also cf ज्ञानानन्तर्यमार्गोऽन्वयज्ञानक्षान्ति विमुक्तिमार्गोऽन्वयज्ञानं वेति • ।
Am p 85 दु सेऽन्वयज्ञानक्षान्तिं कथमा ? दु से धर्मज्ञानक्षान्त्या दु से धर्मज्ञाने च प्रत्यात्मं
प्रत्यक्षानुभाविनी वनायवा प्रज्ञा उत्पद्यते यदुत्तरमन्वय एव आर्यधर्माणाम् ।^१ इति अन्वयज्ञान
कथमत् ? तदनन्तरमनास्रव ज्ञानमुपपद्यते । येन ज्ञानेन दु ख अवयमज्ञानक्षान्तिमुपधारयति ।
Am p 66

अथा सो भिन्नसर्व अविशमावकी एव अरामरण पणानानि • । निरोधमाविनि पटिपदं
पणानानि । इदमस्त अन्वये आण ।

सो इमिना अन्वयेन दिट्ठेन • अनीतानामन नय नेति—ये सो वेचि अनीतमदान •
अनागतमदान ममणा वा वाट्ठगा वा अरामरणा • अविशानिहसति मज्ज स एवमभिजानि-
हसति सेम्यवानि एतदिह । इदमस्त अन्वये आण ।

अनन्त्यास्तत्र दृष्टमार्गं त्रेयां पञ्चदशचक्षुषा ।^१

अन्यक्षणे मुञ्चता पञ्चदशस्यमावो दर्शनमार्गं^२ यस्त्वसौ स्थापितः स
सलु

यसौ स्यात् अरियमावकम् इमानि दृष्टानि परिमुद्रानि हान्ति धम्मं ताणं च
अवयं ताणं च । अथ वृत्तिनिष्ठिसम्पन्नो इति पि दस्समम्पन्नो इति पि आगते
एव मद्धम्प इति पि पस्मिन् इमं मद्धम्प इति पि सखनं जाणनं सखायं विज्जायं समन्नागते
इति पि धम्ममानं समापनो इति पि अरियो निम्बधिरूपो इति पि अननद्वारं आहूय
निट्ठुनि इतिपाणि । *S II p 8 See Vbh p 239 329 Also see अपि च धम्मन्वयो*
विनिनो । Dgha xvi. 1 16

^१ Cf किं पुनः सर्वाणि धोढाचित्तानि तयदगनात् दानमात्रं ? नयाह । किं
तहि ?

अदुष्टदृष्टदृष्टमास्तत्र पञ्चदशक्षणा । *Abk vi 28 cd*

अस्वप्नानागान्निवारणाय यावमागज्जवनानागान्निरेतं पञ्चदशक्षणा दानमात्रं ।
किं कारणम् ? अदुष्टतयदगनात् । धोढा तु नास्त्यपुत्र इत्यमिति दशान्दन्त्यासनाद्वा
दानमात्रं एव । *Abk vi 28 cd V supra p 227 n 1*

^२ The Kōśakara text states a controversy about the sixteen *dharmas* —

तनुं च तेनापि [वाङ्मनसं] अदुष्टं पश्यति मर्त्योऽवयसतस्तान्तिम् । सयं प्रति
चिन्ता न क्षमम् । न हि क्षमनादुल्लस्य सयस्यष्टं भवति । यथा तत्रेन लज्जनाल्लस्य
क्षमामूलं भवति । फलवाण्टपानपोषणाकारभावनात् पूर्वभाषविहितं प्रावधिकवाच्यं
मार्गावयमानं भावनामात्रं । अपरिहृयिमानु दस्यनद्वेषवर्णाग्रहाणसंभारणान् । अथ एव
दानमात्रं इति चेत् । न । अतिप्रसङ्गः । *Abk vi 28 cd*

—माया वनपानान्तिराधानं विरहस्य गणमवयमानस्य भावमाश्रिते । स्वा मति
वृत्तिविराधान् । तेनाव्यते मार्गान्वयसतस्तान्तिमदष्टं पश्यतीति । सयं प्रति चिन्तेति
विस्तरः । सयं प्रति चिन्ता दष्टं न दृष्टमिति । न तु क्षणं प्रति । दृष्टं क्षणो न भवति ।
कस्मान् ? पञ्चदशक्षणा यन्वयमानपलक्षणं सयं दृष्टं तत्रैव धोढावयमानं वास्तव्यं
पूर्वदुष्टमयं धनम् इति न पाठ्यमण्य दानमात्रं इति व्यवस्थाप्यतः । *Saka p 546*

This view of the *Va bhāṣika* is quoted and criticised by Haribhadra
in *Abk* — एते धोढाचित्तज्ञाणा दानमात्रं । चित्तक्षणं पुनरवयमानोत्तिपरिसमाप्तिरो
दृष्टव्यः । कश्चिद्

अदुष्टदृष्टदृष्टमास्तत्र पञ्चदशक्षणा ।

इति वक्ष्यन्ति । तदुक्तम् । नयाहि प्रयोगमात्रं दुःखसंयाधिनयस्य धम्मस्य
पूर्वविचारमाधियानं कृत्वा प्रयायं त्वसंयानुयाधिविचिन्तनमाधयं यत् दुःखान्तरप्रवृत्तयः क्लेश
प्रवृत्तयः । तस्यैव दुःखमज्ञानमिति । यत् ज्ञानं ज्ञान्यनन्तरं विमुक्तिं साक्षात्करोति
तदुच्यते दुःखपर्यवसानम् । दुःखपर्यवसानस्थानं तु दुःखं धम्मज्ञानान्ती दुःखपर्यवसानं चान्वय

[425 ab.] चशोऽन्त्यो भावनामार्गात् फलमेपोऽर्थसिद्धितः ॥

योगाचार्यस्य खल्वमि.....[Folio No. 129 lost. ^१]

.....[VII. B. 3. Fol. 130 a.] ^२स्रोताश्चेति पञ्चमयन्ति ॥

एष आर्यवर्माणामिति प्रत्यात्मं यत्प्रत्यक्षानुसायिज्ञानमनाश्रयं तदुच्यते दुःखान्वयज्ञानभास्तिः । येन ज्ञानेन तामन्वयज्ञानशान्तिमवधारयति तदुच्यते दुःखेऽन्वयज्ञानम् । एवमवशिष्टेष्वपि सत्येषु यथायोगं ज्ञानयो ज्ञानानि च वेदितव्यानीति योऽसंशयिक एव दर्शनमार्गो द्युतः । पञ्चवदा क्षणिकत्वे तु मार्गेऽन्वयज्ञानज्ञानान्तरवधारणं न स्यात् । अदृष्टदर्शनाभावेनान्यो मार्गेऽन्वयज्ञानक्षयो न रक्षानमार्ग इति चेत् । यद्येवं दुःखादिस्वभावज्यपूर्वदर्शनवैकल्यादन्वय-
ज्ञानक्षयो न दर्शनमार्ग इति द्वादशशणिक एव स्यात् । न चैतदभ्युपगमनमिति यत्किञ्चि-
देतत् । तथा चोक्तम्—

शान्तिज्ञानक्षणैः सत्यं सत्यं प्रति चतुर्विधं ।

मार्गेऽज्ञानां दुःखमार्गः सातशब्दोऽयमुच्यते ॥११॥

इति तत्र धर्मज्ञानज्ञान्या धर्मज्ञानेन च ग्राह्यावबोधः । अन्वयज्ञानज्ञान्याऽन्वयज्ञानेन च ग्राह्यावबोधः । सर्वेष्वेव शान्तिज्ञानेष्वविमित्तविहारी योषी वेदितव्यः । अविकलकारणस्य प्रहातुमशक्यत्वाद् दुःखदर्शनप्रहातव्यकाले भृम्य, प्रहीणः । अत एव निरोधः साक्षात्कृतस्तस्य चान्यथानुपपत्त्या मार्गो नास्ति । नमूदयादिष्वप्येवमित्येव कार्याभिसम्पादेकक्षणमित्तमयो महायाने दर्शनमार्गो द्रष्टव्यः । प्रतिमत्य पुनर्विषयान्निराकरणेन प्रतिवेद्यामित्तमयत् । योऽशान्तिरेव क्षणैरभिसमीयते । *Aaa*, pp. 150-52. Also see *Aaa*, pp. 280—283.

^१ Folio No. 129 is lost. In this lost folio, the *Adv.* might have discussed the following topics which are dealt with in detail in the corresponding *Akb.* vi. 27 cd and 29—37:—(१) योऽसंशयिको सत्याभिसम्पदः । (२) स्रोतआपत्ति-
फलप्रतिपन्नकौ । (३) सङ्ख्यागामिफलप्रतिपन्नकौ । (४) अनागामिफलप्रतिपन्नकौ । (५) फलस्यो । (६) नवप्रकारः क्नेया भूमी भूमी । तथा तत् प्रतिपक्षा अपि नव
प्रकारा आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाऽस्या भूषाः । (७) स्रोतआपत्ति, सत्तङ्कषपरमः । (८) कुलकुलः । (९) द्वितीयफलप्रतिपन्नकः । (१०) सङ्ख्यागामी । (११) एकबोचिकः । (१२) अनागामी । (१३) पञ्चविषोऽनागामी—अनन्तरा परिनिर्वायी । उपपद्यपरिनिर्वायी ।
शान्तिस्वरपरिनिर्वायी । अनभिस्वरपरिनिर्वायी । ऊर्ध्वस्रोता ।

^२ The topic under discussion is *Anāgāmi-pudgala*. An *anāgāmi* is defined
as:—अनागामी...कामपातवनामभनान् । पञ्चानामवरमागीयानां सयोजनानां प्रहाणादि-
त्युच्यते प्रहाणमभनान् । अवश्य द्वे श्रीणि ना पूर्वं प्रहीणानि भवन्ति । *Akb.* vi. 36 d.

Cf. कनयो न पुण्णो अनागामी ? इत्येकश्चो पुण्णो पञ्चमं ओरम्मायिदानं
मयोऽनानं परिवत्तया ओरपानिको होति तस्य परिनिब्बायी अनावतिथय्या तस्या सोरा—
अयं वुच्चति पुण्णो अनागामी । *P. Paḍḍhī*, p. 16.—ओरम्मायिदानं नि ओरं वुच्चति
कामपानु ।...ओरपानिको नि उपपानवीनिको । इमिनाम्य गमयेय्या पटिनिगता । तस्य

अथ पुनर्य एष पञ्चम १ स खलु

परिनिष्वायी ति तस्य मुद्रावाश्रये परिनिष्वायिता । अनावर्तिषम्मा तस्मा लोका ति
पटिस्सिघ्नहणवत्तेन तस्मा लोका इष अनावर्तनमभावा । बुद्धदस्सनपरदस्सनधम्मसवणान
पनपायस्स आगमन वनिवारित । P Pannatti A p 36

१ The five anagāma sūtra

सोन्तरोत्पन्नसत्कारासत्कारपरिनिवृत्ति ।

ऊष्मस्रोताश्च

Ak vi 37 abc

अन्तरापरिनिर्वायी यो अन्तरामये परिनिर्वाति । उपपद्यपरिनिर्वायी य उपपन्नमात्रे
न चिरात् परिनिर्वात्यभियुक्तवाहिमायत्वात् । सामिसस्कार परिनिर्वात्यभियुक्तावाहिमाय
त्वात् । अनभिसस्कारपरिनिर्वायी त्वनभिष्टस्वारेणामियोगवाहिमायभावात् । ऊष्मस्रोता
यस्योष्ण गतिन तत्रच परिनिर्वाण यन्नोपपन्न । Akb vi 37 abc.

The Kōśakara gives another view about the *sābhisaṃskāra* and *anābhisa-
mīkara* —संस्कृतासंस्कृतालम्बनमागनिर्वाणवित्यपरे । सत्तु न । अतिप्रसगात् । नून
त्वनभिसस्कारपरिनिर्वायी पूर्ण पठ्यते । तथच च वृज्यते । Akb vi 37 c

—संस्कृतासंस्कृतालम्बनमागपरिनिर्वाणादिति । संस्कृत संस्कार इत्यकोऽय । एष
मनस्कृतमसंस्कार इति । संस्कारालम्बन मागण दु खसमुदयमार्गालम्बन मागण च क्लेशान
प्रजहाति स सामिसस्कारपरिनिर्वायी । योऽनस्कृतालम्बन निरोधालम्बन सोऽनभिसंस्कार
परिनिर्वायी ति । सत्तु न । अतिप्रसगात् । अन्तरोपपद्यपरिनिर्वायिणोरप्यसंस्कृतालम्बन
मागपरिनिर्वाणत् प्रत्यक् सामिसस्कारानभिसंस्कारपरिनिर्वायित्व्यप्रसङ्ग । तत्रस्वी द्वावेव
पुण्यलो स्याताम् । न पञ्चेति । अनभिसंस्कारपरिनिर्वायी पूर्ण पठ्यत इति । सामिस
स्कारपरिनिर्वायिण पूर्ण पठ्यते तथच युज्यत इति कथम् ? अथलपलप्रशस्तिस्तत्परि
निर्वाणस्य दशाक्रममित्येव । Saka p 559

This view of Kōśakara attributed to Sautrantikas (see LVPAk vi
p 212 n 1) agrees with the Sthaviravadins' definitions of these two kinds
of *anāgāmis*

Cf कतमो च पुण्यलो अन्तरापरिनिष्वायी ? इयकच्चो पुण्यलो पञ्चम (V supra
p 337 n. 4) तस्मालोका सो अप्यत्र वा समनन्तरा अप्यत्र वा वेयज्ज आयुष्माण भरि
यमग सज्जनति उपरिद्विमान सयोजनान पहानाय—अथ अन्तरापरिनिष्वायी ।

कतमो च पुण्यलो उपहृज्जपरिनिष्वायी ? इयकच्चो ये तस्मा लोका सो अवि
रयमित्रा वेमन्ता आयुष्माण उपहृज्ज वा बाल्लकिरिय अरियमग सज्जनति उपरिद्विमान
सयोजनान पहानाय—अथ उपहृज्जपरिनिष्वायी ।

कतमो च पुण्यलो असद्वारपरिनिष्वायी ? इयकच्चो ये तस्मा लोका सो अथ
द्वारेन अरियमग सज्जनति उपरिद्विमान सयोजनान पहानाय अथ असद्वारपरिनिष्वायी ।

कतमो च पुण्यलो ससद्वारपरिनिष्वायी ? इयकच्चो ये तस्मा लोका सो
समद्वारेन अरियमग सज्जनति अथ ससद्वारपरिनिष्वायी ।

कतमो च पुण्यलो उद्धमोतो अकनिट्ठायी ? इयकच्चो ये तस्मा लोका सो

[426] ध्यानानि व्यवकीर्णतः पञ्चमस्त्वकनिष्ठगः ।^१

शुद्धावासोपपत्तिः यत्तु ध्यानव्यवकरणफला ।^२

चतुर्धाऽऽरूप्यगाम्यन्यो दृष्टनिर्वाणकोऽपरः ॥^३

ऊर्ध्वगस्यानागामिनः पञ्चधा भेद उक्तः । [आ]रूप्यगामी तु चतुर्धा निदिश्यते पूर्वोक्तेभ्यः अन्तरापरिणि(नि)र्वाण्यि^(२)णमपास्य । इत्येते षड्^४ भवन्ति । दृष्टधर्मनिर्वाणकः सप्तम इहैव जन्मनि यः परिणि(नि)र्वाति ॥

[427] पुनस्त्रिधा त्रिधा कृत्वा त्रीनतो रूपगा नव ।^५

एते यत्तु रूपोपगाः पञ्चानागामिनस्त्रयो भवन्ति । अन्तरोप[प]द्यपरि-

भविहा चृतो भतप्य गच्छति, भतप्या चृतो सुदस्स गच्छति, सुदस्सा चृतो सुदस्सि गच्छति, सुदस्सिया चृतो अकनिट्ठ गच्छति, अकनिट्ठे वरियमग्ग सज्जेति अयं...उदसोतो अक-
निट्ठगामी । *P Paññatti* pp 16 17

—उत्पन्नं कालाविरियं ते उपपत्त्वा कालकिरियं । आयुस्सवस्स वासप्पे ठव्वा ति जत्थो ।...असङ्खारसत्तुारपरिनिब्बायिनिहेत्तेषु असङ्खारेण अप्पदुक्खेण अधिमत्तत्तपोप्य जकरवा* । *P Paññatti* A p 36

See *Ang* II p 156, IV pp 70, 380, *S* v 201, *Vm* xxii 26 and *Sakv* pp 558 ff For fortyeight kinds of *andgamans* see *P Paññatti* A pp 37 39

^१ Cf ऊर्ध्वलोताश्च स ध्याने व्यवकीर्णोऽकनिष्ठगः । *Ak* vi 37 cd

On *dhyāna vyavakṛāṇa*, vide *infra*, p 344

^२ After this the Kōśakāra gives more details about the *ardhvam irota* — ऊर्ध्वलोता द्विविधो हेतुतश्च फलतश्च । हेतुतो व्यवकीर्णव्यवकीर्णध्यानत्वात् । फलतोऽकनिष्ठभवाद्यपरमत्वात् । तत्र येन ध्यानं व्यवकीर्णं सोऽकनिष्ठान् गत्वा परिनिर्वाति ।

स प्लुतोऽर्ध्वप्लुत सर्वप्लुतश्च

स पुनरेयोऽकनिष्ठपरम ऊर्ध्वलोतास्त्रिविधः । प्लुतादिभेदात् ।...एव तावद् ध्याने व्यवकीर्णं कनिष्ठगो वेदितव्यं । ततः

अन्यो भवाद्ययः ।

अव्यवकीर्णध्यानं ऊर्ध्वलोता भवाद्यनिष्ठो भवति ।...अव्यवस्थितो ह्येष । पूर्वकस्तु विपश्यनाचरितः । * *Akb* vi 37 d and 38 ab

^३ Cf आरूप्यगश्चतुर्वाण्य दृष्टं निर्वाणकोऽपरः । *Ak* vi 38 cd

^४ दृष्टिः । अन्तरा परिनिर्वाण्यो उपपद्यपरिनिर्वाण्यो सामिसस्कारपरिनिर्वाण्यो अनमिसस्कारपरिनिर्वाण्यो ऊर्ध्वलोता आरूप्यगश्च । पण्डश्चतुर्वाभेदमणय्येति । *Sakv* p 561

^५ Cf पुनस्त्रिधा त्रिधा कृत्वा नव रूपोपगा स्मृता । *Ak* vi 39 ab

णि(नि)र्वायिणम्(त्र ?)र्ध्वस्रोताश्च । द्वितीयाद्या हि त्रयोऽणा(ना)गामिन सर्व
 एवोपपद्य परिणि(नि)र्वायिणो भवन्ति । अ^(३)नुपपद्याना परिणि(नि)र्वाणत् ।
 तेषा प्रत्येक तृ(त्रि)या भेदाद्यवानागामिनो भवन्ति ।^१ कथमिति ? अन्तर
 परिणि(नि)र्वायिणस्तावदुत्पत्त एवादूर गत्वो^२पपत्यासधोभूतस्य च परिणि
 (नि)र्वाणि(ण)भेदात् । उपपद्यपरिणि(नि)र्वायिण उपपद्य सामिसस्काराण(न)
 भिसस्कारभेदादूर्ध्वस्रोतस प्लुतादिभेदात् ।^३

तद्विशेष पुनर्ज्ञेय कर्मक^(४)शाब्दभेदत ॥^४

तेषा पुनस्त्रयाणा नवाना वा अनागामिना कर्मक^(५)शेन्द्रियभेदाद्यथायोग
 विशेषो योद्धव्य । त्रयाणा^५ तावत्कर्मत, अभिनिर्वृत्यु^६पपत्यपरपर्यायवेदनीय
 कर्मोपचितत्वात् । क्लेशन मृदुमध्याधिमात्रक्लेशसमुदाचारात्^७ । इन्द्रिय
 तोऽधिमात्रमध्यमृद्धिन्द्रियभेदात् ॥

यदि तर्हि क्लेशेन्द्रियभे^(८)दाद्यवानागामिनो भवन्ति, कथं सूत्रे सप्त
 सत्पुरुषगतयो देशिता ? तदपदिश्यते—

^१ Cf अन्तरपरिनिर्वायिणस्तावदाहवनाशुचिरपरिनिर्वाणत् दृष्टान्तत्रयम् । उपपद्य
 परिनिर्वायिण उपपद्यभिसस्कारानभिसस्कारपरिनिर्वाणत् । ऊर्ध्वस्रोतस प्लुतादिनदात् ।
 सर्वेषा वा त्रयाणामाहवनाशुचिरपरिनिर्वाणदिति त्रिचम् । Akb vi 39 ab See
 Saks p 561

^२ See Aug iv pp 70 ff v nf a p 341 n 2

^३ प्लुतादिभेदादिति । प्लुताद्यन्तसबच्चुतभेदादियथ । Saks p 562—तत्र
 प्लुतो नाम य इह ध्यानाणि व्यवकीय ध्यानत्रयात् परिहीण प्रथम ध्यानमास्वाद्य ब्रह्मकायि
 केपुनपत पूर्वध्यानवगाञ्चतुथ ध्यान व्यवकीय तस्मान् प्रच्युतेऽकनिष्ठपुनपचते । एष हि
 मध्यमनिमग्नतात् प्लुत । मध्यप्लुतो नाम यस्मात् शब्दावासेपुनपद्य मध्यादेकमपि स्थानान्तर
 दिग्ध्यावतिष्ठान् प्रविशति । तत्रच्युतो नाम य सर्वाणि स्थानान्तराणि सत्त्वयानिष्ठान्
 प्रविशति । Akb vi 38 a See Saks p 560

^४ Cf तद्विशेष पुन कर्मक^(५)शेन्द्रियविशेषत । Ak vi 39 cd

^५ अनारोग्यपरिनिर्वायिणो ऊर्ध्वस्रोतसश्च । Saks p 562

^६ अभिनिर्वृत्तिग्नराश्रय । Ib d

^७ कथं पुनरेत नवप्रकारा क्लेशा भवन्ति ? इह क्लेशास्त्रिप्रकारो मृदुमध्याधिमात्र
 इति Ib d v supia p 165 n 2

^८ Cf त एते नवप्रकाराश्चेन्द्रियवाग्रवानागामिनो भवन्ति । कथं तर्हि सूत्रे सप्त
 सत्पुरुषगतयो देशिता ? Akb vi 39 cd

[428] षड्धोर्ध्वोत्तसा सार्धं सप्तधा सद्गतिर्मता ।^१

द्वौ सत्यजानामामिनो विद्या विद्या मि(त्रा) षड्धा^२ व्यवस्थापितौ ।

^१ Cf कृष्णसोत्रपुराणेन सप्तसप्तधो मता । Ak 40 ab

^२ त्रयोऽनुरापरिनिर्वाणिण, त्रय उपपद्य-परिनिर्वाणिण । Saks p 563

The Kosakara quotes the *Saṭpuruṣa gati sūtra* in the connection of *antarabhāta* in Akb III 12 d Yasomitra gives full details — सप्त बोद्ध भिन्नं सत्पुण्यगतौर्देशविषयानुपादाय च परिनिर्वाणम् । तच्छुभाय सप्तसत्पुण्यगतय क्तमा ? इह भिक्षुरेव प्रतिपन्नो भवति । नो च स्या नो च म स्यान्न भविष्यामि न मे भविष्यति यदस्ति यद्भूत तत्प्रजहामोत्युपेक्षा प्रनिश्चये । स भवेऽस्मिन् न रज्यत । स भवेऽस्मिन् सज्यते । अथोत्तर पद शान्त प्रज्ञया प्रतिविष्यति । तच्चान्न एव कायन साक्षात्कृत भवति । एव प्रतिपन्नस्य मिश्रो वा गति स्यात् कोपपत्तिः । कोऽमिसम्पराय इति स्यु प्रष्टार । तद्यथा नित्यं परीत द्वाकलिकाग्निरभिनिर्वर्तमान एव निर्वाणत एवमेव तस्य तावमानाश्च सप्तमप्रहीण भवत्यपरिज्ञातम् । तस्य तावमानाश्चापस्याग्रहणावपरिज्ञातात्पञ्चानामवरमा गीयानां सयोजनानां प्रहणावन्तरा परिनिर्वायी भवति । इय प्रथमा सत्पुण्यवर्तिराख्याता ।

पुनरपर तवयाऽग्रागृहाना वाऽय फालाना वा प्रदीप्ताग्निसप्रतप्ताना अथापन्न ह्य मानानामय-प्रपाटिका उत्पत्त्येव निर्वाणत । एवमेव अन्तरा परिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्त्यापत्तिर्येव पृथिव्या निर्वाणत । एवमेव अन्तरा परिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्त्य पतितमात्रं पृथिव्या निर्वाणत । एवमेव उपपद्यपरिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्त्य परीत तृणकाष्ठ निपतत । सा तत्र धूममपि कुर्वातः । अक्षिरपि सज्ययत । सा तत्र तदेव परीत तृणकाष्ठ दग्ध्वा पर्यादाय निष्ठा शान्त निर्वाणत । एवमेव अग्निस्तस्कारपरिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका महति विपुले तृणकाष्ठे निपतत । एवमेव सान्निस्तस्कार परिनिर्वायी भवति ।

पुनरपर अय-प्रपाटिका उत्पत्त्य महति विपुले तृणकाष्ठ निपतत विपुल तृणकाष्ठ दग्ध्वा ग्राममपि ग्रामप्रदेगमपि नगर नगरप्रदेगमपि जगपद षण्डमपि दहेत् । दग्ध्वा निर्वाणत । एवमेव ऊर्ध्वोत्तो भवति । इय सप्तमी सत्पुण्यवर्तिराख्याता । Saks pp 270—1

Cf सत् भिक्षवे पुरितमनियो देसिस्सामि ।

इय भिवसने भिक्षु एव पटिपन्नो होति नो च' स्य नो च' मे सिया, न भविष्यति न मे भविष्यति यन्ति य गूत त एवहामोति उपपद्य पत्तिर्भवति । सो भवे न रज्यति, सभवे न रज्यति अथुत्तरि पद शान्त सम्पन्त्याय वस्यति तच्च ह्यस्य पद न सज्यन सज्य

एतौपस्तूर्ध्वस्रोताऽनाकुलीकरणाद्यमभेदेनैवोक्तः । इति सप्तधा देशिता
सत्पुरुषगतिः ।^१

सच्छिवत होति, तस्म न मज्जन सन्न मान भवराय अविज्जानुसयो पहीनो होति । सो
पञ्चन ओरग्भागिवाण सयाज्जनान परिक्रया अन्तरापरिनिष्वायी होनी ।

सेय्ययापि भिक्खवे दिवसमन्त अयोक्का^२ हज्जमाने, पपटिका निब्बतित्वा
निब्बायेय्य, एवमेव अन्तरापरिनिष्वायी होति । एव पत्तिपत्तो पपटिका निब्बतित्वा
उप्पतित्वा निब्बायेय्य, एवमेव अन्तरापरिनिष्वायी होति । एवपटिपत्तो पपटिका
निब्बतित्वा उप्पतित्वा अनुपहृच्चत्तल निब्बायेय्य एवमेव अन्तरापरिनिष्वायी होति ।

एव पत्तिपत्तो पपटिका निब्बतित्वा उप्पतित्वा उपहृच्चत्तल निब्बायेय्य एवमेव
• उपहृच्चपरिनिष्वायी हाति ।

एव पत्तिपत्ता पपटिका उप्पतित्वा परिसे तिणपुञ्जे वा वट्टपुञ्ज वा निपठेय्य,
सा तत्थ कम्मि पि जनय्य धूम पि अनाहारा निब्बायेय्य एवमेव अन्तरापरिनिष्वायी
होति ।

एव पत्तिपत्ता पपटिका विपुले तिणपुञ्जे अनाहारा निब्बायेय्य, एवमेव
अनाहारा सत्तत्तारपरिनिष्वायी हाति ।

एव पत्तिपत्ता पपटिका महन्ते तिणपुञ्जे तिणपुञ्ज परियादिमित्वा गच्छन्ति
वापि नूनिभाग आगम्य अनाहारा निब्बायेय्य, एवमेव उदसोतो होति अन्ननिद्रायामी ।

इमा सो भिक्खवे सत्त सत्पुरुषगतिवो । *Ang. iv pp 70-4*
Sec P Ponnatti A pp 36-39

^१ Cf सत्त सत्पुरुषगत्या नाया इति । यत्तहि सूत्र एवोक्तम्—‘सत्पुरुष
कतम् ? तस्य सत्पुरुषाणां समन्वागत’ इति विस्तर । *Akk vi 40 cd.*
—नाया नैमा गमय इति । न श्रीनपन्नसहदागमिजनय इत्यर्थः । अतिरूपति

सम्पराय इत्यत मून पयाया उच्यन्ते । *Skt p 563*

The term *saṭṭhā* is equal to *arya* सत्पुरुषान् दस्सावा अरियाण
वत्सारी *At suttā* । *Buddhaghosha* speaks of the following seven *aryas* —
यं पन मून सत्तत्तारपुण्यलविभागाय पक्कया हाता नि तत्थ, सद्धानुमारी, कायसक्की
उपनानागविमुत्ता धम्मानुमारी णिट्ठिप्पता, पञ्जाविमुत्तो नि इमे नाव सत्त अरियपुण्णा ।

सो हि अनिच्छता मनमिक्खोतो अधियोक्कवट्ठग मट्ठिद्वि पत्तिपत्ति, सो सोता
पतिमगक्खण सद्धानुमारी हाति समम् सत्तगु टानम् मट्ठविमुत्तो । या पन दुक्खतो
मनपिक्खान्ता परमट्ठिद्वि गमाधिद्वि पत्तिपत्ति, वा मज्जत्य कायसक्की नाम होति ।
अप्यग्गान पन पक्का अण्णप्पक्कता उभतोभागविमुत्तो नाम हाति । या पन अनततो
मनमिक्खान्ता वेदवट्ठग पत्तिपत्ति पत्तिपत्ति, सो मोतापत्तिक्खण धम्मानुमारी होति, छम्
टानम् रिट्ठिप्पता, अण्णप्प पञ्जाविमुत्तो वि । *Vm xii 74-5*
Sec P Ponnatti, pp 14-15 *Sec parivajja Ang. ii. pp 217 ff, Digha,*
xxxiii, 2, 3 and Nettī p. 169

कस्मात् पुनः स्रोतश्चापघ्नः^(१) सकृदागामिनोः सत्पुरुषगतिर्न देशिता
सत्पु^(२)पसूत्रोद्देशे लक्षणेपि सति तदुच्यते—

सति वृत्तेरणे^(३)र्थाणादुक्तैपामेव सद्रतिः ॥^४

यस्मादनागामिनः सत्येव वृत्तिर्मवति नासती ।^५ इतरयोस्तु कुशला-
कुशले वृत्तिः । यस्मादनागामी यतो गतस्तत्र न पुनरागच्छति, तौ तु
गतागतां कुर्वन्ते तस्मात्^(६)सत्येव स(सा) गतिर्देशिता नेतरयोरिति^७ ॥

किं पुनः परावृत्तजन्माप्यनागामी^८ सत्पुरुषगतौ व्यथस्यापितः ?
नेत्याह । यस्मात्—

[429] परावृत्तभवो ह्यार्यो नेह धात्वन्तरोपगः ।^९

रूपधातौ हि परावृत्तजन्मनः आर्यस्य धात्वन्तर्गमने^{१०} ऽस्ति संभवा ।
कामधातौ तु परावृत्तजन्मा^{११} ऽऽर्यो न धात्वन्तरं गच्छति तत्रैव जन्मनि^(१२) परि-
णि^(१३)र्थाणात्^{१४} ।^{१५}

^१ Cf. सबसहवृत्त्यवृत्तिभ्यां गतप्रत्यागतं च ताः । *Akh.* vi. 40 cd.

^२ सति च कर्मणि वृत्तिः प्राणातिपाताद्यकरणात् । असति चावृत्तिरब्रह्मचर्याद्यक-
रणात् । अनुशलेन हि चित्तेनाब्रह्मचर्यादिकरणमिति । तेषां तु वीतरागाणां सत्येव कर्मणि
वृत्तिर्नास्तीति परिहृणोक्त्या लक्षणात् । *Saks.* p. 563. See *R.* xii 8 and 9.

^३ After this the *Akh.* (vi. 40 cd) has : अन्येषामप्यस्ति पार्यायिकं सत्पुरुषत्वम् ।
पञ्चविधस्य पापस्यात्यन्तमकरणसवरप्रतिक्रियात् प्रायेणादुचलप्रहासान्च । येषां तु निष्प-
र्षमिणं तेषामिह [= सत्पुरुषगतिमूत्रे] लभिकारः ।

^४ परिवृत्तजन्मा in *Akh.*—परिवृत्तजन्माज्जागामी यः प्रथमे जन्मनि स्रोतापत्तिफल
सकृदागामिकत्वं वा प्राप्य द्वितीये जन्मन्यनागामी भवति । *Saks.* p. 564.

^५ Cf. न परावृत्तजन्मायः कामे धात्वन्तरोपगः । *Akh.* vi. 40 cd.

^६ Cf. रूपधातौ तु परावृत्तजन्मा कदाचिदाकम्प्यान् प्रविशति । न ऊर्ध्वस्रोता भवाद-
परमः । *Akh.* vi. 40 cd.

^७ तत्रैव जन्मनि परिनिर्वाणादिति । वामघाती दुःसहकुलत्वेनास्य तीव्रसवेगत्वात् ।
Saks. p. 564.

^८ After this, the *Kośakāra* discusses one more point :—यत्तद्दि शक्योक्तम्—
'ये ते देवा अकनिष्ठा इति विद्युताः अन्ते मे हीयमानस्य तत्रोपपत्तिर्भविष्यति ।' अग्निधर्मान-
भिन्नत्वादिति वैयाखिकाः । अग्नयताप्यनिवारणं सहर्षणीयत्वादिति । *Akh.* vi. 40 cd
—न्युत्तिनिमित्तोत्पत्तिदुःखोद्दिग्गमस्य सप्रहर्षणीयत्वादित्याचार्यसंक्षेपमत्रः । *Saks.* p. 565.

यद्यपि कामघातौ परिवृत्तजन्माऽऽर्ज्यं उक्तं

एष चोर्ध्वगतिश्चैव नादम चारहाणि(नि)भाक् ॥^१

ऊर्ध्वधातूपपद्य ऊर्ध्वगतिरार्ज्यं इत्यपि कृतं द्वयोरप्यण(न)योर्णा(नी)स्तीन्द्रियसंचारो न परिहाणि^२ । जन्मान्तरपरिवासेनार्ज्यमार्गस्य सन्ततौ दृढतरणि(नि)वेशात्, आश्रयविशेषलाभादार्ज्यस्य^३ (१)जन्मान्तरे रूपारूप्यप्रवेशेन्द्रियसंचारपरिहाण्यो न सन्ति ॥^४

अथ यदुक्तं ध्यानव्यवहिरणादिति^५ तत्र कतमज्ज-ध्यानमादौ व्ययकीर्यते ?

[430] अन्त्यमाकीर्यते पूर्वं सिद्धिर्द्विवशमिच्छात् ।^६

चतुर्थे हि प्रश्नान्विसुखोत्कटं समाधिं सर्वकर्मण्यो यतस्तत्त्वमुखीभाषात् आश्रयस्योपचये सत्यामृतमिच्छति [VII 7 B Fol 130 b] येन शक्नोति ध्यानानि व्यवहकितुम् ।

अथ पुनर्ध्यानानि व्ययकीर्यन्ते ? आदौ तापवनाक्षयं प्रवाहयुक्तं चतुर्थं ध्यानं समापद्यते^७ । तस्माद्विस्तृत्याय तदेव साक्षात् प्रवाहयुक्तं समापद्यते ।

^१ Cf स चोर्ध्वगतिश्च नवास्तसंचारपरिहाणिभाक् । Akb vi 41 ab

^२ For and ya sam hura and per han see Akb vi 57 c 60 and Saks p 583 592.

^३ Cf जन्मान्तरपरिवासेन द्विभाषा परिपक्वतरवादाश्रयविशेषलाभाच्च Akb vi 41 ab — द्विभाषा परिपक्वतरवादिति प्रज्ञादीनामिद्विभाषा निष्पन्नफलपुण्ड्रविशेषादित्यपि । आश्रयविशेषलाभाच्च । यस्माच्चाश्रयविशेषमनुपहृतं मायसम्मुखीभावानकूलं प्रतिलभते । दृश्यन्ते हि तीक्ष्णद्विधा अपि सत आश्रयव्युत्थाय गणम्य परिहीयमाणा इत्यतो जन्मान्तरपरिवासेन द्विभाषा परिपक्वतरवादिद्वयसंचारो नास्ति आश्रयविशेषलाभाच्च परिहाणिनास्ति । अनन्य जन्मान्तरपरिवासेन धावतः रागमनं भवतीति । Saks p 565

^४ After this the Kofaka a deals w h one more p on अथ कस्माददीनराग तातो नान्तराये परिनिर्वर्षी भवति ? मायस्याजितवादासम्मुखीभाव अनुश्रयानां च नास्ति मदवान । इदमतिशयमवात् कामघातोरिति वभाषिका । Akb vi 41 cd — अनुमानां च नास्ति मदवात् इत्ययमावापस्य परिहारः । Saks p 565

^५ V supra p 339 a 3

^६ Cf आशीर्यते चतुर्थं प्राप्तिरपत्तिक्षणविशेषात् । Akb vi 42 ab

^७ अहप्रनामासी वा समापद्यते । Akb vi 42 a

पुनश्च तदुत्पितः अनास्रयं तथैव स तान् प्रवाहान्दक्षित्वा 'याव[त्तण]द्वये
तिष्ठतीत्येव प्रयोगः ।^१

सिद्धिस्तु क्षणद्वयमिच्छणात् । यदा तु ^(२)शक्तोत्प्रेकेनास्रयक्षणानन्तरमेकं
लौकिकं संमुखीकर्तुम्, एकलौकिकक्षणानन्तरं चैकमनास्रयमयत्नेन, एवमनास्र-
याभ्यां सास्रयस्य मिश्रीकरणाभिप्पन्ना भवति ध्यानव्यवकिरणा^३ ।

किमर्थं पुनर्ध्यानव्यवकिरणम् ? तदुच्यते—

उद्भवार्थं सुखार्थं च क्लेशाशङ्कार्थमेव च ॥^४

धिमिः कारणैर्ध्यानानि व्य^(५)वकीर्यन्ते । उपपरपर्य^६ सुखविहारार्थं^७
क्लेशपरिहायिमीदृशतया^८ च । तत्र दृष्टिप्राप्तः^९ उपपत्त्यमिलापसमापत्तिप्रिय-
ताम्याम् । अक्षाधिमुक्तस्तु^{१०} पूर्वार्थ्यां च कारणाभ्यां क्लेशमीदृशतया च ।

^१ Cf. एव प्रवाहापहृतेन यदा किल द्वौ अणवनास्रयौ द्वौ सास्रयौ पुनरपानास्रयौ ।
अय व्यवकरणस्य प्रयोगः ।***अस्रयं तु क्षणव्यवकिरणमन्यत्र बुद्धात् । अत इच्छातः प्रवाह-
त्रयसमापत्तितो निष्पन्न भवतीति यदयामः । *Akb* vl. 41 ab.

—'यदा विले'ति किलशब्दो वैभाषिकमतस्रोतकः । स्वमतं तु***अस्रयं ॥ क्षणव्य-
वकिरणमिति विस्तरेण । *Saks*, p. 565.

^२ Cf. यदा त्वनास्रयस्य क्षणस्यानन्तरं सास्रयं सम्मुखी करोति सास्रयस्यानास्रयम् ।
एव सास्रयस्य क्षणस्यानास्रयस्या मिश्रणात् व्यवकिरणं निष्पन्न भवतीति वैभाषिकाः । द्वौ
हि क्षणवान्तर्गत्यमार्गसदृशौ तृतीयो विमुक्तिमार्गसदृश इति । एव चतुर्थं ध्यान व्यवकीर्य
तद्वलेनाग्यान्यपि व्यवकीर्यन्ते । *Akb*, vl. 42 b —यान्तर्गत्यमार्गसदृशाविनि जनास्रय-
सास्रयौ ।***विमुक्तिमार्गसदृश इत्यनास्रय । *Saks*, p. 565.

^३ Cf. उपपत्तिविहारार्थं क्लेशमीलतायापि च । *Ak*, vl. 42 cd.

^४ बुद्धावाशोपरपर्यम् । *Saks*, p. 565

^५ दृष्टव्यमसुखविहारार्थम् । *Ibid*

^६ कारिणापर्यमिति फलान् परिहीयेयमिति । *Ibid*, p. 566.

^७ वृत्तमो च पुण्यलो दिष्टिप्यतो ? इषेकच्चो पुण्यलो इदं दुक्खं ति***समुदयो ति***
निरोधो ति***पटिपदा ति यथाभूतं पञ्चानानि, तथागतप्यवेदिता च'स्स पम्मा पञ्चाय बोदिट्ठा
होन्ति नोचरिता, पञ्चाय च'स्स दिस्वा एकच्चे वासवा परिकमीणा होन्ति***अयं दिष्टिप्यतो ।
P. Paññātr, p. 15

^८ वृत्तमो च पुण्यलो सद्वादिमुत्तो ? इषेकच्चो***इदं दुक्खं ति***ये***एकच्चे वासवा
परिकमीणा होन्ति, नो च सो ग्या दिष्टिप्यत्तस्स, अयं बुच्चति पुण्यलो सद्वादिमुत्तो ।
Ibid

असमयविमुक्तो^१ ज्यहन् द्वि(द्व)ष्टधर्मसुखविहारार्थम्^२ । समयविमुक्तश्च^३
 ज्ञेशमाद्यतया चेति ॥

यद्येतद्वयवकिरणमुक्तम्,

[431] ^(१)तत्पाञ्चविध्यतः पञ्च शुद्धासमयः स्मृताः^४ ।

तद्वि चतुर्यध्यानव्यवकिरण पञ्चप्रकार मृदुमध्याधिमात्रतरमधिमात्रत
 मनेदात् । अतो हेतुपाञ्चविध्यात् फलमपि पञ्चविध भवति ।^५

एताः पुनः शुद्धासमयम्

न जातु दृष्टपूर्वास्ताः सर्वरपि पृथग्जनैः ॥

—सदाविमुक्तनिर्द्वेषो न कश्चादिद्विष्यत्तस्मादिदं यथा निद्विष्यत्तस्मात् आसत्ता परि
 कर्त्तव्या न एव सदाविमुक्तस्मात्ति आयोः किं पुन नम किन्नेसप्यहान नानत अयानि ?
 नपि । अय कस्मा सदाविमुक्तो निद्विष्यत्त न पापुणातीति ? आगमनीयमानतन ।
 निद्विष्यता अप्यनुकूलन अप्यवकिरेन सदाविमुक्तो एव दुष्मन वसिरेन किन्नेय विवस्त्रम्भ
 सक्तोति । तस्मा निद्विष्यत्त न पापुणानि । अपि च नह पञ्चाप्य पि नानत अत्यि दह ।
 निद्विष्यत्तस्य हि उतरिद्विज्य ममान विवस्त्रनाज्जाण तिरय सदाविमुक्तस्य नो रिक्त
P. Pannatti A ॥ 32.

^१ कतमो च पुण्यलो असमयविमुक्तो ? इनेकृच्चो पुण्यलो न हेव सो कालेन काल
 समपन समय अट्टविमोक्त्वा कालन पस्मिन्त्वा विहरति । पञ्चाप्य चस्स गिन्त्वा आसत्ता परि
 क्त्वाणा होन्ति । अय वुच्चन्ति पुण्यलो असमयविमुक्तो । *P. Pannatti p* 11—असमय
 विमुक्तोति एतच्च मुक्त्वाविमोक्त्वापासवस्सत नाम । *P. Pannatti A* p 22.

^२ Cf *Dīghadhammasūkhā-mhara Dgha* xxxiii 1 11 *Angut* p 362.

^३ कतमा च पुण्यलो समयविमुक्तो ? इनेकृच्चो पुण्यलो कालेन काल समपन समय
 अट्टविमोक्त्वा कालन पस्मिन्त्वा विहरति । पञ्चाप्य च'स्स गिन्त्वा एकृच्च आसत्ता परिकीर्णा
 हानि । *P. Pannatti p* 11—अट्टविमोक्त्वा ति एपावचराकुरावचरा अट्ट समापत्तिना ।
 समयविमुक्तो ति एन निण्ण सानारप्रमक्यामिक्त्वागमान यवेत्त नाम । *P. Pannatti*
A p 21

^४ Cf. तत्पाञ्चविध्यापञ्चव शुद्धासमयवतय । *Alk* vi 43 ab

Also cf अविज्ज अनया कस्मा सुत्थी, अकनिट्ठा चति शुद्धासमयमपि पञ्च
 विधा होति । *A Sangaha* v 6

^५ The *h. sakira* gives one more view—सदाविमोक्त्वापिपिपान पञ्चेपपरे ।
Alk vi 43 ab.—वारे भवन्धीकृत्यनयनम् । सदाविकाया भावनाया अवृद्धा कम् ।
 एव यावत् प्रमादिकाया भावनाया अकनिट्ठा कम्तिनि । *Saka* p 566

मयाग्रमुपादाय ब्रह्मलोकमिन्द्रलोकः ⁽⁵⁾यावदधीक्षिमुपादाय सूर्यबाल
पृथग्जनैर्द(रद)ष्टपूर्वमन्यत्र शुद्धावासेभ्य इति ॥

अभिधमप्रदीपे^१ विभाषाप्रमाणां वृत्तौ षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

^१ Here the Text is called *Pradipa*. At the end of the fourth *pada* of the Seventh *Adhyaya* and the third *pada* of the Eighth *Adhyaya* also it is called *Pradipa* V *infra Adv. Karika* 531 and 585 Elsewhere it is uniformly called *Dipa* and the author of the Text is called *Dipakara* V *supra* p. 169

पष्ठाध्याये

तृतीयपादः ।

[432] यो निरोधसमापत्तिमरुते कायसाक्ष्यसौ ।^१

यः खलु निरोधसमापत्तिं^२ ज्ञाभ्यनागामी^३ स कायसाक्षी^४ त्युच्यते ।

^१ Cf निरोधज्ञाभ्यनागामी कायसाक्षी पुनस्त । *Ab* vi 43 cd.

^२ V *supra* pp 93 ff On *mrodha samapatti* see *Vm* xxiii 16—52.

^३ अज्ञाधिमुक्तो वा कष्टिप्राप्तो वा [अनागामी] *Saks* p 566

^४ कायसक्ती कायसक्तीति आबुसो वुच्यति । कितावता नु खो आबुसो कायसक्ती वुसो भगवता ति ?

इधाबुसो निवल् विविन्वेव कामेहि पठम वतुत्थ ज्ञान उपसम्पज्ज विहरति यथा य तदायत्तन तथा तथा न कायन फस्सित्वा विहरति । एतावता पि कायसक्ती वुसो भगवता परियायम् ।

पुन य पर आबुसो भिक्खु सम्भसो भवसज्जना नासज्जनायत्तन समतिकम्म सज्जना वेदयितनिरोध उपसम्पज्ज विहरति, पज्जनाय वस्स दिस्वा आसवा परिकलीणा होन्ति यथा य तदायत्तन तथा तथा न कायन फस्सित्वा विहरति । एतावता पि खो आबुसो कायसक्ती वुसो भगवता निप्परियायमा ति । *Ang* iv pp 451 2.

—कायन फस्सित्वा ति सहजातनामकायमा ति अत्थो । निप्परियायना ति यत्तक कायन सन्निकतात्^५ सन्दस्स वतसा अय निप्परियायन कायसक्ती । *Ang* A iv p 206

वतसो य पुग्गलो कायसक्ती ? इयक्खो पुग्गलो अटुविषोक्ख कायन फस्सित्वा विहरति पज्जनाय वस्स दिस्वा एकक्ख आसवा परिकलीणा होन्ति—अय कायसक्ती । *P* *Pandita* p 14—कायसक्ती निरुत्ते एकक्खे आसवा ति हेट्ठिमग्गसयवज्झा । काय सक्ती वुट्ठत्त सच्चिदरोतीति कायसक्ती । ज्ञानफस्स पठम कृतति । पच्छा निरोध निष्धानं सच्चिदरोतीति कायसक्ती । *P* *Pandita* A p 30

Also cf अष्टभूमिषु वराग्यात्समते निरोधसमापत्तिमित्युच्यते कायसाक्षो अनागामी । विमुक्तरवेतद्दर्ममिव निर्वाणं कायन स्पृणति पञ्चवरभागीयानां सयोजनानां प्रहाणे प्राप्नोय नागामित्वम् । पञ्चोपवर्माधीयानां सयोजनानां प्रहाणं प्राप्नोयद्दत्तम् । *Ass* p 88
कायसाक्षीनि अर्हत्त्वप्रतिपन्नकोज्जागामी निरोधज्जमी कायसाक्षी । तद्दत्तवदत्तप्रति पन्नवेनापर्मत्रेय कायसाक्षी । *Ass* pp 442-3

निर्वाण⁽⁶⁾सदृशस्य धर्मस्य कायेण(न) साक्षात्करणात् ।^१ स खलु धर्म काया-
श्रयेणोपजायते । तस्मात्तिलामादपि निरोधलाभीत्युच्यते ।^१

मवाग्राशंशहा याददहंत्वप्रतिपन्नकः ॥^२

प्रथमध्यानवैराग्यादेकप्रकार^३मारब्ध यादृक्वाग्राष्ट्रप्रकारग्रहाणादहंत्व-
प्रतिपन्नको^४द्रष्टव्यः ॥

[433] ^५यश्चानन्तर्य⁽⁷⁾मार्गेऽन्त्ये वज्रोपम्याह्वये^६स्थितः ।

11

^१ The Kosakara discusses this point in detail —कथं पुन कायेन साक्षात्
त्करोति । चित्तामावाप्तुं कायाश्रयोत्पत्तेः । एष तु भवितव्यम् । स हि तस्मात् व्युत्पाया
प्रतिरूप्यपूर्वा सविज्ञानका काययान्ति प्रतिलभत । यतोऽर्थं न भवति यान्ता न्न निराश-
समापत्तिविवागसदृशो न निरोधसमापत्तिरिति । एवमनन तस्या घान्तत्वं कायन साक्षात्कृत
भवति । प्राप्तिज्ञानसाक्षात्कारिण्याभ्या प्रत्यक्षीकारो हि साम्प्रतिकः । *Akk* vi. 43 cd

—‘चित्तामावाप्तुं’ कामनेन साम्प्रतिकरोति । कथं कायेनैवेयाह—‘कायाश्रयोत्पत्ते’
‘एष तु भवितव्य’मिति स्वमतमाचार्यस्य । *Sak* p. 566 See *LVP Ak* vi p 224,
n. 2 See *Vm* viii. 31

^२ Here the Kosakara deals with one more point —अष्टादश
दोसा इत्यत्र मूलं किं कारणं कार्यसाक्षी नोक्तः ? He also enumerates various kinds
of *anagaminis* — इयमिष्टमस्य सर्वं चत्वारिमादूनानि त्रयोदशसहस्राध्वनागामिना भवन्ति ।
Akk vi. 43 cd See *Sak* pp 566-68 and *P Pannatti* A pp 36 37

^३ Cf आ महापाष्टमगतिदहृत्वे प्रतिपन्नकः । *Ak* vi. 44 ab

^४ Cf. प्रथमध्यानवैराग्यवैराग्यमारब्ध । *Akk* vi 44 ab —यस्मात् कामवैरा-
ग्यादनागामी न्यक्स्थाप्यते तस्मात्तत्र परेणाहंत्वफलप्रतिपन्नको भवति । *Sak* p 568

^५ रत्नराज-अष्टादश मान-तद्वज्र-वज्रिज्जाय न्नवससम्पहाणाय वज्रिज्जाय पुण्णत्ते
अरहत्तफलसिद्धिकिरियाय पट्टिपत्तो । *P Pannatti* p 18

^६ Cf नवमस्याप्यानन्तर्यपथे वज्रोपमद्वयः स । *Ak* vi 44 cd

^७ तथा वज्र सर्वं भिनत्ति एवमय समाधि सर्वपन्थाय भिनतीति सामर्थ्यादिसारमा
अस्त्विति वज्रोपमः । भिन्नत्वादस्यो न सर्वा भिनत्ति । त्रैधातुवान् दशवैपहातव्यान् भाषना-
प्रधानव्यादय कामवैराग्यान् सामर्थ्यादिकान्पत्तो प्रवारात् । * सर्वान् चेतु समर्थे इति
समवम् *Sak* p 568

Cf कतमो च पुणालो वज्रिहमभित्तो ? इषेकृष्यो आसवान् सर्वा अनासव
चेताविमृति पञ्चाविमृति दिठ्ठव चम्मे सय अभिज्जा सच्चित्तया उपसपज्ज विहरति ।
सय्ययाणि नाम धमिरस्स नत्थि निज्जि अमेज्ज मया वा पासानो वा, एवमय अप वुच्चति
धमिरपमचित्तो । *P Pannatti* p 30 —अनिर विष हि अरहत्तमपञ्जनाय दद्वज्ज,
मणिगच्छिपासागच्छि विष अरहत्तमपञ्जनाय किलेसा । * वज्रिरेन निज्जिद्वयवत्ता पुन अपटि
पूरण विष अरहत्तमपञ्जनाय विज्ञान विज्ञान पुन अनुष्णादो दद्वज्जो । *P Pannatti* A p 47

For details and other references, see *LVP Ak* vi. p 228

नयमस्यापि भाषाग्रिकस्य प्रकारस्य प्रहाषायानन्तर्यमार्गेऽन्त्येऽन्त्य
फलप्रतिपन्नक एवावगन्तव्य ।^१

तत्फलार्थं च यज्ञानं तदेकालम्बनं न वा ॥^२

तस्य बज्रोपमस्य समाधेर्वलाडुत्थित तद्वलोट्यमन्त्रयिमुक्तिमार्गाभ्यं
तेन सदैकालम्बनं भवति न वा । क्षयज्ञानस्य^३ चतुः^(४) सत्यालम्बनत्वाद् ॥

[434] तदवाप्तेरौक्तोऽसाहस्रैस्तोक्त्यसत्कृतः ।

सर्वकृशेनिस्युक्तः शिवात्रितयपारगः ॥^५

स खलु त्रयाणामाक्षराणां निरवशेषप्रहाषासिद्ध्या च शिक्षायां^६
पारगमनात् सप्रह्लादस्यापि लोकस्य पूजामर्हतीत्यर्हं निश्चयते ॥^७

^१ आनन्तमार्गो वक्ष्यमाण समाधिरित्युच्यते । *Akb vi 44 cd. Also cf* स्या
क्यपात्तो स्योन्नतवपमाना निरवशेषप्रहाषानुत्पत्तेर्विततसमता बज्रोपमसमाधि । *Aam p 86*

^२ The *Kosakara* enumerates several kinds of the *Vajropamasamādhi* —
बज्रोपमाया तु बहुभेदं वक्ष्यन्ति । त इमं ज्ञानाकारालम्बनमवभिजा इत्यश्वासाद्वज्रोपमा
भवति । पुनर्गोत्रिद्वयभेदात् भूयासो भवन्ति । *Akb vi 44 cd* — द्वापसहस्राण्यष्ट
पष्टपुस्तकाणि च प्राणि क्षतानि वक्ष्यमाना भवन्तीति । *Saku p 573*

^३ Cf तत्र क्षयाप्या क्षयज्ञानम् । *Ak. vi 45a*

^४ बज्रोपमसमाधेरनन्तरं पश्चिमो विमुक्तिप्राग । अत एव तत्र क्षयज्ञान ।
Akb vi 45a

^५ बज्रोपमसमाधि । कृमेण क्षयज्ञानं जायते । एतस्मिन् काले बहुफलं भवत्य
नुत्तरः । अयि सत्वराम्यानन्तर्यप्रागं पश्चिमाश्लेषितः । इति बज्रोपमसमाधिकमेव प्रथम
मार्गस्य क्षयज्ञानं जायते — प्रहीणा मे जातिः प्रसूतं मयार्हत्वं क्षीणा मे सत्वस्योन्नतवलेणो
पस्तेना । इत्युच्यते अर्हत् । *Aam p 86 V infra Adv karika 441 and 447*

कतमो च पुण्यलो लेख्यो ? चत्वारो भगवत्पद्मिनो तयो फलस्यद्भिर्नो पुण्यला
मेव । अदरा अलेख्यो भवमया पुण्यला नव सत्त्वा नासत्त्वा *P Pannatti p 14*

^६ Cf भाषाश्लेषप्रसौ तदा । *Ak. vi 45b*

^७ *V supra p 297 n. 1*

^८ शिक्षात्रय इति अविद्यालम्बनविविधमधिप्रज्ञं च । ता पुन 'गीतसमाधिप्रज्ञात्वमावा' ।
Akb vi 45b The Kosakara deals with this topic in detail See LVPAL
vi p 230 V supra p 196 n 6

^९ यस्य वृण्यत्स्य प्यराया अरूपरागो मानो उद्वर्ज्यं अविज्ज्ञा अनवमेवा प्रहीणा—
अथ अरणा । *P Pannatti p 180*

• एषां पुनस्त्रयाणां मार्गाणां कतमः सास्त्रवो कतमो निरास्रवः ?
तदुच्यते—

[435] भावनाख्यो द्विधा मार्गः समलाम्लमेदतः ।
दर्शणा(ना)ख्यस्तु मित्रेयः सर्वस्यैव निरास्रवः ॥

[436] आनुपूर्विक्यद्भूयोवीतरागानीतरागाणाम् ।
(-वीतावीतरागिणाम्) *
अशैलाख्योपि बोद्धव्यो नित्यमेवामलीमसः ॥

कतमत्पुनः कतमां भूमिमत्येति ? तदपदिश्यते—

[437 a] भवार्थं निर्मलोऽप्येति *..... [Folios 131-133 lost] *

Cf आरकता हतता च क्लिप्तातीन सो मुनि ।

हनसत्तरचक्रारो पञ्चपादीन चारहा ।

न रहा करोति पापानि, अरह सेन बुच्चनी नि ॥ *Vm vii 25*

* Cf द्विविधो भावनामार्गो दर्शनाख्यस्तथास्रव । *Ab. vi 1 cd*

भावनामार्गो द्विविधो लौकिको लोकोत्तरश्च । दर्शनमार्गस्तु लोकोत्तर एव त्रैधातुक-
प्रतिपक्षत्वान् । नवप्रकाराणां दर्शनद्वयानां सङ्ग्रहस्याच्च । *Abb vi 1 cd*

Also cf भावनामार्गे कतम ? दर्शनमार्गादूर्ध्वं लौकिको मार्गो लोकोत्तरमार्गं
मृदुमार्गो मध्यमार्गोऽधिमात्रो मार्गं त्रयोमार्गं आनन्दमार्गं विमुक्तिमार्गं विनोदमार्गश्च ।
लौकिके मार्गे कतम ? लौकिकं प्रथमं नैवसंज्ञानाद्यप्यतन च । लोकोत्तरे मार्गे
कतम ? दुःखसमुद्भवनिरोधमार्गज्ञानानि धर्मज्ञानान्दयपक्ष्याणि तैश्च संप्रयुक्तं समाधिः ।
Aim p 68

* For *anuprasta* and *bhugo-istara*, v *supta*, pp 57-58

* Cf लोकोत्तरेण वैराग्य भवाद्यादव्यतो द्विधा । *Ab. vi 45 cd*

* Folios 131 133 are lost In these lost folios the *Ab.* might have
discussed the following topics, which are dealt with in the corresponding
Abb vi 45-61 —

(१) वेनाय वेला कुतो वैराग्यमाप्नोति ? (२) नमया पुनर्भूया कुतो वैराग्य
भवति ? (३) समज्ञानादनन्दश्च किमुत्पद्यते ? (४) चचारि धामण्यफानि ।
किमिदं धामण्यम् ? (५) ययनास्रवो मार्गे धामण्यं वयं लौकिकमार्गेप्राप्तं फलद्वयं धामण्यं
पन्नं मुञ्चते ? (६) धर्मधकं ब्रह्मचर्यं च । (७) कस्मिन् धानी कति धामण्यफलानि
प्राप्यन्ते ? (८) पण्डितः । (९) किं पुनरेते पण्डितं जादित एव तद्विज्ञा भवन्त्यथ
पदवात ? (१०) कं पुनरेते कुलं पण्डितान् । कस्मात् कोच्छा ? (११) किं कारणं
प्रथमात् फलाप्राप्तिं परिहाति ? (१२) किं पुनरिमं पण्डित एव पण्डितो भवन्ति, अया-

[VII B 4 Fol 134a] 'तत्र तावदशैशस्य चत्वारि ध्यानानि
नास्यारूप्याण्यनागम्यध्यानान्तरं च । शैशस्य तु षडारूप्यत्रयं दित्वा ।^१
किं पुनरत्र कारणम् ?

[438] सनिशेषं यतस्त्यक्त्वा फल परमुपाश्रुते ।^२

इह खलु यः फलविशिष्टमार्गस्य इन्द्रियाणि सचरति सफल फल[वि]-
शिष्टं च सृष्टिद्वयमार्गं त्यक्त्वा तीक्ष्णेन्द्रियमार्गसंगृहीत फलमात्रमेव
प्रतिलभते । यद्वाशैश आरूप्यभूमिं निश्चित्येन्द्रियानि(णि) सचरति नियत
मनागामिफलविशेषमार्गस्य न चास्यानागामिफलमात्रमभूमिसंगृहीतम् ।^३
इत्येतत् कारणम् ।^४

यदुक्तं भगवता— 'ज्ञेशात्(न्) प्रहायेह हि यस्तु षड्भाहार्यधर्मा' परि
पूर्णशैश' इति । कियता परिपूर्णशैशो भजति ?^५

यानि ? (१३) त्रिधा परिहाणि (१४) अथ पो-कृतं परिहीयते किमसी पुन
जायते ? (१५) अथान्यानि मचरता कृतानन्तविमस्मिन्मार्गा भवन्ति ? (१६) क
पुन कतमा भूमिं निश्चिद्यन्यानि सचरति ? (१७) सप्त बाधपक्षेण ।

^१ The top c under d scuss on ३ —क यन कतमा भूमिं निश्चिद्यन्यानि
मचरति ?

^२ Cf भगवतो नय निश्चिद्य भूमौ गत्यस्तु वट यत । Ak vi 61 cd.

^३ Cf सविषय कृत यत्त्वा फलमाप्नोति वक्ष्यते । Ak vi 62ab

^४ फल फलविशिष्ट चेति एव सङ्गानामिफलम् । फलविशिष्टं प्रथमध्यानानि
प्रहाणाय प्रयोगानन्तविमस्मिन्विषयमापलक्षयाम । Saks p 594

^५ न चानागामिफलमात्रमवगृहीतमिति । चानामचरमागीधानां प्रणानां
नागामानि भूय वचनात् दानमात्रस्य च तत्रावाधान । तन्मात्रं कामधावनालम्बना
नि । Saks p 594 v sup २ p 301 n 4

^६ After hu the Kotakā deals w h the following top c. इत्यभ्युपगम्य
पटुता नव भवति—वड प्रयक्वद सज्ज्यावका । Akb vi. 62 d 64 ab
This top c ough have been d cused in the lo po ons of Adv v supra
p 352, n 4

^७ Quo ed n Akb vi 64 cd See LVPAR vi p 267 n 2.

^८ यच्चानि पञ्चावरणाणामिन्धोवनानि सहावदुष्टघातीयुक्तानि । अहम्
धमनि अग्निनिधमय । Saks p 597

^९ Cf यत्र यथा मिक्त्व विक्त्वा गच्छे च होति मीत्वा च वदुस्मृतो च धम्मव
विणे च परिणाशवरो च विमारणं च परित्राय धम्मं ज्ञेति चतस्रं ज्ञानात् विकामलाम्नी

शैव^(३)स्य त्रिमिरवाद्यैर्द्वाम्यां संपूर्णतार्हतः ॥^४

शैवस्य यत्तु त्रिमिः कारणैः परिपूर्णता भवति । समापत्तीन्द्रियफलैः । तद्यथा दृष्टिप्राप्तस्य कायसाक्षिणः अन्यतरयैकल्यास्तु न परिपूर्णता स्यात्प्रागेव... सर्वयैकल्यात् । तद्यथा कामावीतरागस्य शब्दाविमुक्तस्यैवं तावच्छैवस्य ।

अशैवस्य द्वाभ्यामिन्द्रियसमापत्ति^(५)भ्याम् । तद्ययोभयभागविमुक्त-
स्य^१ असमयविमुक्तस्येति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्ती पट्टस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

होति ' , आसवान् सया अमासव चेतोविमुक्तिं पञ्चाविमुक्तिं विदुर्देव धम्मे सप अभिञ्जा सच्छिन्नत्वा विहरन्ति । एव सो तेन अनेन परिपुररारी होति ।... भिक्षु समस्तपासादिको व होति । सम्वापारपरिपूरो चा ति । *Ang. iv. p. 3.*

^१ Cf समापत्तीन्द्रियफलं पूर्णं तैस्तोऽभिधीयते ।

अशैवपरिपूर्णतव द्वाभ्याम् *Abb. vi. 64 cd and 65 a.*

^२ कौश्लममयतो भागविमुक्त ?... यो निरोपसमापत्तिलाभी स उभयतो भाग-
विमुक्तः । प्रज्ञातमाभिज्ञलाभ्या इत्येवविमोक्षावरणविमुक्तत्वात् । *Abb. vi. 64 ab.*

Cf. वतमो च पुग्गलो उभतोभायविमुक्तो ? इवेकञ्चो पुग्गलो अदुठविमोक्ते कायेन पस्सित्वा विहरन्ति, पञ्जाय चस्स दिस्वा आसवा परिक्कीणा होन्ति । अयं " उभतोभागविमुक्तो । *P. Paññāṭṭi, p. 14.* — उभतोभागविमुक्तनिर्देसे... पञ्जाय चस्स दिस्वा नि विपत्तनापञ्जाय सत्कारगतान्, मयपञ्जाय चत्तारि सत्त्वानि पत्तित्वा चत्तारोपि आसवा खीणा होन्ति । अयं " द्वीहि भलोहि द्वे वारे विमुक्ते ति उभतोभाग-
विमुक्तो । तत्राय वेरवादोः—(१) तिपिटकचूलाभायत्वेरो ताव आह—समापत्तिया विक्ख-
म्मनविमोक्त्वेन, मग्गेन समुच्छेदविमोक्त्वेन विमुक्तो ति उभतोभागेहि द्वे वारे विमुक्तो नि ।
(२) तिपिटकनहाधम्मरविषयत्वेरो नायनिरिच्छन्को एवो ति वत्या

"अन्धी यथा वानवेगेन सिता अत्य पलेति न उपेति सख्य ।

एव मुनी नामकाया विमुक्तो अत्य पलेति न उपेति सख्य ॥"

ति वत्या, मुत् अहरित्वा नामकायतो च रूपकायतो च मुविमुक्त्वा उभतोभागविमुक्तोति आह । (३) तिपिटकचूलाभायत्वेरो वनाह—समापत्तिया विरत्तम्मनविमोक्त्वेन एकवार विमुक्तो, मग्गेन समुच्छेदविमोक्त्वेन एकवार विमुक्तो ति उभतोभागविमुक्तो ।

इमे एन तयोपि येरा पण्डिता निष्णप्पि वादे वारण दिस्सनीति निष्णप्पि वाद तन्ति कत्वा ठविमु । सत्तेपतो एन अरुपसमापत्तिया रूपकायतो विमुक्तो, मग्गेन नामकायतो विमुक्तो ति उभतोभागेहि विमुक्तत्वा उभतोभागविमुक्तो । *P. Paññāṭṭi A. p. 30.*
Also cf सर्वविमुक्त वतमो प्राप्तनिरोधसमापत्तिः सर्वविमुक्तः । *Ans p 87.*

पष्ठाध्याये चतुर्थपादः ।

लौकिकलोकोत्तरदर्शन(न)भावनाशैक्ष[शैक्ष]मार्गभेदेनानेकविधो मार्ग
उक्तः । स तु

[439] विज्ञातव्यः समासेन पुनर्मार्गश्चतुर्विधः ।

आनन्तर्यविमुक्त्याख्यौ प्रा^१रम्भोत्कर्षलक्षणौ ॥^२

तत्र प्रयोगमार्गः कुशलमूलफलस्यारम्भ इत्यर्थः^३ । तस्यानन्तरमा
नन्तर्यमार्गः येन क्लेशाज्जहाति^४ । विमुक्तिमार्गो^५ यः तत्प्रहेयावरणविमुक्ते

^१ Cf मार्ग समासतः । विशेष्यमुक्त्यामन्तर्यप्रयोगाख्यश्चतुर्विधः । Akb vi 65 bcd

^२ प्रयोगमार्गो यस्मादनन्तरमानन्तर्यमार्गः । Akb vi 65 cd प्रयोगमार्गं कतम ?
यः सभारमार्गः स प्रयोगमार्गः । यस्तु प्रयोगमार्गः स न सभारमार्गः । सभारमार्गोऽविज्ञातानि
निर्बंधभागीयानि कुशलमूलानि ऊपगम्य मूर्धनि सत्यानुकूलानि शैक्षिकाप्रथमंश्च । Asm
p 65 (सभारमार्गं कतम ? पृथग्जननां पील अमयविषयता कुशल श्रुतमयी
चिन्तामयी भाषनामया प्रज्ञा । Ibid)

Cf लौकिका अप्रथमं प्रयोगमार्ग इति गम्यते । यस्तु प्रतिलोमत क्षान्त्यादिमार्गं
स एस्मिन्प्रस्तभवतीति वक्तव्यम् ? आह । प्रयोगमार्ग एवान्तर्भवति । Saks p 598

^३ आनन्तर्यमार्गो वेगावरण प्रजहाति । Akb vi 65 cd — आनन्तर्यमार्गो यदावरण
प्रजहातीति । अप्रहणमार्गमभवति । अस्ति स आनन्तर्यमार्गो वेगावरण न प्रजहाति,
इन्द्रियसंचारादिषु । Saks p 597

Also cf आनन्तर्यमार्गं कतम ? यस्यानन्तर निरन्तर क्लेश प्रहीणो भवति ।
Asm p 70 V supra p 350 n 1

^४ विमुक्तिमार्गो यस्मात्प्रहेयावरणविनिमुक्त्यन्तः प्रथम उत्पद्यते । Akb vi 65 cd

— आनन्तर्यमार्गस्य दुःखमज्ञानाद्यन्त्याद्यैकं प्रहेयावरणम्, दुःखदर्शनप्रहातव्यो
निवादा यावद्दुःखप्रहातव्यः । तेन प्रहेयावरणेन निमुक्तो यः प्रथमत उत्पद्यते स विमुक्ति-
मार्गः । Saks p 598 Cf विमुक्तिमार्गं कतम ? यन् प्रहीणे क्लेश विमुक्ति माप्तात्तरोति ।
Asm p 70 V supra, p 350, n 4

सन्ताने विसंयोगप्राप्तिसहायोत्पद्यते । विशेषमार्गो यस्तदूर्ध्वमन्यकुशलमूल-
प्राप्त्यर्थमुत्कर्षगमनलक्षणः ॥^१

पुनर्मार्गो भगवता ^(७) मोक्षपुरप्रतिपादनात् प्रतिपच्छब्देनोक्तः^२ “चतस्रः
प्रतिपदः । अस्ति प्रतिपत्सुखा धन्वामिषा । अस्ति सुखा क्षिप्रामिषा ।
अस्ति दुःखा धन्वामिषा । अस्ति दुःखा क्षिप्रामिषा ॥”^३ तासां पुनरिन्द्रियतो
भूमितश्च व्ययस्यानं तदिदं प्रदर्शये—

[440] तीक्ष्णेन्द्रियस्य मौलेषु ध्यानेषु प्रतिपत्सुखा ।

क्षिप्राभिज्ञानपथुद्धेस्तु^(७) धन्वान्यत्र विपर्ययात्^४ ॥

मौलेषु खलु चतुर्षु ध्यानेषु यो मार्गः सा सुखाप्रतिपत् । सा च तीक्ष्णेन्द्रि-
यस्य क्षिप्रामिषा तत्रायक्षवाहित्यात् ।^५ नैराणवत्सुखा तत्रायक्षवाहित्या[व]
शमयविदर्शण(न)योः साम्यात् । तत्रैव सा भृद्धिन्द्रियस्य धन्वामिषा ।
धन्वास्तु तु पञ्चसु भूमिष्वनागम्यध्यानान्तरिकारूप्य^(३) नयसगृहीतास्त्वनङ्गपरि-
गृहीतत्वात् । शमयविदर्शनाभ्युत्पत्त्यात्^६ अनागम्यध्यानान्तरिकयोराकूप्यत्रये

^१ य एव प्रयागमार्गादिभ्योस्त्रिम्योज्य स विशेषमार्गः । पौड्यात् मार्गान्वय-
ज्ञानक्षणात्परेण सप्तदशोदयस्तज्जालीया यज्जालवा क्षणास्ते विशेषमार्गस्वभावाः । एवम-
न्यदपि विमुक्तिज्ञानम् । *Saks* p 598

Cf विशेषमार्गं कृतम्^२ तत्र यस्य क्लेशप्रकारस्य प्रयोगानन्तर्ये विमुक्तिमार्गं विशेष-
मार्गः । अपि सन् क्लेशप्रवृत्तप्रयाग निरावृत्त्य^३ धर्मेचित्वाया वा प्रयुक्तस्य अपि खलु
वैशेषिकान् गुणानभिनिर्हरतो वा यो मार्गः । *Aim* p 70

^२ *Pra prat* and *marga* are often used side by side in the *Muli Pitkas* —
सिवा लो वम निक्खले कट्ठा • मुद पा • मग्गे वा पटिपदाय वा । *Ang* II p 79,
वि पनावुमो मग्गामग्गजाणदस्सविमुदत्तय पटिपदाज्जाणदस्सविमुदत्तय *M sutta* 24
For various interpretations of these two words and their relation, see *Childers*
p 364 b, *PTSD* and *BHSD* p 364—^५

^३ Cf चतस्तो पटिपदा । दुक्खा पटिपदा दग्धाभिज्जा, दुक्खा पटिपदा सिप्पा
भिज्जा, सुखा पटिपदा दग्धाभिज्जा, सुखा पटिपदा सिप्पाभिज्जा । *Digha*, xxxiii
1 11 अपरा पि चतस्तो पटिपदा । अकराया पटिपदा, खया,“ दग्धा,“ समा पटिपदा ।
Ibid See *Vibhanga*, p 331, *Netti*, p 113, *Dhs A* III 375 and *Aam* p 121

^४ Cf ध्यानेषु मार्गं प्रतिपत्सुखाऽदुःखान्यभूमिषु ।

धन्वाभिज्ञता श्रुमते क्षिप्राभिज्ञेतरस्य तु ॥ *Ak* VI 66

^५ जङ्गपरिग्रहजमयविपर्ययनासमताभ्यामयत्नवाहित्यात् । *Akk* VI 66

^६ शमयन्यूनत्वाश्नागम्यध्यानान्तरे यत्नवाहिनी । विषयनान्यूनत्वाच्चाख्या
यत्नवाहिनी । *Saks* p 599

चानास्रवो मार्गं तीक्ष्णेन्द्रियस्य प्रतिपत्, दु खं क्षिप्रमिच्छा । मृदिन्द्रियस्य
दु खं धन्धाभिज्ञा ।^१

कथं पुनरार्यमार्गो दु खो भवति ? नासौ दु खं आत्मकं न दु खसमयकं ।^२
नैव दोषः । यत्नया^(३) हित्वाभिसन्धेर्विचक्षितत्वात् ॥

पुनरप्येव मार्गो बोधिपदस्य शब्देनोच्यते “सप्तत्रिंशद्बोधिपदस्य धर्मा ।^४

^१ The *Alphāsāṇa* gives the following details तस्य पठमसमन्ताहारो
पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्य उपचार उपपन्नति ताव पवता ज्ञानभावना पटिपदा ति
बुच्चति । उपचारतो एव पट्टाय याव अप्पना ताव पवता पञ्चा अभिञ्जा नि बुच्चति ।
तस्मा यो आदितो विलेखे विक्खम्भतो बुक्खन सञ्चारेण सप्पयोगेन किलमन्तो विक्खम्भति
तस्म बुक्खा पटिपदा नाम होति । यो एव विक्खम्भितकिण्णो अप्पनापरिवास धमन्तो चिरेण
अण्णानुभाव पाप्पुमाति तस्स दध्माभिञ्जा नाम होति । अपि च तण्हा-अविज्जावसेन
समयविपत्तनाधिकारवसेन वा पि एतास पवदो दट्ठवो । *Dhs A* iii 376-78 Also
see —तथागतस्स हि सारिपुत्तवरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुत्तापटिपदा जिप्पाभिञ्जा
वहेसु । महानोपात्तानवरस्स पठममग्गो सुत्तापटिपदो जिप्पाभिञ्जो उपरि तवो मग्गा
बुक्खापटिपदा जिप्पाभिञ्जा । वस्सा ? निद्दाभिभूतता *Ib d* iii 520

^२ The *Kośakara* has discussed this point earlier while dealing with the
dahkhāṇa of *marga sāya* एव तर्हि नामस्यापि संस्कारबुद्धताप्रसंगं संस्कृतं वा ?
प्रतिकूले हि बुद्धमिति लक्षणं मार्गो दु खम । नहि तस्योपाद आर्याणां प्रतिकूलं संवदु खं
क्षयावाहनम् । *Akh* vi 3 See *Sak* p 517 For an allied controversy see *Kr*
xvii 5—इयं हि अपेक्षा अरियमार्ग[अवसेसा सत्तारा बुक्खा]ति कथा नाम होति । तथ एवमा
अरियमार्गो बुक्खनिरोधमग्गि पटिपदा ति वुत्तो तस्मा अपेक्षा अरियमार्ग अवसेसा सत्तारा
बुक्खा ति यसं लद्धिं सेय्यपा पि हेतुवादान् । ते तथाय पुच्छा सक्वादिस्स । *Ku A*
xvii 5 Also see *Kr* xi 8

^३ V *supra* p 196 n 8

On the extension of *Bodhi pakkeḥ jadhama* as a technical term see Mrs
Rhys Davids Preface to *Vibhanga* pp xiv—xvi

The *Samyutta n kāya* refers to the Five *sūtras* य देवि बोधिपक्खिया धम्मा
पञ्चिन्द्रियं तेममग्गमग्गावति वगमे च बोधिपक्खिया धम्मा ? अदिन्द्रियं बोधि
पक्खियो धम्मो त बोधाय सवत्ति विरिग्गिन्द्रिय सन्निद्रिय समापिन्द्रिय पञ्चिन्द्रिय
त बोधाय सवत्ति । *S* v p 227

The *Agguttara sūtra* refers to Seven —सत्तनं बोधिपक्खियान धम्मान मावव
मवाय *Digha* viii 30

The *Vibhanga* refers to Seven —तत्प वतमे बोधिपक्खिया धम्मा ? सत्त बोद्धया ।
इमे बुक्खन्ति बोधिपक्खिया धम्मा । *Vibhanga* p 249 Buddhaghosa gives the

चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि चत्वारि सम्यक्प्रज्ञाना(ण)नि चत्वारो भ्रष्टिपादा पञ्चेन्द्रियाणि पञ्च बलाणि(नि) सप्तबोध्यहान्यष्टाद्वो मार्ग ” इति ।

का पुनरेव बोधि ?^१

[441] क्षयज्ञानं मता बोधिस्तथाऽनुत्पादधीरपि ।

[VII A, 4 Fol 134 b]

(1) दश चैक्य तत्पत्त्याः सप्तविंशचु नामतः ॥^२

सा पुनरेवा बोधि क्षयानुत्पादज्ञानरूपा सती पुद्गलभेदेन त्रिधा भिद्यते ।

following comment — एसावता सख पि सत्तत्तिं बोधिपक्खियधम्मं समूहती गहेत्वा लोकिया पि भावनाय एकारम्मण एक्को पवत्तनसमस्य बोज्झङ्ग एव दस्सन्तो सप्त बोज्झङ्गा ति आदिमाह । ते लोबियलोत्तरमिस्सका नि वेदिनव्वा । *Vbh A p 347*

The *Sampasādanīya sūtra* refers to Thirty seven but calls them merely *kaṇṣala dhamma* तत्रिमे कुसला धम्मा सेय्ययाद—चत्वारो सतिपट्ठाना चत्वारो सम्मप्य धाना चत्वारो इन्द्रिपादा पञ्चिन्द्रियाणि पञ्च बलानि सप्त बोज्झगा अरियो अट्ठङ्गिको मग्गा एतदनुत्तरिय भन्ते कुसंभु धम्मेषु । *Dgha xxviii 3*

The *Netti* speaks of Forty three — तेचत्तालीस बोधिपक्खिया धम्मा ज्ञाप वजिर मोहजालपदालन । *Netti p 112* — तेचत्तालीस ति अनिचयसङ्का दुक्ख अनस पहान विराम निरोधसङ्गा चत्वारो सतिपट्ठाना प मग्गो । *Netti A p 237*

Also see *Ang I pp 38—43 iv p 125 Vm xxii 33 Mīḍa p 23 A Saṅgaho vii 25—35 Aam (bodhipakṣh ka n rdeka) pp 113—17 Aam pp 71—74 and S Pimārika p 293* For details and other references see *LVP Ak vi p 281 n 1 The Bodhisattva Doctrine chapter iv (pp 80—164) PTSD and BHSD p 402*

^१ V *supra* p 125, n 3 See *Aas p 431*

^२ Cf अनुत्पादक्षयज्ञाने बोधिस्तदनुलोभ्यत ।

सप्तविंशतु तत्पत्त्या नामतो द्रव्यतो दग ॥ *Ak vi 67*

^३ क्षयज्ञानं क्तमत ? दुख मे परिणाममिति जानति । समुदय प्रज्ञाणो निरोध साक्षात्तो मार्गो भावित इति जानति । तदुपादाय यत् ज्ञाप दान विद्या वृद्धि र्धोमि प्रजा आशोकोऽभिमतस्य द्रव्यमुच्यते क्षयज्ञानम् ।

अनुत्पादज्ञानं क्तमत ? दुख मे परिणामं न पुन परिणयमिति जानति यावत् मार्गो भावितो न पुनर्भावयितव्य इति । तदुपादाय ति वित्तरेषोक्तं गारव । *Ak vii 7*

Cf तस्य य च क्षयज्ञानं य च अनुत्पादेज्ञानं द्वयानि ॥ ज्ञाणानि एका पञ्जा । अपि च आरम्भणसमेतेष्व द्व नामानि लभन्ति लोणा मे जातं” ति पञ्चानन्तस्स क्षयज्ञानं ति नाम लभति “नापर इत्युत्ताया” ति पञ्चानन्तस्स अनुत्पादे ज्ञानं ति नाम लभति । *Netti p 15 V sūtra Ad karika 479*

तिष्ठो बोधयः ।^१ बुद्धप्रत्येकबुद्धश्रावकबोधयः । उत्तमनिर्वाणाङ्गभूता तदि-
तिसृणामपि बोधीनां पुरुषकारफल तत्प्राधान्यत्वात् । मृदुमध्याधिमात्रा-
सप्तनिशुद्धबोधिपक्ष्या धर्माः मृदुमध्याधि^(२)मात्रमेदमिच्छा महायाण^(३)म् ।^१
मृदुमध्याधिमात्रमेदमिच्छं बुद्धप्रत्येकबुद्धश्रावक्याण^(४)मित्युच्यते ।

तस्याः पुनस्त्रिप्रकाराया बोधेरनुकूलधर्माः स्मृत्युपस्थानादयः 'सत-
त्रिंशद्भामनः' । इत्यतस्त्वैकादश ।^१ अद्वादीनि पञ्च वस्तानि प्रीतिप्रसङ्गमु-
पेक्षासम्यक्संस्कल्पपाककर्मान्ताच्च पठिति । अत इदमुच्यते—

[442] सोपेक्षाप्री^१तिसंक्षन्पं अद्वादीन्द्रियपञ्चकम् ।

सप्रसङ्गिदिरूपीत्यं नाममेदस्त्वपेक्षया ॥

[443] वस्तान्येन्द्रियाण्येव प्रज्ञैव स्मृत्युपस्थितिः ।

वीर्यं सम्यक्प्रधानात्पुं रि(च्छ)द्धिपादा मनस्स्थितिः ॥^२

कथं पुनरेक वीर्यं चतुर्धा निर्दिश्यते ? तदपदिश्ये—

[444] दोषहाणमनुत्पादं शुखोत्पादं निवर्धनम् ।

सहृत्करोति यच्चद्धि स प्रहाणचतुष्टयम् ॥^३

(४)उत्पन्नानां राजादीनां खलु दोषाणां प्रहाणायानुत्पन्नानां चानुत्पादाय
यद्दीर्यम्, गुणानां च स्मृत्युपस्थानधिपादादीनामनुत्पन्नानामनुत्पादाय, उत्पन्नानां
च स्थितये यद्दीर्यं, तत्प्रयोजननिष्पत्तिमेदाद्यत्वारि सम्यक्प्रहाणानि भवन्ति ॥

१ V sūpta, pp 204 ff See V m iii 128

२-३ These two terms are not mentioned in Akb

४ Cf एवमेत बोधिपक्ष्या वद इत्यादि भवन्ति । वैश्रायणिकानामेवमदश । काय-
भावकमशोरमनिप्रत्यान् सीगवानि इ इत्ये इति । Akb vz 69 ab — 'इतद्व्याप्ति' इति
वेयान्चिन्मनन । Saka p 600

५ Cf अद्वा वीर्यं स्मृति प्रज्ञा समाधि प्रीत्युपेक्षणैः ।

प्रथमिन्द्रोक्तमन्त्र्या प्रज्ञा हि स्मृत्युपस्थितिः ॥

वीर्यं सम्यक्प्रधानादर्थं ऋद्धिपादा समापद्य ।

प्रधानघट्टणं सर्वे गुणा प्रायोगिकान्ते ते ॥ Ak vz 68-69

See Aka p 116 and A Sangaha, vii 33

६ यत्ततो सम्मप्यमाना-इष चित्तु अनूपप्रज्ञा पापजनं अकुसलं धम्मार्थं अनूपादाय
छन्दं जननि वापमनि विरिषं आरमनि चित्त पापज्ज्ञानि पदहनि, उपप्रज्ञान पापजनं अकुसलं
धम्मार्थं पदानाय , अनूपप्रज्ञान कुसलं त्रिनिपा उपप्रज्ञान कुसलं पारिपूरिया' धम्मार्थ
पदहनि । Vbh p 209

[445] छन्दव्यायाममीमांसा चित्ताकृष्टाः समाधयः ।

रि(श्च)द्विपादास्तु चत्वारो गुणसम्पत्तिर्योण(न)यः ॥^१

छन्दमधिपतिं कृत्वा यो णि(नि)ष्पद्यते समाधिः स छन्दसमाधिः । कुशलमूलच्छन्दमूलकत्वात् समाध्यादिगुणनिष्पत्तेः, तस्मादसौ छन्दसमाधिरित्युच्यते । तत्प्रमयाः सर्वा गुणधयः । एवं वीर्यं चित्तं मीमांसाप्रधिपतिं कृत्वा निष्पन्नः समाधिः स एव छन्दवीर्यचित्तमीमांसासमाधिश्चतुर्विधः^२ । (६)प्रहाणसंस्कारैः छन्दवीर्यस्मृतियुद्धिग्रहाप्रक्षयिचेतनोपेक्षाभिः प्रत्येकं समन्वागतः सर्वगुणसमृद्धिनिष्पादको भवति छन्दवीर्यचित्तमीमांसापरिग्रहः सामर्थ्यात् । कुशलधर्मच्छन्दे हासति कुलस्तत् प्राप्त्यारम्भः ? आरभ्येपि च वीर्यं यदि न तत्प्रगुणमेव चित्तं भवति न कार्याभिनिष्पत्तिर्भवति । यथाऽरणीमभिनिर्मथ्याप्यन्तरायव्युपरमो भवति पुनः शैत्यमापद्यते तद्वदिति । वीर्यानुवृत्तये चित्तमधिपतिमिष्यते । तत्प्रवणेपि चित्ते यदि सूक्ष्मान् समाध्युपक्लेशाभौपलक्ष्य परिषर्जयति यदि समाध्यनुगुणान्, गुणास्तु सामान्यलक्षणशक्तिक्रियानुत्तमार्थाङ्गमृतानुपलक्ष्य, प्रज्ञया (७)नोपचिनोति तस्यान्यापारब्धवीर्यं धयमप्येतन्न प्रयोजननिष्पत्तये भवति । एवं छन्दवीर्यभ्रडास्मृतियुद्धिप्रक्षयिचेतनोपेक्षाख्यानामष्टाणां प्रहाणसंस्काराणां समाधिपरिग्रहसामर्थ्यं यथायोगमवगन्तव्यम् ॥

[446] श्रोतं योधिप्रयेसित्वाच्छ्रद्धादीन्द्रियपञ्चकम् ।

कथितं बलशब्देन तदेवानभिभूतितः ॥

भ्रद्धावीर्यस्मृतित्तमाधिप्रज्ञारूपाणि खलु पञ्चेन्द्रियाणि^३ योधिपक्षेपु व्यपस्याप्यन्ते । योधिप्रयाधिगमे भ्रद्धादीनां पञ्चानामैश्वर्याधिक्यात्, सर्वभूमीपूपलभ्येश्च । एतेषां चाधिमात्रमध्यमदुतरतमविशेषाद्दृष्टमभूतीनां व्यपस्यानं भवति । ताम्येव योधिपक्षेप्यिन्द्रियाण्यु(VII. B, 5. Fol. 135 a.)^(४)क्तानि, चतुरादीन्याशातयतेन्द्रियपर्यवसानानि । एषामेवै[श्वर्यं]दिलिङ्गत्वात् ।^५ इहेन्द्राः द्विविधाः । चित्तेभ्यराश्च धनेभ्यराश्चेत्यतः इन्द्रलिङ्गमिन्द्रियम(मि)-

^१ चत्वारो इद्विपादा—इव त्रिकुल छन्द-समाधिपदानसंस्कारमश्रायतं इद्विपाद भावेति, विरिप, चित्, वीमंसा—इद्विपाद भावेति । *Ibid.* p. 216.

^२ The *Kośakāra* initiates a controversy : ये इवाहुः “समाधिरेवादिः पावाश्च छन्दाय.” इति । तेषां द्वयनस्वषोडश योधिपक्ष्या प्राप्नुवन्ति । चउन्दचित्तयोराधिक्यात् सूत्रं च विदध्याने । ... *Akh.* vi. 69 ed. See *Sukr.* p. 602. V. infra, *Adv. kārikā* 524.

^३ V. *supra*, p. 54, notes.

^४ V. *supra*, p. 45, a. 1.

लिङ्गत्वेन्द्रियाणि । यथा पृथिवीश्वराणां पट्टादीनि लिङ्गानि भवन्ति यैः पृथिवी
श्वरोयमिति प्रज्ञायते । यथा च पृथिवीश्वराः विभूषणोपभोगैः प^(२)रिज्ञायन्ते
तथा चित्तेश्वराणामार्यधनसमृद्धानां च श्रद्धादीनि विष्कम्भितप्रहीणविपक्षाणि
निर्मलानि लिङ्गानि भवन्ति ।

तत्र तावच्छ्रद्धायाः स्वलक्षणं^१ बुद्धधर्मसङ्गान् सम्भावयतश्चित्तं प्रसाद-
मुपयाति सद्भूतशुश्रूषायोगादपेतदोषत्वाच्च, तद्धर्मेषु च प्रसादात्मकमेवार्थित्व-
मुपपद्यते । प्रतीत्यसमुत्पा^(३)दादीनां वा यथाभूतप्रत्यवेक्षणात् कर्मफलादिषु
तत्र संभावना भवति । तथा च संभावयतो यश्चेतसः प्रसादः सा श्रद्धा नाम
धर्मश्चित्तेन सप्रयुक्तः ।^२ यदा (पा ५५) दशादौ धर्मसमूहे धर्मान्तत्मादयं
प्रसादादयं, एवमरूपिणि चित्तादिधर्मसमुद्भवा धर्मान्तरं श्रद्धादयः, चित्तस्या-
श्रयभावात् प्राधान्यात् स^(४)न्तानानुबुत्तश्च चित्तव्यपदेशः ।

धीर्यं शा(ना)म चेतसोऽनु(भ्यु)त्साहसक्षणं प्रयोजन(मे) वार्धिशक्यतां
संभाव्य विधिधर्मीर्यत इति धीर्यम् ।^३

स्मृतीन्द्रियं नाम कायादिषु प्रत्ययोलक्षितेषु या खल्वविपरीताभि-
लपना प्रत्यभिज्ञानम्, येनावधारिते विषयसंश्लेषेतसि न भवति स खल्व-
संश्लेषः स्मृतीन्द्रियम् ।^४

(५)चेतस एकाग्रलक्षणं समाधीन्द्रियम् ।^५ विषयग्राहिविपक्षिणो धर्मास्त
देकालमन्य चित्तमेकाग्रमित्युच्यते । विचित्रविषयप्रपुते ह्यनवस्थिते चेतसि
तत्त्वावधारणं न भवति । यथा खलु विद्रुतज्वनाभ्यारूढः पुरुषः प्रतिमुल-
मागच्छता हृष्टपूर्णाक्षामपि मनुष्यादीनां न शक्नोति स्यक्ति^(६)मुपलक्षयितुमेव-
मनेकविषयप्रपुते लघुपरिचरिणि चित्ते न कायादिविषयतरोपलक्षणा भवति ।
यदा तु सुसाराधिनेष समाधिनेकस्मिन् विषये चिरं चित्तमाधार्यते तदा
धर्मान्तरमुपलक्षयति । तस्मान् कुञ्च इव रङ्गस्थ श्लेषः समाधिरालम्बने
चित्तस्याधारः ।

प्रज्ञेन्द्रियं^६ यत् स्वसा^(७)माम्यलक्षकमुपलक्षयति । यच्च कायदीनां तत्त्व
मभिमुपयदवस्थितं प्राप्तमिव निष्ठमिव पृष्ठे(ष्ठ इ)व च लक्षयति सोपलक्षणात्

^१ The Kosakāra does not give the definitions in detail

^२ V supra p 71 n 4

^३ V supra p 73 n 3

^४ V supra, p 69, n 4

^५ V supra p 70

^६ V supra, p 70, n. 3

प्रहेन्द्रियम् । यद्यपि सर्वचित्तेषु यथाविषये प्रत्युपलक्षणा विद्यते न तु सा यथार्थप्रवृत्तेति न सेन्द्रियम् ।^१

एतान्येवेन्द्रियाणि श्रद्धादीनि यस्माद्योगिणः(नः) क्लेश^(२)संग्रामावतीर्णाः क्लेशानीकविजये प्रधानाद्भूतानि रात्र इव हस्त्यादयस्तस्माद्बलानीत्युच्यन्ते ।^३

[447] बोधनार्थेन निर्दिष्टं शास्त्रा बोध्यज्ञसप्तकम् ।

प्रतीत्यादि(-स्या) परमार्थेण(न) प्रज्ञेत्यन्तमनुग्रहात् ॥^४

समागेषि बोधिपाक्षिकत्वे विशेषेणैते सप्तधर्मा बोध्यद्धानि भवन्ति । भावनामार्गे खल्वे^(५)तेषां प्राधान्यं दृष्टसत्यस्या[न]त एव । धर्मोपलक्षणोपलक्षितस्वरूपादिषु गुणबोधेषु स्मृतिप्रमोपक्षोपापनयनार्थमादौ स्मृतिसबोध्यज्ञमुक्तम् ।

ह्लाद प्रकाशः^६ । रागजादिपरिदाहप्रतप्तचित्तशरीरस्थ प्रीप्मार्क-प्रतप्तस्यैव शीतोदकहृदाद्यगाहनादनामयज्ञानसंमुखीभावा[VII A, 5 Fol 135 b]^(७)द्यत् कायचित्तप्रह्लादः स धर्मः प्रकाशः ।

उपेक्षा^८ नाम रागद्वेषपक्षपातविपक्षेण यथाभूतज्ञेयमवेक्षमानस्य यच्चित्त-समतान्यतरपक्षामिर्लसकारविपक्षो निर्बाणशया सोपेक्षा बोध्यज्ञमित्युच्यते ।

अत्र पुनः प्रीत्यादीनि व्रीत्यपि कृता[वशे]वाणि चत्वारि पूर्वमेष व्याख्यातानि । तेषां पुनः सप्तानां बुद्धि^(९)धर्मप्रविचयलक्षणा बोधिश्च बोध्यज्ञश्च ।^{१०} ज्ञानं हि बोधिः ज्ञानं च प्रज्ञा शेषाण्यज्ञान्येव ॥

तेषामपि च

[448] प्रीतिप्रसन्नभ्युपेक्षाणामुक्तादेतोस्तदङ्गता ।

निरामिप्रीतिप्रसन्नभ्युपेक्षाभिः प्रीणितेन्द्रियग्रामः सुखमनुद्दिशो बोधिम-

^१ For the difference between *prejā* and *prejā indriya*, see *Rv A* xix 8 V supra, p 54, n 4

^२ परित्यागि भयतीन्द्रियाणि ग्रहन्ति भवन्ति बलानि । *Aas* p 115

^३ सप्त बोध्यज्ञा—सति धम्मविचय विरिय-नीति एत्सद्धि समाधि-उपेक्षासम्बोध्यज्ञो । *Vbh* p 227

^४ V supra, p 72, n, 1

^५ V supra, p 72, n 2

^६ Cf तत्र धर्मप्रविचयसबोध्यज्ञ बोधि, बोध्यज्ञ च, सम्वादृष्टिर्मागं मार्गोद्भवेति वैभाषिका । *Akk* vi 70

धिगच्छति । याणि(नि) वैषां लक्षणनिर्देशकारणान्युक्तानि ततश्च बोध्यं-
त्यमिति ।

(३) संकल्पादेशतुष्कस्य पथो ज्ञेयानुहृत्यतः ॥

अत्र तेति चर्तते । सम्यक्संकल्पसम्यग्वाक्कर्मान्ताजीवानां सत्यगृहि-
सम्यग्व्यायामसम्यक्स्मृतिसम्यक्समाधीनामिव मार्गानुकूल्यादङ्गत्यम् ॥

अयं पुनरार्यमार्गसत्तत्त्वपरिद्वार्यः—

[449] विद्याप्रमः सृजणविकल्पभूमिः शीलानुयायः स्मृतिवीर्यमित्रः ।
समाधिसर्वा^(४)धिमुत्तोपभोगो मार्गो विमुक्तिद्वयधिष्यगोज्यम् ॥

[450] प्राधान्यं सप्तवर्गस्य प्राग(र)म्भोष्मतादिषु ।

अत्र पुनः

यथाक्रमं विबोद्धव्यं भागनाट्टिमार्गयोः ॥^५

तत्र स्मृत्युपस्थानान्यादिकर्मिकायस्याप्रमादितानि कायाविस्वभावो
पक्षणात् । सम्यक्प्रहाणान्युपगतेषु । तत्र संसारणि(नि)र्वाणयोरावी-
मथानुशंसवर्श^(६)ने वल्लवदीर्घाश्रयणात् संसारपातमुत्तरति । मूर्धावस्थाया-
मृद्धिपादाः प्रमाप्यन्ते तेषु समाधिवल्लतामाधित्तनिग्रहे सति परिहाण्या-
मायाश्च कदाचिद् शुण्धनदरिद्रो भवति । इन्द्रियाणि कृपा(क्षा)न्तिष्यपा-
त्यन्तनिवृत्तौ तदाधिपत्यात् । यलान्यत्र(अ)धर्मेषु ज्ञेयानवमर्दनीयस्यात् ।
बोध्यज्ञाना माधनामार्गे प्रा^(७)धान्यं यासीदण्डोपमया मार्गमापण(न)या निरव-
शेषज्ञेयप्रहाणात् । नवप्रकारतया धा मलप्रहाणे सति बोधेरासमीमाधात् ।
वर्शण(न)मार्गे मार्गाज्ञानि^८ वर्शनहेयज्ञेयप्रहाणार्थमाशु प्रैधातुकातिक्रमनो
(णो)त्पादात् । आ^(९)नुपूर्णाव्यतिक्रमस्तु^{१०} देशानुहृत्यात् ॥

अथ कस्माद्यैतसिकधर्मधर्मभूतं चित्तं (७)बोधिपक्षेपु ॥ (न) ध्ययस्या-

^१ Cf. आदिब्रह्मविशेषभाषीयेषु प्रमादितानि ।

भावने दशने सर्व सप्त वर्गा यथाक्रमम् ॥ Akk vi 70

^२ Cf. बान्नामप्रचान् भावनामार्गे बोध्यमानि । गमनप्रभाविनत्वाद्दर्शनमार्गे मार्गा-
नानि । "तत्र धमप्रविचयमवाध्यम बाधिविषयम च सम्पादृष्टिर्मायो मार्गं जति वैभाविता ।
Akk vi. 70

^३ the Kosakāra deals with this point in detail अथरे पुनरभित्वेव इव
बोधिपक्षपाणानुपूर्वी वक्ष्यन्ति Akk vi. 70—अथरे पुनरपहृ^४ इत्याचार्यः १—यथा
वैभाविर्निग्र प्रम, तथा तममिस्व बाधिविषयमवाध्यमनुपूर्वी वक्ष्यन्ति । "Saks p 603

पितम् ? संज्ञाचेतनामनस्कारच्छन्दाधिमोक्षादयश्च घर्मा बोधिपक्षेषु ए(न)
व्यवस्थाप्यन्ते ?^१ तदिदमनुवर्त्यते—

[451] न चित्तं राजकल्पत्वाद् गुणदोषानुवर्तनात् ।

राजस्थानीयं यत्तु चित्तं तन्दोधिपक्षैर्धर्मैर्विशोध्य मोक्षसुखमुपलभ्यते ।
यद्येव च गुणानुवर्ति चित्तं तथैव दोषा^(६)नुवर्ति । यथोक्तम्—“चित्तसंज्ञे-
शास्तत्त्वा संक्षिप्यन्ते । चित्तव्यवदानहेतोश्च विशुद्ध्यन्ते ।”^२ तस्य रागादयः
संक्षेपकराः, अज्ञादयो व्यवदानाधायिनस्तस्माच्चित्तं न व्यवस्थापितम् ।

व्यवहारानुकूलत्वात् संज्ञा द्वयेषु नेप्यते ॥

प्रापो हि व्यवहारानुपतिता संज्ञा बोधिपक्ष्यास्त्वेकान्तेन परमार्थपक्ष-
भजमानाः ॥

[452] ^(७)विपाकफलनिम्नत्यान्मार्गोक्तेषु न चेतना ।

चेतना खल्विष्टानिष्टविपाकनिर्वर्तण(न)त्वात् मार्गशब्देनाभिधानाच्च
नोच्यते ।

नाप्राधान्यान्मनस्कारो विद्याऽविद्याप्रवर्तया(ना)त् ॥

मनस्कारोपि सम्यग्दृष्टेरङ्गभूतत्वाद्प्रधानं विद्याऽविद्याप्रवर्तया(ना)च्च ॥

[453] क्रियारम्भप्रधानत्वान(श्च) छन्दो वीर्यवृंहणात् ।

छन्दः [VII. B. 6 Fol. 136 a] ^(१)खलु कर्तृकामतारूपः क्रियारम्भः
प्रमाप्यते । वीर्यं चानुवृंहयति । तद्वीर्यं बोधिप्रतिलम्भकर्तव्यतापरिसमाप्ते-
रुच्यं पावदनुवर्तते ।

नाधिमोक्षः समारोपान्न स्पर्शो दौर्बिमल्यतः ॥

प्रायेण खल्वधिमोक्षोऽधिमुक्तमनस्कारेषु यतंते । स्पर्शोपि त्रिसन्नि-
पातमात्रप्रतिपत्तेर्दुर्वधारवृत्तिः । तस्मात्प्रोक्तः ॥

[454] नार्यवंश^(२)द्वयप्राप्यार्यो(—प्या) [अ]विशारदवृत्तिः ।

^१ This point (*Ad. kārīkās* 451-456) is not discussed in *Akh.*
V. *supra*, p. 50, n. 2.

^२ V. *supra*, p. 46, n. 1.

चत्वारः सत्कार्यवशाः^१ दृश्यपत्राप्ये च । नवप्रयोजितमिदुपद्विशारद
वृत्तित्वाच्च बोधिपक्ष्यात् (क्ष्या) ।

आ(ना)प्रमाद पराङ्मत्त्वानागिर्हि सा विहेठनात् ॥

वीर्यभाण्डागारिक एतज्जप्रमाद । अविहिता च विहेठनामानप्रति
पक्षयाधोक्तः ॥

[455] सत्त्वाधिष्ठानवृत्तित्वाच्च मैत्रीरूपादयः ।^२

(^३धर्माधिष्ठाना जनु बोधिपक्ष्या मैत्र्यादयस्तत्कान्तेन सत्त्वाधिष्ठाना ।

मार्गाङ्गाद्यैरदेशत्वाभाप्यवेत्यप्रसक्तयः ॥

अनेत्यप्रसादा एतु मायाङ्गैरदेशस्थभायत्वादक्षैकदेशरूपत्वाच्च ॥ पुन
बोधिपक्ष्येयुक्ताः ।

[456] नाद्वेप शुभमूलेभ्यः सत्त्वगोचरमागतः ।

सत्त्वाधिष्ठानप्रवृत्ता हि अद्वेपः । तस्माज्ज बोधिपक्ष्यः ।

(^४ग्रौढासीन्यान् निर्माणं दविष्ठधानं परधरिणि ॥

निष्क्रिय एतु निर्माणं क्रियावत्तस्तु बोधिपक्ष्या धर्माः । परतो घोष
एतदपि बाधिपक्ष्याङ्गमाया(धो) बोधैर्वहिरङ्गमायाद्विप्रकृष्यते । तस्मात् सत्त
विशदेव धर्मा बोधिपक्ष्याः ॥

कति पुनर्बोधिपक्ष्या साक्षया कस्यनाश्रया ? तदिदं प्रदर्श्यते—

[457] बोध्यङ्गान्यरजस्ता^५नि बोधि(धे)र्नेदिष्टमागतः ।

तन्वन्यन्यमोघ्यानि समलान्यमलान्यपि ॥^६

बोध्यङ्गानि एतु बोधेरासन्नतमत्यादेकान्तानाश्रयाणि । तदन्ये तु
साक्षयानाश्रया सर्वे हि कुशला धर्मा आर्यमागावाहका निजाना(णा)श्रयाश्च ।
बाधिप्रयसनिवृत्तिप्रवृत्त्याङ्गमाया बाधिपक्ष्या इत्युच्यते । उक्तं हि मगयता—

^१ Cf कनारोम मिश्रवर अरिषवसा अमगता इष मिश्रु सन्तुठो होनि
इतरीनरेन बावरेन निवृत्तान्न सनाशनन । पुन च पर मिश्रवे मिश्रु भावनाराधो
होनि भावनाराध । *Ang ii pp 27 28*

^२ V inf 2 *Abh kārka* 588

^३ Cf अनाश्रवाणि बोध्यङ्गमार्गाङ्गानि द्विधतरे । *At vl 71 ab.*

“अधिगतो (७)मे पौराणो मार्गः”^१ इति वचनात् । शास्त्रे तु बोध्यङ्गोपरि ये पठ्यन्ते सम्यग्दृष्ट्यादयो धर्मास्तेऽनासन्वा इति ॥

कस्यां पुनर्भूमौ कियन्तो बोधिपक्ष्या विद्यन्ते ?^२

[458] आद्ये ध्यानेऽखिला मौलेऽनागम्ये प्रीत्यपाकृताः ।^३
द्वितीयेऽप्यपसंकल्पाद् द्वयोश्चास्मात् दद्याद्वे ॥^४

[459] शीलाङ्गेभ्यश्च ताम्यां च द्रष्टव्या त्रिष्वरूपिषु ।
बोध्यद्गेभ्य^(७)श्च सर्वा(र्वे)भ्यो कामे बोध्यङ्गवर्जिताः ॥^५

तत्र तावन्मौले ध्याने सर्वेऽपि सत्त्व(त्रि)शब्दबोधिपक्ष्या विद्यन्ते । अना-
गम्ये तु प्रीतिवर्जिताः । तत्र प्रीतेरभावात् । शीतरागावीतरागसाधारणैषा
भूमिरिति नास्ति प्रीतिः । द्वितीयं तु ध्याने संकल्पवर्जिताः सर्वे विद्यन्ते ।
तृतीयचतुर्थयोस्तु ध्यानयोः संकल्पप्रीतिवर्ज्याः (७) पञ्चविंशत् । ‘च’शब्दाद्
ध्यानान्तरेऽपि पञ्चविंशत् संकल्पप्रीतिवर्जिताः । त्रिष्वारूपेषु सम्यग्धाकर्म-
न्ताजीवैस्त्रिभिः प्रीतिसंकल्पाभ्यां च । भयामेऽपि शीलाङ्गभयप्रीतिसंकल्प-
बोध्यङ्गवर्जिताः पञ्चविंशतिः । कामघातावपि बोध्यङ्गवर्जितास्त्रिंशद्विधस्त
इति । ये पुनरणा(ना)ल्लघातयेय मार्गाङ्गानोच्छ्र^(७)न्ति^५ तेषां सैवपि वर्जिताः
शेषा बोधिपक्ष्या विद्यन्त इति । यतमेतत् ॥

इदं तु यत्कथ्यम् । बोधिप(पा)क्षिकाधिकारे—

[460] यास्तत्प्रथमताः प्रोक्ताश्चतस्रस्तत्र कोविदैः ।
न्यामानक्रान्तिवैराग्यफलाप्यवविशृद्दिषु ॥^६

^१ Cf अधिगती सो व्याय धम्मो गम्भीरो... *Vmaja*, I p 3

^२ See *Aam* ॥ 117

^३ Cf सबला प्रथमे ध्यानेऽनागम्ये प्रीतिवर्जिता । *Alk*. vi 71 cd

^{४-५} Cf द्वितीयेऽप्यत्र सकल्पाद् द्वयोस्तद् द्वयवर्जिता ।

ध्यानान्तरेऽपि शीलांगस्ताभ्या च त्रिष्वरूपिषु ॥ *Alk* vi 72

^५ Cf लोचिका अणि हि सम्यग्दृष्टपादय सन्ति । ते तु नार्यमावशंसद एभन्ते ।
Alk vi 71 ab *Alc* Cf तत्र गत्त बोध्यगान्यनासन्वाणि । पद् विभज्या । ते सासवा
वा अनासवा वा । अपर माह । सत्त बोध्यगानि आर्यमार्गश्चेति सावत्येन अवाप्यवाणि ।
अन्ते शिष्टा द्विषा विभज्या । *Aam* ॥ 113

^६ This topic is not discussed in *Alk*

न्यामावप्रान्तितत्प्रथमता वैराग्यतत्प्रथमता, फलप्राप्तितत्प्रथमता
इन्द्रियान्तरविबुद्धितत्प्रथमता [VII A 6 Fol 136 b] ⁽¹⁾मता तासु सत्येतासु
चतसृषु तत्प्र[थ]मतासु—

[461] अष्टाना नीरजस्काना मार्गाङ्गाणां(ना) यथायथम् ।
तास्वेकस्याप्यसु ज्ञेयौ लाभालाभौ नवाश्रयौ ॥

योधिपक्ष्यभावनाप्रयुक्तस्यापेत्यप्रसादप्रतिज्ञामोऽवश्यम्भासीत्यतो एक
एव कस्मिन् सत्ये दृश्यमाने कस्यापेत्यप्रसादस्य लाभ १ तदिदं ⁽²⁾ निर्दिश्यते—

[462] त्रिसत्याधिगमे लाभ शीलधर्मप्रसादयो ।
मार्गसत्येच्छणे बुद्धसङ्गोचरयोरपि ॥^३

तु सत्यमभिसमागच्छन्नार्यकान्तानि च शास्त्रानि प्रतिलभते धर्मे
चापेत्यप्रसाद । कतरस्मिन् धर्मे ? तस्मिन्नेव तु सत्ये । धर्ममात्रमिदं
सर्वं द्वादशायत्तमात्रमित्यर्थः । नाथ ⁽⁴⁾ कश्चिदेक सर्वमेदान्ययी जातिद्र
व्यारयो धर्मो विद्यते । न चात्र सन्ति पुरुषजीवपुद्गला भूतकोटय शशधिपाण
करपा निरात्मान इति । एष समुदयमभिसमागच्छता द्वयोरेव लाभ ।
तद्विभिरोध समावच्छतो द्रष्टव्यम् । मार्गसत्येच्छणे तु बुद्धे भगवति प्रसादो
लभ्यत तत्सङ्गे च । सद्भूतमा 'गांय्यायी भगवान्मार्गघो मार्गदायक[] ।
येपि च तं मार्गं प्रतिपन्ना ध्यायका शैक्षाशैक्षा पुरुषवृषभा ये च सप्तसङ्गमा
दि'प्रदीपप्रकाशितबुद्ध्याशयसा⁽⁵⁾ च योधिसत्त्वसिद्धा दर्शनमार्गगुहा
ध्यासिन तेषु च प्रसादो भवति द्वधाकारध्वास्वरूप । सोऽयं विस्तरेणोच्यते ॥

[463] बौद्धात्सद्भावे मा⁽⁶⁾र्गाद्या श्रद्धा सत्यगोचरा ।
धर्मवैत्यप्रसादोसौ सप्रतीत्यप्रमानतः ॥

स पुनर्धर्मो निवाण^७ योधिसत्त्वसम्तानिकश्च मार्गः ॥

क पुनरेष बुद्ध को वा तत्प्रसाद इत्यपदिश्यते—

^१ Cf बद्ध धर्म सङ्ग द्ये चण्णसायेन समन्तागतो होवि । S u p 69
See Ang II p 57

^२ Cf जिगयस्मान् शीलधर्मवियप्रसादयो ।
लाभो मार्गाभिसवय बुद्ध तत्सङ्गयोरपि ॥ Ak vi 73 cd 74 ab

^३ V supra p 196 n. 3

^४ Cf धर्म सत्यार्थं योधिसत्त्वप्रत्यक्षबद्धयो । Ak 74 cd
V supra p 126 n. 1

[464] मोहनिद्रातपोनाशादीनेत्रोन्मीलना[त्] स्वयम् ।

बुद्धो यस्तद्गुणे अद्वा प्रसादः स जिने मतः ॥

द्विप्रकारो हि बुद्धशब्दस्यार्थो मु⁽⁶⁾ख्यो गौन(ण)श्च । तत्राद्यो बुद्धक-
(का)रका बुद्धस्याशैक्षा धर्माः । गौन(ण)स्तु तदाधारेण शरीरे तत्फलभूतेषु
चाष्टादशस्यावेष्टिकेषु बुद्धगुणेषु बुद्धशब्दसाधुत्वं पूर्वमेव प्रदर्शितम् ॥^६

[465] शैक्षशैक्षगुणाद्वानां पुद्गलानां य आकतः ।

तद्गुणालम्बना अद्वा प्रसादः सङ्गोचरः ॥^७

उक्तं हि सुखे—“कति भदन्त लोके ⁽⁷⁾दक्षिणीयाः ? द्वौ गृहपते शैक्षा
अशैक्षाश्च ।^८ तत्राप्यादश शैक्षाः नव शैक्षाः ।”^९ इति विस्तरः ॥

[466] शीलानां यत्तु वैमन्यं तत्प्रसादस्तथैव तु ।

कति पुनरेषां द्रव्यतः कति नामतः ?

द्रव्यतो द्वयमेवैतन्नामतस्तु चतुष्टयम् ॥^१

अद्वा रत्नन्यालम्बनमेवेन त्रिधा मित्यार्यकान्तानि च शीलान्येकधा
कृत्वा त⁽⁸⁾त्रापि वैमल्यप्रसादोक्तिः । यदि निर्मलं तत् प्रसङ्गमित्युच्यते ॥

इदमिदानीं वाच्यम् । ^२अथ कस्मात्समन्वागतोपि शैक्षः सम्यग्ज्ञानेन
सम्यग्विमुक्त्या चाष्टाभिरङ्गैः समन्वागतः शैक्षः प्रातिपद इत्युक्तं दशभिरङ्गैः
क्षीणाक्षय इति ?^३ तदुच्यते—

[467] शैक्षस्य पन्थरोपत्वाद्भिमुक्तिर्णा(र्ना)ङ्गमित्यते ।^४

^१ V supra, p 125, notes

^२ V. supra, p 126

^३ Cf कति नु लो भन्त लोके दक्षिणेभ्यो नृत्य च दान दातव्य ति ? द्वे लो
गृहपति लोके दक्षिणेभ्यो सैलौ च असेलौ च । *Ang* I p 63.

^४ V supra, p 126, n 2.

^५ Cf. भार्गवच द्रव्यतस्तु द्वे अद्वासील च निर्मला । *Ab* vi 75 ab

^{६-७} Cf गूत्र उक्तम्—“अष्टाभिरङ्गैः समन्वागत शैक्षो दशभिरङ्गैः समन्वागतो-
द्योय ” इति । कस्माच्छैक्षस्य सम्यक् विमुक्तिः सम्यग्ज्ञान च नोक्तम् ? *Ab* vi 75 cd

अष्टाभिरिति । “नतर्भरष्टाभि ? संदया सम्यग्दृष्ट्या यावच्छैक्षेण सम्यक्समा-
धिनिति । दशभिरङ्गैः “नतर्भरदशभि ? अवेष्टया सम्यग्दृष्ट्या यावदज्ञेक्षेण सम्यक्समा-
धिना अवेष्टया सम्यक् विमुक्त्या अवेष्टेण च सम्यग् ज्ञाननेति । *Saka* p 606.

^८ Cf नोक्ता विमुक्ति शैक्षाङ्ग बद्धत्वात् सा पुनर्दिष्टा । *Ab* vi 75 cd

शै^(१)क्षस्य विद्यमानापि अनाकारित्याद्याहमुच्यते । सत्यामपि हि तस्या क्लेशचन्धनवद्ध शैक्षो ण(न) च धिमोक्षो युज्यते ।

का पुनरिय विमुक्ति कतिधा च ? तदपदिश्यते—

भोक्ताधिमोक्षरूपत्वानित्यानित्यत्पत्तो द्विधा ॥^१

स्वरूपभेदादपि द्विधा प्रकारभेदादपीति । स्वभावभेदात् भोक्षाधि मोक्षस्थभाया ।^२ [Fol VII B 7 137 a]^(१) प्रकारभेदोपि सारासरभेदात्,^३ सामयिकी कागताऽकोप्यभेदाद्वा^४ रा[ग]विरागादिधाविरागभेदाच्च ॥

^१ Cf सा पुनद्विधा ।

असंस्कृता क्लेशहानिरधिमुक्तिस्तु संस्कृता ।

साङ्गं तत्र विमुक्ति इ

Ak vi 75 d 76 abc.

क्लेशप्रहाणमसंस्कृता विमुक्ति । अगताधिमोक्ष संस्कृता विमुक्ति । Akb vi 76 ab The Kosalakara here introduces a controversy —

तत्र विमुक्ती इ

तत्र संस्कृता विमुक्ति । इ विमक्ती सूत्र उच्यते । चेतो विमुक्ति प्रज्ञाविमक्तिश्च । विमुक्तिस्त्व-धोऽपि स एव द्रष्टव्य । यत्तहि सूत्र उक्तम्— कृतमञ्च व्याघ्रबोधायना विमुक्तिपरिणुद्धिप्रधानम् ? इह भिक्षवा रागाच्चित्त विरक्त भवति विमक्ता इषामोहाच्चित्त विरक्त भवति विमुक्तम् इयपरिपूणस्य वा विमक्तिस्त्व-स्य परिपूणस्य परिपूणस्य वानुब्रह्म पच्छदा धीयम्(Cf Ang 11 p 194) इति विस्तर तस्माद्भाविबोध एव विमुक्ति^१ । किं तर्हि ? तत्त्वज्ञानावनीतेषु रागाग्नि चेतसो भ्रमस्य विमुक्तिरिच्छपरे । Akb vi 76 c

— यत एव रागादिभ्यो विमुक्ति प्रहाणमियव स्वस्था विमुक्तिरुक्ता सूत्र नाधिमुक्ति । तस्यानाधिभोग एव विमुक्ति । वमस्य अनाभवव अन्तरातिरभूत घतमङ्ग स्वच्छतावत् इयपर इषावाय । Saks p 607 See LVPAk. vi pp 296-8

^२ संस्कृतमसंस्कृतभेदात् ।

^३ Cf विमुक्ति सामयिकयथासक्योप्याकीप्यधनञ्च H Ak vi 56 cd

एषा च पञ्चाना[अर्था] सामयिकी का ताचेतोविमुक्तिवदितव्या । नियनुरक्षत्वाद् अत एवेतं समयविमुक्ता उच्यते । समयापेक्षासत्वेतदधिमुक्तासत्वेति । Akb vi 56 ॥

—सामयिकी इति । समये उपकरणारोप्यविद्ययादिलक्षण अवा सामयिकी ।

कान्ता य । वाता चेतोविमक्ति । वरमात कान्तेति ? निश्यानुरस्यवात । कान्द हि निय अनुरस्यमिति शब्दे दृश्यते । सूत्रप्युक्तम्— तत्रया नाम्नादास्य पुरुषस्य ज्ञातय एकमसि दाम् च सुष्ठ वानुरक्षितव्य मन्वरन् एवमव समयविमुक्ततस्माद्वानुरस्य एष यमोन्मूकभ्योऽनुयास Saks p 583

Cf अष्टान तं सम्यक्कारितस्य य फस्य सामयिकं विमुक्ति । Suttan pals 54

—सामयिक विमुक्ति ति कोनियसमापत्तिय सा हि अष्णिगितसमय एव पञ्चवीके

अथ सम्यग्ज्ञानं कतमत्तदुच्यते—

[468] पूर्वोक्तैव हि या बोधिः सा सम्यग्ज्ञानमुच्यते ।^१

इत्यानुत्पादज्ञाने योर्धरित्युक्तम् ।^२ ते एव सम्यग्ज्ञानं चेदित्यम् ।

फतरत् पुन[श्चित्तं] विमुच्यते ? किं जातनिरुद्धमप्याजातनिरुद्धमथ जातमेव ?

②मुच्यते(ऽ)नागतं चित्तमशौचं क्लेशरीधतः ॥^३

कश्चित् खल्याह—^४अनागतं खलु चित्तमुत्पद्यमानं विमुच्यतेऽद्यपि-
मुफ्त्या सर्वमेव त्यागागतं विमुच्यते । क्लेशावरणात् सन्तानविमुफ्त्याः(कथा) ।
तत्पुनरशौक्षमेव क्लेशोपफ्लेशप्राप्तिविषयत्वाद्वा(ए)गमा[त्]५ । यद्यपि तद्रूपारूप्य-
प्रतिसंयुक्तं कर्मोपपत्तिफलं तदप्यर्हस्यप्राप्तिविषयकं^(६) तद्य सर्वं पञ्चोपमेन
ग्रहीयत इत्यावरणविगमात् सर्वमेवानागतमशौचं चित्तं विमुच्यते ॥^७

धर्मा एव तु परमार्थतः शिक्षन्ते । यस्मात्—

हि विमुच्यन्तो मामविना विमुक्तीति बुञ्चन्ति । *Sattasūpāḍa A 54* समपविमुक्तीति एन
तिण्ण मोतापन्न-सवदागमि-अनागामीन मेवेत नाम नि वेवित्थव । *P parāḍa A p 22*
See Ang 14 p 349 V supra, p 296 a 2

अनुपपद्यन्ते नि इद एन अट्टमभाषित्तिगमिणो अनागामिस्स वेव बोधासवसा पाणि
विन्न पुमल्लान नाम । *P Parāḍa A p 24*

^१ Cf ज्ञान बोधिर्यपोदिता । *Ab. vi 76 d*

^२ V supra, p 357, n 3

^३ Cf विमुच्यते जायमानमशौचं चित्तमायते । *Ab. vi 77 ab*

^४ Cf अनागतं चित्तमुत्पद्यमानं विमुच्यते । “अशौचमावरणेभ्य” इति सूत्र-
पाठ । किं पुनस्तस्यावरणम् ? वेश्याप्राप्ति, तदुत्पत्तिविषयत्वान् । *Ab. vi 77 ab*.
For details on *āvaraṇa*, see *LVP. Ab. vi p 299, notes*

^५ Cf “वशतोपमे हि सभाषी अ न ग्रहीयते । तच्चोपपद्यमानपद्यंश्च वित्तं विमुच्यते ।
Ab. vi 77 ab

See विलेसग्रहणकथा, *Kr xix 1*—इदानीं विलेसग्रहणकथा नाम होति । तस्य
यस्मा विलेसग्रहणं नाम अस्ति, पट्टीनविलेसस्य च अतीतापि विलेसा पट्टीनाव हान्ति,
अनागतापि पञ्चुप्पेयापि, तस्मा अतीतेषु विलेसे पजहति, अनागतेषु पञ्चुप्पेयेषु पिन
एद्धि, संस्पयापि एवञ्चान उत्तरापपकान । “यस्मा पपवर जहन्तस्स पपवर छद्दन्वावापो
विप विलेसे पजहन्तस्स न अतीतादिभेदेषु विलेसेषु बोधामो अस्ति, निज्वाधारममे एन अरिय-
मार्गे पवतिने विलेसा अनुपपन्नाव नुप्पज्जतीनि पट्टीना नाम होति” *Kr. A xix 1*.

[469] धर्मव्यापारतो लोके धर्म्यपि व्यावृत्तो मतः ।

औपचारिकस्य धर्मस्येवनादिदहनव्यापारे सत्यग्नौऽपि धर्मिणो व्यापार उच्यते । अग्निना काष्ठ दग्धमित्यग्निदहनव्यापारे ^(५) न देवदत्तेन दग्धोऽस्मीत्युपचर्यते । तथा धर्माणां क्लेशप्रहाराशिक्षणे सति तत्सम्बन्धापेक्षया मिथुर शोभ इत्युच्यते ।

मार्गस्तूपात्कारिणो निरस्यति तदावृत्तिम् ॥^१

^(५) 'शब्दादग्निरुपमान एवेत्यर्थः', यत्तमानस्य हि क्रियावन्धाद् सामर्थ्योपपत्तेः ॥

अथ येयमसंस्कृता निमुक्तिः, ये च त्रयो धातवः प्रहाणधात्वाद्यः,^१ श्लेहतः किमन्येऽपानन्ये ? ब्रूमः—

[470] निमुक्तिः[] शान्धती यैव सा निरागादपह्नयः ।

आख्याता धातवः सुत्रे त्रिधा भेदो ह्यपेक्षया ॥

प्रवृत्तिविशेषापेक्षया कृत्येषां त्रैविध्यमुक्तम् । कथम् ?

[471] निरागो रागनिर्माद्यः प्रहाणात्योऽन्यसंक्षयः ।

निरोधधातुरन्यस्य सोपदानस्य वस्तुनः ॥^१

रागप्रहाण कालु विरागधातुरित्युच्यते । ^(६) तदन्वेषां क्लेशोपह्लेप(शा)णा(ना) प्रहाणधातुः । तदन्यस्य सोपदानस्य वस्तुनः निरोधो निरोधधातुः राप्यायते ॥

येण(न) वस्तुना निर्विद्यते विरज्यतेऽपि तेन वस्तुना ? वस्तुकोटिकप्रश्नः । कथम् ?

^१ Cf निदध्यामो मासन्तु प्रजहति तदावृत्तिम् । Ak vi 77 cd

^२ अथ तावन्धन धातवः । प्रहाणधातुः वैराग्यधातुः निरोधधातुः । जहानि रागसंयोजनं भवानन्यथाविधि प्रहाणधातुः । रागमयाजनप्रहाणमुच्यते वैराग्यधातुः । सर्वाभ्यपमप्रहाण नाम निरागधातुः । Aam p 129 On mrodhadhatu see Dig¹, xxxiii 1 10

^३ Cf अगस्त्यं धात्वाद्या विरागो रागमक्षयः ।

प्रहाणधातुरपेक्षया निरोधधातुः वस्तुनः । Ak vi 78

[472] दुःखहेत्ववृत्तिमिन्या योगी निर्विद्यते धिया ।

विरज्यते तु संरक्तस्ततः कोटिचतुष्टयी ॥^१

दुःखसमुदयक्षान्तिभिः तज्ज्ञानैश्च ^(१)निर्विद्यते, नान्यैः । विरज्यते ॥
यः संरक्तः स च सर्वैरपि दुःखसमुदयनिरोधमार्गक्षान्तिधानैर्विरज्यते यैः
कलेशान् प्रजहाति । एवं चतुष्कोटिको भवति ।

तत्र निर्विद्यत एव कामचीतरागो नियाममवक्रामन् दुःखसमुदयधर्म-
क्षान्तिभ्यां तद्वर्त्मज्ञानाभ्यां च पूर्वप्रहीणत्वाच्च क्षान्तिभ्यां जहात्य^(२)प्रतिपक्ष-
त्वाच्च ज्ञानाभ्यामतो न विरज्यते । भावनामार्गेण प्रयोगविमुक्तिविशेषा[त्]
मार्गसंगृहीताभ्यां दुःखसमुदयज्ञानाभ्यां न विरज्यते विमुक्तत्वाच्चिदिवस्त्या-
लम्बनत्वाच्च निर्विद्यते ।

द्वितीयो(या) कोटिः—विरज्यते एवाचीतरागः कामेभ्यो नियाममवक्रा-
मनिरोधमार्गधर्मान्वयक्षान्तिभिः भावनामा^(३)र्गे च निरोधमार्गज्ञानैस्त्रैधातु-
काद्वैराग्यं गच्छन्न निर्विद्यते ।

प्रामोद्यवस्त्यालम्बनत्वादुभयम् । चीतरागः कामेभ्यो नियाममवक्रामन्
दुःखसमुदयधर्मान्वयक्षान्तिभिर्मायनामार्गे च दुःखसमुदयज्ञानैस्त्रैधातुकाद्वै-
राग्यं गच्छन् ।

नोभयम्—कामचीतरागो नियाममवक्रामनिरोधमार्गधर्मज्ञानक्षान्तिभ्यां
[VII. A. 7. Fol. 137 b.]^(४)तद्वर्त्मज्ञानाभ्यां च भावनामार्गे ध्यानन्तर्यमार्गे-
तराभ्यां निरोधमार्गधर्मज्ञानाभ्याम् ॥

य एते त्रयो धातवस्ता एव तिरुः संज्ञाः प्रहाणविरागनिरोधसंज्ञाः ।^५
यिस्तरेण ॥

[473] संज्ञा अनित्यसंज्ञाया दश^१ ताम्योऽंशुमादयः ।

तिस्रो मार्गविधिर्मागं [यत] त्सोऽन्त्याम्ययी फलम् ॥

^१ Cf निर्विद्यते दुःखहेतुक्षान्तिज्ञानैर्विरज्यते ।

सर्वैर्जहाति यैरेव चतुष्कोटिस्तमव ॥ Ak. vi 79

(This is the last *kāṅkā* of the Sixth *Kaṇṭha-sūtra*.)

^२ This topic is not discussed in Akb

^३ Cf दस इमे तिरुः संज्ञाः...आमनपरियोगाना ।...अमुषमञ्ज्ञा, भरणमञ्ज्ञा,
बाह्ये पटिवरूपमञ्ज्ञा, मन्त्रलोके अविनिर्गममञ्ज्ञा, अनिच्छमञ्ज्ञा, अनिच्छे दुःखमञ्ज्ञा,
दुःखे अननसञ्ज्ञा, बहानसञ्ज्ञा, विरागमञ्ज्ञा, निरोधमञ्ज्ञा । Ang v p. 105.

अशुभसंज्ञा मरणसंज्ञा मूर्धलोकेऽनमिरतिसंज्ञा । ॐ मार्गप्रयोगस्तिष्ठ-
मिरामिदुः । चतसृमिश्च मार्गोऽनित्यदुःखशून्यानात्मसंज्ञामिः । प्रहाण-
विरागनिरोधसंज्ञामिः फलमाप्त्यातमिति ॥

कति पुनरासां साधवाः कत्यासाधवाः ?

[474] त्रितय्यशुभसंज्ञाया ज्ञेया तत्त्वतु साधवाः ।
समला निर्मलास्त्वन्या बोध्या नव भूयोऽमलाः ॥

अशुभा मरणसर्वलोकानमिरनिसंज्ञास्तिष्ठः ॐ समलाः । शेषास्तु साध-
वानासाधवाः, नवभूमिका आ(य)[ना]साधवा अवबोद्धव्याः ॥

[475] भूमिष्वेकादशस्यन्त्या ध्यानाद्याश्चपलवृत्ते ।
चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी विद्या[तु] सप्तसु भूमिषु ॥

अभिषर्गदीपे विभाषाप्रभाषा ब्रूतो षष्ठ्याध्याप्य चतुर्थेः पादः ॥

समाप्तः च षष्ठ्योऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः

प्रथमः पादः ।

अत्राह । भगवतोक्तस्त्रिस्कन्धोऽयं ⁽⁴⁾मार्गः । तत्र शीलस्कन्धः कर्माध्याये¹ विस्तरेण व्याख्यातः । समाधिस्कन्धोऽष्टमेऽध्याये व्याख्यायिष्यते । प्रसास्कन्ध इदानीं व्याख्यातव्यः । सोऽयमारभ्यते—

[476] लोकोऽयं तत्त्वसंमुग्धो ज्ञेयतत्त्वं प्रमुहयति ।
तानि ज्ञानानि वक्ष्यामि स्वरूपादिप्रपञ्चतः ॥

कानि पुनस्तानि विचिन्ति वेति ? तदुच्यते—

[477] जातिद्रव्ये निराकृत्य प्र⁽⁵⁾तिपदाद्यपेक्षया ।
तद्भेदे दशाधा प्रोक्तो धर्मज्ञानादिनामभिः ॥

जात्याश्रयणे खल्वेकप्रसङ्गो द्रव्याश्रयणे ह्यनन्त्यं² तष्ठाश्रयणं वक्तुम् । तस्मादुभयमेतदुपेक्ष्य यथापेक्षया दश³ भवन्ति यद्य तेषां स्वतत्त्वं सामान्य-तत्त्वं च तत्सर्वं विस्तरेण वक्ष्यामः ॥

तत्र तावत्—

[478] धर्मान्वयनिरोधे⁴ द्वे दुःखाद्यैश्च चतुष्टयम् ।
⁽⁶⁾द्वे संश्रृत्यन्यचित्ताभ्यां क्षयेणान्मना द्वयम् ॥

¹ Fourth *Adhyaya*

² The *Pajjambhāda Sutta* (vol. I pp. 1-3) enumerates Seventy-three *Ājāsa* — इमानि तेमत्तं आणानि, इमेस तेमत्तानि आणानि गत्तमट्ठिआणानि भाव-मासाधारणानि, ॥ आणानि अनधारणानि भाववहि... The *Vibhanga* enumerates several kinds of *Ājāsa*. See *Ājāsa-vibhanga*, *Vbh* pp. 306—344 and *VbhA* pp. 376—465

³ दश ज्ञानानि । धर्मज्ञानं अन्वयज्ञानं भवृत्तिज्ञानं परविमर्शज्ञानं दुःखज्ञानं सप्तदशज्ञानं निरोधज्ञानं मार्गज्ञानं क्षयज्ञानं अनुसंज्ञानं च । *Aan* ॥ 89.

⁴ धर्मज्ञानं वनमन् । कामयानुप्रतिमयुक्त्वमवमस्वारदुःखे... ममुदये... निरोधे... माय... वनायवज्ञानं... इत्युच्यते धर्मज्ञानम् । अन्वयज्ञानं वनमन् । क्वाप्पयानुप्रतिमयुक्त्व-सर्वमस्वारदुःखे... मार्गज्ञानवज्ञानं... इत्युच्यते ज्ञानम् । *Ibid* V. *supra*, p. 335, n. 3

धर्मान्वयज्ञाने यत् धर्मान्वयाभ्यामेव विशेष्य(ये)ते । दुःपादीनि तु चत्वारि स्वविपरैरेव चतुर्मित्यसत्तैः विशेष्यन्ते । संवृत्त्या परचित्तेन च संवृत्तिपरचित्तज्ञाने^१ विशेष्येते । क्षयेषामुपनृत्पत्त्या च क्षयानुत्पादज्ञानद्वयं^२ विशिष्येते ।

अथवा

[479] प्रतिपत्त[प्र]योगा^३भ्यां स्वभावाकारगोचरैः ।
तद्व्यवस्था निबोद्धव्या कृत्येनोपचयेण(न) वा ॥^४

तत्र कामधातुरिपक्षप्रतिपक्षो धर्मज्ञानम् । रूपाकृत्यावचरविपक्षप्रतिपक्षोऽव्ययज्ञानम् । प्रयोगतः परचित्तज्ञानं त्रिषु ज्ञास्यामीति तत्प्रयोगात् । स्वभावतः संवृत्तिज्ञान(न) पिपोलिकादिष्वपि तद्भावात् । सत्याकारैर्गोचरैः^५

^१ संवृत्तिज्ञानं कतमतः । सर्वा साक्षात् प्रज्ञा कुशला वा अकुशला वा अभ्याहृता वेद्यव्यये संवृत्तिज्ञानम् । परचित्तज्ञानं कतमतः । ध्यान भावनावलेनावाप्नोति कामधातौ परस्य चित्तचैतन्यमिष्यमाणा ज्ञानमित्युच्यते परचित्तज्ञानम् । *Aam p 89 See Yogabhai*
hya III 19 20 See sammuti nanakathā and chittarammana katha Ko v 6-7

^२ The Kofakara deals with this topic in detail अथ क्षयानुत्पादज्ञानयो को विनाप ?

क्षयज्ञानं हि सत्यं परिज्ञातास्मिन्विषयः ।

च परित्यग्नित्यादिरनुत्पादकमतिमता ॥ *Ak VII 7*

क्षयज्ञानं कतमतः ? (V supra p 357 n 3) विस्तरेणोक्तं शास्त्रे । कथं नास्रवैष ज्ञानमैव जानाति ? तत् पृष्ठलब्धं व्युत्थित एव जानाति । अतस्तद्विशेषणं तयोर्विशेष शास्त्रं ज्ञापित इति कथमीरा । ज्ञानावशेषात्प्यत्र जानातीत्यपरे । दशनवचनं तु भाष्याभाषणम् । *Akb VII 7 See Sakv p 614 and LVP Ak VII pp 10 11*

^३ Cf स्वभावाप्रतिपक्षाभ्यामाकाराकारयोश्चरात् ।

प्रयोगतः तद्व्यवस्थाहेतुपचयतो वग ॥ *Ak VII 8*

^४ आकारतो दुःखममृदयतामे इति । अकारत एव नाश्वन्तः पञ्चोपादानस्कंधोपादानं तपोरभ्यासम् । तथा हि शास्त्र उक्तम्—दुःखज्ञानं कतमतः ? पञ्चोपादानस्कंधान् अनित्यतो मनमिदृशतो यन्नास्रव ज्ञानम् । समुदयज्ञानं कतमतः ? सास्रव हेतुकं हेतुन समुदयन प्रसवने प्रत्ययनस्य मनमिदृशता यन्नास्रव ज्ञानम् । *Sakv p 617*

^५ आकाराश्वन्ततो निरोधमज्ञानम् इति । आकारतश्च आश्वन्ततश्च निरोधमात्रं ज्ञानं व्यन्याप्यम् । तथा हि शास्त्र उक्तम्—निरोधज्ञानं कतमतः ? निरोधं विरोधनं ज्ञानम् मनमिदृशतो यन्नास्रव ज्ञानम् । भाष्यज्ञानं कतमतः ? मार्गं मागतो न्यायनं मनमिदृशतो यन्नास्रव ज्ञानम् । *Ibid*

अत्यूह्यरि ज्ञानानि । ^(४)कृत्यतः क्षयज्ञानं कृत्यपरिसमाप्तेः । हेतूपचयतोऽनु-
त्पादज्ञानं सर्वरक्षा(ना)सर्वैर्धानैस्तत्समागहेतूपचयात् ॥

[480] धातुसत्यार्थचित्तेषु जातिध्वंसाप्रजन्मनोः ।
संमोहस्य निवृत्त्यर्थं तद्भेदो दशधैव वा ॥^१

तत्र धातुसंमोहो द्वाभ्यां धर्मान्वयज्ञानाभ्यां निवर्त्यते । सत्यसंमोह-
श्चतुर्भिः दुःखज्ञानादिभिः । अर्थ^(२)संमोहः संवृतिज्ञानेन । चित्संमोहः
परचित्तज्ञानेन । जातिसंमोहः क्षयज्ञानेन । पुनस्तत्तत्संमोहोऽनुत्पादज्ञाने-
नेति दशैव ज्ञानानि भगवान्यथोचत् । नातिभूयांसि नाद्वीयांसीति ॥

अथ पुनः

[481 ab.] परिज्ञाताद्यवगमः दुःखादौ चयधी फलम् ।

“दुःखं परिज्ञातं समुदयो मे ग्रहीणः,” ...^३ [Folio No 138 lost]^३

...[VII. B, 8, Fol. 139.]...^(४)मिति यादृषिपक्षेण वा अनारम्भिणो
संसारैरेव शुद्धिरिति यादृषिपक्षेण प्रतिपदाकारः । लौकिकवैराग्यमार्गानार-
म्भयादिपक्षेण वा अनात्यन्तिकवैराग्यमगमनयिप्रसम्भात् सर्वत्रायदुःखमादिपक्षेण
निर्याणिकाकारः ॥^५

अपाकारो [ना]म क एष धर्मः । किं वा तेनाकार्यत इति ? तदुभयं
निर्दि^(६)श्यते —

[482 cd] धीराकारः सदाकार्यं साकारास्त्ववलम्बिनः ॥^६

^१ Cf. धर्मज्ञाननिरोधे गन्मार्गे वा भावनापथे ।

त्रिपातुर्जातिषस्तु कामपातोस्तु मानवयम् ॥ *Ak.* vii 9

^२ Cf. “दुःखं मे परिज्ञातामिति जानाति । समुदयं ग्रहीणो निरोधं साक्षात्तुनो
मार्गो नास्ति इति जानाति ।”... *Akb* vii. 7. (V. *supra*, p 357, n 3) Sec निपरिवृद्ध
ज्ञादसावार यथाभूतं द्वाणदम्भन—*Vinaya*, I, p 11.

^३ Folio No. 138 is lost. In this lost folio, the *Akh.* might have discus-
sed the following topics, which are dealt with in the corresponding *Akb.*
vii 10-13 a.—(१) एषा रक्षणा ज्ञानाया आचारा । (२) परचित्तज्ञानं समल निर्मल
च । तस्याचारा । (३) विमनाश्रयं स्वल्पज्ञानाचारोऽन्यथ न ? (४) किं पुनरिति
पौड्याचारा नामन आहोस्वित् इत्यन ? Sec *Sahr* pp 618-624.

^४ V. *supra*, p 329, n. 1

^५ Cf. इत्यतः बोद्धव्याकारा प्रज्ञाचारस्तथा सह ।

आचारयन्ति नामन्मन् सर्वमाचार्येण तु तान् ॥ *Ak* vii. 13

प्रज्ञा खल्वाकार इत्युच्यते । न तर्हि प्रज्ञा साकारा भवति द्रव्यो
प्रज्ञयोः योगपद्याभावात् । ततश्च न सर्वे चैतनिकाः साकाराः प्राप्नुवन्ति ।
न खलु द्रुम प्रज्ञासप्रयोगात्साकारा वैकाकारा वा । किं तर्हि ? स्ववृत्ति
मिराकरणादालम्बनग्रहणादित्यर्थः ।^१

किं पुनस्तदात्ता(का)र्यम् ? सदाकार्यम् । यत्किञ्चिद् द्रव्यतः
प्रसृतितो वा विद्यते य(त)दाकार्यते । चित्तचैत्तास्तु साकारा विषयमाहिणः^२
इत्यर्थः ।^३

किं पुनश्चानं कति स्मृत्युपस्थानानि ?

[483] परिचित्तमतिस्त्रीणि धर्मसंज्ञं निरोधधीः ।

चत्वारि स्मृत्युपस्थानान्यतोऽन्यज्ज्ञानमिष्यते ॥^४

परचित्तग्रामं खलु त्रीणि चेदनाचित्तधर्मास्या^(५)नि । निरोधज्ञान धर्म
स्मृत्युपस्थानम् । परचित्तनिरोधज्ञानाभ्यामन्यानि ज्ञानानि चत्वारि स्मृत्यु
पस्थानानि ॥

अथ कतमस्य ज्ञानस्य कति ज्ञानान्यालम्बनम् ?

[484] मार्गधर्मान्वयज्ञानगोचरो नवशो धियः ।^६

^१ Cf एव तर्हि प्रज्ञा साकारा न भविष्यति । प्रज्ञान्तरासयोगात् । एव तु युक्त
स्यात् । सर्वेषां चित्तवैतानां आलम्बनग्रहणप्रकार आकार इति । *Abb* vi 13 b एव तु
युक्तं स्यात् इति सोऽत्रानतिक्रम्यतम् । अलम्बनग्रहणप्रकार इति । नैकना विधिरिति
व्यामनि—आलम्बनगन्दाद आकार गृहीत्वा प्रकारगन्दाच्च कारसत्त्वम् । तत्रवर्षसोपे ॥ इति
आकार इति रूप भवति । तदेव मति प्रज्ञाऽपि साकारा भवतीति सिद्धम् । *Saks* p 629

^२ Cf पञ्चम सत्त्वानं कति सारम्मणा, कति अनारम्मणा ? रूपकतयो अनार
म्मणो । चत्वारो ज्ञाया सारम्मणा । *Vbh* ॥ 428 See *Dhs* 1185, 1508 In
this connection, see the following controversies — (१) रूप सारम्मणं ति कथा
(२) अनुसया अनारम्मणा ति कथा (३) ज्ञाण अनारम्मणं ति कथा (४) अतीतारम्म
ण कथा । *Kp* ix 3—7

^३ The *Kosakāra* discusses here the *kusalādi bheda* of the ten *jānas* in
Abb vi 14 15 This topic is perhaps discussed in the lost portions of *Abh*
V *supra*, p 375 n 3

^४ Cf स्मृत्युपस्थानमेकं धीनिरोधे परचित्तयोः ।
त्रीणि चत्वारि ज्ञानानि । *Abh* vi 16 a¹ c

^५ Cf सर्वधर्मोच्चरो नव । *Abh* vii 16 d

मार्गधर्मान्वयज्ञानानां प्रत्येकं नवज्ञानान्यालम्बनम् । मार्गज्ञानस्य
तावत्संवृतिज्ञानं हित्वा । धर्मज्ञानस्यान्य^(५) यज्ञानम् । अन्वयज्ञानस्य धर्म-
ज्ञानम् ।

दुःसहेतुधियोर्द्वे द्वे

दुःससमुद्ययज्ञानयोः संवृतिज्ञानं सास्रवं च परि(र)चित्तज्ञानमालम्बनम् ।

चतुर्णां दश

संवृतिपरचित्तक्षयात्तत्पादज्ञानानां सर्वान्ये(श्ये)व दशज्ञानान्यालम्बनम् ।

नापरम् ॥^१

निरोधज्ञानं यत्तु नैव ज्ञामालम्बनम् ॥

पुनरपि दशधर्मान् स्थापयि^(६)त्वा कस्य ज्ञानस्य कति धर्मा विषय इति
वाच्यम् । कथम् ? तदुच्यते—

[485] पञ्चधर्मास्त्रिधात्वाप्तान् मार्गरूपात् सनातनान् ।

व्युत्पत्त्यर्थं द्विधा कृत्वा दर्शयेज्ज्ञानगोचरम् ॥^२

त्रैधातुफान् धर्मात्(न) प्रत्येकं द्विधा कृत्वा संप्रयुक्ता विप्रयुक्ताश्च^३,
अप्रतिसंयुक्ताश्च द्विधा कृत्वा संप्रयुक्तविप्रयुक्तभेदेनैव । असंस्कृतमपि द्विधा
(^४)कृत्वा कुशलाध्यातृभेदेनैव^४ कृत्वा दश भवन्ति ।

तत्र तावत्संवृतिज्ञानस्य सर्वं एव दशधर्मा विषयः ।^५ धर्मान्तस्य पञ्च

^१ Cf नव मार्गाश्रयिणी दुःसहेतुधियोर्द्वयम् ।

चतुर्णां दश तैस्स योऽप्य धर्मा पुनर्दश ॥ Ak vii 17

^२ Cf त्रैधातुफान् धर्मा अकृतादय द्विधा द्विधा । Ak vii 18 ab

^३ संप्रयुक्ताविप्रयुक्ता इति । विप्रयुक्ता प्राप्यादय । Sakr p 630

^४ कृताव्याकृतभेदादिनि । मुचल प्रतिमस्या निरोध परमभेदेत्वात् । अध्याह-
तावाकायाप्रतिसम्भानिराधाविति । Ibid

^५ The Kōśāra discusses this point in detail स्थादेवेन शानेन सर्वधर्मान्
जानीयात् ? न स्यात् । अपि तु

सावुत स्वकलापान्यदेक विद्यादेनात्मतः ।

यद्युतिज्ञान स्वस्यात्मकत्वादन्यान् सर्वधर्मानिनात्मनो जानीयात् सर्वधर्मा अनात्मान
इति । स्वभावस्यानहम्बुध्ध धर्मास्त्वैव स्वकलापः । तेनामग्रहण विषयविषयिभेदादेवात्मन-
स्त्वादिति । सप्रवृष्ट्याच्च । तच्च नामावचर श्रुतिविनामय कथात्रचर श्रुतमप्य भावना-
मयम् । तस्य व्यवस्थितप्रभूम्यालम्बनत्वात् । अन्यथा हि युक्तस्तत्रा नैराग्य स्यात् । Akb
vii 11 cd — स्थादेवेन ज्ञानेन सर्वधर्मान् जानीयात् ? न स्यात् इति । वय गम्यते ? श्रूयान् ।

कामप्रतिसंयुक्तानां स्रवाः संप्रयुक्तविप्रयुक्ताकुशलं चासंस्कृतम् । अन्यय
ज्ञानस्य सप्त रूपारूप्यप्रतिसंयुक्तानां स्रवाः [] संप्रयुक्तविप्रयुक्तकुशलं वासं
स्कृतम् । परि(र)चित्तज्ञानस्य ^(७)प्रयः कामरूपप्रतिसंयुक्तानां स्रवाः संप्रयुक्ता
एव । दुःखसमुद्दयज्ञानयोः पट्कामरूपारूप्यप्रतिसंयुक्ता संप्रयुक्तविप्रयुक्ताः ।
निरोधज्ञानस्यैको [५] संस्कृतमेव कुशलम् । मार्गज्ञानस्य द्वायनां स्रवाः संप्रयुक्तौ
विप्रयुक्तश्च । क्षयानुत्पादज्ञानयोर्नव धर्मा विप्रयोऽसंस्कृतमव्याकृतं मुक्त्वा ॥

^(७)इदमिदानीं यच्चक्ष्यम् । कः कतिमिदानीं समन्वागतः ? सर्वज्ञा
वत्पृथग्जनः संवृत्तिज्ञानेनैव । अयं तु नियमः—

[486] दृष्टमार्गे प्रथमे ज्ञाने त्रिभिर्ज्ञानैः समन्वितः ।

द्वितीयक्षणे त्रिभिः संवृत्तिज्ञानदुःखज्ञानधर्मज्ञानैः ।

चतुर्थैकैकवृद्धार्थं रिरक्तो

[VII A 8 Fol 139 b] ⁽¹⁾ऽन्यमनो धिया ॥^१

अतः परं घटुर्पुं चित्तक्षणेभ्यैकेन ज्ञानं वर्धते । तच्चिदा दुःखेऽन्वय
ज्ञानेऽन्वयज्ञानं वर्धते । समुद्दयधर्मज्ञाने समुद्दयज्ञानम् । निरोधधर्मज्ञाने
निरोधधर्मज्ञानम् । मार्गधर्मज्ञाने मार्गधर्मज्ञानं वर्धते । समुद्दयनिरोधमार्गा-
न्वयज्ञानेनैव क्षान्तिषु च नास्त्यपूर्वज्ञानवृद्धिः । सर्वत्र ॥ अतीतारण्यस्य पर^(२)।
चित्तज्ञानं वर्धते इति याच्यम् ॥

अभिषर्गदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ तप्तमस्याध्यायस्य प्रथमं वारं ॥

"इहास्माकं भो गौतम उच्यते तस्मात्तस्मात् सन्निवृत्त्यानां सन्निवृत्त्यानां एवस्मान्तरादस्य
समुदाहारोऽभूत् । धममा गौतम विज्जंमहा । नास्मि स कश्चिच्छुभमा वा ब्राह्मणो वा
य गृह्णन् सर्वं ज्ञानीयानं सर्वं पश्यति । तस्यविदं मा गौतम स्मरामि भवतोऽहं एव
वक्तुम् । अस्मिन्नु नास्मि स कश्चिच्छुभमा वा ब्राह्मणो वा य गृह्णन् सर्वं ज्ञायति वा
इदंति वेति । Sohp pp 630-1 f r details, see I VPAk viii pp 45-47, notes
For an allied controversy see Ks i 9 -इदंति पञ्चवृत्तप्रज्ञाणकया नाम
इति । अन्यं यम तस्यमकार्युं अनिच्छता दिग्दु न पि आण अनिच्छतो दिग्दु हानीति
वचनं निस्माय अविमननं सर्वमस्य पञ्चपत्र आण अर्थाति लद्धिं तस्ययाणि अण्यजान् ।
Ks A v 9 Also see As v 8

^१ Cf पुरातनान्वितो राशो प्रथमेऽत्रावदे क्षण ।

द्वितीये त्रिभिश्चक्षुः चतुर्थैकैकवृद्धिमान् ॥ Ak viii 19

सप्तमाध्याये

द्वितीयपादः ।

इदमिदानीं वक्तव्यम् । कस्यां भूमौ कस्यां वायव्यायां कस्य वा पुद्गलस्य कति ज्ञानानि भाव्यन्ते ? तदारभ्यते—

[487] त्रिविधानकामवैराग्ये पश्चिमे मुक्तिवर्त्मनि ।

मौलध्यानप्रयोगे च ज्ञेयानागतभावना ॥

[488] बाल^(३)स्य स्मृत्युपस्थानध्यानाद्युत्पादने तथा ।

प्रयोगमुक्तिमार्गेषु संवृत्त्यान्यमनोधियः ॥

बालस्य कल्याणध्यानत्रयवैराग्ये पश्चिमे त्रिमुक्तिमार्गे मौलध्यानप्रयोग-
मार्गे च स्मृत्युपस्थानादिकुशलमूलोत्पादने च प्रयोगयिमुक्तिमार्गे च संवृत्ति-
ज्ञानस्य परचित्तज्ञानस्य चानागतभावना वेदितव्या ॥

आर्य^(४)स्य तु

[489] क्षान्तिज्ञानानि भाव्यन्ते स्वजातीयानि दृश्ये ।

दर्श(न)मार्गे खलु यद्येष संसृताभूतं भवति क्षान्तिर्वा ज्ञानं वा तज्जाती-
यमेवानागतं भाव्यते । नान्यजातीयमन्यधिपत्यं वा पृथगत्यत्वात् ।

संवृतं चान्यपन्नाने दुःखहेतुसमाह्वये ॥^५

संवृतिज्ञानं खलु दर्श(न)मार्गे त्रिषु चित्तेषु दुःखसमुदयनिरोधान्यय-
क्षात्प्राप्त्ये^(६)षु भाव्यते । न धर्मज्ञानेषु, अहतायत्त्याद्यालम्बनाकारप्रतिष्ठायै हि
नाद्यापि परिसमाप्तः ॥^७

कस्मात्पुनः संवृतिज्ञानं तत्र भावनां गच्छति ? तदुच्यते—

[490] समानप्रतिपक्षत्वाच्चेपु मार्गापितत्त्वतः ।

^१ Cf पथोत्पन्नानि भाव्यन्ते क्षान्तिज्ञानानि दर्शने ।

यनान्तानि तत्रैव सांख्ये चन्वयान्ते ॥ *Abb* vii 20

^२ Cf न धर्मज्ञानेवैवृत्त्यन्यथाभिगमयान । *Abb* vii 20—न हि तदानीं ज्ञान-
रम्यावचर दुःख परिज्ञान समुदय प्रहृष्य निरोधेन भावाद्वा इति । *Saks* p 633

भाषनामार्गे वक्तव्या ।

[491] मार्गाख्ये त्वन्वयज्ञाने प[ह् भाव्य]न्तेऽथ सप्त वा ।^१

षोडशे[तु चर्त]मानान्वयज्ञानचित्ते भाषना^(१)धर्तृमन्यवीतरागस्य पह् भाव्यन्ते । संवृतिपरचित्तक्षयानुत्पादज्ञानानि हित्वा । वीतरागस्य तु सप्ता-
नागतानि भाव्यन्ते परचित्तज्ञानं वर्धयित्वा ।

आनन्तर्यपथे चोद्ध्वं भाव्यते नान्यचित्तधीः ॥^१

सरागस्यापि भाषनामार्गे तस्मात् षोडशात्सङ्ख्यदूर्ध्वं यावत्कामे वीत-
रागो भवति तावत्सर्वेषु प्रयोगानन्तर्यविमुक्तिवि^(२)शेषमार्गेषु सप्त ज्ञानानि
भाव्यन्ते । अन्यत्र परचित्तक्षयानुत्पादज्ञानेभ्यः ॥

[492] ग्रहाणमुक्तिमार्गेषु विनान्त्याया विमुक्तिरः ।

भनाग्रप्रतिपक्षत्वात्संवृतस्य न भावना ॥^३

ध्यानचतुष्टयारूप्यप्रययैराग्ये पञ्चस्वभिज्ञासु,^४ अकोप्याप्रतिषेधे च
व्यवकीर्ण[भाषिते च] ध्याने । शैक्षस्य सर्वध्यानन्तर्यविमुक्तिमार्गेषु सप्तैव
ज्ञानानि [Folio no. 140 lost]^५ ।

[** अभिपन्नदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ सप्तप्रत्ययाध्यायस्य द्वितीयपाद समाप्तः ॥]^६

^१ Cf षोडशे पद् सरागस्य वीतरागस्य सप्त तु । Ak vii 22 ab

^२ Cf सरागभाषनामार्गे तदूर्ध्वं सप्त भावना ॥ Ak vii 22 cd

^३ Cf सप्तभूमिजयाऽभिज्ञाऽकोप्याप्याकीर्णभाषिते ।

आनन्तर्यपथेपूध्वं मुक्तिमार्गाष्टवेऽपि च ॥ Ak vii 23

^४ V infra, Ad kārīkā 515

^५ Folio No 140 is lost. In this lost folio, the *Adv* might have discussed the following topics — (१) चंद्रारय ज्ञानभावना । (२) करिगन्धार्गे कतिभूमिक ज्ञान भाव्यत । (३) चतुर्विधा भावना — प्रतिपक्षभाषना नियमभाषना प्रतिपक्षभाषना विनिर्द्वावनभावना च । (४) बुद्धस्वाष्टदशावेधिना पर्मा ।

These topics are discussed in the corresponding Akb vii 24-28

^६ A major portion of the second *pada* of the Seventh *Adhyaya* is lost

सप्तमाध्याये

तृतीयपादः ।

[VIII B 1 Fol 141 a] ^१(1) स्थानघस्तुहेतुविपाकप्रतिनिस्तरैर्वोद
ध्यम् । तथातीतानागते प्रत्युत्पन्ने च [त]दाशेषाशेषवैचित्र्य प्रतिकर्मसमादान

^१ The beginning portion of his padas is lost V supra p 381 n 5
^२ The topic under discussion is *asadharanah Buddhadharmah* —

अष्टादशावेषिकास्तु बुद्धधर्मा वलास्य । Akb vii 28 ab

य इदम्यव भगवन् क्षयमान भावना गच्छन्ति नावस्य । कतमेष्टादश ? दश
वलासि चत्वारि वशास्यणि त्रिणि स्मयुपस्थानानि महाकस्या च । असाधारण ह्यवे
णिकम् । Akb vii 28 a

—एष वलासा महाकरणाना अष्टादशावेषिका वर्धापिकथ्यवस्थाप्यन्ते । वलासि
तिरिक्त कश्चित्प्रानष्टादशावेषिकास्तु बुद्धधर्मा वणयन्ति । तद्यथा—नास्ति तद्यगतस्य
स्वल्पितम् । नास्ति रजितम् । नास्ति द्रवता । नास्ति नानावसता । नास्त्यव्याहृत
मग । नास्त्यप्रतिपत्त्यलोकेषा । नास्त्यतीतपु नास्त्यनागतपु नास्ति प्रत्युत्पन्नपु प्रतिहृ
ज्ञानज्ञानम् । मग कामवम नावकम मग कम नानानपरिवर्त । नास्ति छान्दहानि ।
नास्ति वायहानि । नास्ति स्मतिहानि । नास्ति समाधिहानि । नास्ति प्रमाहानि ।
नास्ति विमुक्तिज्ञानज्ञानहानिरिति ।

वगवलासि । स्थानास्थानज्ञानरूपम् । कर्मविपाकज्ञानरूपम् । ध्यानविमोक्षणमाधि
समापतिज्ञानरूपम् । इन्द्रियपरावरणानवरणम् । नानाविमोक्षणज्ञानरूपम् । नानाधातुज्ञान
रूपम् । सत्त्वगामिनाप्रतिपत्त्यज्ञानरूपम् । पूर्वविद्यामानुस्मृतिज्ञानरूपम् । प्रत्युत्पत्तिज्ञानरूपम् ।
आयवभयज्ञानरूपम् च ।

सूत्र तु—स्थानास्थानज्ञानरूपम् । कतमानि दश इहावुच्यन्तस्तथागत
स्थान च स्थानता यथाभूत प्रज्ञानानि । अस्थान वास्थानम् । इदं प्रथमं तथागतबलम् ।
यन् बलम् समवायगमनवायगताम्न सम्मसम्बद्धं टागमापमस्थानं प्रतिशानाति ब्रह्म चक्र
प्रवर्तयति । यथा सम्मसम्बद्धं मित्रान् नन्ति । Saka p 641

Cf वस था यनिमानि मारिपुल तयागतम्भ तयागतबलानि वहि समन्तागतता तथागत
आगम टान् परिश्रानानि परिश्राम्य सान्त्तान् नन्ति ब्रह्मचर्य पवतन्ति कतमानि न्त ?
रथ मारिपुल तयागतं टान् च टान्ता यटान् च यटान्ता यथाभूत प्रज्ञानानि तथागतो
वर्तमानतागतवत्त्वान्न कश्चममाज्ञान टान्तो हन्ता विद्या यथाभूत प्रज्ञानानि ।
तथागतो मन्त्रत्वगादिनि परिश्राम्य यथाभूत प्रज्ञानानि । तथागतो अनकथानुनायातयो
यथाभूत प्रज्ञानानि । तथागतो परमज्ञान परमज्ञानं दन्तिपरोपरिबत यथाभूत

भवति । किञ्चिद्धि सद्वसा प्रत्ययवृ(च)शात्क्रियते । किञ्चिद् दुष्टचेतसा । किञ्चित्पुनः समादाय क्रियते तेन कर्मणा मया जीवि[तव्य]मिति । तथा घर्मोऽयमघर्मो वेति समादायासमादाय करोति । स्थानादि^(२)प्रविभागतश्च गाम्भीर्यं बोद्धव्यम् । तत्र स्थानमायत्युत्पत्त्यायत्तानामवकाशकारणात् । हेतुरपि येन हेतुना क्रियते^१ । यथोक्तम्—“वस्तु स्थानाधिकरणमुच्यते । साधिकरणं वस्तु स्थानम् । तद्यथा प्राणिवधकर्मणः स्वभावः । स च प्राणी यस्य चार्थे घट्यते यथा प्रत्ययसामर्थ्या सर्वमेतद्वस्तु सम्भवति । कुतः ? स्थानहेतुविपाका^(३)नां पृथगुक्तेः । यस्य स्वत्वेत[त्] स्थानं यथास्य स्थानं क्रियते यस्य तत्कर्म हेतुः, यत्तेतुकं च तत्, सयं चास्य कर्मणो विपाकोऽयमव्ययः” इति ।^२ तदेतदष्टज्ञानस्वभावं निरोधमार्गज्ञाने हित्वा ॥^३

[493] ध्यानादीनां स्वभावादावध्याघातविसारि यत् ।

ध्यानादिज्ञानसंज्ञं तत्रवज्ज्ञानमपं बलम् ॥^४

पजानाति... । ...तथागतो ज्ञानविमोक्तसमाविममापत्तीन सक्किलेम बोदानं बुद्धानं यथाभूतं पजानाति... । * तथागतो ज्ञानेवविहितं पुत्थेनियाम अनुस्मरति... । ...तथागतो दिव्वेन चक्खुना विमुद्धेन “यथाकम्भूपमे सुत्ते पजानाति” * । तथागतो आमदानं खया अनामजं चेतविमुत्ति पम्माविमुत्ति दिट्ठेव चम्मे सय जमिज्जा सच्छिक्त्वा उपसम्पज्ज विहरति* ।
M suttā 12 See Aug v pp 33—36, Vbh pp 335—344 For details, see Vbh A pp 423—464, I, VPAk vii pp 68—72

^१ The discussion on *sthitimasthāna jñānabalam* is lost (V supra, p 381, n 4) The *karma-vipaka jñāna bala* is under discussion

Cf तस्य वनमा उपपन्नस्य अतीतानागतपञ्चगुणज्ञान कम्मसमादानान् जानसो हेतुसो विपाकं ययामुत जाण ?

इय तथागतो पजानाति—अर्थेकच्चानि पापकानि कम्मसमादानानि गतिं सम्पत्ति-पटिवाळुहानि न विपचन्ति, उपपत्तिस्सम्पत्तिपटिवाळुहानि...कालस्सम्पत्ति पटिवाळुहानि .. “ययोगस्सम्पत्तिपटिवाळुहानि न विपचन्ति, अर्थेकच्चानि पापकानि कम्मसमादानानि गति-विपत्ति... उपपत्तिविपत्ति...कालविपत्ति पयोगविपत्ति जागम्म विपचन्ति, अर्थेकच्चानि चत्थाणानि कम्मसमादानानि ...Vbh p 338 See Vbh A pp 439 454

^२ This passage is not quoted in Akb

^३ Cf स्थानादपाने दशज्ञानान्यप्यौ कर्मफले नव ॥ Ak vii 28 cd

—अप्यौ कर्मफले द्वौ । कर्मण साधवस्य तद्विपाकस्य च दुस्तसमुदपस्यपस्यगृह-तत्त्वान् । निरोधमार्गज्ञाने न भवन इति । अतोऽन्यानि तदालम्बनान्यप्यौ ज्ञानानि तत्रभवन्ति ।
Sakv p 643

^४ Cf. नव ॥ ध्यानाद्यज्ञापिमोक्षेषु । Ak vii 28 d, 29 a

ध्यानमोक्षसमाधिसमापत्ति^१ज्ञानवल २^२तु यत्संज्ञेशव्यदानव्य
यस्यानविशुद्धिषु निवृत्तिपक्षे ध्यानाना विमोक्षाया समाधीना समापत्तीना व
संज्ञेशव्यदानव्यवस्थानविशुद्धिषु यद्वलमध्याहृतम् । तत्र संज्ञेशादि
चतुष्टय हानि(न)विश्रुपस्थितिनिर्वेधमागीय सास्यादशुद्धकानास्त्रवादिभेदात् ।
तदेतद्ध्यानविमोक्षसमाधिसमापत्तिज्ञानवल नवज्ञा^(५)नात्मक^३ बोद्धव्यम् ॥

[494] यत्संज्ञाचमृदुत्वादौ परिच्छेदे प्रवर्तते ।

अज्ञोत्तमारज्ञानवल तन्नरधीमयम् ॥

इन्द्रियपरापरज्ञानवलम्^३ यत्सर्वसत्त्वाना श्रेय प्राप्तिशक्तित्रैविध्ये ज्ञान
मव्याहृत तदिन्द्रियपरापरज्ञानवल नवज्ञानात्मक निरोधज्ञान हित्या ॥

[495] यत्संज्ञाधिरचिन्ने हीनादौ सम्प्रवर्तते ।

नानाधिमुक्तिधीसंज्ञे^(६)बल तच्च नवात्मकम् ॥^४

यत्तत्र सर्वसत्त्वाना हीन(न)मध्यमोत्तमाधिमुक्तिव्यव्याहृत ज्ञान तच्च
नानाधिमुक्ति^५ज्ञानवल नवज्ञानात्मकमेव निरोधज्ञान हित्या ॥

[496] यन्नानाधात्वपेक्षास्य^६ संज्ञार्थाय प्रवर्तते ।

ननज्ञानमय तद्वत्तन्नानाधातुधीवलम् ॥

^१ ध्यानानि चत्वारि । विमोक्षा अपटी सामाख्यस्त्रय रूपादयः । समापत्ती इ
मस्यनिनिरोधसमापत्ती । नवानुपूर्वविहारसमापत्तयः । *Saks* p 643 See *Vbh* p 342-3
^२ तेषु नव ज्ञानानि निरोधज्ञान हि वा क्व कृत्वा ? ध्यानादीना सालक्षणा
नवसप्रमुक्तविप्रयक्तभक्षण तदालम्बनानि नव ज्ञानानि सञ्चयन्ति । निरोधज्ञान तु न भवति
तेषा सत्कृतवान् । *Saks* p 643

^३ Cf न-व कलम इन्द्रियपरोपरिषत्त ज्ञान ? इय तथावनो नतान आत्म
ज्ञानानि मनुस्य पञ्चानाति चरित पञ्चानाति अविमसि पञ्चानानि अण्वरजसल महारजस
निकृष्टाण्ये मुक्तिस्थि स्वाकारे आकारे भुविञ्जापय भुविञ्जापय भव्याभञ्ज सत्त पञ्चानानि ।
Vbh p 340 342 see *Vbh A* pp 458 462

^४ इय तथागता पञ्चानाति—तानि सत्ता हीनाधिमुक्तिवा पञ्चीनाधिमुक्तिवा इ^५
तथागतस सत्तान नानाधिमुक्तिरन यथाभूत ज्ञान । *Vbh* p 340

^५ प्रधानानिषु स्वचरो नानाधिमुक्तयः । *Saks* p 643

^६ इय तथागतो स्वचरान्त पञ्चानानि धातुनान्त व्यापतननान्त अनवधपु
मानस एतनान्त पञ्चानानि । *Vbh* p 339

—धातुनान्तं नि अयं चरतुधातु—प—अयं मनावि—ज्ञानधतु नाम । अनवधपु
नानाधातुनो^७ नि इ न भवत उक्तप्रसङ्गद्वारलोपस्तेव नान्त पञ्चानानि अनुधादिप्र

ते पुनः पूर्वाभ्यासवासनाघातवः^१ पूर्वजन्मसु शुण्दोपविद्याशिल्प-^(७)
कर्माभ्यासेभ्यो या वासनास्ताः यत्न्यह घातवो विशेषेण बोद्धव्याः । गोत्रा-
यैला(ना)वस्थानां त एवाशया इत्यवगन्तव्याः, तद्वशाच्चरि(रती)त्युच्यते ।
उक्तं च मगधता—“धातुशः सर्वः संस्यन्दन्ते” इति ॥^२

[497] गतिधर्मपर्यमेदं यद्वेति प्रत्ययमेदतः ।

तद्वियो दश सर्वत्रगामिनीप्रतिपद्वलम् ॥

यस्मिन् सन्धोपपत्तिनिर्वर्तकेषु^(६) तत्त्वयकरेषु च धर्मेषु ज्ञानमव्याहृतं
तत्सर्वप्रगामिनीप्रतिपद्वलम् ।^३ भव्यविशेषोपपद्यद् द्रष्टव्यम् । मोक्ष-
मन्त्रानां नानाघातानां संस्थानामनेकघातानां सर्वज्ञेशप्रहाणायोपपद्यिशेषवत्ता-
मान्यप्रतिपद्विशेषप्रतिपद्वं च सर्वत्र जानीते गतिहेतुं ज्ञानेन धातुरेकसन्ताने
यो यद्वतचित्त^(७)स्तद्वशेन तद्वत्तरणमव्योऽभ्यस्य भवति तत्सर्वं यथायत्प्रति-
जानातोनि सर्वाकारवन्नाप्युक्ता^४ भवति । तदेतत् सकलमार्ग^५प्रहाणादश-
ज्ञानात्मकं भवति । केषिन्तु फेयलमार्गप्रहाणाद्यध्यानात्मकम् ॥

- १ मद्धारलोपस्माणि ज्ञानत उपायनो पञ्चानाणि एवानि दन्तेन सहितः । वस्तेवबुद्धा हि हे च
मगमावका उपादित्रयमद्धारलोपस्माणि ज्ञानत एकैरेमनो व जानन्ति न निपदेसतो ।
अनुपादित्रयलोपस्म पन नानत न जानन्ति । *VbhA* p 456

^१ Cf तत्र हि धातु । पूर्वाभ्यासवासनासमुदागतशयो धातुस्तिशवापसंपद्वद्व ।
Saka p. 643. The *Vbh* includes the knowledge of *ajya* in the *Indriya-*
parāparaśūna See *LVP Ak.* ५11. p. 70, n 3

^२ Cf धातुलो निषण्वे तत्ता मसन्दन्ति समेन्ति । ईनादिभूतिवा सता हीनादि-
भूतिहेहि मडि...बन्धाणाधिभूतिवा सता बन्धाणाधिभूतिहेहि मडि मसन्दन्ति समेन्ति ।
S 11. p 154.

^३ Cf ह्य नवागमो अय मगो अय गतिपदा निरवगामिनी नि पञ्चानाणि, “निरवग-
मगामिनी नि...पितिधिमयगामिनी नि...मनुमनोवगामिनी ति...देवदोरगामिनी नि...
निरवानगामिनीनि पञ्चानाणि...इद सखरगामिनि पटिपद यथाभूतं ज्ञान । *Vbh.* p. 339.

Also cf प्रतिपत्तु इति विम्वर । मन्वोऽत्र प्रविशतो नत्वादिरगामिन् । नत्वा-
गामिनी प्रतिपत्तु यवद् देवगामिनी । निरोधगामिनी च । *Saka* p 643

^४ See *Aaa* p. 20.

^५ मार्गो हि प्रविशदुच्यते । तेन हि विमयोम प्राप्यते । निरोधमनु वधम् ? स
चारि प्रविशत् । प्रविशन्ते न इति कृत्वा । प्रविशन्ते वा प्रविशदुच्यते । अत एवाह ।
यदि सफला प्रविशद् गृह्णन् इति । हेतुहि सर्वत्र गामिनीप्रविशदुच्यते । तथा हि ध्यानशब्दे...
Saka p 644.

[498] यत् सान्यातीतजन्मे विसंवृतिज्ञानसंज्ञकम् ।

प्राग्जात्यानुस्मृतिज्ञानबलं तत्सफलं मतम् ॥^१

इपरसन्ना [VIII A, 1 Fol 141 ■] (१) निकानामतीतजन्मपरम्परायां विचित्रसुखदुःखेषु प्राणिष्वयममुष्यकर्मणो विपाकोऽयममुष्यस्वप्नमित्तध्यायिमतसिक्कारचिदायां वधारणन्दनेकविधसम्बन्धावयवो धवशित्वमस्य सूचित भवति । यथा कालु मव्यायं सूचकानि (२) स्वप्नानेकशो दृष्ट्वा तादृशार्थं नमिनिष्पन्नात् (३) प्रायशः सदृशानपेक्ष (क्षय) निश्चयो (४) भवति तद्वदिति । यथा च ध्यायिना मनसिकारेषु धर्मचिदान्युत्पद्यन्ते तैश्च सुव्यक्तो धर्मपरिच्छेदो भवति । तद्वत्सर्वधर्मेषु मुद्रा भगवतो विदिता । किं पुनस्तत्कर्म विपाकं सम्बन्धमुद्रास्त्विति ! तदेतद्वलं संवृतिज्ञानात्मकमेव ॥

[499] सत्त्वानां च्युतिसम्भूत्योर्ज्ञानमन्याध्वयुति यत् ।

तच्च्युत्युत्पत्तिरुद्घ्यास्य बलं पूर्ववदुच्यते ॥^२

(३) दिव्यचक्षुराधवाद्य ज्ञानात्मकफलवैशिष्ट्यचरितार्थतरणज्ञानपरप्रत्ययो भवति । प्रत्युत्पन्नविषयप्रत्यये च । तद्विव्यचक्षुराधयज्ञानं सह प्रणिधिज्ञाने नापरान्ते प्रमाप्यते । तदेतत्संवृतिज्ञानात्मकमेव ॥

[500] आस्तनक्षयधीसंज्ञं पदज्ञानान्यथया दश ।^३

अत इदानीं भगवतो विनयकार्यं किमवशिष्टम् ? आस्तनक्षयः । तस्मिन् (४) ज्ञानं यस्य यदा वैरवतरणदेशनाविधिमिररुच्छेपे संपद्यते तद्वद्विषयः सर्वकारमेनेन ज्ञानेन वेत्ति नान्यं कश्चित् । अतोऽस्यैव तद्वलं नाम्यस्य । तत्पुनरेतत् पदज्ञानस्वभावः दशात्मकः वा । यथास्तनक्षये ज्ञानम्,^४ पदं

^१ तस्य इतम तयागतस्त पुण्यनिवासानुस्मृतिं ज्ञाय ? इह तयागतो पुण्यनिवास अनुस्मरति एकं वि जातिं ये जातिस्तनहस्म वि अनके पि सवट्टकण्ये अनके पि विवट्ट कण्ये अनके पि नवट्टकण्ये *Vbh p 343*

^२ Cf तस्य इतम तयागतस्त सत्तान् चतुर्गतां यथाभूतं ज्ञाय ? इह तयागतो ज्ञाय चक्षुना किमुद्वन अतिवन्तमानुसवेन सत्तं पस्सति चवमान उण्यज्जपान हीन पणीने यथावम्भूये पज्जानानि *Vbh p 344*

^३ Cf तस्य इतम तयागतस्त आसवान् खये यथाभूतं ज्ञाय ? इह तयागतो आसवान् सया आसवन् इतमिवमुत्ति पज्जाविमुत्ति विट्ठव सयम् अमिज्जा सच्छिज्जा उमसण्ण विहरति *Ibd*

^४ यदि निरोपज्ञानमेवास्तनक्षयज्ञानम् इति । आसवान् खयं निरोधं ज्ञानम् । आसवनिरोपाप्यन्तमित्यर्थः । एवं सति पदं ज्ञानानि भवन्ति । निरोधपान्नातिरेकं पदज्ञानानि भविष्यात् । *Saka p 644*

भवन्ति । परचित्तदुःखसमुदयमार्गधानानि हित्वा । अथ सोपाये क्षये^१ ज्ञानं दर्शय(नं) भवति, [‘दशज्ञानानि भवन्ति’]^२ ।

उक्तो दशवलस्य^३ भावः ।^४

आकारणि(नि)यमो यत्कथ्यः । सोऽयमुच्यते—

षोडशाकारमन्त्रा(त्रा)यमन्यैवाप्युत्तरं भुवा ॥

[501] सप्तमं षोडशाकारमविभक्ताकृतिद्वयम् ।

अष्टाकारं द्वितीयं तु नवज्ञानमयं तु यत् ॥

[502] तथामतपलं प्रोक्तं तज्ज्ञेयं द्वादशाकृति ।

स्थानास्थानज्ञानपलं षोडशमिराकारैः प्रवर्तते । अन्यैश्च तन्निर्मुक्तैरा-
स्यक्षयज्ञानवलमपि ^(६)यदि सोपायं क्षयं विप्रक्षति तदपि षोडशाकारम् ।
अथ क्षयमात्रं तत्, षड्ज्ञानमयैराकारैः सर्वत्रगामिनीं प्रतिपद्या(प्ता)नपलं
सप्तमं तदपि तथैव षोडशाकारम् । इयं तु पूर्वेनिवासानुस्मृतिव्युत्पुपपत्ति-
ज्ञानपलमविभक्ताकारयत्नम् । द्वितीयं तु कर्मविपाकज्ञानयत्नमष्टाकारम् । यत्तु
समाधिसमापत्तिज्ञान^(७)पलं तस्य नवज्ञानस्वभावं तैरेव द्वादशमिराकारैः
प्रवर्तते । अन्यद्यप्रोक्तं तदभ्यूहम् ।

किं पुनः किं मोक्षरम् ?

सर्वमोक्षरमत्रायमन्त्यं शान्त्यवलम्बि धा(वा) ॥

सर्गधिपयं स्थानास्थानयत्नम् । आस्यक्षयज्ञानयत्नं निर्वाणधिपयं धा
चतुःस्तयधिपयं धा ॥

^१ ‘अथ क्षीणास्तव सन्तान’ इति । आश्रयक्षये सति वञ्चानम् । तदाश्रयक्षय-
ज्ञानमित्यर्थः । क्षीणाश्रयमन्ताने सर्वाणि ज्ञानानि समुदाहरन्तीति ‘एषा ज्ञानानि भवन्ति ।’
Ibid

^२ Added from *Akb*

^३ The *Vbh. A.* gives the following details. —‘अथ तावेत्य आचरिष्यान्
तमानतपनपा । परब्राह्मे एताह—दशवलज्ञानं नाम पाटियेषकं नित्यं, सम्बद्धान्तज्ञानस्तेव
मयं पटिभेदेति । त न तथा दृष्टव्यं । अज्य एव हि दमयज्यज्ञानं । अज्य सम्बद्धान्त-
तज्ञानं । दमयज्यज्ञानं हि सकसवक्किच्च एव जानानि ।” सम्बद्धान्तज्ञानं पन एतेहि
जानिनम्बच्च ततो उनलिरएच्च पजानानि ।” सम्बद्धान्तज्ञानं पन मविनवरमविचारमेव
शामाववरमेव लोविनमेवानि” । *Vbh. A.* p. 464

स्पष्टव्यमधिकं तत्तु [VIII. B, 2. Fol. 142 a.]⁽¹⁾

दश हस्त्यादिसप्तकात् ॥^१

नारायणं नाम बलमुच्यते । तच्च भगवतो मर्मणि मर्मणि विद्यते ।
तागग्रन्थिराङ्गलाशङ्कुसन्धयश्च यथाक्रमं बुद्धप्रत्येकबुद्धचक्रवर्तिणः(नः) ।

किं प्रमानं(णं) पुनस्तनूनायणं यत्तम् ? यत्तल्लु दशानामितरहस्तीनां
यत्तं [त]दिकस्य गन्धहस्तिनः । एवं दशोत्तरवृत्त्या प्रधानमि(श)^२ प्रस्कन्दिष-
राङ्गचानूराणा(ना)रा⁽³⁾थिखानां वाच्यम् ।^३ येरायन(ण)सहस्रस्येत्यन्ये । स हि
देवोधानपात्रासमये अर्पितशच्छिरसमात्मानमभिनिर्मायात्यदभुतयिषिषोधा-
नापायमानानि तावन्त्येष देवकुलाम्बनेकसद्वस्त्रपरिवाराणि भूर्जपत्रपदादाय
गच्छत्येष बलसमुद्भूतस्य । एवं तु [धर्षयन्ति] मानसबलपद्मन्तं कायि-
कमपि यत्तं युद्धानां भगवतामिति ।^४ त⁽⁵⁾त्पुनः कायिकं यत्तं स्पृष्टव्यायतन-
संगृहीतम् । शुकत्वेन यत्तसंप्रदो लघुत्वेन दीर्घत्वेत्येति वर्णयन्ति ।

[506] स्वपरार्थान्तसम्प्राप्तेर्वै(र्ष)शारद्यचतुष्टयम् ।

आद्यन्तपलरूपे द्वे द्वे कर्म प्रतिपद्धियोः ॥^५

^१ Cf. नारायणं बलं कस्मै तन्निष्पन्नं दशाधिकम् ।

हस्त्यादिसप्तबल स्पृष्टव्यायतन च तत् ॥ Ak. VII 31.

^२ महात्मन in Akb and Saks. p. 645.

^३ प्रवृत्तग्रन्थहस्तिमहानमनप्रस्कन्दिना दशोत्तरवृत्तधार्यनारायण बलं तद् द्विगुणं नारा-
यणमन्यपरे । यथा तु वृत्तर तथा युज्यते । Akb VII 31 cd — तथा युज्यत इत्या-
चार्यः । Saks. p. 645.

Cf. तस्य दुविष तयावतस्त बलं वादबलञ्च आणबलञ्च । तस्य वायबलं नि
हृषिपुलानुमानेन वेदिनञ्च । बुद्ध हेतु पौराणैहिः—

वाटावरञ्च गङ्गेय्य पण्डरं तम्बयित्तं ।

गन्धमङ्गलहेमञ्च उषोमण्यद्वन्द्वं द्वये दत्ता नि ॥

इमानि हि दत्ता हृषिपुलानि । तस्य वाटावरं नि वक्त्रिहृषिपुलं ददृश्व । य
दमस पुरिमानं वायबलं त एवरम वाटावरदत्तिनो । य दमन् वाटावरान् बलं, त
एवरस गङ्गेय्यरम—य दमन् अद्वन्द्वान् त एवरम तथागनरम, नारायणसंवातबलं नि वि
ददमेव बुद्धनि । Vbh AL p. 397.

^४ Cf. मानमवन् वायिकमप्यस्यानन्तं वन्दयिषि भदन्तः । Akb VII 31 cd
See LI/PAL. VII p. 73, n. 2

^५ Cf. वंशारण्य चतुर्था तु यथावदामे कये ।

द्वितीये सप्तमे धेव । Ak. VIII 32 abc.

सुत्र उक्तम्—“सम्यक्सम्बुद्धस्य वत मे सत इमे धर्मास्त्वयाऽनभि-
सम्बुद्धाः” इति विस्तरः^१ । [अत्र हि प्रथम]द्वितीयाभ्यां स्वार्थसम्पद्गव-
तोद्भाविता । (पूर्वेण ज्ञानसम्पत् । द्वितीयेण(न) प्रज्ञासम्पत् । द्वाभ्या-
मन्याभ्यां परार्थसम्पदा^२ दर्शिता व्यवदानसंक्षेपोद्भावनात् ।

कतरत्पुनर्यैशारद्यं कति ज्ञानात्मकम् ? तदुच्यते । स्थानास्थानयत्-
रूपमाद्यम् । आद्यवक्ष्यज्ञानरूपं द्वितीयम् । कर्मस्वप्नज्ञानयत्नं तृतीयम् ।
सर्वप्रणामिनीप्रतिपत्तिज्ञानयत्नं चतुर्थं वैशारद्यम् । तथाप्यज्ञानस्यमाधान्ये
(१)तानि यत्नानि^३ तावत्स्यमाधानि वयाक्रमं चत्वारि वैशारद्यानि बोद्धव्यानि ।

सुत्र उक्तम्—“प्रीणीमानि स्मृयुपगम्यानानि यान्यार्थः सेषते” इति
विस्तरः^४ । तेषां पुण(न)रिदं लक्षणम्—

१ Cf चत्वारिमानि निश्चये तथाप्यनस्य पेशारज्जानि^५ चत्वारि ? मम्माम-
म्बुद्धस्य ते पटिज्जाना इमे धम्मा अविमिम्बुद्धा नि—तत्र वत मे मवणो वा ज्ञाप्पणा वा “
मत्तममेतं पटिचोदम्मयी नि—निमित्तमेव निश्चयं न सयवुपगम्यामि । • स्तीणानवरम ते
पटिज्जानका इमे भागवा अगारिकणीणा नि” “यत्नं वा पन ते अनरायिका धम्मा वुत्ता ते
पटिमेवता नात्त अनराया नि “यत्नं वा पन ते बर्याय धम्मो दवित्ता सो न नित्त्यानि
तत्तकम्म मग्गा दुक्खक्खवाया नि” । *Abd* II pp 8-9 See *Sahr* pp 645-6,
LVPAb VII p. 74, n 7

२ V *supra*, p 3

३ Cf कथं ज्ञानमेव वैशारद्यम् ? निमित्तं हि वैशारद्यम् । एतद्वच निमित्तं
भवति । ज्ञानरूपं वैशारद्यं युज्यते । न ज्ञानमेव । *Abd* VII 32 abc

—एतद्वच ज्ञाननिमित्तं प्रवर्तमानं ज्ञानानि वैशारद्यानीनि वैभावित्वा । आचार्यं आह ।
‘ज्ञानरूपं तु वैशारद्यम् । न ज्ञानमेव नि । अथवा आचार्यं ज्ञानमेवैतत्त्वम् । • *Sahr* p 646.

४ Cf प्रीणीमानि निश्चयं स्मृयुपगम्यानानि । यान्यार्थं मेव । यान्यार्थं
मवमानोऽर्थेति मवमानज्ञानमित्युम् । कथं ज्ञानानि प्रीणि ? इह निश्चयं धाम्मा धम्मराणां
धर्मं दण्डयति अनुवक्ताव वासिदिहोऽर्थकावा ज्ञिनी वक्तावमान । इह को हिताव इह को
मुत्ताव इह को जित्तुत्ताव । तत्र न धावता मुत्ताव । योनि जवदयति । आचार्य
ज्ञानमेव । प्रीतिरूपं धर्मज्ञानधर्मं ज्ञानि । न धर्मिज्जन्त वरन्तं धाम्नु ज्ञानत । तेन
तथाप्यस्य न नदी प्रवति न सोपनस्य न वेनसा ज्ञानावित्तयस्य । ज्ञेयज्ञानस्य तथाप्य
ज्ञानि ज्ञानं ज्ञानज्ञान । इह प्रथमं स्मृयुपगम्यानाम् । “गुणरूपं ज्ञाना धर्मं दण-
धर्मं पूर्णम् । तत्र न धावता न मुत्ताव । • धर्मिज्जन्त वरन्तं धाम्नु ज्ञानत । तेन
तथाप्यस्य ज्ञाना प्रवति न ज्ञाना न ज्ञाना न ज्ञाना धर्मिज्जन्त । ज्ञेयज्ञानस्य
ज्ञाना विद्वति ज्ञानं ज्ञानज्ञान । इह द्वितीयं स्मृयुपगम्यानाम् । “गुणरूपं निश्चय
ज्ञाना न न ज्ञाना न न नदी ज्ञाना • ज्ञेयज्ञानस्य तथाप्य विद्वति • इह
ज्ञानं स्मृयुपगम्यानाम् । *Sahr* pp 646-7 See *M. rahasi* 56, 103

[507] श्रोतृसम्पत्त्रयापेक्षा त्रिविधा स्मृत्युपस्थितिः ।^१
संस्माराहितसामर्थ्यसंग्रजन्यस्वलक्षणा ॥

शुद्धपकाशुद्धपकादिभेदाद्विनेयाणां(नां)^(७)त्रैविध्येन व्यवस्थानम् । शुद्ध-
पकादिवर्गत्रयामिसन्धेः । स्वभावः पुनः स्मृतिविशिष्टसंग्रजन्यत्रयस्वभावानि
त्रौणि स्मृत्युपस्थानानि । स्मृतिविशिष्टसंग्रजन्यतो हि भगवतः शुद्धपमा-
ना(णां)शुद्धपमान(ण)तदुभययुक्तेषु विन्यसमूहेषु नानन्दो भवत्याधातो वो ॥

महाकृष्ण पुनः

[508] संवृत्तिज्ञानरूपत्वादीर्यकालानु^(७)सारतः ।
सर्वत्र समष्ट्युत्पादेर्बुद्धस्यैव महाकृपा ॥^२

यदा श्रावकस्यापि करुणा पिघते प्रत्येकबुद्धस्यापि कस्माद् बुद्धस्यैव
महाकृपेत्पुच्यते ?^३ यस्मादिदं संवृत्तिज्ञानस्वभावा श्रावकादीनामद्वेषस्वभावा
बुद्धस्य च दीर्घकालानुगता सूक्ष्मानुगता सर्वसत्त्वसमग्रहमवृत्ता सर्वशानु-
गता च द्वात्रिंशन्महा^(७)पुरुष[लक्षण]विधोत्तितशरीराध्यासिनी दशयलपरि-
गृहीता च । तस्माद् बुद्धस्यैव भगवतो महाकृपेत्पुच्यते । उक्ता असाधारण-
शुणाः ॥^४

^१ Cf स्मृतिप्रज्ञात्मकं त्रयम् । *Abb* vii 32 d.

^२ Cf महाकृपा सप्तविधी संस्माराकारगोचरः ।

समस्यादपिमानाच्च नानाकरणमष्टया ॥ *Abb* vii 33

^३ कृपणामहाकृपयो किं मानाकरणम् ? "स्वभावतोद्भवाभोहृत्स्वभावत्वात् । आकारत
एकनिवृत्तताकारत्वात् । अलम्बनत एकत्रिधात्वालम्बनत्वात् । भूमितत्त्वतुल्यं ध्यानभूमि-
त्वात् । सप्तान्त श्रावकादिबुद्धसन्तानवत्वात् । लाभत कामघातुभवाप्रवैराग्यसम्भत्वात् ।
अपरिनागपरिनागत । अनु^७ ४ तुल्यवक्ष्यामनाच्च । *Abb* vii 33 d See *Saka* pp
648—9, *LVP* *Abb* vii p 77

^४ कस्मादेते आवेष्टिका बुद्धधर्मा उच्यन्ते ? सत्तासनप्रहाणात् । अथवा यस्य श्रावका
तत्सम्^४ *Abb* vii 32 d —सत्तासनान् आनन्दादीनां प्रहाणात् । वा पुनरिय वासना नाम
श्रावकाणाम् ? यो हि शक्लसचरितं पूर्वं तस्य तद्वत् कायवागवेष्टाविकारहेतुसामर्थ्य-
विरूपरिक्त वासनत्पुच्यते । अन्नादृतस्मिन्तविशया वासनति भवन्तानन्तवर्मा । अपवति
विम्वरेणाचार्यः । *Saka* p 647

^५ The Kōśakara discusses one more point —

किं पुन सर्वे बुद्धा सर्वत्रकारतामाया मवन्ति ? न ।

संस्मारधर्मकायाम्या जयतस्त्वायं चर्यया ।

समता सर्वबुद्धाना नायुर्जातिप्रमाणत ॥ *Abb* vii 34

Abb might have discussed this topic in Third *Adhyaya*, which is lost
V *supra*, p 115, n. 1

आयकसाधारणा उच्यन्ते—

[509] अरणा प्रणिधिज्ञानं चतस्रः प्रतिसंविदः ।
अर्हत्सान्तानिका ह्येते पञ्च तु प्रान्तकोटिकाः ॥^१

[510] इतरैरपि सामान्या अप्रमादादयो गुणाः ।
ए^(१)षां यथोपदिष्टाणां(नां) शृणु वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
तत्र सायत् ।

[511] अरणा मण्डितज्ञानं नृजाऽन्त्यध्याननिधयात् ।^२
आर्यसन्तानिका जाता सप्तस्तुकमलोद्विशी ॥

इह कश्चिद्वर्धकोप्यधर्मा सर्वफलेश्वरप्रहाणात्परमामृतसुखमनुभयत्ये
ष चित्तमुत्पादयति—कथं नाम परेऽपि [६]मे सन्तानालम्बनाद् फलेश्च
नोत्पा[VIII A 2 Fol 142 b]^(१)द्वयेषु कथञ्च तन्निष्फलं नाभवेयु ।
चतुष्वध्यान विवृद्धिकाष्टागतं समापद्य तथा करोति यथाऽस्य चारविह्वार
गतस्य सन्ताने न कश्चित्फलेश्चमुत्पादयति ॥

[512] प्रणिधिज्ञानमप्येव सर्वधर्मालम्बि तु ।^३
अकोप्यधर्मनो(यो) स्थ्याते तथैव प्रतिसंविदः ॥

प्रणिधिज्ञानमपि सद्युक्तिज्ञानस्यभावः प्रान्तकोटिकचतुर्थध्यामत्ताभात्,^४
(२)अर्हत्सप्तप्रणिधये तच्च ज्ञानीते प्रणिधिज्ञानस्य सर्वधर्मालम्बनत्वात् ॥^५

^१ Cf निधिसाधारणा अथ धर्मा केचित् पृथग्जन ।
अरणाप्रणिधिज्ञानप्रतिसंविदगुणादयः ॥ Ak vii 35

^२ Cf सवतिज्ञानमरणा ध्यानस्य अकोप्यधर्मणः ।
नृजाऽनुत्पन्नकामाप्तसवस्तुस्तेऽगोचरा ॥ Ak vii 36

The difference between the *araratamadh* of Buddha and *travaka* is given
in Aas —आवकसाधारणादुत्पन्नकामाप्तपरिहारात् ।

तत् करोत्येतो उच्छित्त्य आमानिषु त्रिवारणा ॥ Aas p 524
See LVP Ak vii p 87

^३ Cf तथैव प्रणिधिज्ञानं सर्वलिम्बं तु तत्रत्या । Ak vii 37 ab
Also cf अनाभोगमनामङ्गमध्याधानं सदा स्थितम् ।

सर्वप्रान्तान्मुद्रितं प्रणिधिज्ञानमिष्यते ॥ Aag p 524

^४ सर्वधर्मालम्बनं तु प्रणिधिसाधमिवैव निगद्य । आख्यास्तु न सांभ्यात् प्रणिधि
ज्ञानं नापन्नं । किं तर्हि ? निधन्यवर्तितविद्यानाम् । कथं निर्माणं चापत्तिं यथा
विद्या । प्रणिधिपूर्वकं ज्ञानं प्रणिधिज्ञानम् Ak vii 37 ab See Sako p 651

प्रतिसंविदः खल्वपि

[513] विषयितार्थसम्बन्धिनामसंमोहमेदिनी ।

आद्याऽन्या तदमिव्यङ्ग्या ज्ञेया ज्ञानविचारिणी ॥

[514] तृतीया शब्दसंस्कारा ज्ञानसंमोहघातिनी ।

तुरीया तु प्रचन्दोक्तिर्ज्यानाधुत्पादनोन्मुखी ॥^१

तत्र द्वादशाङ्गप्रयत्नसंगृहीतेषु^२ बह्व्य^(३)माना(शा)र्थसम्बन्धिषु विषयि-
तेषु नामकायादिषु यदविषय्यं ज्ञानं सा धर्मप्रतिसंविद् । तदवद्योत्येषु पौरुषे-
यापौरुषेयसम्बन्धेषु परार्थसंवृत्त्यर्थराशिषु यदविषय्यं ज्ञानं साऽर्थप्रतिसंविद् ।
नामकायादिष्वचक एव धाकृच्छ्रेष्वरूपद्रव्यलिङ्गसंख्यासाधनक्रियाकातृपुरुषो-
पग्रहसम्बन्धिनि यदविषय्यं ज्ञानं^(४) सा निरुक्तिप्रतिसंविद् ।^१ धर्मार्थनिरुक्तिषु
ध्यानविमोक्षसमाधिस्वमापत्तिवशित्वसंप्रख्याने यदविषय्यं ज्ञानं सा^२ प्रति-
भान[प्रति]संविद् ।^३

^१ Cf धर्मार्थयोर्निरुक्तौ च प्रतिभाने च सविद ॥

तिल्लो नामार्थज्ञानमविषयं यथाकर्मम् ।

चतुर्थी युक्तमुक्ताभिलाषमागं वशित्वयो ॥ Ak vii 37 cd, 38

^२ ह्यु गेय व्याकरण गायोदानावदानकम् ।

इतिवृत्तक निदान वंपुत्यञ्च सजातकम् ॥

उपदेशाद्भुवौ धर्मा द्वादशाङ्गमिद वच । Aaa p 35

Cf कथं जगत्तेन नव जगमी ति ? सन्त्येव हि^१ 'युक्तं येन्य वेम्माकरणं गायो
उदान इतिवृत्तकं जातकं अङ्गुलपम्पं पेदस्स'ति नयङ्गुलपभेदं होति । DAa 4 2. 66

^३ उत्तरोत्तरा प्रतिभा प्रतिभानमित्यपदे । Akb vii 406

^४ सतस्सो पटितम्भिदा नाम अत्थादिषु पभेदेगतानि चत्तारि भाणानि । नुत्त
हेतु—“अत्ये ज्ञाण अत्यपटितम्भिदा । धम्मो ज्ञाण धम्मपटितम्भिदा । अत्यधम्मनिरुत्ता-
भिलापे ज्ञाण निरुत्तपटितम्भिदा । ज्ञाणेसु ज्ञाण पटिभानपटितम्भिदा” ति [Vbh p 293]

तत्प अत्यो ति सङ्खेपतो हेतुकलस्सेत अविषयण । “पभेदतो एव य निज्जि पञ्च-
यसम्मूत, निम्मान, भासितत्थो, विपाको, किरिया ति इमे पञ्च धम्मा अत्यो ति
वेदितव्वा । “धम्मो ति सङ्खेपतो पञ्चयस्सेत अविषयण । “यो कोचि फलनिम्बत्तरो हेतु,
अरिपमग्गो, भासित, कुसल, अकुसल ति इमे पञ्च धम्मा धम्मो ति वेदितव्वा ।” अयमेव हि
अत्यो अभिधम्मो दस्सितो । तत्प धम्मनिरुत्ताभिलापे ज्ञाण ति तस्मि अत्ये च धम्मो च या
सभावनिवसति “तस्सा धम्मनिरुत्तवज्जिताय भागविकाय मूलभासाय पभेदगतं ज्ञाण निरुत्त-
पटितम्भिदा । “ज्ञाणेसु ज्ञाण ति सव्वत्थं ज्ञाणमारम्भणं कत्ता पञ्चवेक्खन्तस्स ज्ञाणारम्भणं
ज्ञाणं पटिभानपटितम्भिदा ति अत्यो । Vbh xiv 21—25 See LVP Ak vii
p 89, n 3

^१ The Kosakāra gives some more details —आसा च किल प्रतिसविदा गणित

त एते पदगुणाः प्रान्तकोटिकमित्युच्यन्ते ॥^१

का कति भूमिका पुनरासा प्रतिसिद्धिदा का वा कति ज्ञानमयी ?^२
तदयद्येत्येते—

[515] अर्थाख्या खलु सर्वत्र पटञ्जलान्यथया नव ।

अर्थप्रतिसिद्धिवित् सर्वासु भूमिषु कामघातौ यावद्भयाग्रे श(न)यज्ञान
स्यमाया शि(नि)रोधज्ञान वर्जयित्वा पटञ्जलानां [नि] निर्गणस्ये(स्यै)व परमार्थ
त्वात्, परचित्तदुःखसमुद्भयमार्गज्ञानानि वर्जयित्वा ।

प्रतिमानाहुयाप्येवं दशज्ञानमयी त्वसौ ॥^३

प्रतिमानप्रतिसिद्धिदपि सर्वासु भूमिषु दशज्ञानमयी ।
[तत्र]

[516] [कामे ध्यानेषु धर्माख्या]^(४) तदन्या त्वाद्यकामयो^५ ।^६

धर्मप्रतिसिद्धिवित् कामघातौ चतुर्षु ध्यानेषु निवृत्तिप्रतिसिद्धिवित् कामघातौ
प्रथमे च ध्याने ।

सद्विज्ञानमय्यौ तु द्वे एते प्रतिसिद्धिदौ ॥

उभे क्षप्येते सद्वृत्तिज्ञानस्वभावे धर्मनिवृत्तिप्रतिसिद्धिदाविति ॥

अभिधर्मदीपे विभाषाप्रभाषा वृत्तौ सप्तवत्स्याध्यायस्य तृतीय (३) पाद समाप्त ॥

बुद्धवचन गच्छविद्या हेतुविद्या च पूर्वप्रयोगी यथानुक्रमम् । नाप्यतेष्ववृत्तकौशलत्वा उत्पन्नवित्तु
राज्ञोनीति बुद्धवचनमेव तु सर्वासा प्रयोग वणवन्ति । यस्य च का तस्यावश्यं चतस्रः प्रतिसिद्धिदो
भवन्ति । *Akh* 40 b — यथानुक्रमिनि धर्मप्रतिमविद्ये गणित पूर्वप्रयोग । अथप्रतिसिद्धिदो
बुद्धवचनम् । निरुक्तिप्रतिसिद्धिदो गच्छविद्याः प्रतिमानप्रतिसिद्धिदो हेतुविद्यति । बुद्धवचनमेव
इति ब्रह्माविद्या । *Saku* ॥ 653

^१ Cf य चते उपदिष्टा धरणादयो गुणा
एवमेते प्रान्तकोटिका ।

प्रान्तकोटिकध्यानवलेनया लाम ।

तत् परविष ध्यानमन्त्रं सबन्धुमनुमोमितम् ।

बुद्धिप्राप्त्यागतं तत्त्वं बुद्ध्यायस्य प्रयोगजा ॥ *Akh* vii. 40 d and 41

See *LVP* *Akh* vii. p 97

^२ See *Paprasambh* *dakatha* *Ks* v 5

^३ Cf. बाह्यमार्गसम्बन्धना चाग्नी नव ज्ञानानि सबन्धु ।

इति परं बाह्यसंविद् सा सर्वत्राय तु सामुत्तम ॥ *Akh* vii 39

^४ Cf कामप्यानपु धर्मं विद्वां वाचि प्रथमकामयो ।
विराजमानं तत्सामी एवमेते प्रान्तकोटिका ॥ *Akh* vii. 40

सप्तमाध्याये

चतुर्थपादः ।

पृथग्जनसाधारणाः इदानीमभिज्ञादयो शुणा वक्तव्याः । त इम उच्यन्ते—

[517] रि(ऋ)द्वौ श्रोत्रेऽन्यचित्ते प्राग्भावे च्युत्युदये त्रये ।

ज्ञानसाक्षात्क्रियाभिज्ञा षड्वा घी[ः] मुक्तिवर्त्मनि ॥^१

ज्ञानसाक्षात्क्रिया यत्तु विमुक्तिमार्गसंगृहीताऽभिज्ञेत्युच्यते । केषां पुनर्गुणानां ज्ञानसाक्षात्क्रिया ? तदप^(१)दिश्यते । रि(ऋ)द्विपादद्विष्यश्रोत्रचेतः-पर्यायपूर्वेनिवासानुस्मृतिच्युत्युपपादावक्षयज्ञानावां या ज्ञानसाक्षात्क्रिया साऽभिज्ञा । अभिज्ञानातीत्यभिज्ञायते वा तथेति अभिज्ञा ।

कस्मात्पुनर्विमुक्तिमार्गा ये(ए)वाभिज्ञा आमन्य(एय)फलवत्^२ [[न] ज्ञानान्तर्य]मार्गस्वभावाः ? परचित्तज्ञानस्यानन्तर्यमार्गप्रतिषेधादर्हतत्वात्-य^(१)ज्ञानान्तर्यमार्गत्यागे कस्यचिन्निरभिज्ञत्यप्रसंगात् ॥

आसां पुनः

^१ Cf ऋद्विषयोपक्रमःपूर्वजन्मच्युत्युदयक्षये ।

ज्ञान साक्षात्क्रियाभिज्ञा षड्विधा मुक्तिमार्गधी ॥ *At* vii 42

षडभिज्ञा । ऋद्विषयज्ञानसाक्षात्क्रिया, दिष्यश्रोत्रचेत पर्यायपूर्वेनिवासच्युत्युप-पाद-आतवक्षयज्ञानसाक्षात्क्रियाऽभिज्ञा । *Saks* p 654 *Yasomitra* gives full details

Cf सो एव समाहिते चित्ते परिसुद्धे परियोदाते अनङ्गणे विगतपञ्चिकलेष्टे मृदुभूते कम्मनिये ठिते आनेज्जप्पते इद्विषयाय चित्ते अभिनीहरति • सो अनेकविहित इद्विषय पञ्चनुभोति... ।...सो दिव्वाय सौतपात्रुया विमुदाय अतिक्कन्तमानुविशाय उभो सहे सुणाति, दिव्वे च मासुसे च, ये दूरे सन्तिके च ।• घेतोपरियज्जाणाय चित्ते अभिनीहरति... सो परसत्तान परपुमाज्जन पेत्तसा चेतो परिच्च पज्जानाति • ।...पुब्बेनिवासानुस्सत्तिज्जाणाय चित्ते अभिनीहरति • सो अनेकविहित पुब्बेनिवाय अनुस्सरति... ।...चतूपपातज्जाणाय चित्ते अभिनीहरति... आसवान सयज्जाणाय चित्ते अभिनीहरति ।...*Digha*, II. 87—97 See *M sutta* 6, *Vm* Chapters xii and xiii

^२ आमन्यफलवदिति । यथा संहृत आमन्यफल विमुक्तिमार्गस्वभावम् । तद्वत् । *Saks* p 655

[518] चतस्रः संवृत्तिज्ञानं पञ्च ज्ञानानि चित्तधीः ।

सर्वास्त्ररक्षयामिज्ञा पट्ज्ञानान्यथा दश ॥^१

चेतः पर्यायास्त्ररक्षयामिज्ञे हित्या । चेतःपर्यायामिज्ञा पञ्चज्ञानानि धर्मा-
म्ययमार्ग[संवृत्तिपर]चित्तज्ञानानि । आस्त्ररक्षयज्ञानसाक्षात्क्रियाऽमिज्ञा पट्-
ज्ञाना[VIII B, 3 Fol 143 a]⁽¹⁾नि दश वा परचित्तदुःखसमुदयमार्गज्ञानानि
हित्या 'अथवा दशे'ति ॥

[519] पण्ठी सर्वत्र पञ्चान्या मौलीषु ध्यानभूमिषु ।^२

आस्त्ररक्षयज्ञानसाक्षात्क्रिया सर्वासु भूमिषु । शेपा मौलीषु चतस्रसु
ध्यानभूमिष्विति ।

यत्तवैराग्यतो लभ्याः स्वभूम्यधरगोचराः ॥^३

सर्वा [अमिज्ञा.] यत्ततो लभ्यन्ते वैराग्य⁽²⁾तश्च । तत्रानुचिता यत्तत* ।
उचिता वैराग्यत । जन्मान्तराभ्यस्ता. खल्वमिज्ञा वैराग्यतो लभ्यन्ते ।
वैशेषिक्यो यत्तत । 'स्वभूम्यधरगोचरा'श्चैता । रि(ऋ)दया स्वभूमि
गच्छत्यप(घ)रा च भूमिम् । निर्मितनिर्माणमप्येवम् । दिव्यधोत्राभिहयापि
स्वभूमिकमघो[भूमिक] च शब्दं शृणोति । एष परचित्तज्ञानं पूर्वनिर्दिष्टा-
नुस्यूतिज्ञानं च । ⁽³⁾च्युत्युपपादाभिहया च स्वाघोभूमिविषय रूप जानाति ॥

यतमा पुनरासा कति स्मृत्युपस्थानानि ?

[520] स्मृत्युपस्थितयस्तिष्ठ श्वेतःपर्यायधीर्मता ।

ऋद्धिधोत्राक्षयमिज्ञास्तु प्रथमा स्मृत्युपस्थितिः ॥^४

परचित्तामिज्ञा त्रीणि स्मृत्युपस्थानानि कायस्मृत्युपस्थानं हित्या ।
चित्तचैतालम्बना खरयेपा । ऋद्धिधोत्रचक्षुरमिज्ञा काय⁽⁴⁾स्मृत्युपस्थान
रूपालम्बनत्वाद् । ऋद्धि यत्तु चतुवाद्यायतनालम्बना । दिव्यधोत्रचक्षुषी
यथाक्रम शब्दरूपायतनालम्बने ।

^१ Cf चतस्रः संवृत्तिज्ञानं चेतसि ज्ञानपञ्चकम् ।
लयाभिज्ञा बले यदत Ak vii 43 abc

^२ Cf पञ्च ध्यानपणुष्टये ॥ Ak vii 43 d

The *Kośakāra* discusses in detail — पञ्चाभिज्ञा कतुर्ध्यानभूमिषु । इत्थं
दास्यभूमिषु न गति ? Akb vii 43 d See LVP Ak vii pp 102-3

^३ Cf स्वाघोभूमिविषया लभ्या उचितास्तु विरागते । Ak vii 44 ab

^४ Cf तृतीया त्रीन्युपस्थानायाश्च धोत्रद्विवक्षुवि ॥ Ak vii 44 cd

कुशलादिभेदेन तु

[521] दिव्यमव्याकृतं श्रोत्रं नेत्रं चान्या शुभा मताः ।^१

दिव्यश्रोत्रचक्षुषी किलाव्याकृते । तच्च न । अभिज्ञानां विमुक्तिमार्ग-
स्वभा[व्याश्च]श्रोत्रविज्ञानयोश्चा[धिकल्पत्वाद्]विमुक्तिज्ञानानुत्प^२त्तिः । चतुर्षु
ध्यानेषु तु अस्ति प्रज्ञाविशेषः स्वभूमिकभूतफलो यत्संमुषीभावात्स्वभूमिक-
फलमेव चक्षुःश्रोत्रं संमुखीमायं गच्छति । यत्तच्चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोराश्रयी
भवति तस्माच्च तद्विज्ञाने संप्रयुक्त प्रज्ञाऽभिज्ञेति ।

कथं पुनरेतयोरभिज्ञाशब्दः ? तदुच्यते—

अभिज्ञाफलताऽभिज्ञा [मनोविज्ञानप्रज्ञया] ॥

अभिज्ञाफलमा^(३)(म)प्राभिज्ञाशब्देनोक्तम् । मनोविज्ञानसंमयुक्तया तु
प्रज्ञयाऽभिज्ञानातीति । सैवाभिज्ञा निरूपकत्वात् ।^४

कति पुनरासां विद्या ?

[522] तिस्रो विद्या^५ मतास्त्र्यध्वस(सं)मोहादिव्युदस्तये ।

एका स्यमावतोऽश्वी द्वे त्वशैवाश्रयोदयात् ॥^६

पूर्वणि(नि)वासच्युत्युपपादास्रयक्षयज्ञानतत्साक्षा[त्]त्क्रियास्तिष्ठः पद्व-
शैक्ष्यो [विद्या उच्यन्ते । कस्मादेता एव ? एत] ^(७)एय तिस्रो विद्याः यस्मादा-
भिरविद्यात्रयं विनिवर्तते । पूर्वनिपासाभिज्ञा[ध्या] पूर्वान्तसंमोहः निवर्तते ।
च्युत्युपपादाभिज्ञया त्वपरान्तसंमोहो निवर्तते । आश्रयक्षयमिज्ञया मध्या-
व्यसंमोहः ।^८

^१ Cf अद्याकृते श्रोत्रचक्षुरभिज्ञे इतरे शुभा । Ak vi 45 ab.

^२ See *abhināṣa*, PTSD

^३ तिस्रो विज्ञाः । पूर्वनिवासानुमतिज्ञाण विज्ञा, सत्तान् चतुर्षुपातज्ञाण विज्ञा,
क्षामवान् क्षमे जाण विज्ञा । *Dīgha*, xxxiii 1 10 See *Vm* vii 30

^४ Cf तिस्रो विद्या अभिज्ञाया पूर्वान्तादौ निवर्तनात् । Ak vii 45 cd

पूर्वनिवासच्युत्युपपादास्रयक्षयज्ञानसाक्षात्क्रिया तिस्रः अश्वयो विद्या उच्यन्ते । एतानि
हि पूर्वापरान्तमध्यसमोहं व्यावर्तयन्ति यथाक्रमम् । Akb vii 45 cd.

^५ Thus view = identical with the view of Āchārya Samghabhadra
as quoted and supported of Yasomitra —

‘पूर्वान्तादौ निवर्तनात्’ यावत्क्षयरूपमिति । भगवद्विज्ञेपादयस्तावदाह—‘पूर्वा-
न्तसमोह’ पूर्वे निवासानुस्मृत्या ‘निवर्तयति’ । चतुर्षुपादाविक्रया ‘मध्यसमोहम्’ ।

यद्यपि च तिस्रोऽप्यशैक्षास्तथापि 'एका स्वभावतोऽशैक्षी द्वे त्वशैक्षा
अयोदयात्' । अन्त्या वाऽशैक्षी स्वभावतः सन्तानतश्च । आद्ये ^(६) द्वे त्वशैक्ष
सन्तानादशैक्षचित्युच्यन्ते ॥^१

कति पुनरासा प्रातिहार्याणि ?^२

[523] रि(ञ्च)द्विचिचक्षयामिज्ञा प्रतिहार्यत्रयं स्मृतम् ।

हस्तो द्वे कुशास्तृभ्यो मारेभ्यो हस्ते परम् ॥^३

ऋद्ध्यादेशनाप्रातिहार्यं अल्लु कुशास्तृभ्य कपिलोलकाक्षपादाविभ्यो
धिनेयजनचित्तमपहत्य युद्धे मगवति परमार्थशास्तरि संनियोजयत । अतु
शा^(४) सनाप्रातिहार्यं मारेभ्योऽपहत्य सर्वज्ञे मार्गदेशिके प्रचरे प्रतिष्ठापयति ॥

का पुनरियमृद्धिः ?^५

[524] समाधिरु(धी ऋ)द्विरित्युक्ता फलमैश्वर्यमष्टधा ।^६
द्विधैतद्गतिनिर्माणे त्रिविधा गतिरिष्यते ॥

आलवक्ष्यामिज्ञा अपरातसमोहम् । नापरमस्माद्भूत प्रजानामीति तेषा अलक्ष्यान्कारा
णामभिप्रायः । अतीत प्रत्युपन्नोऽप्रागतोऽवेयध्वानुक्रमः । तस्मादेवमथमतिरिति ।

आवायसप्रभद्रस्तु व्याचष्ट—पूर्वान्तादौ निवतवातः । पूर्वनिवासाभिज्ञा हि पूर्वान्त
समोह व्याचतयति । अपरान्तसमोहं भ्रूयुपपादाभिज्ञा । मध्यसमोह आलवक्ष्यामिज्ञा ।
इत्यतस्तिलगामेव विचारकम् । पूर्वयाऽमपरविपद्गतात् सवेगोत्पत्तः । परया परेयामेव ।
तथा सविम्वस्य भूतार्यावयमात ततीयति । किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ? आवायसप्रभद्रस्या
क्ष्याममेव पुस्तकप पक्ष्याम् । आवायस्यापि तथैवाभिप्रायो लक्ष्यते । तथा हि पूर्वनि
वासाभ्रूयुपपादालवक्ष्यकानसाध्याक्रियास्तित्व इत्युक्त्वा आह—एते हि पूर्वपरान्तमध्य
समोह व्यावलयन्ति यथाक्रमम् इति । *Sdkv pp 657 8*

^१ Cf अगसात्पवा तदाख्य इ तत्सन्तानतमुद्भूयतः ।

इष्ट गैक्षस्य मोक्ते तु विद्य सावितसन्तते ॥ Cf *Alk. vii 46*

^२ विनयमनतामिति अर्थः हरणात् प्रातिहार्याणि प्रतिशब्दयोरौदिकमभ्यासत्वात् ।
प्रतिहृतमध्यस्थान मनस्तथमि प्रतिहरत्तीति प्रातिहार्याणि वा । *Alk vii 47 See Vm*
III तीणि फाद्विहरिर्यानि । इद्विपाटिहारिय मादेशनापाटिहारिय अनुसासतिपाटि
हारिय । D gha xxi 110 See Kevaddhasutta Digha vi

^३ Cf आद्या तृतीया यटो च प्रतिहार्याणि तासनम् ।

अथमध्यमिचरित्वाद्विद्वेत्फलयोजनात् ॥ *Alk vii 47*

^४ V *supra p 359 n 2*

^५ Cf वेयमदि ? यथाविनयन

ऋद्धि समाधिगमन निर्माणं च गतिरिष्यते । *Alk vii 48 ab*

श्रद्धिः खलु समाधिरूपा^१ तत्फलत्वात् प्रातिहार्यमृद्धिरत्युक्तं सूत्रे ।
अङ्गपरिगृहीते समाधौ सति सर्वमेतत्प्रातिहार्यं [VIII. 3. Fol. 143 b.]
मृद्ध्यति । तस्मात्समाधिरेव रि(श्रु)द्धिः ।^२ तस्याः फलमष्टगुणमैश्वर्यम-
नि(शि)मादि ।^३

^१ श्रद्धिपादाः समाधयः । Ak vi 69d. While dealing with the *samādhi* and *śiddhipāda*, the Kosakāma initiates a controversy : समाधिः कस्मात् श्रद्धि-
पाद उच्यते ? तत्प्रतिष्ठितत्वात् सर्वेषुणर्सपत्तेः । ये त्वाहुः 'समाधिरेव श्रद्धिः पादास्तु
छन्ददादयः' इति । तेषा इत्यतस्त्रयो एव बोधितस्याः प्राप्नुवन्ति । छन्दचित्तबोरा-
धिपत्यात् । सूत्रं च विरुध्यते—“श्रद्धि बो भित्तवे देसमिप्यामि श्रद्धिपादाश्च मावद् श्रद्धिः
कतमा ? इह भिक्षुरनेकविधमृद्धिविषयं प्रत्यनुभवति । एको भूत्वा बहुधा भवती”ति
विस्तर. Akb. vii. 69 d. Yasomitra gives the following comment—
श्रद्धिपादाः समाधय इति फुल एतत् ? सूत्रात् । उच्यते हि छन्द चापि निधयो भिक्षु-
रधिपति कृत्वा लभते समाधिम् । सोऽस्य भवति छन्दसमाधिः । चित्तं धीर्यं भीमासा
चापि भित्तयो भिक्षुरधिपति कृत्वा लभते समाधिं । सोऽस्य भवति भीमासासमाधिरिति । “

ये त्वाहुः समाधिरेव श्रद्धिः पादास्तु छन्ददादयः । तेषामेववादिना वैमादिकाणां “
‘एको भूत्वा बहुधा भवति’—यावद् ब्रह्मलोकं कायेन वशे वर्तयत” इति । इयमुच्यते श्रद्धिः ।
श्रद्धिपादा कतमे ? छन्दसमाधिः । धीर्यसमाधिः । विससमाधिः । भीमासासमाधिः ।
इम उच्यन्ते श्रद्धिपादाः” इति । एवं लक्षणं समाधिः । तस्मात् समाधिरेव श्रद्धिः इति ।

अनाचार्यसंयमः आह । न भवत्येव तेषां दोषः । समाधिं हि ते श्रद्धिपादमिच्छन्ति ।
श्रद्धिरपीति । छन्दादवस्तुष्वप्यने समाधेः चतुर्विधज्ञापनार्थम् । कश्चिच्छि समाधिं, कुशलमूल-
प्रयोगावस्थायां प्रवर्तनीभवति । कश्चित् कुशलमूलनिष्पन्नभावस्याम् । पूर्वोक्तं श्रद्धिपादः ।
उत्तराधिरिति । सूत्रविरोधोऽपि चेत्तान्न भवति । श्रद्धिफलं श्रद्धिचर्येणोक्तम् । प्रज्ञाफलस्य
तच्छब्दामिधानत्वादित्यादि । Saka. p. 602.

See *Vm.* xii 50-55, *Patirambhūdā*, vol. II. pp. 205-6.

^२ तत्रापिमा भवत्यणुः । लपिमा लघुर्भवति । महिमा महान्भवति । प्राप्तिरङ्गु-
ल्ययेणापि स्मृतिरिति चन्द्रमसम् । प्राक्काम्यम् इच्छानभिधातः भूमाधुमञ्जलि निमज्जति
यपोदके । यथिर्त्वा भूतनीतिकेषु वशी भवत्यवश्यवचनान्येषाम् । ईदितृत्वं तेषां प्रभवाम्य-
यव्यूहानामीष्टे । यत्र कामावसायित्वं सत्यसंकल्पता यथा सकल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम् ।
“एतान्मष्टावैश्वर्यानि । *Yogabhāṣya*, iii 45.

Also see, अणिमा लघिमादिकं वा लोचियसम्मत—*Vm.* v. 61—अणिमा लघि-
मादिकं ति आदिषद्देन महिमा पत्ति पाकम् ईदित्वा यत्र कामावसायित्वा ति इमे लपि सङ्ग-
हीताः—*Vm T.* p. 210. D. Kosambi quotes the following verse :

लपिषमि वृत्त—

“अणिमा महिमा लपिमा पत्ति पाकम्मेव च ।

ईदितञ्च वसितञ्च यत्यनामावसायितति ॥ *Vm. Dṛṣṭikā*, vii. 61.

यद्य सृष्टेऽपदिष्टमेकानेकयथेच्छितरूपावस्थानादिस्तत्पुनरेतन्मृदिकलं^१
द्विविधं गतिश्च निर्माणं च । गतिरपि त्रिविधा । तत्र

[525] मनोमयी गतिः[१] शास्त्ररिच्छामात्रप्रवृत्तिः ।

अधिमोचकृताऽन्येषां ततो देहामिमाहिनी ॥^२

मनोजयाः^३ यत्तु श्रद्धिर्वृद्धस्यैव । म^४नस इव जयस्तस्याः । यावत्
कालेन चतुर्विधानं नीलं प्रतिपद्यते यावत् कालेन भगवान्छरीरेण सर्व-
लोकान्तराणि व्याप्नोत्यनन्तर्द्विस्त्रीरा हि बुद्धा भगवन्तो[५]नाभोगेन
यथेच्छितामिमायसिद्धेः भगवतो बुद्धस्य । आधकादीना पुनः शरीरवाहिनी
गतिर्मयति^६ यथा देवानां पक्षिणां वा । आधिमोक्षिकी च दूरमप्यासन्नमपि
मुच्यास्तगमनं संपद्यते । बाहुप्रसारणमात्रेण सुमेरुमूर्धनि प्रादुर्भवति ।^७
व्याख्यातं समाधिकफलम् ॥

गमनं निर्माणमिदानीं वक्ष्यामि । त[द्] द्विविधं कामाधचरं रूपाधचरं
च । तत्र तावत्—

[526] रूपगन्धरसस्पर्शाः कामे निर्माणमिष्यते ।

रूपस्पर्शां मतीं रूपे स्वे शरीरेऽथ वा बहिः ॥^१

कामाधचरं यत्तु बाह्यमायतनचतुष्टयं निर्मायते । नान्यदीश्वरकर्तृ-
त्वपादान्पुण्यगमप्रसंगात् । रूपाधचरं त्वयायतनद्वयं तत्र गन्धरसाभावाद् ।
तत्पुनरेतत् स्वशरीरे परशरीरे च द्रष्टव्यम् । एतच्चतुर्विधं निर्माणं कामधाता-
धेवं रूपधातां द्रष्टव्यम् । इत्यष्टविधं निर्माणम् ।^२

[किं यत्तु निर्माणम्]मिष्यया निर्मायते ? किं तर्हि ?

१ 'ब्रह्मादय इदियो ? अपिष्टाना इदि, विबुज्जाना इदि, मनोमया इदि,
आणवितारा इदि, तमापिवितारा इदि अरिया इदि वम्मवितापरा इदि पुण्णवरो इदि,
विज्जामया इदि, तस्य तस्य सम्पारयागपन्था इज्जतवृत्त इदो नि—*Pugga-sambhuddi*,
vol II, p 205

२ Cf शास्त्रगुणोपपादनेषां कारित्वव्यापिमोक्षिकी । *AL* vii 48cd.

३ *V* supra, p. 37

४ See *LVPAL* vii p 113, n. 2.

५ Cf कामार्ण निर्माणं बाह्यं चतुर्धापनं त्रिधा । कर्पायं द्वे तु *AL* vii 49.

६ See *Yogaviv*, iv 4-5

[527] अभिज्ञाफलचित्तेन तत्त्वानि तु चतुर्दश ।^१
आद्यध्यानफलं द्वे ते(ते)रूर्ध्वभूम्येकवृद्धितः ॥

प्रथमध्यानफले खलु निर्माणचित्ते कामावचरं प्रथमध्यानभूमिकं च,
द्वितीयध्यानफलानि त्रीणि, तृतीयध्यानफलानि चत्वारि, चतुर्थध्यानफलानि
पञ्च ॥

कथं पुनर्निर्माणचित्तानि लभ्यन्ते ?

[528] ^(६)तन्नाभो ध्यानव[त्] ज्ञेयः

यथा खलु ध्यानानि वैराग्यत उपपत्तितः श्रवणतश्च लभ्यन्ते तथा
निर्माणचित्तानि ।

कथं पुनस्तदुत्पद्यते ?

शुद्धकाच स्वतश्च तत् ।^१

शुद्धकाच् ध्यानादनन्तरं शि(नि)र्माण(श्च)चित्तमुत्पाद्यते निर्माणचित्तादेव
या नान्यतः । ततः खल्वपि निर्माणचित्तादनन्तरं शुद्धकध्यानं निर्माणचित्तं
चोत्प^(७)द्यते नान्यत् । सर्वस्य च निर्मितस्य

स्वभूमेनैव निर्माणमप(ध)रेणापि भाषणम् ॥^१

न खल्वन्यभूमिकं निर्माणमन्यभूमिकेन निर्माणचित्तेन निर्मीयते । भाषणं
तु स्वभूमिनाप(ध)रमौमेन च । कामघातुप्रथमध्यानभूमिको हि निर्मितः
स्वभूमिकेनैव चित्तेन भाष्य(प)ते । ऊर्ध्वभूमिकास्तु प्रथमध्यानभूमिकेन, तत्रैव
(६)विशतिसमुत्थापकचित्तसद्भावात् ॥

किं पुनर्निर्मितनिर्माणोः क्रमेण (श्च) धाम्मापरो नपत्यथ युगपत् ?
तदुच्यते—

[529] निर्मात्रैव सदैतेषां भाषणं सुगताद्वे ।^२

^१ Cf. निर्माणचित्तेस्तानि चतुर्दश । Ak. vii. 49 d

^२ Cf. यथाक्रमं ध्यानफलं द्वे यत्तत्पञ्च नोर्ध्वजम् ।

तन्नाभो ध्यानवज्जुद्धात् तास्वतश्च ततोऽपि ते ॥ Ak. vii. 50.

^३ Cf. स्वभूमिकेन निर्माणं भाषणं त्वपरेश च । Ak. vii. 51 ab.

^४ Cf. निर्मात्रैव सदाज्ञास्तुः । Ak. vii. 51 c.

उक्तं हि

“एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

एकस्य तूष्णीं भूतस्य सर्वे तूष्णीं भवन्ति ते ॥”^१

भगवतस्तु इच्छुतः पूर्वं पञ्चाद्युपपत्त्या निर्मिता भाषन्ते । तेषां (१) पुनः

एकस्य भ्रुतः सर्वे निर्मिता भ्रुवते समम् ॥

[530] अधिष्ठाया तु निर्माणं भाषन्तेऽन्येन चेतसा ।^२

‘अधिष्ठाया तु निर्माणं’ सस्याप्येत्यर्थः । अन्येन चेतसा विद्वत्तिसमुत्पादकाद्येन वाच्यं प्रवर्तयतीत्यतोऽपि नास्ति निर्माणान्तर्धाणो(नो) दोषः । तदुच्यतेऽधिष्ठानं न केवलं जीयत एव । किं तर्हि ?

अधिष्ठानं सृजस्यापि [VIII B 4 Fol 144 a]

(१) स्थिरस्यैव तु वस्तुनः ॥^३

आर्यमहाकाश्यपाधिष्ठानेन तदस्थिरशकलावस्थानश्रवणात् स्थिरस्यास्थिरक्षणस्य न मासदधिराक्षीनामस्ति ॥

किं पुनरेकचित्तेनैकं निर्मितं निर्मिणोत्वयं बहून् ?

[531] अजप्येकमनेकेन जयिष्यस्तद्विपर्ययः ।^४

आध्यामिनिहोरेयंहुमिनिर्माणचित्तैरेक सोपादानं च निर्मितं निर्मिणोति ।

^१ Quoted in *Akk* vii 57 c

Cf एकस्मिन् मासमानमि नन्व मासलि निर्मिताः ।

एकस्मिन् तुष्णीमापीतं सर्वं तुष्णीं भवन्ति ते ॥ *Digha*, xviii. 21 See *LVP Ak* vii p 118 n 3

^२ Cf अधिष्ठायाऽवकलवात् । *Ak* vii 51 d.

^३ Cf मूलस्याप्यस्यपिष्ठानं नास्थिरस्यावरे तु न । *Ak* vii 52 ab

—आर्यमहाकाश्यपाधिष्ठानेन तदस्थिरशकलावस्थानात् । तदुच्यते ‘नास्थिरस्य’ । भाषकादयेन तु भाषागतानामधिष्ठानान् । अपरे पुनराहुर्नास्ति भूतस्याधिष्ठानम् । अस्थिरपञ्चावस्थानं तु देवतानुभावानि । *Ak* vii 52 ab

Cf मन्त्रं वाक्यस्य निर्माणविशेषितमस्थिरप्रपातं दग्धिणन पाणिना गृहीत्वा *Dirigadham* 61 See *LVP Ak* vii p 120, n. 1

^४ Cf आवायेकचनवनं त्रिजग्यां तु विपययात् । *Ak* vi. 52 cd.

जितायां त्व^(१)भिन्नायां निर्मातुरिच्छया बहूनप्येकचित्तेन निरुपादानमपि च निर्मिनो(णो)ति ।

तत्पुनरेतन्निर्माणचित्तं द्विविधं भावनामयमुपपत्तिप्रातिलम्बिकञ्च । तत्र

अव्याकृतमभिज्ञोत्थं उपपत्त्य त्वयं त्रिधा ॥^१

यत्तत्र साधनाफलं निर्माणचित्तं तदव्याकृतं भवति । उपपत्तिप्राति-
लम्बिकं ॥ कुशलादि[ना] त्रिप्रकारम् । [तदुपपत्तिफलं] ^(२)दशतिशययुक्तम्^१ ।

[532] अर्हतां दशधा त्वेतदैश्वर्यमुपपद्यते ।

सर्वास्त्रिरूपज्ञानविमुक्तिद्वययोगतः ॥

यदेतदणिमादिशैलान्तं^२ दशविधमैश्वर्यसुखं तदतिशययुक्तमर्हतामेवोप-
पद्यते ॥

यदि तर्हि ज्ञायाणामर्हतामेतदैश्वर्यं समानमस्ति कस्तर्हि विशेषः शास्त्र-
शिष्ययोः ?^३ तत्रेदमुपदिश्यते—

[533] ऐश्वर्ये[षि स] ^(४)मानेस्मिन्यथोक्ते शास्त्रशिष्ययोः ।

अन्तरं सुमहच्छास्त्र्युत्पत्तपूर्वमुदाहृतम् ॥

दशयक्षाद्यधेनिकबुद्धशुचिन्तायां चतुष्टयव्यता ननुत्तरणे गन्धहस्त्य-
श्वशुक्रबद्धान्तैश्च विशेषान्तरं बोद्धव्यमिति ॥

अभिधर्मप्रदीपे^४ विभाषाप्रभाषा वृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च ज्ञानविभागो नाम (5)सप्तमोऽध्यायः ॥

^१ Cf. अव्याकृतं भावनामं निर्विघ्नं त्वपत्तिजम् । *Alk.* vii. 53 ab.

^२ The eight *āśvarayas*, (V. *supra*, p. 399, n. 2) the *āśraśakṣya-jñāna* and *śimukṣi-jñāna*.

^३ V. *supra*, p. 399, n. 2.

^४ The *Kośakāra* does not discuss this point, but instead devotes three *kārikās* (*Alk.* vii. 53cd to 56) dealing with the following :—(१) पञ्चविधा ऋद्धिः । (२) दिव्यद्योत दिग्बलसुख । (३) विमूर्द्धितेवोपपत्तिलानिका भवत्पपाव्यदपि ? (४) वेतोज्ञानम् ।

^५ V. *supra*, p. 347, n. 1.

अष्टमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

व्याख्याता हि विस्तरस्यो निदर्शना । शमथ इदानीं वक्तव्यः । स
सत्येय श्रमयश्चतुर्थध्या[ना]रूप्यसंगृहीत । तत्र तु

[534] साक्षाच्चित्तस्थितिर्यनिं तच्चतुर्धाऽङ्गमेदतः ।^१

शमथ खलु साक्षात्तुल्या चित्तैकाग्रता ध्यानमित्युच्यते ।^२ यस्य यत्तु
धर्मस्याङ्गपरित्यूहीततो(स्यो ?)द्रेषा[त्] चित्तचैतान्यालम्ब्य^३नान्तर न प्रति
पद्यन्ते । धर्मश्चेतसि च समाधि^४रित्याख्यायते । तदङ्गमेदेन चतुर्विधमिति
यस्याम । तस्या पुनश्चित्तस्थितौ

ध्यानोक्तिराङ्गसी तत्र भाक्तो तत्सद्वृत्त्यपि^५ ॥

^१ Cf डिवा ध्यानानि क्त्वादि प्रोक्तास्तदुपपत्तयः ।
समाधिति गृह्यार्थं Ak. viii 1 abc

^२ The *Kofakāra* discusses this point in detail — ययमेवायना नाम ? एवा
रुचनता । एव तद्धि चित्तायवरात्तन्वनादि समाधिन वैतनिक ध्यानान्तरमिति प्राप्नोति ।
न वितायय समाधि । यन तु तायवाया वनने न धम समाधि । नैव चित्तवायना ।
ननु च धाविवायनस्य चित्तमेवायं डिवायय तत्मानवितामिति यन संग्रयुक्ते समाधि
वयस्यम् । यन एव च समाधियन एव चित्तानायवायनस्य विद्वयन ? महामुमिवरवात्र
गमाधे गवचित्तानायवायनाग्रय । न । न्कत्वागमाय । चित्तायवरायाणि समाधि ।
तथा ययचित्तं डिवा चित्तारितुद्विप्रधान च मूत्र क्त्वादि ध्यानयुक्तानीत्यरे ।
Abb viii 1 — संभावित्वा न वितायय समाधि, यन तु तायवायाणि वनने न
धर्म समाधि । यथा क्त्वायनस्य गृह्यार्थोपपत्तयः यन । न एव मुक्तोरन मूत्र
मित्युच्यते ननु । See p 663 See LVPAk. viii pp 129 ff

^३ Cf वा गा मायुगा विगाय चित्तगवयना अयं समाधि क्त्वादि शम्ययवना
गमायचित्तारिता, या ननु ययान मायवना अयं नय समाधिमयना नि । Ak. viii 4 44
कुगचित्तारिता समाधि । एवमयय चित्तवयनित्तारितं नय ययमा च मायान ।
V. iii 3 See *Śāradā* by viii 11 12 L 41 and LVPAk. viii p 129, n. 3.

^५ Cf चित्तवयनस्य मायुगम् । Ak. viii 1 d.

समाधिस्वभावं खलु परमार्थेण(न) ध्यानम्^१ । सपरिवारं तु गृहमा-
नं(शं) पञ्चस्कन्धस्वभावम् । भक्तिकल्पनया [तत्सद्भूतपि] धर्मेण ताच्छ-
ब्दम् ॥

[535] सं^(७)चेपादियमाख्याता ध्यानजातिश्चतुर्विधा ।

प्रथमं ध्यानं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थमिति ।^२

द्रव्यभेदानहं तस्याः प्रवक्ष्यामि यथागमम् ॥

द्रव्यभेदस्तु ध्यानजातेश्चतुर्विधायाः समापत्तिजातेश्च तावत्या एव
समासेन वक्ष्यामि ॥

तत्र तावत् ।

[536] सहारूप्यचतुष्टयेन समापत्तिर्मताष्टधा ।

[चतुः पञ्चेषु स्कन्धेषु]^३[तः]^(४)दुर्कोर्गर्गवृत्तितः ॥^४

पञ्चस्कन्धेषु वर्गीभूतेषु ध्यानसमापत्तिः प्रज्ञाप्यते । चतुः[]पञ्चेष्वा-
रूप्यसमापत्तिरिति ॥

[537] भेदेन तु समापत्तिद्रव्यानि(खि) दश सप्त च ।

सामन्तकैः सहाष्टाभिर्ध्यानान्तरिकयाऽपि च ॥

अष्टाणा(नां) खलु समापत्तिभूमीनामष्टाणा(नां)मेव सामन्तकद्रव्याणां
तत्प्रवेशोपायभूतानि ध्याना^(७)न्तरिका च प्रथमध्यानसंगृहीता । एतानि खलु
सप्तदश यथास्यौर्ध्वं निघमानानि सप्तदश भवन्तीत्यत्र आह—

[538] तद्भेदाः सन्निभेऽन्येपि वक्ष्यन्ते शास्त्रचोदिताः ।

^१ ध्यानमिति कीदर्थं ? ध्यायन्त्यनेनेति । प्रजानन्तीत्यर्थः । चिन्तानायां हि एष
धातुः । चिन्तनं च प्रवेशि सिद्धान्तः । एव तर्हि सर्वसमाधिष्वानुप्रसङ्गः ? न, प्रकर्षयुक्ते
तन्नामविधानाद्भास्करवत् । कश्च प्रकर्षयुक्तः । योऽङ्गसमायुक्तः समाधिः ।... Akb VIII
1 See *Sukr* pp 664-5 आरम्भभूषणनिष्ठागतो पञ्चनीकज्ञापनतो वा ज्ञानः । *Vib* IV
119 On *jhana* and *samādhis* see *PTSD*

^२ ज्ञानं हि चत्वारि ज्ञानानि । पठमं ज्ञानं दुर्लभं तृतीयं चतुर्थं ज्ञानं ।
Vib ॥ 342

^३ The Ms. is crazed here.

^४ Cf. विचारप्रतीतिमुल्लवत् पूर्वपूर्वापवर्जितम् ।

तयाऽऽख्यायचतु स्कन्धा अधोभूमिविवेकज्ञा ॥ Ak VIII 2

अन्येऽपि सन्तु समापत्तिभेदास्तदन्तर्गता एव सुप्रामिधर्मोदिता वक्ष्यन्ते ।

बुद्धबुद्धेस्तु ते सर्वे तच्चेनायान्ति गोचरम् ॥

भगवन्नेत्र हि [VIII A 4 Fol 144 b] ⁽¹⁾ सर्वप्रथमध्यानसमापत्त्यादि
भेदेषु, अनन्तस्वभावप्रभावत्रियाफलेष्वपरोक्षबुद्धिबुद्धि(त्ति)रिति ॥

‘त एते ध्यानाकरूप्यास्त्रिप्रकाराः । कथम् ? तदस्म्यते—

[539] त्रिधा ध्यानानि मौलानि सास्वाददिप्रभेदतः ।

तथैव त्रय आरूप्या भवाग्रं तु द्विधा मतम् ॥’

तत्र मौलानि तावद् ध्यानानि त्रैविध्याभ्यास्वादिनासप्रयुक्तबुद्धका
नाल्ल⁽²⁾भेदेदात् । एव प्रयो मौला आरूप्या । भवाग्रं तु भास्त्यनाल्लवम्¹ ।
कामघातोर्मयाप्रस्य च भवमूलत्वात् ॥

[540] सामन्तानि द्विधा सप्त प्रथमं तु त्रिधा मतम् ।

ध्यानान्तरं त्रिधा तद्वद्विष्टं त्वधराश्रयम् ॥

प्रथमध्यानसामन्त² द्वित्याऽन्यानि सप्त सामन्तानि द्विप्रकारान्य(एय)
न्यध्यानाकृषात् । प्रथमध्यानसामन्त³ तु द्विप्रकारम् । केचित्तु भास्वाद⁽³⁾-
नासंप्रयुक्तं नेच्छन्ति । तद्वद् ध्यानान्तरिका त्रिधेति वर्तते । यत्तत्राद्विष्टं
तदधराश्रयं द्रव्यमिति ॥

किं पुनरेषामान्यादनादिसप्रयुक्तानां त्रयाणां लक्षणम् ? उच्यते—

[541] धाम्वादवस्तवस्थं यच्चुद्धकं लौकिकं मतम् ।

अत्रो(षो ?)धस्तं तदास्वाद्यमतिलोभमनाश्रयम् ॥’

¹ The *Kośa* 2 here deals with the *Arīpa āgāra* (Ak. VIII 24)
V infra *Adh. Kar. Kā* 551—553

² Cf. इति मौलं समापत्तिप्रभेदादिव त्रिधा ।

मन्त्रावाहनवक्त्रादनाल्लव्याष्टयं द्विधा ॥ Ak. VIII 5

³ [प्रकारं] मनस्येव नान्यं हि मनमाणात् । *Saka* p. 671

⁴ सामन्तं समीपवत् । *Saka* p. 57

⁵ Cf. आकाशानामश्रयत्वं लघुत्वं लौकिकं नश्यम् ।

तद्वत् तत्तदावकाशं लोकोत्तरमनाश्रयम् ॥ Ak. VIII. 6

यत्खलु सत्पुणं तदास्वादानासंप्रयुक्तमित्युच्यते ।^१ तृष्णाया आ[स्या-
दप^(१)]र्यायत्वात् । यत्तु न संप्रयुक्तं तदपि तृष्णासहगतत्वादास्यादवदित्युच्यते
तृष्णयैकफलत्वात् । यत्तु साध्वं कुशलं समापत्तिद्रव्यं तच्छुद्धकमाख्यायते ।
क्लेशमलासंपर्कादलोभादिशुद्धचर्मयोगाच्च ।

तदेतच्छुद्धकं तस्यास्वादानासंप्रयुक्तस्यास्वाद्यम् । तेन हि तत्समनन्त-
रातीतमास्वाद्यते । येनास्वादयति तमापन्नो यदा^(१)स्वादयति तस्माद्व्यु-
त्थितः ।^२ अन्योन्यसंसर्गादि(द्धि) तृष्णासमाध्योर्ग्रामनिर्वृति(तिः) । तृष्णा-
धरात्समाधेरास्वाद नाम, समाधिपरात्तृष्णायाः ध्याना(न) नाम, [अ]न्यथा
विप्रतिपिद्धं स्यात् । न हि कश्चित्पुणं समापद्यते, न च समाधिनाऽऽस्वाद्य-
तीति । लोकोत्तरं ■ समापत्तिद्रव्यमनास्यवमित्युच्यते ■

आसां पुनः समापत्तीनां ध्या^(१)नाम्येवाङ्गयति नारूप्याः । कति पुनः
कस्य ध्यानस्थाङ्गानि ।^३ तदिदं प्रस्तूयते—

[542] अङ्गान्याद्ये शुभे पञ्च वितर्कवित्तद्वत्तमा ।^४

प्रीतिः सुखं समाधानं छिष्टं सुखविवर्जितम् ॥

प्रथमे तावच्छुभे ध्याने पञ्चाङ्गानि वितर्कविचारपीतिसौख्यसमाधयः ।^५
छिष्टे^६ चत्वारि सुखं हित्वा ॥

[543] साध्यात्मसंप्रसादास्तु सुखप्रीतिसमाधयः ।

द्वि^(१)तीयेऽङ्गानि चत्वारि छिष्टे श्रद्धा सुखाद्यते ॥^७

^१ Cf. इयं भिक्षवे एकचो पुण्यलो विविज्जेष कामेहि...पठमज्झानमुपसम्पज्ज
विहरति । सो तवस्मादेति सं निक्कमेति तेन च विंति आपज्जयति । *Ang. II* p. 126.

^२ 'यदास्वादयति तस्माद्व्युत्थित' इति शुद्धकात् । येनास्वादयति तं समापन्न' इति ।
आस्वादानासंप्रयुक्तम् । *Saks.* p. 671.

^३ For details, see *Vm.* iv 79-202.

^४ Cf. पञ्चाद्ये तर्कचारी च प्रीतिसौख्यसमाधयः । *Ab.* viii. 7 ab.

^५ 'यथा चतुरङ्गवेना' नाङ्गैर्म्योर्जान्तरभूता । 'एव पञ्चाङ्गध्याय' नामान्तर-
भूतमिति स्वमतं दर्शयति । *Saks.* p. 671.

^६ The *angas* of *khiṣṭa-dhyāna* are given in a separate *kārikā* in *Ab.*—

विलप्येवसत्प्रीतिमुच्य प्रसन्नः सप्रधीः स्मृतिः ।

उपेसास्मृतिमुद्विज्ज केचित् प्रसन्न्युपेसाये ॥ *Ab.* viii. 10.

—नेकिन् पुन प्रथमद्वितीययोः विलप्यो प्रसन्नविराति । तृतीयचतुर्थयोरेसा
नास्ति कुशलमहाभूमित्वादनयोरिति । *Ab.* viii. 10 d.

^७ Cf. प्रीत्याद्यं प्रसादश्च द्वितीयेऽङ्गचतुष्टयम् । *Ab.* viii. 7 cd.

द्वितीये कुशले ध्याने चत्वार्यङ्गानि । आध्यात्मसंप्रसादः प्रीति सुख
चित्तैकाग्रता च । क्लिष्टे द्वे अन्धा सुखं हित्वा ॥

[544] तृतीये पञ्चमे प्रज्ञा स्मृत्युपेक्षा सुखं स्थितिः ।^१
क्लिष्टे त्वद्गदयं ज्ञेयं समाधिर्वेदनासुखम् ॥

तृतीये शुभे ध्याने उपेक्षा स्मृतिः सम्प्रज्ञानं सुखं समाधिश्च । क्लिष्टे
(तु द्वे 'समाधिर्वेदनासुखम्' ॥

[545] अन्ये(न्त्ये) चत्वार्युपेक्षे द्वे समाधिः स्मृतिरेव च ।
क्लिष्टे ध्याने चतुर्थे तु द्वे अङ्गे वेदना स्थितिः ॥^२

चतुर्थे चतुर्थे ध्याने शुभे चत्वार्यङ्गानि । अदुःखासुखापेक्षेना उपेक्षा च
स्मृतिपरिगृहि समाधिश्च । क्लिष्टे तु द्वे वेदना स्थितिश्च ॥

कति पुनरेषा द्रव्यतो भवन्ति कति नामतः ?

[546] द्रव्यात्मना दशैकं च नाम्ना त्वष्टौ दशैव च ।^३
अङ्गान्येतानि कथ्यन्ते चतुष्कोटिरतः स्मृतः ॥

द्रव्यतः अष्टौकादश भवन्ति । प्रथमे ध्यावाङ्गानि प्रश्न । द्वितीयेऽध्यात्म
सम्प्रसादो वर्धते । तृतीये समाधिपण्यानि वर्धन्ते । चतुर्थे तदुपासुखा
वेदनेति ॥

अतु च यत् तृतीये ध्याने सुखमुक्तं^४ [नपा] प्रथमद्वितीययो^५ [Folio

^१ Cf तृतीये पञ्चमे प्रज्ञा स्मृतिः प्रज्ञा सुख स्थितिः । Ak viii 8 ab

^२ Cf चत्वार्युपेक्षानुष्ठापनापेक्षानुष्ठानावयवः । Ak viii 8 cd.

^३ Cf द्रव्यात्मना दशैकं च । Ak viii 9 a

^४ ^५ supra, p 52, n. 3.

^६ The topic under discussion is — यस्मात् तृतीये ध्याने सुखं द्रव्यात्
मुक्तम् ? यस्मात् तृतीये ध्याने ध्यानयोगसुखं प्रत्यक्षमुक्तमासीत् ।

प्रथमद्वितीययोः ध्यानसुखं प्रत्यक्षमुक्तमासीत् । इह प्रत्यक्षमुक्तं तत्र वेदनासुखं
निर्दिष्टं न तु यत् । इत्येवमन्येनो मुक्त्यापेक्षायाम् । नहि मनसो वाचिकं दृश्यम् ।
तस्मात्तत्र विज्ञानवशात्तथा । तस्मिन् चैकमिदं प्रीतिवचनाम् । प्रीतिर्हि मीमन्तव्यम् ।
न च सुखमीमन्तव्यमस्मात्तथा । न च तत्र तत्र यथा यथा ध्याने मुक्तिरुक्ता पञ्चाङ्ग
वचनादि । अतः पुनस्तथा — आत्मतः चैकमिदं मुक्तिरुक्तं विवक्षितं हि ध्यानेषु कतिपयेषु

No 145 lost^१][अभिघनदोषे विभाषाप्रभाषां वृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमं पादं समाप्तं^२ ॥]

मुखमङ्ग व्यवस्थापितमिति । यत्तर्हि सूत्रं ज्ञायम् । *Akk* viii 9 b The *Kośakata* discusses this point in detail and says at the end—तस्माद्विचायमेतत् ।

Yōsōmitsu says — सुखेन्द्रियोदादि^३ति । नास्त्यत्र स्वनयिकं सुखेन्द्रियं त्रिप्यपि हि ध्यानेषु । किं तर्हि ? कायिकमेव मुखमङ्गं व्यवस्थापितम् समाहितावस्थान्तरालस्य मुदाचारात् । शब्दाभितकानां किलयं पक्षः । तेषां हि न त्रिभूमिकमेव मुखेन्द्रियम् । कामप्रथमध्यानभूमिकमिति । किं तर्हि ? चतुर्भूमिकमपि मुखेन्द्रियं भवति । कामाक्ष्यचरयावत् तृतीयध्यानभूमिकमिति । अत एव न विभाषायां भदत्तेन सौभाग्येतिशेनोक्तम्—
'भाभिर्मात्रिकाणां मरयदृशं चक्षुर्विज्ञानादिकमवस्थादूष्य आरब्धम् इति । तस्माद्विचायमेतत्'
इति । योगाचारभूमिदशान्नं विचायमेतदित्यत्र कौतूहलं पातयत्युच्यते । *Saku* pp 672—676 See *LVPak* viii pp 150—160 V *supra* p 72 ■ 1, p 139, n 4

^१ Folio No 145 is lost In this lost folio the *Adv* might have discussed this controversial topic viz *prasaṅgha* and *sukha* and also the nature of *prasaṅga* and *prasa* See *Akk* viii 9—10

^२ A large portion of the first *pada* of the Eighth *Adhyaya* is lost in the lost folio

अष्टमाध्याये द्वितीयपादः ।^१

[547] [VIII B, 5 Fol 146 a] शमथस्य च ।

ध्यानसामन्तकारूप्येष्वङ्गानामव्यवस्थितिः ॥

ध्यानसामन्तकेषु खलु विदर्श[नोदका] शमथो न्यूनः । आरूप्येषु सर्वत्र शमथोऽधिकवृत्तिविषयना न्यूनतरा । विषय पश्यतो संज्ञायामिति ध्वना-
दङ्गिन्यपि पश्चादुद्देशो भवति । ततः सिद्धं विषयनाः ॥

यदा खलु चत्वार्यपि ध्यानानि विषाकं प्रति नेज्जन्ते कस्माच्च^(२)तुर्थ-
मेयानेज्यमुच्यते ?^३ तथापदिश्यते—

[548] त्रितर्कचारविचिंसात्प्रश्नासाक्षात्संबन्धत् ।

[उपे]वावेदिताभावादन्त्यमानेज्यमुच्यते ॥^४

श्रीणि खल्वपि ध्यानानि सेज्जितान्युक्तानि भगवता वितर्कापपक्षात्-
योगात् । वितर्कविचारध्यासप्रध्यासौ सुषुप्तुःप्रसौमनस्यदीर्घ(न)स्यानी-
त्यष्टापक्षात्ताः ।^५ तैश्चतुर्थं ध्यानमकम्प्य^(६)मित्युक्तमभिधर्मे । वितर्कविचार-
प्रतिबुद्धैरकम्पनीयाद्यादानेज्यं चतुर्थमुक्तं सुप्ते^७ । आभिप्रायिकः सुप्तेनिर्देशो
लाक्षणिकस्तरमभिधर्मे । तथाहि “सुषुप्तुःप्रयोः प्रहाणात्सौमनस्यदीर्घ(न)स्य-
योध्यास्तद्वमाद्यतुर्थं ध्यानमुपसंग्रह्य विहरति” इत्युक्तम् । अभिधर्मे वितर्क-
विचारप्रतिबुद्धान्येवञ्जितम् ॥

^१ The beginning portion of this *paṭṭa* is lost in the lost folio V supra, p 409, n. 6

^२ V supra, p 45, n 4, p 137, notes

^३ Cf अष्टावक्रात्मप्रवृत्तयानिच्छं नु चतुर्थकम् ।

विनवचारी इवागो च मुक्तावि चतुष्टयम् ॥ *At* viii 11

^४ V supra, p 115, n 4

^५ V supra p 138 n 5 See *At* *sūtra* 66, 106.

^६ यदा पूर्ववर्तिन आनि ध्यानानि विनवर्तिनि कम्प्यन्ते तैश्च एमिदचतुर्थं कम्प्यते ।

‘यदा निवर्ते इतो न कम्प्यते चावृत्ता’ तद्विस्तृप्तं नृप इत्यपर आह । *Saka* p. 677

^७ Cf मुनयश्च न वृत्ता दुःखस्य च वृत्ता पुद्गे च सायनस्यदामनस्यमानं आचक्ष्णमा
अनुरूपमनुमं उवाच-वर्तिनोर्मुनि चतुष्टयम् उवाच-वृत्तं विहरति । *At* *sūtra* 51

इदमिदानीं यक्तव्यम् । इह (५) ध्यानसमापत्तिषु प्रथमद्वितीययोर्ध्यानयो
सौमनस्यमुक्तं प्रीतिवचनात् । प्रीतिर्हि सौमनस्यम् ।^१ तृतीये सुख चतुर्थे
उपेक्षा । तत्किमुपपत्तिध्यानेष्वप्येष एव वेदनानियमः ? नेत्युच्यते । किं
तर्हि ?

[549] आद्ये प्रीतिसुखोपेक्षा द्वितीये तु सुखाद्ये ।

सुखोपेक्षे तृतीयेऽन्त्ये उपेक्षे निदिष्यते ॥^२

प्रथमध्यानोपपत्तौ खलु तिस्रो (५) वेदना । सुख त्रिविधानकायिक,
सौमनस्य मनोभौममुपेक्षा चतुर्विधानकायिकी । द्वितीयध्यानोपपत्तौ द्वे वेदने
सौमनस्योपेक्षे मनोभूमिके । नात्र सुखमस्ति पञ्चविधानकायामावात् । तृतीय
ध्यानोपपत्तौ द्वे वेदने मनोभूमिके । चतुर्थध्यानोपपत्तादुपेक्षेत्र वेदना विद्यत
इति ॥^३

तनु च द्वितीयादिषु ध्याने(६)षु रूपशब्दस्पर्शध्यानानुपपत्तौ च । सन्ति
विज्ञप्तिस्तमुत्पापक च चित्तम् । नत्वेव तत्र त्रिविधानकायिका वेदना नास्ती
त्युच्यते, नितर्कविचारौ चेति ? नैव दोषः । स्वभूमिकप्रतिपेक्षात् । इतस्तेन
तर्हि रूपादयो विज्ञायन्ते कायपिज्ञप्तिश्चोत्थाप्यते ? तद्वद्विश्यते—

[550] दृक्श्रोत्रकायज्ञानं विज्ञप्तिजनकं तथा ।

यद्भूमा^(७)वचिचारायामाद्यादव्याकृतं ॥ तत् ॥^४

द्वितीयध्यानोपपत्ता खलु रूपशब्दस्पर्शध्यानानुपपत्तिभ्यो जिगमिषयो
या प्रथमध्यानभूमिकानि चतुर्विधानादीनि त्रीणि विज्ञानानि विज्ञप्तिस्तमुत्पापक
च समुखीरूप निर्माणचित्तचतुपलमन्ते स्पन्दन्ते चेति । तत्पुनः प्रथमध्यान
भूमिक चित्तमव्याहृतमेव स^(८)मुगीकुर्वन्ति न कुशल मूलेनावदुमानत्वात्
क्लिष्ट दीतरागत्यात् । तदया वञ्चिदीश्वरो दरिद्रमित्रगृह गतः । तेनासी
सुहृदा सर्वस्यप्रदानेनोपनिमन्त्रितो मित्रचित्तानुयतर्तया हीनोऽरुह यस्तु द्विवा
परिकाञ्चद गृहीते तद्वदिति । व्याख्यातस्वरूपाणि ध्यानानि ॥

^१ V supra p 52, n 3

^२ Cf सौमनस्यमुखोपेक्षा उपेक्षासुमनस्कते ।

सुखोपेक्षे उपेक्षा प्रविशो ध्यानोपपत्तिषु ॥ Akk viii 12

^{३-४} From प्रथमध्यानोपपत्तौ १० विद्यन इति is identical with Akk viii 12

^५ Cf कायादिश्रोत्रवित्तन विज्ञप्त्युत्पापक च यतः ।

द्वितीयादौ तदाद्यान्मस्तिष्ठाव्याकृतं च ततः ॥ Akk viii 13

For an allied controversy, see वञ्चिर्नैदक्या, Ks ii 5

आरूप्याः वक्तव्याः ।^१ तदारभ्यते—

[551] सनिमित्तोद्भव^२हाकृष्टः प्रोक्तानन्तमनस्कृतिः ।

तिसरूप आरूप्य आकाशानन्त्यसंज्ञकः ॥^३

अनन्ताकाशनिमित्तोद्भवः तत्संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं पश्चात्तु चतुःस्कन्धा-
लम्पनास्तद्व्यतमालम्बना अन्यधर्मालम्बना वा मनस्काराः समुत्थीमाश्च
गच्छन्ति । उक्तं हि भगवता—“सर्व्यंशे रूपसंज्ञानां समतिशमात्यतिघसज्ञा-
नामस्तगमाश्रानात्संज्ञा [VIII A, 5. Fol 146 b] नाममनसिकाराद्वन्तमा
काशमानन्त्ययायत्तननुपसम्पद्य विहरति” इति ।

कः पुनरात्मा तिसृणां रूपसंज्ञानां विशेषः ?^४ [प्रपञ्च]रूपसंज्ञामित्यत्र
विशेषो योद्धव्यः । तदस्मादागमाद्विविधायां रूप्या(पा)रूप(व्य)स्कन्धाः
संपृदीताः । तत्र समापत्तिलक्षणा चित्तानुपरिवर्तिणा(ना) शीलेन वियुता
शेरेनोपपत्ति लक्षणात् । त एत आ^(५)रूप्याः प्रथमारूप्यसामन्तकं हित्वा
विभूतरूपसंज्ञा भवन्ति । प्रथमसामन्तकं तु चतुर्यध्यानविदुःपितृवृत्ति
स्याद्वाद^(६)ध्वननमिति । अतस्तदेकं न विभूतरूपसंज्ञार्थं लभते ।^७

कथं पुनर्निर्धार्यते नारूप्येषु रूपमस्तीति ?^८ आगमाद्युक्तितश्च ।

^१ See *Vm* x 1—66

^२ Cf तेषां रूप्याश्चतुस्त्वन्धा अधोभूमिविवेकज्ञा ॥
विभूतरूपसंज्ञाया सह सामन्तर्हस्तिभिः । *Ak* viii 2 cd, 3 ab

^३ Cf सर्वथा रूपसंज्ञानं समतिशमा पक्षिपमज्ञान अथवा नानतसंज्ञान

मनसिकारा अनतो आकाशो हि आकाशावस्थापननुपसम्पद्य विहरति । *Vbh* p 245

^४ तस्य कतमा रूपसंज्ञाया ? या रूपावचरसमापतिसमापन्नस्य वा उपपन्नस्य वा
विदुषम्मगुलविहारिण्य वा सञ्ज्ञा । कतमा पटिपनञ्ज्ञाया ? रूपसंज्ञा सहसंज्ञा
गणसंज्ञा रसनञ्ज्ञा पटुष्वमञ्ज्ञा । इमा बुक्खन्ति पटिपनञ्ज्ञाया । कतमा
मानसतनञ्ज्ञा ? या अममाप्रमम मनाधानुमवहिस्स वा मनाविञ्ज्ञायाधानु सुमहिस्स वा
मञ्ज्ञा *Vbh* pp 261—2

^५ आकाशानन्त्यायननसामन्तकं चतुर्यध्यानारम्भेन वाद्विभूतरूपसंज्ञाया न लभते । न
हि तत्र रूपमना विभूता न विद्यम्यर्थः । *Akb* viii 3 ab

^६ This topic is discussed in detail in *Akb* —यदुक्ता चतुस्त्वन्धा इति धाम्प्यं
तापेनदाम्प्यदुक्ता नामान्विति । यदि हि स्यात् कथमाख्या उच्यते । *Akb* viii 3 ab
'गाम्प्यं तावदादि नि विहायानरीया । यदि हि स्यात् इति अभाविका *Sahr* p 66

^७ See आरूप्ये रूपकथा । *Ak* viii 8—इदानीं आरूप्ये रूपकथा नाम होति । तस्य
यस्य 'विज्ञापरवचवा तावत्प्यं नि कथनतो अकथनव नि भोद्धारिकरुता निमगटं गुणवचनं
रूपी नि एदि गम्यपनि अकथनं । *KoA*, viii 8.

आगमस्तायत्—“सर्वशो रूपसंज्ञानां समतिक्रमात्” इत्यादिष्टतमिदम् ।^१
 अन्यदास^(१)यचनम्—“अरूपिणः सन्ति मत्वा” इति ।^२ ईषद्रूपत्वादरूपि-
 णोनूदरा वन्यायदिति चेत् ।^३ न । सर्वश इत्यपदेशात्, नि सरणोक्तेश्च ।
 उक्तं हि “रूपाणां निःसरणमारूप्याः” इति । यथा हि “यत् किञ्चिदभि-
 संसृजतमभिसंघिदितं निरोधस्तस्य निःसरणम् ।”^४ निरोधे खलु सर्वसंसृज-
 तपियोगोऽभ्युपगम्यते । न हि मूर्तिधिग्रहलक्षणो मोक्षः तत्प्रवृत्तिनिरोध^(५)धि-
 त्वात् ।

युक्तिरपि ।^६ रूपाधयादीन्यवधूय स्योद्वेगमुखेन तदाश्रयादस्यूपद्रुत-
 तद्वियुक्तदेशाश्रयवत् । उक्तस्तस्यां रूप्येभ्यो रूपिरु(पु)पपद्यमानानां रूपमुत्पद्यते
 हेतुप्रत्ययाधिपतिप्रत्ययवत्तात्, नामरूपस्यान्योन्यहेतुत्वाच्च । तत्र समागवि-
 पाफहेत्योरेव तयोरप्यस्तित्यात् कारणत्वं रूपप्रत्यये(न) च पिशानोत्पत्ति-
 द^(७)र्शनात्, विच्छिद्येधेत्यादात् महाभूतेन्द्रियप्रसादादिरूपोत्पत्तिदर्शना-
 (ना)द्यान्योन्यहेतुत्वसिद्धिः ॥^८

^१ V supra, p 412.

^२ Cf ये च रूपपमा सता म च अप्रवृत्तायिनो । *Irunataka*, p 87

See *Mahinda*, p 310

^३ Cf ईषद्रूपत्वादिपिङ्गलवत् । कीदृश तावथीपद्रूप तत्रप्यते ? यदि वायवाङ् ।
 सवरमात्र वय तदभाव तत्पथरो भविष्यत ? न चासति भूत भौतिक युग्यत ।...परिमाणा-
 स्यवाच्येत । तदवजन्तुवत्त्वप्यद्रुतवन्तेषु प्रसङ्ग । वच्छवाच्येत । अन्तःपमवरूपावचरेष्वपि
 प्रसङ्ग । *Akb viii 3 ab* See *Saks* ॥ 667

^{४-५} Cf निस्सो निस्सरणीया धातुया । वामानमत निस्सरण यदिद नस्तम्म,
 रूपानमेत निस्सरण यदिद आहप्य, य खो यन किञ्चि भूत सत्तव यदिच्छतमुपपन्न निरोधो
 तस्त निस्सरण । *Digha xxxiv 1-4* See *Akh* iii p 245

^{६-८} Cf काज्य युक्ति ? आयहमणो ससृष्टवचनाप्रवृत्तापीडयवनामरूपयो-
 रन्यायनिधिवचनत्वात्, “विज्ञानप्रत्यय नामरूपम्” इति वचनात्, अन्यच्च रूपापावस्तस्याहेन्याः
 विज्ञानस्यानतिप्रतिषेधान्वाह्येषु ह्यारित्यवतिद्धिरिति चेत् । न । सप्रधार्य तावदेतत् ।
 यदिदमायुष्मणो ससृष्टत्वमुक्तम् । किमिदं कृमावचरमायु सध्यावीर्यमाहोस्वित्सर्वमिति ।
 यच्च नामरूपयोरन्योयाश्रितत्वमुक्तं किमिदं कापरपावचर नाम सध्यायावनामाहोस्वित्सर्वमिति ।
 यच्च विज्ञानप्रत्यय नामरूपमुक्तं किमत्र सर्वं विज्ञान नामरूपस्य प्रत्ययस्य, आहोस्वित् सर्वं
 नामरूप विज्ञानप्रत्ययमिति । यच्चान्यच्चरूपादिभ्यो विज्ञानस्याप्रतिषेधप्रतिषेध, निमज्ज
 सर्वत्रेव तैविना तत्प्रतिपव आहोस्वित् एकेनापोति । तस्मात्

नाहप्ये रूपतद्भावा

यमिदानीमनल्पवत्त्वोच्छिन्नाद्भावात् पुनरपि रूपोत्पत्तिस्तत् प्रच्युतात्तात् ?

रूपोत्पत्तिस्तु चित्त ॥ *Akb viii 3cd*

See *Saks* pp 667-671 and *LVP&K* viii. pp 137-143

उक्त प्रयोगप्रथमारूप्य । द्वितीयोऽप्युच्यते—

[552] तद्विचिन्तविभुत्वेक्षी विज्ञानानन्त्यलक्षणः ।^१

आकाया(श)नन्त्यसंज्ञाद्वेषी तदात्म्यनानन्त्यविज्ञानाधिभोक्षाभिमुख
बुद्धिरनन्त विज्ञानानन्त्यायतनमुपसम्पद्य विहरति । अत्रापि (६)पञ्चाद्यतु[]स्क
न्धालयनास्तदन्यतमस्कन्धालम्बना शाश्वतधर्मात्म्यनाश्च मत्स्कारा
समुप्रीमयन्ति । तद्विचिन्तसंज्ञक

[विज्ञानानन्त्यद्वेषी च]^२ अकिञ्चन्याह्वयः पुनः ॥^३

स खलु योगी विज्ञानानन्त्यसंज्ञाद्वेषी तत्राकिञ्चनसंज्ञित्यादाकिञ्चन्याय
तनमुपसम्पद्य विहरति ।^४ अथवा नास्ति किञ्चिदुपेक्षाप्रयोगनिष्पत्तिराकि
ञ्चन्यायतन(७)मित्युच्यते । अनन्ताकारौदारिकदर्शनो हि तद्विषये सञ्ज्ञाधिभोक्ष
प्रवर्तते । अत एवाकिञ्चन्यायतन(न)परमोपेक्षेत्युच्यते । यस्मात्तन्मान्ताकाय
नभिसंचेतना चेतसाऽनाभोगता सतिष्ठते ॥

[553] तद्विचूच्छेदशङ्की च न सञ्ज्ञासंज्ञसंज्ञकः ।^५

स खलु सन्निभामपि विभुत्वसंज्ञा सञ्ज्ञाशून्य इति कृत्वा तामरूपामपि
विस्पष्ट(६)परिच्छिद्यरूपा सञ्ज्ञामुच्छूयच्छेदशङ्की च विस्पष्टरूपं सतीं
नैवसंज्ञा नासंज्ञमुपसम्पद्यते ।^६ अतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतन समापद्यते । न
संज्ञावेदितनिरोध नापि त्रिस्पष्टा पूर्णसमापत्तिसंज्ञाम् । सर्वेषु चारूप्येषु

आदौ तथा प्रयुक्तत्वा[त्] तत्सत्त्वा व्यव(७)दिश्यते ॥

न तु तन्मात्रसंज्ञा एवार्थरूपा इत्यादिभूतमेतत्पुर्वमेवेति । व्याख्या
नानि मौलान्वयि समापत्तिद्रव्याणि ॥

^१ Cf मन्त्रगो ब्राह्मणानुवाक्यमन समनिश्चयम् अनन्त विज्ञानाणि नि विज्ञानाणाञ्चा
पनम् उभयपक्षे विवर्तिनः । Vb p 245

^२ Added from 1d

^३ Cf आकाशानन्त्यविज्ञानानन्त्यादिप्रत्ययमन्त्रा । तत्राप्रयोगान् Al. viii 4 abc.

^४ Cf मन्त्रगो विज्ञानाणाञ्चापन समनिश्चयम् नापि विज्ञानाणि आदिप्रत्ययमन्त्रा
पनम् उभयपक्षे विवर्तिनः । I b p 245

^५ Cf आकाशान् न नैव नाप्यमन्त्रा । Al. viii 4 d

^६ मन्त्रगो आदिप्रत्ययमन्त्रापन समनिश्चयम् नवमन्त्राणाञ्चापन उभयपक्षे
विवर्तिनः । I b viii 22 abc.

सामन्तकानां^१ पुनरादिध्यानसामन्तकस्यानागम्याख्यस्य किं रूपम् ?
तदपदिश्यते—

[554] सवितर्कविचारं यत्सापेक्षं सानुवर्तकम् ।

चित्तमार्येतराकारं तदनागम्यमुच्यते ॥^२

यत्प्रलु प्रथममौलध्यानप्रवेशोपायचित्तं सवितर्कं सविचारानुपेक्षा-
येदनासप्रयुक्तं सानुपरिच[र्तक]^३.....[Folio No 147 lost]^४

.... [अभिपक्षेरीये विभाषाप्रभाषा वृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयपाद ॥].....

^१ कति पुन सामान्तकानि ?

अष्टौ सामन्तकाख्येषां शृङ्खलासुक्तानि हि ।

एकैकस्यैकं येन नम्रवेण । किं ताव्यपि त्रिविधानि तथैव च तेषु वेदना ।
नेत्युच्यते । शृङ्खलानि च ताव्यपेक्षेन्निगमप्रयुक्तानि च यत्प्रलुत्वावधौभूम्युद्भूतमानवगमात्
वैराग्यपथत्वाच्च नास्त्वदनासप्रयुक्तानि । *Akk* viii 22 ab. See *Saks* p 681

^{२-३} Cf आर्यं चाप त्रिधा केचिदतर्कं ध्यानमन्तरम् ॥ *Ab* viii 22 cd.

अथ सामन्तकनागम्यं तच्छृङ्खलं चानागम्यं च । यद्यपि सामन्तकचित्तं प्रतिसन्धि-
वत्त्वं विलुप्तो भवति । समाहितस्य तु विलुप्तत्वं प्रतिपिध्यते । केचित्पुनरिच्छन्ति ।
अस्वादनासप्रयुक्तमप्यनागम्यं सामन्तकं बोध्यते ध्यानान्तरं च । किमिदमेवार्थमाहास्वि-
नानार्षम् ? सामान्तकं हि वैराग्यमार्गं । तत्पुनरध्यानान्तरम्

त्रिधाशृङ्खलासुक्तं तच्च महाब्रह्मफलं च तत् । *Ak* viii 23 ab

—‘यद्यपि सामन्तकचित्तेन सन्निवर्चयते । अष्टास्वपि ध्यानाख्येषु दस्य मत्
सामन्तके । तस्य तत्र सामन्तकचित्तेन विच्छिन्नासमाहितेन सन्निवर्चय इत्येव सिद्धान्त
इति । अत्र इदमुच्यते । यद्यपि सामन्तकचित्तेनेति विम्वर । ‘आस्वादनासप्रयुक्तमप्य-
नागम्यम्, इति । अनागम्यस्य पृथक्त्वात् । यथा हि तदनागम्यमपि भगवति तथा आस्वा-
दनासप्रयुक्तमपीत्यभिप्रायः । मौलप्रतिस्पर्धित्वादास्वादनासमूर्त्यसिद्धावादिवाच्यसमभेदः ।
Saks p 682. For details, see *LVP Ak* viii pp 178—183

^४ Folio No 147 is lost. In this lost folio the *Adv* might have
discussed the following topics —(१) सामन्तकानां ध्यानान्तरानां च क
त्प्रभावः ? (२) शृङ्खलादीनां ध्यानान्तराणां कथं लाभः ? See *Akk* viii 14—
16 and 22—23

अष्टमाध्याये तृतीयपादः ।^१.....

[VIII B, 6 Fol 148 a]---[व्यु]त्क्रान्तकसमापत्ति^२ समापद्यन्ते तदप
दिश्यते—

[555] चत्वारो ध्यायिनः प्रोक्ताश्चतुर्ध्यान[वि]दर्शणा(ना)त् ।
सम्पत्तिपत्तिसंज्ञाया हानपक्ष्यादिवेदिनः ॥^३

चत्वारो हि ध्यायिनो भगवतोक्ताः । “तेषामेकः समापत्तौ विपत्तिसंज्ञी,
द्वितीयो विपत्तौ सम्पत्तिसंज्ञी, तृतीयः सम्पत्तौ सम्पत्तिसंज्ञी, चतुर्थो विपत्तौ
विपत्तिसंज्ञी” इति^४ । (२) एते हानस्थितिविशेषोत्कर्षध्यानभेददर्शण(न)योगा(त्)
चत्वारो भवन्ति ॥

क. पुनरयं ध्याता कानि या ध्यानध्येयध्यानफलानि ?^५ तदापि
स्थिते—

[556] ध्याता प्रोक्तस्तथा ध्येयं ध्यानं ध्यानफलं तथा ।

नयमेतच्चतुष्टयं पूर्वमेव विस्तरेणामिहितम् ।^६ भवतस्तु

अभिदेहकदोषत्वाद्भास्त्यात्मादिचतुष्टयम् ॥

न हि तथैतच्चतुष्टयं सिद्धम् भाष्यनिपदसांख्यपैशेषिकादिपरिकल्पित-
प्रमादप्रमाणप्रमेयप्रमाणफलानि पूर्वमेवोक्तदोषाणि ॥^७

^१ The 'beginning portions of this pāda are lost V supra, p. 415, n. 3
^२ V infra, *Ad karmā* 566

^३ This topic is not discussed in *Atk* V supra, p. 247

^४ Cf. भाष्ये नि चत्वारो भाष्यी—अथर्वचो भाष्यी सगर्वा यव समानं विपत्तीनि
वृष्यति, अथर्वचो भाष्यी विपत्तिं यव समानं सम्पत्तीनि वृष्यति, अथर्वचो भाष्यी सगर्वा
यव समानं सम्पत्तीनि वृष्यति, अथर्वचो भाष्यी विपत्तिं यव समानं विपत्तीनि वृष्यति ।
174 p. 342

^५ This topic is not discussed in *Atk*

^६ This discussion is lost in the lost portions. V supra, p. 22, n. 1.
^७ Ibid

किं पुनः कर्मानुष्ठानान्मोक्षो भवति, आहोस्विज्ज्ञानानुष्ठानादिति ?^१
तत्र ब्रूमः—

[557] कर्मानुष्ठानतो मोक्षो ज्ञानानुष्ठानतस्तथा ।
व्यापारे सति सद्भावाद्यात्मान्यवगमेपि च ॥

श्रीणि खलु कर्माणि । दानशी^(१)लभावनाख्यान्यनुष्ठाय दश च ज्ञानानि
धर्मस्वसामान्यलक्षणसं मोहप्रतिपक्षभूतान्यनुष्ठाय परं ब्रह्म प्राप्नोति नाम्येति ।
तदेतदाविष्कियते—

[558] कर्म त्वत्र द्विधा ज्ञेयं पुण्यापुण्यक्रियाक्रिये ।

तत्र खलु

पुण्यक्रिया त्रिधा प्रोक्ता विरविस्तद्विधोदिता ॥

कर्माविचिन्तायाम् ॥

[559] ज्ञानं तु नैष्ठिकं ज्ञेयं यथापूर्वमुदाहृतम् ।
^(२)अतोऽन्यद्भजते यस्तु खलीनं चर्वयत्यसौ ॥

यस्तु मन्यते पश्वाद्यालंब(भ)नादिभिः कर्मभिः भोक्तृभोग्यान्तरपरिहा-
नादिनिश्च मोक्षो भवति स चकृतव्यः 'खलीनं चर्वयते(ति)' । यस्मात्

[560] परपीडाप्रवृत्तत्वाद्वधलोभानृतादयः ।
अपायहेतवो ज्ञेयाः श्रेयोद्धारविगन्धिनः ॥

हिंसानृत्तलोभादयो हि दोषाः कुयतिग^(३)मनहेतवो न स्वर्गापवर्गगमनो-
पायाः । शास्त्रचोदिता हिंसा नाधर्म इति चेत्^२ । ॥ शास्त्रलक्षणो(णा)-
परिहानात् । कथम् ? यस्मात्

[561] युक्तार्थचोदनाद् दुःखत्रायादोषानुशासनम् ।
शास्त्रमित्युच्यतेऽतोऽन्यज्ज्ञेयं वातिकमापितम् ॥

यस्तल्लु प्रमाणत्रय^३विरुद्धार्थं चाप्यम्, यच्च पापकेभ्यः कर्मैभ्यः कुयति-
गमनहेतु^(४)भ्यो निवारणेन प्रापते, यच्च रामदेयमोहानुशास्ति तद्वाक्यं

^१ This topic (kārṇās 557-562) is not discussed in *Ākh*

^२ V. *supra*, p. 169.

^३ *Pratyakṣa-anumāna-āgama*.

शास्त्रमित्युच्यते । नान्यदिति । तस्मादन्यदनासवचनम् । न । वेदमन्त्राणां विपोषशमनसामर्थ्यदर्शना(ना)त् । प्रत्यक्षं हि प्रमाणं बलीयस्तत्पूर्वके च द्वे प्रमाणे त्रयोधर्माभिहिते प्रमाणमिति । तत्रेदं प्रत्युच्यते—

[562] पारसोकादिमन्त्राणां विपोत्सद^(१)बलं क्वचित् ।

दृश्यते न तु सर्वस्मिन्नरिष्टाद्यनिवर्तना(ना)त् ॥

इष्टं हि सामर्थ्यं पारस्वी(सो)कशवरकापालिकादिमन्त्राणामपि न तु तैर्मन्त्रैः पापनाशोऽभ्युपगम्यते भवद्भिः, न च सर्वस्य विषय(म) प्रशमयन्ति । तद्वतातिरिक्तादीना(दिना) मरणदर्शना(ना)त् । यदि च शास्त्रचोदिता हिंसा मन्त्र सामर्थ्यान्मार्गं सम्पद्यते कस्मात्त ^(२)मन्त्रसामर्थ्यादेव पशुं घातयति ? किं शस्त्रं पातनगलाघ्रेडकाद्युपशमानुष्ठानेन ? मन्त्रसामर्थ्यादेव च पिष्टकृतपुरोडाशानां स्वर्गगमनहेतारपूर्वस्याभिव्यक्तिर्मवत्सलं पश्वादिवधेनेति । इष्टं च मन्त्राणां विपोषशमने सामर्थ्यं न तु विनाहारपानादिभिः क्षुत्तृष्णोपशमनादिषु । एष मन्त्रा[VIII A 6 Fol 148 b]^(३)णां विपोषशमने सामर्थ्यं भवतु । मा भूत्पाप विनाशन इति ॥

यदप्युच्यते भवद्भिः । वैतानकर्मानुष्ठातारो ब्राह्मणा एव मोक्षधर्मस्य चिन्त्रियन्ते नेतरे येषां इति तदपि हिम्भाभिहितमेव सता प्रतिभाति ।^४ यस्मात्

[563] रागाद्यैर्दृश्यते चित्तं श्रद्धाद्यैश्च निशुच्यते ।

विप्रस्यापि यतस्तस्माद् गुणवानेव मुच्यते ॥

तद्ययौपयं विमुक्त^(१)कोष्ठस्यैवारोग्यं जनयति नोत्वनघातादिदोषस्य । तस्माद्भूषणातीत्यं श्रद्धादिगुणपरिभाषितात्मा कुम्भकारोऽपि मोक्षधर्मस्य चिन्त्रियते । न यत्तुयैदो रागद्वेषमोहादिदोषाश्च(र)रीहतचित्तभूमिरिति । अलं मतिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमेव प्रमूयताम् । तद्विदमारभ्यते—

[564] शुद्धं चतुर्विधं हास्य(न)भागीयादि यथाक्रमम् ।

न्यूनतुल्यं^२बलोत्कटनिर्मलानुगुणं हि तद् ॥^३

चतुर्विधं यत्तु शुद्धं ज्ञानभागीय स्थितिभागीयं विशेषभागीयं निर्वैषं भागीयम् । एषमाकृत्यमन्यत्र भयाप्राप्तम् । तदि विविधं विशेषभागीयं द्वित्या ॥

विं पुण(न)स्या लक्षणम् ?

^१ The word used is in Abb

^२ Cf. चतुर्विंशदृष्टं हास्यभागीयादि यथाक्रमम् । Abb. VIII. 17 ab

[565] कुशस्वोपरिमस्थाननिरञ्जस्फानुवर्ति वा ।^१

यथाक्रमं खलु कुशोत्पत्त्यनुगुणं हानभागीयं, स्वभूम्यनुगुणं स्थिति^(१)भागीयमूर्ध्वभूम्यनुगुणं विशेषभागीयमनास्रधानुगुणं निर्वेद्यभागीयम् । तस्मादनास्रवमुत्पद्यते ।

अथैषां चतुर्णां कति कस्मादनन्तरमुत्पद्यन्ते ?

द्वे त्रीणि त्रीणि च द्वे वा हाणि(न)पत्त्याद्यनन्तरम् ॥^२

हानभागीयस्य खल्यनन्तरं द्वे उत्पद्येते हाण(न)स्थितिभागीये । स्थितिभागीयस्य खल्यन्यत्र निर्वेद्यभागीयात् । विशेष^(३)भागीयस्यापि भौण्य[न्य]त्र हाण(न)भागीयात् । निर्वेद्यभागीयानन्तरं तदेवैकमिति ॥

[566] व्युत्क्रान्तकसमापत्तिरर्हतोऽकोप्यधर्मणः ।^४

स पक्षेपाहृतोऽकोप्यधर्मण एव निष्करोशत्वात्समाधिबशित्वाच्च । दृष्टिमाप्तस्य यद्यपि तीक्ष्णेन्द्रियत्वात्समाधौ वशित्वं न तु निष्करोश सन्ततिः । समवधिमुक्तो यद्यपि निष्करोशो न त्वस्य समा^(५)धौ वशित्वमिति ।

कथं पुनरिवमुत्पाद्यते ?

तत्प्रयोगो द्विधा भूमिर्गत्वागत्य(म्य) जिगीषया ॥^३

[567] धर्मभूम्युत्क्रमेणाष्टौ शुद्धकाख्यादनास्रम् ।

शुद्धकाश्च तृतीयं स्वं निष्ठा शुद्धाश्च निर्मलम् ॥^४

'गत्वे'त्यनुलोममष्टौ भूमीः समापद्य । 'आगम्ये'ति प्रतिलोमं समापद्य । 'द्विधे'ति सास्त्रवानास्रया । 'जिगीषये'ति जयं विकीर्षण्य^(५)धर्मभूम्युत्क्रमेण जेतुं कामः । शुद्धकादनास्रये 'शुद्धकाश्च तृतीयं स्वं ।' 'निष्ठा' तु शुद्धादनास्रयम् । स धत्तेव विजित्यानास्रयाश्च सप्त पक्षात्सास्त्रया प्रथमाद्व्यानात्सास्त्रयं तृतीयं समापद्यते । तस्मादाकाशानन्यायतनं तस्मादाकिञ्चन्यायतनमेवं पुरुः प्रतिलोमं निजिन्यानास्रया अप्येकविलक्षिता अनुलोमं ^(६)प्रतिलोमं च समापद्यते । एष प्रयोगो व्युत्क्रान्तकसमापत्तेः ।

^१ Cf. कुशोत्पत्तित्वमभूम्युत्पत्तिनास्रवानुगुणं हि क्तु ॥ Ak. viii 17 cd

^२ Cf. द्वे त्रीणि त्रीणि चैव च हानभागाद्यनन्तरम् । Ak. viii 18 ab

^३ Cf. व्युत्क्रान्तकसमापत्तिः । Ak. viii 19 a

^४ Cf. तत्प्रयोगो द्विधा भूमिरष्टौ दित्यर्द्वयविक्षिता ॥ Ak. viii 18 ab

यदा तु प्रथमा साक्षया तृतीयमनाद्यव ध्यान समापद्यते तस्मात्सा
 न्नवमाकाशानन्त्यायतन तस्मादनाद्यवाविश्रन्यायतनमेव पुन प्रतिलोमम् ।
 तदा विसभागतृतीयद्रव्यगमना^१ द्मिनिष्पन्ना भवति ।^२ अतिविप्रकृष्टत्याघ
 चतुर्थं समापद्यते । ता च त्रिषु द्वीपेषु समापद्यते ॥

[568] स्वोर्ध्वा एवोपजन्यन्ते ध्यानारूप्यमयः शुभाः ।

भवाग्रस्थस्त्वगत्यादौ निर्मलामग्नलम्बते ॥^३

भवाग्र भवाग्रे च समुत्थीर्यते । नचञ्च यागत्कामघातोरेष शेषाणि
 स्यस्या च भूमाग्रध्वेति । ऊर्ध्वो[VIII A 7 Fol 149 b]^४ [पपन्ना नाघरा
 समापत्ति समु]त्थीकरोति वैयर्थ्यात् । न हि तज्जानाद्यवो मार्गोऽस्ति सत्सार
 मूलत्वात् । न च विनाऽनास्रयेन(ए) मार्गेण तजत्त्या क्लेशा हन्तु शक्यन्ते ।
 चेतस्थिरूप पुरुषमास्रम्य तद्वैराग्यमिति चेत् । न । युष्मत्पुरुषस्य क्रियावत्त्वे
 सत्त्व(रा)नैकत्वैकत्वापपत्ते ससर्गिधर्मित्वोपपत्ते बुद्धिबुद्धिदिति विज्ञानज्ञानो
 पलये च(२) ति ॥

कस्य पुनर्ध्यानस्य प्राप्या कतरद्भाष्यते ?^५ तदनुक्रम्यते—

[569] गलाघध्यानसप्राप्तौ लौकिकस्वैर भारता ।

यदा शलु पृथग्जन प्रथम ध्यान लभते तदास्थानागत लौकिकमेव
 भाष्यते ।

उपादिवर्ज्ये चालब्धे ध्यानान्तरसमुद्भवे ॥

Cf पथवीकमिण पन पठम ज्ञान समापजिवा नचव तनिय समापज्जति ततो
 तन्न जघात्ता आकामानज्जायनन ततो आकिञ्च जायनन नि एव कमिण अनुकमिवा
 ज्ञानस्मय एक्कलरिक्कमावन उक्कमन ज्ञानुक्कन्तिव नाम कमिणस्मय तक्कलरिक्कभावेन
 उक्कमन कमिणुक्कन्तिव नाम पानस्म यव कमिणस्स च उक्कमन ज्ञानकमिणुक्कन्तिक
 नाम Vm xii 5 Al see ज्ञानावगम्य पानपन्निम ज्ञानानुदासपटिजम ।
 Ib d xii 4 See Vm T pp 374—5 DhsA in 388 and LVPAk. viii
 pp 173—4

^१ Cf विममागतप्राप्या । Ak vii 19 b

^२ Cf स्वानोभूम्याथया एव ध्यानारूप्या बुधा वरम ।

मार्गविञ्चयमामुपाद्भवाप स्वाववन्धय । Ak viii 19 cd 20 ab

^३ Thus fol o is broken on the right A part of about fifteen letters
 is lost in each line

^४ Thus t p c is discussed very briefly in Ak viii 14 16

चरमभक्तिस्योष्माविवर्जितेऽ^(३).....गिकस्वा^(१)नुचितम् । तत्र ध्यानान्तरे प्रथमं सास्त्रयमेव भाव्यते । उचिते तु वैराग्यसंघट्वात्र भाव्यते । ऊष्मगतादिषु तु न भाव्यते । तान्येव ध्यानान्तरसंगृहीतानि भाव्यन्ते प्रथमं नानागम्यम् ॥

[570] वीतरागस्य चाल्क्ष्ये पूर्वसामन्तके तथा ।

वीतरागस्यानागम्येऽप्यलक्ष्येऽनुचिते प्रथमं भाव्य^(४)ते].....
[अ]नागम्यसंगृहीतानि भाव्यन्ते न प्रथमार्यमार्गसादृश्यात् ।

विरक्तस्य तु पूर्वस्य निर्मलस्यैव भावना ॥

वीतरागस्य त्वार्यस्य प्रथमस्यानास्रवस्यैव भावनान्यामे वा[५]भित्तम-
यास्तिकक्षयज्येषु अनास्रवमेव भाव्यते । शैवस्य च द्वाभ्यां क्षणाभ्यामक्ष-
यिवर्धने भवाग्रे च सप्तदशसु^(५)..... । एवं नवप्रकारतया [५]कोप्य-
प्रतिषेधे तत्पृष्ठे च यत्किञ्चिद्भावनामयं संमुखीकरोत्यलक्ष्यं तत्रानास्रवमेव
प्रथमं भाव्यते नोभयमाद्यनोच्यते ॥

[571] न्याममार्गान्वयज्ञाने शैवस्याक्षविवर्धने ।
अनन्तर्याह्वये मार्गे दृढमार्गे द्वादशक्षणाः ॥

[572] भवाग्रस्य च वैराग्ये क्षयज्ञानविवर्जिते ।
आकोप्या^(६)..... ॥

[573] [आ]र्यस्य कामवैराग्ये चरमे मुक्तिवर्त्मनि ।
ज्ञानत्रये त्व^(७)याख्ये च न्यामे[५]नागम्यवर्जिते ॥

[574] शैवस्य रागिणः पूर्वत्रिभूमीन्द्रियवर्धने ।
प्रयोगमुक्तिमार्गेषु कामाद्यध्यातव्यस्य च ॥

[575] द्विविधार्हत्वसंग्राहौ मुक्तिवर्त्मनि पश्चिमे ।
विरक्तानां च शैवाख्यामव्यग्रान्यत्रिभूजसं ॥

[576] भावना द्विविधस्यापि

(१)..... तु सास्त्रयानास्रवस्यापि प्रथमस्य ध्यानस्य भावना
मयतीति ।

नोभयस्य तु भावनाम् ।

अनागम्याश्रये न्याम तद्भागीयोद्भवादिषु ॥

यद्यनागम्य निश्चितो नियाममवशमिति, तस्यानागम्यमेव भाव्यते न तु प्रथमं ध्यानं किञ्चिदपि भाव्यते । यदा सत्त्वस्थानागम्यानिर्वैधमागीयान्युत्पादयति^(४) [भाव]नया भाव्यते न तु प्रथमं ध्यानं दर्शनमार्गं सादृश्यादित्यादिभ्रममेवदिनि ॥

[577] द्वितीयादिष्वनेनैव विधिनाभ्युद्युक्तः ।

अभिधर्मनयज्ञाने ज्ञेयाऽनागतमात्रना ॥

द्वितीयादिषु सत्त्वधिष्ठानेष्वन्यैः प्रथमध्यानानामगतामाधनानीत्या तत्र युक्तिमनुसरता यथातन्मथ^(५) ।

ध्याण(न) कस्य किमालम्बनमित्यत इदमनुक्रम्यते ।

[578] सास्वादः स्वभवलम्बः शुभं ध्यानं समन्तरकम् ।

आरुप्याः कुशला मौला नाधोलोकात्तलम्बिनः ॥^(६)

आस्वादानासप्रयुक्तं स्वभूमिक [भयमालम्बते] सास्वादं यस्त्वित्यर्थं । नाधरा भूमिमालम्बते धीतरागत्यागोचरा तृष्णा[VIII II 7 Fol 149 a.]^(७)परिच्छिन्नस्यात् । नानास्य कुशलत्वप्रसङ्गात् । कुशलं तु ध्यानं शुद्धकमनास्य वा सर्वालम्बनं यत्किञ्चिदस्मिन् सम्भूतमसंस्कृतं वा । मौलानां तु कुशलारूप्याणामधोभूमिकं च सास्वादं यस्तु नालम्बनम् । स्वभूम्योर्ध्वभूम्यालम्बनं स्यात् । अनास्य[त्यालम्बनम्] । सर्ग[न्धयज्ञानपक्षो न धर्मज्ञानपक्षो नाधो भूमिनिरोधः । सामन्तकानन्त]^(८)यमागांशा त्वधराभूमिरालम्बनम् ॥

[एषाञ्च पु]नस्तिग्निध्याना ध्यानारूप्याणाम्

[579] ध्यानारूप्यैः प्रदीयन्ते निर्मलैर्माण(न)म(सो) मलाः ।

अधोभूमेस्तु लभ्यन्ते सामन्तैरपि शुद्धकैः ॥^(९)

अनास्यवेने(णै)व ध्यानारूप्येण ज्ञेश प्रदीयन्ते न कुशलेन । कुत एव द्विप्रे ? धीतरागयक्षाद्य प्रदीयन्ते तस्यैव तदप्रतिपक्षत्वान्, न स्वभूमौ

^४ Cf. सनुष्ठा स्वमवाग्म्या ध्यानं नद्विषयं श्रमम् ॥
न मोक्षा कुण्डलारूप्या सायबापरयोगरा ।

^५ This f. 10 is broken on the right. A part of about fifteen letters is lost in each line. The rest given in the square brackets are done with the help of A. 16b.

यिश्चिष्टरत(तर)त्वा⁽³⁾दोद्ध्यमिति । ध्यानारूप्यसामन्तके⁽⁴⁾न^१ शुद्धकेनापि
क्लेशः ग्रहीयन्तेऽधोभूमिप्रतिपक्षत्वात् ॥^२

पुनश्च । सर्वं समाधिं संकलय्य त्रयः समाधय उक्ताः सूत्रे—

[580] सवितर्कविचाराद्यस्त्रयः प्रोक्ताः समाधयः ।

ध्यानान्तरे स चारोवः सद्भयोऽन्यत्र निर्द्वयः ॥^३

“सवितर्कः सविचारः समाधिः अवितर्को विचारमात्रोऽवितर्क⁽⁴⁾[कोऽ-
विचारः” इति^५ । तत्र ध्यानान्तरं तावदवितर्कं विचारमात्रः^६ । सततोद्यः
सवितर्कः सविचारः समाधिः । परतस्त्ववितर्कोऽविचारश्च ॥

पुनः

[581] साक्षयानास्रवश्चान्य एकादशभुवत्त्रयः ।

आर्पाकारमतिद्योताः शून्यतायः समाधयः ॥^७

शून्यताभिधेयः समाधिरप्रणिहित अनिमित्तश्च तृतीयः ॥^८

^१ Cf. अमात्रवेण हीयन्ते बलेनाः सामन्तकेन च । *Ak.* VIII. 21 cd.

^२ See *Saks.* p. 681.

^३ Cf. सवितर्कविचारोऽयं समाधिः वरतोद्भवः । *Ak.* VIII. 23 cd.

^४ Cf. तयो समाधी—सवितर्कसविचारो समाधिः, अवितर्कविचारमती समाधिः,
अवितर्कविचारो समाधिः । *Vbh.* p. 343. See *Yoga bhāṣya*, 1 42—44.

^५ ‘ध्यानविशेषत्वात्’ इति । तदेव मूलं प्रथमं ध्यानं वितर्कवममाद्विशिष्टं [त]
ध्यानान्तरमित्युच्यते इत्यर्थः । ‘विशेषाभावात्’ इति । यथा प्रथमे ध्याने विज्ञेयो भवति ।
भवचिद्वितर्कविचारो । भवचिद्विचार एवेति । न तथा द्वितीयादिव्यति । अतो ध्यानेषु
न व्यवस्थाप्यते ध्यानान्तरम् । *Saks.* p. 682.

^६ Cf. अनिमित्तः समाकारः शून्यता नात्मशून्यताः । *Ak.* VIII. 1. 10.

^७ Cf. मुञ्जतो समाधिः, अनिमित्तो समाधिः, अप्रणिहितो समाधिः । *Dīgha*,
xxxiii. 1. 10

Also Cf. परिज्ञायं प्रहृणाय पुनः साक्षात् क्रियां प्रति ।

शून्यतादिसमाधीना त्रिधातः परिकीर्तितः ॥

इति वचनाद्येवकारेण प्रतिभासते स घटाद्याकारः नमित्तस्वभावस्तस्य परित्यागार्थं
शून्यतासमाधिश्चतः । ‘‘सर्वेष्वर्थाग्निनिवेशविविक्तमायोरवज्ञानस्य साक्षात्त्रियापमनिमित्तः
समाधिः । योगिसवृत्त्या तथ्यरूपस्य परिनिष्पन्नस्याधिगन्तव्यस्वभावत्वात् पुद्गलधर्माग्निनिवेशस्य
पस्तनस्य प्रहृणायमप्रणिहित समाधिः । *Asa.* pp. 536-7.

See *Saks.* p. 682, *LVP Ak.* VIII. p. 184, notes.

कर्म पुनरेत आ^१ [यांकारा^१]वत् षोडशभिरा
कारैरित्यतस्त्रयोऽप्यनित्यतादिषोडशाकारमतिघोता (?)। प्रत्येक तु

[582] दशाग्रनि(णि)हिताकारा^१ शून्यताया द्वय मतम् ।
अनिमित्तोऽमृताकारैश्चतुर्भि सप्रवर्तते ॥^२

अग्र(निणि)हित एतु समाधिरणि(नि)त्यदु खाकाराभ्या सप्रयुक्तश्चतुर्भि
समुदयाकारैश्चतुर्भिश्च मार्गा^(६)कारैः] तानात्मा
काराभ्या सप्रयुक्त । अनिमित्त समाधिर्निरोधाकारैश्चतुर्भिर्निरोधाकारादिभि
सप्रयुक्त ॥

[583] विमुक्तेद्विप्रकाराया प्राप्तये निर्मला पुनः ।
निमोक्तसु(सु ?)सुशब्देन त एवाविष्कृतास्त्रयः ॥^३

रागविरागाद्येतोयिमुक्तिरपिद्यापिरापा[त] प्रज्ञायिमुक्ति ।^४ तस्य
विमुक्तिद्वयस्य^(७) [आ]विष्कृतानि । तत्र शून्यताया सप्रयुक्त
समाधि शून्यतासमाधि । न अणिघत्ते भवमित्या(त्य)प्रणिहित । दशनि
मिता^५पगमादनिमित्त तदासम्भवनसमाधिरणि(नि)मित्त ॥ पुन

[584] तयोऽपरसमाध्याख्या शून्यताशून्यतादय ॥^६

तेषा अयाणा समाधीनामुत्तर्गोपायप्रदर्श^(८)नार्थे शून्यताशून्यतादय
अय] समाधयोऽभिधर्मेऽभिहिता

^१ See *Vm* xxx 55—60

^२ Cf प्रवर्ततेऽग्रणिहित सयाकाररत्न-पर । *Ak* vi 1 24 cd

^३ Cf गृह्यमन्त्र निवृत्तस्तु ते विमोक्षमुत्तमम् । *Ak* viii 25 ab

Also Cf तयो म विवृत्त विमोक्षो-मु-जातो विमोक्षो अनिमित्तो विमोक्षो
अप्यणिहितो विमोक्षः । *Paṭ sambh da* ii p 35 —अनिवृत्ता मनसिकरोन्तो अधिमो
भवद्दुलो अनिमित्तविमोक्ष पटिगमि । सुक्खतो मनसिकरोन्तो पस्सद्धिवद्दुलो अप्यणि
हितविमोक्ष पटिगमि । अनन्ततो मनसिकरोन्तो वेत्तवद्दुल मु-ताविमोक्ष पटिगमि ।
Jb d p 58 For details see *Dht A* iii 483—492 *Vm* 70—73 *Sakp* p
682 *LVP Ak* viii. p 187

^४ V *supra* p 204 n 1

^५ अन्वयिष्यस्मीदृशमिदं तत्त्वानि दय । *Ak* viii 24

^६ Cf शून्यताशून्यताख्यास्त्रयोऽपरसमाधय । *Ak* viii 25 cd
See *Sakp* p 683

द्वयमालम्ब्यतेऽशौचं शून्यतोऽनित्यतस्तथा ॥^१

[585] तयमप्रतिसंख्याख्यमन्त्यो गृह्णाति शान्ततः ।^२

शून्यताद्यालम्बनत्वात्तत्राम अशौचं समाधिं द्वावपरसमाधी आलम्ब्येते । शून्यताशून्यता अशौचं शून्यतासमाधिमालम्ब्येते शून्याकारेण । अप्रणि^(१)द्विता-
प्रणिद्वितोऽप्यशौक्षमप्रणिद्वितम्] अनित्याकारेण । [न] इ अतो न हेत्वादि-
तोऽनाद्यस्य अतल्लक्षणत्वात् । न मार्गाकारैर्दृषणीयत्वात्^३ । अनिमित्ता-
निमित्तत्वात् समाधिरशौक्षस्यानिमित्तस्याप्रतिसंख्याननिरोधमालम्ब्येते । शान्ता-
कारेणानाद्यस्य प्रतिसंख्याननिरोधमाभावात् । न निरोधप्रणीतनिःसरणा-
कारैः[III B, 2 Fol 150 a *]णि(नि)त्यतानिरोधसाधारणत्वाद्यप्याकृतत्वाद्-
धितयोगाच्च ।

ते पुनरेते समाधयः

एकादशभुवः सर्वे सास्त्रा नृष्यकोपिनः^४ ॥

तत्र सास्त्रा आर्यमार्गद्वेषितान्मनुष्येपूर्णाद्यन्ते । अकोप्यस्याईतः
एकादशभुवश्च सप्तसामन्तकानि द्वित्याऽन्यास्वेकादशसु भूमिषु कानघात्य-
नागम्यध्यानान्तरध्यानारूप्येषु ।

(२)पुनः

[586] समाधिभावननाच्यानं सुखाय प्रथमं शुभम् ।

दर्शना(ना)पाक्यभिद्रोक्ता प्रज्ञामेदाप यातिकाः ॥^५

“चतस्रः खलु समाधिभावनाः । अस्ति समाधिभावना आलोचिता
मायिता बहुलीकृता दृष्टधर्माविहाराय सर्वतर्तते” इति विस्तरः ।^६ कुशलं खलु

^१ Cf आलम्ब्येते अशौचं द्वौ शून्यतश्चाप्यनित्यत । *Alk* viii 26 ab

^२ Cf अनिमित्तानिमित्तस्तु शाततीप्रसङ्गया क्षयम् ॥ *Alk* viii 26 cd

^३ ‘न मार्गाकारैर्दृषणीयत्वात्’ इति । साऽशौक्ष मगाधिर्दृष्यितव्यो न च मार्गाकार
दृष्यता इति । अतो न मार्गाकारेण समाधिमालम्ब्येते । *Saks* p 683

^४ This folio is misplaced in the sheet No. III B

^५ Cf सास्त्रा नृष्यकोपस्य सप्तसामन्तकानि । *Alk* viii 27 ab

^६ Cf समाधिभावना ध्यानं शुभमाय सुखाय हि ॥

दर्शनावाङ्मयमित्येष्टा योमेदाय प्रज्ञेयज्ञा । *Alk* viii 27 cd, 28 ab

^७ ‘अस्ति समाधिभावना वासिका याविना बहुलीकृता दृष्टधर्मेभुसविहाराय सर्वतर्तत ।
अस्ति दिव्यनभूरमिता ज्ञानदधनाय सर्वतर्तत । अस्ति प्रज्ञाप्रभदाय सर्वतर्तत । अग्नि-
आलजसपद्मानाय सर्वतर्तत’ इति सूत्रम् । *Saks* p 684

प्रथम ध्यान शुद्धकमनास्य वा दृष्टधर्मसुखादिद्वाराय समाधिभाषना । तदधिक्यात्] अन्यान्यपि हेयाणि(नि) । नावश्य सम्परायसुखादिहाराय (य), परिहीणाभ्योपपन्न परिणि(नि)र्विततदमाधात् । दिव्यचक्षुरभिज्ञा दर्शना(ना)य समाधिभाषना ।^१ प्रयोगना सन्तु सर्वे गुणास्त्रेधातुकाणा(ना) स्या प्रज्ञाप्रभेदाय समाधिभाषनात्(ना) ॥

[587] योऽन्त्यो वज्रोपमे ध्याने सर्वज्ञेशक्त्याय सा ।^२

य^(१)श्चतुर्थे ध्याने वज्रोपम समाधि स आद्यजज्ञ्याय समाधिभाषना ।

सर्वं चैतत्समाख्यात शुद्धेनात्मोपनायिकम् ॥^३

अतश्चतुर्थमेव ध्यानमुक्तमिति ॥

अभिधमप्रदीपे^४ विभाषाप्रभाषा वृत्तो अष्टमस्याध्यायस्य ततीयं पाद समाप्त ॥

Cf चतुर्थो समाधिभाषना । अथ समाधिसाधना भाषिना बहुश्रुता विटठ धम्मसुखविहाराय भवतति पाणस्मनपणिभाष मनिमप्यज्ञाया आसवान तयाप भवतति । *Ang II p 44*

^१ आह । दिव्यचक्षुरभिज्ञा नास्मिन्नाय सर्वत इत्युक्तम् । न च दिव्यचक्षुरभिज्ञा समाधिभाषना । अत्राप्यत्र अयं कश्चेत् हेतुपचार यस्य हेतो समाधिभाषनाय दिव्यचक्षुरभिज्ञाफलं तत्र पत्र हेतुपचार नास्मिन्नाय समाधिभाषनति यथा पुनरयं पक्ष पक्षविषा मनिमागयी इति ध्यानमगहीना एव मानसा विबुद्धिभाषा पश्चिन्ना उपनायायभवन्ति । तेषां विमर्शितभाषायां समाहितवान् । पूर्वक एव तु पक्षो अभिधम शौचचित्तज्ञानाभिपयवन्तध्वम् । *Saka p 685*

^२ Cf वज्रोपमेप्रत्य यो ध्यान साधनक्षयभाषना ॥ *Ak viii 28 cd*

^३ आत्मोपनायिका किरुपा भगवतो धर्मोपनेत्या इति । आत्मना उपनायिका आत्मनी दणिकय्य वाचिमवो हि कमलप्रयवेसणाय निष्कान्तो जम्बुमूले प्रथम ध्यानमूल्यानिवान् । आधिभूत च देवगुणमार भवता प्रथमं याम दिव्य चक्षुरत्पादितवान् । तत्र निध्यत यमुषा मत्वाच्च कुपतिमकटस्थानभिर्वीर्यं तत्र परित्राणाय मध्यमं याम ध्यानविमोक्षसमापत्ता मम्मसाहृन्वान् । तेष्वयं प्रायमिका गुणा प्रज्ञाप्रभदाय जायन्ते । तत्रमन्ताय याम चतुर्थ ध्यान निधियं नियाममवक्रम्य यावत् वज्रोपमेन समाधिना सर्वम मातनप्रमाणं श्रुत्वानिति । यस्माच्च आत्मोपनायिका धम्मज्ञा । *Saka p 685*
See *Mulla 4*

^४ V supra p 347 n. 1

अष्टमाध्याये

चतुर्थपादः ।

निर्दिष्टाः समाधयः । अतः परं समाधिसन्निधिता ^(६)गुणा (णा) निर्दिश्यन्ते ।

अप्रमाना(णा)नि चत्वारि मैत्री करुणा मुदितोपेक्षा च ।^१ अप्र-
माणा(नाः), सत्त्वाधिष्ठानप्रवृत्तेरप्रमान(ण)पुण्यनिर्वर्तकत्वाद्प्रमेयेषु फल-
हेतुत्वाच्च ।

अथाप्रमाणानां कः स्वभावः ?

[588] चतुर्णामप्रमाणानां मैत्र्यद्वेषस्तथा कृपा ।

मुदिता प्रीतिरेकेषामुपेक्षाऽस्लोम इष्यते ॥^२

अद्वे^(६)पस्वभावा मैत्री । तथा करुणा अद्वेषस्वभावा । कस्तद्वैतयोर-
प्रमान(ण)योर्विशेषः ? उभयोरद्वेषात्मकत्वेऽपि मैत्री सत्त्वापरित्यागवर्तिनो
द्वेषस्य प्रतिपक्षो हर्षाकारप्रवृत्ता च । करुणा ताडनपीडनाभिप्रायवर्तिणो(नो)
द्वेषस्य प्रतिपक्षो दैन्याकारप्रवृत्ता च । इत्यस्ति विशेषः । “सोमनस्य-
स्वभावा^(७) मुदिता”^३ इति पौराणाः । उपेक्षाप्यस्लोमात्मकैव । एषोऽप्रमाणानां
स्वभावः ।

कस्माच्चत्वार्येव न न्यूनान्यधिकानि वा ?^४

^१ चतस्रो अव्यमञ्जयोः । इषावृथा भिक्खु भेत्तामहगतेन चेतसा एकं दिम...
मव्वधि सव्वत्ताय सव्वावन्तं लोकं भेत्तासहगतेन चेतसा विपुलेन महगतेन अव्यमानेन अव्वरेन
अव्यापज्जेन परित्वा विहरति । करुणासहगतेन चेतसा - मुदितासहगतेन चेतसा...उपेक्षा-
महगतेन चेतसा...विहरति । *Digha* xxxiii. 1. 11. See *Vbh.* p. 272-282; *Dhs A.*
iii. 399-416; *Vm* ix 1-124, *Yogasūtra*, I. 33, III. 23.

^२ Cf. अप्रमाणानि चत्वारि व्यापदादिविषयतः ।

मैत्र्यद्वेषोऽपि करुणा मुदिता सुमनस्कता ॥ *AL* viii. 29.

^३ V. *supra*, p. 52, n. 3

^४ Cf. कस्मा च चतस्रो वा नि ?...

त्रिमुद्रिमणादिवसा चतस्रो, द्विनादिश्राकारवसा पन्नाम ।

वमो, पवतन्ति च अव्यमाने ता गोचरे येन तदव्यमञ्जा ॥ *Vm.* ix. 107.

[589] व्यापादस्य विहिमाया अरतेस्तट्पिस्तथा ।

प्रतिपक्षोऽप्यमारयातो दमनार्थं स्वचेतसः ॥

मुन उक्तम्—“मैत्री आसेयिता भायिता बहुलोदृता व्यापादप्रहाणाय सज्जते । कदशा विहिमाप्रहा^(१)णाय । अरतिप्रहाणाय मुदिता । कामराग व्यापादप्रहाणायपेक्षा^(२) ॥”

वृत्ति पुनर्दृष्ट्या—

[590] सुखाधाने सुखा मैत्री दुःखनाशोन्मुखी कृपा ।

मुदिता मोदनानिन्ना सत्त्वा एभ्ये पश्चिमा ॥^(३)

[591] द्रष्टव्या वृत्तिरेतेषा

आकारस्तु पुन कथ प्रतिपक्षस्य इति ? तदपदिश्यते—

आकारैः मुपितादि^(४)भिः ।^(५)

सुखिता यत सन्तु सत्ता^(६) इति मनसि कुर्जं मैत्री समापद्यते ।
दुःखिता यत सत्ता इति कदशम् । मोदन्ता यत सत्ता इति मुदिताम् ।
सत्ता इत्येव मनसि कुर्जन्पेक्षा समापद्यत माध्यस्थ्यात् ।

एभ्यस्त्वन्यतमेनापि त्रयमापुज्यमश्रुते ॥^(७)

^(१) Cf. निम्नगण ह्य आकृता व्यापारम् यन् यत्ता वताविमुति नि मरण विहमाय यन् कदा वताविमुति, नि मरण अरतिता यन् मुदिता वताविमुति नि मरण रागस्य यन् दयत्ता वताविमुति । *Dgha* xxxiii 2. 2.

^(२) The *Kosakara* discusses one m re po n व्यापारयत्ता कामरागप्रतिपक्ष व ता विन्ना वगतास्त्राया बहुलोदृताम्यापनि वताविहा । एव तु पुन्यते मयुता गम्मापुता मातित्ताविताम्यापनि । *Abk* viii 29 b

^(३) See *V* vi 92.

^(४) Cf. उपज्ञाज्ज्ञान आकार मुक्किा इतिज्ञा वत ।

माततामिनि मत्ताच्च *Ab* viii 30 abc.

Also cf वतयन् पञ्चहाकारि वताविमा पत्ता मत्ता वताविमुति ? मत्त मता अवता वताविता वताया मत्ता वताय पतिहन्तु *Pat sambb* da vi. p 130

^(५) Cf मुनिता वा यमिता हेतु मत्त मत्ता भवन्तु मुक्किता । *Sattapada* 142

^(६) See *T* ja sulla *Dgha* viii 31

एस्योऽप्रमाणेभ्य एकेणा(ना)पि भावितेन ब्रह्मत्वं^४ प्रतिलभ्यत इति ॥

[III. A, 2. Fol. 150b. २]⁽¹⁾किमालम्बना अप्रमाणाः, कति भूमिका वेत्य-
पदिश्यते—

[592] नृषु कामाक्लम्बीनि ध्यानयोर्मुदिताम्य(ह्)भोः ।

पट्भौमानि तदा(द)न्यानि केचिदिच्छन्ति सप्तसु ॥^३

^४मैत्रोकरुणामुदितास्त्रयः कामाचक्षरस्त्रयालम्बनाः । उपेक्षा अनियता इति । येषां तावद्वा[चिना]मयान्येतानि मुदिता च सौमनस्येन्द्रियं तेषां प्रथम-
द्वितीययो(२)र्ध्यानयोर्मुदिता । नोर्ध्वं सौमनस्येन्द्रियाभावात् । अन्यानि
ग्रीण्यप्रमाना(णा)नि पट्सु भूमिप्यक्षा(ना)गम्ये ध्यानान्तरे चतुर्षु ध्यानेषु ।
केचित् पुनः चिन्तामयाप्येतानि प्रमोद्यं च प्रीतेर्धर्मान्तरं [इति] तेषां
सप्तभूमिका । प्रमोद्यस्य वेदनाद्वयसंप्रयोगित्वात् ।^५ उक्तान्यप्रमाना(णा)नि ॥^६

अथ कति विमोक्षाः ।

[593] विमोक्षाः कथिता अष्टौ^६ (१)तेषांद्वादशुमात्मकौ ।

^४ तस्य सिया—कस्मा पनेना...ब्रह्मविहारा ति बुच्चति ?.. विभाषे कस्मा अप्पनञ्जना
ति बुत्ता नि ? बुच्चने - सट्ठट्ठेन ताव निहोसभावेन वेत्य ब्रह्मविहारात्ता वेदित्वा ।
सत्तेसु हि सम्पावटिपत्तिभावेन सट्ठा एते विहारा ।...एतेहि सपमुत्ता योगिनो ब्रह्मसमा व
हुत्वा विहरन्ती नि... *Dhr. A III 411-412.*

^५ V *supra*, p —n.

^६ Cf कामसत्त्वास्तु मोक्षरा ।

ध्यानयोर्मुदिताऽन्यानि पट्सु केचित् पञ्चसु ।

न तं ब्रह्मण भूमेव नन्यन्ते अन्विता ध्रुवम् ॥ *Ak VIII 30 d, 31.*

^{७-८} Cf. प्रथमद्वितीयध्यानयोर्मुदिता । सौमनस्यत्वात् । अन्यानि ग्रीण्यप्रमाणानि
पट्सु भूमिषु, अनागम्य ध्यानान्तर ध्यानषु च । सप्रयोगमौलप्रवृत्तात् । केचित् पुन
अनागम्य दिता पञ्चस्वेतानीच्छन्ति । दशस्वित्यपरे । कामपातु सामन्तकानि च प्रक्षिप्य
समाहितासमाहितमौलप्रयागग्रह्णात् । *Akb VIII 31 ab*

^९ The *Kosakara* discusses one more topic -- किमप्रमाणैरपि क्लेशप्रहाण
भवति ? *Akb. VIII 31 c.*

^६ अष्ट विमोक्षाः । रूपी रूपानि परस्मिन् । अथ पठमो विमोक्षो । अन्ततः
अरूपसंज्ञो एवो बहिर्द्धा रूपानि परस्मिन् । अथ दुतीयो विमोक्षो । मुगन्त्वेव अधिमुक्ता

ताराद्यध्यानयोरन्त्ये तृतीयोऽस्तोभलक्षणः ॥^१

रूपी रूपाणि पश्यतीति प्रथमो विमोक्षः । आध्यात्ममरूपसंज्ञा बहिर्धा
रूपाणि पश्यतीति द्वितीयो विमोक्षः । शुभ विमोक्ष कायेण साक्षात्तत्वाप
सम्पद्य विहरतीति तृतायः । तेषां द्वानुशुभम्यमार्गं प्रथमौ तदाकारत्वाद्
भूमितश्च तौ स^१सामन्तकया प्रथमद्वितीययार्घ्यानयार्घ्यानान्तरे च । ससा
मन्तके चतुर्थे ध्याने शुभा विमास्य^२ । च चालोमस्वभावा एव न त्वशुभात्मक
तच्छुभाकारप्रवृत्तत्वात् । सपरिवारास्तथैत पञ्चस्कन्धस्वभावा ॥

[594] चत्वारः कुशलारूपा विमोक्षारूपा समाहिता ।

निरोधारूपसमापत्तिरिमोक्ष कथितोऽष्टमः ॥^३

चत्वारोऽप्ये विमोक्षा समाहिता कुशला एषारूपा द्रष्टव्याः ।
संज्ञाबोधतनिरोधस्थष्ट[मा] विमास्य । वैमुक्त्यार्थो हि विमोक्षार्थः,^४
निरोधसमापत्तिः सर्वसालम्बनप्रभारायैमुक्त्यात् ॥

[595] तस्यास्तु समुत्तीभानः सूक्ष्मसूक्ष्माद[न]न्तरम् ।^५

त्रिभिर्हि भाषाभिर्न चित्तं सञ्ज्ञासूक्ष्मसूक्ष्माव्यभेदात् । एतद्यथा

होति । अयं तृतीया विमाक्याः । मन्त्रमा रूपमन्त्रान समन्विक्रमा आकामानन्वायनन
नमन्त्रज विहरति । अयं चतुर्थो विमाक्याः । विमोक्षान्वायनन उपनमन्त्रज विहरति ।
अयं पञ्चमा विमाक्याः । आदिन्वायनन उपनमन्त्रज विहरति । अयं छन्दा
विमाक्याः । नवममन्त्रानामन्त्रान उपनमन्त्रज विहरति । अयं सप्तमा विमोक्त्यो ।
अष्टमा नवममन्त्रानामन्त्रान समन्विक्रम मन्त्रावन्विनिराध उपनमन्त्रज विहरति ।
अयं अष्टमा विमाक्याः Dhs xxxiii 3 । See Saks p 688

^१ Cf अष्टौ विमासा प्रथमावगमा ध्यानयोरुयाः ।

तृतीयाऽप्ये स चत्वारः शुभाख्या समाहिता । Ak viii. 32

^२ See Dh A iii. 397

^३ Cf निरोधस्तु समापत्तिः । Ak viii. 33a

^४ मन्त्रावन्विक्कम्पनाय मन्त्रमन्त्राणां वसन्त्यादिमात्रं समापत्त्यावगमविमोक्ष
लाभमात्रं नति । वसन्त्यादिमात्रं नति । Saks p 687

Cf अयं चतुर्थो विमाक्याः अन्विक्कान्ति अधिमन्त्रनट्टन । पञ्चमावगममहि
मन्त्र विमाक्याः आरम्भण च अनिरन्त्रमन मन्त्र अधिमावगमना । Dh A iii 395

^५ Cf शुभापशुभमन्त्रनिराम ॥ Ak viii. 31 d. Sc Vm xxxiii. 31

क्रममौदारिकम् । ⁽⁶⁾अतः सूक्ष्मसूक्ष्माख्यं मवाग्रानन्तरं तां समार्पित सम-
पद्यन्ते । तथा समापन्नानां तु

व्युत्थानचित्तमप्यस्याः स्वं शुद्धं निर्मलं त्वयः ॥^१

साधनानासयत्वात् । तद्व्युत्थानचित्तस्य सासवेन(७) चेद्व्युत्तिष्ठते
माद्यधिकेण । अतासवेण चेदाकिञ्चन्यायतनभूमिकेन ॥

अथैते विमोक्षाः किं विषयाः ?

[596] कामावचरद्वयार्था वि⁽⁷⁾मोक्षाः प्रथमास्तयः ।

कामावचरं रूपावचरमेषामालम्बनं यथायोगमशुभतः शुभतश्च ।

अन्ये त्वन्वयधीपवस्वोर्ध्वदुःखायवेविणाः ॥^२

आरूप्यविमोक्षाणां स्वभूम्यूर्ध्वभूमिकं दुःखमालम्बनं तद्धेतुनिरोधौ च ।
सर्वचाम्बवशानम(प)श्यो मार्गं ऊर्ध्वावचरभूमिसंगृहीतः, अप्रतिसंख्यानिरोधश्च ।
उ⁽⁸⁾क्ता विमोक्षाः ॥

[597] सूत्रेऽभिभवसंज्ञाख्यं श्लोकात्पतनाष्टकम् ।
विमोक्षाधिकवृत्त्येतच्चिचैधर्यप्रदर्शकम् ॥^३

सूत्रे^४ भगवता श्रुतौ अभिम्बायतनान्याख्यातानि^५ “अध्यात्मं रूपसंज्ञी

^१ Cf. स्वशुद्धकाधरायेंण व्युत्थान चेतसा ततः । *Abh.* viii. 33 cd.

^२ Cf. कामाप्तद्वयविषया प्रथमाः ये त्वहविणः ।
तेऽन्वयतानपसोर्ध्वस्वभूदुःखाविषेवराः ॥ *Abh.* viii. 34.

^३ Cf. अभिम्बायतनान्याष्टौ द्वयमाद्यविमोक्षवत् ।
हे द्वितीयवदन्यानि पुन शुभविमोक्षवत् ॥ *Abh.* viii. 35.

^४ For the different versions in *sūtra* and *Abhidharma*, see *Dh:A.* ii. 392.

^५ अन्तत रूपसञ्ज्ञी एको बहिर्वा रूपानि पश्यति परितानि सुवर्णदुर्ध्वणानि,
तानि अभिमेय्य ‘जान मि पस्यामी’ति एव सञ्ज्ञी होति । इदं पठ्य अभिमायतनं ‘...
वर्णमाणानि...’ । अन्तत अरूपसञ्ज्ञी...परितानि...‘...वर्णमाणानि...’...नीलानि...’
...पीतानि...’...लोहितानि...’...बोदयानि...’ । *Digha*, xxxiii. 3 1.

बहिर्धा रूपाणि पश्यति सुवर्णदुर्वर्णानि खलु रूपाणि अभिभूय जानाति,
 अभिभूय पश्यति, एव सक्षी च भवतीदं ^(१)प्रथममभिधायतनम् ।
 अध्यात्म रूपसक्षी बहिर्धा रूपाणि पश्यत्यप्रमाणानि सुवर्णदुर्वर्णानीति विस्तरो
 यावदिदं द्वितीयमभिधायतनम् । एवमध्यात्मरूपसक्षी बहि रूपाणि पश्यति
 परीक्षान्यप्रमाणानि चेति चत्वारि । अध्यात्मरूपसक्ष्ये च बहिर्धा रूपाणि
 पश्यति नीलपीतलौहितादिदात ” [Remaining folios lost]

[अभिघमदीपे विभाषाप्रभाषा वक्तौ अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थ पाद समाप्त ॥]

[अष्टमोऽध्याय समाप्त ॥]

[अभिघमदीपे विभाषाप्रभावति समाप्ता ॥]

INDICES

१. अभिधर्मदीपकारिकाखण्डादिक्रमेण सूची ॥

I. Index of the *Kāśkās* (a and c) of the *Abhidharma-dīpa*.

(Numbers refer to *kāśkās*)

अद्वैतकारिरोहाश्च,	388	अनायस्य तथैवाद्यम्,	60
अकार्यप्रवणो लोकः,	259	अनायस्य तु निमित्तम्,	59
अक्षेप्यधर्मो (णो) स्वप्ने,	512	अनायस्यार्थे ग्याम,	576
अक्षिप्टाव्याकृत चित्तम्,	121	अनायस्यैव (ण) मार्गेण,	58
अक्षेपावशकोपेता,	104	अनित्यास्ते तु विज्ञेया,	143
अक्षोत्तमावरणान्,	494	अनिमित्तोऽमृताकारैः,	582
अङ्गाध्यायं शुभे पञ्च,	542	अनुशंते द्विपक्षस्त,	344
अङ्गाध्यायानि शृण्वन्ते,	546	अस्तप्राहार्यमन्यस्तु,	273
अज्यैश्चर्मनेकेन,	531	अन्तरं सुमहच्छास्तु,	533
अज्ञातवर्तमाना च,	133	अन्तराभाषकप्रैत,	102
अज्ञातार्माण (न) संशयः,	297	अन्तर्गत्यैवमात्रेण,	187
अतीताद्यदि वात्सर्ग्यम्,	583	अन्यथातुपरिज्ञानम्,	95
अतीत्यप्युज्जते धर्मु,	559	अन्यपूर्वनिनिवासादो,	418
अतीत्यपिह यो ब्रूयात्	235	अन्यथादीर्घेते पूर्वम्,	430
अतीर्णमसमपान्यास्यम्,	490	अन्या भाषाव्ययताने,	407
अदोषस्त तदास्वाद्यम्,	541	अन्ये (न्ये) चरवार्यपेक्षे द्वे,	545
अधिभोक्तृताग्र्येणाम्,	525	अन्ये ध्याने प्रयोगादि,	410
अधिष्ठानं मृतस्यापि,	530	अप्रमत्तनिनि (नि) रंध्यम्,	159
अधिष्ठाय तु निर्माणम्,	530	अन्यत्र धर्मपातवर्षा (पा)त्,	71
अधोर्ध्व मध्यम धर्मं,	177	अन्यत् पूर्ववन्तोयम्,	340
अधोभूमेस्तु सम्पन्ते,	579	अन्यत्र रूपशब्दाभ्याम्,	17
अध्याता स्वच्छपर्याया,	52	अन्यत्राद्यवदार्येयम्,	343
अधिष्ठानं तत्त्वं च,	389	अन्यथाप्यधिष्ठानम्,	302
अनन्यथास्तत्र दृष्टमार्गः,	424	अन्यसर्वत्रावर्द्धः,	325
अनागताभ्युपगमः,	319	अन्यपेक्षेयं सन्नयम्,	306
अनागतान्तराद्यस्तु,	403	अन्या प्रतिपदास्यान्या,	295
अनागतास्तु भाष्यन्ते,	399	अन्ये स्वच्छपर्यायम्,	596
अनागतास्तु भाष्यन्ते,	405	अन्ये नामाद्यः शब्दास्तु,	143

अन्ये षट् सप्त चाष्टौ वा,	90	अदीक्षाश्वोऽपि बोद्धव्य ,	436
अन्योन्यसंश्रुते ज्ञेये	10	अष्टाकार द्वितीयं तु,	501
अनवर्षे शिरोत्पत्तिः,	237	अष्टात्ता नीरजम्बानाम्,	461
अपायहेतवो ज्ञेयाः,	560	अष्टाभिर्दत्तानि. सेकं,	108
अप्राप्तप्राप्तिं सिद्धां,	46	अष्टाभिर्निश्चुम्भ ,	109
अप्राप्त्यायं मनश्चक्षुः,	45	अतन्निश्चायंविषयम्,	385
अभिज्ञाकृतार्जभिज्ञा,	521	अमवरौ दम्प्राप्ति ,	17
अभिज्ञाकृतचित्तेन,	527	[अज्ञाधारणं] वैशिष्ट्यात्,	54
अभिज्ञमन्यमाने,	577	अभिर्द्वैतसदोपत्त्यात्,	556
अभिध्यायन्तया द्वेयः,	370	अस्वीकाराद्विपक्षत्वात्,	286
अभिध्यायिन्मय सङ्गः,	202	अहं ममेति या दृष्टिः ,	269
अभिध्यादीभ्यपि श्रीणि,	188	अहेतावप्ये चैव ,	271
अभ्युक्त्यच्छानि कामान्तम्,	121	आकारपतितं ज्ञानम्,	394
अमूर्ता ध्वनिना साधे,	35	आकारा लघु चत्वारः ,	406
अमूर्ता नीरवपिका ,	38	आकारा. क्षुद्र सर्वेऽपि ,	400
अमेय मोक्षिमत्त्वाप	249	आकारा सहा ज्ञेया ,	403
अनुक्तविहितं कर्म,	222	आकारा सहाज्ञानम् ,	402
अयोगा (गौ) नाशुविष्यत्तम्,	169	आकारा सहाज्ञानम् ,	404
अरणा त्रिभिर्ज्ञानम्,	509	आकारास्तुप्यजातीयात् (म्) ,	397
अरणा सङ्गिहानम्,	511	आस्थाता वातश्च सुने,	470
अर्थसंज्ञान्यथावाहः ,	196	आवभादुपपत्तेरहं ,	141
अर्थप्रत्यायकं प्राज्ञं ,	144	आवभादुक्त्विनदर्थैव ,	138
अर्थात्ता क्षुद्र सर्वत्र ,	515	आग्नेवात्सल्यकारदेहः ,	152
अहंता वसता त्वेवम् ,	532	आततामान्प्रमत्ताका ,	260
अहंसात्तानिका ह्येते ,	509	आत्मीयाघातयैकोऽर्थः ,	329
अवस्था ज्ञेयने वाचित् ,	323	आदिताने सह प्राक् च ,	131
अविज्ञितिरतोऽप्यस्या ,	167	आदी तथा प्रपञ्चरक्षत् ,	553
अविद्यमानस्तु धूम्बात् ,	361	आद्य दृष्टिद्वयं वामे ,	289
अविद्यार्थादहं तूष्णा च ,	291	आद्यध्यानफलं द्वे तं ,	527
अद्यक्तान्ययनादानम्	195	आद्यनवनहये द्वे ,	506
अध्यातृतद्वयस्यापि ,	291	आद्यस्तत्राग्रे नवीनं ,	92
अध्यातृममिजोत्पद्यम् ,	531	आद्यन्ये द्वे दृष्टौ काटशा ,	366
अध्यातृत्वं ते तु द्वे ,	208	आद्यवत् परावृत्ते ,	343
अध्यातृत्वं वाच्यत्वात् ,	253	आद्या इतन्निश्चायेन ,	220
अध्यातृत्वात्किंवादीनि ,	299	आद्यान्त्या सदभिव्यङ्ग्या ,	513
अनुमानं दमात्यम् ,	203	आद्ये ध्यानेऽस्तिता मौने ,	458

वाद्ये प्रीतिमुखोपेक्षा,	549	आशयादिमुद्रुत्वादेः,	248
वाप्यदिमवेति साहचर्यात्,	153	आसंज्ञिकं विपाकः,	134
आनन्तर्यपथाः कामे,	186	आद्यव्यसमधोस्तत्रम्,	500
आनन्तर्यपथे कामे,	206	आस्वादवत्सत्तुण्यं यत्,	541
आनन्तर्यपथे चोर्ध्वम्,	491	आह्नीकमनपत्राण्यम्,	382
आनन्तर्यपथे मूर्धतो,	410	आह्नीकमनपत्राण्यम्,	383
आनन्तर्यपथे मूर्धतो,	417	इच्छत्यम्बत्रयं यत्मात्,	301
आनन्तर्यविभक्त्याख्या,	439	इत्तरैरपि सामान्याः,	510
आनन्तर्यविभक्ते मागे,	571	इत्तोऽन्यपानुगता तु,	379
आनुपूर्वविषयबन्धो,	436	इत्येवमादयः साध्याः,	119
आप्तोक्तिस्त्वक्रियालिङ्गाः,	128	ईष्यंवा दौर्भण(न)त्येण(न),	380
आनाम्बराच्च वंराण्यम्,	69	उच्छिन्नसुभगोक्त्य,	23
आयङ्कारं ह्यायतनम्,	5	उद्भूतार्थं सुखार्थं च,	430
आयुष्परिग्रहदेवम्,	152	उपलेशस्तु वित्तोपाः,	371
आर्यसन्तानिका जाता,	511	उपेक्षया तु सर्वेषाम्,	379
आर्यस्य कामवैराग्यम्,	67	उपेक्षापुर्मणो(नो)युक्तो,	99
आर्यस्य कामवैराग्ये,	573	[उपे]तावेदितानावात्,	548
आर्यस्य दातुं वंराण्य,	416	उपेक्षावेद्यमन्यत्र,	176
आर्याः शिष्यगुणाः सद्यः,	163	ऊर्ध्वं गन्तुं सुखेनार्थं,	97
आर्याकारमतिघोषाः,	581	ऊर्ध्वं भूमिनिर्माणेऽप्यम्,	175
आर्यपट्टकनयोस्तत्त्वज्ञानम्,	415	ऊर्ध्वभ्योऽधिरामाभ्यात्,	395
आर्यपट्टकानात्तत्त्वम्,	355	ऊर्ध्वादिवर्णं चालयेत्,	569
आर्य्या कुशला मौलाः,	578	रि(ऋ)द्वितित्तस्याभिज्ञाः,	523
आर्य्याः सर्वेण सार्धम्,	337	रि(ऋ)द्विपादान्नु चत्वारः,	445
आर्य्याणां विमोक्षणात्,	414	ऋद्धिर्धोऽवयवभिज्ञास्तु,	520
आर्य्यात्मविमोक्षारी,	419	रि(ऋ)द्वौ धोऽनेन्यचित्ते,	517
आर्य्या भावनार्हेयाः,	346	रि(ऋ)द्विपादौ तु गुणाः सर्वे,	417
आर्य्यान्तं देशानां तु,	331	एतं त्रीणि द्वयं चैव,	211
आर्य्यान्तस्त्रिष्यञ्चान्तः,	329	एतं वा एतच्च वा यद् वा,	354
आर्य्यान्तश्च चत्वारः,	338	एकवर्गित्तनाश्याम्,	140
आर्य्यान्तमितिना च,	203	एकमप्यस्तु सत्त्वाः,	160
आर्य्यान्तवराः सार्धम्,	333	एकस्य चत्वारः कार्यं,	45
आर्य्यान्तवृत्तानाम्,	34	एकस्य द्वयः तत्त्वं,	529
आर्य्यान्तवृत्ते रि(ऋ)त्वा,	33	एकवर्गस्य विनश्वरत्वात्,	294
आर्य्योचनोपलक्षणम्,	44	एकवर्गानिरन्तर्याम्,	100
आर्य्योत्तममन्त्राय,	311	एकवर्गानिरन्तर्याम्,	92

एकादशान्व सर्वे,	585	कामावभासयो रपा,	349
एकपदचिह्नयु ,	134	कामाप्त कुशल नाम,	172
एका स्वभावता-पेयो,	522	कामाप्त पञ्चविषयो,	331
एवेनापिप्यने [अ.म],	213	कामाप्त प्रथम पुण्यम,	175
एतद्विषयपात भान्यात,	28	कामाप्त यथैव प्रेषा,	229
एतन्निर्वैषमागीयम,	421	कामाप्तमूध्यवर्षाये,	332
एता यो याति शरपम	163	कामाप्तसवरपाय	168
एतन्नेरेते यस्मान्,	287	कामाप्ताप्याहृते हित्वा,	32
एतद्वत्त्वमनमेनपि,	591	कामाप्ताप्याहृते हित्वा,	34
एतन्निर्गुणनिप्यदा ,	374	कामाववरदुःखार्था ,	596
एतन्ना द प्रथमा वाही,	300	कामिन सन्तु कुक्षेन,	97
एव त्रिष्वपि सप्तपु	424	[कामे ध्यानपु धर्मरथा],	516
एव रूप-वि विनेय ,	111	कामेभ्यो धीतरागस्य	24
एव बोध्यगतिदत्तव,	429	कामप्यकुला दया,	290
एषा धर्मोददिष्टाणा(ना)	510	कामप्येवद्विक काय,	110
एववर्षायां विरचितिह्नु	76	कामप्युल्लासादय,	376
एतन्नेरेते समान-मिन्न	533	कामप्य दायन दुःखम	86
धीरादी-पात्र निर्वाणम	456	कामादिकम दत्तव्यम,	244
क-विन् कव-प्रेन,	445	कापासकुल कर्ष	188
कदनाभावनोद्वेगान	240	कापिह कापय चर	155
कलना बोधुना बोधना	215	कापिहकापिहप्यस्वम	75
कमना बोधने अविन ,	157	कारिता पदविशलि,	190
कम त्वन द्विधा त्वय	558	कारिवनाध्वनामेव ,	303
कर्माप्यनानि लाङ्कय	155	कालान्तरफलत्वाद्	83
कर्मापीनमप्यय	318	कुरन् सतरवान रिगवा	204
कर्मानुत्पानता मोक्षे,	557	कुशलं नास्ति विज्ञानं	23
कल्याणां मर्यामनम्	236	कुशलं वा-यदा वारम	214
काङ्क्षा च बोधम(म)त्यन	378	कुशाग्रवाधिवाररथ	184
काङ्क्षा पञ्च कुशा	278	[कुशाग्र प्रयोगपृष्ठा-च],	192
काङ्क्षान्वित्याहुनाग्या च	282	कुशाग्रान्वयपादानो,	61
काङ्क्षान्वित्याहुनाग्या च	357	को विज्ञो-यस्यस्य	320
कावरेता मृता कल्पे ,	105	कोट्यय विविदिग्य-यम	375
कामपापुनातिदय	94	कामपुन(म) पात्रेन	146
कामरागो भवन्त्य-च	263	कामरेकद्विकर्मा-र	213
कामरेताप्यव-ना-र	64	कामन सत्यन व-काम	392
कामादिकां वचायैव	351	विद्यया भवद्विजानि ,	167

विदारम्भप्रधानत्वात्,	453	चतस्रः सप्ततितानम्,	518
विलष्ट विकल्पक चापि,	25	चतस्रो दृश्यया वृष्टौ,	186
विलष्ट समिन्नलापित्वम्,	198	चतस्रोऽनागतास्तद्वत्,	407
विलष्टमेव हि विज्ञानम्,	14	चतस्रोऽप्येकमत्येकम्,	362
विलष्टाविलष्टदुःखो तद्वत्,	43	[चतुःपञ्चेषु स्कथेषु],	536
विलष्टाणां कुशलानां च,	132	चतुरः परिजानाति,	67
विलष्टे स्वङ्गद्वय प्रज्ञा,	544	चतुर्णामपि चाक्षेपः,	179
विलष्टे ध्याने चतुर्थे ॥	545	चतुर्णामप्रमाथानाम्,	588
विलष्टे यदशुभे तु द्वे,	114	चतुर्णामप्यधिष्ठानम्,	194
वलेक्ष उत्पद्यते कश्चित्,	359	चतुर्थी पञ्चमी वृष्टौ,	475
वलेक्षास्वोपरिनिस्थान,	565	चतुर्थाऽऽरूप्यगाम्यग्यः,	426
वलेक्षास्त्यन्तर्गतयोऽस्त्येन,	384	चतुर्भिः कापमुल्लभान्,	99
वलेक्षात्पत्नी मुखादीनाम्,	78	चतुर्भिस्तत्त्वमलेनार्थम्,	206
लघोन्त्यो भावनामागानि,	425	चतुर्वर्गैश्च वृद्धपोष्यम्,	486
लघुज्ञानं मता बोधिः,	441	चत्वारः कुशलारूपाः,	594
लघुमप्रतिपत्तिरुपास्यम्,	585	चत्वारः परिपूते स्वे,	333
लान्तिज्ञानानि भाव्यन्ते,	489	चत्वारि स्थित्यनास्तित्वे,	139
लिप्राभिज्ञास्वबुद्धस्तु,	440	चत्वारि स्मृत्युपस्थानाः,	483
लोनाशयविशेषाण्यः,	182	चत्वारो ध्यायिनः प्रोक्ताः,	555
लप्यतु वृषपाकाज्ञात्	14	चत्वार्येकमुबो द्वे वा,	210
लनिमित्तोत्पन्नहृष्टाष्टः,	551	चलस्वाङ्गेष्ववस्थितत्वात्,	292
लतिपमार्थमयं वत्,	497	चितादीं परमावृत्तान्,	317
लतिप्रज्ञाव्युपादानम्,	138	चित्तं चैतत्तत्त्वं साधम्,	111
लघुयातुं रसात्म्यं च,	65	चित्तं प्रधानमेतेषाम्,	120
लुगुत्तुल्योपकारादयः,	248	चित्तमार्थैतराचारम्,	554
लुगो विशेषणं धर्मो,	119	चित्तवेगादिबिच्छेदः,	172
लौकिकारसमूहोऽङ्गः,	391	चित्ताख्या सप्त सालम्बाः,	35
लौकिकानां तु विशेषः,	400	चेतना न क्रियानाम्,	200
लानां मिथ्या च वाच्यं,	57	चेतश्चतुष्टयस्योपात्तः,	137
लम् परमनि रूपाणि,	44	चेतसो सह विज्ञानाः,	123
लसु साधनमात्मनः,	42	छन्दः धीर्माङ्गभूतत्वात्,	81
लसुसाविद्धिमावेष्टि,	53	छन्दः स्वर्गोऽधिकोऽस्त्यः,	112
लसुर्वा न हि दयात्म्यम्,	61	छन्दस्यायामधीर्मात्ता,	445
लसुविज्ञानपातुं तु,	64	जगदावरमागीयम्,	365
लसुत्तुपत्तयिदम्,	39	जाना यन्नाग्रहीषादयः,	296
लसुभ्यस्त्वयत्तया,	398	जानि स्थितिवरः,	139

जानिद्रव्ये निराकृत्य,	477	तथा संतर्पितसर्वात्,	118
जात्यादयो न पाराम्यात्,	85	तथाऽऽरूप्याप्तमायैतु	171
जनीहाकृतं माध्यत्वान्,	309	तथैव च विपाककञ्च,	149
जन्मनस्त्रिभिराक्षेय,	178	तथैव चित्तबन्तानाम्	117
जहात्यनुशासंस्त्रीश्च,	68	तथैव त्रय आरण्या,	539
ज्ञातपूर्वेषु भावेषु,	28	तथोद्योगा दुग्धजनम्,	361
ज्ञानं तु नैष्ठिक ज्ञेयम्,	559	तथोहाविधूरत्वाच्च,	368
ज्ञानमये शराश्चे च,	573	तद्वित्पत्यदु लत्वे,	387
ज्ञानवध्यास्तु मे तस्मिन्,	268	तद्व्याप्यवधोप्यानि,	457
ज्ञानमाद्यान्किश्याभिज्ञा,	517	तद्व्ये निर्मले स्वसं,	88
ज्ञेय प्रवृत्तिबाहुल्यात्,	358	तद्व्याप्येदं सोऽसौ,	434
ज्ञेयो वृष्टिपरामर्शः,	270	तदाहया येऽप्यसूत्रोक्ता-	9
ज्ञेयोनतरणेष्वेव,	11	तदा जहाति षट् त्रिषत्,	66
ज्ञं सत्यमलं प्रणिपत्य,	1	तदा वेचनमुध्यापाम्,	225
ज्ञ एवादिशभिर्पुत्रा,	103	तदा सपोजन स्वायं,	63
ज्ञ एवैकोनविंशत्या,	105	तवाल्मिबि विमाने,	351
ज्ञश्च वृष्टकल विद्यात्,	183	तवाश्रये कले चापि,	161
ज्ञश्च्युत्युत्पत्तिबुद्धाश्रयम्,	499	तदुक्ता च तदुक्तत्वान्,	390
ज्ञातस्तत्रैवावधूनि,	423	तदुच्छेदध्रुवप्राप्ती,	269
ज्ञानस्तथैव मूर्धनी,	395	तद्व्यंमपि चाप्यस्य,	408
ज्ञानोऽपिर्मिलं श्रेयम्,	207	तद्व्युत्पत्तिमन्ता बद्धा,	465
ज्ञानोऽपि यद्दीप्तोऽर्थम्,	16	तद्व्योचरे तु विज्ञाने,	367
ज्ञानं धूपनां सङ्ख्य,	320	तद्व्युत्पत्तिव्योऽप्योऽप्यो,	283
ज्ञानवर्धमानोऽप्यदा,	303	तद्व्युत्पत्तिहेयमन्तोनाम्,	277
ज्ञानाश्चविध्यन् पञ्च,	431	तद्व्यो इति सर्वत्र,	497
ज्ञानयोगी द्विषा भूमी,	566	तद्व्युत्पत्तिनदत्तते,	183
ज्ञानार्थं ज्ञानज्ञानम्,	433	तद्व्यो इति प्रोक्तं,	477
ज्ञानार्थस्थितस्याद्या,	218	तद्व्यो सतिरनेऽप्येव,	538
ज्ञानमर्षं तु वेदादिभ्यः,	12	तद्व्युत्पत्तिदिग्भ्योऽपि,	552
ज्ञानमर्षेऽपि चाप्येव,	30	तद्व्येव च कीदृश्यम्,	124
ज्ञानमर्षं प्रोक्तम्,	502	तद्व्येव द्वितीयोऽपि,	334
तथा चतुर्दशपञ्चनम्,	232	तद्व्येव द्वितीयोऽपि,	338
तथाऽऽरगमाध्यायी,	418	तद्व्येव मन्ताऽपि,	202
तथा पारमिताकावि,	233	तद्व्येवोपमानोऽपि,	314
तथा तस्मिन्ना वेदा,	323	तद्व्येवोपमानोऽपि,	2
तथाऽऽरगमार्तिः च,	122	तद्व्येवोपमानोऽपि,	553

तद्विपक्षमाङ्गं च,	255	ऋषानां(ण) श्रेष्ठ्यपि,	50
तद्विशेषः पुनस्तथैः,	427	ऋषोऽन्त्यास्त्रिविधा,	40
तद्व्यवस्था निबोद्धव्या,	479	ऋषोऽष्टसप्तप्याख्याः,	584
तर्काभिमानिनस्वरूपे,	300	ऋषो हृषमवादत्पाद्,	349
तस्मात्तु ध्यानवत् ज्ञेयः,	528	त्रिकालेभ्यस्तु मौलेभ्यः,	165
तस्मादनुशयान्धातोः,	62	त्रितय्यशुभसंज्ञाद्याः,	474
तस्माद्व्ययत् त्रिभिः,	21	त्रिद्वीपनरकोत्पन्नाः,	101
तस्मात्तु शोधितमौञ्ज्यः,	235	त्रिधाप्रबुधमनादिभ्यः,	275
तस्यास्तु समुखीभाषः,	595	त्रिधातुसंगृहीतास्तु,	351
तत्सर्वं पश्यतः साक्षात्,	385	त्रिधा ध्यानानि मौक्तानि,	539
तावात्स्यं प्रतिधातव्यात्,	145	त्रिषेह द्वयमार्गस्य	26
तानि ज्ञानानि ब्रूयामि,	476	त्रिध्यानकामवेराग्ये,	487
तावात्तु ध्यानयोरन्ये,	593	त्रिपुष्पकृतितवत्तवाद्याः,	232
तास्वेकस्माद्व्यस्य ज्ञेयो,	461	त्रिवेदानुशयिवात्,	369
तिस्रः प्रवक्ष्यमुत्पन्नाः,	415	त्रिस्तथाधिगमे लाभः,	462
तिष्ठो मार्गविधिर्मानः,	473	त्रोणि चत्वारि चकं च,	212
तिष्ठो विद्या भक्तारण्ये,	522	त्रोष्येवाद्गुभयूक्तानि,	290
तिष्ठस्तु नक्षत्रे विद्यात्,	411	त्र्यधिकेर्दशभिर्वृत्ताः,	102
तीर्णोऽत्रिष्य भौलेषु,	440	त्र्यक्षेत्रोत्पद्यन्जनैः करे,	96
तुरीया तु प्रकाशोक्तिः,	514	दश चक्रेषु तत्पञ्चाः,	441
तुल्येऽपि साधनोपाये,	239	दशमर्मा धृताभीषा,	112
तृतीयवत्पराभूते,	340	दशभिः सचतुर्दशैस्तु,	106
तृतीया द्वयमुक्तस्य,	221	दश सावयवा मूर्ताः,	36
तृतीया द्वयसंज्ञायाः,	219	दशाग्रानि(णि)हिताकाराः,	582
तृतीया शब्दमंस्कारा,	514	दशाष्टी नव चत्वारि,	91
तृतीये खल्वपि त्वे च,	342	दशैह तु ऋषयेषां,	265
तृतीये पञ्चमे प्रज्ञा,	544	दशंग(ण)स्य तु चित्तेश्च,	435
तृतीयोभयमुक्तस्य,	217	दशंगस्यस्यभित्तोऽष्ट,	586
तैजसा साप्तकार्येणा,	151	दश हि शेषते येन,	243
तैजोनासात्तु शीतस्त्वम्,	205	दशतुल्यवद्विद्वंसिष्टघातु,	246
ते तस्यासमहेयस्य,	212	दशहस्तोत्तकाःचंते,	37
तेनावभुनक्तानेते,	56	द्विष्यमस्याहृतं भोजम्,	521
तेषां सहस्रयो धर्मा	281	द्विष्यासिपुष्यभितायाम्,	412
ते हेमद्वयनाश्रयद्वया,	238	दुःखं दशंनृपादे,	353
तैस्तैर्विदोष्यते शब्दैः	116	दुःखध्यानस्यपादानात्,	271
प्रधानां(ण) दशवृत्तिष्वे,	74	दुःखहेतुदुःखभ्याम्,	345

तु क्तेतुघिपोडं ह	484	डाविगतिप्रकारस्य	72
तु खहे वयलम्बि पा	472	डाविगया सहवयम	122
तु जा समुद्राच्छव	277	द्वितीय जम जातस्य	310
तु खाभिसमय तच्च	272	द्वितीया सत्फलस्यस्य	217
तु खद्विप तु कामाप्त	347	द्वितीया तु विहीण(न)न	221
तु खोपसहतेतु खम	205	द्वितीयादिध्वननव	577
तु खोजकायविज्ञानम	550	द्वितीया ध्रुवपाकस्य	219
वद्रमापे प्रथमे ज्ञान	486	द्वितीयज्ज्ञानि च बादि	543
वृद्धसोहमानपूरत यन	123	द्वितीयज्ज्ञानसत्त्वपाद	458
वृथते न तु सर्वात्मन	562	द्विधायकुगल नास्ति	24
वृष्ट द्वित्रिचतु पञ्च	29	द्विधा वा शिल्पमशिल्पम	356
वृष्ट धृत मत ज्ञातम	197	द्विधा [हेतुमशालम्बम्]	503
वृष्टिगीलप्रतामना	264	द्विधतवृत्तिनिर्माण	524
वृष्टिहेयावलम्बितवात	266	द्विधप्रथमनाव प्रथा	370
वृष्टया धृयादिभिश्चात	197	[द्विध्वान]जास्तु सर्वास्य	106
वृष्टया सवैध्वनास्मेति	388	द्विदिज्ञा वन्धम,	109
वृषहाणमनु पादम्	445	द्विदिपाहवसप्रपत्नी	575
वृषण(न)स्य द्विहातव्यम	89	द्विदिज्ञया वृणा पञ्च	71
वृषीत्यागुममूलाद्य	255	द्विधतामपि य वृष्टवा	227
वृष्टव्यायनरा साधम	398	इ नीणि नीणि च इ च	565
वृष्टव्या वसिरेतेषाम	591	इ इ पञ्च ययासत्यम	211
वृष्यतो इग चक्रव	279	इयस्य वीमण(न)स्यन	377
वृष्यतो इयमेवतत	466	इयण वधपादस्य	192
वृष्यामना दगाक च	546	इ तवययविसाध्यात	478
वृष्यामपननामायाव	364	इरी रूपारूपजी रापो	369
वृष वृष्टिपरामादिक	273	इयपेत्ती बलान्दोयम	504 cd
वृष वीलमद वम	189	इयव्यावृत्तानुभूत यत्	31
वृषमालम्बतेजास	585	इयवृद्धयकार्योक्ते	367
वृषमेवात्र निष्पन्नम	298	इयतानवधिदुःख	423
वृषो प्रपन्नबद्धानाम	237	इयदानस्वभावो वाक	253
वृषिगालमणोपेनम	227	इयदानमपि बालाय	249
वृषिगाल्यामिका जया	39	इयमनोविचित्रजात	60
वृष्या कामानतिजाति	366	इयममूयकमेणाटो	567
वृष्या तदुपरिध्यप्रम्	22	इयव्यापारतो लोके	469
वृष्या माया तथा गाढघम्	381	इयसहृद्विज्ञान	327
वृष्यामप्यप्रमेहन	22	इयसज इयस्यया	4

धर्मस्वल्पप्रमाणम्	12	नवमे चेतना या ता,	187
धर्मस्वल्पसहाय्याम्	11	नव सयोजनान्यस्मिन्,	364
धर्मा धोटय(ग) विज्ञेया ,	326	न वर्तमानता रूपम्,	322
धर्मस्या समुल्लोभता ,	401	नवाम्यासप्रहेयानि(णि),	89
धर्माया सति सामर्थ्ये,	317	न विद्यते स्वभावान्तरम्,	315
धर्मान्वयविशेषे हे,	478	नवोर्ध्वपातुवस्तेषाम्,	281
धर्मवित्प्रसादोसौ,	463	न शुभ नापि च विलिख्य,	26
पातुद्वये तु सर्वेष्वपि,	289	न क्षुत्पा यद्यते शब्द	147
पातुसत्पार्यन्तितेषु,	480	न हृष्ट्यर्थं यद्यप्येव	48
पातुसत्पार्यन्तितेषु,	2	नास्तिपट्याव्याहृत किञ्चित्	25
पातुसत्पार्यन्तितेषु,	327	नास्तिपट्याव्याहृत किञ्चित्	456
पातुसत्पार्यन्तितेषु,	287	नापि मोक्ष समारोपात्,	453
धीनामगोचरत्वाच्च,	305	नाप्योपजीवितसहस्राक्षौ(यो),	238
धीराकार सत्कार्यम्,	482cd	नास्तिस्वपतनादिभ्य	10
ध्याता प्रोक्तस्तथा ध्येय,	556	नानाभिधुषितधीसङ्गे,	495
ध्यानसामगताकार्यम्,	547(cd)	नान्यायेभ्यः तपोयोगो,	156
ध्यानादिमानसतम्,	493	ज्ञा(ना)प्रभाव पराङ्गत्वात्,	454
ध्यानानि ध्ययकीर्णानि	426	नाप्रसादोऽप्यसौ धीपति,	84
ध्यानादीना स्वभाववती	493	नाप्राधान्यात्मनस्कारः,	452
ध्यानान्तर त्रिधा तद्वत्,	540	नामसत्त्वज्ञानाभावात्,	74
ध्यानान्तरे स चारीय ,	580	नामसत्त्वज्ञानाभावात्,	319
ध्यानान्तरे दितर्कद्वय,	125	नाम्नर दार्ढ्यमितिस्तानि,	78
ध्यानान्तर्यं प्रहीयन्ते,	579	नार्यवराहपञ्चाङ्गम्,	454
ध्यानोविनराङ्गसौ तत्र,	534	नासत्त्वज्ञानाभावात्,	306
न कर्म स्वयत्तोत्तमम्	3	नि वलेशसत्पुत्राद्युत्तम्,	131
न चित्त राजस्वत्पदाद्	451	नि त्तोच्छ्राप्रवृत्तिस्त्वात्,	135
॥ ज्ञानं दुष्टपूर्वात्ता ,	431	निकाया नामरथाप्या ,	345
न संप्रेष्टकलाभावात्,	179	नित्यैरथसपारोच,	274
न तु सपोहन किञ्चित्,	65	नित्यैरथसपारोच,	55
॥ प्रत्यक्षविहीनत्वात्,	15	नित्यैरथसपारोच,	330
नभः सप्त नभो धाना ,	15	नित्यैरथसपारोच,	148
॥ मानोऽतिप्रमान्तत्वात्,	285	नित्यैरथसपारोच,	471
न राग शब्दपटुत्वात्,	284	नित्यैरथसपारोच,	282
न रूपमस्ति बुद्धेयं,	40	नित्यैरथसपारोच,	594
नयज्ञानमप्य तद्वत्	496	नित्यैरथसपारोच,	136
नयम् सप्त रथाप्यम्	504ab	नित्यैरथसपारोच,	393

निर्मात्रं संहतेषाम्	529	परिवृत्तं तु कामाप्ता	336
निर्वाणस्यादितो लाभे	133	परिवृत्ते तु चत्वार	346
निर्विकल्पगुणस्वर्या	20	परिवृत्ते तु रूपाप्ता	339
निर्विहितमनोभावात्	137	परिवृत्तं त्रयोऽप्यस्तात्	337
निवृत्ताव्याकृता ज्ञान	132	पर्यादत्तं न किञ्चित्सु	62
निधिरथ खल्वनामस्यम	58	पर्यवस्यत्तु खलु निर्वेध	422
नयु कामावलम्बोनि	592	परिष्कृत्यप्रयोगोऽस्तात्	57
मत्स्मिन्भूयश्चापि परिष्कृता	396d	पारञ्चकित्ज्ञानकी प्रज्ञा	42
मोक्षचवेष्टवृत्तम्	180	पारदृष्टस्तथा शीलम्	159
मोपरिष्ठाच्छते काय	49	पारिष्ठात्कामपादाद	164
मोपेक्षा नापि बालोम	84	पारसीवादिमन्त्राणाम्	562
याममार्गावपत्तल	571	पुण्य समाहितं स्वयं	256
यामावकातिबराभ्य	460	पुण्यक्रिया त्रिधा प्रोक्ता	558
यूनतुग्यबलीकृष्ट	564	पुण्यनिर्वाणभागीयम्	257
पञ्चपमार्गस्त्रिधात्वान्तात्	485	पुनश्चतुर्विधं कम्	178
पञ्चधा निमलाश्च	326	पुनस्त्रिधा त्रिधा कृत्वा	427
पञ्च ह्योत्रिजगन्मानो	38	पुनराज्जातिस्मरो वाग्मी	225
पतनीयरपीयके	168	पूय कर्मोद्भूय कामे	90
परचित्तमतिस्त्रीणि	483	पूर्वं धितं यविशन्ती	158
परचित्तं कृतीया तु	413	पूर्वोक्तं हि या बोधि ,	408
परपीडाप्रदुस्तरत्न	560	परिष्कारादि यथा द्रव्यम्	116
परमानु (ण) स्वभावत्वाद्	145	पर्युय मरुद्भुक्त्यम्	198
परमार्थेन सन्नुवा	304	प्रकारांतरवर्तितात्	280
परवत्तं तु चत्वार	348	प्रवृत्तिं दशाभाष्यम्	316
परतद्विषयुरोस्तद्वत्	240	प्रचिनोति तवाधारम्	226
परतत्रोगमनं काम	196	प्रणाशिमृत्तनामाहृत	104
परत्वात्तरत्नहृदिनिध्या	199	प्रणिमिज्ञानमप्यवयम्	512
परावत्तमवो ह्याय	429	प्रतिवृत्तवर्गोपत्त	267
परीवृत्तं स्वयद्रूपाप्ता	342	प्रतिज्ञोक्तं यथायोगम्	148
परिवर्त्य त्रयोऽप्यस्तात्	324	प्रतिपक्षप्रयोगाभ्याम्	479
परिज्ञानं खलु श्रान्तिम्	69	प्रतिपक्षोपदर्शं कल्प्यम्	173
परिज्ञानमनापातुम्	68	प्रतिपक्षोक्तमव्याता	589
परिज्ञानं मुक्तं योगी	70	प्रतिभाषाद्वयाप्यवयम्	515
परिज्ञानायकं च	64	प्रतिस्वयं तत्तत्तत्तय	392
परिज्ञाताद्यवयम्	481 ab	प्रतीत्या परमार्थेन	447
परिवृत्तं तु कामाप्ता ,	335	प्रतीत्या (प्रतीत्या) नाह्वयरोवभूतो	98

प्रत्यक्षवृत्तिर्यत्तत्राणु	16	बध्नाति बोधितग्राहम्,	223
प्रत्युत्पन्नाप्यथमेषु,	405	बलान्यत्रैन्द्रियाप्येव,	443
प्रयत्नं निर्मलं चित्तम्,	56	[चटुभिः] ह्येकान्नविद्यत्या,	101
प्रयत्नां संमुखीभूतान्,	412	बालस्य स्मृत्युपस्थान,	488
प्रयत्ना तत्फलस्यस्य,	217 6	बालस्यारम्भमार्गे तु,	409
प्रदाशो दुष्पराभर्षा,	376	बालाद्यध्यानसंप्राप्ती,	569
प्रवीणादिप्रभावश्चेत्,	46	बीजं चैतत्प्रवृत्तीनाम्,	120
प्रवृष्टेऽप्येवमद्वेष्ट,	380	बुद्धबुद्धेस्तु ते सर्वे,	538
प्रधानस्याग्नितत्कारः,	82	बुद्धस्य संमुखीनस्य,	242
प्र[मा]वस्तुग्नमाद्वेष्ट(?) ,	375	बुद्धोत्पादे नरः एवो वा,	229
प्रयोगमुक्तिमार्गेषु,	488	बुद्धो यस्तदगुणं धृदा,	464
प्रयोगमुक्तिमार्गेषु,	574	बुद्धपाद्येवत्वधीहाग्यं,	6
प्रयोगस्तु त्रिभूतोरथः,	191	बुद्धपा यस्येवते चिह्नम्,	304
प्रयोगावङ्गसांनिध्यात्,	27	बृहत्फला हि मत्पत्न्यः,	107
प्रदन्व्याकरभाषास्त्वान्,	293	बोधनात्वेन निदिष्टम्,	447
प्रहाममुक्तिमार्गेषु,	492	बोधिपक्षपादश्च कष्टोक्तः,	234
प्रहीणो प्राक्प्रकारेऽपि,	325	बोधितस्त्व बुद्धो यावद्,	223
प्राक्पक्षं मुख्यभावेन,	3	बोधितस्त्वस्य यद्वाप्र(म)म्,	250
प्राज्ञायाप्युत्पत्तिज्ञान,	498	बोध्यङ्गान्यरजस्वानि,	457
प्राप्तिज्ञानानुभूतेऽर्थे,	27	बोध्यङ्गेभ्यश्च सर्वेभ्यः,	459
प्रादुर्निवासाप्रमाणात्,	413	बौद्धास्तद्भुते मार्गात्,	463
प्राणतिपातो धीपूर्वम्,	195	ब्रूयच्छास्त्रजनयामितः,	9
प्राणिनश्चाथ भोगाश्च,	194	ब्रूयात् सुवधसुखेऽनयाम्,	420
प्रापान्य सप्तवर्गस्य,	450	भक्त्यनन्तर एव वा,	353
प्रापान्यादपवर्गाय,	256	भक्तमोक्षाधिनीर्मात्रोः,	239
प्रापान्याम्मुनिना प्रोक्तम्,	244	अवार्धं निर्मलोद्येति,	437 a.
प्राप्ति समन्वितिर्येऽर्थः,	129	अवार्धप्रतिपक्षत्वात्,	492
प्राप्यादयस्तु संस्काराः,	128	अवार्धस्यैववर्गादौ,	568
प्रायो बहिःप्रवृत्त्याद्,	263	अवार्धस्य च वरार्थे,	572
प्रीति मुणं मनापानं,	542	अवार्धप्राप्त्यहार यावद्,	432
प्रीतिप्रसङ्गप्रेक्षाणाम्,	448	अवार्धे क्षान्तिरेवाः,	268
प्रीतिर्न बोधिप्रयोजितान्,	445	आयनाख्यो द्विधा मार्गः,	435
प्रीतिस्तद्भूतवनी दृष्टान्,	13	आयना द्विविधस्यापि,	576
पुनं पुनरप्यवार्धे,	207	आयनाप्यवार्धस्यो,	344
पुनर्वातेऽप्यवार्धे,	78	आयनाप्यवार्धस्यो,	394
पुनर्वातेऽप्यवार्धे,	270	आ[वा]द्वृत्त्यादिवाख्यो द्वौ,	302

भाष्यते स्वयदस्तबादौ	397	मूलबलेद्वयमलात्स्वन्य	372
भूतभौतिकानामन्वय	117	मूलबोधमहिम्ना च	113
भूतानां तानि तज्जस्य	15	भोक्षामिभोक्षारूपत्वात्	467
भूतामयतरा ताम्य	409	भोक्षत्य समुक्षीभूता	399
भूमिष्वेकाद्वारस्वरथा	475	भोहनिद्रातमोनाशत	464
भूयोऽष्टानवतिर्जया	262	भोहा सत्कायवदस्तस्या	357
भूतचारेण हाया च	170	भौलध्यानप्रयोग च	487
भवेन तु समापत्ति	537	अन्यथानपास्तयान	374
मदस्तु सुमनस्कच	382	अन्यथार्थाह्वयनपत्राथ	373
मध्यमा इ स्ववस्त्यव	209	यतोऽस्तस्तेषु ताश्च इष्य	157
मनसशकमयोऽपि	5	यतोऽस्तो माप्यसचारत	322
मनस्त्वनियत योनि	50	यतोऽनुशरते चति (ते)	288
मनोधातुराणां (ता) शब्दम	9	यत्नवत्पयतो लभ्या	519
मनोभ्रीमो त्मुति पूर्वो	20	यत्प्रतीयसमुत्पन्नम	315
मनोमयी गति गस्तु	525	यत्सत्त्वास्तमुदुदसदौ	494
मरणप्रसङ्गोऽप्य	294	यत्सत्त्वाधिषष्टिप्रथ	495
मरणोऽपि समात्माय	230	यत्त्वापत्तौ न जनेति	498
महाकुलं समवाय	224	यथाक्रमपयस्तदुत	243
मत्स्यं कुट्टनं च च	373	यथाक्रम विबोद्धव्यम	450
मात्स्यं दौमनस्मन	381	यथा स्वर्गधितवधात	118
मानप्रतिघस्तराण	296	यद्योपमाकिरणं तद्वत्	406
माया ग्राह्यमदकोष	115	यदांनरोऽचित्तन	181
मायधर्मावपमान	484	यदा लासयिकं वम	224
मायसंयक्षणं बुद्ध	462	यद्विष्टकल्पं कन	174
मागस्तूपात्तवारिज	469	यद्वभूमावविचारामय	550
मार्गाण्य स्वययमान	491	यद्वानाधावपेक्षाव्यम	496
मार्गाङ्गाभरदेगवात	455	यन्मानं तयभायः प	433
मायोपाय फलप्राप्ति	79	यस्तु विद्वन्मनोपाही	324
मिथ्याचार सता गृहीत	165	यस्मान्नायद इयमं	73
मिथ्यावगस्तु भोरेन	193	या सामतेष्वधितति	191
मिथ्यमागणि (त्रि) रोध्यते	91	यास्ततः प्रयमता प्रीतिता	460
मुष्यरूपनया तद्वत्	162	यक्ता धीमन् (ग) मित्रेते	107
मुष्यतस्तं गुणभावात्	310	युक्ताचक्षोऽनाद दुःख	561
मुष्यतेऽनागत चित्तम्	468	युग्यत विविधवष्ट	177
मदिता मीनिरेवयाम्	588	युग्यवद्याददष्टाभि	200
मृदिता मोदनाभिम्ना	500	यगातवायुणा (ना) मेद	228

ये तु साप्रवसंताहते,	52	यद सोम्य कथं याति,	313
योगस्म्यानुकूल्यावेः,	6	यथादिपर्यवस्थानम्,	276
यो दुःखरेतुव्यपसन्ति,	1	यन्मानाध्वर्मपातम्,	321
यो निरोधसमापतम्	432	यस्तु यथादितपत्रम्,	247
योऽन्त्यो वज्रोपमे ध्याने,	587	यान्छब्दाधीनजन्मानः,	142
यो यूयात्स स्वमाधानम्,	147	यान्तादिदोषसाधर्म्यात्,	153
रसगन्धो सद्विशाली	18	यिगतप्रतिपक्षं च,	251
रागः सु(स्व)वृद्धि मानश्च,	358	यिगतावरणे साने,	161
रागद्वेयात् मताः सप्त,	262	यित्कर्तव्यरविचर्यात्,	548
रागप्रतिपक्षमाणास्तु,	279	यिज्ञातव्य सप्तसेन,	439
रागप्रतिपक्षमोह,	261	विज्ञानपञ्चकं कामे	21
रागादयस्तु चत्वारो,	266	[विज्ञानानन्दपट्टेयी च]	552
रागादीन् भवसंबन्धान्,	259	विज्ञानानां तु पञ्चानां,	30
रागाद्यैर्द्व्यते चित्तम्,	563	विज्ञानस्य तु निहात ,	49
राजत्वं राजपुत्रस्य,	316	विज्ञानस्य तु मेकार्थः,	48
रूपगन्धरसस्पर्शाः,	37	विद्याप्रभ इत्येकविकल्पभूमिः,	449
रूपगन्धरसस्पर्शाः,	526	विद्वेषान्तादुप्यस्तु,	199
रूपयानुपरितानिमिष्टम्	95	विना प्रतिपक्षीभावि,	252
रूपयानुपपन्नस्य,	354	विपर्ययेणाहुःश्लम्,	174
रूपवराग्यमाप्नोति,	63	विपर्ययोस्त्विन्द्रेष्वेव,	274
रूपरज्ज्वो हि नेत्राद्याः,	4	विपरिचिद्रुस्तदास्थानम्,	250
रूपरसतो मतो दधे,	526	विपाहः शविरी त्विष्टा,	184
रूपादौ वस्तुनि क्षीणे,	307	विपाहकलनिम्नत्वात्,	452
रूपात्तयत्वरामृती,	341	विप्रयुक्तश्च बोद्धव्यः	126
रूपात्ता भावनहिंसा,	332	विप्रत्ययवि यतस्तत्त्वाद्,	563
रूपास्ते प्रथमेऽश्लात्,	336	विप्रवेष्टा च नायस्य,	276
रूपादप्याप्तनिद्रुन,	32	विमानस्य सप्तारस्य,	150
रूपे त्वनिद्रुनात्मेन,	33	विमुक्तावधि तुल्यायाम्,	241
रूपेऽप्येवं तपाऽऽज्यो,	267	विमुक्तिः शान्तनी संभ,	470
रूप्यरूपाध्यास्तित्वान्,	7	विमुक्तेर्द्विप्रकारायाः,	583
सत्प्रसङ्गे फलसौख्ये,	321	विमोक्षपुत्रप्रवेने,	583
सिपिमुद्रास्य फलना,	258	विमोक्षाः विविना अष्टौ,	593
[सोऽवविप्ररत्नानाम्]	154	विमोक्षादिविप्रस्येन,	597
सोमे दृष्टः सनीरेव,	314	विप्रस्यनां च दंष्ट्राणाम्,	575
सोमेऽन्त्यं तत्त्वगम्यम्,	476	विप्रस्यस्य तु पूर्वस्य,	570
संज्ञं व्यस्यने वक्ष्यम्,	228	विप्रस्यने तु संज्ञं,	472

विरागो रागनिर्मातः,	471	शुभाद्यास्तवशुभस्य द्वे,	208
विलापद्वेषपदव्या,	201	शुभार्थस्य प्रयोगाख्या,	136
विदिष्टबुद्धिहेतुत्वान्,	75	शुभाद्गुप्तं द्विधा काये (ने),	185
विदिष्टागा (ना) मत्तद्भावात्,	127	शुभासंज्ञितमापत्तिः,	135
विशेषो द्वि परावृत्तौ,	352	शुभस्तु ददाभिर्भावित्,	201
विसर्गक आह्वयः,	551	शेषं पूर्ववदाख्येयम्,	335
वीतरागत्य चास्तथ्ये,	570	शेषान्य (ष्य) गुण्या पञ्च,	365
वीर्ये सम्प्रव्रयानाख्यम्,	444	शेषास्त्रिषेह सर्वेऽपि,	18
वीर्यस्य सौम्यसंस्तुत्या,	231	शेषास्त्रैवातुकास्तवस्ये,	363
वैशिष्ट्यान्मानसं सात्मम्,	87	शंसस्य त्रिभिरक्षर्यः,	438
वैश्वक्याप्रक्रमोत्पादान्,	156	शंसस्य जन्मशेषत्वात्,	467
व्यक्तं इन्ध्यानुतस्तत्त्व,	319	शंसस्य राशिषु पूर्व,	574
व्यवहारानुकूल्यत्वात्,	451	शंसाद्यास्त्रिणि शंसस्य,	210
व्याध्या सकला वलेशः,	360	शंसाम्यां मोक्षमार्गस्त्वौ,	98
व्यापादस्य विहिताध्याः,	589	शंसाशंसगुणावधानाम्,	465
व्यापारे सति सद्भावात्,	557	श्रद्धादिभिर्गुणैरति,	246
व्याख्यात्पर्यायि (नि) ब्रूते,	31	श्रद्धावीना विवा शंव,	82
व्युत्पत्तिकसमापत्तिः,	566	श्रद्धावीर्यसहस्यस्य,	393
व्युत्पत्तिविसमप्यस्याः,	595	श्रद्धोपेक्षाऽप्रमादवज्ज,	113
व्युत्पत्त्यर्थं द्विधा कृत्वा,	485	श्रुतचिन्तामयं हित्वा,	408
शक्तिहानेर्भरातिद्धिः,	140	श्रुतचिन्तामयानां च,	130
शाठ्योपनाहं प्रवादा,	372	श्रोतुसम्पत्त्यवशेषा,	507
शास्त्रतत्त्वशुभत्वाभ्याम्,	162	श्रुतु शुमिषु विशेषम्,	88
शास्त्रनेस्मिन्मासेन,	257	श्रुतेऽनुशयाः प्रोक्ताः,	261
शास्त्रप्रमाणमुच्यतेऽतः,	561	श्रुषीर्ष्वस्त्रोतसा सार्धम्,	428
शास्त्रे तदप्रमानत्वात्,	254	श्रुभीम घोडशाकारम्,	421
शिक्षालिङ्गावपेनम्,	222	श्रुभीमानि सदन्यानि,	592
शिष्यागा (ना) शारदाक्षार्यम्,	293	शृण्वामन्मोक्षतद्भावात्,	7
शीलं शुभमर्थं स्वम्,	254	शृष्टी सर्वत्र पञ्जाख्या,	519
शीलाङ्गैर्भ्यश्च ताभ्यां च,	459	श्रीदशाकारमत्रायम्,	500
श्रीमान्नां यत्तु नैर्त्यम्,	466	शस्त्रपादेऽचतुष्कस्य,	448
शुद्धं चतुर्विधं ह्यम्,	564	संक्षेपादिधर्माख्याता,	535
शुद्धकाश्च तृतीयं स्वं,	567	संक्षेपेणाभिधास्यन्ते,	72
शुभं तत्त्वान्निष्पद्यति,	189	सग्या सन्वपि विज्ञेया,	258
शुभहृत्पञ्च वराण्यम्,	70	सत्ता अनित्यतत्ताद्याः,	473
शुभा सत्यं द्विधा ज्ञेयाः,	190	सत्ताद्यपरणा (ना) मानः,	142

संज्ञा प्रत्याभिभूतत्वात्,	81	सदसन्मिप्रयोगात्,	359
संप्रदायं यदाक्षिप्तम्,	251	सदुच्छेदुद्भयोः,	328
संप्रयुक्तः संस्कारः,	126	सदेवकीरवाः सत्त्वाः,	108
संप्रयोगिनि तु स्वस्मिन्,	216	सद्वर्मान्तिद्धितोऽन्येऽन्ये,	170
संभावनामूलकत्वान्,	83	सनिदर्शनं आद्यार्थः,	17
समुद्ये नाम जातास्तु,	414	[सन्धौ] सन्धौ च वृद्धत्वं,	505
समोद्देश्य निवृत्त्यर्थम्,	480	सपाकमद्युर्गं कृष्णम्,	185
संयोजनाविभि शब्दे,	363	सप्त तेजोभिरेकाङ्गि,	151
सवृत्तितानरूपत्वात्,	508	सप्तद्रव्याविनिर्भागी,	110
सवृत्तितानमप्यौ तु,	516	सप्तम षोडशाकारम्,	507
संवृत्त्या स्वल्पतन्त्रात्,	215	सप्त मानविधास्त्रिभ्यो,	275
सवृत्तवृष्ट्युपेतानो,	160	सप्तयोगास्त्रय स्वर्णाः,	233
संस्कारप्रवृत्ताश्चैव,	127	सप्त सर्वत्रगा दुष्कात्,	278
संस्तुतालम्बना एव,	352	सप्तावयवगुणैः,	265
सत्प्रादाहितसामर्थ्यं,	507	स प्रतीत्यमुरगदम्,	386
सत्त्वा द्विष्टरावृत्त,	349	सप्रत्यक्षिर्वाङ्मूर्तपरम्,	442
सदृशोति पतति,	445	समाय एव धर्मस्थि,	41
सक्तः प्रियाङ्गुतादृष्टेः,	309	समायस्तत्तत्तभागात्वे,	41
सति ऽग्नौ सत्प्रादात्,	141	समस्त निर्मलास्त्रयः,	474
सति वृत्तरणे (ते) र्वागाद्,	428	समस्तैरित्येकैस्त्वर्थैः,	94
सत्प्रादादृष्टपञ्चश्रेष्ठो,	272	समस्तालम्बनापेक्षे,	384
सत्प्रादात्तद्विषयाद्वाही,	264	समाधिभाजनाध्यानम्,	586
सम्प्रदादिगुणोपेतम्,	347	समाधिसर्वापिमुखोपजीवी,	449
सम्प्रदाये क्रियते धनम्,	181	समाधौ श्रद्धास्तिष्ठता,	524
सत्त्वधर्मे (ने) कर्तुं ल्ये,	54	समानप्रतिपक्षे वात्,	490
सत्त्वेषु पातपितृवन्तम्,	387	समाप्तेनेयमाख्याता,	420
सत्त्वप्रशङ्कपुषादात्,	13	समेष्टायेष्टात्रयः,	43
सत्त्वाख्याः कामरूपाः,	149	सम्प्रतिपत्तिर्संज्ञाया,	555
सत्त्वाख्या सत्त्ववैचित्र्यम्,	79	सम्प्रतिपत्तिर्यथा ये तु,	103
सत्त्वाश्चोपश्रवमावात्,	150	स वस्त्रादिदिवसो वेष्टे,	422
सत्त्वाद्यन्यपानावे,	2	सर्वेष्टेष्टात्रयः,	434
सत्त्वापिष्टानवृत्तिरान्,	455	सर्ववत्त्वाश्चोपश्रवन्,	47
सत्त्वानां ध्युनिगम्यन्धोः,	499	सर्ववत्त्वश्चोपश्रवन्,	50
सत्त्वेष्वपत्तिर्द्विनाम्,	154	सर्ववत्त्वश्चोपश्रवन्,	28
सत्त्वानामप्युपश्रवम्,	305	सर्ववत्त्वश्चोपश्रवन्,	4
सत्त्वानामप्युपश्रवम्,	293	सर्ववत्त्वश्चोपश्रवम्,	12

सर्वत्र समवृत्तादि ,	508	साधर्म्यं सति तद्वृत्ते ,	311
सर्वत्राकिरणे भूधनो ,	401	साधुवृत्त्यनुवृत्त्यर्थम् ,	245
सर्वत्रानेस्तथा शेषे ,	297	साध्यतमप्रसादास्तु ,	543
सर्वत्रान्त्या समुत्पन्ना ,	404	सामन्तानि द्विधा तप्त ,	540
सर्वदुग्धेयभक्त्येऽपि ,	367	सामन्तप्रयोगे तु ,	411
सर्वधर्मेषु नैरात्म्ये ,	389	सामन्तकं सहस्राष्टमि ,	537
सर्वमस्ति प्रदेशोऽस्ति ,	299	सारद्वयेन सेनको ,	55
सर्वतत्त्वास्तिपातुष्या ,	96	सारम्बप्रथमा पञ्च ,	19
सर्वानर्थानदानत्वात् ,	368	साम्रिच्छा द्वे उपदाने ,	362
सर्वभ्योऽन्यतरा भूता ,	419	साम्भुम निद्रकौटिल्यम् ,	125
सर्वभ्योऽन्यतरोत्पन्ना ,	402	साल्मवा एव ते होया ,	51
सर्वासा तु क्षयज्ञाने ,	231	साल्मवाणा(ना)सवा अन्त्या	19
सर्वोस्तिवाह इत्युक्त ,	301	साल्मवानासवदवाग्य ,	581
सर्वान्नवक्षयज्ञान ,	532	साल्मवानासवा स्फुप्ता ,	51
सर्वान्नवक्षयज्ञान ,	518	साल्मवालम्बना स्वे च ,	339
सर्वे कामेषु रूपे द्वा ,	173	साल्मवालम्बना स्वे च ,	334
सर्वे चत्वार्यतीतस्य ,	209	साल्मवाद स्वभवालम्ब ,	578
सर्वेभ्य सत्त्वजातिभ्य ,	166	मुख च मुनस्ता च ,	86
सर्वेभ्य सर्वदा सर्वम् ,	230	मुख्येश द्वाय कर्म ,	176
सर्वेभ्योऽन्यतरा भूता ,	416	मुख्यापाने मुख्या मंत्री ,	590
सर्वेभ्यो वर्तमानेभ्य ,	165	मुख्योपेक्षे तृतीयेभ्ये ,	549
सर्वेभ्यो सवराङ्गैर्भ्य ,	166	मुख्येन्द्रिये तदालम्ब्ये ,	350
सर्वे वा र्ततता क्लिष्टा ,	371	मुख्योपेक्षा(ना)हमास्तर्थाणि ,	115
सर्वे विपाकनिघ्न्या ,	204	मुख्य चैतत्समास्यातम् ,	587
सर्वे स्वाधिकृतयो ,	330	मुख्यस्यापारिहातात् ,	292
सर्वेभ्योऽस्य कितिभ्याम् ,	378	मुख्ये ध्वस्तोक्तिरग्यार्था ,	169
सर्वितर्कविचार यन् ,	554	मुख्येऽभिभवताहास्यम् ,	597
सर्वितर्कविचाराद्या ,	580	मुख्यपुष्पद्रलोद्भूतम् ,	242
सर्वितोय मतस्तत्त्वत्वा ,	438	मुख्येभ्योऽतिसहस्यम् ,	442
सहास्यपञ्चदुष्टेन ,	536	सोमनस्येन राजस्य ,	377
स हि त्रिभिरगन्धैर्भ्ये ,	226	सकन्यायननयातुनाम् ,	8
सामुन धान्यपज्ञाने ,	489	सकन्येषु जायते पदवात् ,	386
सामुन्य शक्यमिष्यन्ते ,	308	स्तेयस्यान्याङ्गनायाते	193
सामुन्य कतिरिष्यन्तिनाम् ,	534	स्त्वाने प्रमत्तराश्रयम् ,	114
सामुन्यानुनामिष्यन्तु ,	356	स्त्वानोद्वेगे च हितोर्ध्वम् ,	360
सा ज्ञानरामद्वारा ,	307	स्त्रीन्द्रियाध्वस्तोऽपि ,	100

स्थानवादिद्विसतंका,	295	स्वभूमेरेव निर्वाणम्	283
स्थिरो नापरकृच्छ्रायं,	181	स्वरूप वेदयदच्छब्दो,	144
स्पर्शाद्ययोद्भवापार,	80	स्वर्गापवर्गहेतुत्वात्,	80
सूक्ष्मं द्विधा सधर्माणां,	36	स्वशक्तिर्ज्ञानियोद्भूतं	260
सप्रत्यक्षमधिकं तत्तु,	505	स्वसाधारणचिह्नभ्याम्,	391
स्फोटाल्यो नापरो धोयात्,	146	स्वस्मान् त्यागमुपापेक्षा,	252
स्थपते यत्तदव्यंश्च,	29	स्वस्य धातो परिज्ञानम्,	93
स्मृत्युपस्थितयस्तिष्ठ,	520	स्वात्मना नित्यमवियोयात्,	8
स्थात्कर्मणां नित्यं चैव,	220	स्वात्म्यगोचरकार्यानां (भा)म्,	53
स्थात्वमस्वकता नास्ति,	216	स्वान्योभयार्थसिद्धयर्थम्,	245
स्थात्वमस्वकता नापि,	218	स्वाप्तालम्बननो भूमिम्,	215
स्थात्विषुषं क्षमत्फलम्,	312	स्वार्थविज्ञान एवान्ये,	77
स्व कायवाङ्मनस्सर्ग,	214	स्वार्थं ध्यायिषु पञ्चानाम्,	76
स्वकर्मयंश्चरपात्,	328	स्वे त्रय कामरूपात्ता,	341
स्वगोचरोपलब्धित्वम्,	77	स्वैरिष्टाविभिना (रा)कारं,	288
स्वधातुर्वापि पञ्चैव,	355	स्वोर्था एवोपजग्यन्ते,	568
स्वपरार्थान्तसम्प्राप्ते,	506	हरतो द्वे बुदास्तृम्यो,	523
स्वभावेनाविशून्यत्वात्,	390	हर्षोत्पादभयोद्वेग,	308
स्वभावो यदि भादानाम्,	312	हेतव सर्वधोपीनाम्,	234
स्वभूमेरेव निर्माणम्,	528	हेतुत्त्वपलोद्भूतम्,	241

२. विभाषाप्रमावृत्तिगतानामन्तरस्यानां सूची ॥

II Index of the Quotations in *Adv*

(Numbers refer to pages)

(The Quotations marked K and P also occur in
Akb (K) and *Pali* (P) literature respectively)

K P	मदुष्टे वृष्टवारिता,	१६१	K	इमे ते आनन्द, धर्मा,	१४७
	अयिगहो मे पोरानो माग,	३६५	P	इहंकीय प्राणातिपातिक,	१०८
	अध्यात्म रूपसत्ती,	४३१	K P	इहंकरपो न कामराग,	२२१
K P	अनित्ये नित्यम्,	२३४	P	ईप्सिवा भवति,	१३३
K P	अनुनयप्रतिपमान,	३००	P	उत्पन्नानामकुलानाम्,	१०८
	अनुमानानुशयनात्	१८	K	उपहा उदक सूचयति,	१५४
	अभिक्षुर्भवति,	१३३	P	एक समापत्तो विपत्ति,	४१६
K	अभिध्यादय एव	१४८	K	एकदेशकारी, प्रदेश कारी,	१२४
K P	अभूत्वा भवति । भूत्वा च,	२६८	K P	एकस्मिच्छरीरपर्वते,	५
	अरुपिण सन्ति सत्त्वा	४१३	K P	एकस्य भाषमाणस्य,	४०२
P	अविद्याप्रत्यया	२९७		एतद् बुद्धा(ध्वा) भवेद्,	२
K P	अस्तित्वम् । अस्तिति	९१	K P	एतावत्तत्त्वं यदुत,	२७१
K P	अस्ति कर्मास्ति विपाक	२५४		एततो कण्ठतालव्यो,	१११
	P अस्ति मे एषु पञ्चगु	२३७	K	एव तु सायु यथा,	२२२
K	अस्ति भित्तोऽजीतम्	२६४	P	एतमायुविभागाणि,	१६५
K	अल्पायु क्षयागमरणम्	१०२	K P	एति भदन्त लोके,	३६७
	अस्यानमनवकाश,	१००	P	कर्मस्वकोऽय भिक्षव,	१८३
K P	अस्मिन् सतीद,	१०७	K	कामरागस्यानुशय,	२२२
K	अहंकारवैकादशाभि	५८	P	कामरागानुशयस्त्रिभि,	२२१
K P	अहमस्मि ब्रह्मा,	८४	P	कामास्रवो भवायवो,	२९७
	आकाशमात्रोके सति,	१३	K P	कामकर्म चायकम्,	१२१
K P	आत्मना हि मुदतेन,	२७	K P	किं य इतिचिन्त्यायत,	२४९
K	आयु सन्तत्युपनिबद्धम्,	१०२	K	विमिदमावृत्त स्याद्यते,	३३
K P	आयुरध्याय विज्ञानम्,	९८	K P	कुत्र तानि चत्वारि,	८४
K	आपदधम्,	७५	K	कोज दोष,	१४९
K P	इदं दुःखमव्यभिचि,	१	K	स्तेज्जात् (म्) प्रहस्येत्,	३५२
	P इदमप्य बाह्यज्ञानम्,	२४५		तान्तिध्यानपारमिते,	१९५

४	गन्धर्वस्य तस्मिन् समये,	४६	५	कुलीलो भवति,	१३२
	पह्योगो भुजास्पन्द,	१२१	५	द्वरङ्गममेकचरम्,	७८
५	श्वानाय दानम्,	२१३	६	द्वर्तव्यतिरिन्द्याणि,	४४
६	क्षत्र पश्यति नयनं पश्यति,	३३	७	द्वे कर्मणी चेतना कर्म,	११८
७	क्षत्र प्रतीत्य रूपम्,	६	८	द्वे दाने । धर्मदानम्,	२१५
८	क्षत्र प्रतीत्य रूप,	२६९	९	धर्म प्रतिपत्येवात्तम्,	९५
९	क्षत्रपुत्रमानम्,	२६७, २६८	१०	धनुस्तत्त्वा,	३८५
१०	क्षत्र प्रतिपद,	३५५	११	न नमयुक्तमनु,	१५४
११	क्षत्र क्षत्र सन्नाधि भावना,	४२५	१२	न । प्रदीपनिर्वापन,	१५७
१२	क्षत्र पठि वत्सा,	११७	१३	न हि पितृव्ये,	१९५
१३	क्षत्राद आत्मभाव,	१०३	१४	नियतवेदनीय विप्रकारम्,	१००
१४	क्षत्रार्थ पतनीयानाम्,	१३२	१५	नवानुपूर्वसमापत्तय,	९६
१५	क्षत्रसम्पत्तिस्तत्त्वा, ४५, ७८, ३६३		१६	निवृत्ते विपत्ते नारक,	९७
१६	क्षत्रेणाय लोका,	४६	१७	पञ्चत्वमापद्यमानस्य,	२६७
१७	क्षत्रो ब्रह्मेमी मोहपुण्यो,	३२८	१८	पुत्रिभ्यस्तु निर्धत्ता,	१३
१८	क्षत्रमूलका सर्वपत्नी,	५०	१९	प्रवृत्त्यपि बालम्,	९१
१९	क्षत्रमयं वैतस्तत्रम्,	२३१	२०	प्रवृत्त्यस्य पुद्गलस्य,	१५७
२०	क्षत्रप्रत्यय जरा,	१०८	२१	प्राप्तिपातो भिक्षव,	१५९
२१	क्षत्रो भगवतो,	११	२२	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१२७
२२	क्षत्रिणश्च कर्तव्य,	९७	२३	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	५४
२३	क्षत्रगतामृत्यादात्,	११३	२४	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१२५
२४	क्षत्रादेन जरासिद्धि,	१०५	२५	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१८६
२५	क्षत्रतानि (धर्म्यमानि) पञ्च,	५४	२६	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	९६
२६	क्षत्रतानि (नि)गताय,	२१२	२७	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१
२७	क्षत्र सवर्तय,	१०८	२८	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	४२८
२८	क्षत्राद-दरान्धपानीया,	२५३	२९	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	३९४
२९	क्षत्राणां सर्वपापं स्वर्ग,	२७०	३०	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	२६५
३०	क्षत्रिणं सर्वपापताम्,	३०२	३१	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	४१३
३१	क्षत्रिणं धर्मिणं पुत्रम्,	१२६	३२	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	८
३२	क्षत्रिणं क्षत्रध्यातृमृतानि,	२४६	३३	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१६
३३	क्षत्रिणं कुञ्जरितानि,	१४८	३४	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	८५
३४	क्षत्रिणं वन्यानि,	३०४	३५	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१३८
३५	क्षत्रिणीमानि मन्त्रस्य,	५५	३६	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१९७
३६	क्षत्रिणीमानि मन्त्रयुक्तानि,	३९०	३७	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	२६९
३७	क्षत्रमपि मोहपुण्य,	९६	३८	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	२५४
३८	क्षत्रा हि भिक्षवा,	१	३९	प्रवृत्त्यस्य धर्मो यान्ति,	१२८

K. P	या कश्चन दुपतयो	२९७	K. P	सवेदि यत्प्रमाणच्छति	९०
K. P	यावच्छाहमेया पञ्चानाम	५४	K.	सन्ति ते स्वघायतन	१२९
	यावद्भिन्नैवद्भिन्न पद	१०९	K. P	सत्रसन्ति सत्त्वा लोके	५४
K. P	य केचिन्नामेति	२७२	P	सम वागतोऽप्य पुरुष	१६६
P	यय दष्टि सर्वे मे	२४५	K.	समाधिवलेन वमजय	९८
K.	यो धर्मो यस्य धमस्य	२९४	K.	समापसिधितमेव	९४
	यो ब्रह्म गरण गच्छति	१२५	K. P	सम्यक्सम्यबुद्धस्य	३९०
K. P	रूप प्रमाणतु प्रज्ञामाति	३२०	K. P	सप्तत्रिंशद बोधियपक्ष्या	३५६
K. P	रूपमनियमनोत्तानापतम	२६५	P	सप्तस्थान कुण्डलो	३२०
	रूपममूत्रानाम	६	K.	सर्पियमाणु निष्ठभूतम	८१
K. P	रूपाणा नि सरणम	४१३	K. P	सञ्चितक सविचार	४२३
P	लोकसमुप्य तात्वा	२७०	K. P	सवयर्मा अनात्मनि	३१९
	लौकिकाप्रधर्मानन्तरम	३३२	K.	सवमिव प्रजापतिना	१५४
K.	वाक्स्मत्कारा वितकविचारा	८२	K. P	सवगो रूपसज्ञानाम	४१२ ४१३
K.	वाह नामि प्रवर्तने	१०९		सव सर्वे वष्टस्यते	१७१
	वाचा सह कचटतपादयो	१०९	K.	सवसूक्ष्मो रूपसपात	६५
	वात्तापनप्रविष्टस्य	२७७		सवसा तु वायुज्ञान	१९४
K. P	विज्ञान वेदानद	४६	K. P	सवण सर्वाणि	५४
K. P	वित्तव्य विचाय	८३		ससप्रयोधा सह	८
K. P	वन्नप्रत्यया लणा	४८	P	साचेतनिकस्याहम	२१४
	विर्धिविधान निवसि	१२०	K. P	मुज्जदुखयो प्रहाणात	४१०
K.	गच्छयर्मा कनने ?	१४७	K. P	मुखवेदनीय दुख	१३९
K.	गोभाय तु द्वयोर्दूष	३८	P	मुक्ताया वेदनायाम	४८
	श्रद्धयीवासम्पत्तो	४८	K.	सूक्ष्म कुण्डलधमबीजम	१६८
K. P	अपानहमस्मानि मानविधा	२३७	P	सौप्त्य भवति मुक्ताया	२२३
K. P	यश्चातुरय निम्ब	७६		सौमनस्यस्वभावा	४२७
K.	सत्त्ववेदनाम	४८	K. P	स्वाप्रयया वेदना	५०
K. P	मता च वेत्ता च	७८	K.	स्यात त्रयाणा कर्मा(म)णाम	१४०
K.	सर्चित्तये समापत्ति	९३		स्वायौपलब्ध्यावव	४७

३. विभाषाप्रभाष्यचिगतविशेषनामसूची ॥

III. Index of *Sūtras, Śāstras, Āchāryas, etc., in Adv*

(Numbers refer to pages)

अक्षपाद,	३९८	उलूक,	३९८
अङ्गुलिमाल,	२२०	ऐरावत,	२३८
अष्टवक्त्रकरवाह,	२६०	औपनिषद्,	४१६
अबोद्धीय,	९५	कपिल,	३९८
अभिधर्म, ३, ८, २१, ३३, ४०, ५८, ७५,		कर्माचिन्ता,	२२५, ४१७
८७, ९६, ९७, १०१, १०४, १२२		कर्माधिकार,	१३६
२०७, २२१, २८३, ४०६, ४१०		कर्माध्याय,	३७३
अभिधर्मवीथ,	३	काण्व,	३४
अभिधर्मनय,	४२२	कात्यायन(-य)नसूत्र,	२७०
अभिधर्मप्रवीथ,	३७७, ४२९	काशलिङ्ग,	४१८
अयोगशून्यतावादिन्,	२५७	कालवर्ण,	१०५
अप्याकृतवस्तुवादिन्,	२५८	काश्मीर,	२९, १०२, २४६
अशाख्यपुत्रीय,	५४	कुमारलात (भवन्त),	१६, २७७
अश्वघोष (आचार्य),	८६	कृष्ण,	१७७
अश्वमेध,	८४	कोशकार,	१८, ३३, ४७, ६५, ८१, ९०,
अष्टमेऽध्याये,	३७३	९३, ९८, १३३, १४९, १६८,	
अहंस्तरिहृषिमूत्र,	२९६	२२२, २७९	
आगम,	११, २६, ५५, ९७, १०८,	कोशकारक,	४०, ४७, २८२,
१७१, २६९, ४१२		कोशकृत,	३७
आचार्य,	११, ४६, २९१, २९५	कोशचरितरामबुहिताभिधु,	२३१
आचार्यकम्,	११, १८६	क्षुद्रकवस्तुक,	३०६
आनन्द,	१४७	गणहस्ति,	४०३
आनन्द (स्वविर),	१९७	गाथा	१०४, १९४
आनेय्यसूत्र,	१३८	गोमयविष्णोपमसूत्र,	११९
आभिधर्मिक,	१०९, १३९, २५६	गोतवयत्,	१५४
उत्तरकुब्ज,	१७६, २३८	घोषक (भवन्त),	२५९, २६०
उदायी (भवन्त),	९६	अनुवैद,	४१८
उदायी (स्वविर),	९६	चतुर्धर्मागमेषु,	१९७
उद्दानगाथा	१९७	ज्ञानप्रस्थान,	१०२, १८६, २३७
उपश्लेषाचिन्ता,	७६	तत्त्वसप्तति,	२२५

तिष्य,	१९४	भववत्ता,	१३, ४४, ५०, ५२, ५३, ७६
द(?)क्षजातक,	१४३	उल,	९०, ९६, १०४, १०७, १०८,
वाय्वान्तिक, ३१, ४७, १३९, २२२, २५७,		११३, १२१, १२७, १२८, १३२,	
२५८, २७४, २७८		१३३, १३८, १४६, १५३, १६६,	
दीपकार,	१६९	१८३, १९७, २१४, २४५, २५३,	
द्वाविभाङ्गप्रवचन,	३९३	२६४, २६५, २६६, २६९, २७१,	
धर्मत्रात (भदन्त),	२५९	२७२, २९७, ३०५, ३२०, ३२८,	
ध्यायिसूत्र,	२४७	३५२, ३५५, ३६४, ३७३, ४१०,	
नामाद	१५८	४१२, ४१६, ४३१	
नामादपक्ष,	२५९	भगवान्,	५४, १०१, १२४, २६७, २६८,
नख	२२०	३०१, ३७५, ४०६	
नरक,	१७७	भदन्त	३३, १०१
नारायण,	१४, ३८९	मायवत्,	१२०
नारायणीकृत,	१०१	मार्गव,	२००
निकायान्तरीय	९६	भूतभीतिशान्यत्वचिन्ता,	७७
निर्ग्रन्थ,	१५८	महत्या शून्यतायाम्,	१४६,
पञ्चमेऽध्याये,	७६	महाकाश्यप	१९७, ४०२
परमार्थशून्यतासूत्र,	२६६	महायण(२),	३३८
पारसीक,	१५४	भारवतुष्टय,	२०८
पारसीकादिमन्त्र,	४१८	बाह्यकीमातृसूत्र,	१६१
पिटक,	१२६, १९५, २०२, २०३	बाह्यद्वय,	१२०
पीदमलिक,	२५८	मीमांसक,	११२
पीराण,	४६, ४२७	मेधिक,	२९६
प्रकरण	२६३	मंत्रेय(मार्ग),	८६, ४०२
प्रकृति,	१०२	याज्ञिक,	१५९
प्रकृतिमाध्य,	११७	रत्नशिलिन्,	२००
प्रभासेनुराजन्,	२०१	राहुल,	१२८
प्रवचन,	८९, २५७	लवणीपमसुत्रन्याय,	१३८
बचलान (?),	१४३	लोकायतिक,	२५८
बह्वैदीपक,	२४७	वसुमित्र (भदन्त),	२६०
बुद्धदेव (भदन्त),	७६, २६०	वसुमित्रस्याविर,	८६
बुद्धवचन,	८५, २२४	वापयप्यपक्ष,	२५९
बुद्धसूत्र,	७६	वामुदेव,	२३०
बोधिमत्त्वमार्ग,	१९५	वाह्यीक,	१५८
ब्रह्म,	४१७	विनय,	९९, १००, १९५, १९७, २०७
ब्राह्मण,	१५४, ४१८	विनयपारवर्माणिक,	१९५

विन्ध्यवासिन्,	३५	षट्षट्कसूत्र,	२२३
विपासिन्,	२००	सत्पुरुषसूत्रोद्देश,	३४३
विभज्यवाद,	२५७	सर्वज्ञप्रवचन,	२८०
वेद,	८५, ८६, २६७,	सर्वास्तिवाद,	२५७, २५९, २६०
वेदमन्त्र,	४१७	सर्वास्तिवादाविभ्रष्टि,	२८२
वेदान्तकर्म,	४१८	सर्वास्तिवादिन्,	२५९
वेतुलिक,	२५७, २५८, २७६, २८२	सुलसत्र,	२२०
वेतुलिकशास्त्र,	१०१	सूत्र,	८, ९, ५२, ७८, ८२, ९१ ९७, ९९,
वेदान्तिक,	२५९	१००, १०३, १०४, ११८, १३३,	
वेदाय,	६, ४७, ४८, ३०४	१४६, १५३, १९७, २०७, २१५,	
वेदाधिक,	१२१, १९५, २२१	२२१, २३६, २४७, २४८, २५३,	
वेदाधिकीय,	४७	२६७, २६८, ३००, ३०४, ३०५,	
वेदविज्ञ,	२३८	३३२, ३४०, ३६७, ३९९, ४००,	
वेदाकरण,	११२, ११३	४०६, ४१०, ४२३, ४२८, ४३१,	
वेदोपिक,	४, ९, १०, ११३, २७४, ४१६	सौवत,	१६७
व्यास,	३	सौत्रास्तिक,	१५७, २२, २२५, २६८
शबर,	४१८	समीतिकर्त,	११९
शबरविमन्त्र,	१५९	सप्रहस्तु,	९
शाक्य,	१४८	साहय,	४, ३१, १०६, १४९, २६७,
शाक्यमुनि,	१९९, २००	२६८, २७३, ४१६	
शास्त्रिपुत्र,	९६	स्वविरलोकसूत्र,	२३७
शास्त्र,	२२, ८९, १२५, १४५, १४७, १८४	स्वितिभाषीय,	१४८
१८६, २२०, २३०, २८१, ३६५, ४१७		हरिहर,	२३९, २३३
शुभकृत्स्न,	१०८	हस्तलाक्षोपमसूत्र,	२७१
भावकृपाण(न),	३५८	हिरण्यगर्भ,	२३२, २३३
श्री,	१०५	हृगनाडी,	११२

४. टिप्पणगतविशेषनामसूची ॥

IV Index of *Sūtras, Śāstras, Ācharyas*, etc., in the notes

(Numbers refer to pages)

अञ्जातिरिय,	२०५	अष्टबुद्धवाद,	१६९
अक्रियवाद,	१६९	आत्म,	१०७
अग्निवेत्तन,	२४५	आचार्य,	३८७
अद्भुतमाल,	२२०	आचार्य, ६८, १५०, १७०, २२२, २३२,	
अद्भुतधर्म,	१९५	२३३, २७०, २७१, ३०४, ३४४, ३४६,	
अध्यासायसचोदनसूत्र,	१९८	३६२, ३६८, ३८९, ३९०, ३९१,	
अनन्तवर्मा(भवत्),	३९१	३९८, ४०९	
अनिष्ट (स्वविर),	१८२	आचार्यमन,	८१, ३१०
अपक, १४, १७, ३९, १४०, १४१,		आनीतिक,	१००
२०१, २२४, २४८, ३७८, ४१२		आगोबिन्दवाद,	२६९
अये,	६९, ३२४	आत्मवादप्रतिषेध,	२६५
अयपर्याय,	४९	आनन्द,	१३, ९९
अदृढकथा,	१०१ १९९	आभिषासिक, ११ ३४, ४८, ७५, १२८,	
अपरगौदानीय,	२०९	१९८, २१८, २२८, २३३, २४९, ४०९	
अपरसेलीय,	१०७	आयबीरवत्परिपुच्छ,	२१०
अपरे, ५, १८, ४८, ५० ७१, ८२, ९०		आयसम्मतीय,	१०७
९३, १०० ११६, १३४, १०८, २०९		इन्द्रियविभङ्ग,	४४
२२६ २३५, २३९, १०४, ३०५, ३६२,		इन्द्रियप्रकरण,	५८
२६५, ३८०, ४०२, ४०८, ४१०		उच्छ्रान्त,	१४०
अमदगिरिषासि,	१०४	उत्तरगुह,	२०९
अभिषम्न, १०, १९७, २२४, ३९३,		उत्तरापथक १४०, १४१, १५६, १७०,	
अभिषम्नसुत्त,	१९७	१८९, २४८	
अभिषम, ५८, ७४, ७५, ९८, १०४, १४९,		उत्सूत्र,	१२४
२२१, २२५, २२६, ३४३		उदाधि,	९६, १३८
अभिषमकार,	७५	उदाधिगुह,	९५, ९६
अभिषमकौश,	३	उद्दान,	१९७
अभिषमयोगचिन्तक	४२६	उद्दानपाया,	११७
अभिषमविटक,	१९५	उलूक,	२४५
अरिद्वो गदबाधिसुम्बो,	३२८	एकतवाद,	२४९
अनन्तवर्मा,	३२८	मोक्षान्तिक सत्युत्त,	३३४

कच्चापन,	२७०	जैन,	१५८
कपिल,	२४५	जैमिनीय	१६०
कल्किण,	२२०	ज्ञानप्रदान,	७४, ८९, १०२, २३७
कर्मनिर्देशाधिकार,	१३६	तत्त्वसम्पत्ति,	२२५
कस्तूर	२०१	तयागत,	९९, ३५६
कस्तुरिक,	२५८	ताम्रपण्य	८
काश्मीर, २९, १०२, १२३, १२४, १३२,		तिस्वायत्तन,	१२०
२४७, २९८		तिपिटकचूडनागत्येद,	३५३
काश्मीरब्रह्मादिक,	३३, ९९	तिपिटकचूडामयत्तयेद,	३५३
काश्यप,	२०६	तिपिटकमहाधम्मरक्षितस्येद,	३५३
काश्यप(मार्ग),	४०२	तिथ्य,	१९४
किल्लिख,	१३, १९, ६८, १५०, ३४५	तेपिटकबुद्धबचन,	१००
कुमारलाल (महन्त),	१५	पिटक,	१९५
केचित् २५, ८२, १६१, १२४, ४०७, ४१५		चेद,	१८२
कीशकार,	३३	चेरवाद,	३५३
काम्तिजातक,	१९४	वाय्दन्तिक, ३२, ४७, ७६, ९५, १४१,	
कुडकवस्तुक,	३०७	१४९, १७२, ४०९	
कन्तिवारिजातक,	३९४	वीथनायकाभयत्तयेद,	८
सिद्धापवोतिवा डेवा,	१०३	बौनार,	१८२
कुडकवस्तुविभक्त,	३०६	धम्मविनय,	३२८
खेमक (आधस्ता),	२३७	धम्मसंगह,	२२४
गण्यं,	४६	धम्मंजात,	३२
पुण्यमति (आधायं),	२८५	धम्मिल,	१०३
गौतम,	१२४	महन्नरान,	२००
गौतमपिण्ड (मुत्त)	११९	नरियकवाद,	१६९
गौतम,	१५४	नन्द,	५२
घटीकारगुत्त,	२०१	मायहेनत्तयेद,	८१, ८१
घोषक (महन्त), ३२, ९४, ९९, ३२८		नारायणमंघातवन,	३७९
घोषदत्त,	२००	नालन्दा,	२६६
घनुनिज्जाम,	१९८	निवायग्रन्थ,	१९८
उडक्कमुत्त,	२२३	निवायान्तर,	११,
अनरपवेहे,	१५४	निवायान्तराय, ११, ७१, १०७, २३६, ४१२	
जम्मुटोप,	१९३, २०९	निर्धेन्य,	१५८
जिनसक,	१३३	नेत्तिवचन,	२९९
जिनदूत,	१०३	पञ्चसक्यप,	६८
जिनादिष्ट,	१०३	पटितम्भिदामणा,	२२४

परमत,	१३, १९, ६९	बुद्धधोष,	१९४
परमार्थशून्यता,	२६७	बुद्धदेव (भदन्त),	२५, ७७
परमार्थसप्तति,	२२५	बुद्धभाषित,	१५९, २६६
परवादी,	३८७	बुद्धवचन,	१०, ३९४
परिणामवाद,	२५९	बोधिसत्त्वपिटक,	१०१, १९५, २०३
परिपूच्छा,	९३	बाह्यण,	१५४, २७८
परिब्राजक,	२६६	भगवत्,	९३, ४२६
परोक्ष,	२३२	भगवता	५३, ९०, १०५, १३३, २५६,
पारमितापिटक,	१९५	२६४, २६७, ३१८, ३४८, ३८८	
पारसोक,	१५४	भगवती,	१५८
पारायणमाणवक,	३२२	भगवद्भिषोपादय	३९७
पालि,	२२७	भगवान्,	९९, १६१, ३०२
पाळि,	३१७	भदन्त,	३८१
पाषाणालय,	२९	भद्रकल्पिकसूत्र,	२००
पुद्गलवाद,	१५८	भारतयुद्ध,	१६४
पुनवसु,	३२८	आश्व,	२००
पुष्कमेलिय,	५५, ८९, ९७, १०७, १४२, २०७	भक्तलिगोत्ताल,	१७०
पूषविदेह,	२०९	मङ्गलहृत्पि,	१४६
पूर्वाचार्य,	८१, ९३, १६१, २१७, २४५, २६२	मत्तविकल्प,	५०
पीठठपाद,	२४९	मनोपदोसिका देवा,	१०३
पोराणा,	३३, ३८९	महाचम्मरस्त्रित्त्वेर,	७
पीडनसिद्धि बाध,	२५८	महानाम,	१२४
प्रकरण,	१४७, २३६, २३७, २९८	महापरिमिञ्चान मुत्त,	१०१
प्रकरणवाद,	२३६	महाब्रह्मा,	८४
प्रज्ञप्ति,	४६	महामोगल्लान,	२६६, ३५६
प्रज्ञप्तिभाष्य,	११७, १६६	महायान	१९८, २०३
प्रज्ञप्तिगात्र,	२६	महान् यनावसूत्र,	१४६
प्रज्ञापारमिता,	२०३	महाधम्म,	१९४
प्रत्येकबुद्धयान,	२०३	महासाङ्घिक,	२६, ३३, ९९, १००, १४९,
प्रभाम,	२००	१७०, २०७, २४९, २९६	
प्रबचन भाष,	३०६	महासीवत्थेर,	१०१
बर्जिनिच,	८०, ९३, १०२, १२३	महानुज्जावारीमङ्गलानवेपुन्सक,	१२६
बाबरी,	३२२	महीमामह,	१६, ५४
बाह्य,	२२९, २४७	भागविह,	३९३
		बार,	१०१, २०८
		बातुभवयुत्त,	१६१

माहकीमातसूत्र,	१६१	विभाषा,	३८, १४७
मीमांसक,	१५९	वेद,	१५९
मुक्तकसूत्र,	१९८, १९९	वेदतलपिटक,	१००, १९७
मुक्तकसूत्राणि,	१९८	वेपचित्ति,	२३८
मूलभाषा	३९३	वेपुल्लक,	१२६
संग्रह (आर्य),	३४८, ४०२	वैतुलिक,	२५८
मूलधर्म,	३२७	वैतुल्य,	१०१
योगाचार,	७०, २३३, २६२, २३३	वैदिकमन्त्र,	१६०
योगाचारदर्शन,	८	वैदिक,	१९८
योगाचारभूमि,	४०९	वैपुल्य,	१०१, २९५, २७६
राजगिरिका,	९, ७६, १०३, ११८, २१०	वैभाषिक,	१७, ४५, ४६, ४८, ८२, ८६,
राजर्वि,	१०३	१३, १४, १६, १०१, १०४, १०७,	
राघ,	२६४	१०९, ११४, १२१, १२५, १३०,	
राम (भदन्त),	२४९	१३१, १३२, १४१, १४९, १६१,	
राहुल,	१३	१६३, १६७, १७१, २१७, २२०	
लघुशिक्षिपक,	२६६	२२२, २२९, २३३, २३५, २४०,	
लघुशिक्षीयक,	२६६	२४७, २५६, २५७, २६१, २६४,	
लोणकल (सुत),	१३८	२६५, २७१, २८०, २९६, ३०७,	
भस्मिपुत्रक,	२९६	३०८, ३१६, ३१८, ३४३, ३४४,	
वसुधन्व,	३४, ४७, १५९, २२५	३४५, ३५८, ३६१, ३६२, ३८०,	
वसुधन्वपाराः (आचार्य),	२००	३९०, ३९२, ३९४, ४०४, ४१२	
वसुमित्र (आचार्य),	७९	वैभाषिकमत,	१५०, २७७
वसुमित्र (भदन्त),	९३, ९४, २८५	वैभाषिकवचन,	१०९
वाराणसीपुत्रीय,	२८, ३२, २२०, २२२, २२३	वैभाषिकसिद्धांत,	६७, १५२
वार्पण्यवाद,	२७४	वैदिक,	८९, ९०, ४०४
विज्ञानिमात्रशास्त्र,	७६	शक,	३४३
विज्ञानवादिन्,	२२०	शब्दविद्या	३९४
वितण्डवादी,	१३३, १६३	शास्त्रमुनि,	१५१
विनय,	११, १००, १२३, १२८, १३३, १६३, १९९	शारिपुत्र (आर्य),	३८८
विनयपिटक,	१९५, १९८	शास्त्र,	८९, ९९, १२५, १४०, २३७, ३३४, ३७४
विनयधर,	१२८	शास्त्रपाठ,	९०
विनयविभाषाकार,	३	आवकपिटक,	१९५, २०३
विपर्यसिसूत्र,	२३५	आवकयान,	१९५, २०३
विभग्गवाद,	२४९, २५८	श्रीलात (भदन्त),	१७, ३४६
विभग्गवादिन्,	९५, २५७	षट्पट्कसूत्र,	२२३

सकलमय,	५५	४०९, ४१०, ४२५; निर्देश १०४,
सञ्चेतनीयसूत्र,	१४९	२३५, पाठ ११, २३२, ३६९;
सम्बन्धियादि,	२९६	पिटक १९५, वचन २३५, विरोध
समयप्रदीपिका,	४७	२२२, व्याख्यान २००.
समापत्तिनिर्देशकोशस्थान,	३७	सौगत, १५४, १५९
सम्मतीय, १६, १७, ५८, ९७, १४०,		सौत्रान्तिक, ११, ३३, ७६, ७७, ८२, ९४,
१४२		८६, १०५, १३१, १५७, १६८, १९८,
सम्मितिया	२१६	२२०, २२२, २६२, २६५, २९६, ३२४
सर्वज्ञप्रवचन	१९८	सौत्रान्तिकविशेष ४७, १४८
सर्वास्तिवाव	२५७	सौत्रान्तिकसिद्धान्त,
सर्वास्तिवादिन्,	४७, ७७, २५४	सप्तहस्तिक,
साहेतपञ्च,	१८१	सषष्ठ (आचार्य), ३८, ६५, ८३, ८७,
सारिपुत्त,	२०५, २४९, ३५६	८९, १६२, १६३, १७०, २२९, २३१,
सारिपुत्र,	९६	२३३, ३०७, ३४३, ३८५, ३९८, ३९९,
सिद्धात्मिक, ९, ७६ १०३, ११८, २१०		४१५
सिद्धसेन,	१५७	सचेतनीयसूत्र, १४९
सिद्धान्त, ४६, १०७, १८२, १५३, २८५		समुक्तागम,
सीताहरण	१६४	साहस्यस,
मुनक्षत्र,	२२०	स्वविरवादिन्, ७४, १०४, २५४
मुद्रानन्द,	२२०	स्थितिभागीय,
मुत्त,	१००, १९९	स्वपक्ष,
मुत्तन्तमाननिय,	४४	स्वमत, १३ १९ ६८, १६, १५०, १७२,
मुत्तपटिपाटि,	१००	२३३, ३४९
सूत्र ३, ११, ७२, ७८, ८६, ९६, १०२, १०४,		स्वसिद्धान्त ९६
१२४, १३६, १४३ १४६, १४९, १६१,		हेतुवाद,
१९८, २०३, २१७, २२५, २३८, २७०,		हेतुविद्या,
२७८, ३०२, ३०८, ३१७, ३३८, ३४०,		L V P ३२, ७६ ९५, २२९
३५२, ३६८, ३७७, ३८२, ३९९, ४०४,		Tsang y20, ३०४

५. ग्रन्थगतसंस्कृतशब्दसूची ॥

V. Index of Sanskrit words.

(Numbers refer to pages; n. indicates notes.)

अकथ्य	२५१	अभिमा	३९९, ४०३
अकरणसंवर	१२८	अणु १३८ n; अण १११; सहागत	
अकर्मत्वभाव	१४८	१६६ n अण्डज ५५.	
अकालमरण	१०१, १०२	अतिशान्ति	३०२
अकार्यकदेशविरति	१२४	अतिप्रसंगबोध	२३३ n
अकुशल ५१, ७९, १६६; महाभूमिक,		अतिशय (धृष्ट)	४०३
३१४; महाभूमि ६८, ७५; मूल,		अतीत ९३ n, १७६, १८०, २५१ n,	
१५४, १६५, २४६		२५२, २५३, २६०-१, २६४, २७८;	
अकृतक २४६, २६८, २७१		अवागत १२९, २६४ n; आश्रय	
अकृतसंकेत २२		४०; कर्म २६५, २७८; लक्षण	
अकृष्णशुक्ल १४५		२५९; वर्णसमुदाय ११२.	
अक्षीप्य ३८१, ३६८; धर्मा ३१२, ४१९		अत्यन्तप्रहृष्ट	३३०
अक्लिष्ट २९३, २९४; अप्याकृत २१,		अत्युत्सव	८९ n
२८६		अवसादान	१५४, १७७
अक्षणीकत्वबोध ३१		अनु क्षासुखवेदनीय	१३९
अक्षनिर्मोचन १४३		अदृष्ट ५१; अर्थ ३३६ n	
अक्षर १०९, ३६८		अद्रव्य २२२, २६२ n	
अक्षविषर्पण ४२१		अद्वेष ३६४	
अक्षान्ति ३११		अपरभूमिक ३६	
अक्षोत्सापन १३५		अपर्य ४१७	
अगतिगतिबोध २६७		अधिपति ३५९; कल १७९	
अग्निजलप्रवेश २३१, २३२; परिवारण		अधिमात्र १६५, ३४०, ३५९	
२३१; होत्रावुष्ठान २३१		अधिमूर्ति ३८४; अर्थभूमि ३२७ n	
अग्रधर्म ३२५ n, ३३४ n, ३६२		अधिभोक्त ५१, ७०, ३१७, २४८, ३६८	
अग्र्यधर्म ३२५		अधिष्ठान ९४, १५६, १९३, १९६,	
अङ्ग ४०७; नियम १३०; संभार		२१३, ४०२.	
२५५ n; वैकल्प २७९.		अधिष्ठाय ९९, n., ४०२	
अधित १७६; समारपति ८७, ९३ n		अधिष्ठित १०१ n	
अचेतन ९८		अध्यात्मसंप्रसाद ४०८	
अज्ञात १८०; निष्क ३६९		अध्यात्मिक . १४, २७	

अध्यापति	१३४ ॥	४२२, माष ४०, सवर १२८९,
अध्याहारक	१६५	१७६, स्वय ८७, विज्ञान २८६
अध्युषेय	१०१	अनित्य १०५, १०६, १११, २३४, वाव
अथ त्रय २५९, २६८, २८२ ॥, २६०,		सता ३७१
अथ २६०, निर्मुक्त ३६, नेद		अनिदयन १४
२५४ ॥, सवर २६०, समोह		अनिमित्त २७२, अनिमित्त ४२५, समाधि
२८२, विमुक्ति ३६९		४२४, अनियत ७९ ॥ १११, कन
अनधिष्ठातृत्व	३१९	१४३, कालाक्षेप २०८, विपाक
अनपचपा	७५, ३०९, ३१०, ३१३	१००, वेदनीय १४१
अननिमत्कार	२५४ ॥, ३४०, परि-	अनिवृत्ताध्याकृत २१, २३, २८, ७९, ८०,
निर्वायी, ३३८ ॥, ३४१ ॥		११४, १४७, २४६
अननिमम्बुद्ध	३९०	अनुशय १८, १९, ४२, २००, २२२, २२३,
अनन्युदावस्था	८१ ॥	२२५, २३९, २४३, २४४, २४५,
अनान	३००	२५१, २८३, २८४, २९३, २९४,
अनाकारित्व	३६८	३००, ३०८, ३१३, काय ३८६
अनागम १५७ ॥, १७६, २५१ ॥,		२९२, जहून ४१, निरतिन २२०,
२५३, २६१, २८१ ॥, ३२३, ३६९		निर्गो २९०, मूल २४६, प्रहाण
अनागम्य ४१, ५३, ५९, ३२८ ॥,		३०४, भाव २९४, सहकारिण्यु २७
३५२, ३५५, ३६५, ४१५, ४२१, ४२२		अनुगायित्व २९३
अनागामित १३५ ॥, ३३७ ॥, ३३९,		अनुगायनाप्रातिहाय ३९८
३४०, ३४१, ३४३, ३४८, ३४९ ॥,		अनुतेन ४८
कन ५७, ३५२		अनुतेरते १९ ॥, २१९
अनाज्ञानमात्राभ्यामीर्द्धय ४९, ५३		अनुक्रम ४९
अनाम २३४, २५४, ३१९, ३२०		अनुग्रह २११
अनादराग ३१०, ३११		अनुविन ८७
अनाधार १४		अनुधिष्ठप्रजुगलमूल २१, ६०
अन, लावचन ४१८		अनुनय ४६, २५४, ३०१
अनानीग ७२		अनुपतिथमक २५३, ३८०
अनाश्वना ३११		अनुत्पादज्ञान ३३१, ३५७, ३६९, ३७४,
अनार्थ २१३, ३२६, व्यवहारा (अष्टौ),		३७५, ३७८
१६१		अनुशास २४
अनालम्बन २४		अनुपुषममुच्छ्रय १६६
अनाश्रय १८, २८, ५३, ५४, २४१, २४२,		अनुवाय ३०८
३४४, ३६५, ३०२, ४०६, ४१९,		अनुमवज्ञान ३२
कर्म ४६, अथ ३४५, चित्त		अनुनून २३
१०१ ॥, अथ ३०५, ध्यान		अनुमान ३२, १११, अनुपेय २७७

अनुत्सर्ग	२८६	अपवाद	१७३
अनुव्यञ्जन (अजीति)	१२५, १८८, १९१	अपवादिका मिथ्यादुष्टि	२३० II
अनुष्ठान	२३१	अपाय	२६५
अनुसंहृत	१६६	अपुण्य	१३७, ४१७
अनुस्मृति	२७२; विकल्प २०	अपूर्व	१०१, १३४, १६०
अनृत (पञ्च)	१५५	अपोरुपेय	१०९, ११३, ३९३
अन्तर्ग्राहदृष्टि	८०, २२८, २३०, २३४, २४५-६, २९५	अप्रणिहितसमाधि	४२४
अन्तद्वय	२२५, २७०	अप्रणिहिताप्रणिहित	४२५
अन्तरङ्गविद्या (तिलः)	२३१	अप्रतिघ	१६, १०९
अन्तरा परिनिर्वापो	३८४ II, ३३९, ३४१ II	अप्रतिसत्त्वानिरोध	८८, ४३१
अन्तराभववेदनीयकर्म	१४३	अप्रतिसंयुक्त	३७७
अन्तरात्मिक	७२, १०३, १४२, १४६	अप्रतिष्ठितनिर्वाणाक्षय	२०३ II.
अन्तराय	३०४	अप्रत्यक्ष	३२ II, ४७
अन्तर्व्यापारपुण्य	२५५ II	अप्रमाण	१४४, २८७, ३२६, ४२७, ४२९, ४३२
अश्वक्षण	३३६-७	अप्रमाद	५१, ७१, ३६४, ३९२
अश्विलासिनीकटाक्ष	८३	अप्रवृत्तिमात्र	९४
अश्वथाव	१०५	अप्रहीण	१३८, २८२
अश्वसूत्रोक्त	९	अप्रहेय	५१, १८१
अश्वान्यश्वबोध	२२५	अप्राप्तप्राप्ति	१४, ३४
अश्व्याभिप्रायता	१७० II	अप्राप्ति	८८ II, ९० II, २८६
अश्वयोगबीजक	९३ II	अप्राप्तार्थप्रकाशन	११०
अश्वयधाम्नि	२२९	अप्सवसंग्रहः सप्त	११६
अश्वस्तान्, २४२, ३७२ II, ३७४, ३३७-८		अबुद्धिपूर्व	१५८
अश्वयी	३६६	अबीदीय	९५
अश्वर्थ	२०१	अश्वहृत्त्वर्थ	१२७
अपसाल १०१, ११५, ११६, १३८, ४१०		अभक्ष्य	१३३ II, १६८ II ३८५
अपत्राप्य ७३, ३६३, ३६४		अभाव	१०७, २७० II, २७५; आलम्बन २७० II
अपरपर्यायवेदनीय ९१, ९३, १४१, ३४०		अभिलुत्त्व	१३३
अपरान्तसंमोह ३९७		अभिज्ञा ३२६, ३८१, ३९५, ३९६, ३९७,	
अपरिमिताय १०७		४००, ४०१, ४०३; फल ३९७	
अपरिणेत्यनिरोध ८४		अभिधानाभिधेयसंबन्ध २६८, २७०, २७१	
अपरितृप्तमनोवितान ९४ II.		अभिध्या १४८, १५५, १७२, १७५,	
अपरिहाणधर्मा २१		३०५	
अपरोक्ष २०७ II.		अभिनित्यति ३४०	
अपवर्ग ५०			

अभिनिर्हार	४०२	अवयव(पञ्च)	२४८; नाश, १३२,
अभिभवायत्न	४३१		समुदाय ११०
अभिसत्कार	१७१, १७२	अवयविद्वय	२७४
अभिसंस्कृत	४१३	अवरभागीय	३०१ ३०२
अभिसमय	२०६ १, ३३७ १, ३८०, अथ ३३१ १	अवसादन	१३३
अभिसमेत	२०६	अवस्था	२७७, अन्यधिक २६०; परिणाम
अमृतपरिकल्प	२७०		२६१; फल २५३ १, २७७ १;
अमृत्वा भवन	२७५ १	अविकल्प	१९, २८, २९, एव ३९६
	२६७ १, २६८	अविकारी	२९५
अमृदुपगम	१३१	अविचार	१९, ४२३
अभ्युहावत्प्रा	८१ १	अवितर्क	५, २५, १२१, १३१, १३५,
अमूर्त	२४, २६, १०९		१५३, १६३, २१५, २६८.
अमृतपद	१८६	अविद्या	४२, ७५, २४६, २९७, २९८,
अमोह	७३		३०४; आत्मव २९७; ओष २९९,
अप प्रपाटिका	३४१ १	विराज, २०४, ३६८	
अपलभाविन्	१६७ १	अविनिर्भाव	२४, ६५, ६७
अयोग	१३२, २७५, विहित १८४	अविपरिणामधर्म	२५४
अयोग्यगुणता	२५७; प्रपात ३३	अविपरीतदर्शन	२३३
अवीतिशो मनसिकार	५१, १८४, २९६	अविपाक	१४७
अरणा	१४४, ३२६, ३९२	अविमक्ताकृति	३८७
अरणि	३२१, ३५९	अविमर्तवीर्य	३३१ १
अरूप—सखी	४३२; सन्तति २५२ १,	अविवर्त्य—चित्त	१८५, ज्ञान ३९३, मन
स्वभाव	१३५		१८५
अर्थ	१११	अविशुद्धातीत	२१६
अर्थकृत	३३९ १, ३४०, १	अविश्रुत्य	३२०
अर्थ प्रतिपत्ति	३९३, -राशि ३९३,	अविहिता	७३, १६४
	-समोह ३७५	अवीचि	२२०, ३४७
अहार्थधर्मा	३५२	अवीतराग	६०, २११, २३९, ३५१, ३७१,
अर्हत	२११, २१३, ३५०, ३५९, ३९५,		३८१
एव, ५७, ३६९; अतिपत्रक ३४९,		अवेत्यप्रसाव	३६४, ३६६
एव १४४, घट् (अर्हत.) २०३ १,		अवेवर्तकसिद्ध	१८६ १
३५२ १, सन्तति ३९२		अव्याकरण	२४८
अलोभ	५१	अव्याहृत	१७, ७९, ९२, १३७, २१५, २४५,
अवनरण	१०, ३८५		२४६, २८६, ३७७, ४०३, ४११,
अवभास	२७० १		

मूल, २४६, २४८; वस्तुनि(चतुर्दश)	अस्वातन्त्र्य	२९८ ग.	
२४८	अहंकार	२७ ग; पर्याय, २३५	
अव्यञ्जन	५६	अहर्निशम्	२१
अशरीर	७९	अहेतुक-वाद	१६९ ग; -विनाश २७५
अशाक्यपुत्रीय	५४, १३३ ग	अहोः	३०९
अर्शातिव्यञ्जन	१८७	आवरण	३२३ ग
अशुभ २८७, ४२८ ग; संज्ञा, ३७१-२		आकार २२९, ३२१, ३२३, ३२४, ३७५,	
अग्र्य	२७०	४२४, ४२८; समुदाचारग्याय ३२१	
अनास २३, ३०, ८९, १२५, १२६, १४६,		आकाश ६, १३, ३३, ८९ ग, १०५ ग,	
१५०, १८१, ३५१-४, ३६७, ३६९,		२६७; गुण ११०; धातु १३, १४,	
३७०, ३९८		२७१; निमित्त ४१२; सती १३	
अष्टावश—आवैणिकबुद्धधर्म १२५ ग,		आकाशानन्त्यायतन, २८७, ४१२, ४१९,	
क्षीप्ता १२६ ग; भेदभिन्नज्ञासन		४२०	
१९८ ग		प्राकिञ्चन्यायतन, ४१४, ४१९, ४२०, ४३१	
असत्त्वेय १८७, १९३, १९८, १९९, २०७		आक्षेप. (बर्मणाम्)	१४१
असत्ति—सत्त्व, ९१, १७६; समापत्ति		आक्षेपकर्म	१४४ ग
९१, १२ ग		आग्नेय	२३१
अमप्रजग्य	७५	आघात	३९१
असन्निधालम्बन	३१८	आनीय	३६२
असंवर १३०, १३६, चण्ड १३५; त्याग		आज्ञा	९५
१३१; लाभ १३१—असाक्षरिक		आसत्तवत इन्द्रिय	५३
१३०-१		आसातायोन्द्रिय	४४
असत्कृत ४, ६५, ८५, १०४ ग, २६२ ग,		आमेन्द्रिय	५३
२६९, २८८, ३७०, ३७७, ३७८		आरमन् ४, ८, २७, ३३, २३०-१, २७२,	
असत् ४८, २७४, २७६; आत्मन्वना बुद्धि		४१५; उपनामिक ४२६; ग्राह २९५;	
२६८-९, २७० ग, २७१-२; उत्पत्ति		दृष्टि १२, २३०, २४३, २४५, ३२९;	
२७४; वस्तु २३०, २७०; विषय २७१		मम उपयोग २२; बाही २३५; सचेतना	
असभागानुयतनता	३११	१०३; सज्ञा ३१६	
असमयविमुक्त	३४६, ३५३	अस्मभाव २४, ४६, ८८, २२२, ३००;	
असमुच्छिन्नकुशलमूल	५४	परिष्करण ४७; प्रतिलम्ब १०३	
असम्भ्रस्सम्बुद्ध	४	आत्मोय २२९, २५५, ३२१, दृष्टि	
असाधारण—कारण, ३९; गुण ३९१		२३०; दृष्टिसहित ३२९.	
अस्ति—स्य १०७; दृष्टि १६८ ग, ग्राह		आदिभविष्यत्स्था	३६२
२६४ ■		आदित्य	२६७
अस्थिभाजला	४०२	आदिगान्ता	२७६ ग.
अग्निमान	१२	आदीनय	५४

आदेशनाप्रतिहार्य	३९८	अष्टागिकमार्ग २ १२७, आकार(पोडश)	
आधिपत्य ४५, ४७, १७७, ३६२, फल		३३०, धर्मविपक्ष ५४, निरहित	
१७७		११३, मार्ग २८१, २०६ १, ३२१,	
आधिभौतिकी	४००	३३०, ३५६, वग ३६३-४, ध्यव-	
आध्यात्मिक	४३	हार (अष्ट) १६१, आवक २०४,	
आनन्तर्य १२५, ३३४ १, ३३५, वध		२६५, सन्तान ३९२, सत्य १, २,	
१७८, ३३५-६ मार्ग ५७-८ १४७,		१२७, ३७३, सभागता ९०	
३४९, ३५०, ३५४, ३७१, ३९५, ४२१,		आलम्बन १५, १६, २४२, २८७, २९४,	
सभागकर्म १८५ १, समाधि ३२७ १		३९६, ४२२, आलम्बनविज्ञान २८६,	
आनय,	३९१	नियम २८३, नैयम्य २५१, स्मृत्यु-	
आनिष्पत्तिकर्म	१३७ १	पस्वान ३१८ १	
आनुपूर्वाधिक	५८, ३५१	आलयविज्ञान ९४ १, ९५ १, २७०	
आनुपूर्वार्थव्यतिक्रम	३६३	आलङ्कार	११२
आनेज्य १३७, १३८, ४१०, संप्रेषणामिनी		आलोकितम स्वभाव	१३
प्रतिपत् १३८		आलोककलत्रसमाधि	३२७ १
आषाधिक	२८	आवरण १८५ १, भेद २०४, विगम ३९६	
आप्त	८५, ८६, ९०	आवेणिक ७९, ८०, ८१ २३९, २४१,	
आभास्वर	४३, ६०	मुद्रगुण २०९, ३६७	
आभिप्रायिक	१०४, १४६, ४१०	आशय	१४३ २१३, ३८५
आभोग	७०	आश्रय	१२१, २५१
आमिषदान	२१५	आश्रय	७४
आपतन ५, ६, ९, ३८०, ६६, ११३, १२९,		आश्रयप्रवृत्त	११५
२७१, २८३, ३२० १, ३६६		आसक्ति	९१
आयु ९७, ९८, १०२, ११७, शय १०२,		आसेवित	१७७
मिच्छेद १३५, विपाक ९९ १,		आस्तिक	१०५
सत्कार ९८ १, ९९ १, १०१ १		आलव १८, २२०, २९७, ३५०, भय	
आयुहित	१८१ १	३२०, ३८६, ३९५ ४२६, क्षयज्ञान	
आरम्भमार्ग	३२५	३८७, ४०३	
आकष्य १४६, १७६ २८५, २८८, ३५५,		आस्वाद	५४
३६५, ४०४, ४०६, ४१०, ४२२,		आस्वादानासप्रयुक्त	४०६, ४०७
अवधरा अनुग्राया २२५, शमी (अना-		आहार (४)	३१६
गामिन) ३३९, घातु १८, २७, रत्न		आहितचित्तभावना	२६६
३०४, विमोक्ष ३२६, ४३१, समा		आहूतिय	७५, ३१४
पति १७४, सामन्तक ४१२		इच्छास्वित	३१०
आय ४२, ६३, ६४, ९२, ३१३, २२९,		इच्छित	१३८, ४१०
२३८, ३२५, ३२९, ३३१ १, ३४४		इन्द्र	३५९, लोक ३४७

इन्द्रिय ४४, ४५ ङ, ४९, २०४, २०५,	उपपद्यवेदनीय	९३, १४१, १४३
२३८, ३१३, ३४०, ३५३, ३५७, ३५९,	उपलितति	१६५
३६२, ३८४, अन्तरविबुद्धितत्त्वमता	उपवास १२३ ङ, १३५; सवर १२३ ङ,	
३६६; प्रकरण ५७ ङ, प्रस्ताव ५७;	१२४ ङ	
महाभूतीपद्य २११; सचार ३४४,	उपविचार	२८७
३५२	उपसप्तप्र,	१३३ ङ
द्रष्टविपाक	१४१	उपहृ
ईर्ष्या ४२, ७५, ३०८, ३११	उपादान १२, २२०, २७९, २९९ ङ,	
ईशितुत्व ३९९ ङ	३७०; स्वल्प १७, २२९, २३१,	
ईश्वर ५१, ८४, ११८, ११९, १२०, १८५,	२३२, २३३, २३७, २७२, २७५	
२३१, २३२, ३१९, ४००	उपादायक	६५, १७१
उच्छेद—ग्राह २९५; दृष्टि २३५, २३९;	उपासक ४७ ङ, ८९, १२३ ङ, १२४ ङ,	
धर्मा २९५; भोक्तृ ९३	१२५, १२७; सवर १३०	
उच्छासप्रवेश ११७	उपेक्षा ५१, ७२, १४०, २८७, ३१२, ३१३,	
उत्कर्ष २०१	३५८, ३६१, ४०८, ४११, ४२७,	
उत्तरकुक्ष १७६;—बीरव ९१	४२८, ४२९	
उत्तरानि तरण २२१	उभयभागविमुक्त ३५३	
उत्तरमार्ग १३५	उभयपक्षजन ५६, १३२	
उत्पत्ति ११९; काल ९१, क्षति १०५	ऊर्ध्ववति ३४४	
उत्पद्यमान २६७	ऊर्ध्वभागीय ३०१, ३०४	
उत्सृष्टि १७३	ऊर्ध्वभूमिक ३६	
उदयव्यपहरण ३१८	ऊर्ध्वलोच ३३८ ङ, ३४०, ३४१	
उद्भायना ३०४	ऊर्ध्वगत ९८, २१८, २८७, ३२१, ३२२,	
उपकार्युपकारभाव २७५	३२६-९, ३६२, ४२१.	
उपकषेष्ट ७९, ८४, १३६, ३००, ३०६,	ऊर्ध्व १८७, ३२६, ३९५, ३९८, ३९९;	
३०९, ३१३, ३५९, ३६९	पाद ३५७-९, ३५९, ३९९ ङ, प्राति-	
उपक्रमहेतु १००	हार्य ३९८; वत्त ४००; शरीर ४००	
उपचार २५५, २५६, ३५६ ङ; सत्ता	एक—अङ्गविरति १७५; अर्थद्वि ८९;	
९, २७३	आचार ३७६, आत्मसत्ता ३१६,	
उपचित १०० ङ, १४८; कर्म २१४	आधिपत्य ३८; कार्यत्व २८, क्षणा-	
उपनाह ६, ३०७ ३११	भिसमय ३३७ ङ; गोचरत्व ३८; पर	
उपपत्ति ९२; काल ३६; ध्यान ४११;	७९, देहाकारी १२४; धातुता ३८;	
प्रागित्तिभ ३२७; भविष्यविपाक	निवायत्व १४३; भीम ३५; व्यञ्जन	
१४६; सामिह ९५, १६६, १९३;	५६; स्वभाव ३८	
वेदनीय ३४०	एवनीय १०३	
उपपद्यपरिनिर्वाही ३३८ ङ ३३९, ३४१ ङ	एवार्त २६; व्याकरण २४९	

एकाग्रता	४०४, ४०८	विषाकज्ञानबल	३८७-८, स्वकज्ञान
एकान्त १४६, अनवद्य १४७, शुक्ल		३९०, स्वकता १८३-६, स्वभाव	
१४७, वधनीय २४९ II		१४८	
एकाग्रन	३१७	कथकनिदर्शन	३९२ II
ऐरावण	३८९	कलल	३१७
ऐश्वर्य ३५९, ३९८, ३९९, ४०३		करुण ११७, १८७, १९४, १९८, १९९, २०७,	
आद्य १८१, २२०		असक्येय १८७	
आहारिक	३१५	कल्पित २८२ II, अथ स्वभावा २८२	
औषध	८३	कल्याणमित्र	१८५, २९५
औदत्य ७४, ७५, २९७ २९८, ३०४,		कलापकजातीय	१३३
३०९, ३१४		कथाय	१४९, १५० II
औपधिक २१९, पुष्पकियावस्तु १३१		कासा	२९५
औषधमिक १४, २५, २६ II		काञ्चन	३८८ II
औषधारिक २२१		कान्ता	३६८
औषपादुक ५६		काम—आलस्य २९७, ३००, ओष २९८,	
औषोदयानिकप्रकरण २४		उल्लव ३०२, देव ६३, धातु १७,	
कथावस्तु ३७, २४८		८४, ९१, १३९, १४६, २४५, ३०२,	
कथ्य २५१		३४३, ३६५, ३७४ ४०६, धातुकीन	
कपालपाणि ११९		राग ५८, १४२, मिष्याचार १२७,	
कबलीकाराहार ४७ ९५ १६२		१५४ १६०, १७७, योग २९८-९,	
करण २७३		राग २२१, २२६, वितर्क ३१०,	
करुणा १०१, १९५ II, २०५, २०९, ३६४,		वीतराग ६१, वीराग्य ४२, १६५, २३५	
३९१, ४२७, ४२८ ४२९		कामावधर ७९ ८०, १३८, २०९, २२५,	
कर्ता ८४		२८४, २८५, ४००	
कर्म ४, ११८, १२०-१, १३६-७ १३९		काय १८७, २६७, ३१५ II, ३४८-९,	
१४१, १४५ १५३, II २१९, २५४,		कम १२१, कीष्टुत्य ३११, परीक्षा	
२६५, ३४०, ४१७, अधिहार १३६		३१६, प्रसव्य ७२, बल, ३८९,	
अनुष्ठान ४१७, अन्त ३६२, अथ		वितर्कित १२१, ४११, ताक्षि ६३,	
आदिवा १६४ II, बलेन २१९ II		३४८, ३५३, स्मृत्युपरिधान ३१५ II,	
कल्याणत्वसङ्कर १४९, सद्य १४५		स्वभाव १२१, वितर्कित १२१,	
विष्ठा ४१७ आनिषोदना १३८,		वेदना १४४	
हार १५३ II, निजरा १५९ II,		कारण २५४, २९५	
निर्देशाधिकार १३६ II, मेघव्य २५६,		कारणनामपी २७७	
पय (वग) १२९ १३०, १५१ २, १५३		काराणकारा १४४	
II, १७१, १७२ II, १७३, १७७ ८,		कारित्र १५, २६१, २७९, २८०, २८१,	
२११, अन् २१०, २६६, ३६०, ३८६,		२९४, ३३२ II	

कार्यकारणसम्बन्ध	२७१, २७३, २७६	विलिख्य २९३; प्रज्ञा २९; विज्ञान १२,
काल	८५, ११८, १२०, १३०, २६१, २८१;	२१, ४४
मरण	१०० ग	कलेजा १८, ५०, ७९, ८० ग, २१९, २२०,
भाव्य	२१८	२३३, २३५, २४६, २५२ ग, २८२,
कुदशान	१८५	२८३, २९५, ३०३, ३०६, ३१३, ३४०,
कुम्भकार	१२०, ४१८; खडगपति १३५	३५४, ३६१, ३६९, ४२०; आचरण
कुव	१३६, १७६, १७७	२०६ ग, ३५३ ग; अय ३१७, जल्प
कुशल	२१, ३९ ग, १३६, १६६, २१०,	१५१; निष्ठा २३९; परिह्राणि
	२४५, ३७७, ३९७, सर्व १७; धर्म-	३४५; धर्मवस्थान २३८; प्रहान
	लब्ध ३५९; धर्मबीज १६८, धर्म	३७०, ३९२, ४२२; मल ३०६-७;
मायना	७१; धर्मोपनिषदेषु ५५;	महामौन ६८, ७४-५, ३१४; मार
महामौन	५१, ६८, ७१, समुच्छेद	१०१ ग
	१३२; तात्त्व २८६	मण ९, ४०, १०५ ग, १५३, १५७, २४४,
मुक्तमूल	७३, १६५-६, १८८ ग, २१७,	२६८, ३१७, ३३६, ३३७, ३४५, ३७८
	३१९, ३२१-२, ३२४ ग, ३२७, ३५४,	कणिक ३९, ४०, १०६, १४६-७
	३५५, ३७९, उपचय २११; प्रति-	अवज्ञान ६०, १९४, ३३१ ग, ३५०, ३५७,
साधन	२१; विच्छेद १३५, समु-	३६९, ३७४, ३७५, ३७८, ४२१
च्छेद	१३५, १६५ ग, १६७ ग, २४५	अयानुत्पादज्ञान १७४, १७५
मुहता	३१०	अर ३६८, अक्षर ४३
मुक्तान्तयोग	१२०	आन्ति २८६, ३२२ ग, ३३४, ३३५ ग,
द्वारन	३२६; भाष्यता ९ ग, १० ग	३६२, ३७८, ३७९, ज्ञान ३८०,
द्वय	१४५; अपदेना १९७; द्वयविधाक	धारमिता १९५; विद्यमान ३२५
	१४५; लुक् १४५	अभिप्रायिता ३५५
केवलभावना	२०३ ग	क्षीणवेग ९१ ग
केसोत्प्लुञ्चन	३०० ग	क्षेत्र २१२, २१३, विलोप १४३, २११
कीदृश	८४, २३८, २३९, ३०९	क्षेप ८४
कीदृश	३२०	क्षत्रजसक्षत्रवत् २२०
कीर्ति	७४	क्षत्र्य २०२ ग
कीटस्थवोद	२६१ ग	क्षत्रविधान १८७
क्रम ११०; योग्यता १११; संव्यञ्जना		क्षत्रुपक्षयवच्छ २२५
११०; वृत्ति ११२		क्षत्रीय ४१७
क्रिया ३२, १०९, २१७, २७७, २८१;		गण(न) १३
कारणसम्बन्ध २७५; द्वार २६१; मार्ग		गणना २१८ ग
१७२; विच्छेद १३५; सामर्थ्य २७७		गति ८९, ९७, १३६, १४१, १७६, १८५,
कीदृशप्रयोगवदेव	१०३	२१९, ३४३, ३९८, ४००; संवार ९०,
कोप	७५, ३०९	गन्धधाम् ४१

छन्द ५०, ६९, २५३, ३५९, ३६३, ३९१ ऽ	ताम्रचक्र	२०२	
छात्रासन	२८०	तत्त्वज्ञान	३२१
छेत्तु	२५	तत्त्वाकार	२७२, ३१९
छेद्य	२५	तत्त्वावर्कदेशप्रविष्टसमाधि	३२७ ऽ
जटावतारण	२३१	तत्त्वभाग	२८, २९
जनपदनिरुक्ति	३३ ऽ	तथापत २७०; ज्ञानदर्शन	२०५ ऽ
जनपदवितर्क	३१०	तथात्व	१०५
जन्मसारीर	१८७, २०८, २०९	तदालम्बनवलेनप्रवृत्त	१४७
जन्माक्षेप	१८१	तन्त्री	३१०, ३११
जम्बुद्वीप	१९३ ऽ	तप	३२९
जरा	१०४-१९६	तर्क २५८, २८०; शब्द	१०९ ऽ
जरामयं	२३१	तियंक् २०९; योगित	२१२
जरायुज	५५	तिलपीठक	२६६
जाल १०६; अवस्था. (पञ्च) १४३; निबद्ध		तीक्ष्णेत्रिप	५४, २०३ ऽ
३६९		तीक्ष्णपक्ष	२६०
जाति ९, ३१, ५१, ६७, ८२, ८३, ८९,		तीक्ष्णपरिकल्पित	८९
९०, १०४, २४१, २५९, २६१, २६८,		मुद्रि	२७७
३७२; द्रव्य ३६६; समीह ३७५		तुल्या विभक्ति	२०६
जातमज	११२	तुल्याविषय	४०
जिन ९०१, ३६७; आदिष्ट १०३; हृत		तृतीयध्यान	५२, ३१३
१०३		तृष्ण ४६, २४६, ४०७; उत्तरध्यायी	
जिह्वा	२६७	२४७ ऽ; अरिष्ट ३२९	
जीवित ९७, १५७, आयेष ९८, इन्द्रिय		तेज ३२०; धातु २५; सवर्तय	
९७-८; क्षिप्त १०१ ऽ; संस्कार		(पदपञ्चाशत्) ११६	
९९ ऽ		तोलयितु	२५
जुहोत्यादिभिर्या	१५९	तोत्य	२५
जन ११० ऽ; १५८ ऽ		अधीपत्यं	२३२, ४१८
सन्निवृत्तयुक्तं	१३३ ऽ	अधीदशाव्यतनप्रतिषेधदुष्टि	२७१
सन्निवृत्तकं	३१०	त्रिक २७७; सप्रियात्	६९ ऽ
ज्ञान १११, २८४, ३६१, ३७२, ३७६,		त्रिभवात्मक	२८३
३७९; अनुष्ठान ४१७; क्षान्ति		त्रिविधार्थ	३२०
३३२ ऽ, चिह्न ८७ ऽ, १७०; शेष-		त्रिलक्षणयोग	२६०
सकाम २६८, २७१, २७५; सत्		त्रिभारणपरिपूरीत	१२३ ऽ
३८४, ३९०; वादिता २५०-१; सम्पत्		त्रिरुभाव	२८२
३९०; साक्षादिक्या ३९५, ३९७,		त्रिध्यावरणानि	१८५ ऽ
शेष ३२१, ३७२, ४१७; व्याकरण २०६ ऽ		अक्षरलिप	३६, १०९, १८०

१०

प्रपातुव १७, १७६, २८५, ३०१, ३०५, ३६२, ३७१ ३७७, कुशलमूल १६६ ॥, धोनराग २१४	क्षान्ति २८, ९० ॥, ३३३ ॥, परीक्षा ३२९, प्रतिपत् ३३५, वेदनीयकर्म १३९, सत्य १
प्रदध्वक् १९, २५३, २५६, २६१, २७९, सत्कार ३१९, प्राप्ति ८८	दुर्गति २९७ दुश्चरितत्रय १४८ दुस्सोल ११२
प्रपञ्चान २६० ॥	दुष्टघम—निर्वापक ३३९, विपाक १४३, बिहार ३४६, ४२५, ४२६, वेदनीय १४१, १४३, २११
वक्षिणमार्ग १८५	दुष्टसार्य ३२९
वक्षिणीय ३२७, ३६७	दुष्टान्त १९४, २५७
वक्ष्या २५	दुष्टि २९, ३१, ८१, ८३, २२५-६, २२९, २३९, २४५, २५२, २९७-८, ३१२, उत्तराध्यायी २४७ ॥, उपादान ३००, ओष २९९, चरित ३२९, परामश २२८, २३०, २३१, २३४, २९५, ३०५, प्राप्त ३४५, ३५३, ४१९, मार्ग ३६२, योग २९९, विपर्यास २३६, तयो- जन ३०१, सम्पत् १२३
वन्तविषाण २१८	द्वैवदत्त ३२, ३४, ३७०
वदानक्रिया ३२	द्वैवनिर्वाय १३८
वर्तनभावनाहेय २३७, २८५	द्वैवपुत्रमार १०१ ॥
वर्तनमार्ग १०३, १४४, २२८, २८२, ३२५, ३२८, ३३६, ३३७ ॥, ३५१, ३५४, ३६२, ३७९, ३८०, ४२२, गुहाभ्यास ३६६	द्वैवानाग्रिप ७५ ॥
वर्तनहेय २२ २७, ५३, १८१, २२७, ३६२	द्वैवोद्यानयात्रा ३८९
वशावल ३८७, ३९१, ४०३	द्वैवानाविधि ३८६
वस्यु २७२, ४१३	द्वैवनिषय १३०
वान (अष्ट) २१४, विल १९३ ॥, पारमिता १९३, २१०	द्वैव १२०
वायु २११, २१२	द्वैवत्रय १४९
वाय्वान्तिपथ ३१	द्वैवविष् ४८, ३०१
वाय्वान्तिवाय २५१	द्वैवमनय ५२, ३१२, ३१३, ४१०
वाह्य २५	द्वैवचर्य ३१०
वाभाग १११	द्वैवगीत्यविरति १२४
विध्यवस्तु २७० ॥, ३८६, अभिज्ञा ४२६	द्वैव्य १२, ३२, ३८, ३९, ४४, ६५, ६६, ७३, ७८, ८५, ८६ ॥, ८९, ९० ॥, ९१ ॥, ९४ ॥, ९८ ॥, १०५ ॥, १०९ ॥, ११०, ११८ ॥, ११५ ॥
विध्यधोन ३९५	
कुल ३८, ५२, २३४, ३१२, ४१०, अवपमान ३३७ ॥, अवपमानभानि ३३७ ॥, अभिममय २३४, आत्मव- साग ३५६ इन्द्रिय २९१, मान २८३, ३०४ ॥, वानग्रहणम् २२, २२५, २२७ २३२ ॥, २३३, २८३, २८७, २९४, वानमावनाष्ट २८५, वर्षज्ञान २८६, ३३६ ॥, वषज्ञान-	

२५६, २५८, २५९, २६१-२, २६४ ॥,	३३, २३४, २७२, ३६६; मात्रेक्षणदृष्टि
२६६, २७२, २८०, २९७-८, ३००-१,	३३१; मुद्रा ३२०, ३८६; योनि ६९;
३०७, ३२०, ३३६ ॥, ३५८, ३६७,	लक्षण ४१७; वृत्ता ८७; विनय
३७२, ३७६, ४०५, ४०८, ४२०;	३२८; व्यापार ३७०; शरीर २०९;
अन्तर ९८ ॥, ९० ॥, १०५ ॥;	सदेत २५४; संग्रह ७०, २८३;
अन्तरकल्पना १०५ ॥; अन्तरभाव	समागता ९० ॥; समूह ३६०; स्कन्ध
१०१ ॥; अन्वयात् २५९, २६०;	१० ॥, ११; स्मृत्युपायान ३१६,
आत्म २७८; आत्मसंग्रह ९; कारित्र	३२१, ३२३, ३२४.
१०६; चोदना १३८; जातय. ६६;	धर्मता ९९, १५२ ॥, १८७, १९७, २८०
धर्म ८६; नाश २३५; परमाणु	धर्मिन् १०६, ३६६, ३७०, ४२०
६५ ॥; प्रकृति ५६; भाव १०७ ॥;	घातु ५ ॥, ७, ९, १०-१२, ३८, ४४, ८९,
मेद ४०५; आन्ति २७२; फल	११३, १२९, १४१, २२९ ॥, २४०,
२५३ ॥, २७७ ॥; वान् ३९;	२८३, ३२० ॥, १७०, ३४८ ३८५;
वृत्ति २८१; सत् २६२ ॥, २६३,	अन्तरगमन ३४३; मबरता ३०२;
२६८; स्वभाव ३९, २७७	आकारप्रकार, २२५; वेदान्त ६; निरोध
हानिभलक्षण १८७	४०, नैयम्य २२५; परिच्छेद ४१;
हानिभलक्षण ३९३	वैराग्य ४१; समोह ३७५
द्विषद्दर्शन ३४;—वृद्धि २७२	घात्रीचलमलवत् २२०
द्विष ३८	घात्रीवस्त्रमलगाय २४३
द्विष्यतानृति २९०	ध्यान २१५, ३६५, ३८४, ३९२, ४०४-६,
द्वीप ६२, २०२, २०९, ४२०	४०८, ४११, ४२०, ४२९; पारमिता
द्वेय २४४, ३१२	१९५, कल ४०१, ४१५; व्यवकिरण
धन्यामिता ३५५	३३९, ३४४-५; सवर १२८-९,
धर्म ३७, ७८, १०६, १६०, २८३-४,	१७६, ३२१.
३६९; अधिष्ठान ३६४; अनुसारिन्	ध्यानान्तर ८४, १३९, १४०, १४५, ३२८
३८०; मन्वयसामिति २२९, ३७१; आद्यतन	॥, ३५२, ४२१, ४२३.
१०; काय १८७, २६८, ३९१ ॥,	ध्यानान्तरिका ४१, ५३, ९१, ३५५, ४०५,
गोत्र ६; चिह्न ३८६; जातयः (पञ्च)	४०६
६५; ज्ञान ३३१, ३३१-७, ३७२ ॥,	ध्याता ४१५
३७४, ३७७, ३८०; ज्ञानसामिति १४७,	ध्यायी २४७, २४८, ४१५
३३३, ३३५; तत्त्व, ३६०; दर्शन २३४,	ध्येय ३१५
दान २१५; घातु १६, १८, २७-८,	ध्वनि २४, ११२-३
२०६ ॥, २६३; नास्तित्व १०७;	ध्रुव २५४; श्रय २५७, २५९
नैरात्म्य २०६ ॥; परिच्छेद ३८६;	जग्न ११९; व्यर्थ ३०० ॥
परीक्षा ३१६; पाठक १५४; प्रतिस्वित्	नानाट १५८
३२६, ३९३; प्रतिषेध ३६१; भाव	नन्यावर्त १९२

नमोषातु	१२	नियत १४१ ऽ, अभिधेय ११३; कर्म
नयन	३३	१४३; कालालेप २०८; विपाक
नरक	१४१, १७७, १७८, २०९	१०० ऽ, वेदनीय १००, १४१;
नव—अनुपूर्वसमापत्तय	९६, असीता	सहोत्पाद ६५
	२१६, इष्यक ६५ ऽ	नियति १२०; भूत १८६
नागदन्धक	१११	नियम १४३ ऽ, ३३२ ऽ
नानाचेतना	१८२ ऽ	नियाम ३३१, ३७१, ४२२, अवकान्ति
नानात्वसहा	३११, ४१२	३३२ ऽ, ३३३ ऽ
नानाधातुमानकण	३८४	निरन्तराय १०२
नानादिमुक्ति	२०६ ऽ	निरात्मककरणशक्ति ३१
नाम ११, ४४, १०९, ११०, १११,		निरात्मकवस्तु २७५
११३, १७३, १९५, ऽ, काय १०८,		निरधिष्ठान २७०
१०९ ऽ, १११, ११३, १५६, २६८,		निरामिय ३६१
३४८, ३५३, ३९३, पर्याय १०९,		निरावरणज्ञान १२५
रूप १५६		निरवशेषप्रवृत्तय ३५०
नारक	६३, ९७, १०३,	निराश्ववमार्ग ३५१
	१७५, १७६	निर्वक्ति ३०९, न्याय २४४,
नारायणवन	३८८, ३८९	प्रतिस्वित ३९३
नारायणीकृत	१०१	निवृद्ध २६५
नादा	१०४	निर्व्यमान २६७, ३६९, ३७०
नास्तिकपक्ष	१०५	निगुद ६१, ६४
नास्तित्व	१०७	निरोध, ५६, ९५ ऽ, १०८, १८६, ३२९,
श्यामावकान्तिनतप्रथमया	३६६	३४९, ४१३, आक्षिप १२४, आलम्बन
निकाय १२३, २८७, धन्य १९८ ऽ,		२४२, ज्ञान ३७४ ऽ, ३७६-७, ३८६ ऽ,
समाग ४५, ८९, ९१, ऽ, १३२		दशनहेय २८५, २८७-८, २९४, धातु
१३४, १४१		३७०, परीक्षा ३२९, मूल २३३ ऽ,
निर्वेचनिका	२६१	व्युत्पिन्न १४३, सत्ता ३७१, सत्य २,
निनीरण	२३५	३७, समापत्ति ९३-५, १०३, १४४,
निनीरक	२८, २३६	३४८, ३५३ ऽ, ४३०
नित्य १०, १११, १२६, १८५ ऽ, २३२,		निर्मलप्रहाणमार्ग १७९
२५४, २९५, २६३, घाह २३०,		निर्माण ३९८, ४००, चित्त २९३, ४०१,
संज्ञा ३१६		४०३, ४११
निदानं	२९६	निर्माता ८४
निदान—रुद्धे १३२, परिवर्जन १३५		निमित्त ४०२
निपान	२६४	निर्माण ३९, ४९, ५२, १२६, १३६, २०६ ऽ
निमित्त	३१७, कारण १७०	२०८, २१६, २४१, ३३२ ऽ, ३६४,

३८७, ३९४; आत्मन्वन २८७, द्वार	काय ८१, २३१, २६९; स्कन्धस्वभाव
३२७ ऽ; भयैवसान २०५ ऽ; सद्गुण	९ ऽ, ३२१.
१२, ३४९.	वञ्चत्व २६७
निर्विदा २६५	वञ्चदशक्षण ३३६
निर्विषयज्ञान २५४ ऽ	वञ्चविनाशितत्वनिरासी, २६०
निर्वो ३३०; भाषीय २१८, २३६, ३२२ऽ	पटह ११२
३३०, ३३१ ऽ, ३८०, ३८४, ४१८-९	पटिष्ठ १४
निवृत्ति ५२, १८६	पट्ट १९२, ३६०
निर्व्यापार ३३ ऽ	पण्डित २२५
निहंतुक १०६; कल ५१; विनाशवाद १०७ ऽ	पतनीय (चत्वारि) १३१, ३३२
निवृत ९८, २४५ ऽ; श्रव्याकृत २३, ७९,	पद १०९; काय १०९ ऽ, ११३;
८०, ८८, ९५, २४५, २४६, २९७	पर्याय १०९
निशात्यय १३२	पञ्चात्पादक १६
निश्चिकीर्षता ३१०	परचित्तताव ३७४, ३७६-७ ३७९, ३९५;
निश्चेतन २४	वित् २७३
निधयविशेष ५८ ऽ	वर्तन ३१, २८२ ऽ, ३२९
निष्ठा १५३, १७३	वर्तो घोष ३६४
निष्ठभूत ८२	परध्वनि ३६४
निप्यन्व ३०९; कल १७७, १७९, २९३	वरपक्ष २९५
निस्तरण ५६, ९२, २२१ ऽ, ३१९, ४१३,	परमसूक्ष्म ३१५
४५८	परमाणु ९, ३४ ऽ, ६५, ६६ ऽ, २४४,
निस्त्वभाव २६३, २७६ ऽ	२६८, २७७, प्रवय २८१; वयव
नैमित्तिकता ३१०	११२, सघात २५, १११, ३१७;
नैरान्य २७४, ३२०; बुद्धि ३२१	सचय ११०; सचयवाच २६०, सचय-
नैरक्तसत्ता १८	विभाग २६९ ऽ, स्वभावत्व १११
नैर्प्रायिक ३२९, ३५५, ३७५	परमार्थ २२, ३९, ५०, २२९, २५५, २५६,
नैवमोक्षनार्थक १८१	२६२, २६८, २७७, ३२७, ३६३, ३६९,
नैष्ठिकज्ञान ४१७	४०५; धर्म २२६; बुद्ध १२५;
नैष्ठेयशिक्षा ३१०	विशुद्ध १२३; मुनि १५०; सत् २६३,
नैप्यन्दिक २६, ११४	२६८, सत्य २६२ ऽ
नैवसत्तनासन्नायसन ९७, ४१४	परमेष्ठी ३१९
नैवसत्तनासवर १३५ ऽ	परसञ्चेतना १०३
न्याय ३२९	परसवित् २०५
पक्ष ३१; द्वय ३८ ऽ	परामर्श २४२; उपादान ३००; निप्यन्द
पञ्च—अङ्गप्यन ८१ ऽ, द्दिष्ट ५४,	३११; सप्रीत्य ३०१
दृष्टि १३०, वस्तु २५१ ऽ; विज्ञान	परार्थसम्पत् ३९०

परावृत्त	२८९, २९०, जन्मा	३४३	पायूपस्थ	५० ॥
परिकल्प	२५०, २५१		पारमिता	३ ॥, १९३, १९५-६, पिटक
परिज्ञा		३१४		१९५ ॥
परिज्ञान		५९	पाराजिक	१३२ ॥, १३४ ॥
परिणाम	१०६, २५९, २६८, वादित्व		पारुष्य	१६३, १७५, १७७
	२५९ ॥		पिण्डकात्मपाह	६
परिणामत		२१६	पितृभूत	८४
परिनिर्वाण	३४० ॥, ३४१ ॥, भेद	३४०	पित्त	११७
			पिष्टमयच्छाण	१५९
परिनिष्पन्न		२५६ २८२	पुण्य	१२०, १३७, २१७, ४१७, उपजाति
परिपूरककम		१४४		२१४, क्रिया ४१७, क्रियावस्तु
परिपूणकारी		१२४		१३१, १९६, २१२ २१५-७, क्षय
परिपूणशील		३५२		१०२, शत्रु (त्रिशाद्विष) २१२ ॥,
परिपूच्छय व्याकरण		२४९	परिमाण	२०९, भाषीय २१८
परिवृत्त	२८६ २८७, २९२, जन्मा	३४४	पुनर्गत	७६, १४४, १५८, २०४, २०५,
परिस्पन्द		१६३		२२०, २५१ २५८, २५९, ३५७, ३६६,
परिहाणि	९५ ॥ १३४ ३२२ ॥, ३२९			३७९, वाय १५८ ॥
	३४४ ३६२, धर्मा	१४२	पुनरावतन	३०२
परीक्षाप्रकार		५५	पुनरुत्पत्तिसमोह	३७५
परीक्षपार्थ		२३२ ॥	पुनर्भव	४६ २१९ ॥
परीत	४३२	कलेशमहाभीष ७५	पुराकृत	१२०
परोक्षप्रतिसङ्गुतवितर्क		३११	पुरुष	११८, १२०, १८५, २३१, २३२,
पर्यवस्थान	१५३, २२० ॥, २२२, २३९,			२३५, २४९, २७०, २९५, ३१९, ४२०,
	२९७, २९८, ३००, ३०६, ३०८ ३०९,			कारफल १७९
	३१४, पर्यवस्थित २२१	पर्य	पुरोडाश	४१८
परिचयति	३०८		पुष्पवैद्यु	२१८
पर्यावाय		३०२	पुष्टयय	१९
पर्यापन्न		१९३	पुष्पघट	१२१
पर्युपाया		१९९	पुष्पहेतु	१०६
पर्येषकमनोजल्प		८२ ॥	पूर्वात्तिसमोह	३९७
पथत	८४, सण्ह	१८६	पूर्वनिवात	३९५, अनुस्मृतिज्ञान ३८७ ८
पाञ्चगतिपशरीर		३७	पुष्पजन	२१, ४१, ५४, ६१, ६३-४, ९२,
पाप—धर्मा	१३२, भिक्षु	१३३, मित्र		१२६, १४२, २११, २१३, २२९,
	२९५, ३१८			३५४ ॥, ३९५, ४२०, अवस्था १३४
पापेच्छा		३१०		॥, ३२४ ॥, स्व २८, ९०, ३०२,
पापमवापय		९०		३३१ ॥, ३३२ ॥, ३३४ ॥,

स्वव्यावर्तन ३३४ ङ, षष्ठ ५४; भूमि	प्रतिष्ठा	१३ ङ
३३३; सभायता ९०	प्रतिसह्यानिरोध	४२५
पृथिवी २६७, ३२०, घातु १२, सवर्तनी	प्रतिसदधाति	२५४
११७	प्रतिसविद्	३९२-४
पृष्ठ १२९, १४८, १५१, १५२, १५३,	प्रतीत्यसमुत्पाद	२ ङ, १८७, ३१९
१५५ ङ, २०८, २१३	प्रतीत्यसमुत्पद्य, १०५ ङ, २५६, २७६-७	
पैशुन्य १५५, १७७, १६३	प्रत्यक्ष २०७ ङ; प्रमाण ४१८	
पौरार्ण ३६५	प्रत्यय ११४ ङ, २०५, २५६, ३२९, बल	
प्रकारनेयम्, २५१	१६८ ङ, २९६; बलत्वं २५३ ङ,	
प्रकृति ४, १८५, २३१, धरिनिवृत्त २७६	सामग्री १६८	
ॱ; पुण्यान्तरज्ञान २३१; प्रभास्वरता	प्रत्यवेक्षकमुनोर्न-प	८१ ङ
२५५ ङ; सावद्य १२७, १२९	प्रत्यवेक्षणा	२०
प्रजापति १, १५४	प्रत्यात्मवेदनीय	२५६
प्रजापति १२, ३, ८६ ङ, ८९ ङ, ९१,	प्रत्याम्यप्रत्यामकसंघ	११०
९२ ङ, ९४ ङ, ९८ ङ, १०९ ङ,	प्रत्युत्पन्न १८०, २५२, २५३,	
१२४, २७२, २७७-८, ३०७ ङ, ३७०,	२५९, ३२३	
जपावान ९७, कृपता २६३, सत्	प्रत्येकनिज	२०४
२७९, सत्य २७९, २८१, सत्य	प्रत्येकबुद्ध १८७, १९३ ङ, २०१, २०२,	
१७१ ङ	२०५, ३८९, ३९१, अभितमय	
प्रज्ञा २९, ३१, ४८, ५०, ७८, २४६, ३६०,	२०६ ङ, बोधि ३५८, मान २०३	
३७६; इन्द्रिय ३६१, चक्षु ३०,	ॱ, ३५८; सन्तान १२६	
कृष्टि ३९, धारमिता १९५; निम्बित	प्रत्यस्तः {वत्तः}	३६५
६३, २०४ ङ, ४२४; हकन्ध ३७२	प्रथमध्यान-बैराग्य ३४९, सामन्तक २९२,	
प्रणिधान २०४, २०५	प्रथमविचारण	५५
प्रणिधान ३९२, परिणामन २१६	प्रदाय ७५ ङ, ३०७, ३११	
प्रणीत ३२९	प्रदीपनिर्वापन	१५७
प्रतिक्षेपणसाधक १२७-९	प्रवेशकारी	१२४
प्रतिध १५, ४१, ४२, ४६, २२५, २२८,	प्रधान ४, ११८, १२०, २६८	
२५२, २५४, २९७, सता ४१२	प्रबोध २२२	
प्रतिधाती ११२	प्रभव ३२९	
प्रतिज्ञा १११	प्रभस्वरता २५५ ङ	
प्रतिपत् २ ङ, १३८, २५०, २५१, ३२९,	प्रमत्त १५८ ङ, १५९	
३५५, ३६७, आकार ३७५	प्रमाण ४१५; त्रय ४१७	
प्रतिपन्नकमाग १३३ ङ	प्रमातु ४१५	
प्रतिबीजकत्व २२५	प्रमाद ७४-५, ३११	
प्रतिभानप्रतिस्वित् ३९३	प्रमेय ४१५	

प्रयोग ९३ १२९, १५१, १५३ १५५ ङ	प्राप्ति २७, ८६-७ १७९, १८७, २२० ङ
२०८, २१३ ३४५, बल २९५-६,	२२२, २४४ २७० २८६ २९३, ३१५,
माग १४६ १५२ ङ ३२५ ३५४,	३२८ ३३४-५, ३३९ ङ, ३५५, ३६९,
३७१ ३७९	अप्राप्ति ८८ ङ, आकर्षण ५७, उत्तम
प्रयोजन ३७	२९६, छेद ५७, १४७ ङ, ३३५ ङ,
प्रत्यय ११९	न ७५ ङ, ब्रूरीकरण १६६ ङ,
प्रवचन ८९ २५७	विवम २८२ ङ
प्रवाह १०५ ङ १०७ ङ ३४४ ३४५,	प्राप्यविषयग्राहित्व १६२
छदकाल ३१२	प्रासङ्गिकप्रकरण ३७
प्रवर्जित ३०० ३०५	प्रीति ४१, ४३ ५२ ११५, ११७,
प्रश्नध्याकरण (चत्वारि) २४८	३५८, ३६१, ४०७-८, ४१०,
प्रसाद ३२१ ३२२ ३६७	४११, ४२९
प्रसुप्ति २२२	प्रापीगित ९३ ङ ९५, १६६
प्रस्कम्भि ३८९	प्रत २०९
प्रलब्धि ५१, ७२, ३५८, ३६१ ४०८	प्लुत ३३९ ङ, ३४०
प्रहाण १४६, अतुल्य ३५८, धातु	फल ३७, ११४, १३५, १७८ (पञ्च) २०५,
३७०, माग १३६ १७९ ३८१	२५३, ३५०, अपवाहिका १६४ ङ,
सता ३७१, सत्कार ३५९, सम्पत्	आक्षेप १८१, उपचार २२३, कृत
३९०, हेतु १००	२०७ मयस्य २५६, परिपूरि १५३,
प्रहातव्य ३१४	परिहीन १४२, प्राप्तितत्प्रथमता ३६६,
प्रहीण २८ १४८	भद २०२
प्रहेय ५३	बल ४८ १२५ २०७ ३५७, ३६१, ३६२,
प्राधान्य ३९९ ङ	(दश) ३८२ ङ, ३८७ ३८८
प्राकार ११२	बलवज्रव्य ११०
प्रागभाव २६४ ङ	बहुलीकृत १७७
प्रागुत्पन्न ३२	बहिष्कृतबुद्धि १९५
प्राण १५७, अनिपात १०८ १५३-४	अधनत्रय ३००, ३०४-५, ३६७
१५६-७ १७७	बालवचन १००
प्रतिमोल २१५, सवर १२२ ङ १२८ ९	बालपुत्रजन ३४७
१३२, १३६ ङ	बाल्य २७ ५४, पुत्रजन ५५
प्रतिहार्य ३९८, ३९९	बाल्यपत्योपनिषद, २३१
प्राथमिकलिङ्ग ५६	बीम ३१, ८६ ङ, १६८, १७०, १७१ ङ,
प्राकृमात्र ५०	२१६, २२० ङ, २२३ ङ, २९५, ३१७,
प्रादग्निविमुक्त २०६ ङ	३२४ ङ, निर्मूल २६३ ङ, प्रहता
प्रान्नचोटिक १९ ङ ३९२, ३९४	बल्या २२३ ङ, भाव १६८ ङ, १७०,
प्राप्तपाहि ३४	२२२, लेख १७०, आसवा २२५

मुद्र ३, ३७, १०३, ११३, १२५, १९८, २०२, २०५, २०९, ३२२, ३८९, ४००;	अप्य १४२, ३८५; जानीय ४१८
आदिग्य २०१; जत्पाद ११३, १९३,	नायय जत्पाद ११०
काय ३८८; कारकधर्म १२५; बोधि	भाग्य १२०
२०७ ॥, ३५८; भूमि २०३ ॥;	भाजनलोक ११८
यान २०६ ॥, ३५८; वचन ११, १९५,	भाव ८४; अन्ययान्त्र २५९ ॥, २६०;
१९८ ॥, २२४; शब्द ३६७; ज्ञानन	अभ्यविक २५९; अभाव १०८, २७१ ॥;
१९३	नित्यत्व १०७; विकाराः (पञ्च)
शुद्धि ११२, २६८; निर्वाह्य ११३	२७३; विरोध १०७, २७५
वृत्तकन ६४; देवनिजाय ९१	भावना ७१ ॥, २१६, २२२ ॥, ४२१;
बोधि १२५, ३५७, (निष्ठ) ३५९, ३६१,	चित्त २६६; ध्याय ४२१; प्रयोग
३६९; प्रथ ३५८-९, ३६४; चित्त	२०५; प्रधानन्य ५३, २२८, २९४,
१८६, १९२; मार्ग १९७, २०२,	मय २१६, ३२१, ३२६, ३२७; मार्ग
२०४; सत्ताह १८५	२२९, २८३, ३३६ ॥, ३६७, ३५१,
बोधिपक्ष्या (सप्तविंशति) १९६, ३५६, ३५९,	३५४, ३६१, ३६२, ३७१, ३८१;
३६४, ३५६, ३५८; भावना ३६६	हेय २७, १८१, २२५, २२७, २२९
बोधितत्व ३ ॥, ८६, १८५, १८६, १९३,	आधिन १७७
२१३, २१४, २७० ॥; अमिममय	आध्यमानचित्त २६६
२०६ ॥, अक्षय १२५ ॥, ३२९,	आवण ४०१
अर्था १९६ ॥, १९९; धर्मा १९५ ॥,	आध्यात्म १७४ ॥
माना १०३; मारण १८५ ॥;	निक्षु ८९, १३३; प्रीत्य १६२ ॥; भाव
मार्ग १९५; सत्तान्न १२६	१३४ ॥; सवर १२९ ॥, १३०, १३२,
बोध्यङ्ग ७२, १८६, ३६१, ३६२, ३६५	१७४, सङ्ग ३९७
बोद्ध ३६६	मून २४, ६५; श्रोत्रि २६३ ॥, ३६६;
कृष्ट ८४, २१८, २१९, २७७, ४२९; पुण्य	चित्त १२; पूर्वना २६६ ॥; नीति-
२१७; विमान ११९ ॥; लोह २७,	कान्यम्ब ७७; माय २५ ॥, ध्यान
४२, ३४७, सायुज्य ४२८, स्वरत्व ११	२१३
मरुतानमना ३१०, ३११	भूमि ४४, ६८, ८९, १७६ ॥, ३५९, ३७२,
मदन्त ३६७	३७९; विनिर्जय ३२५; सवार १३४
मय—आश्रय २९७-८, ३००, औघ २९९;	मुद्योवीनराग ५८, ३५१
मुग्धा २३८, २३९; जय ३८, ३०३,	मुञ्जपत्र ३८९
योग २९९; राय ४२, २२६	भोगविपाक ९९ ॥
मवाय १३, ९५, १४२, १४५, ३४७, ३४९,	भौतिक २४, २५
३५१, ३६५, ४०६, ४१८; भावाधिक	मन विज्ञान २५; शब्द १६२
९६ ॥, ३५०, ४३०-१; भावाधिक-	अभ्यविक्रम्यतमुद्र ६४
समापत्ति ९५	मन्त्र १५९, ४१८
६१	मद ७५, ३०७

मद्ययान	१२७, १२८	महेच्छना	३१०
मध्य ३५९; मध्यममोह ३९७; इन्द्रिय		मानु कुलि	४६
५४, २०३ II; बनेय ३४०; स्व		मात्रादियमन	१५४
२५६		मात्रावृत्ति	७८
मध्यमाग्रनिदम्	२३५, २३०	मान्य	४२, ७६, ३०९
मननिकार	३८६	मान ४२, २४२, २४६-७, २५२, २९७,	
मनस्कार ७०, ७२ II, ९२, ३६३, ४१४		२९८, ३०४; मत्त २३६; अनुग्रय	
मनस् ५, ७, ८, ३६, १०९, ११२, २६७,		२३६; उत्तरण्यायी २४७ II; मर	
मानन १०; इन्द्रिय २९२, कर्म		८५ II, विद्या नव २३७, २३९	
१२१, १४८, १७२ II, २११; जवा		मानम २५३, बल ३८९, मुल ५२	
श्रद्धि ३७, ४००; द्वार १३३ II;		माया ७५, ३०७, ३११; धर्मता २५४ II	
पातु ७, १८, २७, ९८, ४१, २६७ II,		मार ७८, ३९८; वस्तुपत्य २०८; मय	
१९३; प्रदोषकदेव १०३; भूमि		१८८; वज्र २०८ II, भावित	
७६, मयकाय ९५-६, मयी गति		१९७, सता ३७५	
४००; विज्ञान २३, २८ II, २९,		मार्ग २ II, १२६, १३४, २४२, ३१९,	
३२, ९४ II, ९५, ९८, १७४, २६९,		३२९, ३५१, ३५४, ३५५-७, ३६३,	
३९७.		३७३, ३८१, ३८४; अङ्ग ३६२;	
मनुष्य ९० II, १९३, समापना ९० II		अन्वयज्ञानशान्ति ३३६, ३३७ II;	
मनोमूक २३१ II		आलम्बन २४२; ज्ञ ३६६; सता	
मरण १०२, १५८ II, मार १०१ II,		३३७ II ज्ञान ३७४ II, ३७७-८;	
सता ३७३		दर्शनग्रहणव्य २३२ II, २३३ II	
मर्म ३८९		२८५, २८८, परीक्षा ३२९; भेद	
मम ३०९		२०२, तन्व २	
महाकदगा १२५, २०७, ३९१ II		माईवय(?) ३११	
महाकल्प ११७ II		विद्या—अधिमोक्ष ७५, स्व ३११ II;	
महाकुल १८६		वर्ग २९५, बुद्धि १५३, १५६,	
महाहारा ३९१		१६४, १६७, १७५, १७७, २२८, २३०,	
महाकाव ३६		२९४, ३१२, ३२१-३, मयप्रकार	
महानाम ३८९		विद्याबुद्धि १६५; भावि २५८	
महापुरुषात्मन २१ II १८३-९, २०९,		विद्व ८४, २३८, ३०९, ३१०	
३९१		मीमांसागमपावि १५९	
महाभूष ८८, १४५, ४१३		मिथीकरण १४९	
महाभूष ५०, ६८		मुक्तर—दर्शनकल्पना ३१; इत्य २७३;	
महाभाव १८३ II, २०३ II, ३२३ II,		सता २७३-४	
३३३ II, १५८		मुक्तमेतीषाकम् २९४	
महाभयन १९४ II		मूर्तिना ४२०-१	

मुद्रा	२१८	युगपद्वृत्ति	३२; उद्वेकता ८३
मुनि	६, १५०, २११, २७७	योग (सप्त)	१९६, २१८, २२०, २९९;
मुद्रितस्मृतिता	७५	आचारः ३१६; आचार्य ३३७;	
मुद्रि	७४	विहित १८४; योगिन् ३२१;	
मूर्त	२५	योगि सवृत्ति	१९३
मूर्ति २७७, २८१; क्रिया १३; विग्रह		योनि ६, ८९, योनिशो मनसिकार ५७,	
४१३		१६९, १८५	
मूर्ध ३२१, ३२२, ३२६ ऽ, ३२७ ऽ,		योगपद्य	११०
३६७; आकारविन्यास ३२४; पात		रङ्ग	३६०
३२२ ऽ		रत्नत्रय	३२९
मूल १५३ ऽ, २४६-७; वल्लेख ३०५,		राग ४२, २२०, २४४, २५२, २९७-८,	
३०९; वल्लेखमल ३०६.		३२०; ह्येष २२२; निष्पन्न ३०९;	
मुहु ३५९; इन्द्रिय ५४, २०३; वल्लेख		ग्रहण ३३३ ऽ; विराग २०४ ऽ,	
३४०; मध्याधिमाम १३०		३६८	
मुपावाह १२७-८, १५४, १६०, १६२,		रात्रिर्ग	१०३
१७७		रवि	७०
मेघ १९३		रूप-८५, अवचर २८४, २८५, ४००,	
मोक्ष २४२, ३६८, ४१३ ४१७; मन्तराय		(अनुशया), २२५; ८५; आयतन १३;	
३०४; मीन ३८८ ऽ; मध्य ३८५;		आरूप्य देव २०९; उपगानागामिन्	
भागीय २१८, ३२२ ऽ, ३८८, मार्ग		३९९, काय १२५, १८७ ऽ, ३५३;	
३२९, स्थान ९२		चित्तसमूह ६; देव २०९; दशान	
मोह १९४ ३१०, ३१२; मुख्य ९६, ३२८		३२, परमाणु ३५, ६५; राग	
मैत्री १०३, १४४, ३६४, ४२७-९; विहार		३०४; लक्षण १०९; वीराय ४२;	
२१५		सघात ६५; समूह ६; सप्तति	
मीनेयत्रय १५०		२५२ ऽ, समुदाय ६६ ऽ, सत्ता	
मील - १२, १२९, १४८, १५५ ऽ, ४०६;		४१२-३, सती ४३१; सत्कार	
आपत्ति १३२ ऽ; कर्मवय १५१, २१६,		६५; स्वयं ५, १०८	
१५३; कर्मवयपारिद्धि २०८, ध्यान		रूप्यवक्र २०२	
३५५, ३६५, ३७९; भूमिप्रवेश ३२६,		रोत्रचित्त १४३	
सन्वद्रव्य ४९; विनाप्ति १५२		रञ्जनीभवस्तु १७५	
अस ७५ ऽ, ३०८, ३१०		लक्षण १०४, १०८, २६२; (इन्द्रियलक्षण)	
यद्भूयस्वारी १२४		५२; (द्वित्रिलक्षण) १२५; अन्य-	
याज्ञिक १५४, १५९		यिक २५९; परिणाम २५९ ऽ,	
यानत्रय ३२७;—भेद २०६ ऽ		परिणाम २५९ ऽ, विपाककर्म	
युक्ति २६, ३२, ९७, २५८, २६३,		१८५ ■	
४१२; विरोध १६९		सघृत्व ३८९	

सपिमा	३९९, ■	वाक् ५० ■, १०८-९, १११, ३६२;
समि	८५	अविज्ञप्ति १२१; कर्म ११८, १२१;
सपना	३१०	वस्तुमात्र ८७, २७१-२; विज्ञप्ति १२१,
सय	३१०	१२७, सरकार ८२, स्वभाव १११,
सदणोपममूत्रन्याय	१३८	१२२
सामागिक १०४, २२२, ४१० ■;		वाच्य १०९, १६० ■
सर्माक्षेप १८५		वागुरा २६०
सिपि	२१८	वात ११७
सिप्या	१५० ■	वातायन २७७
सो ३८, (द्विविध) ११८, धातु ३७,		वाद २४८; अधिष्ठान २४८ ■, शिखा
२०१ ■; निरोध २७०, समुदय		२४८, साधन २४८ ■; वादिन्
२७०, सङ्तिमरय २५६ ■; स्थिति		(चरवार) २५७-८;
(अष्टविध) १४ ■		वर्ण ४१८
सोचोत्तर ४०७, मार्ग ५८, ३५१ ■		वामु १२, १५७, २६७, ३२०, सवर्तनी
३५४, धर्म २ ■		११५-६
सोभान्वय	३१३	वायम १४९
सोहितघट्ट	२०२	वासवा १७१, २२५, ३८५, ३९१ ■;
सोविज ५४, क्षण ३४५; मार्ग ५७,		धाम्नु ३८५
३५ ■, ३५४, मार्गपरिहाणित		वामीदण्डोपमा ३६२
३२९, धाम्नु १९२, वराण्यमार्ग		विचर्य (त्रिविध) १९, २१, भेद ४७
३२९, ३७५		विधोः ७५
सोविजाप्यर्ध ४५, ३२९-७, ३२२ ■,		विचार ४१, ८१-२, १११, ११५, ११७
३३१, ३३४ ■		१३८ ४१०, ४२३
सञ्ज्ञा (त्रय)	१४९	विचित्रिणा ४२, २२८, २३९, २४६,
सञ्ज्ञातम ३४९, ३५०, ३५० ■, ३६९,		२५२, २९७-८, ३०२-४
४२३, समार्षि ६० १९४, ३५० ■		विज्ञप्ति
सर्गमान १८०, २५३, २६१, २८९,		विज्ञान ८, ३१ ९८, १७४, २८३, ४१३,
उत्तराग २७९, सर्गमावीकरण २७५		अधिष्ठान ३२, आनन्द्यानन्द
■, ३३५ ■		४१८, वाय १९, २०, ४३,
सर्गमिज	२१२	१७४ ■, क्षण ४८, धातु ९,
सर्गाङ्ग	३८९	१२, ७६, बीज ९८, धाम्नु ३२;
सर्गमन्त्र	१९३	सम्प ७ ■
सर्गमन्त्र	३९९ ■	विज्ञप्ति ८३, १२१, १३०, १५२-३,
धाम्नु ३८, २१२, २१३ (चञ्चल प्रच, १) २५१,		३१५, ३१५, ४०१-२
२५५-६, २८१ २८३-३, उन्मत्ति		विजय ३१
२११, विजय २११		विजयमा १५९

वेराग्य—तत्प्रथमता ३६६, प्रयोग ३२६, दास्यन १९७, २०८, सम्भेद १०१, स्थिति १०१	
भावना २०३ ग; लम्प्य ९३	दास्तु ४०३
देलप्य ३८ ग	दास्तुलक्षण ४१७
दंडवत्प्य ३७	दासा ३५०; त्रय १९६; निक्षेपण २३२
देशारण्य १२५, २०७, ३८९, ३९०; द्वय ३	दासापद(पञ्च) १२३ग, १२७, १९५,
व्यञ्जन-काय १०९ ग, ११३; पद्याय १०९	शोभ १२८
व्यन्तर ३२८	दासोत्पन्न १५८ग, १५९
व्यवहिरण ३४६	दाप्य १२६, ४०३
व्यवहोर्णभावित ३८१	दातलिका २१२
व्यवहोर्णविपाक १४६	दात १५२, २१६, २३१, ३६६-७, पारमित
व्यवधान ४५, ४७, ७८, ३६३, ३८४	१९४-५, मय २१६, सम्पत् १२३;
व्यवहार १३१, ३६३	स्काय ९, ३७२
व्यापाद १६४, १७५, १७५, ३०२, वितकं ३११	दातव्यतपराय ४२, २२८, २३१-३,
	(द्विर्जनहेय) २३४, २३५, २९५, ३०२-
व्याकरण २०३, (व्याहारि) २४९	५, दातव्यतोपादान ३००
व्यापाम ३७२	दात १४५, अपदेश १९७; धर्म ४०७;
व्युत्क्रान्तकर्ममापति ९७, ४१५, ४१९	विपाक १४५
व्युत्पानवित्त ४३१	दातव्यतय २३१
व्युत् २३१	दातव्यता ३१६
दाक २१८	दातव्य ४०६-७, ४१९, व्याप्त ४०१, ४१८,
दाक्वि १७१ ग, २७२, २८१, मान २७३, विमोय १७०, हानि १०६	४२२
दाक १३६	दादायाम ११६ग, ३४७, उपपत्ति ३३९;
दाक २६, १०८-११३, मन ११२, वाक्य १११, भेदार्थय १०९, विद्या ३९४ग	भवि ३४६
दाक्य ३५५, ४०४, ४११, अरित ३३९ग, वन १८६, निगममन्त्रान २२८	दातव्यस्त ४३, ६३, १०७-८, ११७
दाकनियामक ३०१	दातव्य २०६ ग, २३४, २५४, २७०, ३१९;
दाक १२७, अत्र १२६, दाक्य १२३ग, १२६ग, १२७, दाक्येष्ट १२५	अधिष्ठित २७०, भाकार ३२०, ३२९;
दाकप्रमाण ११७ग	मता ३०२
दाकप्रार्थनी भवि ४००	दातव्य २३९, २७६, ३२०, दातव्य ३३१ग,
दाक्य ७५, ८४, १५०, ३०७ ३११	दातव्य २५४ग, दातव्य ४१३, दातव्य ४२४-५
दाक्य १२६, २५४, २५६ग, दाक २९५, कुटि ९३, २३५, २३९, धर्म ४१४	दातव्य ३११
	दातव्य ३८
	दातव्य २३, ६१, ८९, ३५२-३, ३६६, ४२१;
	दातव्य ३६६, अदातव्य १२६, ३४९ग,
	३६७, दातव्य ३६७, कुटि ३०, ३९८;
	धर्म १८०, दातव्य ३५४

श्रीचैयदेशना	१५१	उत्पाद ११, विपर्यय २३६, वेदि-	
अदा ४८, ५३, ७१, २३८, २९५, ३१६,		तनिरोध ९५, ४१४	
३२०, ३५८, ६०, ३६७, अधिमुक्ता ६३,	सन्निचय		२६७
३४५, ३५३, अनुसारि ३८०, लिङ्ग	सप्रज्ञय		३९१
(प्रय) ५५	सप्रयुक्त	२४३, २५३, ३७७, सस्कार	
धामन्यफल	३९५, प्राप्ति ५७	८५, २२२	
आवर्णरसवर	१३०, १७४, त्याग १३२	सप्रयोग	८, ९, २४२, २४७, २९३
आवक ४८, १९३१, २०२, २०५, ३६६,	सप्रज्ञान		४०८
३९१, ४००, अभिसमय २०६१,	सबन्धिसम्बन्ध		७७
धर्म १९५१, मोघि ३५८, यान २०३१,	सभारमार्ग		३५४ १
३५८, साधारणपुन ३९२	सभिन्नप्रलाप	१६४, १७५, १७७	
इलागुलिह	१४८	सभिन्नलम्बन	३१७, ३१८
इलीपदगण्ड	३८	समोय	५०
श्रुत १६१-२, धरप्रवर १८७, चिन्तामय	समुत्तीभाव		१५३, १७५
८७, ३२१, मय १९३	समोह		३९७
श्रीन	३४, २६७, प्राह ११३	समुक्ता	२५१, २५३, २८२
पठन	१९३	समोय २७४, प्राप्ति ३३४, वस्तु २५१,	
पठस्त्रय	२७२	समय ११०	
पठ्ठी समाप्त	१, २२१	समीजन १८, ४१, ४८, २२०, २२१ १,	
पठ्ठीपथ	१२५	२५५, (म) ३००, ३३४, अधिकाद	
पठ्ठितान्ता कायिक	२४६ ७	३०४	
पौत्रवापन	३३६१ ३८१	सम्भ	३११
पौत्रवापन ३२१, ३२७-९, ३८७, मन्वन्ता	सराय		२४५
३२५	सवर १२३, १२७, १३६, १४९ १, अस्वर		
सवर	८१, ३६२	४७, १२९, कर्म १२८ १, त्याग	
सकत	११०, ११३	१३१, १३४, लाभ १२४ १, १३०,	
सकलेश ४४, ४७, ४८, ७८, ३६३,	समुत्तीभाव १७६, स्थायी १३०		
३८४	सर्वतन्त्रिय	१०८, ११५-६	
सत्वा	९, १९९, २१८	सवृत्ति २२, २५५-६, २६२, २७७, शान	
सप्रह	८, दलोक ७९	३७४, ३७५, ३७७, ३७९, ३८०, ३८६,	
सगोतिकर्तु	१९७	३९१, ३९६, युद्ध १२९, मिश्रत्व	
सघात	६५, परमाणु ६५ १	१२३, शब्द १११, सत् २६३;	
सघावमोय	१३२ १	सत्त्व ४५, २६२ १	
सदा ३३ १, ५०, ७८, १०९, १६८, २१९,	सतर्कस्मृत्युपस्थान		३१८
२३६, २७३, २७५, ३००, ३११, ३१६,	समर्गालम्बन		३१७ १
३१३, ३७१-२, ४१२, ४१४, ४३०,	सतर्गिसर्ग		७७

संस्कार २२, ८५, ९८, १०७, १११, १५७, १८३, २५४, २६१, २७०, २९७, ३१९, ३२०, दुःखता ३५६ ण, परिसंय ९१ ण, प्रवाह १०५ ण, संयोग २२, स्कन्ध १०८, ३०६	सत्य ५४, १०१, २५५, २६३, २६८, २९९, ३८५, ४२०, ४२८, अधिष्ठान ३६४, अवरता ३०२, असत् २४९, २६१, २७२, २७६, आख्या ४९, ११३, नियम १३०, प्रशान्ति १२, लक्षण २६१, लोका ११८, विकल्प ४६, विमोक्ष २०३ ण, वैविध्य ४९, सशान्ति २५५, सभागता ९० ॥
संस्कृत ४, १३, ३७, ३९, ६७, १०५ ण, आलम्बन २९२, ३८८, घर्मे ६५, प्रसंग १०४ ण, लक्षण १०३, १०४, १०५ ॥, २५६ ण, २८१ ण, विप्रयोग ४१३	संयति ३४१ सद्धर्म (सप्त) ३६६, अन्तर्धान १३४, शासन (सप्त) १९६
संस्थाननाश २५९ संस्थान १९८ ण	संज्ञावसाय ८३ संज्ञस्तुविषय २५२ संज्ञादिन २५८ संज्ञिष्यबुद्धि २७१ संनिवृत्त १५ संनिवृत्ताव्याकृत ७९ ण संनिवृत्तबोधिसत्त्व २०९ संनिपात ६, ६९, ९४ ण, २७० संस्तति १४४, १६८ ण, ४१९, अमीन १०२, उपनिबद्ध १०२ संस्तान २४, ८१ ण, १११, १४६, २२०, ३१७, ३१९, ३५५, ३६०, ३८५-६, ३९२ ३९८, एकरव २५५, विमुक्ति ३६९
सत् ३८, (त्रिविध) २६२ ण, (चतुर्विध) २६२, २७६, ३७५ सत्काम ८०, २२९ ण, बुद्धि १२, ४२, १८०, २२८-९, (विंशतिकोटिका) २३०, २३४-५, २३९, २४५ ६, २९४-५ ३०२ ४, ३२१	संतीरक २३५ सन्धि ३८८ सप्तचित्तघातु १६ सप्तवर्ग ३६२ सप्ततिथ १५, १६ सप्तमास ३८५ सप्तहृत् ३५० सभा २४८ सभाग २८-९, अर्थ २८, आकारभावन ३२४, हेतु १७०, २९३, ३७५, ४१३ सभागता ९०, १७७
सत्पुरुषदान २१२ सत्क्रियार्थ ५२ सद्गोप १६९ सत्ता ९, १७२, २७३, २८१ सत्पुरुष ३४२, (सप्त) गति ३४०, ३४१ ण, ३४२ ण सत्य २८४, ३८७, आचारव्यवस्था ३२१, अनुष्ठानानि ३२७ ण, अभिनिवेश ३०५, वान ३२९, ३३१ ण, ३३६ ण, द्वय ३७, संस्करण ३९९ ण, समाह ३७५	

समता (पञ्चधा)	८५	समुद्र (द्विधा)	२०९
समनन्तर ४०, २९२; प्रत्यय ९३ ङ,		सम्भारकाय	३९१ ङ
१७१ ङ; निष्पन्न ९४ ङ		सम्भिन्नालम्बन	२२, ३१६
समन्वय	८६ ङ	सम्यक्—कर्मान्त ३५८, ज्ञान ३६७, ३६९,	
समन्वागत ६०, ११३, १६६, १८४		दृष्टि ३०, १६८, १८६, २०५ ङ, २४२,	
समन्वायाम २६, २८, ८७, १७५, (त्रिविध)		३०३-४, ३६२, प्रधान ३५७-८,	
१६६; आख्या ८६ ङ		प्रहाण ३६२, बाह् ३५८, विमुक्ति	
समन्वाहार	७०	३६७, सकल्य ३५८	
समन्विति	८६	सम्यक्त्व ३३१ ङ, ३३२ ङ, ३३३ ङ,	
समयनिधन	१३०	नियाम ३३२ ङ, नियत ६३, व्या-	
समयविमुक्त	५९, ३४६, ४१९	भावकास्ति ३३१ ङ	
समवधान	८१	सम्यक्सम्बुद्ध १८५, १८७, १९५, २०४,	
समवाय	११०	३९०	
समावातरयाय	१३५	सपि	८२
समाधि २४६, ३२७ ङ, ३५९, ३६०, ३६२,		सर्व ३ ङ, १९३, २६९, २७१, अस्ति	
३८४, ३९८-९, ४०४, ४०५, ४०७,		२७८ ङ, आकार ३८६, आचरण	
४१९, ४२३, बल ९८, १०१,		प्रहाण ३३१ ङ, गत ३४, गतरत्न	
भावना ४२५, समापत्तिज्ञानबल ३८७,		३५, गति १९३, कृत ३४० ङ,	
स्वल्प ३७२		धर्म ५०, २७६ ङ, ३१९; धर्मालम्बन	
समापत्ति ३६, २४६, ३५३, ३८४, ३८७,		३९२, धर्मज्ञान ३७७ ङ, धर्मनैरास्य	
४०५-७, ४१५, चित्त ९४		३१९, धर्मशून्यता ३३१ ङ, धर्मसमता	
समारोप	२३५	२०६ ङ, धातु १९३, २९७, धर्माय	
समारोपिका	२३० ङ	३९, कृत ३३९ ङ, लोकयानु	
समाहितपुण्य	२१६	२०१ ङ, लीकेऽनभिरति सता ३७२,	
समाहितशील	१५२	वित्तानवीगक १५ ङ, सत्त्वविमोक्ष	
समुच्छिन्नशुद्धालमूल	२८, ५४, १६७	२०३ ङ, हृक् ६५	
समुच्छेद	९८, १६५	सर्वज्ञ १, ११३, १२५, तावति १९३ ङ,	
समुत्थान	१२१	प्रवक्तव्य २८०, वक्ष्य १९८ ङ; विषय	
समुत्थ ३८, ५४, १११, ३२९, ज्ञान		८६	
२८३, ३७४ ङ, दर्शनप्रहातय्य २३२,		सर्वत्रय	२३९, २४०, २८३
२९४, ३८३, दर्शनभावनाप्रहातय्य		सर्वत्रयामिनीप्रतिपत् ज्ञानबल	३८५, ३८८
२८५, २८७, धर्मज्ञान २८६, पटीसा		सर्वाकारजता	१९५, ३८५
३२९, मूल २३३ ङ, सत्य २		सलक्षण	२८६
समुदाचार १४८, २३८, २४४, ३४०,		सवासनप्रहाण	३११ ङ
निरोध ९४ ङ; प्रवृत्ति २९५		सविकल्पक	२०
समुदाय ११२, रूप २५९, समुदायि ११२		सविचार	१९, ३६, ४२३

सविज्ञानक	१०१	सामान्य	८९, आलम्बन ३१७, बलेश
सवितर्क १९, ३६, ४२३, सविचार ८०,			२५३ II, वदार्थ ९० II, लक्षण
४२३			२७०, ३१७, ३५९, ३६०, ३७२,
सशब्दकसंघात	६६		४१७, लक्षणबलेश २५२, सत्ता
ससम्भार	१३९ II		२१९
ससामन्तक	१४८	सारद्रव्य	३९, २२८
सहकारिकारण	३२, १२०	सालम्बन	२४
सहजात	२७०	सालव	१८, २८, ३४४, ३६४, ३७२,
सहजाश्रय	४०	मानन्तर्यमार्ग ५९, आलम्बन २४१,	
सहभू	२४१	चित्त १७१ मार्ग ३५१, वस्तु	
सहायभाव	२९४	२३१	
सहायकस्थान	८१	सात्त्वाव	४२२
सहोक्तविनाश	१०६	सिद्धसाधन	११२
साकर्यदोष	१७० II, १७१ II	सिद्धान्त	८६, भेद ९४ II;
सांचितनिश्च कर्म	२१४	विरोध ९६	
साधार	३७५-६	सिद्धि	३४५
साक्षात्त्रिया	३४९	सुख ५२, ३१२, ४०७-८, ४१०-११,	
साविध्यभाव	२९३	इन्द्रिय ४१, (सप्तविध) २९१,	
साधन	५२	४०९ II इन्द्रियालम्बनविज्ञान २९२,	
साधनमप्रियोप	३२	प्रतिबन् ३५५, विहार ३४५, वेदना	
सानुपरिवर्तक	३२८	४८, २२३, वेदनीय १३९, संज्ञा	
सानुबन्ध	२२१	३१६	
सानुबन्धक	३२१	सुगत	४०१ सिध्य १५९ II
सानुग	१८, २२१, चित्त २९३	सुचरित (श्रव)	१५० मात्र १३०
सान्तराय	१०२	सुषेह	४००
सापेक्षप्रत्यायना	१११	सुवर्णरुद्ध	२५९
साभिर्गच्छार ३४० परिनिर्वाण ३३८ II		सुर्वचरत	२२१
	३४१ II	सुखम	१६७ उपनाह ७६
सम्प्रीतिवचन	१८७	सुष्टा	८४
सामग्री ११० II, २५३ II धन ३१		सोनाशन	२७९, ४०२
सामन्वय १५७-१, २०८, २१६, २८७,		सोरापसाय	३८७
२९२ ३, ४०५-६, ४१०, ४१२,		सोम	२६७
४१५, ४२१ पुष्ट १२९ प्रयोग		सोम	१५७ II १६७
३२६		सोममय ५२, ३१२-३, ४१०-११, ४२३,	
सापविह	१११	४२९	
सापविही	३६८	सोममयक	२०१

स्कन्ध ६, ९, ३७, ११३, १२९, २२९,	स्वभाव १२०-१, १४६, १७३, २६३,
२५४, २७२, २८३, ३७२, ४०५,	२७६-७, २८१ II, ३२०, आत्मनः
अथ १९६, पञ्चक ३१६, प्रकृति	३१७ II, कृत २०७, क्रियाभाव
६, मार १०१ II, सन्तति १८३,	४६, अथ २८२, सिद्ध २६१-२,
२५५	स्मृत्युपस्थान ३१८ II
स्तम्भनता ३११	स्वभूमिकथनं १८०
श्री १९३, पुरुष ८९	स्वभूमिनिरोध २४२
स्थान ३८२ ३, अन्तर (६०), १९९ II,	स्वपक्ष २४८, २९५
वादित्र २५०, सप्तक ३२०	स्वप्न ९१, १९१, ३०९, ३८६
स्थानास्थान २५१, ज्ञानबल ३८७	स्वप्रतिष्ठित १३
स्थापना १०७, ११३	स्वयम्पूरुष १०३
स्थापनीय २४८, अत्र २४९	स्वयम्भु १९६
स्थिति १०४ ५, ११९, ४०८, (अतल	स्वरूप २६१
स्थितय) २४८-२५०, अन्धपात्य	स्वर्ग २७, अपवर्ग २३१, उपपत्ति ५०,
१०४, १०५ II, कालावेप ९९ II,	मार्ग ३००
भागीय १४८, ३८४, ४१८-९	स्वतन्त्र ६७, २६२ II, २७०, २७८,
स्थिरमति ३२०	३६०, ३७२, आचारा मुद्रि ५७३,
स्थानीयव्याप १३९	कलेश २२८, २४०, २५२, २५३ II,
स्निग्धशान्त १७६	धारण १२६
स्पर्श ५०, ६९, ३६३, आश्रय ५०,	स्वसतनवित्त १७१
जातीय ५०	स्वसवित् ५०५
स्पृष्टव्यापन ३८९	स्वसभागता ९०
स्तोत्र ११२	स्वसाधारणबिम्ब ३२०
स्मरण ३२	स्वसाधारणलक्षण २०, २६८, ३१९ २०
स्मृति २२, ३२, ४०, ४८, ६९, ७८,	स्वसिद्धान्तविरोध ९६
११०-११, १२०, २०८, ३५९-६२	स्वस्वभावप्रभव ३२०
३९१, ४०८, परिशुद्धि ४०८,	स्वस्तिक १९२
श्री २२३ II, लोप १२८, हेतु	स्वार्थप्रकाशनविद्या ४५
२०	स्वार्थप्रत्यायन १०९
स्मृत्युपस्थान २०७ २१६, ३१५ ३१७,	स्वार्थसम्पत् ३९०
३२१, ३५७-८, ३६२, ३७६, ३७९,	स्वार्थोपनिधि ४७-८
(अथ) ३९०, ३९६, भावना २२५ ६,	स्वोपपन्न १४४, २३६, ३०२, ३०४,
स्मृत्युपस्थिति ३९१	३२९, ३४३, बल ५७
स्वकाय ३३० II	स्थान ७४, २९७-८, ३१०, ३१४, अति
स्वपानुभूमिमिश्रण २४३ II	७५ II
स्वयोजहार्य - १७१ II	हन् १५७

हर्षाकारवृत्ति	३३२	हेतु ११४ B, १६९, २०५, २५६ ३२९,
हस्ति	३८९	३८२-३, अपवाद २३०, कृत २०७,
शनभारीय	३८४, ४१८-९	बल १६८ B, २९५-६; प्रत्यय १०७B,
हिट्ठणु	२२०	२७७, ३१-२, फलसंबन्ध २१२, २७५,
हिता	१५६ B, ४१७-८	३१९, फलपवाद २६५B; विद्या
हीनयान	२०६ B	३९४B
हृगनाडीनिर्घोष	११२ ह्री	५१, ७३, ३६३-४

६. टिप्पणगतपालिशब्दसूची ॥

VI Index of Pāli words in notes

(Numbers refer to pages)

अश्चछ	२५०	अधिमुत्ति	३८५
अश्चिन्नुगामी	३३८	अधिभोक्ख	७०
अक्खमवादिना	११८	अनत्ता	३१९
अक्खल्लमच्छु	१०२	अनरियवाहारा	१६१
अक्षिरियवाद	१६९	अनागाभी	३३७
अकुप्पयम्म	३६९	अनाक्षरियभाव	२०२
अकुसल—क्खम्मपया (रत्त) १५१, घम्मा		अनारम्भण	३७६
१६८, साधारणा घम्मा ७५		अनाद्यत्तिघम्मा	३३८
अदट्ठिक्खमाण	१२७	अनिच्छ	३१९
अदट्ठयम्ममयीपान	१९३	अनिज्जिन	१३८
अदुमुलवाद	२४८	अकुप्पन्न अण	२०६
अदुविमोक्ख	३४६, ३४८	अनुपारा विमुत्त	५५
अत्तपत्तिम	२७८	अनुपादे ज्ञान	३५७
अत्तभावपटिभाष	९०, १०३, ११९	अनुपुब्बनिरोध	११५
अत्तभावपरिपापन्न	४९	अनुप्पोमज्ञान	३३१
अत्तमज्जेनना	१०३	अनुणय	१८, २२१, २२४
अप्पिण	२७०, धाट्ठेय २५५	अनर्वाक्ख	२४९
अज्जाजान	१४	अनात्तय	७५
अज्जाजिनिच्छ	२०४	अनरक्खण्यपमाच	११७
अज्जाजमज्जाजिनिच्छ	१७०	अम्भराभव	१४२
अज्जाजान	२९०	अम्भरावा (निष्कायी)	३३८
अप्पट्ठान	११९	अग्गये ज्ञान	१३५

अप्यत्तपरिहानि	२९६	आभोग	३३२
अप्यना	३५६	आयुक्कप्प	१०१
अप्यमञ्जा	४२७	आयुक्कस्य	१०२
अपरिहानधम्म	१६८, २९६	आवट्टन	३३२
अप्यहीनदु	२२१	आत्तय	३८४
अपुनरावट्टक	३३२	आत्तय १८, २९७; कल्ल २०५; कल्ल-	
अभिञ्जा (छ)	३९५	जात्त ३८६.	
अभिनिरोपन	८३	आहार	३१६
अभिनीहार	१९३	इट्ठि—माव ९९, ३५९; बल १०१	
अभिभायतन	४३१	मयिको आयु ११.	
मरहा	३५०-१	इन्द्रियपरोपरिपत्तञ्जाण	३८४
मरहत्त—पत्ति २०७; अग्गञ्जाण ३४९;		इन्द्रियवेत्त	२०४
फलपटिपन्न ३४९.		इत्तर ११९; निम्माणहेतु ५१, १२०	
अरिय—सग २०१; संस ३६४; बोहार		ईत्तिता	३९९
१६१; सच्च २, १२७		उद्धच्च	७५
अटपधम्म	६९	उद्धमिणिय सयोजन	२०४
अटपसमापत्ति	३५३	उद्धंतोत्त	३३८, ३४२
अवट्टान	२६७	उपपित्तपत्ति	३८३
अविज्जमान	२५९	उपहृच्चपरिनिब्बायी	३३८, ३४२
अविज्जा	३२२	उपादिग्रहस्तरोर	१०१
अविपक्कविपाक	२५७	उपासकसंवर	४७
अवेच्चप्पसाद	३६६	उपासिका	२०४
अस्तासपत्तास	११५	उपेयत्ता (वत्तविषा)	१४०
अमहत्त	८९	उपोत्तय १२४; सत्तय १६३	
अमहत्तापरिनिब्बायी	३३८, ३४२	उप्पाद	१०४
अमञ्जा ९१; सत्त ९१-२		उप्पादिनो धम्मा	२५८
असेल ३५०; फल २०४		उत्तमा	९८
अहिंसिक	७५	उत्तमीकत	३२८
अहेतु—अप्यक्कय	५१, १२०	उत्तमोभाविद्युत्त	३४२, ३५३
अहोमिक्कम्भ	१४१	एकंत २४९; भाव २४९; व्याकरणाय	
आवागपानु	१३	२५०.	
आगतमनोपनानत्त	३४६	एकगुणा	४०४
आनन्तरियवरसु	१५६	एकचित्तकण्ठिक	१०७
आनेज्जप्पत्त	१३७	एकत्तकाट्टक	१६९
आपत्तिपञ्जापन	१३३	ओररमन	३३३
आभागर	११६	ओनारेत्तव	१००

ओतप्प	७३	नियामोवकन्ति कथा, ३३३, पच्चुप्पग्रञ्जान
ओपपातिक	३३७	कथा ३७८, पटिसमिवा कथा, ३९४,
ओरम्मगिय ३०१, ३३, सयोजन २०४		पत्तिकथा, ८९, परिमुट्टान चित्तविम्पयुत्त
कच्छ	२५०	ति कथा, २२३, परिहानि कथा २९६,
कथा—अञ्चन्तनियामकथा, १६९,		बाधिया बुद्धो ति कथा, १२५, बह्वारिप
अञ्जान कट्ठा परवितरणाति कथा, २०७,		कथा १३६, रूपपातुया आयतन कथा
अञ्जो अनुसयोति कथा, २२३, अतोत्तर		१७, रूप कम्म ॥ कथा, २७६, रूप
स्मरणकथा, ३७६, अरिय पुण्ड्रनस्स अञ्च		सारम्मण ति कथा, ३७६, सव्वणकथा,
न्तनियामता ति कथा ३३३, अट्टान कथा,		१८९, वचीभेदकथा, ४११ सङ्गहकथा
२४८, अनतराप्ययुत्तकथा, १६९, अन		८, सञ्ज्यावेदयितकथा, ९२, सत्तवल
तराप्ययुत्तो पुगलो सम्मतनियाम ओवकमेय्या		त्तुपरमो नियतो ति कथा ३३३, सट्ठो
ति कथा, ३३३, अनुसया अनारम्मणा ति		विपाकोति कथा २६ सम्बन्तयोतिवार-
कथा, ३७६, अतरामिव कथा, १४०,		कथा, २५७ सम्बन्दिद कम्मतो ति कथा,
अप्याकतकथा, २४८, अस्तञ्चिक्ककथा,		११८ सव्वे धम्मा नियता ति कथा ३३३,
१५६, अस्तञ्जासत्तुपिका कथा ९२,		सयोजन कथा, २०७, सवरकथा, १३६,
आकासो सनिदस्सो ति कथा, १४, आल-		सवरो कम्म ति कथा १४९, सट्ठापत्ते
ञ्जाकथा १४०, आरुपे रूपकथा ४१२,		ध्वति कथा, ५५
आसवकथा, २९७, इड्डिबलकथा, ९९		कथावत्पुनि २४८
इन्द्रियकथा, ५४, एक्कीजी नियतो ति		कप्प ९९, अवसेस ९९, १०१
कथा ३३३, ओवकन्तनियामकथा, ३३३,		कब्बळिकाराहारभक्क ९६
कम्मकथा, १४१, कप्पट्टकथा, १६९,		कम्म—उपच्छवककम्म १०२, वल्ल १४५,
किलेसज्जहनकथा, ३६९, कुसलकथा, ३९,		वतुक्क १४५, पव (कुसल) १५१,
कुसलचित्तपटिलामकथा, १६९, १७० कुस		वादिता ११८, स्सक ११८, १८३
लाकुसलपटिसंथलकथा, १६९, १७०		कसम्भकजात १३३
कोलकोलो नियतो ति कथा ३३३ क्षणिक		कसम्भु १३३
कथा, १०७ कव्वमुना रूप धत्तताति कथा		कसावा (तयो) १४९, १५०
३३ चेततिक्कथा ७६ जह्तिक्कथा		कामसञ्जा ११५
५८ जीविनिन्द्रियकथा, ९७ ज्ञानत		कायबल ३४९
रिक्कथा, १४० ज्ञान अनारम्मण नि		कामपरसद्धि ७२
कथा, ३७६ तिरसो वि अनुसयकथा,		कायसव्वो ३४२, ३४८
२२३ दानकथा २१० नरिय अरहता		कारणव १३३
अचालमक्कन्ति कथा १०२ न वत्तम्भ		चित्तेमहूजन ३६९
संघो वरिणं पटिमण्टलीति कथा १२६		कुक्कुच्च ३०९
नियमसम नियामकथा १६९ नियतो नियाम		कुसल—१३७, कम्मपय १५१, धम्म
ओवकम्मो नि कथा ३३३, नियामकथा,		१६८, मूल १६९, रागि ३१७
१३१, नियामो अर्पणता नि कथा, ३३३,		वचनी ३२०

क्षण	४०;	स्पत्त, २५८	तयलक्षण	२६३
खयञाण		३५७	तथागतबल	३८२
खिप्पाभिञ्जा	३५५, ३५६		तावतिसदेव	१३६
खीणासय		२३८	त्तिर्यायनन	१२०
खत		२०४	तिविष्णूपपरीवल्ली	३२०
खमतीति विट्ठि		२४५	थामगतकिलेम	२२४
गन्या		३०५	चेरवाव	३५३
गणधर	४६, १४२		धीन	७४
गम्भस्सावशकन्ति		१२	धविज्जणा	१२६, २१२
गीत्त		३३२	गन्याभिञ्जा	३५५, ३५६
गीत्रभूचित		३३१	इत्तबलञाण	१८७
गीत्रभूञाण		३३२	इत्तन	२२७; गहातम्भ २२७
गववुप्पसादवत्तु		३३	इत्तवत्तुनि (अट्ठ)	२१४
घतुमागञ्जाण	१४६, २०७		दिट्ठिस्पत्त	३४२, ३४५-६
घतुसम्भवसबोधि		२०२	विट्ठमम्भवेदीय	१४१
घरिया (छ)		३२९	डुक्क ३१९, आण ३२९; पटिपवा	३५६
चित्तविष्णुत्त	९७, २२४		हुण्णति	२९७
चित्तसखार		७८	हुण्णचित्तादि (तीथि)	१४८
घुत्तिचित्त		९१	इत्तयम्भ	२१०
घुत्तपपातञ्जाण		३८६	इत्तनिस्सित	२७०
घेतनाधम्म		१४९	वीत्त	१४९
घेतनासम्पपुत्त धम्म		१४९	धम्मकाय	१८७
घेतसिक्क		७६	धम्मता	१९९
घेतोविमूत्ति	१५१, २०४, २९६		धम्मपातु	१०
छन्द	५०, ६९		धम्मस्वय	३३६
जिपावेग		९१	धम्मविचय	७०
जीवित्तिग्घिय (रुषि, अरुषि)		९७	धम्मविनय	३२०
ज्ञान ४०५; अन्तरिक १४०; उक्कन्तिक			धम्मामुसारी	३३४, ३४२
४२०, कस्स ३४८; वेगविस्सहा ९१.			धम्मञाण	३३५
झायी		२४७	घातुनानत्त	३८४
ञाण (तेसत्तति)		३७२	घातुसमञ्जा	६
ठान	३२०, ३८३		धुवण्णय	२५८
ठानट्ठानञ्जाण		२५०	नात्थिकवाट	१६९
टित्तस मञ्जापत्त		१०४	नत्थित	२७०
ट्ठित्तिवज्जण		१०४	नात्तसञ्जा	४१२
तत्रमम्भस्सता		७२	निचय	२६७

निज्ज्ञान	३३४	परमत्यसच्च	२६३
निध्वाण	३३२	परचितरण	२०७
निध्दसहृण	३३०	परसञ्चेतवा	१०३
निध्देवभागिनी	३३०	परिक्प	२५०
निध्देधिका	३३०	परिनिष्पन्न	२२४
निष्परियाय	३४८	परिध्वाणक	२०४
निमिहाणाही	१४९	परियाय	३४८
निम्मित	४०२	परिगृह्यत	३०८
निमुगो	१६९	परियुद्धित	२२१
नियत	३३३	परिहानयम्भो	१६९, २९६
नियाम	२०१ ३३३	परिहाणि	९६
निरोधज्ज्ञाण	३२९	पलास	३०७
निरोधसञ्ज्ञा	३७१	पल्लिबोध	३३१
नित्तरण	४१३	पल्लनसञ्ज्ञा	३७१
पच्चुप्पन्न (निविध)	२५२, ज्ञाण ३७८	पाचम्म	३९९
पच्चैवसबुद्ध	२०२	पाटिभोग	१००
पच्चुपादानकस्य ध	२७२	पाटिहारिय	३९८
पञ्जजति	८७ २६१	पाण	१५७
पञ्जाविमुत्ति	१५१ २०४ ३४२	पारमितावील	१९४
पञ्चद्व्याकरण	२४९	पारपीज्ज्ञाण	२०१
पञ्चिमानुसय	२२८	पारजिकयम्म	१३२
पटिच्चसमुप्याद	१९९, ३२०	पावचन	२०१
पटिपदा २५० ३५५ ६, ज्ञाणदस्सन ३५५		पिमुपा वाचा	१६३
पटिपुच्छाध्यावरणीय	२५०	पीति	११५
पटिमान	३९३	पुगल	१५८, २५५
पटिलामपञ्जजति	८७	पुच्छा (पञ्चविधा)	२४९
पटिसिपि	१८१-२, २५८, सञ्ज्ञा ९१	पुञ्जासय	१०२
पटिसिम्भदा	३९३	पुञ्जाकिरियवत्तु	१९६
पटममण	३२८ ३३३	पुणुञ्ज २२३, ३३३, गोत्त ३३२, भूमि	
पतिदुटित	१३	३३२, ३३४	
पतपरिहाणि	२९६	पुव्वैकत्तेतु	५१, १२०
पति	८९, ३९९	पुव्वनिवासानुस्सतिज्ज्ञाण	३८६
पपटिण	३४२	पुरिखयनयो(सत्त)	३४१
पपोम	३८३	फलस	६९
परतो धोम	२०५	फल्लण	३३४
परमरक्कवा	२५५-६	फोटुम्भयानु	१०

बहिपरिगमनकण्टक	८३	मातुकुण्ड	४६
बालगकोटिविस्तृतभक्त	१६९	मान (शक्त)	२३६; विष २३७
बाहिर	५४	मिद्व	७४
बद्धवित्तय	२०७	मिस्तककम्म	१४६
बोज्जय	३५६-७, ३६१	मुत्त	१६२
बोधि	२०७; पणन १९९	मुद्ध	३२२
बोधिपक्षिया यम्मा	१९६, ३५६ ७	मुद्धाविपात	३२२
बोपिसत्त	१८५, १९४	मूलमाप्ता	३९३
बलकाय	१८७	मोनेप्पानि	१५०
ब्रह्मचरिय	२०१	यत्तकायावसायिता	३९९
बलुत्तर	९६	योनिस्तो मनसिक्कार	२०५
भट्टकण्ठ	१०७	रासि	२६७
भवज्जमान	७	रपणत्तव	९१
भवविद्धि	२३०	सक्खण	१०४, १८९
भवरागानुत्तयो	२२६	सगुल	२६६
भारहार	१५८	छद्दबोहार	३३
भावनाय पहातम्वा	२२७	सोणकल	१३८
भिक्षु	२०४	लोह—लोहिय ९२; निर्दत्ति	२७८; २७८,
भिक्षुनि	२०४	सोहार	२७८,
भूतलपल्लव	२५६	समज्जा	२७८;
भूमित्तद्ध	२५२	सम्मति	२७८
बकल	३०८	लोहत्तर	९२
मग ३३२, ३५३, ३५५; वज्ज २०६;		वचीसद्धार	११५
खण ३३४; नियाम ३३३; पञ्जा		वजिरुपमचित्त	३४९
३५३; विदू २०६		वत्तु	३२८
मग्गामग्गज्जाणदत्तल	३५५	वय	१०४
मज्झकहत्थि	१४६	विकलमभनप्पहाण	३१७
मच्छरियानि (पञ्च)	३०९	विकलमभनविभोक्त	३५३
मत	१६१	विचार	८१, ११५
मनोपदोसिक	१०३	विज्जा	३२२
मनोमोनेय्य	१५१	विज्जात	१६१
मनोमय	१४२	विज्जाति	१६
मनोविज्जाणपातु	७	विज्जाण	८, पातु १०
महापदेस	१९७	वितक्क	८१, ११५
महबोपिसत्तसीन	१९४	वितण्ठवादी	१६३
महाभूत	८४	विनिम्मोग	७१

विपत्त्यासा (चत्वारो)	२३४, २३६	पहान	सह	२६
	३१६		सद्वा ७१, अनुमारी ३३४, ३४२, विमुत्त	
विपत्तना	३३२, पञ्जा ३५३		३४२, ३४५-६	
विपाकुद्धारक्या	१३८	सद्धम्म (सत्त)		१९६
विपाक	२६	सनिदस्सग		१४
विप्फार	८३	सत्तवृत्ति		८३
विभज्जवाद	२४९	वादिमण्डल	२९८	स वस्सेतप्व
विभज्जप्याकरणीय	२५०	सप्पुरिससूचि		३३४
विभवदिट्ठि	२३०	सप्पुरिस		३४२
विमुत्ति	३६८	सद्य	१६९, २५७, २६९, २७२	
विमोक्ख	४२४, ४२९-३०	सच्चञ्जित	२०२, ज्ञाण १९९, २०७	
विमोक्खलितकञ्जाण	१२५		३८७	
विरागसञ्जा	३७१	सच्छरवणामिनी पटिपदा		३८५
विमुद्धिया मग्गो	३१९	समण		२०४
वृमित्ता	३२०	समन्नागतपञ्जति		८७
वेहूपल	१०८, ११६	समन्नाहार		३३२
वेमारज्ज	३९०	समपविमुत्त	३४६, ३६९	
बोदान	४६	समुच्छेदविमोक्ख		३५३
सकिलेत्त	४६	समुदयज्जाण		३२९
संकेतवचन	२५६	सम्पत्तनियाम	३३३-४	
संगति	६, २७०	सम्पप्पधान	१०८, ३५८	
समदन	१९९	सम्मासवुद्ध	२०२	
सक्कायदिट्ठि	२३०	सम्भुतिकया	३५५	
सत्तुत्तलक्षण	१०४	सम्परायगुलविहार	४२६	
सत्तुतासत्तुतविनिम्मुत्त	२५५	सवण	२०५	
सत्तारपुञ्ज	२५५	सत्तुत्तारपरिनिम्भायी	३३८, ३४२	
सत्तवपटिवेष	२०२	समम्भारक्या	३३	
सञ्चेननिक	१००, १४९	साठय्य	३०७	
सञ्जा ६९	मनमिक्कार ३३०, विराय	सानुमय	२२१, २२३	
९२		सामञ्जाकल	२९६	
सञ्जा श्रेष्ठिय निरायगमापत्ति ९२	१५१	सामयिकी चेतोविमुत्ति	२९६	
३४८		सारम्मण	२५५, ३७६	
सनिपट्टान	३१६, ३१८	सावक	२०१	
सत्तट्टानकृतल	३२०	सिक्का	१९६	
सत्तारमविमुक्कति	१०७	गियारम्मणता	२५५	
सत्तो	२५५	मुक्कपय्य	१६९	

६ टिप्पणगतपालिशब्दसूची ।

४९९

सुखविपत्सक	३४६	सोतापतिफल	२१३
सुखा पटिपदा	३५६	सोतापन्न	२०१
सुञ्ज	२५४	सोळस आकारा	३२९
सुत्तपद	१४२	हत्थिकुल	३८९
सुद्धावासभूमि	३४६	हत्थे गहितपञ्च	७
सुभक्तिह	१०८, ११६-७	हृदयवत्यु	८
सेवस	३५०; फल २०४.	हिरि	७३
सेञ्जित	४१०		

